NOTICE.

THE SHABDARTH CHINTAMANI.

A NEW SANSKRIT LEXICON.

This new and valuable work, in the compilation of which Brahmâvadhûta Shri Sukhânand Natha of Delhi, spent more than thirty years of his life, contains (as its name implies) the meanings of all words in general and colloquial use.

The following is a resumè of the plan on which this most useful work has been arranged:

1st. The word-forms have been tested by the process suggested in the Grammatical Sutras of Panini.

2nd. The meanings of the words are derived from their roots, by which means not only correctness, but clearness of conception are secured. The Primary meaning is given first, and others are described according to their logical order.

The utmost care has been taken to express the meanings of the words in the best and simplest language – a feature in the construction of this work, which cannot fail to recommend it above all others for practical use.

3rd. Another point is well worthy of notice in the work, viz; that words which have special reference to Aryah Literature whether the Smritis, Purâns or Vedas, are clearly and briefly explained.

4th. Special attention has been paid to the full definition of Scientific and Technical terms, whether these occur in the Vedas, Vedangas, Shastras, Chemistry, Mechanics or Music.

5th. The descriptions of weapons of warfare, metals, precious stones; and the directions for preparing the different kinds of soil for planting garden – and forest-trees are fully given.

6th. The officinal and non-officinal properties of drugs and the immediate causes of those diseases for which they may be given, have been fully described according to the best Medical Treatises on the subject.

7th. The author has specially adapted his work for Educational purposes in explaining the various Figures of Rhetoric employed in Poetry; also those feelings Poetry is calculated to excite, and by describing the different Metres.

8th. In the arrangement of the words the Alphabetical order is strictly preserved.

From these points it will be clearly seen that this excellent work will be an unerring guide to those who seek information on Political as well as Practical matters.

Fully convinced of the usefulness of such a Lexicon, Adi Gaur, Pt. Ghâsi-Râm (late Gumasta of Govt. Commrt Agra) resolved to undertake the publication of the first 2Vols. as far as the letter [न] but on account of the want of pecuniary assistance, he could not finish the remaining portion of the Dictionary.

About 16 years ago, the first two volumes were published, and are now in the libraries of many of the Chiefs, Nobles and Pandits of India, who deeply regret that the remaining 2vols. are not in their possession.

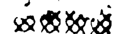
However, no one seemed willing to undertake this arduous and important task until H. H. the late Mahá Râná Sajjan Singh. G. C. S. I. of Meywâr, who during his life-time was the Patron of Art and Literature, on hearing through Kuvi Râja Shyámal Dâs of this unfinished Dictionary, issued orders that the remaining 2vols [3rd &. 4th.] should be printed in the Râj Press with all possible rapidity. So minute were H. H. the late Mahâ Râná's directions that he expressed the desire that the same kind of paper be used and type of equal clearness and legibility employed as in the first two volumes.

In fulfilment of His Highness' wishes, the work has been completed.

It is therefore requested that those who are desirous of obtaining the Lexicon send their names and full address to the undersigned.

Oodeypore, June 1883

Pundit, Bansi Dhar
[...ai.
Manager,

च:

च । अ । अन्वाचये ॥ यत्रैकस्य प्राधान्येना ऽपरस्य गौणत्वेनाख्यानं सोऽन्वाचयः । यथा । भोवटो भिक्षामट गाञ्चानयेति । अत्र भिक्षाटनं प्रधानं तत्कुर्वाणो यदि गां पश्यसि तदा तामप्यानय नोचेन्न भिक्षामेवाटेति ॥ समुच्चये । परस्परनिरपेक्षस्या नेकस्यै कस्मिन्नन्वये ॥ यथा । ईश्वरं गुरुञ्च भजस्वेति । उभयत्र न समासो ऽसामर्थ्यात् ॥ इतरेतरयोगे । अन्योन्यार्थे । मिलितानामन्वये ॥ समाहारे । समूहे ॥ पक्षान्तरे ॥ पादपूरणे ॥ अवधारणे ॥ हेतौ ॥ तुल्ययोगितायाम् ॥ विनियोगे ॥ चनति चिनोति वा । चन शब्दे चिञ् चयने वा । अन्येभ्योपीति डः ॥ द्वौ चकारावविलम्बस्य चकोभवतः ॥ चण् ० यत्रार्थे णित् । समुच्चयादौ त्वननुबन्धः ॥

चः । पुं । चण्डेशे ॥ कच्छपे ॥ चन्द्रे ॥ चौरे ॥ चवर्णे ॥ वि । दुर्जने ॥ निर्बीजे ॥

चकासत् । त्रि । प्रकाशमाने ॥ चकास्ति । चकास्दीप्तौ । लटः शत्रादेशः ॥

चकितम् । न । भयसंभ्रमे ॥ त्रि । शङ्किते ॥ भीते ॥ तस्य लक्षणम् । प्रियाग्रे चकितं भीते रस्थानेपि भयं महदिति ॥

चकिता । स्त्री । अष्टिसंज्ञकषोडशाक्षरार्यावृत्तौ ॥ भात् समतनगैः रष्टच्छेदेस्यादिह चकिता ॥ दुर्जयदनुजश्रेणी दुश्चेष्टाशतचकिता यद्भुजपरिघत्राता याता साध्वसविगमम् । दीव्यन्निदिविपन्माला शश्वन्नन्दनविपिने गच्छत शरणं कृष्णं भोभीता भवरिपुतः ॥

चकोरः । पुं । स्वनामाप्रसिद्धे पक्षिविशेषे । कौमुदीजीविनि । चन्द्रिकापायिनि ॥ चटकं शीतलं रुच्यं वृष्यं कापिञ्जलामिषम् । तद्वच्चकोरजं मांसं दृष्यञ्च बलपुष्टिदम् ॥ चकति । चकतृप्तौ । कठिचकिभ्यामोरन् ॥

चकोरकः । पुं । चकोरे ॥ स्वा ० कन् ॥

चक्रः । पुं । कोके । चक्रवाके । चकवा इतिप्रसिद्धे पक्षिणि ॥ न । व्रजे । गणे ॥ सैन्ये ॥ रथाङ्गे । चक्का पैया इतिचभाषा ॥ राष्ट्रे ॥ दम्भान्तरे ॥ कुम्भकारोपकरणे । चाक इतिभा

षा ॥ अस्त्रविशेषे । प्रहरणे ॥ पुटभेदे । जलावर्त्ते ॥ ग्रामजाले ॥ तगरपुष्पे ॥ महाभारतप्रसिद्धे व्यूहविशेषे ॥ तैलयन्त्रे ॥ मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाज्ञाख्येषु शरीरस्थेषु षट्सु ॥ सर्वतोभद्रादौ । देवार्चाधारयन्त्रे ॥ मन्त्रदीक्षोपयोगिष्वकडमादिषु ॥ श्रीचक्रे ॥ कौलिकानां हितार्थाय श्रीसदाशिवोक्तेषु महाचक्रादिपञ्चसु ॥ यथा । श्रीश्वरउवाच । चक्रं पञ्चविधंप्रोक्तं श्रीतन्त्रेरुद्रयामले । विधिनापूजिते चक्र सौख्यमोक्षफलंलभेत् ॥ महाचक्रंचक्रराजं दिव्यचक्रंतथापरम् । वीरचक्रं चतुर्थञ्च पशुचक्रञ्च पञ्चममिति ॥ पञ्चचक्रे सकामानामधिकारः । यथा । राजचक्रं राज्यदं स्यान् महाचक्रन्तु मोक्षदम् । देवत्वदं देवचक्रं वीरचक्रन्तु सिद्धिदम् ॥ पशुचक्रन्तु दारिद्र्यदुःखशोकामयप्रदम् । कापथ्येदक्षिणाहीने सर्वचक्रन्तु निष्फलमिति ॥ सकामाश्चैव निष्कामाद्विविधा भुविमानवाः । क्षुद्राशयाः कामिनोये तेषामत्राधिकारिता ॥ * ॥ ब्रह्मज्ञानायतु मोक्षं शैरवीचक्रमुत्तमम् ॥ ब्रह्मज्ञानयतानान्तु तत्त्वचक्रेऽधिकारिता ॥ यथोक्तं श्रीमहानिर्वाणे । नात्राधिकारः सर्वेषां ब्रह्मज्ञान साधकान् विना । परब्रह्मोपासका ये ब्रह्मज्ञा ब्रह्मतत्पराः । शुद्धान्तःकरणाः शान्ताः सर्वप्राणिहिते रताः ॥ निर्विकारा निर्विकल्पा दयाशीला दृढव्रताः । सत्यसङ्कल्पका ब्राह्मा स्तएवात्राधिकारिणः ॥ ब्रह्मभावेन तत्त्वज्ञे ये पश्यन्ति चराचरम् । तेषां तत्त्वविदां पुंसांतत्त्वचक्रे ऽधिकारिता ॥ सर्वब्रह्ममयं भावश्चक्रे ऽस्मिंस्तत्त्वसंज्ञके । येषामुत्पद्यते देवि त एवतत्त्वचक्रिणइति ॥ छन्दोविशेषे । यथा । कुण्डलकलितमगणमिहन्नितयं गन्धकुसुमरसविरचय वलयम् । चक्रमुरगपतिवरपरिगुणितं षोडशकल मतिसुललितभणितम् ॥ सुन्दरि नभसि जलदचयरुचिरे देहिनयनयुग मतिघनचिकुरे । मान मिह हि जहि जलधरसमये किन्तव भवति हृदय मिद मदयेइति ॥ क्रियतेऽनेन । घञर्थे कः । के कृञादीनामितिद्वित्वम् ॥ अर्द्धर्चादिः ॥

चक्रकः । त्रि । तर्कविशेषे ॥ अन्योन्याश्रयमेवावर्त्तितं चक्रकं भवति । स्वापेक्षापेक्ष्यपेक्षित्वनिबन्धनेऽनिष्टप्रसङ्ग । चतुष्कपादावपि स्वस्य

स्वापेक्षापेक्ष्यपेक्षित्वसत्त्वाद्याधिक्यम् ॥ अस्यात्माश्रयवत् चैविध्यम् ॥ अपिचास्यलक्षणं यथा । स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वमिति । अपेक्षाच ग्रभावैत्पत्तौ स्थितौच ग्राह्या । तत्राद्या यथा । एतद् घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानजन्यंस्यात् तदा एतद्घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानभिन्नं स्यात् । द्वितीया यथा । घटोयं यद्येतद् घटजन्यजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्घट जन्यजन्यभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । घटोयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येतेति । इतितर्कशास्त्रम् ॥

चक्रकारकम् । न । व्याघ्रनखाख्येगन्धवस्तुनि । करजे ॥ चक्रस्यकारकम् ॥

चक्रकुल्या । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥

चक्रमजः । पुं । चक्रमर्द्दे ॥

चक्रगण्डुः । पुं । वर्त्तुलाकारोपधाने । अन्तुरे । गालसिर्हाना गोलसिर्हाना इति भा ।

चक्रगदाधरः । पुं । परमात्मनि वासुदेवे ॥ मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम् । धारयन् लोकरक्षार्थं गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ चक्रगदे धरति । धृञ् । पचाद्यच् ॥ चक्रगदयोर्धरोवा ॥

चक्रगुच्छः । पुं । अशोकपादपे ॥

चक्रजीवकः । पुं । कुलाले । कुम्भकारे ॥ चक्रं जीवनमस्य ॥

चक्रदंष्ट्रः । पुं । शूकरे ॥

चक्रदन्ती । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

चक्रदन्तीबीजम् । न । जयपाले ॥

चक्रधरः । पुं । अजे । विष्णौ ॥ अहौ । सर्पे ॥ त्रि । चक्रिणि ॥ ग्रामजालिनि ॥ धरति । धृञ् । अच् । चक्रस्य धरः ॥ चक्रंधारयतिवा । अच् वा कुलकार्मिलक ॥

चक्रधारणम् । न । अक्षे । रथावयवे काष्ठविशेषे ॥

चक्रधारा । स्त्री । प्रधौ ॥ चक्रस्यधारा ॥

चक्रनखः । पुं । व्याघ्रनखाभिधेगन्धद्रव्ये ॥

चक्रनदी । स्त्री । गण्डक्याम् ॥

चक्रनामा । पुं । माक्षिकधातौ ॥

चक्रनायकः । पुं । व्याघ्रनखे ॥

चक्रपञ्चाटः । पुं । दद्रुघ्ने ॥

चक्रपरिव्याधः । पुं । आरग्वधवृक्षे ॥

चक्रपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥

चक्रपाणिः । पुं । विष्णौ । नारायणे ॥ चक्रं पाणौ यस्य सः । प्रहरणार्थेभ्यःपरे निष्ठासप्तम्याविति सप्तम्याःपरत्वम् ॥

चक्रपादः । पुं । रथे ॥ गजे । हस्तिनि ॥

चक्रपुष्करिणी । स्त्री । मणिकर्णिकायाम् ॥

चक्रफलम् । न । अस्त्रविशेषे । अद्भुते ॥

चक्रबन्धः । पुं । चित्रकाव्यविशेषे ॥

चक्रबन्धुः । पुं ।
चक्रबान्धवः । पुं । } रवौ ॥

चक्रभृत् । पुं । विष्णौ ॥

चक्रभेदिनी । स्त्री । रात्रौ ॥

चक्रभ्रमः । पुं । } कुन्दाख्ये शिल्पियन्त्रे । चक्राकारे भ्रमणोपजनयन्त्रे । शाणे ॥
चक्रभ्रमिः । स्त्री । }

चक्रमण्डली । पुं । अजगरसर्पे ॥

चक्रमर्दः । पुं । चकवंड इति कर्णाटी इतिचभाषाप्रसिद्धे क्षुपविशेषे । दद्रुघ्ने । एडगजे ॥ चक्रमर्दो लघुः स्वादू रूक्षः पित्तानिलापहः । हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रुकृमीन् हरेत् ॥ तन्त्युष्णं तत् फलं कुष्ठकण्डुदद्रुविषानिलान् । गुल्मकासकृमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् ॥ चक्रं दद्रुं मर्दनाति । मर्दचोदे । कर्मण्यण् ॥

चक्रमर्दकः । पुं । चक्रमर्दे ॥ स्वा० कन् ॥

चक्रयानम् । न । असाङ्ग्रामिके रथे । पुष्परथे ॥

चक्रयानकम् । न । चक्रयाने ॥

चक्ररदः । पुं । शूकरे ॥

चक्रलक्ष्मा । पुं । विष्णौ ॥ रथे ॥

चक्रलक्षणा । स्त्री । गुडूच्याम् ॥

चक्रलताम्रः । पुं । बहुरसाम्रवृक्षे ॥

चक्रला । स्त्री । उच्चटायाम् । मुस्ताविशेषे ॥ चक्रं लाति । ला० । आम इति कः ॥

चक्रवर्त्ती । पुं । समुद्रपरिवृताया: सर्वभूमेरीश्वरे । सार्वभौमे ॥ चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वर्त्तितुं चक्रं सैन्यं वर्त्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं वाशीलमस्य । सुपीतिणिनिः ॥ अवश्यं वा चक्रं वर्त्तयति । आवश्यके णिनिः ॥ वास्तूके ॥ जगत्यां मध्यगुरौ: । ६ । संज्ञायाम् ॥ चि । चक्रवर्त्तिनि ॥

चक्रवर्त्तिनी । स्त्री । अन्याम् । अलक्तकायाम् ॥ अलक्तके ॥ जटामांस्याम् ॥

चक्रवाकः । पुं । कोकपक्षिणि । चकवा इति भाषा ॥ अस्य मांसं लघु स्निग्धं बलप्रदमुदाहृतम् ॥ चकशब्देन उच्यते । वचपरिभाषणे । घञ् । न्यङ्क्वादिः ॥

चक्रवाकी । स्त्री । चक्रवाकस्य स्त्रियाम् । चकवी इति [illegible] जातेरितिङीष् ॥

चक्रवाटः । पुं । क्रियारोहे ॥ शिखातरौ ॥ पर्यन्ते ॥ मेरोर्मस्तकसमीपे लोकपालाश्रयभूताया महाकुम्भस्य सहस्रयोजनविस्तीर्णायां नेमौ ॥

चक्रवाडः । पुं । लोकालोकाख्यपर्वते ॥ चक्राकारेण वाडते । वाडृ आप्लाव्ये । अच् ॥ न । चक्रवाले । मण्डले ॥ चक्रं भूमण्डलं वलते । वल वेष्टने । कर्मण्यण् । डलयोरैक्यत्वम् ॥

चक्रवातः । पुं । वात्यायाम् । ववूरा इति भाषा ॥

चक्रवालः । पुं । लोकालोकपर्वते ॥ न । मण्डलाकारेण परिणतसमूहे । मण्डले ॥ चक्राकारेण वलते । वल संवरणे । अच् । अन्येषामपीतिदीर्घः ॥ यद्वा । भावेघञि वालः । चक्रमिववालोऽस्य ॥ चक्रं भूमण्डलं वलते । वलवेष्टने । कर्मण्यण्वा ॥ चक्रवालमस्याऽस्तीतिवा । अर्शआद्यच् ॥

चक्रवृद्धिः । स्त्री । यत्रवृद्धिरूपंधनंदातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं दास्यामीतिस्वीकरोति तच्चयावृद्धिः सा । सूदका सूद इति भाषा ॥ वृद्धेरपि पुनर्वृद्धि श्चक्रवृद्धि रुदाहृतेति नारदः ॥

चक्रव्यूहः । पुं । युद्धार्थं मण्डलाकारेण सैन्यरचनायाम् ॥

चक्रशल्या । स्त्री । काकतुण्ड्याम् ॥ श्वेतगुञ्जायाम् ॥

चक्रश्रेणी । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् ॥

चक्रसंज्ञम् । न । वङ्गे ॥

चक्रसम्बरः । पुं । बुद्धभेदे । वज्रटीके ॥

चक्रा । स्त्री । नागरमुस्तायाम् ॥ कर्कटशृङ्ग्याम् ॥

चक्राङ्गः । पुं । श्वेतगरुति । हंसे ॥ चक्राण्यङ्गान्यस्य ॥ रथे ॥ चक्रमङ्गमस्य ॥

चक्राङ्गा । स्त्री । सुदर्शनाख्यां लतायाम् ॥

चक्राङ्गी । स्त्री । कटुरोहिण्याम् ॥ हिलमोचिकायाम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ वृषपर्ण्याम् ॥ कर्कटशृङ्ग्याम् ॥ चक्राकारमङ्गमस्याः । गौरादित्वान् ङीष् ॥ हंस्याम् ॥

चक्राटः । पुं । विषवैद्ये ॥ धूर्त्ते ॥ दीनारे ॥

चक्राधिवासी । पुं । नारङ्गवृक्षे । किर्मीरत्वचि ॥

चक्रावर्त्तः । पुं । घूर्णने ॥

चक्राह्वः । पुं । चक्रमर्द्दे ॥

चक्रिकः । पुं । घटिके । घटिकावादके ॥ चक्रंवाद्यत्वेनास्त्यस्य । ठन् ॥

चक्रिका । स्त्री । दुरुद्योगे ॥ घुणावर्त्ते ॥ जानुनि ॥ चक्री इतिभाषा प्रसिद्धे द्रव्यस्वरूपे ॥

चक्री । पुं । जालिकभिदि ॥ कोके ॥ कुलाले ॥ अहौ ॥ सूचके ॥ वैकुण्ठे । नारायणे ॥ चक्रं मनस्तत्त्वात्मकं सुदर्शनाख्य मस्यास्ति इनिः ॥ चक्रवर्त्तिनि ॥ चक्रमर्द्दे ॥ तिनिशे ॥

व्यालनखे ॥ काके ॥ खरे ॥ त्रि। चक्रविशिष्टे ॥ चक्रमस्यास्ति। अतइनिठनाविति इनिः ॥ चक्रयुक्तरथादियानारूढे ॥

चक्री। स्त्री। चक्की इतिसर्वजनप्रसिद्धायां चूर्णपेषण्याम्। जाँता इति भाषा ॥

चक्रीवान्। पुं। गर्द्दभे ॥ चक्रवङ्क्रमणं चक्रम्। तदस्यास्ति। मतुप्। आसन्दीवदितिसाधुः ॥ चक्रीवान्नाम राजापि ॥

चक्रुः। पुं। कर्त्तरि ॥ करोति। डुकृञ्०। कृभ्रश्चेति चकारात्कुः प्रत्ययेधातोर्द्वित्वञ्च ॥

चक्रेश्वरी। स्त्री। जिनानांविद्यादेवीविशेषे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

चखणम्। न। अवदंशे। मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्ये। चखना इति भाषा॥

चखाः। पुं। बृहस्पतौ ॥ उपाध्याये ॥

चक्षुःश्रवाः। पुं। सर्पे ॥ चक्षुःश्रवःकर्णोऽस्य। सान्तः ॥

चक्षुर्वहनम्। न। मेषशृङ्गीवृक्षे ॥

चक्षुष्यः। पुं। केतके॥ पुण्डरीकवृक्षे॥ शोभाञ्जनवृक्षे॥ रसाञ्जने॥ न। सौवीराञ्जने ॥ खर्परीतुत्थे ॥ प्रपौण्डरीके। स्थलपद्मे ॥ त्रि। प्रियदर्शने ॥ अक्षिहिते ॥ चक्षुषादर्शनीये॥ चक्षुषेहितम्। शरीरावयवाच्चेत् ॥

चक्षुष्या। स्त्री। कुलत्थिकायाम्॥ सुभगायाम् ॥ अजशृङ्ग्याम्॥ अरण्यकुलत्थिकायाम्॥ चक्षुषेहिता। यत्। टाप् ॥

चक्षुः। न। लोचने। नयने। नेत्रे। रूपग्रहणलिङ्गेन्द्रिये। रूपप्रकाशके ॥ उद्भूतरूपं नयनस्यगोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसङ्ख्ये। विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायञ्च तादृशम्। गृह्णाति चक्षुः संयोगादालोकोद्भूतरूपयोरिति कारिकावली॥ पाणिर्ध्यानं स्पृशञ्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिनेतिकर्मलोचनम् ॥ चष्टे पश्यत्यनेन चक्षते रूपमनुभवत्यनेन वा। चक्षिङ्०। चक्षेःशिच्चेत्युसिः। शित्वादनार्द्धधातुकत्वात् ख्याञ् न ॥ मेषशृङ्गीवृक्षे ॥

चङ्कुरः। पुं। स्यन्दने। रथे ॥ वृक्षे ॥ न। धोरणे। यानमात्रे ॥ चङ्कति। चकि: सौत्रः। मन्दिवाशिमथिचति चङ्क्यङ्किभ्यउरच ॥

चङ्क्रमणम्। न। अतिशयभ्रमणे। इतस्ततो भ्रमणे॥ पुनः पुनर्भ्रमणे॥ अनतिदेहपीडाकारकचङ्क्रमणस्य गु-

णाः । आयुर्बलमेधाग्नीन्द्रियशुद्धिकारित्वम् ॥ सदोपानद्धितपादत्व क्रमणगुणाः । अनारोग्यत्वम् । अनायुष्यत्वम् । इन्द्रियदृष्टिनाशित्वञ्चेतिराजवल्लभः ॥

चङ्गः । त्रि । शोभने ॥ दक्षे ॥ इतिमेदिनी ॥

चचेण्डा । स्त्री । फललताविशेषे । वृहत् फले ॥

चञ्चः । पुं । पञ्चाङ्गुले ॥ चञ्चति । चञ्चुगतौ । पचाद्यच् ॥

चञ्चत् । त्रि । देदीप्यमाने ॥

चञ्चत्पुटः । पुं । तालप्रभेदे ॥ ताले चञ्चत्पुटेश्येयं गुरुद्वन्द्वं लघुप्लुतम् ॥

चञ्चरी । स्त्री । तिन्तिडीवृत्ते ॥भ्रमर्याम् ॥

चञ्चरीकः । पुं । भ्रमरे । षट्पदे ॥ चञ्चति । चञ्चु० । पर्फरीकादित्वात् साधुः ॥ चरति वा । चर० । पर्फरीकादित्वादीकन् चरेर्नुमच ॥

चञ्चलः । पुं । कामुके ॥ अनिले॥ त्रि । अस्थिरे । सदाचलनस्वभावे । लोले । तरले ॥ कदाचिच्चञ्चलासती । चञ्चति । चञ्चु० । बाहुलकात् अलच् ॥

चञ्चला । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥ तडिति ॥ पिप्पल्याम् ॥ वर्णवृत्तविशेषे । यथा । तूर्यतालपञ्चिराजमेरुहारनायकेन चामरध्वजेन चापि मण्डिता सुवर्णकेन । वर्णिता ऽतिसुन्दरेण पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन चञ्चलाचकोरचारुलोचने सुमङ्गलेन ॥ यथा । आलियाहि मञ्जुकुञ्जगुञ्जितालिलालितेन भास्करात्मजाविराजिरम्यतीरकाननेन । शोभिते स्थले स्थितेन सङ्गता यदूत्तमेन माधवेन भाविनी तडिल्लतेव नीरदेनेति ॥ चञ्चनम् । चञ्चु० । घञ् । चञ्चं लाति । ला० कः ॥

चञ्चा । स्त्री । नलनिर्माणे । नलनिर्मिते । चांच इतिगौडभाषा ॥ तृणनिर्मितपुरुषे । वजूका इतिभाषा ॥ चञ्चति । चञ्चु० । अच् । टाप् ॥ चञ्चेव मनुष्यः । लुम्मनुष्य इति कनोलुप् ॥

चञ्चुः । पुं । नाडीचशाके ॥ व्यडम्बके । रक्तैरण्डे ॥ एरण्डसामान्ये ॥ सुदचञ्चुवृक्षे ॥ स्त्री । पक्षिणामोष्ठे । त्रोट्याम् । चूंच इति भाषा ॥ चञ्चति । चञ्चु० । बाहुलकादुः ॥ चिञ्चुकाम् । चेंचूनाडीतिस्मृते ॥ चञ्चुःशीता सरा वल्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा । धातुपुष्टिकरी वल्या मेध्या पिच्छिलिका स्मृता ॥ अस्याशाकविशे-

षे । विजलायाम् । चीरपत्रिकायाम् ॥

चञ्चुका । स्त्री । चञ्चौ । पक्षिणामोष्ठे ॥

चञ्चुपत्रः । पुं । सुशाके । विजलायाम् ॥

चञ्चुभृत् । पुं । स्त्री । } खगे । पक्षि

चञ्चुमान् । पुं । स्त्री । } णि ॥

चञ्चुरः । पुं । चञ्चुशाके ॥

चञ्चुसूचिः । पुं । } सुगृहे । पीततु

चञ्चुसूचिकः । पुं । } ण्डे । बया इतिभा

षा ॥ चञ्चौ सूचिरस्य । स्वार्थे कः ॥

चञ्चूः । स्त्री । चञ्च्वाम् । चोञ्चाम् ॥ ऊङुतः ॥

चञ्चकः । पुं । चेंच् इतिप्रसिद्धे शाके ॥

चटकः । पुं । कलविङ्के । गृहनीडे । चिडा इतिभाषा ॥ चटतिभिनत्ति गृहीतधान्यादिकं मुखेन । चटभेदने । पचाद्यच् । तस्मात् स्वार्थेकः ॥

चटकका । स्त्री । चटकायाम् । चटकिकायाम् ॥ उदीचामातःस्थानइति पक्षेइदादेशाभावः ॥

चटका । स्त्री । चटकस्यस्त्रियाम् ॥ चटकस्य चटकाया वा स्त्र्यपत्ये । चिडिया इतिभाषा ॥ चटकस्य चटकाया वा स्त्र्यपत्यम् । चटकायाऐरक् स्त्रियामपत्येलुग्वक्तव्यः । तत्र टाबन्तात् तद्धितेलुप्ते लुक्तद्धितलुकीतिंटापोलुकि पुनरजादित्वाट्टाप् सच जातिलक्षणस्यङीषोबाधइति भावः ॥ नचात्रप्रत्ययस्यादितीत्वम् शङ्क्यः चटकायाऐरगितिनिर्देशादत्रादिषुनिपातनाद्वातद्प्रवृत्तेः । क्षिपकादित्वान्नेत्वमितियुक्तम् । पुंयोगलक्षणो जातिलक्षणोवा ङीष् अजादिपाठाद्वाध्यते ॥ श्यामाख्यपक्षिणि ॥

चटकाशिरः । न । पिप्पलीमूले ॥ चटकायाःशिरइव ॥

चटकिका । स्त्री । चटककायाम् ॥ उदीचामातःस्थानेयकपूर्वायाः इतिपक्षेइदादेशः ॥

चटु । अ । प्रियेवाक्ये ॥

चटुः । पुं । चाटौ । प्रियवाक्ये ॥ व्रतिनामासने ॥ पिचण्डे । उदरे ॥ चटति । चट० । मृगय्वादित्वात् कुः ॥

चटुलः । त्रि । चञ्चले ॥ शोभने ॥ चटति । वाहुलकादुलच् ॥ मत्वर्थे सिध्मादित्वाल्लच्वा ॥

चटुला । स्त्री । विद्युति ॥ अजा० टाप् ॥

चटुलोलः । त्रि । चाटुलोले । सुचञ्चले ॥ इति हारावली ॥

चटुलम् । न । सिद्धपीठविशेषे ॥ यथा । चट्टले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः । व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्रदेवता । विशेषतः कलियुगे वसामिचन्द्रशेखरे । इति ॥

चणकः । पुं । शस्यविशेषे । हरिमन्थे ॥ चणकः शीतलो रूक्षः पित्तरक्तकफापहः । लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः ॥ सचाङ्गारेणसम्भृष्टस्तैलभृष्टश्च तद्गुणः । आर्द्रभृष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्त्तितः ॥ शुष्कभृष्टोऽतिरूक्षः स्याद्वातकुष्ठप्रकोपनः । स्विन्नः पित्तकफं हन्यात् सूपः क्षोभकरोऽहितः ॥ आर्द्रोऽतिकोमलो रुच्यः पित्तशुक्रहरो हिमः ॥ * ॥ हरितार्द्रचणकरन्धनन्तु । सुहरितहरिमन्थः क्षोदभिन्नो नखाग्रैः प्रथममुदकसिक्तो वेसवारेण सिद्धः । लवणमरिचसङ्गात् तैलहिङ्गुप्रसिक्तः शिखरयति विभोक्तुर्जाठरं मन्दवह्निम् ॥ छोलाभिधानकफलं परिगृह्य शुद्धं तप्ते घृते सुखलितं क्वथितोषणाभ्याम् । संसाधितं सुरभितं शुचिरामठेन जिह्वातले विशति नित्यमतिप्रकामम् ॥ चणयते । चण दाने । क्वुन् ॥ मुनिविशेषे ॥

चणकरोटिका । स्त्री । चणकमुद्रायाम् ॥ चाणक्यरोटिका रूक्षा श्लेष्मपित्तास्रनुद्गुरुः । विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा तिलशष्कुली ॥

चणकशाकम् । न । स्वनाम्ना प्रसिद्धे शाके ॥ रुच्यं चणकशाकं स्याद् दुर्जरं कफवातकृत् । अम्लं विष्टम्भजनकं पित्तनुद्दन्तशोथहृत् ॥ सुकृतं चाणकं शाक मल्लतक्रेण साधितम् । सहिङ्गुलवणोपेतं भर्जितं रामठान्वितम् ॥ क्षाराम्लभावसहजाः स्वणकप्रवालाः सम्मर्दितामरिचसैन्धवशृङ्गवेरैः । सञ्चूर्णिताः कटुकतैलयुतैः सुपक्वैर्भृष्टैः सुहिङ्गुचणकैः परिदत्तवासाः ॥

चणकात्मजः । पुं । वात्स्यायनमुनौ ॥

चणकाम्लम् । न । चणकक्षारे ॥ चणकाम्लकमत्यम्लं दीपनं दन्तहर्षणम् । लवणानुरसं रुच्यं शूलाजीर्णविबन्धनुत् ॥

चणकाम्लवाः । न । चैत्रस्यफलत्रयशाकपत्रशिशिरवारिणि ॥

चणद्रुमः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे ॥

चणपत्री । पुं । रुदन्तीवृक्षे ॥

चणिका । स्त्री । तृणविशेषे । गोदुग्धायाम् ॥

चण्ड । पुं । तिन्तिडीवृक्षे ॥ यमकिङ्करे ॥ दैत्यविशेषे ॥ न । तीक्ष्णे ॥ त्रि । अतिकोपने ॥ तीव्रे ॥ तीक्ष्णशति ॥ चण्डते । चडि कोपे । पचाद्यच् ॥ चमति । चमु अदने । चणति वा । चण दाने । अमन्ताड्डः ॥

चण्डता । स्त्री । उग्रतायाम् ॥ भावे तल् ॥

चण्डनायिका । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषे ॥

चण्डमुण्डी । स्त्री । स्थानविशेषे ॥ यथा । चण्डमुण्डी महास्थाने दण्डिनी परमेश्वरीति ॥

चण्डचन्द्रिका । स्त्री । विद्याविशेषे ॥

चण्डवती । स्त्री । चण्डीविशेषे ॥

चण्डवृष्टिप्रतापः । पुं । दण्डकविशेषे । यथा । यदिह नयुगलं ततः सप्त रेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो भवेद् दण्डकः । यथा । प्रलयघनघटासमारम्भमेघावली चण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गोकुलम् सपदि समवलोक्य सव्येन हस्तेन गोवर्द्धनं नाम शैलं दधल्लीलया । कमलनयन रक्षरक्षेतिगर्ज्जत्प्रसन्मुग्धगोपाङ्गनालिङ्ग-नानन्दितो गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो मुरारातिरस्तु प्रमोदाय वहति ॥

चण्डा । स्त्री । धनहरीद्रुमे । चोरनामगन्धद्रव्ये ॥ शङ्खपुष्प्याम् ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषे ॥ जिनानां शासनदेवताविशेषे ॥ शिङ्गिनीलतायाम् ॥ कपिकच्छाम् ॥ आखुपर्ण्याम् ॥ श्वेतदूर्वायाम् ॥ यथा वतीमत्याम् ॥ टाप् ॥

चण्डांशुः । पुं । सूर्ये ॥ चण्डा अंशवो यस्य सः ॥

चण्डातः । पुं । करवीरे ॥ चण्डमतति । अत० । कर्म्मण्यण् ॥

चण्डातकः । पुं । न । अर्द्धोरुके । वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्तवस्त्रे ॥ चण्डां कोपनां वरस्त्रियमतति । अत० । क्वुन् ॥

चण्डालः । पुं । शूद्राद्ब्राह्मण्यामुत्पन्ने । प्लवे । मातङ्गे । दिवाकीर्त्तौ । श्वपचे । न्यायाधमे ॥ चण्डते । चडि० । पतिचण्डिभ्यामालच् ॥

चण्डालकन्दः । पुं । कन्दविशेषे ॥

चण्डालवल्लकी । स्त्री । चण्डालवीणायाम् । कण्डोलवीणायाम् । किङ्गरीतिभाषा ॥ चण्डालस्य वल्लकी ॥

चण्डालिका । स्त्री । किन्नर्य्याम् ॥ उमायाम् ॥ ओषधीभेदे ॥

चण्डिः । स्त्री । चण्ड्याम् ॥ चण्डति । चडि० । सर्व्वधातुभ्य इन् ॥

चण्डिका । स्त्री । भवान्याम् । चाण्डान् ॥ अस्याः स्थानममरेशे ॥ चण्डे कर्त्तरि ण्वुल् । ह्रस्वम् ॥

चण्डिकेश्वरः । पुं । शिवे ॥

चण्डिमा । पुं । चण्डत्वे ॥ चण्डस्य भावः । पृथ्वा० इमनिच् ॥

चण्डिलः । पुं । रुद्रे ॥ वास्तूकशाके ॥ ना

षिते ॥

चण्डिका । स्त्री । नदीविशेषे ॥

चण्डी । स्त्री । कात्यायन्याम् । दुर्गायाम् ॥ हिंस्रायांभार्यायाम् ॥ कोपनायां योषिति ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्ते श्रीदेवीमाहात्म्ये ॥ अतिजगती-संज्ञकत्रयोदशाक्षरावृत्तिविशेषे । यथा । नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥ जयति दितिजरिपुतारूवलीला कुपितकवलकरकालियमौलौ । चरणकमलयुगचापलचण्डी पदनखरचितभोगमणिश्रीः ॥ चण्डति । चण्डिकोपे । पचाद्यच् । वह्वादि त्वाङ्ङीष् ॥

चण्डीकान्तः । पुं । सदाशिवे ॥ चण्ड्याः कान्तः ॥

चण्डीकुसुमः । पुं । रक्तकरवीरवृक्षे ॥

चण्डीशः । पुं । शिवे ॥

चण्डुः । पुं । उन्दुरौ ॥

चतुःपर्णी । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदिनि ॥

चतुःपर्णी । स्त्री । चुक्राम्लिकायाम् ॥

चतुःपला । स्त्री । नागवलायाम् ॥

चतुःपुण्ड्रः । पुं । भिण्डावृक्षे ॥

चतुःशालम् । न । सञ्जवने । अन्योन्याभिमुखगेहचतुष्टयगृहे ॥ चतस्रः शालाः समाहृताः । आवन्तो वेति ङी वचनम् ॥ पक्षे चतुःशाली ॥

चतुःषष्टिः । स्त्री । कलाभेदे । कलानामन्युपविद्यायाम् ॥ सङ्ख्याभेदे । चौसठ इतिभाषा ॥ वच्छृषि । सङ्ख्येये ॥ चतुरधिकाषष्टिः ॥

चतुःसमम् । न । मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपे ॥ औषधविशेषे ॥ यथा । लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानीचचतुःसमम् । आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं भेदिशोधनम् ॥ अन्यच्च । जातीफलं चिदशपुष्पसमन्वितञ्च जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकेण चोक्तम् । चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा आमातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलमिति ॥

चत्वारः । त्रि । सङ्ख्याविशेषे । चार इति भाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ यथा । चत्वारो वेदाः । चतस्रः स्त्रियः । चत्वारि फलानि ॥ चतति चत्यते वा । चतेयाचने । चतेरुरन् ॥

चतुरः । पुं । चक्रगण्डौ ॥ न । हस्तिशालायाम् ॥ त्रि । नेत्रगोचरे ॥ चटुकारे ॥ कार्यकुशले । दक्षे । पटौ । निपुणे ॥ चतति चत्यते वा । चते० । मन्दिवाशिमथिचति चङ्क्यङ्किभ्यउरच् ॥

चतुरंसा । स्त्री । वर्णवृत्तप्रभेदे ॥ यथा । द्विजवरकर्णा द्विज रसवर्णा भ

वति यदासा किमचतुरंसा ॥ यथा । जयजयविष्णो त्रिभुवनजिष्णो । अपनयदुःखं प्रवितरसौख्यमिति ॥ यथावा । नवरनिशार्त्तो यदिवनमाली । विविधविलासे सखिकिमुदासे इति ॥

चतुरक्रमः । पुं । सप्तधारूपकान्तर्गतरूपकभेदे ॥ द्रुतद्वन्द्वंद्रुतद्वन्द्वं तथा प्राग्गेगुरुर्भवेत् । द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमइतिदामोदरोक्तः ॥

चतुरङ्गम् । न । हस्त्यश्वरथपदातिरूपे सैन्ये ॥ यथा । चतुरङ्गमपिवलं सुमहत प्रसहेम नीतिरामायणम् ॥ * ॥ चौरङ्खेल इति सतरञ्जखेल इतिच प्रसिद्धे क्रीडाविशेषे ॥ यथा । युधिष्ठिरउवाच । अष्टकोष्ठगताया क्रीडा तां मे ब्रूहि तपोधन । मकर्षेणवमेनायचतूराजीयतो भवेत् ॥ व्यासउवाच । अष्टौकोष्ठान्समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेणतु । अरुणं पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितंवलम् ॥ पार्श्वपश्चिमतः पीतमुत्तरेश्यामलं वलम् । राज्ञोवामेगजं कुर्यात् तस्मादश्वं तत स्सरिम् ॥ कुर्यात् कोष्ठेयपुरतो युद्धे पत्तिचतुष्टयम् । कोणेनौका द्वितीये ऽश्वस्तृतीयेतु गजो वसेत् ॥ तुरीयेतुवसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः । * । पञ्चकेन वटी राजा चतुष्केणैव कुञ्जरः ॥ त्रिकेण तुचलत्यश्वः पार्थनौका द्वयेनतु । * । कोष्ठमेकं विलङ्घ्याथ सर्वतो याति भूपतिः ॥ अग्रएव वटीयाति वलं हन्त्यग्रकोणगम् । यथेष्टं कुञ्जरोयाति चतुर्दिक्षु महीपते ॥ तिर्यक्तुरङ्गमोयाति लङ्घयित्वात्रिकोष्ठकम् । कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य व्रजेन्नौका युधिष्ठिर ॥ * ॥ सिंहासनं चतूराजी नृपाकृष्टन्तुषट्पदम् । काककाष्ठं वृहन्नौका नौकाकृष्टप्रकारकम् ॥ * ॥ घाताघाते वटीनौका वलं हन्ति युधिष्ठिर । राजा गजो हयश्चापि स्थित्वा घातं निहन्तिच ॥ अन्यन्नं स्ववलं रक्षेत् स्वराजावलमुत्तमम् । अल्पस्यारक्षणापार्थहन्तव्यं वलमुत्तमम् ॥ नौकायाश्चत्वारिपदानि अश्वस्याष्टौपदानि हस्त्याधिक्यमश्वस्य ॥ मतङ्गजस्य गर्वस्तराजा क्रीडतिनिर्भरम् । तस्मात्सर्ववलं दत्त्वा रक्षेत् कौन्तेयकुञ्जरम् ॥ सिंहासनं चतूराजी यदवस्थानतो भवेत् । सर्वसैन्यैर्गजैर्वापि रक्षितव्यो महीपतिः ॥ * ॥ अन्यद्राजपदं राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिर । तदासिंहासनं तस्य भणयते नृपसत्तम ॥ राजाच नृपतिं हत्वा

कुर्यात् सिंहासनंयदा। द्विगुणं वाह
येत् पणमन्यथैकगुणं भवेत् ॥ द्वि
गुणपणंदातव्यस्तेन प्रापयेत् ॥ मि
त्रसिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः
। तदासिंहासनं नाम सर्वं नयति त
द्बलम् ॥ यदासिंहासनं कर्तुं राजा-
ष्टपदाश्रितः। तदाघातेपि हन्तव्यो
बलेनापि सुरक्षितः ॥ * ॥ विक्रमा
नेन्नृपेषन्न स्वकीयेच नृपपचम्। प्रा
प्नोतिच तदातस्य चतुराजीयदाभवे
त् ॥ नृपेणैव नृपं हत्वा चतुराजीय
दाभवेत्। द्विगुणंवाहयेत् पणमन्य
थैकगुणं भवेत् ॥ स्वपदस्थं यदा रा
जा राजानं हन्ति पार्थिव। चतुरङ्गे
तदाभूपवाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥ यदा
सिंहासने काले चतुराजी समुत्थि
ता। चतुराजीभवत्येव नतुसिंहास
नं नृप ॥ अर्पेदंवीजम्। उभययाजये
पिपरसिंहासनाधिकारात् वरराज
वधेशौर्याधिक्यनिष्कण्टकत्वदर्शना-
त् कौशाबामधितया कल्प्यते ॥
* ॥ राजद्वयं यदा हस्ते आत्मनोरा
त्रिसंस्थिते। परेणसंहृतश्चैको बले
नाप्यपचार्यते ॥ राजद्वयं यदाहस्ते
न स्यादन्यकरेपरः। तदा राजाहि
राजानं घातेपि तं हनिष्यति ॥ नृ
पाकृष्टे यदा राजा गमिष्यतियुधिष्ठि

र। घाताघातेपिहन्तव्योराजातत्र
नरक्षकः ॥ * ॥ कोणं राजपदंत्य-
क्त्वा वटिकान्तंयदाव्रजेत्। वटीन
येत् पदंनामतदाकोष्ठबलंचषट् ॥
यदितस्यभवेत् पार्थचतुराजीचषट्
पदम्। तदापिच चतूराजीभवत्ये
वनसंशयः ॥ यदातेः षट्पदेविद्धे रा
जावा हस्तिना तथा। षट्पदं न भवे
त् तस्य अवश्यं शृणुपार्थिव॥ सप्तमे
कोष्ठकेयांस्यात्घटिकादशकेनवै। तदा
न्योन्यञ्चहन्तव्यं सुखाय दुर्बलंबलम्
॥ त्रिवटीकस्य कौन्तेय पुरुषस्य क-
दाचन। षट्पदं नभवत्येव इतिगो
तमभाषितम् ॥ * ॥ नौकैकावटि
का यस्यविद्यतेखेलनेयदि। गाढाव
टीतिविख्याता पदंतस्यमदुष्यति ॥
गाढा घात्यापदं राजपदंकोणपदञ्च
तत्। * । हस्तेरङ्गेबलंनास्ति काक
काष्ठंतदाभवेत् ॥ वदन्तिराक्षसाः
सर्वेतस्य न स्तोजयाजयौ। * । प्रा
र्थिते पञ्चमेराशि स्ततवव्याञ्चषट्प
दे ॥ अशोचंस्यात्तदाराजन् चलित्वा
चालितं पदम्। द्विराहत्यागतोत
स्मादन्यात् परबलंजयी ॥ पार्थसिंहा
सने काले काककाष्ठं यदाभवेत्। सिं
हासनं भवत्येव काककाष्ठं न भवत्
तेभा * ॥ उपविष्टञ्चयत् स्थानं त-

स्रोपरिचतुष्टये । नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते तत्र नौकया ॥ नौकाचतुष्टयंतत्रवृषणौकेति भण्यते । * । नकुलोदेकदाराजन् गजस्याभिमुखं गजम् ॥ यदिकुर्वीत धर्मज्ञ पापयुक्तो भविष्यति । स्वाना भावे यदा पार्थ हस्तिनं हस्तिसम्मुखम् ॥ करिष्यतितदाराजन्निति गौतमभाषितम् । प्राप्ते गजवधे राजन् हस्तिवोवामतो गजः ॥ इतितिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीडनम् ॥

चतुरङ्गा । स्त्री । घोंटिकावृक्षे ॥

चतुरङ्गिणी । स्त्री । सेनायाम् ॥ रथगजहयपदातयः चत्वारि अङ्गानि यस्याम् सा ॥

चतुरङ्गुलः । पुं । वनवहेडा इति प्रसिद्धे आरग्वधवृक्षे ॥ चतस्रोऽङ्गुलयः प्रमाणमस्य पर्वणस्तद्योगात् तथोपि ॥

चतुरब्दा । स्त्री । चतुर्वर्षवयोयुक्तगवि ॥ चत्वारोऽब्दा वयःप्रमाणमस्याः । आर्षीबृहत् । अधर्ष्टतिलुक् ॥

चतुरम्लम् । न । कोलदाडिमवृक्षाम्लवेतसे ॥ अम्लवेतसवृक्षाम्ल इत्यजम्बीरनिम्बुकैः । चतुरम्लमिदंप्रोक्तंग्रन्थेभावप्रकाशके ॥

चतुरस्रः । त्रि । चतुष्कोणे ॥ चतस्रश्चतुर्णां ऽहस्रसाने । चतस्रश्चतुर्वनिध

ने चतुरस्रसंषे ॥ चतस्रोऽस्रयोऽस्य । सुप्रातसुश्वेत्यचमोनिपातितः ॥

चतुरात्मा । पुं । परमात्मनि परमेश्वरे ॥ सर्गादिषु पृथग्विभूतयश्चतस्रः आत्मानःसन्त्यस्य । यथा । ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः । विभूतयो हरे रेता जगतःसृष्टिहेतवः इति ॥ विष्णु र्मन्वाद्यः कालः सर्वभूतानिचद्विज । स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णो रेताविभूतयः ॥ रुद्रः कालोन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैवजन्तवः । चतुर्धाप्रलया यैता जनार्दनविभूतयः ॥ इति विष्णुपुराणम् ॥ यद्वा । रागद्वेषादिरहितत्वात् चतुरंमनःआत्माभस्यसः । मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तचतुष्टयात्मत्वाद्वा ॥

चतुराननः । पुं । ब्रह्मणि । अजयोनौ ॥ यथा । तस्यां सचाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोक मपश्यमानः । परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्र श्चत्वारिलेभे ऽनुदिशंमुखानीति । श्रीभागवतम । चत्वारिआननान्यस्य ॥

चतुरूषणम् । न । कणामूलसहिते त्र्यूषणे ॥ त्र्यूषणंसकणामूलंकथितं चतुरूषणम् । व्योषस्यैवगुणाः प्रोक्ताअधिकाश्चतुरूषणे ॥

चतुर्गतिः । पुं । नारायणे ॥ चतुर्णां

मात्रमात्रां वर्णानाञ्च यथोक्तकारिणां गतिराश्रयः ॥ कच्छपे ॥

चतुर्ज्ञातकम् । न । त्वगेलापत्रकनागकेसरेषु ॥ एतच्चरोचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् । लघुपित्ताऽग्निकृद्वर्ण्यं कफवात विषापहम् ॥

चतुर्थः । त्रि । तुरीये ॥ चतुर्णां पूरणः । तस्यपूरणेडट् तस्युगागमः ॥

चतुर्थकः । पुं । चतुर्थेह्नि चतुर्थक इति ख्यातज्वरविशेषे विषमज्वरविशेषे ॥ चतुर्थेह्निभवः । कालप्रयोजनाद्रोग इति कन् । दिनद्वयन्त्वतिक्रम्य यःस्यात सचिचतुर्थकस्त्वुक्तः । चतुर्थकस्तुर्थश्चीत्यचागमदिनं गृह्यात्वाख्यास्येयम् ॥

चतुर्थांशः । त्रि । चतुर्भागैकभागे । तुरीये । पादे ॥

चतुर्थिका । स्त्री । पलपरिमाणे ॥

चतुर्थी । स्त्री । चन्द्रस्यचतुर्थकलाक्रियारूपायां तिथौ ॥ तत्रजातस्यफलं यथा । स्वपुत्रमित्रप्रमदाप्रमोदी च ताभिलाषी कृपया समेतः । विवादशीलो विजयी विवादे भवेच्चतुर्थीप्रभवः कठोर इति ॥ ङे भ्याम् भ्यस् इति चिके ॥ टित्वान्ङीप् ॥

चतुर्दन्तः । पुं । ऐरावते । इन्द्रस्यगजे ॥ चत्वारोदन्ताः अस्य ॥

चतुर्दशः । त्रि । चतुर्दशानां पूरणे ॥ तस्यपूरणेडट् ॥

चतुर्दश । त्रि । सङ्ख्याविशेषे १४ ॥ सङ्ख्येये ॥ चत्वारश्च दशच ॥ चतुरधिकादश वा ॥

चतुर्दशभुवनम् । न । पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्योजातानि भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यमित्येतन्नामकानि उपर्युपरिविद्यमानानि सप्त । अतलवितलसुतलरसातलतलातलमहातलपातालनामकानि अधोऽधोविद्यमानानिच सप्त । मिलित्वाचतुर्दशभुवनानि भवन्ति ॥ चतुर्दशानां भुवनानांसमाहारः ॥

चतुर्दशलोकम् । न । चतुर्दशभुवने ॥

चतुर्दशी । स्त्री । चन्द्रस्य चतुर्दशकलाक्रियारूपायांतिथौ ॥ तत्रोत्पन्नस्य फलम् । यथा । विरुद्धशीलः पुरुषः सरोषश्चौरः कठोरः परवञ्चकश्च । परान्नभोक्ता परदारचित्तश्चतुर्दशीचे ज्जननस्य कालेइति ॥ टित्वान्ङीप् ॥

चतुर्दोलः । पुं । न । चतुर्दोलइति चतुर्दोलइतिचख्याते द्विपदवाह्ये यानविशेषे ॥ यथा । राज्ञोवद् द्विपदं वानं विशेषास्यमनविदुः । चतुर्भिर्वह्यतेयत्तुचतुर्दोलंतदुच्यते इति-

चतुर्दोः

॥ अथभोजः । चतुर्भिर्वाहकै र्द
ण्डैः षड्भिःकुम्भै सुसंस्थितैः । स्त
म्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्दोलमनुत्तम
म् ॥ * ॥ तद्भेदा जयकल्याणवीर
सिंहा यथाक्रमम् । चतुर्विधानां भू
पानां चतुर्दोलाः प्रकाशिताः ॥ चि
हस्तसम्मितायामो विहस्तपरिणाह
वान् । हस्तद्वयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्दो
लोजयाख्यया ॥ १ ॥ चतुर्हस्ताय
तो यस्तु सार्द्धद्विहस्तदन्यथा । चतु
र्दोलःसमाख्यातःकल्याण स्तावदुन्न
तः ॥ २ ॥ पञ्चहस्तायतो यस्तु त्रिह
स्तपरिणाहवान् । तावद्देवोन्नतोवी
र श्चतुर्दोलउदाहृतः ॥ ३ ॥ आया
मपरिणाहाभ्यांचतुर्हस्तमितोहियः
। चतुर्दोलोह्ययंसिंहस्तद्वद्वेनोन्नतः
शुभः ॥ ४ ॥ * ॥ सत्रेोयद्विविधः प्रो
क्तः सच्छदिश्चापिनिश्छदिः । आ
द्यःसमरवर्षासु परःकेलिघनात्यये
॥ * ॥ सर्वेषामेवकाष्ठानां दण्डः
स्याद्वज्रधारणः । चन्दनेनैवघटना
सर्वेषामुपयुज्यते ॥ लोमजंसर्ववस्त्रे
षु कनकं सर्वधातुषु । कुम्भश्च पद्म
कोषश्चगिरिश्चेति यथाक्रमम् ॥ चै
द्देशानांमहीन्द्राणां चतुर्दोलेषुवि-
न्यसेत् ॥ दर्प्पणंचार्द्धचन्द्रश्च हंसः
केकी शुको गजः । अश्वः सिंहश्चत
स्त्राग्रेआदिश्याद्दिक्ष्वोत्तरान् ॥ म
णिनियमस्तुदण्डवत् ॥ * ॥ रक्तः
शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्र स्तथाह
णः । नीलः कपिल इत्युक्तः पता-
कानान्तुसङ्ग्रहः ॥ चतुर्दोलः सपता
कः शुभयानमितिस्मृतः ॥ * ॥ मु-
क्तास्तवकै र्दशभि र्युक्तः स्याद्राजके-
शानाम् । चामरदण्डै र्दशभिर्दिग्ज
यिनांचतुर्दोलः ॥ चापपञ्चस्य पुच्छ
श्चेत् सर्वोपरि परिन्यसेत् । याचासि
द्धिरयंनाम्ना चतुर्दोलो महीभुजाम्
॥ स्तम्भच्छादरहितो निश्छदिकश्
श्चतुर्दोलः । मानं पूर्ववत् ॥ * ॥
स पुन र्द्विविधः प्रोक्तः सध्वजश्चाथ
निर्ध्वजः । ध्वजान्षड्च न्यस्यन्ति
षड्वर्गविजयैषिणः ॥ तेषां मानन्तु-
चत्वारः स्वामिहस्तै कसम्मिताः ।
कोणेषु पश्चा दग्रेच हस्तद्वयमितौ
ध्वजौ ॥ सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधा
नांमहीभुजाम् । मणिचामरकुम्भा
नांखड्गादीनां विनिश्चयः ॥ चतुर्दो
लध्वजोरार्णां विज्ञेयो नवदण्डवत्
। निर्ध्वजेच चतुर्दोले मानमन्यत-
मंशृणु ॥ आयामपरिणाहाभ्यां च-
तुर्हस्तमितोहि यः । विजयोनाम
विख्यात श्चतुर्दोलो महीभुजाम् ॥
विजयो मङ्गलो भव्यो वितन्द्रो कैक

चतुर्दा ।

उदितः । त्रिविधानां महीन्द्राणां या नन्वयमुदाहृतम् ॥ * ॥ षड्भिश्च तेयत्नु अष्टदोलमुशन्ति च । सोपा नदितयच्चावचित्रैर्यञ्चित्रनिर्मितम् ॥ * ॥ भोजस्तु । अष्टाभिर्वाहकैर्हं षडैः षड्भिस्तु दशभिर्घटैः । स्तम्भै स्तु दशभिर्वेय मष्टदोलं महीभुजा म् ॥ तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा- यथा क्रमम् । चतुर्विधानां भूपाना मष्टदोला: प्रकीर्त्तिता: ॥ षड्भिर्ह स्तैर्मितायाम: परिणाहश्चतुर्भुज: । चतुर्हस्तोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जयं विदु: ॥ आयामपरिणाहाभ्यां पञ्चह स्तमितोच्छ्रय: । कल्याणोष्टदो- लोयं चतुर्हस्तमितोन्नति: ॥ सप्तह स्तायत: कार्यप्रवरे पञ्चहस्तक: । प ञ्चहस्तोन्नतो वीरस्याष्टदोलो मही भुजाम् ॥ आयामपरिणाहाभ्यामष्ट हस्तमितोच्छ्रय: । सिंहनामाष्टदो- लोयं विज्ञेय: षड्भुजोन्नत: ॥ * ॥ सर्वोप्यद्विविध: प्रोक्त: सच्छदिश्चापि निश्छदि: । काष्ठवल्लघटादीनां म यानानां चामरस्य च ॥ चतुर्दोलवदुक्त योनियमोन्योपिसूरिभि: । पूर्ववन्नि ष्कदेर्मानं ध्वजमानमिहोच्यते ॥ दशध्वजा स्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्तस योन्नता: । यथा दशध्वजौराज्ञस्तु

चतुर्भ

र्हस्तमितोमतौ ॥ मणिचामरपत्रा णां निर्णयोनिष्पताकवत् । निष्ध्वज स्याष्टदोलोय: शिविकेतिसगद्यते ॥ मणिकुम्भमुखादीनां नियमोनवद् षडवत् । इत्यष्टदोलकथनम् ॥ * ॥ एवंद्वादशषोडशविंशतिदोलादि- का: कार्या: ॥ मानंसार्द्धद्विगुणितं सार्द्धत्रिगुणितं युक्तमेतेषाम् । विं शतिदोलात् परतो भोजमतेसम्म वेद्यानम् ॥ यानंवक्ष्ननुयोज्यंवक्षुगु णमेतज्जगाद वै व्यास: ॥ * ॥ भवि ष्योत्तरेपि । यदुक्तंदैपदं यानंते- नमानेनयोन्नृप: । स्वयानं कुरुते- दिव्यंसचिरं सुखमश्नुते ॥ स्वयोमयु क्तयानस्थो भोगमप्नोतिमानव: । परयौगिकयानस्थ: क्लेशमाप्नोतिपु ष्कलम् ॥ योदम्भादथवाऽज्ञानाद्या मं प्रकुरुते ऽन्यथा । तस्यैतानिविन श्यन्ति आयुर्विद्यायशोधनम् ॥ प्रधा नंयानमाश्रित्यनियमोयं समाश्रि त: । नाप्रधानेनिर्णयोस्ति तल्लिङ्गन्तु मनोन्नता ॥ इतियुक्तिकल्पतरु: ॥ चतुर्धा । अ । चतुष्प्रकारे ॥ यथा । च तुर्धाविभजन्ति । संख्याया विधार्थधा ॥ एकंराशिं चतुर्धाकुरु । अत्राधि करणविचालेचेतिधा ॥ चतुर्भद्रम् । न । सकलेषु धर्मार्थकाम

मोक्षेषु ॥ चत्वारिभद्राणिश्रेष्ठान्यत्र वृन्दे ॥ यद्वा । चत्वारि भद्राणि । दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामितिसमासः॥

चतुर्भुजः । पुं । विष्णौ । माधवे ॥ त्रि । भुजचतुष्टयविशिष्टे ॥ चत्वारोभुजायस्यसः ॥ यद्वा । भुङ्क्ते भुनक्ति इति भुजः । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजः ॥

चतुर्मुखः । पुं । ब्रह्मणि । परमेष्ठिनि ॥ औषधविषये रसविशेषे ॥ यथा । रसगन्धकलौहाभ्रं समं सूताङ्घ्रि हेमच । सर्वं खल्लतले क्षिप्त्वा कन्यारसविमर्दितम् ॥एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् । संस्थाप्य ततउद्धृत्य सर्वरोगेषुयोजयेत् ॥ एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम् । तद्यथाग्निवलं खादेद्दलोपलितनाशनम् ॥ क्षयमेकादशविधं कासं पञ्चविधं तथा । कुष्ठमष्टादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥ शूलं श्वासञ्चहिक्काञ्च मन्दाग्निं चाम्लपित्तकम् । प्रतान सर्वा नाश्रवातं विसर्पं विद्रधिं तथा ॥ अपस्मारग्रहोन्मादान् सर्वाश्शांसिस्त्वगामयान् । क्रमेणसेवितं हन्ति दृष्टमिन्द्राशनिर्यथा ॥ पौष्टिकं वल्यमायुष्यं पुत्रप्रसवकारणम् । चतुर्मुखेणोदेवे नकृष्णात्रयेणप्रकाशितम् ॥ इतिप्रयोगामृतम् ॥ चत्वारिमुखानि अस्य ॥

चतुर्मूर्त्तिः । पुं । विष्णौ ॥ चतस्रोमूर्त्तयो विराट्सूत्राव्याकृततुरीयात्मनोऽस्य ॥ सिता पीता रक्ताकृष्णा चेतिचतस्रो मूर्त्तयोऽस्य वा ॥

चतुर्युगम् । न । चतुर्षु सत्यत्रेताद्वापरकलिसंज्ञकेषु ॥ चतुर्णां युगानां समाहारः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वंन॥

चतुर्वक्त्रः । पुं । ब्रह्मणि । वेधसि ॥

चतुर्वर्ग्गः । पुं । धर्मार्थकाममोक्षेषु मिलितेषु ॥ चतुर्णां वर्गः समूहः ॥

चतुर्विद्यः । पुं । चातुर्वैद्ये । चतुर्वेदवेत्तरि ॥

चतुर्विधशरीरम् । न । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्येषु ॥ चतुर्विधशरीराणि धृत्वा मुक्ता सहस्रशः । सुकृता न्मानवोभूत्वा ज्ञानी चेन्मोक्षमाप्नुयात् ॥

चतुर्वीजम् । न । मेथिकादिचतुष्टये ॥ मेथिका चन्द्रसूरश्च कालाजाजी यवानिका । एतच्चतुष्टयंयुक्तं चतुर्वीजमितिस्मृतम् ॥तच्चूर्णं भक्षितं नित्यं निहन्तिपवनामयान् । अजीर्णं शूलमाध्मानं पार्श्वशूलं कटिव्यथा मितिभावप्रकाशः ॥

चतुर्व्यूहः । पुं । विष्णौ । नारायणे ॥

सृष्ट्यादिकार्यार्थं चत्वारोव्यूहा विभागा वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धसंज्ञा मूर्त्तयो यस्य सः। यथा। व्यूह्यात्मानं चतुर्द्धावै वासुदेवादिमूर्त्तिभिः। सृष्ट्यादीन् प्रकरोत्येषविश्रुतात्मा जनार्द्दन इति व्यासवचनम्॥ तथाच मार्कण्डेयपुराणे मूलकारणं वासुदेवाख्यं व्यूहमुक्तोक्तम्। द्वितीया पृथिवीमूर्द्ध्नि शेषाख्या धारयत्यधः। तामसीसा समाख्याता तिर्य्यक्त्वसमुपाश्रिता॥ तृतीया कर्म्म कुरुते प्रजापालनतत्परा। सत्त्वोद्रिक्तातुसाज्ञेयाधर्म्मसंस्थानकारिणी॥ चतुर्थीजलमध्यस्था शेते पन्नगतल्पगा। रजस्तस्यागुणःसर्गंसाकरोतिसदैवहीत्यादि॥ शरीरपुरुषश्छन्दःपुरुषोवेदपुरुषमहापुरुषइति बह्वृचोपनिषदुक्ताश्चत्वारः पुरुषाव्यूहा अस्येति वा॥ न। साङ्ख्यमोक्षशास्त्रे॥ तत्रहि हेयं हानं हेयहेतुर्हानोपायश्चेति चत्वारो व्यूहाःप्रतिपाद्या भवन्ति। तत्र त्रिविधं दुःखं हेयम्। तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम्। प्रकृतिपुरुषसंयोगदाराचाविवेकोहेयहेतुः। विवेकख्यातिस्तुहानोपायइति॥ ॥चिकित्साशास्त्रे॥ तत्रच रोगआरोग्यं रोगनिदानंभैषज्यमिति चत्वारोव्यूहास्त्वेनोक्ताः॥

चतुर्हायणी। स्त्री। चतुर्वर्षीयांगवि॥ चत्वारो हायना यस्याः। दामहायनेतिङीप्। त्रिचतुर्भ्यांहायनस्येतिणत्वम्॥ त्रि। अन्यच॥

चतुष्कम्। न। चतुस्तम्भमण्डपे। चौखम्भाइतिभाषा॥ अश्वस्यगतिविशेषे॥

चतुष्की। स्त्री। मशकहर्य्याम्। मसहरी इति भाषा॥ पुष्करिणी विशेषे॥

चतुष्टयम्। त्रि। चतुरवयवसमुदाये॥ यथा चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति। शब्दानामर्थेया प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् प्रकारचतुष्टयवतीत्यर्थः। प्रकारभेदश्च यथा। जातिशब्दोगुणशब्दः क्रियाशब्दोयदृच्छाशब्दश्चेति॥ चत्वारोऽवयवा यस्य। सङ्ख्यायाअवयवेतयप्। रेफस्यविसर्गेसत्वेचकृते ह्रस्वात्तादौ विति मूर्द्धन्यः॥ केन्द्रे॥

चतुष्पत्री। स्त्री। सुनिषण्णके। चौपत्ती शाक इति भाषा॥ चाङ्गेरीसदृशः पत्रैश्चतुर्दलइतिस्मृतः। शाकोजला ऽन्वितेदेशे चतुष्पत्रीतिचोच्यते॥ क्षुद्रपाषाणभेदिनि॥

चतुष्पथः। पुं। ब्राह्मणे॥ न। चतुर्मार्गसङ्गमे। शृङ्गाटके॥ चतुर्णांपथां

समाहारः । तद्धितार्थेतिसमासः । ऋक्पूरितिसमासान्तः । इदुदुपधस्येतिषत्वम् । पथःसंख्येतिक्लीवत्वम् । चत्वारः पन्थानोयत्रवा ॥

चतुष्पदः । पुं । गवादिपशौ ॥ करणविशेषे ॥ तत्रजातस्यफलं यथा । चतुष्पदभवोमर्त्यः सदाचारविवर्जितः । स्वल्पवित्तःक्षीणदेहश्चतुष्पादधनान्वितइति ॥ राशिविशेषे । मेषवृषसिंहेष । धनुषोन्त्यार्द्धे । मकरस्यपूर्वार्द्धे ॥ स्त्रीणांकरणभेदेचेतिहेमः ॥ चत्वारि पदानि पादा अस्य ॥

चतुष्पदी । स्त्री । पद्ये । चौपदीइतिचौपई इतिच भाषा ॥ चत्वारः पादाः अस्याः । सङ्ख्यासुपूर्वस्येतिपादस्यान्त्यलोपे पादोन्यतरस्यामितिङीपि-भस्यात् पादःपदिति पदादेशः ॥

चतुष्पर्णी । स्त्री । क्षुद्राम्लिकायाम् ॥

चतुष्पला । स्त्री । नागबलायाम् ॥

चतुष्पाठी । स्त्री । चौपाड इति भाषा प्रसिद्धे छात्राणामध्ययनस्थले ॥ चतुर्णांवेदानांपाठोयस्याम् ॥

चतुष्पाणिः । पुं । शतधामनि । विष्णौ ॥ चत्वारः पाणयोयस्य ॥ त्रि । चतुर्हस्तान्विते ॥

चतुष्पात्-द् । पुं । गवादिपशौ ॥ चत्वारः पादाअस्य । संख्यासुपूर्वस्येतिपा

दस्यान्त्यलोपः ॥

चतुष्पुण्ड्रः । पुं । भिण्डाहच्छे ।

चतुस्समम् । न । चतुःसमे ॥

चतुस्त्रिंशत् । स्त्री । चतुरधिकायां त्रिंशति । चौंतीस इति भाषा ॥

चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञः । पुं । बुद्धविशेषे ॥

चतूराजी । स्त्री । चतुरङ्गक्रीडान्तर्गतक्रीडाविशेषे ॥

चत्वरम् । न । स्थण्डिले । यागार्थसंस्कृतभूमौ ॥ अङ्गने ॥ नानाजनावस्थानदेशे । चौतरा इति भाषा ॥ पथां श्लेषे । चतसृणां रथ्यानां सम्बन्धे ॥ गृहाद्बहिरङ्गने ॥ चत्यते । चते० । छित्वरेत्वरधृवरभास्वरेति ...

चत्वारिंशत् । स्त्री । चालीसइतिप्रसिद्धे सङ्ख्याविशेषे ॥ सङ्ख्येये ॥ चत्वारोदशतःपरिमाणमस्य । पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशदितिनिपातनात्प्रकृतेश्चत्वारिन्भावः शत्प्रत्ययः ॥

चत्वालः । पुं । होमकुण्डे ॥ दर्भे ॥ चतति । चते० । स्याचतिमर्जेरिति वालञ् ॥

चन । अ । असकलार्थे ॥ चनति । चनशब्दे । पचाद्यच् ॥ अप्यर्थे ॥

चनस् । न । भक्ते ॥ चाय्यते । चायृपूजानिशामनयोः । चायतेरन्नेह्रस्वश्चेत्यसुन् प्रत्ययस्यनुट्च ॥

चन्द:। पुं। विधौ ॥ शशी चन्द्रो हिमद्युतिरितिशब्दार्णव:। चन्दति। चदि आह्लादे। पचाद्यच् ॥

चन्दक:। पुं। चांदा इति गौडेषु प्रसिद्धे मत्स्यविशेषे ॥

चन्दन:। पुं। न। मलयजे। गन्धसारे ॥ चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु। श्रमशोषविषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहनुत् ॥ श्रेष्ठस्यास्य लक्षणं यथा। स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम्। ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते इति ॥ चन्दनानि च सर्वाणि सदृशानि रसादिभि:। गन्धेन तु विशेषोऽस्ति पूर्वं श्रेष्ठतमं गुणै: ॥ रक्तचन्दने ॥ यथा। कषायपानयोर्योज्यं चन्दनं रक्तचन्दनमिति ॥ अपिच। कषायलेपयोर्ग्राह्यं चन्दनं रक्तचन्दनमिति ॥ पुं। वानरप्रभेदे ॥ न। ओषधीभेदे। भद्रकाल्याम् ॥ चन्दयति। चदि आह्लादने। णयन्त:। ल्युट्। वहुलमन्यत्रापीति युच्वा ॥

चन्दनगोपी। स्त्री। शारिवाविशेषे ॥

चन्दनधेनु:। स्त्री। पतिपुत्रवन्मृतनार्युद्देश्यकोत्सृष्टाया चन्दनाङ्कितसवत्साया गोर्दाने ॥ यथा। जीवद्भर्तृतुया नारी पुत्रिणी म्रियते यदि। सवत्सा मण्डिता धेनुमाचार्याय प्रदापयेत् ॥ पतिपुत्रवती नारी म्रियते यात्रतस्तयो:। स्पर्शनं चोत्सृजेत् पुत्र: पिता यावच्च जीवतीति ॥

चन्दनपुष्पम्। न। लवङ्गे ॥

चन्दनशारिवा। स्त्री। शारिवाविशेषे ॥

चन्दनसार:। पुं। वज्रक्षारे ॥

चन्दना। स्त्री। शारिवाविशेषे ॥

चन्दनाचल:। पुं। मलयपर्वते ॥

चन्दनादि:। पुं। पित्तोपशमनाय चन्दनादिसमवासनद्रव्येषु ॥ यथा। चन्दनञ्च तथोशीरं कर्पूरो गन्धवाकुची। एलाकर्पूरगोहूला: सप्तैते च स्मनादय इति ॥

चन्दनाद्रि:। पुं। मलयपर्वते ॥

चन्दनी। स्त्री। नदीविशेषे ॥

चन्दनीया। स्त्री। गोरोचनायाम् ॥

चन्दिर:। पुं। हस्तिनि ॥ चन्द्रे ॥ चन्दति। चदि०। इषिमदिमुदीत्यादिनाकिरच् ॥

चन्द्र:। पुं। चाँद इति प्रसिद्धे हिमांशौ। चन्द्रमसि। सुधांशौ ॥ कर्पूरे ॥ काम्पिल्ले ॥ स्वर्णे ॥ वारिणि ॥ काम्ये। सुन्दरे ॥ मेचके। वर्हचन्द्रके ॥ रक्तरजते। शोणमुक्ताफले ॥ चि। आह्लादजनकद्रव्ये ॥ न। स्वर्णे ॥ चुक्रं ॥ वर्णवृत्तविशेषे ॥ यथा। चि

अवरगणयुग मपधाय परिकलयक-र मथनगणयुगलमिह गन्धयुगमपि वितर । फणिन्द्रपतिभणितमिति-चन्द्रमिदमितिशृणुत सकलकविकुलहृदयमोदकरमवतनुत ॥ यथा ।अनुपहतकुसुमरसतुल्यमिदमधरदल ममृतमयवचन मिदमाशिविफलयसिचल । यदपि यदुरमणपदमीशमुनिहृदिलुठति तदपितवरति वलितमेस्थवनतटमटतीति ॥ ष-ण्मासस्य दशम॥ ऽ ॥प्रभेदे ॥ च न्दयति आह्लादयति सकलं जगत् । चदि॰ । स्फायितञ्चीतिरक् ॥ पुं । द्वीपविशेषे ॥ हीरके ॥ मृगशिरो नक्षत्रे ॥

चन्द्रकः । पुं । मेचके । वर्हचन्द्रके । मयूरपिच्छस्थचन्द्राकृतौ ॥ चन्द्र इव प्रतिकृतिः । इवे प्रतिकृताविति कन् ॥ नखे ॥ चाँदामाछ् इतिगौडेषु प्रसिद्धे मत्स्ये ॥ न । सितमरिचे । शिग्रुवीजे ॥

चन्द्रकला । स्त्री । चन्द्रस्यषोडशे भागे ॥ ढगवाद्ये ॥ बाचामत्स्ये ॥

चन्द्रकान्तः । पुं । अश्मभेदे । चन्द्रोपले ॥ कैरवे ॥ न । कैरवे ॥ श्रीखण्डचन्दने ॥ चन्द्रः कान्तो यस्य ॥

चन्द्रकान्ता । स्त्री । निशायाम् ॥ ज्योत्स्नायाम् ॥ चन्द्रयोषायाम् ॥ चन्द्रः कान्तो यस्याः ॥

चन्द्रकान्ति । न । रजते । रूप्ये ॥

चन्द्रकालानलम् । न । मौक्तिकानां चक्रविशेषे ॥

चन्द्रकावान् । पुं । } मयूरे ॥ मतुप् ॥
चन्द्रकी । पुं । } इन् ॥

चन्द्रकुण्डः । पुं । कामरूपस्थेसरोविशेषे ॥

चन्द्रकूटः । पुं । कामरूपस्थे पर्वतविशेषे ॥

चन्द्रक्षयः । पुं । अमायाम् ॥

चन्द्रगुप्तः । पुं । श्रीभागवत प्रसिद्धे नृपे ॥

चन्द्रगृहम् । न । कर्कराशौ ॥

चन्द्रगोलस्थाः । पुं । भूम्नि । दिव्यपितृषु । स्वधाभुक्षु ॥ चन्द्रगोलेतिष्ठन्ति । सुपिस्थ इतिकः ॥

चन्द्रगोलिका । स्त्री । ज्योत्स्नायाम् ॥

चन्द्रचञ्चलः । पुं । खलेशमत्स्ये ॥

चन्द्रचञ्चला । स्त्री । चन्द्रकमत्स्ये ॥

चन्द्रचारः । पुं । चन्द्रविषयकज्ञाने ॥ तत्रादौ ये रवेरुपरि चन्द्रमसमिच्छन्ति तान् प्रत्याह । नित्यमधस्स्थस्ये-न्दोर्भाभि र्भानोः सितंभवत्यर्द्धम् । स्वच्छाययान्यदसितं कुम्भस्येवात पस्थस्य ॥ अस्यप्रत्यक्षवाधां मत्वमानमाह ।सलिलमयेशशिनि रवेर्दी

चन्द्रचा

धितयोमध्ये स्थिताम्बमेनेशम् । स
पयन्ति दर्पणोदरविस्थितामिव मन्दि
रस्यान्तः ॥ शशिनः पश्चिमदिग्भागा
त् सितवृद्धिः किमित्युपलभ्यते इ
त्याह । त्यजतोऽर्कतलं शशिनः पश्चा
दवलम्बते यथा शौक्ल्यम् । दिनकर
वशात्तथेन्दोः प्रकाशतेऽधः प्रभृत्युद
यः ॥ प्रतिदिनं कथं चन्द्रस्य शुक्लवृ
द्धिर्भवति तदर्थमाह । प्रतिदिवसमे
वमर्कात् स्थानविशेषेण शौक्ल्य परि
वृद्धिः । भवति शशिनोऽपराह्ने प-
श्चाद्भागे घटस्येव ॥ चन्द्रस्य नक्षत्र
गमनेन शुभाशुभलक्षणमाह । ऐन्द्रस्य
शीतकिरणो मूलाषाढाद्वयस्य चाया
तः । याम्येन बीजजलचरकाननघ्ना
वह्निभयदश्च ॥ दक्षिणपार्श्वेन गतः
शशी विशाखानुराधयोः पापः । म
ध्येन तु प्रशस्तः पितृदैवविशाखयो
श्चापि ॥ चन्द्रस्य नक्षत्रयोगमाह । ष
डनागतानि पौष्णात् द्वादश रौद्राच्च
मध्ययोगीनि । ज्येष्ठाद्यानि नवर्क्षा
ण्युडुपतिनातीत्य युज्यन्ते ॥ चन्द्रम
सः संस्थानानि दश भवन्ति । यथा ।
नौ लाङ्गलं दुष्टलाङ्गलं समो दण्डः
कार्मुकं युगं पार्श्वशय्याऽऽवर्जितं कु
ण्डाख्यमिति । अथैषां संस्थाना
नां लक्षणं फलञ्च क्रमेणाह । उन

त मीषच्छृङ्गं तन्नौस्थाने विशाल-
ता चोक्ता । नाविकपीडा तस्मिन्
भवति शिवं सर्वलोकस्य ॥ १ ॥ अ
र्द्धोन्नते च लाङ्गलमिति पीडा तदुप-
जीविनां तस्मिन् । प्रीतिश्च निर्नि
मित्तं मनुजपतीनां सुभिक्षञ्च ॥ २
॥ दक्षिणविषाणमर्द्धोन्नतं यदा दुष्ट
लाङ्गलाख्यं तत् । पाण्ड्यनरेश्वरनि-
धनकृद्योगकरं बलानाञ्च ॥ ३ ॥ स
मशशिनि सुभिक्षक्षेमवृष्टयः प्रथम
दिवससदृशाः स्युः । ४ । दण्डवदुदि
ते पीडा गवां नृपस्योग्रदण्डोऽत्र ॥ ५
॥ कार्मुकरूपे युद्धानि यत्र तज्ज्या ततो
जयस्तेषाम् । ६ । स्थानं युगमिति या
म्योत्तरायतं भूमिकम्पाय ॥ १२ ॥
७ ॥ युगमेव याम्यकोट्यां किञ्चित्तुङ्गं
स पार्श्वशायीति । विनिहन्ति सार्थ
वाहान् वृष्टेश्च विनिग्रहं कुर्यात् ॥ ८
॥ अभ्युच्छ्रायादेकं यदि शशिनोऽवा
क्शृङ्गमवेच्छृङ्गम् । आवर्जितमित्य
सुभिक्षकारि तद्गोधनस्यापि ॥ ९ ॥
अव्युच्छिन्ना रेखा समन्ततो मण्डले च
कुण्डाख्यम् । अस्मिन् माण्डलिका
नां स्थानत्यागो नरपतीनाम् ॥ १५
। १० ॥ सामान्यलक्षणमाह । प्रो
क्तस्थानाभावा दुदगुच्चः क्षेमवृद्धि
वृद्धिकरः । दक्षिणतुङ्गश्चन्द्रो दुर्भिक्ष

भयायनिर्दिष्टः ॥ शृङ्गेणैकेनेन्दुं वि-
लीनमथवाप्यवाङ्मुखंशृङ्गम् । सम्पू
र्णञ्चाभिनवं दृष्ट्वैको जीविताद्भ्र
श्येत् ॥ १७॥ चन्द्रमसोरूपाणिसफ
लान्याह । संस्थानविधिःकथितो रू
पाण्यस्माद्भवन्तिचन्द्रमसः । स्वल्पो
दुर्भिक्षकरो महान् सुभिक्षावहः
प्रोक्तः ॥ मध्यतनु र्वज्राख्यः क्षुद्भ
यदःसम्भ्रमायराज्ञाञ्च । चन्द्रोमृदङ्ग
रूपः क्षेमसुभिक्षावहोभवति ॥
स्थेयोविशालमूर्त्ति र्नरपतिलक्ष्मीवि
वृद्धयेचन्द्रः । स्थूलःसुभिक्षकारीप्रिय
धान्यकरस्तुतनुमूर्त्तिः ॥ २० ॥ अथ
चन्द्रस्यकुजादिभिस्ताराग्रहैः शृङ्ग-
भिन्नेफलमाह । प्रत्यन्तान्कुनृपां
श्चहन्त्युडुपतिःशृङ्गेकुजेनाहते शृङ्गं
क्षुद्भयकृद्यमेन शशिजेनावृष्टिदुर्भि
क्षकृत् । श्रेष्ठान्हन्तिनृपान्महेन्द्र
गुरुणा शुक्रेणचाल्पान्नृपान् शुक्ले
याप्यमिदंफलंग्रहकृतंकृष्णेयथोक्ता
गमम् ॥ शुक्रभिन्नबिम्बस्यचन्द्रमसः
फलमाह । भिन्नःसितेन मगधान्
यवनान्पुलिन्दान् नेपालगङ्गिमरुक
च्छसुराष्ट्रमद्रान् । पाञ्चालकैकय
कुलूतकपौरुषादान् हन्यादुशीनर
जनानपिसप्तमासान् ॥ जीवभिन्न-
स्याह । गान्धारसौवीरकसिन्धुकीरा

न् धान्यानि शैलान्द्रविडाधिपांश्च
। द्विजांश्च मासान्दश शीतरश्मिः
सन्तापयेद्वाक्पतिनाविभिन्नः ॥ भौ
मभिन्नस्याह । उद्युक्तान्सहवाहनैर्न
रपतींस्त्रैगर्त्तकान्मालवान् कौलि
न्दान् गणपुङ्गवानथशिवीनायोध्य-
कान्पार्थिवान् । हन्यात् कौरव
मत्स्यशुक्त्यधिपतीन्राजन्यमुख्या-
नपिप्रालेयांशुरसृग्ग्रहेतनुगतोषण्
मासमर्यादया ॥ शनिभिन्नस्याह ।
यौधेयान् सचिवान् सकौरवान् प्रा
गीशा नथ चार्जुनायनान् । हन्या-
दर्कजभिन्नमण्डलः शीतांशु र्दशमा
सपीडया ॥ बुधभिन्नस्याह । मगधा
न्मथुरांश्चपीडयेत् वेण्णायाश्चतटं
शशाङ्कजः । अपरत्रकृतंयुगं वदे द्य-
दिभित्त्वाशशिनंविनिर्गतः ॥ केतुना
भिन्नस्याह । क्षेमारोग्यसुभिक्षविना
शी शीतांशुः शिखिनायदिभिन्नः ।
कुर्यादायुधजीविविनाशं चौराणा-
मधिकेनचपीडाम् ॥ २७ ॥ ग्रहण
कालेउल्काहतस्य चन्द्रस्य फलमाह ।
उल्कयायदाशशी ग्रस्तएवहन्यते ।
हन्यतेतदान्नृपो यस्यजन्मनिस्थितः
॥ चन्द्रमसोवर्णलक्षणमाह । भस्म
निभःपरुषो ऽरुणमूर्त्तिःशीतकरः-
किरणैःपरिहीनः । श्यावतनुःस्फुटि

तःस्फुरणोवाम्बुद्दमरामयचैारभया य ॥ प्रालेयकुन्दकुमुदस्फटिकावदाते यन्नादिवाद्विसुतया परिमृज्यचन्द्रः । उच्चैः कृतो शिशिभविष्यति मे शिवाय योद्दृश्यते सभजितःजगतःशिवाय ॥ अथपञ्चदशे ज्ञानोज्ञा साम्येचशुभाशुभमाह । शुक्लेपक्षे स यदहेमवृद्धिं व्रजत्यचयातिहद्धिंप्रजाम । क्षीनेजानिस्तुल्यतातुल्यतायांकृष्णेसर्वंतत्फलंव्यत्ययेन ॥ यदिकुमुदमृणालहारगैार स्तिमिनियमात्क्षयमेतिवर्द्धतेवा । अविकृतंगतिमण्डलांशुयोगी भवतिनृणांविजयाय शीतरश्मिः ॥ ३२ ॥ इतिवाराह्यांचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥

चन्द्रदाराः । पुं । भू० । अश्विन्यादिनक्षत्रेषु ॥ चन्द्रस्यदाराः ॥

चन्द्रनामा । पुं । कर्पूरे ॥ चन्द्रस्यनामान्येव नामान्यस्य ॥

चन्द्रपुष्पा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् ॥

चन्द्रप्रभः । पुं । वृक्षविशेषे ॥

चन्द्रप्रभा । स्त्री । ज्योत्स्नायाम् ॥ चन्द्रस्य प्रभा ॥ वाकुच्याम् ॥ औषधविशेषे ॥ अत्राहसुखबोधः । कृमिरिपुदहनव्योषत्रिफलामरदारुचव्यभूनिम्बम् । मागधिमूलं मुस्तं सशटिवचामाक्षिकञ्चैव ॥ लवणचारनि-

शायुगकुसुम्भरगजकरणानिविषाः ॥ कर्षांशकान्येव समानिकुर्यात्पलाष्टकञ्चाशुभजतो विदध्यात् । निष्पचशुद्धस्यपुरस्यधीमान्पलदयं लैाहरजस्तथैव ॥ सिताचतुष्कं पलमप्यतःश्यानिक्षुम्भकुम्भस्त्रिसुन्धियुक्तम् । चन्द्रप्रभेयं गुटिकाप्रयोज्याचार्शांसि निर्णाशयतेषडेव ॥ भगन्दरं पाण्डुरकामलाश्चनिर्णाशयत्यग्नेः कुरुतेचदीप्तिम् । हन्त्यामयान्पित्तकफानिलोत्थान्नाडीगतेमर्मगतेव्रणेच ॥ प्रमेहेयकृत्वरे विद्रधिराजयक्ष्मणोर्महेभगाख्येप्रवलेचयोज्या । शुक्रक्षये चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे शुक्रप्रवाहे प्युदरामयेच ॥ भक्तस्यपूर्वं सततंप्रयोज्या तक्रानुपानंत्वथमस्तुपानम् । आजोरसोजाङ्गलजोरसोवा पयोऽथवा शीतजलानुपानम् ॥ वलेनमामस्तुरगोजवेन दृष्टासुपर्णःश्रवणोवराहः ॥ वलीपलितनिर्मुक्तोवृद्धोपि तरुणायते ॥ न पानभोज्येपरिहार्यमस्ति न शीतवातातपमैथुनेषु । शम्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादेनाप्तावटी चन्द्रमसःप्रसादादिति ॥ कचूरके । कचूर इति भाषा ॥

चन्द्रभस्म । न । कर्पूरे ॥

चन्द्रभागः । पुं । पर्वतविशेषे ॥ विभक्त

श्चन्द्रमायस्मात् तस्मिन् पर्वतसत्त्मे। अतोदेशाश्चन्द्रभागं नाम्नाचक्रुः पुरागिरिमितिकाशिकापुराणम् ॥

चन्द्रभागा । स्त्री । कश्मीरदेशप्रसिद्धे नदीविशेषे ॥ चन्द्रभागयोः पर्वतयोरियम् । तत्प्रभवत्वात् । तस्येदमित्यण् । टिड्ढेतिङीप्प्राप्तः चन्द्रभागाद्वा मद्यामिति वक्तव्यादिगणादृन्नाम्नभवति । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥

चन्द्रभागी । स्त्री । चन्द्रभागायाम् ॥ वह्वादिभ्यश्चेतिङीष् ॥

चन्द्रभूति । न । रूप्ये ॥

चन्द्रमणिः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ ॥

चन्द्रमण्डलम् । न । चन्द्रविम्बे ॥ चन्द्रपरिवेशे ॥

चन्द्रमल्ली । स्त्री । अष्टापदाम् ॥

चन्द्रमाः । पुं । विधौ । चन्द्रे ॥ चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति तुलयति । माङ्माने । चन्द्रे मो डिच्चेत्यसिः ॥ चन्द्रमाश्चाह्लादं मिमीते निर्मिमीते इति वा ॥ यथा । चन्द्रं रजत ममृतञ्च तद्दिव मीयते । चन्द्र इतिवामीयते इति दासीभारादित्वात् पादने हरदत्तः ॥

चन्द्रमौलिः । पुं । रेरिहाणे । शिवे ॥

चन्द्ररेणुः । पुं । काव्यचौरे ॥

चन्द्रर्क्षम् । न । मृगशिरायाम् ॥

चन्द्रला । स्त्री । कर्णाटदेशप्रसिद्धायामन्वायाम् ॥ तत्स्थाने ॥

चन्द्रलेखा । स्त्री । वाकुच्याम् ॥ शशिकलायाम् ॥ अतिशर्करीसंज्ञकेपञ्चदशाक्षरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । म्रौ म्रोयौचेद्रश्वेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥ यथा । विच्छेदे ते मुरारे पाण्डुप्रकाशाकृशाङ्गी म्लानच्छायंदुकूलंनभ्राजतेबिभ्रतीसा । राधाक्षोदस्वगर्भक्षीनावशा चन्द्रलेखा किञ्चान्तां त्वां स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगमिति ॥

चन्द्रलोहकम् । न । रूप्ये ॥

चन्द्रवंशः । पुं । चन्द्रसन्ताने ॥

चन्द्रवर्त्म । न । जगतीसंज्ञकेद्वादशाक्षरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ॥ यथा । चन्द्रवर्त्मपिहितं घनतिमिरैः राजवर्त्मरहितं जनगमनैः । दृष्टवर्त्मतदलं कुरु सरसे कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तवकृतकीर्तिः ॥

चन्द्रवल्लरी । स्त्री । सोमवल्लर्याम् ॥

चन्द्रवल्ली । स्त्री । प्रसारण्याम् ॥ माधवीलतायाम् ॥

चन्द्रवशा । स्त्री । भारतवर्षस्य नदीविशेषे ॥

चन्द्रवाला । स्त्री । स्थूलैलायाम् । बहुलायाम् ॥ चन्द्रस्य कर्पूरस्य वालेव कर्पूरगन्धित्वात् ॥

चन्द्रविहङ्गमः । पुं । वकपक्षिणि ॥

चन्द्रव्रतम् । न । चान्द्रायणे ॥

चन्द्रशाला । स्त्री । ⎫ ज्योत्स्नायाम्

चन्द्रशालिका । स्त्री । ⎭ ॥ गृहोपरिगृहे । शिरोगृहे ॥

चन्द्रशुक्लः । पुं । जम्बुद्वीपोपद्वीपविशेषे ॥

चन्द्रशूरम् । न । चंद्रसुर हालौं इति चस्यातौषधौ । चर्मकल्याम् । पशुमेहनकारिकायाम् । चन्द्रहूरे ॥

चन्द्रशेखरः । पुं । ईश्वरे । शिवे ॥ गिरिविशेषे । यथा । विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे । इतिशिववाक्यम् ॥ चन्द्रशेखरोऽस्य ॥ पौष्यराजः पुत्रे करवीरपुरनृपे ॥ षोडशभुवकान्तर्गते नवमभुवके ॥ चतुष्ष्टिभैरवविशेषे ॥

चन्द्रसंज्ञः । पुं । कर्पूरे ॥ चन्द्रस्य संज्ञा यस्य ॥

चन्द्रसम्भवः । पुं । बुधे ॥ चन्द्रात् सम्भवो यस्य ॥

चन्द्रसम्भवा । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् ॥ चन्द्रात् सम्भवो यस्याः ॥

चन्द्रहूरम् । न । चन्द्रशूरे । चंद्रसुर इति भाषा ॥ चन्द्रहूरं हितं हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणाम् । असृग्वातगदद्वेषि बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥

चन्द्रहासः । पुं । असिमात्रे ॥ दशग्रीवकरवाले ॥ चन्द्रस्य हासः प्रभाऽस्य ॥ चन्द्रं हसतिवा द्युतिमत्त्वात् । हसेहसने । कर्मण्यण् ॥ न । रौप्ये ॥

चन्द्रहासा । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ लक्ष्मिकाप्रभेदे ॥

चन्द्रा । स्त्री । एलायाम् ॥ विताने ॥

चन्द्रातपः । पुं । विताने । उल्लोचे । चंदोआ इतिभाषा ॥ ज्योत्स्नायाम् ॥

चन्द्रापीडः । पुं । शिवे ॥ चन्द्रः आपीडः शिरोभूषणमस्य ॥

चन्द्रावली । स्त्री । गोपीविशेषे ॥ यथा । राधाचन्द्रावलीमुख्याः प्रोक्तास्तिस्य प्रियाव्रजे । कृष्णवन्नित्यसौन्दर्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रयाः इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

चन्द्रिका । स्त्री । कौमुद्याम् । ज्योत्स्नायाम् ॥ चन्द्रोऽस्त्यस्याः । ठन् ॥ ॥ चन्द्रं कायतीतितुन इत्वाभावम्सङ्गात् ॥ चन्द्रमाचष्टे चन्द्रयति । तत्करोतीतिण्यन्ताण्वुल् वा ॥ स्थूलैलायाम् ॥ चन्द्रकमत्स्ये ॥ कर्णस्फोटायाम् ॥ मल्लिकायाम् ॥ श्वेतकण्टकार्याम् ॥ मेथिकायाम् ॥ सूक्ष्मे-

छायाम् ॥ चन्द्रशूरे ॥ अतिजगती संज्ञकेचन्द्रोदभास्वरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्वर्त्तुभिः । यथा । शरदमलचन्द्रिकाभासिते हिनकरतनयातीरदेशे हरिः । विहरति रभसाद्वल्लवीभिः समं त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥ हरिश्चन्द्रपुरवासिन्यामम्बायाम् ॥

चन्द्रिकाम्बुजम् । न । सितोत्पले ॥

चन्द्रिकाद्रावः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ ॥

चन्द्रिकापायी । पुं । चकोरपक्षिणि ॥

चन्द्री । स्त्री । वाकुच्याम् ॥

चन्द्रेष्टा । स्त्री । उत्पलिन्याम् ॥

चन्द्रोदयः । पुं । शशिप्रकाशे ॥ उल्लोचे ॥ मकरध्वजाख्यरससिन्दूरे ॥ अथाह । पलं मृदुस्वर्णदलं रसेन्द्रं पलाष्टकं षोडशगन्धकस्य । शोणैः सुकार्पासभवैः प्रसूनैः सर्वं विमर्द्याथ कुमारिकाद्भिः ॥ तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढे मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयञ्च । पचेत् क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे ततो रजः पल्लवरागरम्यम् ॥ निगृह्य चैतस्य पलं पलानि चत्वारि कर्पूररजस्तथैव । जातीफलं शोषण मिन्द्रपुष्पं कस्तूरिकाया इह शाणएकः ॥ *॥ चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु माषो भुक्तो हि वल्लीदलमध्यवर्त्ती । मदोन्मदानां प्रमदाशतानां गर्वाधिकत्वं श्लथयत्यकाण्डे ॥ घृतं घनीभूतमतीव दुग्धं मृदूनि मांसानि समण्डकानि । माषान्नपिष्टानि भवन्ति पथ्यान्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ ॥ वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः । गृहेषु रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद् दुर्लभः ॥ इति सारकौमुदी सुखबोधश्चेतिहाधाकान्तः ॥ चन्द्रस्य चन्द्रइव वा उदयो यस्य ॥

चन्द्रोदया । स्त्री । नेत्ररोगस्यौषधविशेषे ॥ यथा । हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च । विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभि मनःशिला ॥ सर्वमेतत्समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत् । * । नाशयेत् तिमिरं कण्डुं पटलान्यर्बुदानि च ॥ अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति । अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ॥ वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम्ना तथा दृष्टिप्रसादनी ॥ इति चक्रपाणिदत्तः ॥

चन्द्रोपलः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ ॥

चपलः । पुं । पारदे ॥ मीने ॥ चोर

के ॥ प्रस्तरविशेषे ॥ वने ॥ राजमाषे ॥ चपनम् । चपसान्त्वने । चलन्तः एरच् । चपं लाति । ला० । कः ॥ न । शीघ्रे ॥ क्रियाविशेषणत्वाद्द्रव्ये वर्त्तमानं क्लीवम् ॥ त्रि । तरले ॥ चले । क्षणिके ॥ विकले ॥ दुर्विनीते ॥ चपति । चप० । इषा० कलः ॥ चोपति । चुपमन्दायांगतौ । चुपेरत्वोपधाया इति कलमप्रत्ययः ॥ दोषमनिश्चित्यवधबन्धनादेः कर्त्तरि । चिकुरे ॥

चपला । स्त्री । कमलायाम् । श्रियि ॥ विद्युति ॥ पुंश्चल्याम् ॥ पिप्पल्याम् ॥ विजयायाम् ॥ मदिरायाम् ॥ जिह्वायाम् ॥ आर्याप्रभेदे ॥ यथा । दलयो द्वितीयतुर्यौगणौ जकारौ तु चपलासा । यथा । चपलानचेत् कदाचि संसारार्णवे ङ्क्तिभावना कृष्णे । धर्मार्थकाममोक्षा स्तदाकरस्थान सन्देहः ॥ चपलाट्टाप् ॥

चपेटः । पुं । विस्तृताङ्गुलिपाणौ । प्रतले । टाप् चपेटा इतिच भाषा ॥ चपति । चप० । अच् । एटति । इट गतौ । अच् । चपश्चासौ इटश्च ॥

चपेटा । स्त्री । चपेटे । प्रहस्ते ॥ खण्डकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीतिभाष्यम् ॥ टाप् ॥

चपेटिका । स्त्री । चपेटायाम् ॥ चपेटैव । स्वा० कः । प्रत्ययस्था दितीत्वम् ॥

चपेटी । स्त्री । भाद्रशुक्लषष्ठ्याम् ॥ भाद्रे चपेटीविख्यातेतिस्कन्दपुराणम् ॥

चमत्कारः । पुं । विस्मये । चित्तविस्ताररूपे । डमरौ ॥ लोकातीतार्थावलोकनेन किमेतदितिज्ञानधाराजननेन चित्तस्य दीर्घमायत्त्वंचित्तविस्तार इत्यर्थः । दृष्टहेतुभ्यो ऽसम्भविकज्ञानेन हेत्वन्तरानुसन्धाने मनोव्यापार एवंचित्तविस्तार इत्यपरे ॥ अपामार्गे ॥ चमत् करणम् । कृञ्० । घञ् ॥

चमरः । पुं । मृगविशेषे । व्यजन्याम् ॥ यस्यश्वेतवालैर्दूरराजादिव्यजनं क्रियते सचमरिषाकृतिर्भवति ॥ दैत्यविशेषे ॥ न । चामरे ॥ चमति चम्यते वा अनेन वा । चमु अदने । अर्त्तिकमिभ्रमिचमीत्यरश्चित् ॥

चमरपुच्छः । पुं । कोकडे ॥ न । चामरे ॥

चमरिकः । पुं । कोविदारवृक्षे । रक्तकाञ्चनारे ॥ चमरमस्यास्ति । ठन् ॥

चमरी । स्त्री । मञ्जर्याम् ॥ मृगीभेदे । दीर्घखवायाम् । गिरिप्रियायाम् ॥

चमसः । पुं । न । दारुत्रेयज्ञपात्रवि-

शेषे ॥ सोमपानपात्रे ॥ पुं । पर्पटे ॥ पिष्टविशेषे ॥ लड्डुके ॥ चमन्त्यस्मिन् । चम्यते भक्ष्यते सोमोऽस्मिन्वा । चमु० । अत्यविचमीत्यसच् ॥

चमसी । स्त्री । मुद्गमसूरादिपिष्टे ॥ चूर्णयन्त्युक्तमाषाणां चमसी साऽभिधीयते ॥ चम्यते । चमु० । असच् । गौरादित्वान् ङीष् ॥

चमीकरः । पुं । कृतस्वराख्य आकरविशेषे ॥

चमूः । स्त्री । सेनामात्रे ॥ सेनाविशेषे । तत्रेभाः ७२९ । रथाः ७२९ । अश्वाः २१८७ । पदातयः ३६४५ । समस्तसङ्ख्यया ७२९० नवत्यधिकशतद्वयाधिकसप्तसहस्रम्भवन्ति ॥ चमन्ति शत्रून् परैश्चम्यतेवा । चमु अदने । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्यऊरित्यूः ॥

चमूचरः । पुं । सैनिके ॥ चरेष्टः ॥

चमूजघनम् । न । सेनापश्चाद्भागे ॥

चमूरुः । पुं । मृगविशेषे ॥ चमति । चमु० । खर्जादित्वादूरः । पृ० अत उत्वम् ॥ यद्वा । चमूरूरुर्यस्य ॥

चम्पः । न । कोविदारवृक्षे ॥

चम्पकः । पुं । चम्पा इति प्रसिद्धे वृक्षे । हेमपुष्पके । दीपपुष्पे ॥ चम्पकः कटुकस्तिक्तः कषायो मधुरो हिमः । विषकृमिहरः कृच्छ्रकफवातास्रपित्तजित् ॥ चम्पयति चम्प्यते वा । चपिगत्याम् । क्वुन् ॥ पनसकोषगांशके ॥ न । चांपाकला इति गौडभाषाप्रसिद्धे कदलीफले ॥ चम्पकं वातपित्तघ्नं गुरुवीर्यकरं तथा । अतिशीतं रसे पाके मधुरं कथितं बुधैरित्यस्यगुणाः ॥ चम्पकस्यपुष्पे ॥ सुहृत्प्राप्तिसिद्धौ ॥ सायणा । न्यायेन स्वयंपरीक्षितमप्यर्थं तावन्नश्रद्धते यावद्गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिःसह न संवाद्यते अतः सुहृदां गुरुशिष्यसब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सासिद्धिस्तुर्या चम्पकमुच्यते इति साङ्ख्यविदः ॥

चम्पककलिका । स्त्री । चम्पककोरके । गन्धमेदिन्याम् ॥

चम्पकमाला । स्त्री । चम्पकपुष्पैर्निर्मितायां मालायाम् ॥ चम्पकली इति प्रसिद्धे स्त्रीणां कण्ठाभरणे ॥ वर्णवृत्तेषु पङ्क्तिच्छन्दोविभेदे ॥ यथा । पादविराजन्नूपुरयुग्मा कुण्डलशोभासक्तसुवर्णा । अङ्गदवतीहारदयपूर्णा चम्पकमालाभातिसुवर्णा ॥ यथा । आलिकुलभ्रष्टाहमधन्या त्वमभवदुन्यारविकाम्या । चम्पककुमारो निर्गतभङ्गः सम्प्रतिभावी कोपि-

कलङ्कः इति ॥

चम्पकचतुर्द्दशी । स्त्री । ज्येष्ठशुक्लचतुर्द्दश्याम् ॥

चम्पकरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् ॥

चम्पकारण्यम् । न । तीर्थविशेषे ॥

चम्पकुन्दः । पुं । चांपकुडा इति गौडे सुप्रसिद्धे मत्स्यविशेषे ॥

चम्पकोषः । पुं । पनसे ॥

चम्पा । स्त्री । कर्णराजस्य भार्यायाम् ॥ तस्यैव पुर्याम् । अधुना भागलपुर इति तस्य प्रसिद्धिरिति राधाकान्तः ॥ तीर्थविशेषे ॥

चम्पाधिपः । पुं । कर्णभूपे ॥

चम्पापुरी । स्त्री । चम्पायां नगर्याम् ॥

चम्पारण्यम् । न । विदेहदेशसमीपस्थे विपिने ॥

चम्पालुः । पुं । पनसे ॥

चम्पावती । स्त्री । कर्णपुर्याम् ॥

चम्पूः । स्त्री । काव्यविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते । इत्यलङ्कारज्ञाः ॥

चम्पेशः । पुं । कर्णाख्यनृपे ॥

चम्पोपलक्षितः । पुं । अङ्गदेशे ॥ तद्देशस्थे पुम्भूम्नि ॥

चम्पेली । स्त्री । स्वनाम्ना प्रसिद्धे पुष्पविशेषे । सुमनायाम् ॥

चयः । पुं । समूहे ॥ वप्रे । प्राकारमूलबन्धने ॥ यदुपरि प्राकारो निरूप्यते प्राकाराधारवेदिकेतियावत् । तथा चार्थशास्त्रम् । खातमुद्धृतमृदा वप्रं कारयेत् तस्योपरि प्राकारमिति । पगार इति गौडभाषा ॥ समाहृतौ ॥ परिखोद्धृतमृत्कूपे ॥ चीयते । चि अ चयने । कर्मण्येरच् ॥ प्राकारे ॥ पीठे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

चयनम् । न । चिनना इति ख्याते रचनाविशेषे । इष्टकादीनामूर्द्ध्वाधोदेशनिवेशने ॥ चिञो ल्युट् ॥

चरः । पुं । अक्षद्यूतप्रभेदे ॥ भौमे ॥ जङ्गमे । चले ॥ चले ॥ चारे । गोपनेन राष्ट्रादेः शुभाशुभादिज्ञानार्थं राज्ञा नियुक्तपुरुषे । परतत्त्वज्ञानार्थं भ्रमणकर्त्तरि । यथार्हवर्णः । प्रणिधौ ॥ चरति । चर गतौ । पचाद्यच् ॥ कपर्द्दके ॥ मेषकर्कटतुलामकरलग्नेषु ॥ न । नक्षत्रविशेषे । मातादितिहरिभीणि चन्द्राक्षश्च चरं चलम् ॥

चरकः । पुं । चारे ॥ पर्पटे ॥ चक्रकरे । भिक्षौ ॥ मुनिग्रन्थविशेषयोः । वैद्यशास्त्रप्रवर्त्तकमुनौ ॥ तत्कृते तन्नामके ग्रन्थे ॥ चरति । चर० । शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति वुन् ॥

चरटः । पुं । खञ्जनपक्षिणि ॥

चरण: । पुं । न । बह्वृचादौ । वेदै कदेशे ॥ शाखाध्येतरि ॥ मूले ॥ गोत्रे ॥ पदे । पादे ॥ न । भ्रमण ॥ भक्षणे ॥ शीले । आचारे ॥ चरन्त्यनेन । चर० । करणेतिल्युट् ॥

चरणगत: । त्रि । प्रगते ॥

चरणग्रन्थि: । पुं । गुल्फे ॥

चरणयोधी । पुं । कुक्कुटे ॥

चरणव्यूह: । पुं । वेदव्यासकृते चतुर्वेदविवरणग्रन्थे ॥

चरणामिषम् । न । चरणमांसे ॥ चरणानामामिषम् । मुण्डस्य विधिना पाच्यं चरणस्तुप्रलेहितम् । चरणं वा तद्वद्बल्यं हृष्यं पित्तकरं गुरु ॥

चरणायुध: । पुं । कुक्कुटे ॥ चरणमायुधमस्य ॥

चरम: । त्रि । अन्ते । अवसाने । प्रान्ते ॥ पश्चिमे ॥ चरति । चर० । चरेश्चेत्यमच् । प्रथमचरमेतिसर्वनामस्वात् पक्षे जस शी । चरमे चरमा: ॥

चरमक्ष्माभृत् । पुं । अस्ताचले ॥ चरमश्चासौ क्ष्माभृच्च ॥

चरमतीर्थकृत् । पुं । वर्द्धमानाख्यार्हद्दे ॥

चरमाचल: । पुं । अस्ताचले ॥ चरमश्चासावचलश्च ॥

चरमाद्रि: । पुं । अस्ताचले ॥

चराचरम् । न । विष्टपे । जगति ॥ त्रि । द्वन्द्वे ॥ जङ्गमाजङ्गमे ॥ इष्टे ॥ पुं । कपर्दके ॥ चरति । चर० । चरिचलीतिद्वित्वादि ॥

चरि: । पुं । पशौ ॥ चरति । चर० । खनिकष्यज्यसीत्यादिना इप्रत्यय: ॥

चरितम् । न । अनुष्ठिते ॥ चरित्रे ॥ सञ्चारे ॥ व्रतकर्मणि ॥

चरितार्थ: । त्रि । प्राप्तप्रयोजने ॥

चरित्रम् । न । स्वभावे ॥ चेष्टिते ॥ चर्यतेऽनेन । चर० । अर्त्तिलूधूसूखनसहचरइत्र: ॥

चरिष्णु: । त्रि । जङ्गमे ॥ चरणशील: । चरगतौ । अलङ्कृञितीष्णुच् ॥

चरु: । पुं । हव्यान्ने । हव्यपाके ॥ टेकणादितिख्याते भाण्डे ॥ चर्यते भक्ष्यते देवै: । चरन्ति भक्षयन्ति देवा इममिति वा । चरगतौ भक्षणेच । भृमृशीतृचरीत्यु: ॥ अनवस्राविता न्तरूष्मपाक ओदनश्चरुरितियाज्ञिका: ॥ मीमांसकैरपि त्रिवृच्चर्वधिकरणे ओदनपरत्वमेवचरुशब्दस्याभ्युपगतम् ॥ उमयादित्यौयदितिसूत्रेकैयटस्तु स्थालीवाची चरुशब्द: तात्स्थ्या दोदने भाक्तइत्याह । विश्वप्रकाशेतु चरुर्भाण्डेचहव्यान्ने इत्यनेकार्थता ॥

चच्चशः । पुं । चित्रापूपे ॥

चर्चरी । स्त्री । गीतभेदे ॥ चन्नुके शे ॥ चर्चरीगीतभेदे चर्केशभित् क रशब्दयोरिति रुद्रः ॥ हर्षक्रीडाया मितिसुभूतिः । कापटिकानां सादर वचने तौर्य्यत्रिके चेत्यन्ये । वसन्तसम यक्रीडायामित्येके ॥ चर्भव्याम् । साटोपवाक्ये ॥ वर्णवृत्तविशेषे ॥ य था । हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशङ्ख विराजिता पादनूपुरसङ्गता सुपयो धरद्वयभूषिता । शोभिता वलयेन पिङ्गलपन्नगाधिपवर्णिता चर्चरी त रुणीव चेतसि चाकसीति सुसङ्गता ॥ यथा । कोकिलाकलकूजितं न शृणो सि सम्प्रति सादरम् मन्यसे तिमिरा पहारि सुधाकरं न सुधाकरम् । दूर मुज्झसि भूषणं विकलासि चन्दन मारुते कस्य पुण्यफलेन सुन्दरि म न्दिरं न सुखायते इति ॥ चर्च्यते । चर्च परिभाषणभर्त्सनयोः । बाहु लकात् अरन् । गौ० ङीष् ॥

चर्चरीकः । पुं । महाकाले ॥ केशविन्या से ॥ शाके ॥ चर्च्यते चर्च अध्ययने । पर्फ० इकन् प्रत्ययान्तो निपातितः ॥

चर्चा । स्त्री । चिन्तायाम् ॥ विचारणा याम् ॥ स्थासके । चार्चिक्ये । चन्द नादिना देहविलेपने । चर्चना इति भाषा ॥ चर्चिकायाम् । दुर्गायाम् ॥ चर्चयनम् । चर्च अध्ययने । चुरादि ण्यन्ताद्भावे चिन्तिपूजिकथिकुम्बिच र्चश्चेत्यङ् । चर्चनं वा ॥

चर्चिका । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ चर्चाया म् ॥ चर्चैव । स्वा० कः ॥

चर्चितः । त्रि । दिग्धे । लिप्ते । चन्द नादिनाकृतलेपने । चर्चा चर्चनक्रि या इति च भाषा ॥ चर्चा सञ्जाताऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

चर्प्पटः । पुं । चपेटे ॥ पर्पटे ॥ स्फार विपुले । चिपिटे । चिपटा इति- भाषा ॥

चर्प्पटी । स्त्री । भाद्रशुक्लषष्ठ्याम् । च पेट्याम् ॥

चर्प्पटी । स्त्री । पिष्टकविशेषे । पो- ल्याम् ॥

चर्भटः । पुं । इर्वारौ ॥

चर्भटी । स्त्री । चर्चर्याम् । हर्षक्रीडा वाचि । सा[illegible]गक्ये ॥

चर्म्मकषा । स्[illegible] [illegible]द्रव्यविशेषे । सप्तलायाम् । भूरिफेनायाम् ॥ मां सरोहिण्याम् ॥ चर्मणः कषा ॥

चर्म्मकारः । पुं । चमार इतिभाषाप्र- सिद्धे कारावरे । पादूकृति । च- ण्डाल्यां तीवराज्जाते । इतिपराशर पद्धतिः ॥ चर्म्मकरोति । डुकृञ्० ।

कर्मण्यम् ॥

चर्म्मकारी । स्त्री । चर्मकषायामोषधौ ॥

चर्म्मकीलम् । न । अर्शः प्रभेदे ॥ व्याने गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः । कीलोपमं स्थिरखरं चर्म कीलन्तु तद्विदुः ॥

चर्म्मकृत् । पुं । चर्मकारे ॥

चर्म्मचटका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् । जतुकायाम् । चाम्चिरैया इति-भाषा ॥

चर्म्मचटी । स्त्री । गृहमाचिकायाम् । चर्मचटकायाम् ॥

चर्म्मचित्रकम् । न । श्वेतकुष्ठे ॥

चर्म्मजम् । न । रुधिरे ॥ रोमणि ॥

चर्म्मण्वती । स्त्री । चम्बल इतिभाषा प्रसिद्धे नदीविशेषे ॥ चर्मास्त्यस्याम् । मतुप् । आसन्दीवदिति चर्मणो नलोपाभावो वत्वञ्च निपात्यते ॥

चर्म्मतरङ्गः । पुं । वलौ । जरयाश्लथचर्मणि ॥

चर्म्मदण्डः । पुं । कशायाम् । कोरडा इति भाषा ॥

चर्म्मदूषिका । स्त्री । कोठरोगे ॥

चर्म्मद्रुमः । पुं । भूर्जवृक्षे ॥

चर्म्म । न । चामइतिप्रसिद्धे त्वगिन्द्रिये । असृग्धरायाम् । कृत्तौ । अजिने । रोमभूमौ ॥ ढालफरी इतिचर्मप्रसिद्धे फलके ॥ अस्यलक्षणं यथा । शरीरावरकं शस्त्रं चर्मइत्यभिधीयते । तत् पुनर्द्विविधं काष्ठचर्मसम्भवभेदतः ॥ शरीरावरकत्वञ्च लघुता दृढता तथा । दुर्भेद्यतेतिकथितश्चर्मणां गुणसङ्ग्रहः ॥ स्वल्पता गुरुता चैवमृदुता सुखभेद्यता । विरुद्धवर्णताचेति चर्मणां दोषसङ्ग्रहः ॥ सितो रक्तस्तथापीतः कृष्ण इत्यभिशब्दितः । ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्मणां वर्णनिर्णयः ॥ चित्रवर्णास्तु सर्वेषां सर्वदैवोपपद्यते इतिभोजः ॥ चरति चर्यते वाऽनेनवा ॥ चर० । मनिन् ॥

चर्म्मनासिका । स्त्री । ताडन्याम् ॥

चर्म्मपत्रा । स्त्री । चर्मचट्याम् ॥

चर्म्मपादुका । स्त्री । उपानहि ॥

चर्म्मपुटः । पुं । } इतिसंज्ञके चर्म
चर्म्मपुटकः । पुं । } पात्रविशेषे ॥

चर्म्मप्रभेदिका । स्त्री । आरायाम् । चर्मवेधास्त्रप्रभेदे ॥ चर्मणः प्रभेदिका ॥

चर्म्मप्रसेविका । स्त्री । भस्त्रायाम् । अग्निसन्दीपनार्थं चर्मनिर्मिते यन्त्रे । भाती इतिभाषा ॥ चर्मणा प्रसीव्यते । षिवु तन्तुसन्ताने । कृ० वुन् ॥ संज्ञायामितिक्वुन् वा ॥

चर्म्ममुण्डा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

चर्ममुण्डिका । स्त्री । कात्यायन्याम् । चण्डिकायाम् ॥

चर्मयष्टिः । स्त्री । अश्वताडन्याम् । कशायाम् ॥ चर्मणो यष्टिः ॥

चर्मरङ्गा । स्त्री । आवर्त्तकीलतायाम् । विभाण्ड्याम् ॥

चर्मरुः । पुं । चर्मकारे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

चर्मसम्भवा । स्त्री । एलायाम् ॥

चर्मसारः । पुं । } रसे ॥ इतिरा
चर्माम्भः । न । } जनिघण्टुः ॥

चर्मारः । पुं । चर्मकारे ॥ चर्मक्रियाम् ऋच्छति । ऋच्छेः कर्मण्यण् ॥ किकुलप्रभेदे ॥ चर्मारः शुक्लवर्णः स्यात् ॥

चर्मी । पुं । फलकपाणौ । ढलैत इति भाषा ॥ भूर्जद्रुमे ॥ भृङ्गरीटे ॥ कदल्याम् ॥ चर्मास्यास्ति । व्रीहिनिः ॥

चर्या । स्त्री । ईर्यापथे । नियमात्यागे । ध्यानमौनादिकस्य भिक्षुव्रतस्यानुष्ठाने । ईर्यापथस्थितौ ॥ ईर्यतेगुरोः शास्त्रोपासनया ज्ञायते इति ईर्या । ईर्यायाः पन्थाः । ऋक्पूरित्यः । ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये परिव्राजकादीनांस्थितिः तस्यामित्यर्थः ॥ आचरणे ॥ चरणम् । चर० । गदम दश्चरयमश्चानुपसर्गेइतियत् ॥ यद्वा । परिचर्यापरिसर्येत्यत्र परीत्यस्या विवक्षणात् चर्येतिसाधुः ॥

चर्वणम् । न । दन्तैश्चूर्णने । चबावना इतिभाषा ॥ चर्वअदने । ल्युट् ॥

चर्वा । पुं । तलप्रहारे ॥

चर्वितः । त्रि । भक्षिते । कृतचर्वणे ॥ चर्व्यते स्म । चर्व० । क्तः ॥

चर्वितपात्रकम् । न । चर्विततांबूलादिस्त्यागपात्रे । कटकोल्ले । पतद्ग्रहे ॥

चर्व्यम् । त्रि । चर्वणीये ॥

चर्षणिः । पुं । जने ॥ कर्षति । कृष० । कृषेरादेश्चचइत्यनिः ॥

चर्षणी । स्त्री । पुंश्चल्याम् ॥ कर्षति मनः । कृषविलेखने । कृषेरित्यनिः । कृदिकारादितिङीष ॥

चलः । पुं । कम्पे ॥ न । चञ्चले । लोले । तरले ॥ अल्पकालस्थायिनि । शरीरे जगतिच ॥ प्रतिक्षणमन्यथाभावात् ॥ नक्षत्रविशेषे । स्वात्यादित्येश्रुतेस्त्रीणिचन्द्रश्चापिचरंचलम् ॥ त्रि । कम्पयुक्ते । चञ्चले ॥ चलति चलगतौ । पचाद्यच् ॥

चलचञ्चुः । पुं । } चकोरपक्षिणि ॥
चलच्चञ्चुः । पुं । }

चलत्पूर्णिमा । स्त्री । चन्द्रकमत्स्ये ॥

चलदङ्गः । पुं । } चेङ्गामाछ इ-
चलदङ्गकः । पुं । } तगौड भाषा प्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चलदलः । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥ चलानि दलान्यस्य ॥

चलनः । पुं । पादे ॥ हरिणे ॥ न । भ्रमणे ॥ कम्पे ॥ स्थिरत्वप्रच्युतौ ॥ देशान्तरप्राप्तिहेतुभूते क्रियाविशेषे ॥ चलनशीलम् । चल० । चलनशब्दे त्रियुच् ॥ त्रि । कम्पे । कम्पयुक्ते ॥

चलनकम् । न । चण्डातके ॥

चलनी । स्त्री । नारीभेदे । गजबन्धन्याम् ॥ वस्त्रघर्घर्याम् । वस्त्रवेष्टिन्याम् ॥

चलपत्रः । पुं । पिप्पलवृक्षे ॥ चलानि पत्राण्यस्य ॥

चलसङ्क्रमः । पुं । ईश्वरेच्छालोकादृष्टवशात्तत्तद्राश्यादिभागस्य सूर्ये तेजःसम्पर्के ॥

चला । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥ चञ्चला चला त्वं वै सर्वं यैव नसंशयः ॥ सिल्हके ॥ टाप् ॥

चलाचलः । त्रि । चञ्चले ॥ चलति । चल० । चरिचलीति द्वित्वादिः ॥ पुं । काके ॥

चलातङ्कः । पुं । वातरोगे ॥

चलाभासः । पुं । मायामयस्य रज्जुसर्पादेर्गमने ॥ चलमिवआभासते इति तथा ॥

चलितः । त्रि । कम्पिते ॥ उच्छलिते । तरङ्गिते ॥ प्रचले ॥ गते ॥ चलते स्म । चलकम्पने । क्तः ॥

चलुः । पुं । गण्डूषे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

चलुकः । पुं । प्रसृतौ ॥ भाण्डप्रभेदे ॥

चवर्गः । पुं । चादिपञ्चवर्णेषु ॥

चवर्गीयः । पुं । चवर्गभवेवर्णे ॥ वर्गान्ताश्छेतिछः ॥

चवलः । पुं । राजमाषे । चौंला इति भाषा ॥

चविः । स्त्री । चविकायाम् ॥

चविकम् । न । चव्ये ॥ चर्व्यते । चर्व० । कुन् । पृषोदरादिः ॥

चविका । स्त्री । चव इतिगौडभाषाप्रसिद्धे द्रव्ये । चव्ये ॥ चविकाट्टाप् ॥

चव्यम् । न । चविकायाम् ॥ कथामूलभवं चव्यं विशेषात्तुगजापघम् ॥ चर्व्यते । चर्व । यत् । पृ० ॥

चव्यकम् । न । चव्ये ॥

चव्यजा । स्त्री ।
चव्यफलम् । न । } गजपिप्पल्याम् ॥

चव्या । स्त्री । वचायाम् ॥ कार्पास्याम् ॥

चषकः । पुं न । सुरापानपात्रे । गल्वर्के । सरके ॥ अथचषकोद्देशः । यत्पानपात्रं भूपानां तत्प्रोक्तं चषकं बुधैः । काञ्चनं राजतंचैव स्फाटिकं काचमेवच ॥ वृत्तं त्वराष्टदिक्कोणं चतुर्णां पृथिवीभुजाम् । इत्यन्य

सम्मतं तेषां निर्णयःपाठसम्मतः॥ स्वमुष्टिसम्मितं रत्नै श्चतुर्वर्णैः सन्वितम्। मार्त्तिकं वाऽथफालं वा सर्वेषामुपयुज्यते। काष्ठजं धातुजं शैलं आम्रलादिमहीभुजाम्। यद्यत्तीयपानादिपात्रं पृथ्वीभुजां भवेत्॥ एवंतचापिनियमइतिभोजस्य निश्चयः॥*॥ मधुनि। मद्ये॥मद्यभेदे॥ मद्यभाजने॥ चष्यतेऽनेन। चषभक्षण। क्वुन्॥

चषतिः। पुं। भक्षणे॥ वधे॥

चषालः। पुं। यूपकटके॥ यज्ञसमाप्ति सूचकं पशुबन्धनार्थं यज्ञभूमौ यत्काष्ठमारोप्यते सयूपः तच्छिरसि वलयाकृति र्भमवकाकृति र्वायःकाष्ठविकारः सचषालः। यूपमूलेविहितसौऽवलयश्च॥ चषति चष्यते वा। चष०। सानसिवर्णसिपर्णसीतिचषेराच॥

चाकचक्यम्। न। } उज्ज्वलताया
चाकचिक्यम्। न। } म्॥ नहिलौकसिद्धसामग्री प्रातिभासिकरजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव। तथाहि। काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्तिद्रव्यसंयोगादिदमाकाराचाकचक्याकाराच काचिदन्तःकरण इत्तिरुदेतीतिवेदान्तपरिभाषा॥

चाकचिच्चा। स्त्री। श्वेतगुञ्जायाम्॥

चाक्रायणः। पुं। उषस्त्याख्यर्षौ॥ चक्रस्यगोत्रापत्यम्। अ० फञ्॥

चाक्रिकः। पुं। वहुभिर्मिलित्वास्तुतिकारे। घाण्टिके॥ चक्रेण समूहेन चरति। चरतीति ठक्॥ शाकटिके॥ तैलकारे॥

चाक्षुषः। पुं। षष्ठेमनौ॥ न। रूपे॥ चक्षुषागृह्यते। अण्॥ चक्षुरेववा। स्वार्थिक प्रज्ञाद्यण्॥ प्रत्यक्षविशेषे॥ तत्तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम्। द्रव्यचाक्षुषंप्रति चक्षुःसंयोगः कारणम्। द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः। द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषंप्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः। तथाच भा० प०। द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः। द्रव्येषु समवेतानां तथातत्समवायतः॥तत्रापिसमवेतानां शब्दस्यसमवायतः। तदृत्तीनांसमवेतसमवायेनतुग्रहः इति॥ त्रि। चक्षुर्ग्राह्ये॥

चाङ्गम्। न। दन्तपटुत्वे॥

चाङ्गेरी। स्त्री। अम्ललोणिकायाम्॥ चाङ्गेरीदीपनीरुच्या लघूष्णाकफवातनुत्। पित्तलाम्लाग्रहण्यर्शः कुष्ठातीसारनाशिनी॥ चाङ्गम् ईरयति

। ईरप्रेरणे । कर्मण्यण् ॥

चाञ्चल्यम् । न । चञ्चलतायाम् ॥

चाटः । पुं । चौरे ॥ आर्यमर्यादां शास्त्रमर्यादांवा भिन्दाने ॥ प्रतारके ॥ आदौविश्वासमुत्पाद्य पश्चात्परधनापहर्त्तरि । प्रच्छन्नापहारिणि तस्करे ॥ योद्धरि कलहप्रिये ॥ चटमम् चाटनंवा । चटभेदने । भावे घञ् ॥

चाटकैरः । पुं । चटकापत्ये ॥ चटकायाः चटकस्यं वा पुमपत्यम् । चटकायाएरक् । चटकस्येति वाच्यम् ॥

चाटुः । पुं । न । प्रियवाक्ये । प्रियप्राये । चटौ ॥ चकरच वहुचाटून्प्रौढयोषिद्वरस्येति । क्लीवमपि । चाटु चाऽकृतकसंभ्रम मासां कार्मणत्वमगमद्रमणेष्विति च माघः ॥ चटति । चटभेदने । दृसमिजनीतिञुण् ॥ मिथ्याप्रियवाक्ये ॥

चाटुपटुः । पुं । भण्ड । भाँड इतिभाषा ॥

चाटुलोलः । त्रि । चटुलोले । सुचञ्चले ॥

चाटवटुः । पुं । भण्डे । विदूषके । क्रीडनीयकपात्रे ॥

चाटूक्तिः । स्त्री । सेवायाम् ॥ प्रियवार्त्तायाम् ॥

चाणकीनम् । न । चणकोत्पत्तियोग्य क्षेत्रे ॥ चणकानाम् भवनं क्षेत्रम् । धान्यानामिति खञ् ॥

चाणक्यः । पुं । मुनिविशेषे । द्रोणिके ॥ चणकस्य गोत्रापत्यम् । गर्गादित्वात् यञ् ॥ न । तन्निर्मिते राजनीतिशास्त्रे ॥

चाणक्यमूलकम् । न । मूलकप्रभेदे । वालेये । विष्णुगुप्तके ॥

चाणूरः । पुं । कंसासुरस्य प्रधानमल्ले ॥

चाणूरसूदनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ चाणूरं सूदितवान् । सूदयतेर्नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥

चाण्डालः । पुं । चण्डाले । श्वपचे । अन्त्यजे ॥ चण्डालएव । कुलालवरुडनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसङ्ख्यानमिति स्वार्थे अञ् ॥ प्रज्ञादित्वादण् । लोकेपीतिकेचित् ॥

चाण्डालकिः । पुं । चण्डालापत्ये ॥

चण्डालवल्लकी । स्त्री । कण्ठोलवीणायाम् ॥ चाण्डालस्यवीणा ॥

चाण्डालिका । स्त्री । कण्डोलवीणायाम् ॥ चण्डालिकाशब्दार्थे ॥ चण्डालस्येयम् । तस्येदमित्यण् । टिड्ढेतिङीप् । स्वार्थे कन् ॥ चण्डालेनकृता वा । कुलालादिभ्योवुञ् ॥

चाण्डाली । स्त्री । चण्डालयोषायाम् ॥ लिङ्गिन्याम् ॥

चातकः । पुं । स्तोकके । सारङ्गे । पपी

का इतिभाषा ॥ यथा । सर्वसहाप तित मम्बु न चातकानामिति ॥ ग तति । चते० । णवुल् ॥

चातकानन्दनः । पुं । वर्षाकाले ॥

चातकः । पुं । शरबीजे ॥ चातको म धुरो रूक्षो एक्तपित्तकफापहः । शी तो लघु स्तम्भश्च कषायो वातको पनः ॥

चातुरः । पुं । चक्रगण्डौ ॥ त्रि । नेच गोचरे ॥ चाटुकारे ॥ नियन्तरि ॥ चतुर एव । स्वार्थे ऽण् ॥ न । शकटे ॥ चतुर्भिरुह्यते । शेषऽण् ॥

चातुरकः । त्रि । चातुरार्थे ॥

चातुराश्रम्यम् । न । ब्रह्मचारिगृहस्थ वानप्रस्थसंन्यासिषु ॥ चत्वार आश्र माएव । चतु० स्वार्थेष्यञ् ॥ चतुर्णा माश्रमाणांधर्म ॥

चातुरी । स्त्री । दाक्ष्ये । चतुरतायाम् ॥ वालोकवयसाधनीतनुभृतांसा चा तुरी चतुरी ॥ चतुरस्येयम् । तस्येद मित्यण् । ङीप् ॥

चातुर्जातकम् । न । चतुर्जातके ॥ स्वार्थे अण् ॥

चातुर्द्दशिकः । त्रि । भूताध्ययनकर्त्तरि ॥ चतुर्दश्यामधीते । अध्यायिन्यदे शकालादितिठक् ॥

चातुर्भद्रम् । न । नागरातिविषामुस्ता गुडूचीतिचतुष्टये ॥

चातुर्मासी । स्त्री । पूर्णिमाविशेषे ॥ चतुर्षुमासेषुभवा । संज्ञायामित्य ण् । ङीप् ॥

चातुर्मास्यम् । न । यागविशेषे ॥ चा तुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि । वै श्वदेवो वरुणप्रघासः शाकमेधः शु- नासीरीयश्चेति । चतुर्षुमासेषु भ वन्ति चातुर्मास्यानियज्ञानि । चतु र्मासाण्ण्योयज्ञइति ण्यः ॥ आषाढ शुक्लद्वादश्यादिचतुर्मासकर्त्तव्ये व्रते ॥यथा । आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्ण मास्यामथापिवा । चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसङ्क्रमे ॥ अभावेतु तुलार्केपिमंत्रेण नियमं व्रती । का र्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत् तत् स मापयेत् ॥ चतुर्द्वीपिपि तचीर्णं चा तुर्मास्यं व्रतं नरः । कार्त्तिक्यां शुक्ल पक्षेतुद्वादश्यां तत् समापयेदिति वाराहः ॥

चातुर्मास्यद्वितीया । स्त्री । आषाढफा ल्गुनोर्जेषे या द्वितीया विधुक्षये । चा तुर्मास्यद्वितीया स्ताः प्रवर्द्धन्ति म हर्षयः ॥

चातुर्वर्ण्यम् । न । यज्ञसाधनेषु ब्राह्मण क्षत्रियविट्शूद्रेषु ॥ चत्वारोवर्णाएव । चतुर्वर्णादीनांस्वार्थे उपसङ्ख्यान

मितिख्यम् ॥ देवेषु चत्वारो वर्णा यथा । आदित्याःक्षत्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा । अश्विनौ च स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समास्थितौ ॥ स्मृतास्त्वाङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चय इति ॥

चातुर्व्वैद्यः । पुं । चतुर्वेदे ॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः । सएव । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्चेति ब्राह्मणादिगणे पाठात् ष्यञ् ॥

चात्वालः । पुं । याज्ञिकानां गर्त्तविशेषे ॥ चत्वालएव । स्वार्थे अण् ॥

चानूरः । पुं । कंसमल्ले । चाणूरे ॥

चानूरसूदनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ चानूरं सूदितवान् सूदयति वा । सूद च क्षरणे । ल्युः ॥

चान्द्रः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ ॥ शुक्लादिसमान्ते मासे ॥ कृष्णादिपूर्णिमान्ते च मासे ॥ न । चान्द्रायणे ॥ चन्द्रस्यायम् । अण् ॥

चान्द्रकम् । न । शुण्ठ्याम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्द्रभागा । स्त्री । } चन्द्रभागायाम् ॥
चान्द्रभागी । स्त्री । }

चान्द्रमसः । पुं । इन्दुजे ॥ भारतवर्षीयोपद्वीपविशेषे ॥ न । मृगशिरोनक्षत्रे ॥ त्रि । चन्द्रमसस्सम्बन्धिनि ॥ चन्द्रमसोऽपत्यम् इदं वा । अण् ॥

चान्द्रमसायनः । पुं । बुधे । सौम्ये ॥

चान्द्रमासः । पुं । चन्द्रसम्बन्धिमासे ॥ सतु गौणमुख्यभेदेन द्विविधः । तत्राद्यः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तः । द्वितीयः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तः । चान्द्रोपि शुक्लपक्षादिः कृष्णादिर्वेति च द्विधेत्युक्तेः ॥ तत्र मुख्यचान्द्रे कर्माणि । आह्निकश्राद्धादिसपिण्डीकरणान्तश्राद्धानि चान्द्रायणप्राजापत्यादिव्रतानि दानकर्म नित्यस्नानं गृहपुष्करिण्यादिप्रतिष्ठासाधारणतिथिविहितकर्माणि चेति ॥ गौणचान्द्रे कर्माणि । अष्टकादिपार्वणश्राद्धं वारुणीस्नानं जन्मतिथिकृत्यं जन्माष्टम्याद्युपवासो दुर्गोत्सवादितिथिनियतपूजा चेति ॥ चान्द्रश्चासौ मासश्च ॥

चान्द्रव्रतम् । न । नृपतेर्व्रतविशेषे ॥ यथा ॥ परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः । तथा प्रकृतयो यस्मिन् स चान्द्रव्रतिको नृपः इति मनुः ॥

चान्द्राख्यम् । न । आर्द्रके ॥

चान्द्रायणम् । न । व्रतविशेषे । इन्दुव्रते ॥ तच्चतुर्विधं भवति । पिपीलिकामध्याख्ययवमध्याख्ययतिचान्द्रायणशिशुचान्द्रायणभेदात् । तथाहि ।

एकैकंह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत्। उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणंस्मृतम्॥ त्रिषवणं स्नानं कुर्वाणः पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासानश्नित्वा ततः कृष्णप्रतिपत्क्रमेण एकैकंग्रासंह्रासयेत्। तथा च चतुर्दश्यामेकोग्रासःसम्पद्यते। ततोऽमायामुपोष्य शुक्लप्रतिपत्प्रभृतिभिरेकैकं वृद्धिंनयेत् एवं पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासाःसम्पद्यन्ते। एतत्पिपीलिकामध्याख्यं चान्द्रायणम्॥१॥ एतमेवविधिंकृत्स्न माचरेद्यवमध्यमे। शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणव्रतम्॥ एवमेवपिण्डह्रासवृद्धित्रिषवणस्नाना त्मकंविधानं यवमध्याख्ये चान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितःकृत्वा संयतेन्द्रियश्चान्द्रायणमनुतिष्ठन् आचरेत्। ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकैकंपिण्डंवर्द्धयेत्। यथापौर्णमास्यांपञ्चदशग्रासाःसम्पद्यन्ते। ततःकृष्णप्रतिपदमारभ्य एकैकंपिण्डंह्रासयेत्। यथा अमावास्यामुपवासोभवति॥२॥ अष्टावष्टौसमश्नीयात् पिण्डान्मध्यंदिनेस्थिते। नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणंचरन्॥३॥ चतुरःप्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्रःसमाहितः। चतुरोऽस्तमितेसूर्ये शिशुचान्द्रायणंस्मृतमितिमनुः॥४॥

चान्द्रायणिकः। पुं। तपस्विविशेषे॥ चान्द्रायणं वर्त्तयति। पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयतीतिठञ्॥

चान्द्री। स्त्री। श्वेतकण्टकार्य्याम्॥ ज्योत्स्नायाम्॥

चापः। पुं। धनुषि। शरासने॥ धनूराशौ॥ पञ्चकलस्य॥ऽस्तृतीयप्रभेदे॥ चापस्य वंशभेदस्य विकारः। अवयवेचप्राण्योषधिवृक्षेभ्य इत्यण्॥

चापपटः। पुं। पियालवृक्षे॥

चापलम्। न। अनवस्थितौ॥ तल्लक्षणं यथा। मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिरिति॥ अविनीतत्वे। प्रयोजनं विनापि वाक्पाण्यादिव्यापारयितृत्वे। अविमृश्यकारित्वरूपे चपलकर्मणि॥ सञ्चारिभावे॥ आत्मप्रकाशिनीचेष्टारागा देश्चापलंमतमितिलक्षणात्॥ चपलस्यकर्मभावो वा। यु० अण्॥

चापल्यम्। न। चपलतायाम्॥ चाञ्चल्ये। चापले॥ चपलस्यकर्मभावो वा। गुणवचनत्वात् प्राप्तस्य ष्यञो युवादिपाठप्राप्तेनाणा बाधप्रसक्तेपि ब्रा० ष्यञ्॥

चामरः। पुं। न। चमरीपुच्छनिर्मिते बालव्यजने। प्रकीर्णके। चौर

चौंरी इति च भाषा ॥ अथास्या
अशुभदर्शनार्थमाह । देवै स्वर्ग
ऽपि किल याचहेतोः सृष्टा हिमक्ष्मा
धरकन्दरेषु । आपीतवर्णास्तु भवन्ति
तासां कृष्णास्तथाऽन्याः कपिलाः सिताश्च
॥ चमरीणां गुणसम्पदमाह । स्नेहो
मृदुत्वं बहुवालता च वैशद्यमल्पा-
स्थिनिबन्धनत्वम् । शौक्ल्यञ्च तासां
गुणसम्पदुक्ता विद्धाऽल्पगुणानि न
शोभनानि ॥ चामरदण्डलक्षणमा
ह । अध्यर्द्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो ह-
स्तोऽथवा रत्निसमोऽप्यनन्यः । काष्ठाच्छु
भात् काञ्चनरूप्यगुप्तात् रत्नैश्च सर्वैं-
श्च हिताय राज्ञाम् ॥ वर्णक्रमेणास्य फल
म् । यष्ट्यातपत्राङ्कुशवेत्रचापवि
तानकुन्तध्वजचामराणाम् । आपी
ततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा वर्णक्रमेणैव वि
नायदण्डः ॥ दण्डादेःसमपर्वणःफ
लमाह । मातृभूधनकुलक्षयावहा
रोगमृत्युजननाश्च पर्वभिः । द्यादि
भिर्द्विकविवर्द्धितैः क्रमाद्द्वादशान्तवि
रतैःसमैःफलम् ॥ तेषामेवत्र्यादि
षु विषमेषु द्विकविवर्द्धितेषु फलम् ।
यात्राप्रसिद्धि द्विषतां विनाशो ला-
भाः प्रभूता वसुधागमश्च । वृद्धिः पशू
नामभिवाञ्छितासि स्त्र्यदिष्वयु
ग्मेषु तदीश्वराणाम् ॥ इति वारा

चां ७० अध्यायः ॥ विशेषोयुक्तिकल्प
तरोर्ज्ञेयः ॥ दण्डे ॥ अतिशर्करीसं
श्रकपञ्चदशाक्षरायावृत्तेःप्रभेदे । य
था । हारवत्पयोधरं मृगेन्द्ररज्जुसु
न्दरं चामरध्वजद्वयेन मण्डितं वि
चामरम् । इत्तराजमेतदेवनगाराज
भाषितं मण्डितावलीविनोदकारि
चारुभाषितम् ॥ यथा । रासलास्य
गोपकामिनीजनेन खेलता पुष्पपु
ञ्जमञ्जुकुञ्जमध्यगेन दोलता । ताप
न्यस्यपालिगोपबालिकाविलासिना
स्मधवेनकायतां सुखायमन्दहासिने
ति ॥ गुर्व्वऽऽक्षरेऽऽ ॥

चामरपुष्पः । पुं । न । पूगे ॥ काशे ॥
आम्रे ॥ केतके ॥

चामरा । स्त्री । चामरे ॥ दण्डे ॥ अ
जा० टाप् ॥

चामरी । पुं । घोटके । किल्किनि ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चामीकरम् । न । स्वर्णे । कनके ॥ च
मीकरे आकर विशेषे भवम् । तत्र
भवः इत्यण् ॥ यथा । चमनम् चम०
। इण् जादिभ्यः इतीण् । कनाचमे
रिति आङोऽविवक्षितत्वाद्वृद्धिः ।
चामीकरोति । कृणोर्हेस्त्विति टः ॥

चामुण्डा । स्त्री । मातृकाभेदे । चर्म
मुण्डायाम् । भैरव्याम् । दुर्गायाम्

। मैथ्याम् ॥ मोक्षकारणीभूतनि-
र्विकल्पकवृत्तिविशेषे ॥ चमं सेवां वि
यद्वादिसमूहरूपां ज्ञाति खण्डयेरैक्या
ज्ञाति आदत्ते स्वात्मसात्कारेण
नाशयति इतिव्युत्पत्तेः । पृषोदरा-
दित्वात् सर्वं सुस्थमित्याहुः ॥ मया
तवाश्रोपहृतौ चण्डमुण्डौ महाप
शू इत्यत्रपश्पदद्विवचनयोः स्वार
स्येन तन्मूलभेदेनाज्ञानद्वयकथने
न यस्माच्चण्डञ्च मुण्डञ्च गृहीत्वात्व
मुपागता । चामुण्डेति ततोलोके
ख्याता देवी भविष्यसीत्यत्रापि मूल
तूलाविद्ययोरादानमेव ग्रहणंचेति
पदेनामूल निर्वचनकथनादखण्डब्र
ह्मविद्यैवचामुण्डापदस्यार्थोवर्णि
त इतिरहस्यादर्शे रहस्यम् ॥ यद्वा ।
चमति । चमु अदने । वा० उण् ।
चामुरदनीयः पदार्थः । सच ब्रह्मा
तिरिक्तः सर्वोपि । अत्ताचराचरग्र
हणादित्यधिकरणे तथानिर्णयात् ।
तंडापयति उद्डापयति नविषयी
कुरुते ब्रह्ममात्रविषयिणीतियावत्
॥ अथवा चकारएकाक्षरनिघण्टुरी
त्या चन्द्रवाचकः आह्लादप्रकाशगु
णयोगादिहज्ञानपरः आनन्दपरोवा
सचब्रह्मैवतद्वि तदा एमन्तामुण्डय
तीति चामुण्डा । मुण्डनं नाशाधा

रामेयत्याज्ञूनसत्ताकवस्तुनिरासः ।
चिरस्थमेपिमेयत्याज्ञूनतादात्म्य वता
मेवकेशानांवपने प्रयोगात् ॥ अथ-
वा चामां बह्वीनां मुखानां वा मुण्ड
मिवशीर्षमिवस्थिता सर्वोत्तमा च
रमवृत्तिरूपा ब्रह्मविद्येतियावदिति
गौडपादटीकानुवादीभास्करराय:॥
चाम्पिला । स्त्री । नद्याम् । निर्भरि-
ण्याम् ॥
चाम्पेयः । पुं । चम्पके ॥ स्वर्णे ॥ कि
ञ्जल्के ॥ नागकेसरे ॥ चम्पाया अप
त्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥
चाम्पेयकम् । न । किञ्जल्के ॥
चायनीयः । त्रि । पूजनीये ॥
चारः । पुं । पियालवृक्षे । चिरौंजी इ
ति प्रसिद्धे ॥ चारः पित्तकफास्रघ्न-
स्तत्फलं मधुरं गुरु । स्निग्धं सरं मरु
त् पित्तदाहज्वरतृषापहम् ॥ पियाल
मज्जा मधुरो दृष्यः पित्तानिला-
पहः । हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो वि
ष्टम्भी चामवर्द्धनः ॥ गतौ ॥ बन्धे ॥
अवसर्पे । चरे । प्रणिधौ ॥ चारान्
विचारयेत् तीर्थे ष्वात्मनश्चपरस्यच
। पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमि
तरेपिच ॥ * ॥ अमात्य ममात्यम
धुपाभाविस्त्वमप्युदकस्त्वमसिचार
'गुवा इतिमीति वाक्यमूलम् ॥ * ॥

तल्लक्षणं यथा । विवस्वानिव तेजो
भिर्नभस्वानिव वेगतः । राजा चरेज्ज
गत्सर्वं प्राप्नुयाल्लोकसम्मतैः ॥ तर्के
ङ्गितज्ञः स्मृतिमान् स्वीयभावाप्र
काशकः । क्लेशायाससहो दक्षः सर्वत्र
भयवर्ज्जितः ॥ सुभक्तो राजसु तथा
कार्य्याणां प्रतिपत्तिमान् । नृपो नि
युञ्ज्याच्चारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
कालज्ञो मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचि
कित्सकान् । तथान्यानपि युञ्जीत
समर्थान् शुद्धचेतसः ॥ अक्रुद्धांश्च त
था ऽलुब्धान् दृष्टार्थान् तत्त्वभाषिणः
। पाषण्डमस्तापसादीन् परराष्ट्रे नि
योजयेत् ॥ स्वदेशपरदेशस्थान् सु
शीलान् सुविचक्षणान् । वार्त्ताद्दे-
शान् वहूंश्चैव चाराणां विनियोजये
त् ॥ नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्य
यं व्रजेत् । द्वयोः सम्बन्धमाज्ञाय तद्यु
क्तं कार्य्यमाचरेत् ॥ तस्माद्राजा प्रयु
ञ्जीत चारान् बहुमुखान् वहून् । मा
रेतो यामनाः कुर्य्यात्तद्विधायेचका
रवः ॥ भिक्षुक्यश्चारणादास्यो माला
कार्य्यः कलाविदः । अन्तःपुरगतां
वार्त्तां निर्हरेयुरखण्डिताम् ॥ प्रकाश
श्चाऽप्रकाशश्च चारस्तु द्विविधो मतः ।
अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञ
कः ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥ कारागा

रे ॥ न । कृत्रिमविषे ॥ चरणम् । च
रगतौ । घञ् ॥ चरति वा । पचा
द्यच् । चर एव । प्रज्ञाद्यण् ॥

चारकः । पुं । अश्वादेः पालके ॥ सञ्चा
रके ॥ बन्धे ॥ पियालद्रुमे ॥ चारे
॥ स्वार्थे कः ॥

चारचक्षुः । पुं । राजनि ॥ चाराश्चक्षू
षि यस्य । गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः
पश्यन्ति च द्विजाः । चारैः पश्यन्ति
राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ स्व
परमण्डलकार्य्याकार्य्यविलोकने चारा
श्चक्षूंषि चितिपालानामिति नीतिवा
क्यामृतम् ॥

चारचुञ्चुः । त्रि । गतिविशेषैर्वित्ते ॥
चुञ्चुप् ॥

चारटिका । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये ॥

चारटी । स्त्री । पद्मचारिण्यामोषधौ
॥ भूम्यामलक्याम् ॥ चारयति । चरे
र्ण्यन्तात् शकादिभ्यो ऽटन् । ङीप् ॥

चारणः । पुं । कीर्त्तिसञ्चारकनटे । कु
शीलवे ॥ चारयति कीर्त्तिम् । चर० ।
णिजन्तः । नं० ल्युः ॥ देवानां स्तुति
पाठके ॥

चारपथः । पुं । राजपथे ॥

चारभटः । पुं । वीरे ॥

चारवायुः । पुं । निदाघजवायौ ॥

चारिणी । स्त्री । करुणीवृक्षे ॥

चारित्रम् । न । स्वभावे । चरित्रे ॥ कुलक्रमागताचारे ॥ चरित्रमेव । स्वार्थेऽण् ॥ चरित्रितेन । चर० । चरेर्वृत्त इति णित्रन् वा । स्वरभेदः ॥

चारित्रा । स्त्री । तिन्तिडीवृक्षे

चारी । स्त्री । नृत्याङ्गविशेषे ॥ विवराणुसङ्गीतदामोदरे ॥

चारुः । पुं । बृहस्पतौ ॥ त्रि । शोभने । रम्ये । मनोज्ञे ॥ चरति चित्ते । चर० । दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् ॥ न । कुङ्कुमे ॥

चारुकः । पुं । शरबीजे ॥

चारुकेशरा । स्त्री । तरुणीपुष्पे ॥ नागरमुस्तायाम् ॥

चारुगर्भः । पुं ।
चारुगुप्तः । पुं । } श्रीकृष्णपुत्रे ॥

चारुदेष्णः । पुं । रुक्मिण्यां श्रीकृष्णतनये ॥

चारुधारा । स्त्री । इन्द्राण्याम् ॥ स्यादिंद्राणी शतावरी चारुधारेति रभसः ॥

चारुनालकम् । न । रक्तपद्मे ॥

चारुपर्णी । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादालिया इति गौडभाषा ॥

चारुफला । स्त्री । द्राक्षायाम् ॥ चारूणि फलान्यस्याः ॥

चारुमती । स्त्री । रुक्मिण्यां श्रीकृष्णकन्यायाम् ॥

चारुलोचनः । पुं । हरिणे ॥ त्रि । सुलोचने ॥

चारुवर्द्धना । स्त्री । नार्य्याम् ॥

चारुबाहुः । पुं ।
चारुविन्दः । पुं । } श्रीकृष्णात्मजे ॥

चारुव्रता । स्त्री । मासोपवासिन्याम् ॥

चारुशिला । स्त्री । मणौ ॥

चार्म्मिकः । त्रि । चर्माभिन्ने ॥ उक्थादित्वाट् ठक् ॥

चार्च्चिक्यम् । न । चन्दनादिना देहविलेपने । अर्चायाम् । स्थासके ॥ चर्चेरध्ययने । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । चर्चिकैव । स्वार्थे ष्यञ् ॥

चार्म्मः । पुं । चर्मादृतरथे ॥ चर्मणा परिवृतः । परिवृतो रथः इत्यण् ॥

चार्म्मणम् । न । चर्मसमूहे ॥ चर्मणां समूहः । भिक्षादिभ्योऽण् ॥

चार्वाकः । पुं । बौद्धैकदेशिनि । आकाशभिन्नभूतचतुष्टयवादिनि तार्किकविशेषे । नास्तिके । बार्हस्पत्ये । लौकायतिके ॥ तस्येदं मतम् । शरीरमेवात्मा । प्रज्वलितगृहात् स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् । स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यनुभवाच्च ॥ प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः प्रमाणं मन्यन्ते ॥ अपि च । सर्वत्रालोकायतमेव शा

त्वम् । यन्नप्रत्यक्षमेवप्रमाणम् । पृथिव्यापस्तेजोवायवस्तत्त्वानि चत्वार्येव । अर्थकामौच पुरुषार्थौ । भूतान्येव चेतयन्ते नास्ति परलोकः । मृत्युरेवापवर्ग इति ॥ दुर्योधनसखेराक्षसविशेषे ॥

चार्वी । स्त्री शोभनायाम् ॥ बुद्धौ ॥ ज्योत्स्नायाम् ॥ धनदभार्यायाम् ॥ दीप्तौ ॥

चाल: । पुं । छप्परइति ख्यात इतिच ख्याते पटले । चिटे । छदिषि ॥ चलति । चलगतौ । ज्व लितिकसन्तेभ्यो णः । कृत्तिः ॥

चालक: । पुं । गम्भीरवेदिनि । अङ्कुशदुर्धरे हस्तिनि ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

चालनम् । न । चालन्याम् । बहुच्छिद्रसमोपेतं चालनंचितउःस्मृतमितिकात्यः ॥ चाल्यते ऽनेनवा । चल° । स्यन्तः । ल्युट् ॥ धूनने ॥

चालनी । स्त्री । तितउः । बहुच्छिद्रायाम् । चलनी इतिभाषा ॥ चाल्यतेऽनयावा । चलेर्णयन्ताल्लुट् । ङीप् ॥

चाष: । पुं । स्वर्णचूडे । किकीदिवौ । नीलाङ्गे । पुण्यदर्शने ॥ अत्रोक्तम् । चिरोकापनन्दन: पुष्टिवर्द्धन: । हे अतुषो भविष्यीव: स्वस्तिक आपराजित: ॥ अष्टौ चापस्यनामानि चाषंदृष्ट्वातुय:पठेत् । अर्थसिद्धिर्भवेत्तस्य सिद्धमर्थं परान्नेनेतिपठन्ति । नीलकण्ठस्यप्रसिद्धिर्लोके ॥ चापयति । चषहिंसायाम् । स्वार्थण्यन्तात् अच् । चषभक्षणे । हेतुमण्ण्यन्तादाऽच् ॥

चास: । पुं । इक्षुप्रभेदे ॥ पक्षिविशेषे । चाषे ॥

चिक: । पुं । गन्धमूषिके ॥

चिकर्त्तिषु: । त्रि । कर्त्तुमिच्छौ ॥ कृतीछेदने । सन्नन्तादुप्रत्यय: ॥

चिकित्सक: । पुं । वैद्ये । चिकित्साजीविनि ॥ आयुर्वेदकृताभ्यास: सर्वेषांप्रियदर्शन: । आर्यशीलगुणोपेत एषवैद्योविधीयते ॥ चिकित्सति । कितेर्व्याधिप्रतीकारे इतिसन्नन्तात् ण्वुल् ॥

चिकित्सा । स्त्री । रोगवारणे । रुक्प्रतिक्रियायाम् । क्रियायाम् ॥ आसुर्यादिभेदात्सा त्रिधा । यथा । आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिधामता । शस्त्रप्रधानादैवीस्याच्छेदभेदात्मिकासुरी ॥ मानुषी षड्रसायेयाजपहोमादिसंस्कृता । कलौचाल्पबलेलोके मानुषीलक्षपूजिता ॥ तत्र्याजवर्तं यथा काशि:

क्रियाभि र्जायन्ते शरीरे धातवः समाः । साचिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां मतम् ॥ याद्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोतिच । साक्रिया नतु या व्याधिं हरन्त्यन्य मुदीरयेत् ॥ अस्याःफलम् । कचिद्धर्मः कचिन्मैत्री कचिद्धर्मः कचिद्यशः । कर्माभ्यासः कचिच्चेति चिकित्सानास्ति निष्फला ॥ अस्याअङ्गानियथा । रोगी दूतो भिषग् दीर्घमायु ईश्वरः सेवकः । सदौषधं चिकित्सायामित्यङ्गानि वुधाजगुरिति ॥ गुप्तिज्किद्भ्य इतिकितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये चसन् । चिकित्सनम् । अप्रत्ययात् ॥

चिकित्सितः । त्रि । प्रतिकृतामये । कृतप्रतीकारे ॥ न । चिकित्सायाम् ॥ भेषजे ॥ चिकित्सा सञ्जाताऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

चिकित्स्यः । त्रि । रोगान्नाशयितव्ये ॥ चिकित्सितुंयोग्य । रोगे ॥ यथा । आत्मवाश्चिकित्स्यः स्यान्नोपेक्ष्योऽत्ययागदः । वह्निशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोपिविकरोत्यसौ ॥ रोगमादौ परीक्षेत तदनन्तरमौषधम् । ततः कर्मभिषक्पश्चाद् ज्ञानपूर्वंसमाचरे

दिति ॥

चिकिनः । त्रि । चिपिटे । चिक्के ॥ नासिकायानतम् । इनच्पिटच् चिकचिचेति ने रिनच् प्रकृतेश्चिकादेशश्च । तद्योगान्नासिका चिकिना । पुरुषश्चिकिनः ॥

चिकिलः । पुं । पङ्के । चीकडइतिभाषा ॥

चिकीर्षा । स्त्री । कर्त्तुमिच्छायाम् ॥ कृञ्० । अप्रत्ययादित्यः । टाप् ॥

चिकीर्षितम् । न । अभिप्राये ॥ कर्त्तुमीप्सिते ॥

चिकीर्षुः । त्रि । कर्त्तुमिच्छौ । करणेच्छाविशिष्टे ॥ कर्त्तुमिच्छति चिकीर्षति । सन्नन्तात् । सनाशंसभिक्षउः ॥

चिकुरः । पुं । कुन्तले । वाले ॥ सर्पभेदे ॥ पक्षिविशेषे ॥ शैले । पर्वते ॥ गृहवभ्रौ ॥ सरीसृपे ॥ त्रि । तरले । चञ्चले ॥ चपले । दोषमनिश्चित्यवधवन्धनादेःकर्त्तरि ॥ अस्ये ॥ यथा । तांवीक्ष्यलीलाचिकुरा अनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोचेति ॥ चिरंस्थायित्वात्शब्दं कुरति । कुर शब्दे । इगुपधेतिकः ॥

चिकुरपक्षः । पुं ।
चिकुरपाशः । पुं । } केशसमूहे ॥
चिकुरहस्तः । पुं ।

चिकूरः । पुं । चिकुरे ॥ इतिशब्दभेद

प्रकाश: ॥

चिक्कः । पुं । छुच्छुन्दर्याम् ॥ चि । नत नासिके । चिकिने ॥ नासिकायान तम् । कप्रत्यये नेश्चिका देशस्व ॥

चिक्कणः । पुं । पूगवृक्षे ॥ न । पूगफले ॥ त्रि । मसृणे । स्निग्धे । चिकण इति भाषा ॥ चिक्कनम् । चिक्कगतौ । संज्ञिप् । चिक्कं कणति शब्दे । मूलकः ॥ यद्वा । चिक्कनम् । घञ् । चिक्कस्य अणम् । अणशब्दे । अच् । शकन्ध्वादिः ॥ यद्वा । चेतति । चितीसंज्ञाने । चितेः कणःकश्च । बाहुलकादगुणः ॥

चिक्कणा । स्त्री । उत्तमायांगवि । नैचिक्याम् ॥ पूगफले ॥

चिक्कणी । स्त्री । पूगफले ॥

चिक्कसः । पुं । यवचूर्णे ॥ इतिहेमः ॥

चिक्का । स्त्री । पूगफले ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

चिक्रंसा । स्त्री । क्रमितुमिच्छायाम् । जिगमिषायाम् ॥ क्रमेः सन्नन्तात् प्रत्ययादित्यकारप्रत्यये टाप् । स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तेइतीडागमो न भवति । अचक्रमेर्वृत्त्यादिष्वतिरिक्तार्थे ऽप्यऽनुपसर्गादितिवैकल्पिकस्यात्मनेपदनिमित्तस्यानुपसर्गस्यैवैवचिकस्य सम्भवात् ॥

चिङ्गटः । पुं । गलचिङ्गडा इति मोचा चिङ्गडी इतिच गौड भाषा प्रसिद्धे मत्स्ये । महाशल्के ॥

चिङ्गटी । स्त्री । घुषाचिङ्गडी इति गौड प्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चिङ्गडः । पुं । चिङ्गटेमत्स्ये ॥

चिचिण्डः । पुं । चिचिण्डे । सुदीर्घफले ॥

चिचीषा । स्त्री । चेतुमिच्छायाम् ॥ चिनोतेः सन्नन्तात् प्रत्ययादिति स्त्रियामकार प्रत्ययः । विभाषाचेरिति विकल्पात् कुत्वाभावः ॥

चिच्छक्तिः । स्त्री । चैतन्ये ॥ सयोऽक्षंस कृच्छपशारीरके । चिच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यत इति । अथोक्तं श्रीदेवीभागवते ५ स्कन्धे १९ ऽध्याये । चिच्छक्तिरस्ति परमात्मनि तेन सोपि व्यक्तो जगत्सुविदितोभवकृत्यकर्त्ता । कोन्यस्त्वयाविरहितः प्रभवत्यमुष्मिन् कर्त्तुं विहर्त्तुमपिसञ्चलितुं स्वशक्तेति ॥ २८ ॥ हेमातः साचिच्छक्तिः परमात्मन्यस्ति तेन हेतुना सोपि परमात्माव्यक्तोनामरूपात्मकोभवति तथाजगत्सुविदितःप्रसिद्धः तथाभवकृत्यकर्त्ता मपञ्चसृष्टिस्थितिसंहृतिकर्त्ताभवति । कःपुरुषोऽस्मात् परमात्म

नोऽन्यस्त्वद्विरहितः स्वशक्त्यैवामुष्मिन् प्रपञ्चे कर्त्तुं विहर्त्तुं तथासम्भावितुं प्रभवति नकोऽपीत्यर्थः । यद्वास्मित हिंतयापि त्वं शक्तिरूपा भवस्येव । एतादृशी ध्वंसकलकारणा मध्यमीयेति भावः । तदुक्तं दक्षिणामूर्त्तिसंहितायाम् । शक्त्याविना शिवेसूक्ष्मे नाम धाम न विद्यते इति ॥

चिञ्चा । स्त्री । अम्लिकाऽगमे ॥ चिमित्यव्यक्तं शब्दं चिनोति ॥ चिञ्० । अन्येभ्योपीति डः ॥ फले ॥ चिञ्चायाः फलम् । हरीतक्यादित्वात् फलप्रत्ययस्य लुप् ॥

चिञ्चाम्लम् । न । }
चिञ्चासारः । पुं । } अम्लशाके ॥

चिञ्चिका । स्त्री । अम्लिकायाम् । अम्ली इति इमली इति च भाषा ॥

चिञ्चिडः । पुं । सुदीर्घफले । चचैंडा इति भाषा ॥ चिञ्चिडो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः । शोषणोतिचितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥

चिञ्चुकी । स्त्री । चञ्च्वाम् । दीर्घपत्रायाम् । चेंचू नाडीशाके ॥

चिञ्चोटकः । पुं । अङ्कोलाख्ये । चेंचको इति चेंचुडा इति च गौडप्रसिद्धे तृणे ॥

चित् । अ । असाकल्ये । असकलार्थे ॥ यथा । किञ्चित् ॥ चेतति । चितीसंज्ञाने । क्विप् ॥

चित् । स्त्री । ज्ञप्तौ । बुद्धौ ॥ अजडे । निर्विशेषस्फुरणमात्रे चेतने । स्वत एव प्रकाशमाने ब्रह्मणि ॥ निर्विकल्पकं सर्वावभासकं ज्ञानं प्रत्यगात्मस्वरूपं चिदितिव्याख्यातारः ॥ चिदिहास्तीतिचिन्मात्रमिदंचिन्मयमेव च । चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावयेत्युपदेशः ॥ चिती० । सं० क्विप् ॥

चितः । त्रि । छन्ने ॥ चीयतेस्म । चिञ्० । क्तः ॥

चिता । स्त्री । चित्यायाम् । मृतार्थं दारुषु । प्रेतदाहार्थेऽग्न्याधाने ॥ शवदाहार्थं रचनायुक्तकाष्ठेषु ॥ संहतौ ॥ चीयतेस्म । चिञ् चयने । क्तः । टाप् ॥

चिताचूडकम् । न । चितायाम् ॥

चितिः । स्त्री । चितायाम् ॥ समूहे । वृन्दे ॥ निर्विषयकसंविदि ॥ बौधादिप्रसिद्धकासङ्ख्याज्ञानार्थाङ्कविशेषे ॥ अग्निस्थानविशेषे ॥ चीयते । चिञ्० । स्त्रिया मधिकरणेवा क्तिन् ॥

चितिका । स्त्री । कटिशृङ्खलायाम् ॥

चित्तम् । न । चेतसि । अनुसन्धानात्मिकायामन्तःकरणवृत्तौ ॥ चित्तस्य बुद्धावन्तर्भावः विषयपरिच्छित्ति

रूपत्वाविशेषात् । बुद्धेश्च पूर्वोविषयः चित्तस्य पूर्वानुभूत इतिविषयभेदात् चित्तस्यक्वचित् पृथङ्निर्द्देशोप्यस्ति ॥ चैतन्ये ॥ यथा । एवंमन्यतेचित्तमिति ॥ विज्ञानस्कन्धे ॥ चितौ० । भावे क्तः । श्वीदितइतीण्निषेधः ॥ चितायाम् ॥ चिताकाष्ठमठी चैत्त्यंचिताचूडकमिष्यते । चित्तञ्चेतित्रिकाण्डशेषात् ॥

चित्तकालः । पुं । चित्तपरिच्छेद्ये ॥ नान्यश्चित्तकालव्यतिरेकेण परिच्छेदकः कालोयस्य तथो ॥

चित्तजन्मा । पुं । कामदेवे ॥

चित्तदोषः । पुं । शून्यतायाम् ॥

चित्तनदी । स्त्री । उभयतोवाहिन्याम् ॥ इयं ह्युभयतोवहति कल्याणाय वहति पापायच । तत्र या कैवल्यप्राग्भारा विवेकनिम्ना साकल्याणवहा । यात्वविवेकनिम्ना संसारप्राग्भारा सापापवहा ॥

चित्तप्रसन्नता । स्त्री । हर्षे ॥

चित्तबन्धनम् । न । चित्तबन्धकारणे । मूलाज्ञाने ॥ चित्तस्यबन्धनम् ॥

चित्तमज्जनम् । न । रूपक्रियानुसन्धानराहित्ये ॥

चित्तमोदकः । पुं । खट्टुकविशेषे ॥

चित्तलः । पुं । मृगविशेषे ॥ असिततिलोद्भवतैलविपक्वं सवघृतं मर्वाहरसाह्वम् । त्रिकटुकयुक्तनिशार्द्रकमिश्रं बहुगुणचित्तलमांसमनर्घ्यम् ॥ रसे पाकेच मधुरं रक्तपित्तविनाशनम् ॥

चित्तविक्षेपः । पुं । योगप्रतिपक्षेषु व्याधिस्त्यानादिषु ॥ चित्तं विक्षिपन्ति योगादपनयन्तीति चित्तविक्षेपाः योगप्रतिपक्षाः । तेच नव योगसूत्रेणोक्ताः । यथा । व्याधिस्त्यान संशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेन्तराया इति ३० । तत्रसंशयभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्तिरूपतया वृत्तिनिरोधरूपस्य समाधेः साक्षात्प्रतिपक्षौ । व्याध्यादयस्तु तत्सहचरिततया तत्प्रतिपक्षा भवन्ति ॥

चित्तवित् । पुं । विज्ञानात्मवादिनि बौद्धविशेषे ॥ चित्तमेव बाह्याकारशून्यं विज्ञानं तदेवात्मेतिविज्ञानवादिनो भ्रान्तिरेव । सुषुप्ते व्यभिचारात् वेद्यस्यच घटादिवत् इतिरिक्तवेद्यत्वात् ॥

चित्तविप्लवः । पुं । उन्मादे ॥

चित्तविभ्रमः । पुं । उन्मादे ॥ चित्तस्य विभ्रमो ऽनवस्थानम् ॥

चित्तसमुन्नतिः । स्त्री । माने ॥ चित्तस्य सम्यगुन्नतिः ॥

चित्तहारी । त्रि । मनोरमे ॥

चित्ताभोगः । पुं । एकस्मिन्विषये मनसो भूयोभूयः प्रवृत्तौ । एकस्मिन्विषये चित्तस्थैर्ये । मनस्कारे ॥ आभोजनम् आभोगः । भुजेर्भावे घञ् । चित्तस्य आभोगस्तदेकप्रवणता आभोगपरत्वमितियावत् ॥

चित्तिः । स्त्री । प्रज्ञायाम् ॥

चित्तैकाग्र्यम् । न । अन्यार्थनिवृत्तौ ॥

चित्तोक्तिः । स्त्री । दैवप्रश्ने ॥

चित्तोद्यम् । न । सप्तमगृहे ॥

चित्तोन्नतिः । स्त्री । गर्वे ॥

चित्प्रतिबिम्बः । पुं । जीवे ॥ चितः प्रतिबिम्बः ॥

चित्यः । पुं । अग्नौ ॥ चीयतेऽस्मिन्निति चित्यः । अग्निचित्ये चेति चिनोतेः कर्मणि यत्प्रत्ययस्तु गागमश्च निपात्यते ॥ न । चितायाम् । मृतकचैत्ये ॥ जिनौकसि ॥

चित्या । स्त्री । मृतचितौ । चितायाम् ॥ टाप् ॥

चित्रः । पुं । यमविशेषे ॥ यथा । वृकोदराय चित्राय चेति ॥ कर्बुरवर्णे ॥ अशोकवृक्षे ॥ चित्रकवृक्षे ॥ एरण्डवृक्षे ॥ न । तिलके ॥ आलेख्ये । मूरतइतिभाषा ॥ अद्भुते ॥ कर्बुरे । नानावर्णे ॥ आकाशे ॥ न । अलङ्कारविशेषे ॥ यथा । तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता । सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरजपद्माद्याकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रंकाव्यम् ॥ कष्टंकाव्यमेतत् ॥ * ॥ अष्टिसंज्ञकषोडशाक्षरायांवृत्तौ ॥ यथा । चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदद्वयन्तु । यथा । विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्टवल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्ठकाङ्क । त्वां सदैव वासुदेवपुण्यलभ्यपादसेववन्यपुष्पचित्रकेश त्वां स्मरामि गोपवेशं इति ॥ चित्तं चायते दुःखविस्मारकत्वात् । चैञ् पालने । आतोऽनुपसर्गेकः ॥ चित्रयति वा चित्र-चित्री करणे । पचाद्यच् ॥ चिनोति चीयते वा । अमिचमीतिक्तः ॥ त्रि । कर्बुराद्भुतयुक्ते ॥

चित्रकः । पुं । पाठिनि । वह्निसंज्ञके ओषधौ । चीता इति भाषा ॥ चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत् पाचनो लघुः । रूक्षोष्णो ग्रहणी कुष्ठशोथार्शः कृमिकासनुत् ॥ वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शः श्लेष्मपित्तहृत् ॥ विचित्रं चैत्रकं शाकं कासमर्दविमर्दितम् । तप्ततैले सवाङ्गीके पाचितं

तकसम्भूतम् ॥ चीता इतिभाषा प्रसिद्धे व्याघ्रविशेषे । शूरे । मृगान्तके ॥ एरण्डवृक्षे ॥ न । तिलके ॥ चित्रयति । चित्र० । क्तुन्शिल्पिसंज्ञयोः ॥ यद्वा । चित्तंवृद्धिंयायते । चै कु० । कात्मात् स्वार्थेकन् ॥ चित्रं करोतिवा । अन्येभ्योऽपीतिडः ॥

चित्रकण्ठः । पुं । कपोते ॥ ॥

चित्रकम्बलः । पुं । गलीचा इति दुली चा इतिचभाषाप्रसिद्धे कम्बलविशेषे ॥

चित्रकारः । पुं । शूद्रागर्भे विश्वकर्मणोर जाते चितेरा इतिख्याते वर्णसङ्करजातिविशेषे । चित्रकारे । रङ्गाजीवे ॥ इतिब्रह्मवैवर्त्त पुराणम् ॥ चित्रंकरोति । डुकृञ् । दिवाविभा-निशेतिटः ॥

चित्रकर्मा । पुं । तिनिशद्रुमे ॥ त्रि । विचित्रातुलकर्मणि ॥

चित्रकायः । पुं । व्याघ्रे । वाघ इतिभाषाप्रसिद्धे ॥ चीता इति भाषाप्रसिद्धे चित्रव्याघ्रे ॥ चित्रः कायोऽस्य ॥

चित्रकारः । पुं । चित्रकरे ॥ स्थपतेरपि गान्धिकयां चित्रकारोव्यजायतेति प०प० ॥ चित्रं करोति । डुकृञ्० कर्मण्यण् ॥

चित्रकूटः । पुं । स्वनाम्ना प्रसिद्धे पर्वतविशेषे ॥

चित्रकृत् । पुं । तिनिशद्रुमे ॥ चित्रकारे ॥ चित्रंकरोति । क्विप् ॥

चित्रकोलः । पुं । वाम्हनीतिख्यातेजन्तौ । ज्येष्ठ्याम् । अञ्जने । कृकलासे ॥

चित्रगन्धम् । न । हरिताले ॥

चित्रगुप्तः । पुं । चतुर्दशयमान्तर्गतयमे ॥ यथा । एकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वैनमः इति ॥ ब्रह्मपादजे यमस्थलेखके ॥ अस्योत्पत्त्यादिराचारनिर्णयतन्त्रादवधार्या ॥

चित्रजल्पः । पुं । वाक्यविशेषे ॥ यथा । प्रेष्ठस्यसुहृदालोके गूढरोषाभिजृम्भितः । भूरिभावमयो जल्पोयस्तीव्रोत्कण्ठितान्तिमः ॥ चित्रजल्पोदशाङ्गोयं प्रजल्पंपरिजल्पितम् । विजल्पो उज्जल्पसंजल्पाअवजल्पोऽभिजल्पितम् ॥ आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तित मित्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

चित्रतण्डुला । स्त्री । विडङ्गे ॥ चित्रास्तण्डुलाअस्याः ॥

चित्रत्वक् । पुं । भूर्जवृक्षे ॥

चित्रदण्डकः । पुं । ओलवृक्षे ॥

चित्रदर्शनम् । न । श्लाघ्ये ॥ स्मारकं चित्रदर्शनम् ॥

चित्रदेवी । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् ॥

चित्रमेषा । स्त्री । सारिकाविशेषे ॥

चित्रपक्षः । पुं । तित्तिरिपक्षिणि ॥ शिलिरोगाहृतिख्याते पाण्डुसंज्ञकेऽखगे ॥ चित्रपक्षःकफहरो वातघ्नो ग्राहशीप्रणुत् ॥

चित्रपटः । पुं । छींट इति प्रसिद्धे वस्त्रे ॥

चित्रपत्रिका । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् ॥ कपित्थपर्ण्याम् ॥

चित्रपदी । स्त्री । जलपिप्पल्याम् ॥

चित्रपदा । स्त्री । गोधापदीलतायाम् ॥ अनुष्टुप्संज्ञकाष्टाक्षराद्वृत्तिविशेषे ॥ यथा । चित्रपदा यदि भौगौ । यथा । यामुनसैकतदेशे गोपवधूजलकेलौ । कंसरिपो र्गतिलीला चित्रपदाजगदव्यात् ॥ सवैया स्मर्गतायामपिदृष्टो । यथा । सप्तपदा भगणाः परतो गुरुरत्र मतो लघुको जितदेश चित्रपदेति तदा युधि विक्रमतो धृतवैरिधराधिपकेश । सा कथिता धिकमङ्गलपिङ्गलनामवरे बहुयाभिनिवेश गौडकुलोज्ज्वलधारयधारय चेतसि हैयशवल्लभरेशेति ॥

चित्रपर्णिका । स्त्री । चित्रपर्णीप्रभेदे । त्रिपर्ण्याम् । दीर्घपत्रायाम् ॥

चित्रपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥ चिचंपर्णमस्याः । पाकर्णकेसिकीय ॥ ख्र

स्फोटालतायाम् ॥ जलपिप्पल्याम् ॥ द्रोणपुष्प्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥

चित्रपादा । स्त्री । सारिकापक्षिणि ॥

चित्रपिच्छकः । पुं । मयूरे ॥

चित्रपुङ्खः । पुं । शरे ॥

चित्रपर्णी । स्त्री । अम्बष्ठायाम् ॥

चित्रपृष्ठः । पुं । कलविङ्के । चटके ॥

चित्रफलः । पुं । चितल इति गौडप्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चित्रफला । स्त्री । चिर्भिटायाम् ॥ मृगेर्वारौ ॥ लिङ्गिन्याम् ॥ वार्त्ताक्याम् ॥ कण्टकार्याम् ॥ फलइमाच इतिगौड प्रसिद्धे मत्स्ये । राजनीवे । फलंक्याम् ॥ वृहदिन्द्रवारुण्याम् ॥

चित्रभानुः । पुं । अग्नौ । वैश्वानरे ॥ सूर्ये ॥ चित्रकवृक्षे ॥ भैरवे ॥ चित्रा भामवोऽस्य । चुम्बादित्वात् पूर्वपदादित्तिनणत्वम् ॥ षोडशेवत्सरे ॥ अस्यफलम् । चणकामुद्गमाषाश्च न्याचविदर्भप्रिये । महार्घं जायते सर्वं चित्रभानौ वरानने ॥

चित्रभेषजा । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् ॥

चित्रमृगः । पुं । पृषताख्येमृगे ॥

चित्रमेखलः । पुं । मयूरे ॥

चित्रयोधी । पुं । अर्जुनवृक्षे ॥

चित्ररथः । पुं । सूर्ये ॥ गन्धर्वविशेषे ॥

विद्याधरे ॥

चित्रलः । पुं । कर्बुरवर्णे । किर्मीरे ॥ त्रि । तद्युक्ते ॥

चित्रलता । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ॥

चित्रला । स्त्री । गोरक्षीवृक्षे ॥

चित्रलेखा । स्त्री । अप्सरोविशेषे । वाणासुरसुतायाः ऊषायाःसख्याम् । कुम्भाण्डतनयायाम् ॥ धृतिसंज्ञका ष्टदशाक्षराद्वृत्तिविशेषे ॥ यथा । मन्दाक्रान्ता नयरलघुयुता कीर्त्तिता चित्रलेखा ॥ यथा । शङ्के ऽमुष्मिन् जगति मृगदृशां साररूपं यदासीदाकृष्येदं व्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि । नैतादृक्चेत् कथमुदधिसुता मन्तरेणाच्युतस्य प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूच्चित्रलेखाद्भुतायामिति ॥

चित्रलोचना । स्त्री । सारिकायाम् ॥

चित्रवदालः । पुं । पाठीनमत्स्ये ॥

चित्रवल्लिक । पुं । वदालमत्स्ये ॥

चित्रवल्ली । स्त्री । मृगेर्वारौ ॥ महेन्द्रवारुण्याम् ॥

चित्रवीर्य्यः । पुं । रक्तैरण्डे ॥

चित्रशिखण्डिजः । पुं । बृहस्पतौ ॥ चित्रशिखण्डी अङ्गिराः ततोजात । जनौ । पञ्चम्यामितिडः ॥

चित्रशिखण्डी । पुं । सप्तर्षिषु ॥ यथा । मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाः चित्रशिखण्डिनः ॥ चित्रशिखण्डश्चूडाविशेषोऽस्त्येषामितिव्युत्पत्त्याप्रत्येकं सप्तापि मरीच्यादय श्चित्रशिखण्डिनः ॥

चित्रशिखण्डिप्रसूतः । पुं । बृहस्पतौ ॥

चित्रसर्प्पः । पुं । मालुधाने ॥

चित्रसेनः । पुं । ब्रह्मपादजमसीशाख कायस्थस्य चित्रगुप्तादित्रितयान्तर्गत मूर्त्तिविशेषे ॥ अयञ्चमर्त्यलोकस्य विवेचकः । यथा । चित्रसेनेन महाधियां वगलेतिगुरोर्मयम् । अम्बा सन्तोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्यतः ॥ राज्यंचकार ह्यद्युक्त्या ख्याऽङ्गदश्रधोगयः ॥ इत्याचारनिर्णय तन्त्रम् ॥

चित्रा । स्त्री । आखुपर्ण्याम् ॥ गोडुम्बायाम् ॥ सुभद्रायाम् ॥ दन्तिकायाम् ॥ मायायाम् ॥ सर्पविशेषे ॥ नदीविशेषे ॥ अप्सरोविशेषे ॥ मृगेर्वारौ ॥ मण्डूकीयाम् ॥ सुतश्रेण्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ वैदिककर्मविशेषे ॥ चतुर्दशे नक्षत्रे ॥ अथ जातस्यफलम् । यथा । प्रतापसन्तापितशत्रुपक्षो दक्षो नये चापिविचित्रवासाः । प्रसूतिकाले यदि यस्य चित्रा बुद्धिर्विचित्रा खलुतस्यशास्त्रे ॥

अतिशर्करीसंज्ञकपञ्चदशाक्षराष्टि-त्तिप्रभेदे ॥ यथा । चित्रानामकछन्दश्चिच्चेत् नयौ मायकारौ । यथा । गोपाली लीलालोला यद्वत् कालिन्द्यामन्ते खेलन्मुक्ताहारा गयस्र गुल्लसन्मूर्त्तिचित्रा । कंसारातेर्मूर्त्तिस्तद्वन्मोहदिक्रीडतीयं कोऽन्यःस्वर्गो मोक्षो वास्माद्विद्यते तन्नजानेइति ॥ चित्रं रूपमस्त्यस्याः ॥ चित्रायां जातायाम् ॥ चित्रारेवतीरोहिणी-भ्यः स्त्रियां नक्षत्राणो लुक् ॥ नाडीविशेषे ॥ सुषुम्णामूलदेशे शिचा नाड्यस्ति । तस्यामध्येतु चिचाख्या-नाडी सूक्ष्मातुवर्त्तत इतितन्त्रवचनात् ॥

चित्राक्षी । स्त्री । सारिकायाम् ॥

चित्राक्षुपः । पुं । द्रोणपुष्प्याम् ॥

चित्राङ्गः । पुं । चित्रके ॥ रक्तचित्रके ॥ सर्पे ॥ न । हिङ्गुले ॥ हरिताले ॥

चित्राङ्गदः । पुं । शान्तनुराजपुत्रे । चन्द्रवंशीयन्नृपविशेषे । विचित्रवीर्य्यभ्रातरि ॥ गन्धर्वविशेषे ॥ ब्रह्मपादजमसीशाख्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादि वितयान्तर्गतमूर्त्तिविशेषे ॥ अयञ्चाधोलोकस्तविवेचकः । अस्याधोगमनकारण मावारनिर्णयतन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥ चित्रापयङ्गदाभियस्य ॥

चित्राङ्गदसूः । स्त्री । व्यासदेवस्नजनन्याम् । सत्यवत्याम् ॥

चित्राङ्गी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ॥ कर्णजलौकायाम् ॥

चित्राटीरः । पुं । चन्द्रे । विधौ ॥ घण्टाकर्णवलिच्छागास्रविन्दुभिरङ्कितभाले ॥ येनभालमङ्कितंतत्र ॥ घण्टाकर्णोपहारायहतच्छागास्रविन्दुषु । इतिमेदिनी ॥

चित्रापूपः । पुं । चितारूपिटा इतिगौड भाषा प्रसिद्धे पिष्टके । चक्रव्रणे ॥

चित्रायसम् । न । तीक्ष्णलोहे ॥

चित्रिणी । स्त्री । पद्मिन्यादिचतुर्विधस्त्रीषुमध्ये स्त्रीविशेषे ॥ सेयंमीनगन्धा । अस्यालक्षणम् । भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा नखर्वा तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी । कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी सासुशीला सकल गुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रेति ॥

चित्रेशः । पुं । चन्द्रमसि ॥

चित्रोक्तिः । स्त्री । आकाशवाण्याम् ॥ आश्चर्यकथने ॥

चित्रौदनम् । न । विचित्रान्ने ॥

चिदम्बरम् । न । स्थानास्यस्थाने ॥

चिदाकाशः । पुं । न । शुद्धात्मनि ॥ मायामेघो जगन्नीरं वर्षत्वेष य

था तथा । चिदाकाशस्य नोदामि नैवाशाभ इतिस्थितिः ॥ चित्ताकाशं चिदाकाश माकाशञ्चतृतीयकम् । द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धिचिदाकाशं महामुने ॥

चिदात्मकः । चि । निर्विशेषस्फुरणमात्रस्वरूपे चिदद्वैते ॥ बाध्यते जाग्रत्स्वप्नः सुप्ते जाग्रच्च बाध्यते । चिदद्वैतन्तु न क्वापि बाध्यते वास्तवत्वतः ॥ चितो न बाधकं द्वैतं चित्प्रसादेन भासनात् । अबाध्यत्वाद्वास्तवत्वं चिदद्वैतस्य सुस्थितम् ॥

चिदाभासः । पुं । बुद्धावात्मप्रतिबिम्बे । जीवे ॥ योऽयंचराचरात्मकेषु शरीरजातेषु नित्यसन्निहितः । चिदाभासतेसः ॥

चिद्रसपूर्णः । चि । स्फुरत्सुखपूरिते ॥

चिद्रूपः । चि । ज्ञानमये ॥ हृदयालौ ॥

चिन्तनम् । न । कर्त्तव्याकर्त्तव्यचिन्तायाम् ॥ विचारे ॥ चितिस्मृत्याम् । ल्युट् । अन् ॥ स्मरणे ॥

चिन्तयन् । चि । ध्यायति ॥

चिन्ता । स्त्री । आध्याने । चिन्तने । स्मृत्याम् ॥ आत्मीययोगक्षेमापायालोचनात्मिकायांवृत्तौ ॥ दर्शनसम्भोगयोः प्रकारभावनायाम् ॥ चिन्तामणिकावयोर्मध्ये चिन्तानामनगरी यस्ति । चिताद्दहति निर्जीवं सजीवो दह्यतेऽनया ॥ चिन्तनम् । चिति० । चितिपूजीस्यङ् ॥ चिन्त्यतेऽनया वा ॥ कुतआगत्यघटते विघट्य क्व प्रयाति च । इति चिन्ता न कर्त्तव्या धनस्य च घनस्य च ॥

चिन्तामणिः । पुं । वाञ्छितप्रदे मणिविशेषे ॥ तस्मिन् यद्यच्चिन्त्यते तत्तच्चिन्तोपाधिकमेवावभासते न स्वरूपतस्तथा ॥ स्पर्शमणौ ॥ यथाचिन्तामणिं स्पृष्ट्वा लोहं काञ्चनतां भजेत् ॥ ब्रह्मणि ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं भोगांश्चैवानुषङ्गिकान् । ददाति आयतां नित्यं सर्वकामप्रदो हरिः ॥ मन्त्रविशेषे ॥ याचायोगान्तरे ॥ सहजस्थानगो भौमो भाग्यस्थश्च बृहस्पतिः । चिन्तामणि समाख्योयं यातुःसङ्कल्पपूरकः ॥ वृत्तविशेषे ॥

चिन्तावेश्म । न । मन्त्रणागृहे । दामेटे ॥

चिन्तितः । चि । कृतचिन्तने । मनसा विचारिते ॥ यथा । यच्चिन्तितं तदिहदूरतरं प्रयाति यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति । प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्त्ती सोऽहं व्रजामि विपिने जटिलस्तपस्वीति ॥

चिन्तिया । स्त्री । चिन्तायाम् ॥

चिन्तोक्तिः । स्त्री । चिन्तावचने ॥

चिन्त्यः । त्रि । निरूपणीये । चिन्तितुं शक्य । विचारणीये ॥

चिन्त्यमानः । त्रि । विचार्यमाणे ॥

चिन्नः । पुं । चीणा इति ख्याते ऽन्नविशेषे ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

चिन्मयः । त्रि । चैतन्यरूपे ॥ चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना । रूपस्थानां देवतानां स्त्री पुंसादिककल्पना ॥

चिपिटः । पुं । चिउरा इति प्रसिद्ध-खाद्यभेदे । पृथुके । धान्यचमसे ॥ शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटिता स्ततः । कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि ॥ शालयो यावनाला वाश्चिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः इति च ॥ अस्य भक्षणविधिनिषेधौ यथा । द्विःस्विन्नमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके । नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥ अभक्ष्यं तद्यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणामिति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ आर्द्रसस्याम्भोषे ॥ चिपिट्टितविस्तृते ॥ चिपटे ॥ नासिकायानते ॥ इनच्पिटच्चिकचिचेति पिटच् प्रत्ययः प्रकृतेश्चिरादेशः ॥

चिपिटकः । पुं । चिपिटे । पृथुके ॥ चिपिटमिव । संज्ञायाम् इवेतिवा कन् ॥

चिपिटा । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे ॥

चिप्पः । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे ॥ यथा । नखमांस मधिष्ठाय वातःपित्तञ्च देहिनाम् । कुर्वाते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्प मादिशेदिति ॥

चिमिः । पुं । शुकखगे ॥ पट्टवृक्षे ॥

चिमिकः । पुं । शुकपक्षिणि ॥

चिमिचिमः । पुं । अङ्गस्याव्यथाविशेषे ॥ कण्डूविशेषे । स्पर्शप्रियतायाम् ॥

चिरम् । न । अव्यादि (।ऽ) चिरकाले ॥ दीर्घकाले ॥ त्रि । तद्वति ॥

चिरकारी । त्रि । चिरक्रिये ॥

चिरकालः । पुं । दीर्घकाले । दीर्घरात्रे ॥

चिरक्रियः । त्रि । दीर्घसूत्रे । अतिविलम्बेन क्रियासम्पादके ॥ चिराक्रिया यस्य ॥

चिरजीवकः । पुं । जीवकद्रुमे ॥

चिरजीवी । पुं । काके ॥ विष्णौ ॥ जीवकवृक्षे ॥ शाल्मलितरौ ॥ अश्वत्थामादिषु ॥ अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ त्रि । बहुकालजीविनि ॥

चिरञ्जीवी । पुं । विष्णौ ॥ काके ॥ जी

बच्च इ० ॥ मावलिह० ॥ चि । चिरजीविनि ॥

चिरस्थः । पुं । यौवने ॥

चिरण्टी । स्त्री । प्राप्तयौवनायांपितृगेहस्थायाम् । सुवासिन्याम् ॥ चिरेण अटति पितृगेहाद्भर्तृगेहम् । अट गतौ । अच् । पृषोदरादिः । वयसि चरमइतिङीप् ॥ तरुण्याम् । द्वितीयवयःस्थायाम् ॥

चिरतिक्तः । पुं । चिरायता इतिप्रसिद्धे भूनिम्बे । किरातातिक्ते ॥

चिरत्नः । चि । पुरातने । चिरन्तने ॥ चिरेभवः । चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः ॥

चिरन्तनः । चि । पुरातने ॥ चिरेभवः । सायञ्चिरमितिट्युट्युलौ । निपातनान्मान्तत्वम् ॥

चिरपाकी । पुं । कपित्थे ॥

चिरपुष्पः । पुं । बकुलाऽभमे ॥

चिरप्रसूता । स्त्री । बष्कयिण्याम् ॥ चिरंप्रसूता । सुप्सुपेतिसमासः ॥

चिरम् । अ । बहुकालार्थे । चिराय ॥

चिरमेही । पुं । गर्दभे ॥

चिरक्षयः । पुं । चिल्ले ॥

चिररात्रम् । न । दीर्घकाले ॥

चिररात्राय । अ । दीर्घकाले ॥ चिरारात्रयः । अव्ययमव्ययेनचावाविति योगविभागात्सः । चिररात्राय अयते । अय० । कर्मण्यण् ॥

चिरलोकपितरः । पुं भूम्नि । अग्निष्वात्तादिषु ॥ अग्निष्वात्तादयोलोकेपितरश्चिरवासिनः ॥

चिरविल्वः । पुं । करञ्जवृक्षे ॥ चिरं विलति । विलभेदने । बाहुलकाद्वः ॥

चिरसूता । स्त्री । बष्कयिण्याम् ॥

चिरसूतिका । स्त्री । बष्कयिण्याम् ॥

चिरस्य । अ । दीर्घकाले ॥ चिरमस्यति । असु० । क्यत् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । अ० ॥

चिरा । स्त्री । बहुकालसाध्यायाम् ॥

चिराटिका । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् ॥ पाताडी इतिगौडभाषाप्रसिद्धचटिकायाम् ॥

चिरात् । अ । दीर्घकाले ॥

चिरात् । पुं । गरुडे ॥

चिरातिक्तः । पुं । चिरतिक्ते ॥

चिराय । अ । दीर्घकाले ॥ चिरमयते । अय० । कर्मण्यण् ॥

चिरायुः । पुं । विबुधे । देवतायाम् ॥ चि । चिरजीविनि ॥ चिरमायुर्यस्य ॥ भवति यदि मनुष्यो गुर्वधीनश्चिरायुरित्यागमः ॥

चिराश्रयः । पुं । कल्पादि(ऽ)शिकले ॥

चिरिः । पुं । तोता इतिप्रसिद्धे शुक पक्षिणि ॥

चिरेण । अ । चिरमित्यर्थे ॥

चिर्भटी । स्त्री । कर्कट्याम् ॥

चिर्भिटः । पुं । न । कर्कटी सदृशे । पेहलसेंध इतिसेंधकचरी इतिचभाषा प्रसिद्धायां सुचिणायाम् ॥ चिर्भिटंम धुरं रूक्षंगुरुपित्तकफापहम्॥ अनुष्णं ग्राहि विष्टम्भि पक्वंतूष्णञ्चपित्तलम् ॥

चिर्भिटा । स्त्री । चिभड इति भाषा प्रसिद्धे चिर्भिटे ॥

चिलमिलिका । स्त्री । कण्ठीभेदे ॥ खद्योते ॥ विद्युति ॥

चिलमीलिका । स्त्री । चिलमिलिका याम् ॥

चिलिचिमः । पुं । चाखियामछक इति गौडभाषाप्रसिद्धे मत्स्ये । नलमीने ॥ चिलविलसने । इगुपधात् कि दिति कः । वीप्सायांद्वित्वम् । चि लिचिलिंविलासं मिमीते । माङ्मा ने । आतइतिकः । पृषोदरादिः ॥ चिलिंविलासंचिनोतिवा । चिञ्० । बाहुलकान् मक् ॥ चेल्नो इतिगौ डप्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चिलिचिलिः । पुं । विलासे ॥

चिलिचीमः । पुं । } चाखियामछक
चिलिचीमिः । पुं । } इतिगौडप्रसि द्धे चिलिचिमे ॥

चिलिमिलिका । स्त्री । चिलमिलिकार्थे ॥

चिलिमीनकः । पुं । चिलिचिमेमत्स्ये ॥

चिलिमीलिका । स्त्री । चिलमिलिकार्थे ॥

चिलीचिमः । पुं । } नलमीने । चि
चिलीचिमिः । पुं । } लिचिमे ॥
चिलीमः । पुं । }

चिल्लः । पुं । आतायिनि । सभ्रान्तौ । चील इति भाषा ॥ चिल्लति । चिल्ल शैथिल्ये भावकरणेच । अच् ॥ क्लि न्ननेत्रे ॥ "क्लिन्ननेत्रवति ॥ क्लि न्नचक्षुषा अस्य । क्लिन्नस्य चिल्पि ल् लश्चास्य चक्षुषीति चिल्लादेशो लश्च प्रत्ययः । चक्षुर्गतःक्लेदरोगः चिल्लशब्दवाच्यः । तद्योगात्तद्युक्तवो गात् पुरुषोपीतिव्याख्यातारः ॥

चिल्लकः । पुं । लोध्रे ॥

चिल्लभक्ष्या । स्त्री । चट्टविलासिन्याम् ॥

चिल्लाभः । पुं । प्रसह्यचौरे । गांठकटा लुटेरा पिंडाराजूवाचोर इत्यादि भाषा ॥

चिल्लिः । पुं । भ्रूमध्ये ॥

चिल्ली । स्त्री । क्षुद्रवास्तुकशाके । गौ डवास्तुके । बथुआ इति प्रसिद्धे शा के ॥ लोध्रे ॥ झिल्ल्याम् ॥ चिल्लति । चिल्लशैथिल्ये । अच् । गौ० ङीष् ॥

चिविल्लिका । स्त्री । क्षुद्रक्षुपविशेषे । रक्तदलायाम् ॥

चिबुः । पुं । चिबुके । ओष्ठाधोभागे । ठोडि इति भाषा ॥ चीवति । चीव्यते वा । चीव आदानसंवरणयोः । मृगय्वादित्वात् कुः ॥ चिनोति शोभां वा । प्राग्वत् ॥

चिबुकम् । न । चिबौ ॥ स्वार्थे कन् ॥ पुं । मुचुकुन्दवृक्षे ॥

चिह्नम् । न । लाञ्छने । लक्ष्मणि ॥ पताकायाम् ॥ चह्यतेऽनेन । चह परिकल्कने । बा० नक् उपधाया इत्वञ्च ॥ लघ्वादि (।ऽ) त्रिकले ॥

चिह्नकारी । त्रि । घोरदर्शने ॥ विघातिनि ॥

चिह्नधारिणी स्त्री । श्यामालतायाम् ॥

चिह्नितः । त्रि । अङ्किते । चिह्नविशिष्टे ॥

चिल्लः । पुं । } गंधारी इति पर्वत-
चिल्लकः । पुं । } प्रसिद्धे वृक्षे ॥ चिल्लकोवातनिर्हारी श्लेष्मशोधातुवृद्धिकृत् । आग्नेयो विषवत्सस्यफलं मत्स्यनिषूदनम् ॥

चीडा । स्त्री । चीडागन्ध इति गौड प्रसिद्धगन्धद्रव्ये । दारुगन्धायाम् ॥

चात्कारः । पुं । भयध्वनौ ॥

चीनः । पुं । देशविशेषे ॥ यथा । काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे । भोटान्तदेशो देवेशि मानसेशा-द्दक्षिणे ॥ मानसेशाद्दक्षपूर्वे चीनदेशः प्रकीर्त्तित इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ तद्देशजे मनुष्ये । चीनदेशोद्भवे पूर्वं क्षत्रिये पश्चाच्छिन्नक्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥ आगमोक्ते सम्प्रदायविशेषे ॥ अंशुकविशेषे । मखमल इत्याधुनिक भाषाप्रसिद्धे बहुविधाद्भुतवस्त्रे ॥ चीणा इतिप्रसिद्धे व्रीहिविशेषे ॥ चीनकःकङ्गुभेदोऽस्ति स ज्ञेयः कङ्गुवद्गुणैः ॥ तन्तौ ॥ मृगविशेषे ॥ न । पताकायाम् ॥ सीसके ॥ चिनोति । चिञ्० । बाहुलकान्नक् दीर्घश्च ॥

चीनकः । पुं । चीणा इति प्रसिद्धधान्ये । काककङ्गौ ॥ कङ्गुन्याम् ॥ चीनकर्पूरे ॥

चीनकर्पूरः । पुं । चीनाकपूर इति भाषाप्रसिद्धे कर्पूरविशेषे । कृत्रिमे । मेघसारे । धवले ॥

चीनजम् । न । तीक्ष्णलोहे ॥

चीनपिष्टम् । न । सिन्दूरे ॥ चीनस्य पिष्टम् ॥ सीसके ॥

चीनवङ्गम् । न । सीसके ॥

चीनाकः । पुं । चीनियाकपूर इति प्रसिद्धे कर्पूरविशेषे ॥ चीनाकसंज्ञः

चिन्तोक्तिः । स्त्री । चिन्तावचने ॥

चिन्त्यः । त्रि । त्रिरूपणीये । चिन्तितु शक्य । विचारणीये ॥

चिन्त्यमाम: । त्रि । विचार्यमाणे ॥

चिञ्चः । पुं । चीणाइतिख्याते ऽश्वविशे षे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

चिन्मयः । त्रि । चैतन्यरूपे ॥ चिन्मय स्याद्वितीयस्यनिष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणोरूप कल्पना । रूपस्थानां देवतानां स्त्री पुंसादिककल्पना ॥

चिपिटः । पुं । चिउरा इति प्रसिद्धे खाद्यभेदे । पृथुके । धान्यचमसे ॥ शा लयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटिता स्ततः । कुट्टिता श्चिपिटाःप्रोक्तास्तेस्मृ ताःपृथुका अपि ॥ शालयोयावनाला द्याश्चिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः इतिच ॥ अस्तुभक्षणविधिनिषेधौ यथा । द्विः स्विन्नमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेष के । नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥ अभक्ष्यं तद्व्रतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणामिति ब्रह्मवैव र्त्तपुराणम् ॥ आर्द्रस्वाण्योषे ॥ त्रि । पिट्टितविस्तृते ॥ पिच्चटे ॥ नासिका यानते ॥ इनच्पिटच्चिकचिचेति पिटच् प्रत्ययः प्रकृतेश्चिरादेशः ॥

चिपिटकः । पुं । चिपिटे । पृथुके ॥ चिपिटमिव । संज्ञायाम् इवेतिवा कन् ॥

चिपिटा । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे ॥

चिप्यः । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे ॥ यथा । नखमांस मधिष्ठाय वातःपित्तञ्च देहिनाम् । कुर्वाते दाहपाकौचतं व्याधिं चिप्य मादिशेदिति ॥

चिमिः । पुं । शुकखगे ॥ पट्टवृक्षे ॥

चिमिकः । पुं । शुकपक्षिणि ॥

चिमिचिमः । पुं । अर्शसोऽद्यआविशेषे ॥ कण्डूविशेषे । स्पर्शप्रियतायाम् ॥

चिरम् । न । स्वाद्वि (।ऽ) चिकले ॥ दीर्घकाले ॥ त्रि । तद्वति ॥

चिरकारी । त्रि । चिरक्रिये ॥

चिरकालः । पुं । दीर्घकाले । दीर्घ रात्रे ॥

चिरक्रियः । त्रि । दीर्घसूत्रे । अतिविल म्बेन क्रियासम्पादके ॥ चिराक्रिया यस्य ॥

चिरजीवकः । पुं । जीवकद्रुमे ॥

चिरजीवी । पुं । काके ॥ विष्णौ ॥ जी वकवृक्षे ॥ शाल्मलितरौ ॥ अश्वत्था मादिषु ॥ अश्वत्थामा बलि र्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः । कृपः परशुरा मश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ त्रि । ब हुकालजीविनि ॥

चिरञ्जीवी । पुं । विष्णौ ॥ काके ॥ जी

वय इ० ॥ आत्मनिर्द० ॥ त्रि । चिरजीविनि ॥

चिरसूढ: । पुं । यौवने ॥

चिरण्टी । स्त्री । प्राप्तयौवनायांपितृगेहस्थायाम् । सुवासिन्याम् ॥ चिरे अटति पितृगेहाद्भर्त्तृगेहम् । अट गतौ । अच् । पृषोदरादिः । वयसि चरम इति ङीप् ॥ तरुण्याम् । द्वितीयवयःस्थायाम् ॥

चिरतिक्तः । पुं । चिरावता इति प्रसिद्धे भूनिम्बे । किराततिक्ते ॥

चिरत्नः । त्रि । पुरातने । चिरन्तने ॥ चिरेभवः । चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः ॥

चिरन्तनः । त्रि । पुरातने ॥ चिरेभवः । सायंचिरमिति ट्युट्युलौ । निपातनान्मान्तत्वम् ॥

चिरपाकी । पुं । कपित्थे ॥

चिरपुष्पः । पुं । वकुलाऽगमे ॥

चिरप्रसूता । स्त्री । वष्कयिण्याम् ॥ चिरंप्रसूता । सुप्सुपेतिसमासः ॥

चिरम् । अ । बहुकालार्थे । चिराय ॥

चिरमेही । पुं । गर्द्दभे ॥

चिरश्रम: । पुं । चिल्ले ॥

चिररात्रम् । न । दीर्घकाले ॥

चिररात्राय । अ । दीर्घकाले ॥ चिरारात्रयः । अव्ययमव्ययेनेत्याजिति योगविभागादच् । चिररात्रमयते । अय० । कर्मण्यण् ॥

चिरलोकपितरः । पुं भूम्नि । अग्निष्वात्तादिषु ॥ अग्निष्वात्तादयो लोके पितरश्चिरवासिनः ॥

चिरविल्वः । पुं । करञ्जवृक्षे ॥ चिरं विलति । बिलभेदने । बाहुलकाद् वः ॥

चिरसूता । स्त्री । वष्कयिण्याम् ॥

चिरसूतिका । स्त्री । वष्कयिण्याम् ॥

चिरस्य । अ । दीर्घकाले ॥ चिरमस्यति । असु० । यत् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । अ० ॥

चिरा । स्त्री । बहुकालसाध्यायाम् ॥

चिराटिका । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् ॥ पाताडी इतिगौडभाषाप्रसिद्धवटिकायाम् ॥

चिरात् । अ । दीर्घकाले ॥

चिरात् । पुं । गरुडे ॥

चिरातिक्तः । पुं । चिरतिक्ते ॥

चिराय । अ । दीर्घकाले ॥ चिरमयते । अय० । कर्मण्यण् ॥

चिरायुः । पुं । विबुधे । देवतायाम् ॥ त्रि । चिरजीविनि ॥ चिरमायुर्यस्य ॥ भवति यदि मनुष्यो गुर्वधीनश्चिरायुरित्यागमः ॥

चिरायय: । पुं । अश्वादि(।ऽ) निकले ॥

चिरिः । पुं । तोता इतिप्रसिद्धे शुकपक्षिणि ॥

चिरेण । अ । चिरमित्यर्थे ॥

चिर्भटी । स्त्री । कर्कट्याम् ॥

चिर्भिटः । पुं । न । कर्कटीभेदे । बेलसेंध इतिसेंधकचरी इतिच भाषा प्रसिद्धायां सुचिनायाम् ॥ चिर्भिटं मधुरं रूक्षं गुरुपित्तकफापहम् । अनुष्णं ग्राहि विष्टम्भि पक्वं तूष्णञ्च पित्तलम् ॥

चिर्भिटा । स्त्री । चिभड इति भाषा प्रसिद्धे चिर्भिटे ॥

चिलमिलिका । स्त्री । कण्ठीभेदे ॥ खद्योते ॥ विद्युति ॥

चिलमीलिका । स्त्री । चिलमिलिकायाम् ॥

चिलिचिमः । पुं । वाचियागडक इति गौडभाषाप्रसिद्धे मत्स्ये । नलमीने ॥ चिल्लविलसने । इगुपधात् कित् इति इः । वीप्सायां द्वित्वम् । चिलिचिलिं विलासं मिमीते । माङ्माने । आतइतिकः । पृषोदरादिः ॥ चिलिं विलासं चिनोतिवा । चिञ्० । बाहुलकात् मक् ॥ चेङ्गो इति गौडप्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चिलिचिलिः । पुं । विलासे ॥

चिलिचीमः । पुं । वाचियागडक इतिगौडप्रसिद्धे चिलिचिमे ॥

चिलिचीमिः । पुं ।

चिलिमिलिका । स्त्री । चिलमिलिकार्थे ॥

चिलिमीनकः । पुं । चिलिचिमे मत्स्ये ॥

चिलिमीलिका । स्त्री । चिलमिलिकार्थे ॥

चिलीचिमः । पुं । नलमीने । चिलिचिमे ॥

चिलीचिमिः । पुं ।

चिलीमः । पुं ।

चिल्लः । पुं । आतायिनि । खभ्रान्तौ । चील इति भाषा ॥ चिल्लति । चिल्ल शैथिल्ये भावकरणेच । अच् ॥ क्लिन्ननेत्रे ॥ क्लिन्ननेत्रवति ॥ क्लिन्ने चक्षुषी अस्य । क्लिन्नस्य चिल् पिल् चक्षुषी अस्य चक्षुषीति चिलादेशो लश्च प्रत्ययः । चक्षुर्गतःक्लेदरोगः चिल्लशब्दवाच्यः । तद्योगाच्चक्षुस्तद्योगात् पुरुषोपीतिव्याख्यातारः ॥

चिल्लकः । पुं । लोध्रे ॥

चिल्लभक्ष्या । स्त्री । छत्रविलासिन्याम् ॥

चिल्लाभः । पुं । प्रसह्यचौरे । गांठकटा लुटेरा पिंडार।जूवाचोर इत्यादि भाषा ॥

चिल्लिः । पुं । भ्रूमध्ये ॥

चिल्ली । स्त्री । क्षुद्रवास्तुकशाके । गौडवास्तुके । बथुआ इति प्रसिद्धे शाके ॥ लोध्रे ॥ झिल्ल्याम् ॥ चिल्लति । चिल्ल शैथिल्ये । अच् । गौ० ङीष् ॥

चिचिल्लिका । स्त्री । क्षुद्रक्षुपविशेषे । रक्तादलायाम् ॥

चिबुः । पुं । चिबुके । ओष्ठाधोभागे । ठोडि इति भाषा ॥ चीवति । चीव्यते वा । चीव्आदानसंवरणयोः । मृगय्वादित्वात् कुः ॥ चिनोतिशोभां वा । प्राग्वत् ॥

चिबुकम् । न । चिबौ ॥ स्वार्थेकन् ॥ पुं । मुचुकुन्दवृक्षे ॥

चिह्नम् । न । लाञ्छने । लक्षणे ॥ पताकायाम् ॥ चह्यतेऽनेन । चहपरिकल्कने । बा०नक् उपधाया इत्त्वञ्च ॥ लघ्वादि (।ऽ) त्रिकले ॥

चिह्नकारी । त्रि । घोरदर्शने ॥ विघातिनि ॥

चिह्नधारिणी स्त्री । श्यामालतायाम् ॥

चिह्नितः । त्रि । अङ्किते । चिह्नविशिष्टे ॥

चिल्लः । पुं । } गंधारी इति पर्वत-
चिल्लकः । पुं । } प्रसिद्धे वृक्षे ॥ चिल्लकोवातनिर्हारी श्लेष्मघ्नोधातुपुष्टिकृत् । आग्नेयो विषवद्वास्यफलं मत्स्यनिषूदनम् ॥

चीडा । स्त्री । चीडागन्ध इति गौडप्रसिद्धेगन्धद्रव्ये । दारुगन्धायाम् ॥

चीत्कारः । पुं । भयध्वनौ ॥

चीनः । पुं । देशविशेषे ॥ यथा । कांश्मीरन्तुसमारभ्य कामरूपात्तुपश्चिमे । भोटान्तदेशोदेवेशि मानसेशादृदक्षिणे ॥ मानसेशादृक्षपूर्वे चीनदेशः प्रकीर्त्तित इतितन्त्रशास्त्रम् ॥ तद्देशजे मनुष्ये । चीनदेशोद्भवे पूर्वं क्षत्रिये पश्चाद्विहितक्रियालोपादिनाशूद्रत्वमापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥ आगमोक्ते सम्प्रदायविशेषे ॥ अंशुकविशेषे । मखमल इत्याधुनिकभाषाप्रसिद्धे बहुविधाङ्कितवस्त्रे ॥ चीणा इतिप्रसिद्धे व्रीहिविशेषे ॥ चीनकःकङ्गुभेदोस्ति सश्चेयः कङ्गुवद्गुणैः ॥ तन्तौ ॥ मृगविशेषे ॥ न । पताकायाम् ॥ सीसके ॥ चिनोति । चिञ्०। बाहुलकान्नक् दीर्घश्च ॥

चीनकः । पुं । चीणा इति प्रसिद्धेधान्ये । काकाङ्गौ ॥ कङ्गुन्याम् ॥ चीनकर्पूरे ॥

चीनकर्पूरः । पुं । चीनाकपूर इति भाषाप्रसिद्धे कर्पूरविशेषे । कृत्रिमे । मेघसारे । धवले ॥

चीनजम् । न । तीक्ष्णलौहे ॥

चीनपिष्टम् । न । सिन्दूरे ॥ चीनस्य पिष्टम् ॥ सीसके ॥

चीनवङ्गम् । न । सीसके ॥

चीनाकः । पुं । चीनियाकपूर इति प्रसिद्धे कर्पूरविशेषे ॥ चीनाकसंज्ञः

कर्पूरः कफच्चयकरः स्मृतः । कुष्ठक-
गडुविषघ्न स्ववातिकरस्त्रसः ॥
चीनाकर्कटी । स्त्री । चिचकूटदेशप्र-
सिद्धायां कर्कट्याम् । राजकर्कट्याम् ॥
चीरम् । न । गोस्तने ॥ वस्त्रविशेषे ॥
रेखाभेदे ॥ लेखनभेदे ॥ चूडायाम्
॥ सीसके ॥ जीर्णवस्त्रखण्डे ॥ चीरा
णि किं पथि न सन्ति दिशन्ति
भिक्षाम् इति भागवतम् ॥ इत्यस्य
चि ॥ चिनोति । चिञ्० । शुसिचि
मीनां दीर्घश्चेतिक्रन् ॥
चीरकः । पुं । विक्रियालेखे । विकार
लेखने ॥
चीरपत्रिका । स्त्री । चञ्चुशाके ॥
चीरपर्णः । पुं । शालवृक्षे ॥
चीरभृत् । पुं । तापसे ॥
चीरिः । स्त्री । नेत्रांशुके ॥ इतिशब्द
रत्नावली ॥
चीरिका । स्त्री । झिल्ल्याम् । कच्छा
याम् ॥
चीरितच्छदा । स्त्री । पालङ्क्यशाके ॥
चीरी । स्त्री । झिल्ल्याम् ॥ कच्छाटि
कायाम् ॥ नेत्रांशुके ॥ गौ०ङीष् ॥
चीरुकम् । न । चेंडर इति गौड प्र-
सिद्धे फले ॥
चीरुका । स्त्री । झिल्ल्याम् ॥ चीति
रौति । रुशब्दे । बाहुलकात् कक् ॥

चीर्णः । चि । शीलिते ॥ सञ्चिते ॥
चीर्णपर्णः । पुं । निम्बागमे ॥ खर्जूरी
भूरुहे ॥
चील्लिका । स्त्री । झिल्ल्याम् । चीर्याम्
। चीलिकायाम् । चील्ल्याम् ॥
चीवरम् । न । भिक्षोर्वस्त्रे ॥ चिनोति
। चिञ् चयने । छित्वरच्छत्वरधीव
रेत्यादिना ष्वरच् धातोर्दीर्घश्च ॥
चीवरी । पुं । बुद्धभिक्षुके ॥ मस्करी
यतिः ॥
चुक्कारः । पुं । सिंहनादे ॥
चुक्रः । पुं । अम्ले ॥ अम्लवेतसे ॥ न ।
चूक इति प्रसिद्धे अम्लद्रव्यविशेषे ।
तिन्तडीके । वृक्षाम्ले ॥ चूका इति
प्रसिद्धे पत्रशाके । अम्लवास्तुके । वृ
क्षाम्ले ॥ चुक्र मत्यम्ल मुष्णञ्च दी
पनंपाचनं परम् । शूलगुल्मविबन्धा
मवातश्लेष्महरम् परम् ॥ वमितृष्णा
स्यवैरस्यहृत् पीडावह्निमान्द्यहृत् ॥
काञ्जिकप्रभेदे । रसाम्ले । सन्धाने
धे ॥ सन्धानविशेषे ॥ यथा । यन्म
स्त्वादिशुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रका
ञ्जिकम् । धान्यराशौ चिरात्रस्थंशु
क्तं चुक्रंतदुच्यते ॥ द्विगुणं गुडमध्वा
रनालमस्तुक्रमादिहेति परिभाषा
॥ चकते ऽनेन चक्यतेवा । चक
तृप्तौ प्रतिघातेच । चकिरम्योरुच्चो

पधाया इतिरक् ॥

चुक्रकम् । न । चूका इतिप्रसिद्धे शाके ॥

चुक्रफलम् । न । वृक्षाम्ले ॥

चुक्रवास्तूकम् । न । चुक्रे । चूका इति भाषा ॥

चुक्रशाकम् । न । शाकविशेषे ॥ चुक्रशाकमतिकोमलं शिलापेषितं कटुकतैल संयुतम् । सैन्धवैलमरिचान्वितं पुनर्भोक्तुरेव रसनारसंमयेत् ॥ चुक्रं चुक्रतरं स्वादु वातघ्नं पित्तकृत् सरम् । रुच्यं लघुतरं पाकेसदम्लाकं सुरोचकम् ॥

चुक्रा । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । अम्लोणी इति भाषा ॥

चुक्राम्लम् । न । वृक्षाम्ले ॥

चुक्राम्ला । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ चिञ्चायाम् ॥ काञ्जिकप्रभेदे ॥

चुक्रिका । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ तिन्तिड्याम् ॥ चकयति । चकव्यथने । चक्रिरम्योरुच्चोपधाया इति रक् । चुक्रमिव । इवेप्रतिकृतौ विति कन् ॥ कुचाङ्गेर्याम् ॥

चुक्री । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ चुक्रिकायाम् । चूका इति भाषा ॥ चुक्रीत्वम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् । रुच्या लघुतरापाकेऽम्लाके मातिरोचनी ॥ गौरादित्वान्ङीष् ॥

चुचुकः । पुं । न । चूचुके । कुचानने ॥

चुचूः । पुं । सुनिषण्णकशाके ॥

चुञ्चुः । पुं । ब्राह्मणेन वैदेह्यां योषायामुत्पादिते सङ्करजातौ ॥ मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥ छुच्छुन्दर्याम् ॥

चुञ्चुरी । स्त्री । तिन्तिडीबीजैर्द्यूते ॥

चुञ्चुली । स्त्री । चुञ्चुरीक्रीडायाम् । तिन्तिडीकास्थिभिर्द्यूतक्रीडायाम् ॥

चुटा । स्त्री । } कूपे ॥ कूपसमीपाऽ
चुटी । स्त्री । } ल्पजलाशये ॥

चुतः । पुं । } गुदद्वारे ॥
चुतिः । स्त्री । }

चुन्दी । स्त्री । कुट्टन्याम् ॥

चुप्पः । त्रि । मन्दगमनकर्त्तरि ॥ चोपति । चुपमन्दायांगतौ । चुपः कि च्चेतिदशपादीस्थपाठात् पः ॥

चुब्रम् । न । मुखे ॥ चुम्बति । चुबिवक्त्रसंयोगे । स्फूर्जेन्द्रेतिरन् ॥

चुम्बकः । पुं । स्वतः प्रसिद्धे अयस्कान्ते । लोहकर्षके । कान्तपाषाणे ॥ चुम्बको लेखनः शीतो मेदोविषगरापहः ॥ घटस्योर्द्ध्वलम्बने ॥ त्रि । बहुग्रन्थैकदेशज्ञे ॥ कामुके । चुम्बनपरे ॥ धूर्त्ते ॥

चुम्बनम् । न । चूंबना इतिप्रसिद्धे मुखसंयोगे ॥ तस्य स्थानानि यथा ।

मुखे स्तने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोः दि । गण्डे च कर्णयोश्चैव कक्षोः भ्रमभूर्द्धसु ॥ चुम्बनस्थान मित्युक्तं विज्ञेयं कामुकैरिहेति कामशास्त्रम्॥

चुरा । स्त्री । चौर्य्ये ॥

चुरी । स्त्री । उपकूपे । कूपसमीपस्था ल्पजलाधारे । खेल इति भाषा ॥

चुलिमाला । स्त्री । मात्रावृत्तप्रभेदे ॥ दोहादलशेषे यदा पञ्चकलो वि मलोहिविराजति । फणिपतिन्नृप तिः किलतदा चुलिमालामिह ता ममुगायति ॥ यथा । स्मितपटुकप टविलोकितैरपहृतमानसपङ्कजलोचन । दृष्टिपथेभवितासिमम गोप-वधूजनशोकविमोचनेति ॥

चुलुकः । पुं । घनपङ्के ॥ प्रसृतौ ॥ भा ण्डप्रभेदे ॥ न । माषमज्जनजले ॥

चुलुकी । पुं । शिशुमाराकृतिमत्स्ये ॥

चुलुम्पः । पुं । बाललालने ॥

चुलुम्पा । स्त्री । छाग्याम् ॥

चुलुम्पी । स्त्री । शिशुमाराकृति-मत्स्ये ॥

चुल्लः । पुं । क्लिन्ननेत्रे ॥ चि । तदुक्तं॥ क्लिन्ने चक्षुषी अस्य । चुल्लचेति क्लिन्नस्य चुलादेशो लच्च प्रत्ययः । चवर्गतः क्लेदरोमस्तुल्लशब्दवाच्यः । त द्योगाच्चक्षु स्तद्योगात् पुरुषोपीति आख्यातारः ॥

चुल्लकी । स्त्री । शिशुमारे ॥ कुण्डी भेदे ॥ कुलान्तरे ॥

चुल्लिः । स्त्री । चूल्हा इति प्रसिद्ध पा काग्निस्थाने । अग्न्यन्ते । उद्धाने ॥ चितायाम्॥ चुल्यते ऽ नेन । चुल्ल भावकरणे । इन् ॥ चुद्यते ऽग्नि र्वा । चुदप्रेरणे । बाहुलकाल्लिक्॥

चुल्ली । स्त्री । चितायाम् ॥ उद्धाने । चूल्हा इति भाषा । कृदिकारादिति ङीष् ॥

चुस्तः । पुं । ... । पुस्ते । मांसपिण्डक विशेषे ॥ स्थालीभृष्टमांसे ॥ पन सादिफलस्यासारभागे ॥

चूचुकम् । न । कुचाग्रे । कुचानने । स्तनवृन्ते ॥ चूष्यते । चूषपाने । बा हुलकादुकः । पृषोदरादित्वात् षस्य चः । चूचुइत्यव्यक्तं कायति पीयमान म् । अन्येष्वपीति डः ॥

चूडकः । पुं । कूपे ॥ इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

चूडा । स्त्री । वडभ्याम् ॥ शिखायाम् । जुटिकायाम् ॥ बाहुभूषणे ॥ अग्रे ॥ भूषणमात्रे । शिरःशिखाभूषणेषु-चूडेतियादवः ॥ मयूरशिखायाम् ॥ कूपे ॥ दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कार विशेषे ॥ खर्वादि (।ऽ) चिह्नके ॥ चू

च्यते । चुडसमुच्छ्राये । भिदादित्वा दङ्दीर्घश्च ॥ यद्वा । चुवते । चुड० । भिदादित्वादङ् डस्यदीर्घश्च निपातनात् ॥

चूडाकर्म्म । पुं । दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषे । चौले । चूडाकरणे ॥

चूडामणिः । पुं । शिरोरत्ने ॥ काकचिञ्चाफले ॥ चूडायामणिः ॥ उपरागविशेषे ॥ यथा । सूर्यवारेरवेर्ग्रासः सोमवारेविधोर्ग्रहः । चूडामणिरितिख्यातस्तत्रानन्तफलंलभेदिति ॥

चूडाम्लम् । न । इत्याम्ले ॥

चूडालम् । न । मस्तके ॥ त्रि । चूडायुक्त ॥ चूडाऽस्यास्ति । प्राणिस्थादातोलजन्यतरस्याम् ॥

चूडाला । स्त्री । उच्चटायाम् ॥ श्वेतगुञ्जायाम् ॥ नागरमुस्तायाम् ॥ लजन्तात्टाप् ॥

चूडावान् । त्रि । चूडायुक्ते ॥ पक्षेमतुप् ॥

चूतः । पुं । आम्रवृक्षे । रसाले ॥ चोष्यतेस्म । चूषपाने । क्तः । पृषोदरादिः ॥ च्योततिरसमितिवा । च्युतिर्क्षरणे । अच् ॥ गुदद्वारे ॥

चूतकः । पुं । आम्रे ॥ कूपके ॥

चूर्णः । पुं । न । सम्पेषणेनजातेरजसि । चूरण चूर्ण चून चूर इत्यादि भाषा प्रसिद्धे । क्षोदे ॥ तल्लक्षणादि यथा । अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् । तत्स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्राकर्षसम्मिता ॥ चूर्णेगुडःसमोदेयः शर्कराद्विगुणामता । चूर्णेतु भर्जितं हिङ्गुदेयं नोत्क्लेदकृद्भवेत् ॥ लिहेच्चूर्णंद्रवैःसर्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः । पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितंद्रवैः ॥ चूर्णावलेहगुटिकाकल्कानामनुपानकम् । पित्तवातकफातङ्के त्रिद्व्येकपल माहरेदिति भावमिश्रः ॥ चूर्णौषधस्यपूर्णवीर्यं पक्षत्रयपर्यन्तंतिष्ठति ॥ धूलौ ॥ चूना इति प्रसिद्धे क्षार विशेषे ॥ चूर्ण्यते । चूर्णपेषणे । चु० । एरच् ॥

चूर्णकः । पुं । सक्तुषु ॥ स्वार्थेके चूर्णशब्दार्थे ॥ न । गद्यप्रभेदे ॥ यथा । अपादःपदसन्तानोगद्यं तत्तुत्रिधामतम् । चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः ॥ अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः । तत्तुवैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत् ॥ भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरं । वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्वृत्तगन्धिपुनःस्मृतम् ॥ तत्रचूर्णकं यथा । सहि त्रयाणामेवजगतांगतिः परम पुरुषः पुरुषोत्तमो दृसदानवभरेण भङ्गुरा

र्णी धरणीमवलोक्य करुणार्द्रहृदय स्सन्ना भारमवतारयितुं रामकृष्ण स्वरूपेणांशतो यदुवंशे अवततारे ति ॥ पुं । आमलकविशेषे ॥

चूर्णकारः । पुं । चूनरी इति गौडभा षाप्रसिद्धे नटकन्यायांपुण्ड्रकाज्जा- ते वर्णसङ्करजातिविशेषे ॥

चूर्णकुन्तलः । पुं । शिरस्थे क्षुद्रकुन्तले । अलके ॥ चूर्णस्यकर्चूरादिचोदस्य कुन्तलः ॥

चूर्णखण्डः । पुं । न । कर्करे । कङ्करइ तिकांकर इतिचभाषा ॥

चूर्णदासी । स्त्री । पिष्टकारिण्याम् । पिसनहारी इतिभाषा ॥

चूर्णपारदः । पुं । हिङ्गुले ॥

चूर्णशाकाङ्कः । पुं । गौरसुवर्णशाके॥

चूर्णा । स्त्री । वासयोगे । पटवासादि चोदे । निवासयुक्तिषु । सुगन्धिचू र्णः॥ चूर्ण्यते । चूर्ण॰ ॥ घञ् ॥

चूर्णिः । स्त्री । पातञ्जले महाभाष्ये॥ कपर्दके ॥ शतसङ्ख्यककपर्दकेषु॥ चूर्णस्यकरणम् । तत्करोतीतिण्य न्तादच्इः॥यद्वा।चरणंचोरणंवा।घृ णिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि इतिसाधुः॥

चूर्णिका । स्त्री । सक्तुषु ॥

चूर्णितः । त्रि । संशूर्णिते ॥ कृत चूर्णे ॥

चूर्णी । स्त्री । महाभाष्ये ॥ कपर्दीक शते ॥ कृदिकारादिति पक्षेङीष् ॥

चूर्णीकृत् । पुं । महाभाष्यकारे । पत ञ्जलौ ॥

चूर्णीकृतः । पुं । गन्धविशेषे ॥ यथा । गन्धचूर्णं गन्धपत्रं चूर्णं सुमनसां त था । प्रशस्तगन्धयुक्तानां पत्रचूर्णा नियानिच ॥ तानि गन्धाह्वयानिस्युः सगन्धः प्रथमःस्मृत इति ॥ त्रि । कृ तचूर्णे ॥

चूलः । पुं । कपाटाधो भागान्तरे ॥

चूलकः । पुं । केशे ॥

चूला । स्त्री । गृहोपरिगृहे । चन्द्रशा लायाम् ॥ चूडायाम् ॥

चूलिकम् । न । घृतभृष्टसमितायाम्॥

चूलिका । स्त्री । हस्तिकर्णमूले ॥ च- ल्वते ऽनया । चूलसमुच्छ्राये । सं ज्ञायामितिण्वुल् ॥ नाटकाङ्गे ॥

चूषा । स्त्री । कक्ष्यायाम् । गजमध्यब न्धनरज्ज्वाम् ॥ चूष्यते पीयते पृष्ठ मांसेनाट्ट्यतां नीयते । चूषपाने । कर्मणिघञर्थे कः ॥

चेकितानः । पुं । नृपविशेषे ॥

चेटः । पुं । दासे ॥ चेटति । चिटपर प्रेष्ये । अच् ॥

चेटकः । पुं । दासे । भृत्ये ॥ चेट्यते । चिट॰ । कृञादिभ्योवुन् ॥ उपपति नायकविशेषे । सन्धानचतुरे ॥

चेटिः । स्त्री । दास्याम् ॥ चेटति । चि
ट० । इन् ॥
चेटिका । स्त्री । दास्याम् ॥ स्वार्थे कः ॥
करण्याम् ॥
चेटी । स्त्री । दास्याम् ॥ चेटति । चि
ट० । सर्वधातुभ्य इन् । कृदिकारादि
तिपक्षे ङीष् ॥ करण्याम् ॥
चेडिका । स्त्री । } चेटिकायाम् । दा
चेडी । स्त्री । } स्याम् ॥
चेत् । अ । यद्यर्थे । पक्षान्तरे ॥ अस
न्देहेऽपिसन्देहवचने ॥ यथा । सन्ध्य
न्धेहुतवाक्यमेव पितरो देवाश्च चे-
द्योगिनी प्रीताचेत् परदेवताचय-
दिचे वेदाः प्रमाणं हि चेत् । शाक्ती
यं यदि दर्शनं भवति चेदाज्ञाप्यमो
घास्तिचेत् स्वातन्त्र्या अपिकौलिका
श्च यदि चेत् स्याम् मे जयः सर्वदेति॥
चेतति । चिती संज्ञाने । विच् ॥
चेतकः । त्रि । चेतनकर्त्तरि ॥ चेतय
ति । चिती० । ण्वुल् ॥
चेतकी । स्त्री । हरीतक्याम् ॥ त्रिरे
खा चेतकी ज्ञेयेतितस्यालक्षणम् ॥
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा
च वर्णतः । षडङ्गुलायता शुक्ला कृ-
ष्णा त्वेकाङ्गुला स्मृता ॥ काचिद्वास्वा
दमात्रेण काचिद्गन्धेनभेदयेत् । का
चित्स्पर्शेन दृष्ट्या ऽन्या चतुर्द्धाभे
दयेच्छिवा ॥ चेतकीपादपच्छाया
मुपसर्पन्ति ये नराः । भिद्यन्ते तत्
क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः ॥ चेत
कीन्तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहि
नः । तावद्भिद्येत वेगैस्तु प्रभावान्ना
त्र संशयः ॥ नृपादिसुकुमाराणां कृ
शानां भेषजद्विषाम् । चेतकी पर
मा शस्ता हिता सुखविरेचिनी ॥
गौरादित्वात् ङीष् ॥
चेतनः । त्रि । प्राणिनि ॥ पुं । मनुष्ये
॥ आत्मनि । प्राणादिप्रवर्त्तके ॥ र
थादौ नियतचेष्टा चेतनेनाऽनधि
ष्ठिते । नदृष्टा चेतनस्तेन प्राणादी
नांप्रवर्त्तकः ॥ चेतति । चिती० ।
नं० ल्युः ॥
चेतनकी । स्त्री । हरीतक्याम् ॥
चेतना । स्त्री । संविदि । धियि । बु
द्धौ ॥ स्वरूपज्ञानव्यञ्जिकायां प्रमा
णासाधारणकारणिकायां चिच्छ-
क्तौ ज्ञानाख्यायाम् भगवतोविभूतौ
॥ चेतयतेऽनया । चितसञ्चेतने ।
चु० । ण्यासश्रन्थोयुच् । टाप् ॥ जी
वनाख्याम् ॥ चेतनाना मधिष्ठानं म
नोदेहश्चसेन्द्रियः । केशलोमनखा
ग्रान्त मलंद्रवगुणैर्विना ॥
चेतनास्थानम् । न । सर्वशरीरे ॥ हृ
दये ॥

चेतसीया । स्त्री । ऋद्धिनामौषधौ ॥

चेतः । न । चित्ते ॥ चितीं० । असुन् ॥ पुं । चैतन्य ॥ साक्षीचेता इति-श्रुतेः ॥

चेतोंशुः । पुं । जीवे ॥ चेतसश्चैतन्यस्य अंशुरिव ॥

चेतोमुखः । पुं । चैतन्यदीप्ताज्ञानद्दत्तिप्रधाने प्राज्ञे ॥ स्वप्नादिप्रतिबोधं चेतः प्रतिद्वारीभूतत्वात् । स्वप्नोजागरितञ्चेति प्रतिबोधशब्दितं चेतस्तत् प्रतिद्वारभूतत्वं द्वारभावेन स्थितत्वम् सहिस्वप्नस्य जागरितस्य वा सुषुप्तद्वारमन्तरेण सम्भवोस्ति तयोस्तत्कार्यत्वात् अतःसुषुप्ताभिमानी प्राज्ञः स्थानद्वयकारणत्वात् चेतोमुखव्यपदेशभागित्यर्थः ॥

चेदिः । पुं । देशविशेषे । चैपुरे । डाहले ॥ पुंभूम्नि । तद्देशस्थे । चेदयः ॥

चेदिपतिः । पुं । उपरिचरवसौ ॥ चेदिराजे ॥ चेदीनां देशविशेषाणांपतिः ॥

चेदिराट् । पुं । शिशुपाले ॥ चेदिषुराट् यस्य । सं० क्विप् ॥ यद्वा । चेदीनांराट् । अन्ये०क्विप् । इतिकेचित् । वस्तुतस्तुसत्सूद्विषेति क्विप् ॥

चेदिराजः । पुं । शिशुपाले ॥ चेदीनां देशविशेषाणांराजा । टच् ॥ उपरिचरवसौ ॥

चेबी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥ इतिहलायुधः ॥

चेयम् । त्रि । चेतव्यमात्रे ॥ चेतुंयोग्यम् । चिञ्० । अर्हकृत्यतृचश्चेतियोग्यतायां मचोयत् ॥

चेलम् । न । वस्त्रे ॥ त्रि । अधमे ॥ चिलति चिल्यते वा । चिलवसने । चेलति चेल्यते वा । चेलृगतौ । अच् । घञ्वा ॥

चेलकम् । न । चेलशब्दार्थे ॥ स्वार्थेकः ॥

चेलानः । पुं । चेलना इति गौडप्रसिद्धे फललताविशेषे । अल्पप्रमाणके ॥

चेलालः । पुं । फललताविशेषे । चिचफले । लतापनसे । सुखाशे ॥

चेलिका । स्त्री । चेवली इति प्रसिद्धे पट्टवस्त्रे ॥ यथा । सेयं कृष्णस्य वनिता पीतशाटीपरिच्छदा । रक्तचेलिकयाच्छन्ना शातकुम्भघनस्तनी । इति पाद्मेपातालखण्डम् ॥

चेली । स्त्री । अधमायाम् ॥ गौरादित्वात् ङीष ॥ चेलडितिपचादेटित्वान्ङीप्वा ॥

चेलीमः । पुं । वालियाख्यमीने ॥

चेलुकः । पुं । बुद्धभिक्षुशिष्ये । श्रमणेरे ॥

चेष्टक: । पुं । रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । पादमेकं हृदिन्यस्य द्वतरेणैवचेष्ट येत् । कान्त: क्रोडे स्थितांनारींबन्धो यंचेष्टकोमत: ॥ त्रि । चेष्टाकर्त्तरि ॥

चेष्टा । स्त्री । कायपरिस्पन्दनादिरूपा यां क्रियायाम् । प्राणधर्मे ॥

चेष्टानाश: । पुं । प्रलये ॥

चेष्टितम् । न । गतौ ॥ चेष्टायाम् ॥ चरित्रे ॥ त्रि । चेष्टान्विते ॥

चैकितान: । पुं । चिकितानस्यर्षेर-पत्ये ॥

चैकितानेय: । पुं । ब्रह्मदत्ताख्येऋषि विशेषे ॥ चिकितानस्यापत्यं चैकि तान: तदपत्यं युवाचैकितानेय: ॥

चैकितायन: । पुं । दल्भ्यगोत्रापत्य त्वात् दाल्भ्ये ऋषिविशेषे ॥ चिकि तायनस्यापत्यम् । अण् ॥

चैतन्यम् । न । चेतनायाम् ॥ ब्रह्मणि । सर्वभूतभौतिकप्रपञ्चाधिष्ठानप्रका शे ॥ चैतन्यं परमाणूनां प्रधानस्या पिनेष्यते । ज्ञानक्रियेजगत्कर्त्र्यौष्ट ष्येते चेतनाश्रये ॥ नेष्यतेवैशेषि कै:सांख्यैश्चेतिशेष: ॥ प्रकृतौ ॥ भा वेस्वार्थेवाष्यञ् ॥

चैत्त: । पुं । विज्ञानस्कन्धातिरिक्तस्क न्धामाचे ॥

चैत्य: । पुं । उद्देश्यपादपे । ग्रामादिं प्रसिद्धिहेतौ महावृक्षे । देवतरौ । देवावासे ॥ जिनबिम्बे ॥ जिनसभा तरौ ॥ बुद्धे । न । आयतने ॥ चि ताचिह्ने ॥ बुद्धवेद्ये ॥ जिनसभाया-म् ॥ यज्ञस्थाने ॥ जनानां विश्राम स्थाने ॥ देवस्थाने ॥ चित्यायामिचि त्येचेतिसाधु: । चित्यायाइदम् । तस्येदमित्यण् ॥

चैत्यगृहम् । न । चतुष्पथमण्डपे ॥

चैत्यद्रु: । पुं । अश्वत्थाऽगमे ॥ प्रख्यात वृक्षे ॥

चैत्यद्रुम: । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥ प्रसिद्ध द्रुमे ॥ ग्रामादिसमीपे ख्यातवृक्षे ॥

चैत्यमुख: । पुं । कमण्डलौ ॥

चैत्यवृक्ष: । पुं । चैत्यद्रुमे ॥

चैत्योपराग: । पुं । कर्त्तृत्वादिसर्वप्र पञ्चसम्बन्धे ॥ चैत्येनउपराग: ॥

चैत्र: । पुं । मासविशेषे । चैत्रिके । मधौ ॥ अत्रजातस्यफलम् । हठक मंप्राणी विमयी सुवेशो भोगी सु खी स्या न्मधुरान्नभोजी । सतसङ्ग युक्ता द्विजदेवभक्तो भवेन्मनुष्योम धुमासजन्मा ॥ चैत्रीपौर्णमास्यस्मि न् । विभाषाफाल्गुनीत्यादिनापक्षे ऽण् ॥ अद्रिविशेषे ॥ चित्रागर्भजे बुधपुत्रे सप्तद्वीपाधिपतौ सुरथरा-जस्यपितामहे ॥ बुद्धभिक्षुके ॥ न ।

स्थते ॥ देवकुले । देउल इति गौ डभाषा ॥ मृतकचैत्ये ॥

चैत्रक: । पुं । मधुमासि ॥ न । चित्र काष्ठशाकादौ ॥

चैत्ररथम् । न । कुबेरस्योद्याने ॥ मेरो: प्राच्यांयोविष्कम्भशैल स्तस्यमू-लोद्याने ॥ चित्ररथेन गन्धर्वेण निर्दृत्तम् । तेननिर्दृत्तमित्यण् ॥

चैत्रावली । स्त्री । चैत्र्यांपूर्णिमायाम् । मधूत्सवे । सुवसन्ते ॥

चैत्रिक: । पुं । चैत्रे । मधुमासि ॥ चैत्रीपौर्णमास्यस्मिन् । विभाषाफाल्गुनी श्रवणाकार्त्तिकी चैत्रीभ्यइतिप चौठञ् । ठस्येक: ॥

चैत्री । स्त्री । चैत्रपूर्णिमायाम् ॥ चित्रयायुक्ता पौर्णमासी । नक्षत्रेणयुक्त: कालइत्यण् । ततोङीप् ॥

चैद्य: । पुं । दमघोषात्मजे । शिशुपाले ॥ चेदीनांजनपदानामयम् । वृद्धेत्कोशला जादाञ्ञ्यङ्इतिञ्यङ्-॥पुंभूम्नि । चेदिदेशोद्भवे । चेदिषु ॥

चैलम् । न । सदुवस्त्रे ॥ चेलति चेल्यतेवा । चेल्लगतौ । अच् घञ्वा । ततः प्रज्ञाद्यण् ॥

चोकम् । न । हेमाह्वायामूले ॥

चोच: । पुं । गीते ॥ चि । शुचौ ॥ स्वभावशुचौ वरणादिदेशे ॥ दक्षे ॥ अभीक्ष्णे ॥ मनोज्ञे । चोखा इति भाषा ॥

चोचम् । न । वल्के ॥ चर्मणि ॥ गुडत्वचि ॥ त्वक्पत्रे । तेजपातइतिभाषा ॥ प्रशस्तंचोचमस्यास्ति । अर्शआद्यच् ॥

चोटी । स्त्री । शाट्याम् ॥ इतिहे० ॥

चोड: । पुं । प्रावरणे ॥ कञ्चुके ॥ पुंभूम्नि । देशविशेषे । चोडा: ॥

चोदक: । त्रि । प्रेरके ॥ चोदयति । चुदप्रेरणे । हेतुमणिजन्तात् कर्मणिण्वुल् ॥

चोदनम् । न । प्रेरणे ॥

चोदना । स्त्री । विधौ ॥ चोदनाचोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिन: इतिभट्टोक्ति: ॥ विधिवाक्ये । क्रियाया:-प्रवर्त्तके वचने ॥ चोदनानामलिङ्लोट्तव्यदादिशब्दव्यवस्थापितवि-धिनिषेधरूपयजनादिक्रियाप्रवर्त्तकं वचनमभिधीयते ॥ तर्जनायाम् ॥ प्रवर्त्तनायाम् ॥ प्रेरणायाम् ॥ शब्दभावनायाम् ॥ चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति । युच् ॥

चोदनागुड: । पुं । कन्दुके ॥

चोदित: । त्रि । प्रेरिते ॥

चोद्यम् । न । अद्भुते ॥ प्रश्ने ॥ पूर्वपक्षे ॥ चौर्य्यंवा परिहारोवा क्रियतां दैवभाषया । अदैवभाषया चौर्यं

मास्ति नापितदुत्तरम् ॥ त्रि । चो दनार्हे । प्रेर्य्ये । प्रेरणायोग्ये ॥ चो दितुं योग्य: । अर्हे कृत्यतृचश्चेति यत् ॥

चोपनम् । न । शनैर्गमने ॥ मौने ॥ चुपेर्ल्युट् ॥

चोर: । पुं । स्तेयकर्त्तरि । तस्करे । दस्यौ । प्रच्छन्नापहारिणि ॥ गन्ध द्रव्यविशेषे ॥ कृष्णशब्दाः ॥ चोरय ति । चुरस्तेये । पचाद्यच् ॥

चोरक: । पुं । पृक्कायाम् । ग्रन्थिपर्णम भेदे । भंडिउरइति नैपालभाषा ॥

चोरघात: । पुं । राज्ञां हस्तिविशेषे ॥ चोरं हन्ति । हन० । कृत्यल्युटोबहु लमित्यण् ॥

चोरपुष्पिका । स्त्री । शङ्खिन्याम् ॥ चोरपुष्प्येव । स्वार्थेकन् ॥

चोरपुष्पी । स्त्री । शङ्खिन्याम् । के शिन्याम् । सांखाहूली इतिभाषा ॥ चोरइवपुष्पमस्याः रात्रिविकाशित्वा त् । पाककर्णेतिङीष् ॥

चोरस्नायु: । स्त्री । काकनासालता याम् ॥

चोरा । स्त्री । चोरपुष्प्याम् ॥

चोरिका । स्त्री । चौर्य्ये ॥

चोरित: । त्रि । मुषिते ॥ चोर्यतेस्म । चुर० । क्तः ॥

चोल: । पुं । कूर्पासके । स्त्रीणां कञ्चु लिकाख्ये आमपदीनकञ्चुके ॥ चो ल्यते ऽनेनवा । चुलसमुच्छ्राये । अ च् घोवा ॥ चोला इति प्रसिद्धे पुंसो वस्त्रविशेषे ॥ अधुना ताञ्जोर इति प्रसिद्धे देशे । द्रविडतैलङ्गयोर्मध्ये चोलदेश: प्रकीर्त्तितः । लम्बकर्णा श्चते प्रोक्ता स्तद्देशे ऽवान्तरे भवे त् ॥ चीनदेशस्थेह्रदविशेष ॥ श्मश्रु धारिणि वेदयागानधिकारिणि म्लेच्छ विशेषे । पूर्वमयं क्षत्रिय आसीत् स गरोराजास्य धर्मनाशं वेशान्यत्वञ्च चकार ॥ न । वसने ॥

चोलक: । पुं । बाणवारके । कवचे ॥ न । वल्कले ॥

चोलकी । पुं । करीरे ॥ नारङ्गे ॥ कि ष्कुपर्वणि ॥

चोलण्डुक: । पुं । शिरोवेष्टे ॥

चोलनम् । न । नागरङ्गे ॥ किष्कुपर्व णि ॥ करीरे ॥

चोलह्रद: । पुं । चीनदेशीयसरोवि शेषे ॥

चोली । स्त्री । कूर्पासके । अंगिया इ तिभाषा ॥ अल्पश्चोल: गौरादित्वा न् ङीष् ॥

चोलोण्डुक: । पुं । शिरोवेष्टे । उष्णीषे ॥

चोष: । पुं । दाहविशेषे । पार्श्वस्थिता

श्मिनेवसन्तापे ॥ चूषणेनेवपीडा-
याम् ॥
चोष्यः । त्रि । इक्षुदण्डादौ । यद्दन्तै
र्निष्पीड्य रसांशं निगीर्या ऽवशिष्टं
त्यज्यतेत चोष्यमुच्यते ॥
चोस्कः । पुं । सिन्धुवारे । हयोत्तमे ॥
चौडम् । न । चूडाकरणकर्मणि ॥ चू-
डाप्रयोजनमस्य । चूडादिभ्यउपस-
ङ्ख्यानमित्यण् ॥
चौण्टम् । न । जलाशयविशेषे ॥ तज्ज
ले ॥ शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीला
ञ्जनसमोदकम् । लतावितानसञ्छ
न्नं चौण्टमित्यभिधीयते ॥ चौण्टंव
ह्निकरं नीरं रूक्षं कफहरं लघु । म
धुरं पित्तनुद्धृच्यं पाचनं विशदंस्मृ
तम् ॥
चौपैया । स्त्री । मात्रावृत्तविशेषे ॥ य
था । चौपैयाछन्दं त्रिंशन्मात्रं फणिप
तिपिङ्गलभणितम् कुवसनतुरङ्गम-
मतिहृदयङ्गममन्तेगुरुमुपनीतम् ।
यदिदशवसुरविभिश्छन्दोविद्भिःक्रि-
यतेयतिरभिरामम् सपदिस्तवसम
ये नृपतिः कवये वितरति संसदि
कामम् ॥ यथा । कालियकुलगञ्जन
दुरितविभञ्जनसज्जनरञ्जनकारी
गोवर्द्धनधारी गोपविहारीवृन्दावन
सञ्चारी । हतदुर्ज्जयदानवपालि
तमानवमुदिताखण्डलपाली सङ्गत
गोपालीनिधुवनशाली भवतुमुदे
वनमालीति ॥
चौरः । पुं । पाटच्चरे । तस्करे ॥ चोर
पुष्पौषधौ ॥ सुगन्धे ॥ चोरणम् ।
चुरस्तेये । अप्रत्ययात् । संज्ञापूर्वक
त्वान्नगुणः । चुराशीलमस्य । छत्रा
दिभ्योणः ॥ चोरएववा । स्वार्थिकः
प्रज्ञादण् ॥
चौरा । स्त्री । चोरपुष्पिकायाम् ॥
चौरिका । स्त्री । चौर्य्ये ॥ चोरस्य भा
वः कर्मवा । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् ॥
चौर्य्यम् । न । चौरिकायाम् । स्तैन्ये ॥
चोरस्यं कर्म भावोवा । ब्राह्मणादि-
त्वात् ष्यञ् ॥
चौलम् । न । मुण्डनकर्म्मणि । चूडाक
रणे ॥
चौलुक्यः । पुं । राजर्षिविशेषे ॥ चुलु
कस्य गोत्रापत्यम् । गर्गादित्वात् य
ञ् ॥ त्रि । चुलुकेन कृते ॥
च्यवनः । पुं । भार्गवे ऋषिविशेषे ॥ न
। पतने ॥
च्युतः । त्रि । च्यरिते । गलिते ॥ च्यव
तेस्म । च्युङ्गतौ । क्तः ॥ गत्यर्था
कर्मकेतिकर्त्तरिक्तो वा ॥ त्रुटिते ॥
च्युताचारः । त्रि । स्खलितव्रते ॥
च्युतिः । स्त्री । क्षरणे ॥ यथा । धैर्यच्यु

लि: ॥ भगे । योनौ ॥ गुह्यद्वारे ॥

च्युतोपल: । पुं । भ्रष्टरत्ने ॥ भ्रष्टपाषाणे ॥

च्युप: । पुं । वक्त्रे । मुखे ॥ च्यवन्ते भाषन्तेऽनेन । च्युङ्० । अनेकार्थत्वाद्भाषणे । च्युव: किच्चेतिप: ॥

च्योतत् । त्रि । स्त्रोतति ॥

च्यौत: । पुं । गन्तरि ॥ अण्डजे ॥ चौत्यापुण्ये । च्यवते । च्युङ्० । जनिदेच्यादिना तण् ॥

छ:

छ: । पुं । छकारे ॥ छेदने ॥ त्रि । निर्मले ॥ तरले ॥ न । गृहे ॥

छग: । पुं । छागे । अजे ॥

छगण: । पुं । न । करीषे । छाणा इति भाषा ॥ इतिहेमचन्द्र: ॥

छगल: । पुं । छागे ॥ न । नीलवस्त्रे ॥ छायते । छोछेदने । छोगुगह्रस्वश्चेतिकलच् ॥

छगलक: । पुं । छागे ॥ स्वार्थे क ॥

छगलण्ड । पुं । दक्षिणदेशे समुद्रसन्निधौ प्रचण्डदेव्या: स्थाने ॥

छगला । स्त्री । वृद्धदारकवृक्षे ॥

छगलाम्त्रिका । स्त्री । वृद्धदारकभेषजे ॥ छगलस्येवान्त्रमस्या: । गौरादित्वान्ङीष् । कप् । ह्रस्व: ॥

छगलान्त्री । स्त्री । वृद्धदारकवृक्षे ॥ छगलस्येवान्त्रमस्या: । गौरादित्वान्ङीष् ॥

छगली । स्त्री । वृद्धदारकभेषजे ॥ छागमातरि ॥

छच्छिका । स्त्री । छाछ इतिप्रसिद्धे तक्रभेदे ॥ छच्छिका सरधीनं स्यादच्छाप्रचुरवारिका ॥ छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषाहरी । वातनुत् कफकृत् सातु दीपनी लवणान्विता ॥ सरधीनम् दधि इति सम्बन्ध: ॥

छटा । स्त्री । दीप्तौ ॥ परम्परायाम् ॥

छटाफल: । पुं । गुवाकवृक्षे ॥

छटाभा । स्त्री । विद्युति ॥

छत्त्व: । पुं । अतिच्छत्रे । मलेनपत्रेशाकवत्ताकारे वृक्षे । छातारियाविष छातनाविष खरविष इतिच गौडभाषा ॥ भूतृणे ॥

छत्रम् । न । आतपत्रे । छाता इति छत्री इतिचभाषा ॥ अथास्य लक्षणम् । निचितन्तु हंसपक्षै: कृकवाकुमयूरसारसानांवा । दौकूलेन नवेनतु समन्ततश्छादितं शुक्लम् ॥ मुक्ताफलै रुपचितं प्रलम्बमालाविलं स्फटिकमूलम् ॥ षड्हस्तशुद्धहैमं नवपर्वेन गै कदण्डन्तु ॥ दण्डार्द्धविस्तृतं तत्

समाहृतं रत्नभूषितमुदग्रम् । नृप ते स्नदातपत्रं कल्याणपरं विजयदञ्च ॥ युवराजनृपतिपत्न्योः सेनापतिदण्डनायकानाञ्च । दण्डोर्द्धपञ्चहस्तः समपञ्चकृतोर्द्ध विस्तारः ॥ अन्येषा मुष्णघ्नं प्रसादपट्टैर्विभूषितशिरस्कम् । व्यालम्बिरत्नमालं छत्रं कार्यन्तु मायूरम् ॥ अन्येषान्तु नराणां शीतातपवारणान्तु चतुरस्रम् । समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्यन्तु विप्राणाम् ॥ ६ ॥ इति वाराहीसंहितायां सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ विशेषोयुक्तिकल्पतरौ द्रष्टव्यः ॥ छादयति छाद्यतेऽनेनवा । छद अपवारणे । गुपन्तः । ष्ट्रन् । इस्मन्त्रन्क्विषु चेतिह्रस्वः ॥ पत्रपात्रपवित्रेत्यादिलिङ्गानुशासनात् पुंस्त्वमपिबोध्यम् ॥

छत्रकः । पुं । मत्स्यरङ्गखगे ॥ अतिच्छत्रे । रांगाकुलियाखडा इति गौड भाषा ॥ ईश्वरगृहविशेषे ॥ न । छत्रार्थे ॥

छत्रमुच्छः । पुं । गुण्डतृणे ॥

छत्रचक्रम् । न । राज्ञां शुभाशुभज्ञानबोधके समयामृतोक्ते चक्रविशेषे ॥

छत्रधरः । पुं । } छत्रस्यधारके । छा
छत्रधारः । पुं । } याकरे । छातधा

रइति भाषा ॥

छत्रपत्रम् । न । स्थलपद्मे ॥ पुं । भूर्जवृक्षे ॥

छत्रपुष्पकः । पुं । तिलकवृक्षे ॥

छत्रभङ्गः । पुं । नृपक्षये । नृपनाशे ॥ स्वातन्त्र्ये ॥ वैधव्ये ॥

छत्रवृक्षः । पुं । मुचुकुन्दे । पुष्पवृक्षविशेषे ॥

छत्रा । स्त्री । मधुरिकायाम् । मिसौ ॥ अतिच्छत्रे ॥ धान्याके ॥ शिलीन्ध्रे ॥ छत्रमस्याः अस्ति । अच् । छत्राकारस्तवकत्त्वात् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ टाप् ॥

छत्राकः । पुं । जालवर्वुरकेवृक्षे ॥ न । शिलीन्ध्रे ॥

छत्राकी । स्त्री । रास्नायाम् ॥ छत्र मकति । अककुटिलायांगतौ । कर्मण्यण् ॥

छत्रातिच्छत्रः । पुं । छत्रातिच्छत्रायाम् । छत्रवत्तृणे । छत्राकारे जलोद्भवे सुगन्धाख्यतृणविशेषे ॥

छत्राधान्यम् । न । धन्याके ॥

छत्रिका । स्त्री । दिलीरे । शिलीन्ध्रे ॥

छत्री । त्रि । छत्रवति ॥ मत्स्वर्थेइनिः ॥ पुं । नापिते ॥

छत्त्वरः । पुं । गृहे ॥ कुञ्जे ॥ छादयति । छद० । छित्त्वरच्छत्त्वरेत्यादिना

प्वरच् । इस्वतकारो निपातनात् ॥
छद्: । पुं । पचे । पचाग्रे ॥ गरुति । पचे ॥ ग्रन्थिपर्णे ॥ तमालवृचे ॥ छ द्यते ऽनेन । छद॰ । णिजभावे पुं सिसंज्ञायामिति घः । छाद्यते ऽनेन वा । छादेर्घे इति ह्रस्वः ॥
छदनम् । न । पचे । पर्णे ॥ पचे ॥ पिधाने ॥ तेजपात इति प्रसिद्धे तमालपचे ॥ छद्यते ऽनेन । छद॰ । आधृषादेति णिजभावपचे करणेल्युः ॥
छदपत्र: । पुं । भूर्जपत्रवृचे ॥
छदि: । पुं । छदिषि । छप्पर इति छान इतिचभाषाप्रसिद्धे ॥
छदि९ । स्त्री । पटले । छान इति भाषा ॥ छादयति छाद्यते ऽनेनवा । छद॰ । चु॰ । अर्चिशुचीतिइसिः । इस्मन्निति ह्रस्वः ॥ छदिःस्त्रियामेवेतिलिङ्गानुशासनसूत्रम् ॥
छद्मजित: । त्रि । व्याजलब्धे ॥ छद्मना मिषेण जितो लब्धः ॥
छद्मतापस: । पुं । वैडालव्रतिके ॥
छद्म । न । कपटे । व्याजे । शाठ्ये ॥ अपदेशे ॥ स्वरूपाच्छादने ॥ छाद्यतेनेन । छद॰ चु॰ । मनिन् । इस्मन्नन्क्विपुचेतिह्रस्वः ॥
छद्मिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥
छद्वर: । पुं । छत्वरे ॥
छन्द: । पुं । वशे ॥ अभिप्राये ॥ विषभेदे ॥ इच्छायाम् ॥ यथा । छन्दः कामः कर्म पापं भयं स्यात् कर्मणः फलम् । अनर्थरूपं वितथ मवैते वीच्यते नहि ॥ कर्मशब्देन धर्माधर्मौ वृच्यते ॥ छन्द्यते छन्दनं वा । छदि संवरणे इच्छायामपि । घञ् ॥
छन्द:पर्णः । पुं । मायामये संसारवृचे ॥ छन्दांसि छादनात् तत्त्ववस्तुप्रावरणात् संसारवृचरचणाद्वा कर्मकाण्डानि ऋग्यजुः सामलचणानि । तानि पर्णानीव पर्णानियस्य । यथा वृचस्यपरिरचणार्थानिपर्णानि भवन्ति तथासंसारवृचस्य परिरचणार्थानि कर्मकाण्डानि । धर्माधर्मतद्धेतुफलार्थत्वात् छन्दसाम् ॥
छन्द:स्तुत् । पुं । गरुडे । वैनतेये ॥ छन्दोभिःस्वावयवैःस्तौति । ष्टुञ्॰क्विपतुक् ॥
छन्द९ । न । वेदे ॥ स्वैराचारे ॥ अभिलाषे ॥ नियताचरपादरूपेणायत्र्यनुष्टुबादौ । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्ति त्रिष्टुब्जगतीषु सप्तसु ॥ पद्ये ॥ पद्यस्यलचणं यथा । पद्यंचतुष्पदी तच्च वृत्तंजातिरितिद्विधा । वृत्त मचरसङ्ख्यातं जातिर्मात्राकृताभवेत् ॥ सममर्द्धसमंवृत्तं विषम

च्चेतितत्त्रिधा । समं समचतुष्पाद्भ वत्यर्द्धसमं पुनः ॥ आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्य्यो द्वितीयवत् । भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम् ॥ एषामर्थः । अक्षरसङ्ख्यातमक्षरगणनया परिप्राप्तं वृत्तमुच्यते । मात्राकृता मात्रागणनयानिर्मिता जातिः जातिसंज्ञका भवति ॥ समं समचतुष्पादम् । अर्द्धसमं वस्य प्रथमः पादः तृतीयेन पादेन तुल्यः । चतुर्थः पादो द्वितीयेन पादेन तुल्यः । विषमं पृथक्लक्षणचतुष्पादम् । इति ॥ तत्तु नानाविधम् । तस्य पिङ्गलादयो बहवो ग्रन्थाः सन्ति ॥ छन्दसां लक्षणोदाहरणानि तत्तत्स्थाने द्रष्टव्यानि ॥ चन्दनम् चन्द्यते ऽनेनवा । चदिआह्लादने-दीप्तौच । चन्देरादेश्चछः इत्यसुन् ॥

छन्दस्यः । त्रि । इच्छयाकृते ॥ छन्दसा निर्मितः । छन्दसोनिर्मित इति यत् ॥

छन्दोगः । पुं । सामगे । सामवेदज्ञे ब्राह्मणे ॥ छन्दोगायति । गैशब्दे । गापोष्टगिति टक् ॥

छन्दोगपरिशिष्टम् । न । कात्यायनमुनिकृते सामवेदिनां कर्मबोधके गोभिलसूत्राणां परिशेषग्रन्थे ॥

छन्दोभङ्गः । पुं । छन्दसःपतने ॥ अपि माषं मषं कुर्य्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेद्गिराम् ॥

छन्दोविचितिः । स्त्री । श्रुतच्छन्दसां प्रख्यापके शास्त्रे ॥

छन्नम् । न । निर्जनस्थाने । रहसि ॥

छमतेस्म । छद० । क्तः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नेट् ॥ त्रि । छादिते । ढका इतिभाषा ॥ छादयतेस्म । छद० । णिजन्तः । वादान्तेत्यादिना साधुः ॥

छमण्डः । त्रि । मृतपितृके । छोरा छोरी इतिछोकरा छोकरी इतिचभाषा इत्युणादिकोषः ॥

छर्द्दम् । न । वमने ॥

छर्द्दनः । पुं । अलम्बुषराक्षसे ॥ निम्बवृक्षे ॥ मदनवृक्षे ॥ न । वमने ॥

छर्द्दापनिका । स्त्री । कर्कट्याम् ॥

छर्द्दिः । स्त्री । वमनरोगे । वमथौ ॥ छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनैः । निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषोवक्त्रं प्रधावितः ॥ छर्दयति । छर्दीसन्दीपने । णिजन्तादचरः ॥ कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेवच । हृद्रोगस्तमकश्चेति ज्ञेयाश्छर्देरुपद्रवाः ॥

छर्द्दिका । स्त्री । उत्कासिकायाम् । छर्द्दिषि ॥ विष्णुक्रान्तायाम् ॥

छर्द्दिकारिपुः । पुं । क्षुद्रैलायाम् ॥ त्रि

। छर्दिघ्ने ॥

छर्द्दिघ्नः । पुं । अरिष्टे । निम्बे । मालके ॥

छर्द्दिः । स्त्री । वमौ । वमने ॥ छर्दति । छृदीसन्दीपने । अर्चिशुचीत्यादिना इसिः ॥

छर्द्दी । स्त्री । वमने ॥ आमाशयोत्क्लेशभवाहि सर्वाश्छर्द्योमता लङ्घनमेवतस्मात् । विधीयते मारुतजां विनातु संशोधनं वा कफपित्तहारीतिवैद्यकम् ॥ कृदिकारादक्तिन इति ङीष् ॥

छलम् । न । स्खलिते । कूटयुद्धादिना युद्धमर्यादायाश्चलने ॥ छद्मनि । शाठ्ये । व्याजे । स्वरूपाच्छादने ॥ तात्पर्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्याऽर्थान्तरेणकथने ॥ तथाचाक्षपादप्रणीतं सूत्रम् । वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् । ५० ॥ अर्थस्यवा अभिमतस्य योविकल्पोविरुद्धः कल्पोऽर्थान्तरकल्पनेतियावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण योवचनस्य वा युक्तस्य विघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्याऽविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । तात्पर्याविषयत्त्वम् विशेष्ये विशेषणे संसर्गेवा ॥ यथा । नेपालादागतोयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसंख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानम् । प्रमेयं धर्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्यभिधानम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम् ॥ तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च ॥ ५१ ॥ छानम् । छोछेदने । वृषादित्वात्कलः ॥

छलना । स्त्री । परप्रतारणायाम् ॥

छलितः । पुं । स्खलिते । छले ॥

छल्ली । स्त्री । विरुधि ॥ सन्ताने ॥ वल्कले । छाल इति भाषा ॥ कुसुमविशेषे ॥

छविः । स्त्री । शोभायाम् ॥ रुचि ॥ छ्यति असारम् । छो० । कृविघृष्विच्छवीत्यादिनाक्रिन्नन्तोनिपातितः ॥ छिनत्ति तमो वा । छिदिरद्वैधीकरणे ॥

छाः । पुं । शावके ॥ इत्येकाक्षरः ॥

छा । स्त्री । छादने ॥

छागः । पुं । वस्ते । छागलके । अजे । बर्करे । बकरा इतिभाषा ॥ तत्परीक्षोक्तायुक्तिकल्पतरौ भोजराजेन । नक्षत्राणां विभेदेन नराणां तु गणत्रयम् । तेषांशुभाय निर्दिष्टं पशुवस्तुत्रयंबलौ ॥ येकृष्णाः शुचयश्छागाः पशवोन्ये तथैवच । देवजातिभिरुत्

छागः

मुख्यास्ते सर्वार्थोपसिद्धये ॥ येपीता हरितावापिनरजाते हर्दीरिताः । ये शुक्लाश्चमहान्तोवारचोजाते: शुभप्रदाः ॥ योमोहादथवा मानाद्-लिमन्यं प्रयच्छति । वधएवफलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलंभवेदिति ॥ अस्यमांसगुणाः । छागमांसं लघुस्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् । नातिशीत मदाहिस्यात् स्वादुपीनसनाशनम् ॥ परंबलकरंरुच्यंबृंहणं वीर्यवर्द्धनम् ॥ अजायाअप्रसूताया मांसंपीनसनाशनम् । शुष्ककासे ऽरुचैाशोषे हितमग्नेश्चदीपनम् ॥ अजासुतस्यबालस्य मांसं लघुतरंस्मृतम् । हृद्यंज्वरहरं श्रेष्ठंसुस्वादुबलदं भृशम् ॥ मांसंनिष्कासिताण्डस्य छागस्य कफकृत्स्त । स्रोतः शुद्धिकरं वल्यं मांसदं वातपित्तनुत् ॥ हृद्धस्य वातलं रूक्षं तथा व्याधिमृतस्यच । ऊर्द्धजत्रुविकारघ्नंछागमुण्डंरुचिप्रदमिति॥ *॥ अथछागलक्षणम् । छागशुभाशुभलक्षण मभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते । धन्याः स्थाप्यावेश्मनि सन्त्याज्याः सप्तदन्तास्ते ॥ दक्षिणपार्श्वेमण्डलमसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति । ऋश्यनिभः कृष्णलोहितवर्णानांश्वेतमतिशुभदम् ॥ स्तनवदवलम्बतेयत्

छागः

कण्ठे ऽजानां मणिः सविज्ञेयः । एकमणिः शुभफलकृद् धन्यतमा द्वित्रिमणयोये ॥ मुण्डाः सर्वेशुभदाः सर्वसिताः सर्वे कृष्णदेहाश्च । अर्द्धासिताः सितार्द्धा धन्याःकपिलार्द्धकृष्णाश्च ॥*॥ अथचतुर्णां कुट्टककुट्टिकजटिलवामनानां क्रमेण लक्षणं करोति। विचरति यूथस्याग्रे प्रथमं वाम्भोवगाहते योऽजः । सशुभः सितमूर्द्धा वा मूर्द्धनि वा कृत्तिकायस्य ॥ सपृषतकण्ठशिरावा तिलपृष्ठनिभस्तुताम्रदृक् शस्तः । कृष्णचरणः सितोवा कृष्णोवा श्वेतचरणोयः ॥ यःकृष्णाण्डःश्वेतों मध्ये कृष्णेन भवतिपट्टेन । योवाचरति सशब्दं मन्दञ्च सशोभनश्छागः ॥ ऋष्यशिरोरुहपादो योवाप्राक्पाण्डुरोऽपरेनीलः । स भवति शुभकृच्छागः श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्तः ॥ तमाह । कुट्टकः कुट्टिकश्चैव जटिलो वामनस्तथा । तेचत्वारःश्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्तिवै ॥*॥ अथाऽप्रशस्तानां लक्षणम् ॥ अथाऽप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः । निकृत्तकर्णाद्विपमस्तकाश्च भवन्ति तेचासिततालुजिह्वाः ॥*॥ अथ शुभलक्षणानि । वर्णैः प्रशस्तै र्मणिभिः प्रयुक्ता

मण्डाश्च ये तामविलोचनाश्च । ते पूजिता वेश्मनि मानवानां सौख्या नि कुर्वन्ति यशःश्रियश्चेति ॥ पुरोडाशे ॥ न । छागीदुग्धे ॥ छ्यति । छो०। छायते छिद्यते वा । छापूछ शिभ्यः किदिति गन् ॥ त्रि । छाग च्छाग्योःसम्बन्धिनि ॥ मत्स्यविशेषे ॥ यथा । श्वेतं सुपाकं समदीर्घवृत्तं भिः प्रत्यक्षं छागलकं वदन्ति । गले त्विक्वटः किलतत्पृष्ठे कण्टःसुपथ्यो रुचि दोषकृत्प्रद इति ॥

छागणः । पुं । करीषाग्नौ । गोठेकी आग इतिभाषा ॥

छागभोजी । पुं । वृके ॥ त्रि । छागभक्षके ॥

छागरथः । पुं । अग्नौ ॥ छागोरथोऽस्य ॥

छागलः । पुं । छागे ॥ छगलएव । प्रज्ञाद्यण् ॥ आत्रेये ऋषिविशेषे ॥ छगलस्या पत्यम् । विकर्णशुङ्गच्छगला दित्यण् ॥

छागलकः । पुं । अजे । स्तुभे । वर्करे । छागे ॥ स्वार्थेकः ॥

छागलाद्यम् । न । भैषज्यरत्नावल्युक्ते भिषजां घृतविशेषे ॥

छागलान्त्रिका । स्त्री । वृद्धदारकवृक्षे ॥

छागलान्त्री । स्त्री । वृके ॥

छागवाहनः । पुं । अग्नौ ॥

छागिका । स्त्री । छाग्याम् ॥ स्वार्थेकः । केण इति ह्रस्वः ॥

छागी । स्त्री । अजायाम् । छागमातरि ॥ छागात् जातेरितिङीष् ॥

छागीदुग्धम् । न । अजाक्षीरे ॥ छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु । रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥ अजानांलघुकायत्वान्नाना द्रव्यनिषेवणात् । नात्यम्बुपानाद् व्यायामात् सर्वव्याधिहरंपयः ॥

छात । त्रि । छिन्ने ॥ दुर्बले ॥ छायते स्म । छो० क्तः । छ्यतिस्यत्वा । गत्यर्थेतिक्तः । शाछोरन्यतरस्यामितीत्वा भावः ॥

छात्रः । पुं । अन्तेवासिनि । शिष्ये ॥ गुरुदोषाच्छादनं छत्रम् । तच्छील मस्य । छत्रादिभ्योणः ॥ न । मधुप्रभेदे ॥ वरटाःकपिलाःपीताः प्रायोहिमवतोवने । कुर्वन्ति छत्रकाकारं तज्जंछात्रंमधुस्मृतम् ॥ छात्रंकपिलपीतंस्यात् पिच्छिलंशीतलंगुरु । स्वादुपाकं कृमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ॥ भ्रमतृष्णामोहविषहृत्तर्पणाञ्चगुणाधिकम् ॥

छात्रकम् । न । छात्रेमधुनि ॥ यथा । छत्राकारन्तुपटलं सरघाः पीतपिङ्गलाः । याः कुर्वन्तितदुत्पन्नंमधुच्छा

पञ्चमीरितम् ॥ श्विन्नमेषकुमिमप्य विद्याच्छागं गुणोत्तरम् ॥

छागगण्डः । पुं । पदार्थविदि । श्लोकार्थपदवेत्तरि ॥

छागदर्शनम् । न । हैयङ्गवीने ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ मिथ्यावलोकने ॥

छात्रादिनिलयः । पुं । मठे ॥ छात्रोऽन्तेवासी आदिर्येषां परिव्राजकक्षपणकादीनाम् तेषांनिलयः ॥

छादनम् । न । दले । पर्णे ॥ आच्छादने ॥ अन्तर्द्धाने ॥ पुं । नीलाम्लानवृक्षे ॥

छादितः । त्रि । संवृते । आच्छादिते ॥ यथा । घनतरघनवृन्दैश्छादितोपुष्पगन्धाविरचितुह्रटः ॥ छाद्यतेस्म । छद्-णिच्-क्त । इत्येवं सिद्धान्तितपक्षेसाधुः ॥

छादिषेयम् । न । तृणे ॥ छदिषे इदम् । छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥

छाद्मिकः । त्रि । कापटिके । व्याजेनव्यवहर्त्तरि ॥ छद्मना चरति । ठक् ॥

छान्दसः । पुं । श्रोत्रिये । वेदाध्ययनकर्त्तरि । वेदवेत्तरि ॥ छन्दोधीते वेत्तिवा । पक्षे तदधीतेतद्वेदेत्यण् ॥ छन्दसो व्याख्यानस्तत्र भवोवा । छन्दसोयदणौ इत्यण् । यतिस्तु छन्दस्यः ॥ त्रि । छन्दस्सम्बन्धिनि ॥

छान्दोग्यम् । न । छन्दोगानां धर्मे आम्नाये समूहेच ॥ चरणेभ्योधर्मवदिति छन्दोगौक्थिकेतिञ्यः ॥ सामवेदोपनिषदि ॥

छाया । स्त्री । आतपाभावे । भावानुगायाम् । श्यामायाम् ॥ प्रतिबिम्बे ॥ अर्कयोषिति । संज्ञाप्रतिकृतौ ॥ पालने ॥ उत्कोचे ॥ कान्तौ ॥ सच्छोभायाम् ॥ पङ्क्तौ ॥ तमसि ॥ अतिधृतिसंज्ञकोनविंशाक्षरा वृत्तिविशेषे ॥ यथा । भवेत् सैवच्छाया तयुगगयुतास्याद्द्वादशान्ते यदा ॥ सैव मेघविस्फूर्जितैवेत्यर्थः । यथा । अभीष्टंजुष्टोयो वितरति सतद्दोश्शाखाशाखोज्ज्वलः स्फुरन्नानारत्नस्तबकिततनुश्चिचांशुकालम्बितः । नयस्याङ्घ्रिच्छाया मपगतवतांसंसारतीव्रातप स्तनोतिप्रोत्तापं स जगदवतात्कंसारिकल्पद्रुमः ॥ इति । छो० । श्यात्वधोतिगः । आतोयुक् ॥ यद्वा । माछासससिभ्योयः ॥ सादृश्ये ॥

छायाकरः । त्रि । छत्रधारे । छाताधार इतिभाषा ॥

छायातनयः । पुं । शनैश्चरे ॥ छायायास्तनयः ॥

छायातरुः । पुं । स्थिरच्छायवृक्षे ॥

छायात्मजः । पुं । शनिग्रहे ॥

छायापथः । पुं । आकाशे ॥ देवपथे ।

नभः सरितिः ॥ स्वातीपथे ॥ छाया पथोनाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्त्तीकश्चि त्तिरश्चीनोऽवकाशइतिमल्लिनाथः॥

छायापुत्रः । पुं । मन्दे । शनौ ॥

छायापुरुषः । पुं । आकाशेद्रष्टव्ये निजच्छायारूपे पुरुषे ॥ तदवलोकन विधिर्योगप्रदीपिकायां द्रष्टव्यः ॥

छायाभृत् । पुं । चन्द्रे ॥

छायामित्रम् । न । आतपत्रे । छत्रे ॥

छायामृगधरः । पुं । विधौ । चन्द्रे ॥

छायावृक्षः । पुं । छायाप्रधाने वृक्षे ॥ शाकपार्थिवादिः ॥

छायासुतः । पुं । शनौ ॥

छिः । पुं । गर्हायाम् ॥ इत्येकाक्षर-कोषः ॥

छिक्कनी । स्त्री । चक्कृति । नकछिकनीतिख्यातौषधौ ॥ छिक्कनी कटुका रुच्यातीक्ष्णोष्णा वह्निपित्तकृत् । वातरक्तहरीकुष्ठकृमिवातकफापहा ॥

छिक्करः । पुं । मृगविशेषे ॥ मांसं छिक्करजं कृत्वा माज्ये तप्ते सुभृष्टकम् । दधिसैन्धवहिङ्ग्वाढ्यं सुधूपेनातिधूपितम् ॥ कषायं मधुरं स्वादु कफपित्तानिलापहम् । विपाकेकटुकं प्रोक्तं विशेषेणाग्निवर्द्धनम् ॥

छिक्का । स्त्री क्षुते ॥ छींक इतिभाषा॥

छिक्किका । स्त्री । छिक्कन्याम् ॥

छितः । त्रि । लूने ॥ छ्यतेस्म । छो० । क्तः । शाछोरन्यतरस्यामितीत्वं॥

छित्तिः । स्त्री । छेदे ॥ छिदे ॥ छिद्यते छेदनं वा । छिदिर्० । स्त्रियांक्तिन् ॥ पुं । करञ्ज वृक्षे ॥

छित्वरः । त्रि । धूर्त्ते ॥ वैरिणि ॥ न । छेदनद्रव्ये ॥ छिनत्ति । छिदिर्० । छित्वरछत्वरेत्यादिनाष्वरच् निपातनाद्दकारस्यतकारोगुणाभावश्च॥

छिद् । त्रि । छेदनकर्त्तरि ॥ छिनत्ति । छिदिर्० । क्विप् ॥

छिदकम् । न । वज्रे ॥

छिदा । स्त्री । छेदने । द्वैधीकरणे ॥ छिदिर्० । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । टाप् ॥

छिदिः । स्त्री । कुठारे ॥ शस्त्रे ॥ छिनत्ति । छिदिर्० । इन् ॥ क्रुगृसृपृकुटीत्यादिनाइः किच्च ॥

छिदिरः । पुं । पावके ॥ रज्जौ ॥ करवाले ॥ परश्वधे ॥ छिनत्ति । छिदिर्० । इषिमदिमुदिखिदिच्छिदी-त्यादिनाकिरच् ॥

छिदुरः । त्रि । वैरिणि ॥ धूर्त्ते ॥ न । छेदनद्रव्ये ॥ छेदके ॥ छिनत्ति तच्छीलः । छिदिर्० । विदिभिदिच्छिदेःकुरच् ॥

छिद्र् । न । दूषणे ॥ रन्ध्रे ॥ मिथ्यं

छिद्रानुसार्यरेः ॥ अवकाशे ॥ गर्त्ते ॥ अधमभवने ॥ छिद्रयते । छिद्रभेदने । घञ् । यद्वा । छिद्यते । छिदिर्० । स्फायितञ्चीतिरक् ॥

छिद्रवैदेही । स्त्री । गजपिप्पल्याम् ॥

छिद्रान्तः । पुं । नले । पोटगले ॥

छिद्राफलम् । न । मायाफले ॥

छिद्रितः । त्रि । विद्धे । कृतच्छिद्रे । बेधिते । वींधा इति भाषा ॥ छिद्रयतेस्म । छिद्र० अदन्तः । क्तः ॥

छिन्नः । त्रि । कृत्ते । छाते । लूने । कृतच्छेदने । काटा चीरा फाड़ा इति भाषा ॥ छिद्यतेस्म । छिदिर्० । क्तः ॥

छिन्नग्रन्थिनिका । स्त्री । त्रिपर्णिकायाम् ॥

छिन्नद्वैधः । त्रि । अवधादिनिरिपाकेषु निवृत्तसर्वसंशये ॥

छिन्नपत्री । स्त्री । अम्बष्ठायाम् ॥

छिन्नमस्ता । स्त्री । महाविद्याप्रभेदे । प्रचण्डचण्डिकायाम् ॥ छिन्नं मस्तं यस्याः ॥ त्रि । छिन्नमस्तके ॥

छिन्नरुहः । पुं । तिलकवृक्षे ॥

छिन्नरुहा । स्त्री । अमृतायाम् । गुडूच्याम् ॥ छिन्नारोहति । रुह० । इगुपधेतिकः । ङ्यापोरितिह्रस्वः ॥ ग्रस्तक्याम् ॥ स्वर्णकेतक्याम् ॥

छिन्नवेशिका । स्त्री । पाठायाम् ॥

छिन्ना । स्त्री । छिन्नमस्ताख्यां देव्याम् ॥ गुडूच्याम् ॥ दुरालभायाम् । पुंश्चल्याम् ॥ क्तान्ताच्छिदेष्टाप् ॥

छिन्नोद्भवा । स्त्री । गुडूच्याम् । गिलोय इतिविख्यातायाम् ॥

छिलिहिण्टः । पुं । पातालगरुडाख्यौषधौ ॥ छिलिहिण्टः परं वृष्यः कफघ्नः पवनापहः ॥ छिलिहिण्डोपि ॥

छुच्छुका । स्त्री । छुच्छुन्दर्याम् ॥

छुच्छुन्दरी । स्त्री । गन्धमुख्याम् । छुछूंदर इतिभाषा ॥

छुद्रम् । न । प्रतीकारके ॥ रश्मौ ॥

छुपः । पुं । क्षुपे ॥ स्पर्शने ॥

छुरणम् । न । विलेपने ॥

छुरा । स्त्री । सुधायाम् । चूर्णे । लेपनद्रव्ये । चूना इतिभाषा ॥

छुरिका । स्त्री । शस्त्रविशेषे । असिपुत्र्याम् ॥ छुरति । छुरच्छेदने । क्वुन् ॥ इगुपधेतिके कन् वा । ह्रस्वम् ॥

छुरितः । त्रि । खचिते ॥ रञ्जिते ॥ रूषिते ॥

छुरी । स्त्री । छुरिकायाम् ॥

छूरिकापत्री । स्त्री । श्वेतायाम् ॥

छूरी । स्त्री । छुरिकायाम् ॥ इतिभरतः ॥

छेकः । त्रि । गृह्यके । गृहाश्रिते मृगे पक्षिणि च ॥ नागरे । विदग्धे ॥ छ

ति छायते वा । छो० । वा० डेकन् ॥

छेका । स्त्री । मत्तायाम् ॥

छेकानुप्रासः । पुं । अलङ्कारविशेषे ॥ सोऽनेकस्य सकृत् पूर्वः । अनेकस्य अर्थाद्व्यञ्जनस्य सकृदेकवारं सादृश्यं छेकानुप्रासः । उदाहरणं यथा । ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी । दध्रेकामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥

छेकोक्तिः । स्त्री । वक्रोक्तौ ॥ छेकाया उक्तिः ॥

छेत्ता । त्रि । छेदनकर्त्तरि ॥ छिनत्ति । छिदिर्० । तृच् ॥

छेदः । पुं । खण्डे ॥ छेदने ॥ छेदनम् छिद्यते वा । छिदिर्० । घञ् ॥

छेदनम् । न । भिदि ॥ कल्पने । वर्द्धने । कर्त्तने । अस्त्रेण द्विधाकरणे । कांगना काटना इति भाषा ॥ छिदिर्० । ल्युट् ॥

छेदनीयः । पुं । कतकवृक्षे ॥ त्रि । छेद्ये ॥ छेदितुं योग्यः । अर्हे कृत्यतृचश्चेति अनीयर् ॥

छेदवत् । त्रि । विच्छेदयुक्ते ॥

छेदिः । त्रि । छेत्तरि ॥ छिनत्ति । छिदिर्० । कृपिभिदिच्छिदिविदिच्छिदिकीर्त्तिभ्यश्चेति इन् ॥

छेदितः । त्रि । छिन्ने ॥

छेद्यः । त्रि । छेदनीये ॥ परिच्छेद्ये ॥ ॥ छेत्तुं शक्यः । शकिलिङ् चेति शक्यार्थे कृत्यः ॥

छेमण्डः । पुं । पितृहीने । छोंडा छोरा इत्यादि भाषा ॥ इत्यमरादिकोषः ॥

छेलकः । पुं । छागे ॥

छेलिका । स्त्री । अजायाम् । छागयाम् ॥

छेलुः । पुं । सोमराज्याम् ॥

छैदिकः । पुं । वेतसे ॥ छिन्नप्ररूढत्वात् छेदं नित्यमर्हति छेदादिभ्यो नित्यमिति ठञ् ॥

छोटिका । स्त्री । तर्ज्जन्यङ्गुष्ठशब्दे । अङ्गुलिध्वनौ ॥

छोटी । पुं । कैवर्त्ते । जालिके ॥

छोरणम् । न । परित्यागे । छोडना इति भाषा ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

छोलङ्गः । पुं । मातुलुङ्गे । टावानेबु इतिगौड भाषा ॥

छोहारा । स्त्री । द्वीपान्तरखर्जूरिकायाम् ॥ खर्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता । जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेतिकीर्त्यते ॥

जः

जः । पुं । जकारे ॥ मृत्युञ्जये ॥ जन्मा

म् ॥ तातमात्रे ॥ अनार्द्दने ॥ वेगे ॥ भुक्तौ ॥ विषे ॥ गुरुमध्यगे (।ऽ।) ॥ चि। वेगिते ॥ जेतरि ॥ जायते। जनी०। अन्येभ्योपिदृश्यतइतिडः ॥

जकुटः । पुं । मलयाचले ॥ शुनि ॥ ॥ न । वार्त्ताकुपुष्पे ॥

जघयम् । न । भक्षणे ॥

जग्धिः । स्त्री । भोजने ॥

जगच्चक्षुः । पुं । सूर्ये ॥

जगत् । पुं । वायौ ॥ त्रि । जङ्गमे ॥ न । विश्वस्मिन् । लोके । सचराचरे प्रपञ्चभूते भोगोपयोगिपरिकरवृत्ति ते मायामये जन्तुचक्रे ॥ यथा । न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते यथा । सा मायेतीन्द्रजालादौ लोकाः सम्प्रतिपेदिरे ॥ स्पष्टं भाति जगच्चेदमशक्यं तन्निरूपणम् । माया मयं जगत् तस्मादीक्षस्वापक्षपाततः ॥ यथा। यदुपतेः क्वगता मथुरापुरी रघुपतेः क्वगतोत्तरकोशला । इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं न सदिदं जगदित्यवधारयेति रूपसनातन गोस्वामिनौ ॥ गच्छति । गम्लृ-गतौ । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति क्विपि द्वित्वे गमः क्वाविति मलोपे तुकि जगत् जगतौ । यद्वा । तु वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेति च्युत्या

यते तदा उभिद्वचामिति नुमि अगन् जगन्ता विश्वादिवोध्यम् ॥ साम विशेषे ॥

जगती । स्त्री । भुवने । लोके । जगति ॥ च्छायायाम् ॥ जने ॥ जम्बूवप्रे ॥ वास्तुविशेषे ॥ छन्दोविशेषे । द्वादशाचरायांवृत्तौ ॥ गच्छति । गम्लृ०। वर्त्तमाने पृषदिति साधुः । उगृवङ्गा षादुगितश्चेति ङीप् ॥ यद्वा । द्युति गमिजुहोतीनां द्वे चेति क्विप् । गमः क्वाविति मलोपे तुक् ॥

जगतीधरः । पुं । भूधरे ॥ जगत्याः धरः ॥

जगत्कर्त्ता । पुं । ब्रह्मणि ॥ जगतः कर्त्ता ॥

जगत्पतिः । पुं । परमेश्वरे । स्थिताद्दितोप देशकवेदप्रणेतृत्वेन सर्वस्य जगतः पालयितरि ॥ जगतां पतिः ॥

जगत्प्रभुः । पुं । नारायणे ॥ जगत् जङ्गमाजङ्गमम् तस्यप्रभुः स्वामी ॥ वुद्धे ॥

जगत्प्राणः । पुं । समीरणे । वायौ ॥ जगतां प्राणः ॥

जगत्साक्षी । पुं । सूर्ये ॥ जगतांसाक्षी॥

जगदम्बा । स्त्री । जगज्जनन्याम् । गौर्याम् । पार्वत्याम् ॥ जगतामम्बा ॥

जगदम्बिका । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

जगद्धात्री । स्त्री । दुर्गाप्रभेदे ॥
जगदाधारः । पुं । वायौ ॥ काले ॥ त्रि । जगतामाश्रये ॥ जगताम् आधारः ॥
जगदीशः । पुं । विष्णौ ॥ जगतामीशः ।
जगद्गौरी । स्त्री । मनसादेव्याम् ॥
जगद्बलः । पुं । वायौ ॥ जगतो बलं येन ॥
जगद्योनिः । पुं । सदाशिवे ॥ विधातरि ॥ विष्णौ ॥ स्त्री । प्रकृतौ ॥ भूमौ ॥ जगतो योनिः ॥
जगद्रूपम् । न । नामरूपात्मके विश्वस्मिन् ॥ अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् । आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥
जगद्वहा । स्त्री । धरित्र्याम् ॥
जगद्विनाशः । युगान्ते ॥ जगतां विनाशो यस्मिन् जगत्या: विनाशः ॥
जगनुः । पुं । अग्नौ ॥ वैश्वानरे ॥
जगन्नाथः । पुं । विष्णौ ॥ पुरुषोत्तमक्षेत्रे । उड्यानपीठस्थे भैरवे ॥ उड्यानेविमलाक्षेत्रे जगन्नाथस्तु भैरवइत्यागमशास्त्रम् ॥ शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् । कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदमिति ब्रह्मवैवर्त्तम् ॥ वैशाखस्यामले पक्षे अष्टम्यां पुष्ययोगतः । कृता प्रतिष्ठा भैरविप्राः शोभने गुरुवासरे ॥ कृता ब्रह्मणा तिशेषः ॥ दशापदिषं ह्विहरे

निवेदितं नियोजयेद् यः पितृदेवकर्मसु । तृप्यन्ति तस्मै पितरः सुराश्च प्रयान्तिलेकं मधुसूदनस्येति मत्स्याप्रसादमाहात्म्यस्थं वचनम् ॥
जगन्निवासः । पुं । जगतामाधारे सर्वाश्रये परात्मनि ॥ जगतांनिवासः ॥
जगन्मुः । पुं । जगन्वर्षे ॥
जगरः । पुं । कवचे । सन्नाहे ॥ जगता गृह्यते । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति णिच् । बाहुलकादरः । जागर्त्ति । अच् । पृषोदरादिर्वा ॥
जगलः । पुं । मदनद्रुमे ॥ मेदके । सुराकल्के ॥ पिष्टमद्ये ॥ त्रि । धूर्त्ते । कितवे ॥ भृशं गलति गलयते वा । गलअदने । यङ्लुगन्तात् अच् । संज्ञापूर्वकत्वाद्दीर्घो । ऽकित इति न दीर्घः ॥
जग्धम् । त्रि । भुक्ते । भक्षिते ॥ अद्यतेस्म । अद० । क्तः । अदोजग्धिर्ल्यप्तिकितीति जग्धिः । इकारउच्चारणार्थः । धत्वम् । झरोझरिसवर्णे ॥
जग्धतृणः । त्रि । भक्षिततृणे ॥ जग्धं तृणमनेन ॥
जग्धिः । स्त्री । विघसे । भोजने । जेमने ॥ अदनम् । अद० । स्त्रियांक्तिन् । अदोजग्धिर्ल्यप्तिकिति ॥
जघनम् । न । स्त्रियः श्रोणिपुरोभागे

॥ कटौ ॥ हन्यते । हन्तेः शरीराव यवेद्वेचेत्यच् ॥ यद्वा । वक्रं हन्ति । यङ्लुगन्तादच् । अनित्यमागमशा- सनमित्यभ्यासस्यनुगतोनुनासिका- न्तस्येतिनुक्न ॥

जघनकूपौ । पुं । कुकुन्दरयोः ॥ द्विव चनान्तोयमिति हलायुधः ॥

जघनचपला । स्त्री । मात्राहत्तेष्वार्या- प्रभेदे ॥ यथा । प्राक्प्रतिपादितम र्द्धे प्रथमेचरमेदलेतुचपलायाः । ल क्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभि र्जघ नचपला ॥ यथा । कृष्णः शृङ्गारपटु र्यौवनमदचञ्चलः सुललिताङ्गः । आसीद्व्रजाङ्गनानां मनोहरोजघ नचपलानामिति ॥

जघनेफला । स्त्री । काकोदुम्बरिका याम् । कठम्बरी इति भाषा ॥ जघ नेफलमस्याः । अमूर्द्धेतिसप्तम्याः अ लुक् ॥

जघन्यः । त्रि । चरमे ॥ गर्हिते ॥ ध- र्मार्थकामाः सममेवसेव्या योह्येक सक्तः सजनोजघन्यः ॥ अन्त्ये ॥ पुं । शूद्रे ॥ न । मेहने । शिश्ने ॥ अश्ले षा शतभिषा आर्द्रा स्वातिः ज्येष्ठा भरणी एषु नक्षत्रेषु ॥ जघनेभवः । दिगादित्वात् यत् शरीरावयवत्वा द्वा ॥ यद्वा । कुटिलं हन्यते । हन्ते र्यङ्लुगन्ताद्घोयत् । अनित्यमागम शासनमिति नुगतो ऽनुनासिकान्त- स्येति ननुक् ॥ जघनमिवचा ।- शा०यः ॥

जघन्यजः । पुं । स्त्री । रुषले । शूद्रे ॥ त्रि । कनिष्ठे ॥ जघन्ये ऽवरकाले जा तः । सप्तम्यांजनेर्डः ॥ जघन्यात् त्या ज्यात् जातः । जनी० । पञ्चम्यामजा ताविति डः ॥

जघन्यभम् । न । जघन्यसंज्ञकेषु ष ट्सु नक्षत्रेषु ॥ जघन्यश्चतत्भञ्च ॥

जघ्निः । पुं । हननयोग्यास्त्रे ॥

जघ्नुः । त्रि । घातके । हन्तरि ॥ हन्ति । हन० । कृञ्जश्चेतिचकारात् अन्य तोपि कुद्दातोर्द्वित्वञ्च ॥

जङ्गमः । त्रि । स्थावरेतरे । चरे । च रिष्णौ ॥ वक्रंगच्छति । गत्यर्थानां नित्यंकौटिल्यइति यङ्भृशार्थे वा- । पचाद्यच् ॥

जङ्गमकुटी । स्त्री । छत्रे ॥ वारित्रा- याम् ॥

जङ्गमगुल्मः । पुं । प्रचारिपदातिसमू हे । गल्त इति भाषा ॥

जङ्गमेतरः । त्रि । स्थावरे ॥

जङ्गलः । पुं । न । पिशिते ॥ त्रि । नि र्जनस्थाने ॥ वनप्रधानदेशे ॥

जङ्गालः । पुं । सेतौ ॥ रोधविशेषे ।

जंगलाइतिख्याते ॥ इतिमेटाधरः ॥

जङ्घजम् । नं । विषे ॥इतिचिकाण्डशेषः॥

जङ्घन्यमानः । त्रि । अतिशयेन हन्यमाने । भृशंपीड्यमाने ॥

जङ्घा । स्त्री । प्रसृतायाम् । गुल्फोर्द्ध जान्वधोभागे । टङ्गायाम् । टाँग जांघ इतिच भाषा ॥ जायन्ते रोमाण्यस्याम् । जनी० । अच् । तस्य जङ्घच ॥ यद्वा । जङ्घन्यते कुटिलं गच्छति । हन्तेर्यङ्लुगन्तात् अन्येभ्योपीति-डः ॥ टाप् ॥

जङ्घाकरिक: । त्रि । धावके । जाङ्घिके । जङ्घाजीविनि ॥ जङ्घामाध्यस्थातु पर्याराम् गतिर्जङ्घा । सेवकरो राजदेयो भागः आकरः श्रेष्ठो वा । जङ्घाकरोऽस्यास्ति । अतइनिठनाविति ठन् ॥ जङ्घैव करीहस्ती यस्येति वा । कन् ॥

जङ्घाचाणम् । न । जङ्घात्राणे । मङ्खयो ॥

जङ्घाल: । त्रि । वेगिनि । अतिजवे ॥- अतिशयिता जङ्घास्य ॥ सिध्मादित्वा लच् ॥ पशुविशेषाणांगणे ॥ हरिणैणकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुशम्बराः । राजीवोपिच मुण्डीचेत्याद्या जङ्घालसंज्ञकाः ॥ हरिणस्ताम्रवर्णः स्याद् एणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः । कुरङ्गईषत्ताम्रः स्याद्धरिणा कृतिकोमहान् ॥ ऋष्यो नीलाण्डको लोके स रोझ इतिकीर्त्तितः । पृषतश्चन्द्रबिन्दुः स्याद्धरिणात्किञ्चिदल्पकः । न्यङ्कुर्वहुविषाणोथशम्बरोगवयाम् महान् । राजीवस्तुमृगोज्ञेयोराजीभिः परितोवृतः ॥ योमृगः शृङ्गहीनः स्यात् समुण्डीति निगद्यते ॥ जङ्घालाः प्रायशः सर्वेपित्तश्लेष्महराः स्मृताः । किञ्चिद्वातकराश्चापिलघवोवलवर्द्धनाः ॥

जङ्घिल: । त्रि । जङ्घाले ॥ अतिशयिते जङ्घेस्य । पिच्छादित्वात् इलच् ॥

जज: । पुं । योधे ॥ जजति । जजयुद्धे । पचाद्यच् ॥

जञ्जपूक: । त्रि । वाचाले ॥ पुनःपुनर्भृशंवा गर्हितं जपति तच्छीलः । यजजपदशांयङ इत्यूकः

जञ्जभ्यमान: । त्रि । गात्रविनामेन विदारितमुखेपुरुषे ॥ इति कर्ममीमांसा ॥

जटा । स्त्री । केशविकारे । लटबन्धे । व्रतिनः शिखायाम् । सटायाम् ॥ जायते जन्यतेवा । जनेष्टन्लोपश्चेति टन् धातोरन्त्यस्य लोपश्च ॥ मूले । शिफायाम् । जड इति भाषा ॥ मांस्याम् ॥ वेदपाठविशेषे ॥ सामगा-

नोपकरणे ॥ रुद्रजटायाम् ॥ शताव
र्याम् ॥ जटति। जटसङ्घाते। अच्।
टाप् ॥ जटाअस्त्यस्याः। अर्शआद्यच्॥

जटाजूट: । पुं । जटासमूहे ॥ जटा ना-
जूटोबन्ध: ॥

जटाज्वाल: । पुं । प्रदीपे ॥

जटाटङ्क: । पुं । शिवे॥ जटायांटङ्को-
यस्य ॥

जटाटीर: । महादेवे । शिवे ॥

जटाधर: । पुं । महेश्वरे ॥ वुद्धभेदे ॥ ध
रति । धृञ्० । पचाद्यच् । जटानांध
र: ॥ त्रि । जटाधारिणि ॥ जटाधर:
सन् जुहुधीह पावकम् ॥

जटामांसी । स्त्री । नलदे । मांस्याम्
। सुगन्धिद्रव्यविशेषे ॥

जटायु: । पुं । अरुणपुत्रे सम्पाते: क
नीयसि दशरथसखे गृध्रविशेषे ॥
॥ जटांयाति प्राप्नोति । या०। मृ०
कु: ॥ गुग्गुलौ ॥

जटायुध: । पुं । गुग्गुलौ ॥

जटायुः । पुं । जटायौ ॥ गुग्गुलौ ॥
जटाआयुरस्य ॥

जटाल: । पुं । कर्पूरे ॥ गुग्गुलौ ॥ मु-
ष्कके ॥ वटे ॥ त्रि । जटाधरे । जटा
वति ॥ जटाऽस्त्यस्य । प्राणिस्थादा-
तोलजन्यतरस्याम् ॥

जटाला । स्त्री । जटामांस्याम् ॥ टाप्॥

जटावान् । त्रि । जटिले ॥

जटावती । स्त्री । जटामांस्याम् ॥

जटावल्ली । स्त्री । गन्धमांस्याम् ॥ रुद्र
जटायाम् ॥

जटि: । पुं । प्लक्षद्रुमे ॥ जटायाम् ॥ स
मूहे । जटति । जट०। सर्वधातुभ्य
इन् ॥

जटित: । त्रि । खचिते ॥

जटी । पुं । प्लक्षागमे । पाकरि इति
भाषा ॥ सर्पविशेषे ॥ त्रि । जटायुक्ते
॥ मत्वर्थे व्री० इनि: ॥

जटिल: । पुं । जटावति ब्रह्मचारिप्रभे
दे ॥ सिंहे । केशरिणि ॥ त्रि । जटा
युक्ते॥ यथा। यश्चिन्तितं तदिह दूर
तरं प्रयाति यच्चेतसा नगणितं तदि
हाभ्युपैति । प्रातर्भवामि वसुधाधि
पचक्रवर्ती सोऽहं व्रजामि विपिने-
जटिल स्तपस्वीति ॥ जटास्त्यस्य ।-
पि०इलच् ॥

जटिला । स्त्री । जटामांस्याम् ॥ पिप्प
ल्याम् ॥ वचायाम् ॥ दमनकवृक्षे ॥
राधिकाश्वश्र्वाम् ॥ टाप् ॥

जटी । स्त्री । प्लक्षवृक्षे ॥ जटामांस्याम् ॥
कृदिकारादिति ङीष् ॥

जटुल: । पुं । पिप्लौ । देहस्थेकृष्णलक्ष्म
णि । लसन इति भाषा ॥ जटति ।
जट० । बाहुलकादुलच् ॥

जठरः । पुं । न । कुक्षौ ॥ चि । बद्धे ॥ कर्कशे । कठिने ॥ जायतेऽस्मिन् जन्तुर्मलो वा । जनेरष्ठचेत्यरः । पृषोदरादिः ॥

जठरनुत् । पुं । आरग्वधे ॥

जठरामयः । पुं । जलोदररोगे ॥

जडः । पुं । स्वनाम्ना प्रसिद्धे पुरुषे ॥ यथा । इष्टं वाऽनिष्टं वा सुखदुःखं वा नवेत्ति योमोहात् । परवशगः सभवेदिह नाम्ना जडसंज्ञकः पुरुष इति ॥ वेदग्रहणासमर्थे । मूर्खे ॥ न । वारिणि ॥ सीसके ॥ त्रि । हिमग्रस्ते ॥ मूके ॥ अप्रज्ञे । बुद्धिविकले ॥ अचिद्वात्मघटादीनां यत्स्वरूपं जडं हि तत् ॥ जनुयमे ॥ जलति घनीभवति । जलघातने । अच् । डलयोरेकत्वम् ॥

जडक्रियः । त्रि । चिरक्रिये । दीर्घसूत्रिणि ॥ जडाक्रिया यस्य ॥

जडता । स्त्री । जाड्ये । सैमिक्ष्ये । अपाटवे ॥ विरहदुःखेनजीवनमात्रस्थितौ ॥

जडभरतः । पुं । ऋषभपुत्रे । राज्ञि ॥ यन्नाम्नेदं भारतं वर्षमभूत् ॥

जडा । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् ॥ भूम्यामलक्याम् । अम्बायाम् ॥ जडयति । तत्करोतीतिणिजन्तात् अच् । टाप् ॥

जडिमा । पुं । जडतायाम् ॥ यथा । इष्टाऽनिष्टापरिज्ञानं यत्र प्रश्नेष्वऽनुत्तरम् । दर्शनश्रवणाभावो जडिमा सोऽभिधीयते ॥ जडस्य भावः । इमनिच् ॥

जडुलः । पुं । जटुले ॥ जलति । अच् । बाऽउलच् । डलयोरैक्यम् ॥

जतु । न । अलक्ते । लाक्षायाम् ॥ जायते । जनी० । फलिपाटीत्युः तोऽन्तादेशश्च ॥

जतुकम् । न । हिङ्गुनि ॥ लाक्षायाम् ॥ जटुले ॥ अच्छिव । इवेप्रतिकृताविति कन् ॥

जतुका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् । चर्मचटिकायाम् ॥ गन्धद्रव्यविशेषे । जन्याम् ॥ पर्पट्याम् ॥ मालवदेशप्रसिद्धे लताविशेषे । तिर्यक्फलायाम् । निशान्धायाम् । जनेष्टायाम् ॥ कप्रत्ययात् टाप् ॥

जतुकारी । स्त्री । जतुकालतायाम् ॥

जतुकृत् । स्त्री । जयन । चक्रवर्तिन्याम् । गन्धद्रव्यविशेषे । चकवत इति भाषा ॥ जतु करोति । क्विप् ॥

जतुकृष्णा । स्त्री । पर्प्यट्याम् ॥

जतुनी । स्त्री । चर्मचटिकायाम् ॥

जतुपुत्रकः । पुं । नये । द्यूतोपकरणविशेषे । पाशकगुटिकायाम् ॥

जतुमणिः । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे ॥ यथा । समुत्तममथकं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिश्च सः ॥ इति निदानम् ॥

जतुरसः । पुं । अलक्तके ॥

जतूका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् ॥ जमीवृक्षे । चकवत इति भाषाप्रसिद्धे ॥ जायते आरोग्यमनया । जनी० । जतूकादयश्चेति निपातनात् क्वचिदक्षिङि स्यपि न लोपः ॥

जत्रु । न । स्कन्धवक्षयोः सन्धौ । कण्ठस्याधोभागे स्थितवोरस्थ्नोः ॥ कक्षयोर्वक्षसः सन्धी जत्रुणी समुदाहृते ॥ जायते वाहुरस्मात् । जनी० । जनेरुत्वादिश्चात् रप्रत्ययो नकारस्य तकारश्च ॥

जत्वश्मकम् । न । शिलाजतुनि ॥

जनः । पुं । लोके ॥ पृथग्जने । पामरे ॥ शास्त्रीयविवेकहीने ॥ महर्लोकोर्द्ध्वलोके ॥ जनो ऽष्टकोऽथवा छन्नः पितृजञ्जनाश्रयः ॥ जननं जनः जन्म । भावे घञ् । जनिवध्योश्चेति न वृद्धिः ॥ समुद्रस्य दैत्यविशेषेषु ॥ मार्कण्डेये मुनौ ॥

जनकः । पुं । पितरि ॥ मिथिलाधिपविदेहे ॥ कारणे ॥ जनयति । जनी प्रादुर्भावे । खुल् । जनिवध्योश्चेति न वृद्धिः ॥ पि । उत्पादयितरि ॥

जनकतनया । स्त्री । } सीतायाम् ॥
जनकनन्दिनी । स्त्री । }

जनकराजकूपः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

जनकसुता । स्त्री । जानक्याम् ॥

जनकात्मजा । स्त्री । श्रीरामपत्न्याम् । सीतायाम् ॥ जनकस्य आत्मजा ॥

जनकारी । पुं । अलक्तके ॥ नाम्नो ऽयम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

जनङ्गमः । पुं । चण्डाले ॥ अधार्मिकान् जनान् गच्छति । जनेभ्यो गच्छति वा । गमश्चेति खच् मुमागमः ॥

जनता । स्त्री । जनानां समूहे ॥ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् । तलन्तः स्त्रियाम् ॥ जनत्वे ॥ भावेतल् ॥

जननम् । न । वंशे ॥ जन्मनि ॥ जन्यते । जनी० जनजनने वा । तत्त्वतः । कर्मणि ल्युट् ॥ दीक्षयाध्वरे यजमानस्य जन्मनि ॥ पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति ये दीक्षयन्तीत्यादिश्रुतेः । मातुरग्रे ऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने । तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनादिति मनुस्मृतेश्च ॥

जननिः । स्त्री । जनीनामगन्धद्रव्ये ॥

जननी । स्त्री । मातरि । प्रसवाम् ॥ दयायाम् ॥ कटुकायाम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ अलक्तके ॥ जटामांस्याम् ॥

जनीनामजनन्यहयो ॥ जनयति । ज नो॰ । कृत्यल्युटो बहुलमितिल्युट् । टित्त्वात् ङीप् ॥

जनपदः । पुं । देशे । नीवृति ॥ जनाः पदं वस्तु यत्र ॥ जने ॥

जनपदी । पुं । जनपदस्वामिनि ॥

जनप्रवादः । पुं । कौलीने । वचनीय तायाम् । लोकापवादे ॥

जनप्रियः । पुं । धान्यके ॥ शोभाञ्जने ॥ त्रि । जनानां प्रीतिविषये ॥

जनमेजयः । पुं । परीक्षितराजस्य पुत्रे । पारीक्षिते ॥ पुरुराजपुत्रे ॥ जनमे जयति । खश्प्रत्ययः कर्तरि खश् । अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ॥

जनयिता । पुं । ताते । पितरि ॥ जनय ति । जनी । तृच् ॥

जनयित्री । स्त्री । जनन्याम् । मातरि ॥ तृजन्तात् । ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥

जनरवः । पुं । लोकवादे ॥ यथा । परी वादः सत्यो भवति वितथो वापि म हतां तथाप्युच्चैर्धाम्नां हरति महि मानं जनरवः । तुलोत्तीर्णस्यापि प्र कटनिहताशेषतमसो रवेस्तादृक् तेजो नहि भवति कन्यां गतवतः ॥ इति सप्तशतीः ॥

जनलोकः । पुं । महर्लोकोपरिभुवने । जनलोकः स्थितः कल्पः ये कोटि प्रमाणतः । कोटिद्वयेन संख्यातो जनो भूर्लोकतो जनैः ॥ निवसन्त्यम ला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः । सन न्दनाद्या योगीन्द्राः सर्वे ते ऊर्ध्वरेत स इतिकाशीखण्डम् ॥

जनवल्लभः । पुं । श्वेतरोहितवृक्षे ॥ त्रि । लोकप्रिये ॥

जनवादः । पुं । जनप्रवादे ॥

जनवार्ता । स्त्री । लोकानां किंवद न्त्याम् ॥

जनश्रुतिः । स्त्री । सकलजनसाधारण लोकप्रसिद्धौ । किंवदन्त्याम् ॥ जने भ्यः श्रूयते । श्रु श्रवणे । क्तिन् ॥

जनस्थानम् । न । दण्डकारण्ये ॥ दण्ड कारण्यस्थानविशेषे ॥

जनातिगः । त्रि । लोकातिशयिनि ॥ जनमतिगच्छति । गम॰ । अन्यत्रा पीतिडः ॥

जनान्तः । पुं । देशे । जिला इति पार स्य भाषा ॥ इति धनञ्जयः ॥

जनान्तिकम् । न । अप्रकाशे । अगोच रे ॥ त्रिपताकाकरेणाऽन्यानपवार्य न्तिये कथाम् । अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्या ज्जनानांतज्जनान्तिकम् ॥

जनार्दनः । पुं । नारायणे । विष्णौ ॥ सर्वैःसाधुभिर्जनैः स्वाभिलषिताभ्युद यनिःश्रेयसमिद्धये अर्द्यते याच्यते

इति अनुत्पत्तौ अर्दतेर्याञ्चार्थात् कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् ॥ यद्वा । जननं जनः अच् । तमर्दयति इति जनार्दनः । अर्द हिंसायाम् । नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥ जनाः समुद्रवासिनो दैत्यभेदाः तेषामर्दन इति वा ॥ जनान् दुर्जनान् अर्दयति हिनस्तीति वा ॥

जनाशनः । पुं । वृके ॥

जनाश्रयः । पुं । मण्डपे ॥ जनानां लोकानामाश्रयः ॥

जनिः । स्त्री । उत्पत्तौ । अभूतप्रादुर्भावे ॥ माऽसतो जन्मनायोगः सतः सत्त्वान्न चेष्यते । कूटस्थे विक्रिया नास्ति तस्माद् भ्रान्ततो जनिः ॥ जननम् । जनी० । जनिघसिभ्यामिण् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः ॥

जनितः । त्रि । उत्पादिते ॥

जनित्रः । पुं । पितरि ॥ जायतेऽस्मात् । जनी० । जनिदाच्यादिना जनेरित्रन् । जनित्रौ मातापितरौ ॥

जनित्री । स्त्री । मातरि ॥ टाप् ॥

जनिमीलिका । स्त्री । मदामील्याम् ॥

जनिमा । पुं । जन्मनि ॥ जायते । जनी० । जनिमृङ्भ्यामिमनिच् ॥

जनी । स्त्री । सीमन्तिन्याम् ॥ वध्वाम् । जतुकायाम् ॥ जायते गर्भो यस्यां वा ऽस्याम् ॥ उत्पत्तौ ॥ ओषधीभेदे । जतुकायाम् ॥ जायते आरोग्यमस्या । जनी० । जनिघसिभ्यामितीण् । जनिवध्योश्चेति न वृद्धिः । कृदिकारादिति ङीष् ॥

जनुः । न । जन्मनि ॥ जननम् । जनी० । जनेरुसिः ॥

जनूः । स्त्री । जनने । जन्मनि ॥

जनेष्टः । पुं । मुद्गरवृक्षे ॥

जनेष्टा । स्त्री । जतुकायाम् ॥ जातीपुष्पे ॥ वृद्धिनामौषधौ ॥ हरिद्रायाम् ॥

जनोदाहरणम् । न । यशसि ॥

जन्तोः । पुं । जनरक्षके ॥ जनान् अवति । अव० । ज्वोरिण्ऊठ् । वृद्धिः । ग्लौवत् ॥

जन्तुः । पुं । प्राणिनि । जननशीले ॥ अविद्यादि हृदयग्रन्थिभिर्युते संसारिणि । वस्तुस्वरूपादर्शिनि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ते प्राणिजाते ॥ जायते । जनी० । कमिमनिजनीति तुः ॥

जन्तुकम्बुः । पुं । कृमिशङ्खे ॥

जन्तुका । स्त्री । नाडीहिङ्गुनि । रामठ्याम् ॥ लाक्षायाम् ॥

जन्तुघ्नः । पुं । बीजपूरे ॥ न । विडङ्गे ॥ हिङ्गुनि ॥ त्रि । जन्तुघातिनि ॥

जन्तुघ्नी । स्त्री । विडङ्गे ॥

जन्तुनाशनम् । न । हिङ्गुनि ॥ विडङ्गे ॥

जन्तुपादपः । पुं । कोषाम्रवृक्षे ॥

जन्तुफलः । पुं । उदुम्बरे । जन्तवः फलेऽस्य

जन्तुमारी । स्त्री । निम्बूके ॥

जन्तुला । स्त्री । काशतृणे ॥

जन्तुहन्त्री । स्त्री । विडङ्गे ॥

जन्मः । पुं । न । जन्मनि ॥ जननम् । इ
षुयुधीति बाहुलकात् जनेर्मक् ॥

जन्मकीलः । पुं । हरौ ॥

जन्मदः । पुं । पितरि ॥

जन्मदा । स्त्री । मातरि ॥

जन्म । न । आद्यक्षणसम्बन्धे । उत्पत्तौ
। जनने । शुभाशुभकर्मवशात् पौनः
पुन्येनतत्तद्विविधयोनिषूद्भवे । गर्भ
वासयोनिद्वारनिस्सरणरूपे विग्रह
भेदग्रहणे ॥ वासना कर्म विद्याच त्रयं
जन्मप्रयोजकम् ॥ उक्तञ्च सारकलि
कायाम् । गर्भात् कोटिगुणं दुःखं
योनियन्त्रनिपीडने । संमूर्च्छितस्य
जठराज्जायमानस्य देहिनः ॥ जाय
मानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलान
नः । प्राजापत्येन वातेन पीड्यमाना
स्थिवन्धनः ॥ अधोमुखो वैक्रियतेप्र
बलैः सूतिमारुतैः । क्लेशान्निष्क्रा-
न्तिमायातिजठरान्मातुरातुर इति
॥ प्रेत्यभावे ॥ सच अपूर्वदेहेन्द्रि
यादिसम्बन्धः । निकायविशिष्टाभिर
पूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽहङ्कारबुद्धि

वेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म
। नतु पुरुषस्य परिणामः तस्यापरि
णामित्वात् । जन्मात्र नासतः सत्त्वं
किन्तु देहेन संयुतिः । प्रादुर्भावो
जनेरर्थः सतएवसयुज्यतेइत्युक्तः ॥
प्रथमतारायाम् ॥ जननम् जायते-
वा । जनी० । मनिन् ॥

जन्मबन्धविनिर्मुक्तः । त्रि । जन्मात्मके
न बन्धेन विश्लेषेणात्यन्तिकत्वलक्षणा
न निरवशेषंत्यक्ते ॥

जन्ममासः । पुं । जन्मनोमासे ॥ आर
भ्य जन्मदिवसं यावत् त्रिंशद्दिनंभवे
त् । जन्ममासः स विज्ञेयो वर्जितः
सर्वकर्मसु ॥

जन्मर्क्षम् । न । जन्मनो नक्षत्रे ॥

जन्मवर्त्म । न । योनौ । भगे ॥ जन्म
नोवर्त्म ॥

जन्मान्तरम् । न । परलोके । भवान्त-
रे । अमुत्र ॥

जन्माष्टमी । स्त्री । श्रीकृष्णस्यजन्मति
थौ ॥ सातुमुख्यचान्द्रेण श्रावणस्य-
कृष्णाष्टमी । गौणचान्द्रेण भाद्रस्य कृ
ष्णाष्टमी ॥ अथ भाद्रपदे मासि कृ
ष्णाष्टम्यां कलौयुगे । अष्टाविंशति
मे जातः कृष्णोऽसौदेवकीसुतः ॥

जन्मी । पुं । प्राणिनि ॥ जन्मोऽस्या
स्ति । अतइनिः ॥ जन्माऽस्त्यस्य वा ।

स्त्री० द्युतिः ॥

जन्मेजयः । पुं । जनमेजये राज्ञि ॥ जन्मनैवाभिमुख्येन शत्रूनेजितवान् यतः । एजृकम्पने णिच् ततो हि जन्मेजयइत्यभ्युतइतिनिरुक्तिः ॥ शकंध्वादित्वात् पररूपम् ॥

जन्यः । पुं । जनके ॥ न । हट्टे ॥ परीवादे । कौलीने ॥ युधि । सङ्ग्रामे ॥ त्रि । उत्पाद्ये ॥ जनकस्य स्वभावोपि जन्येतिष्ठति निश्चितम् । यथा श्रीकृष्णपादाङ्कं कालीयवंशमस्तके ॥ नवोढाज्ञातिमित्रभृत्येषु ॥ नववरस्यज्ञातिमित्रभृत्येषु ॥ वरस्निग्धे । जामातृवत्सले ॥ देहे ॥ जननम् । जनेर्यक् ॥ जायते वा । भव्यगेयेतिसाधुः ॥ यद्वा । जायते जनयति वा । अचोयत् तकिशसिचतियतिजनिभ्योयद्वाच्यः । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यतापिरूपसिद्धेः । नचवृद्धिप्रसङ्गः जनिवध्योश्चेतिनिषेधात् ॥ जनस्यजल्पः ग्रतजनपदादियत् ॥ यद्वा । जनीं वधूं वहति प्रापयति । संज्ञायामितिसाधुः ॥

जन्या । स्त्री । मातृवयस्यायाम् ॥ मुदि । प्रीतौ ॥ जायतेऽस्याम् । जनयति वा । यण्यदन्तात् यदन्ताद्वा टाप् ॥

जन्युः । पुं । प्राणिनि ॥ अग्नौ ॥ धातरि । परमेष्ठिनि ॥ जायते । जनी० । यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुच् ॥

जपः । पुं । श्रुतिमन्त्राद्यावृत्तौ ॥ जपस्तद्भाषणं ध्येयसम्मुखीकरणं मुने । मानसस्यान्तः सञ्जल्परूपस्य उपांशुसंज्ञकस्य च स्वसंवेद्यलघुध्वनेर्भाष्यस्य च श्रूयमाणस्य मन्त्रस्य ध्येयसम्मुखीकरणायावर्त्तने ॥ मन्त्रार्थज्ञाने जपस्य फलजनकत्वमुक्तं तन्त्रशास्त्रे । यथा । यथापशुर्भारवाही न तस्य भजते फलम् । तथैवार्थानभिज्ञो न जपस्य फलमश्नुत इति ॥ स्वाध्याये ॥ जपनम् जप्यते वा । जपमानसे च । व्यधजपोरनुपसर्ग इत्यप् ॥

जपनम् । न । जपे ॥

जपपरायणः । पुं । जपनशीले । जपासक्ते ॥

जपा । स्त्री । जवावृक्षे ॥ जपासङ्ग्राहिणी केश्या त्रिसन्ध्याकफवातजित् ॥ जपति । जप० । पचाद्यच् । टाप् ॥

जप्यम् । त्रि । अघमर्षणादौ ॥ जप्यते । जप० । पोरदुपधादितियत् ॥

जप्येश्वरः । पुं । सिद्धस्थानविशेषे ॥ यथा । जप्येश्वरे महास्थाने शङ्करीच त्रिशूलिनी । त्रिशूली शङ्करस्तत्र सर्वपापविमोचक इति ॥

जबाला । स्त्री । सत्यकामस्यर्षेर्मातरि ॥

जमजः । त्रि । यमजे ॥

जमदग्निः । पुं । परशुरामपितरि । ऋचीकमुनिपुत्रे भृगुवंशजे यमदग्निमुनौ ॥

जमनम् । न । भोजने ॥ जमु अदने । ल्युट् ॥

जम्पती । पुं । सहोक्त्या जायापत्योः ॥ जाया च पतिश्च राजदन्तादिगणे पाठात् जायाशब्दस्य जमभावो निपात्यते ॥ नित्यं द्विवचनान्तः ॥

जम्बालः । पुं । शैवाले ॥ पङ्के ॥ जमति । जमु० । बाहुलकादालच् ॥ यद्वा । जम्ब अदने इति धातुः । भावे घञ् । जम्बं लाति । ला दाने । आतोनुपे तिकः । पृ० ॥

जम्बालिनी । स्त्री । नद्याम् । शैवलिन्याम् ॥

जम्बीरः । पुं । जंभीरी इति जमट इति च पर्वतीयभाषाप्रसिद्धे दन्तशठे । जम्भीरे । जम्भले ॥ जम्बीरमुष्णं गुर्वम्लं वातश्लेष्मविबन्धनुत् । शूलकासकफक्लेशच्छर्दितृष्णामदोषजित् ॥ आस्यवैरस्यहृत्पीडा वह्निमान्द्यकृमीन् हरेत् । स्वल्पजम्बीरिकातद्वत्तृष्णाच्छर्दिनिवारिणी ॥ प्रस्थपुष्पे । मरुवा इति ख्याते ॥ अर्जके ॥ सितार्जके ॥ जम्यते । जमु० । गमभीरां

दयश्चेति ईरन्प्रत्ययान्तः साधुः ॥ यद्वा । जम्यते । क्विप् । वीरयति । वीरविक्रान्तौ । अच् । जम् चासौ वीरश्च ॥

जम्बुः । स्त्री । जाम न इति प्रसिद्धे वृक्षे । सुरभिपत्रायाम् । नीलफलायाम् ॥ मेरुसरिति ॥ जम्बुद्वीपे ॥ जम्बुद्वीपं क्षितेर्मौ भिस्तद्दृत्तं लक्षयोजनम् । क्षाराब्धिना परिवृतं परिवृत्तेन तावता ॥ न । जम्बूफले । जाम्बवे ॥ जमति । जमु० । अन्दूदृन्भूजम्बू इत्यादिना कू प्रत्ययो बुगागमश्च निपातितः । बाहुलकात् ह्रस्वः ॥ फलेलुक् जम्बाः फलम् । जम्ब्वा वेत्य णोऽभावे ओरञ् । फलेलुक् । ह्रस्वो नपुंसके ॥

जम्बुकः । पुं । जम्बूकार्थेषु ॥ गोलाप जाम इति गौडभाषाप्रसिद्धे वृक्षे ॥ श्योनाकप्रभेदे ॥ जमति । जमु० । मृगय्वादयश्चेति साधुः ॥ शृगाले ॥

जम्बुद्वीपः । पुं । न । भूमेः सप्तद्वीपान्तर्गते द्वीपविशेषे । जम्बूद्वीपे ॥

जम्बुमार्गः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

जम्बुलः । पुं । जम्बूले ॥

जम्बुवनजम् । न । श्वेतजवापुष्पे ॥

जम्बूः । स्त्री । मेरुतरङ्गिण्याम् ॥ नागदमन्याम् ॥ जामन इति प्रसिद्धे वृक्षे । राजफलायाम् । सुरभिपत्राया

म् ॥ बाहुल्यात्तु द्विभेदेन द्विविधा । तत्र बृहत्याः पर्य्यायाः । महाजम्बूः महापत्रा राजजम्बूः बृहत्फला फलेन्द्रः नन्दः महाफला सुरभिपत्रा चेति ॥ विष्टम्भित्वं रोचनत्वं गुरुत्वञ्च फलेगुणाः ॥ क्षुद्रायाः पर्य्यायाः । सूक्ष्मपुष्पफला दीर्घपत्रा मध्यमा ॥ अथैव वनजम्बूपर्य्यायाः । भूमिजम्बूः काकजम्बूः नादेयी शीतपल्लवा सूक्ष्मपत्रा जलजम्बुका ॥ फलगुणाः । जम्बूः सङ्ग्राहिणी रूक्षा कफपित्तास्रदाहनुत् ॥ जम्ब्वाः फले । जम्बुनि । जाम्बवे ॥ जम्बूद्वीपे ॥ जमति । जमु॰ । जम्बूद्रनभू जम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरित्युणादि सूत्रेण कूप्रत्ययो बुगागमश्च निपातितः ॥ जायते वा । जनेर्वा तौ तेनैव निपातितौ ॥ फले तु जम्ब्वाः फलम् । जम्ब्वा वेत्यणोऽभावपक्षे ओरञ् । तस्य लुप्चेति लुप् । लुपि युक्तवत् ॥ जम्बुद्वीपे ॥

जम्बूकः । पुं । फेरवे । शृगाले ॥ नीचे ॥ पश्चिमाशापतौ । वरुणे ॥ गुलापजामन इति प्रसिद्धे फलवृक्षे ॥ श्योनाकप्रभेदे । जमति । जमु॰ । उलूकादित्वात् साधुः ॥

जम्बूका । स्त्री । काकलीद्राक्षायाम् । निर्वीजायाम् । रक्ताधिकायाम् ॥

जम्बूद्वीपम् । न । पुं । भूमेः सप्तद्वीपान्तर्गते द्वीपविशेषे ॥ यथा । भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥ इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ पुराणमते तु । अयं द्वीपः पद्मकोषमध्यवर्त्तिकोषवल्लक्षयोजनविस्तीर्णः पद्मपत्रमिव समवर्त्तुलः लक्षयोजनविस्तृतलवणसमुद्रेण वेष्टितः । यस्मिन् प्रत्येकनवसहस्रयोजनायामानि नववर्षाणि तेषां वर्षाणामष्टौ सीमापर्व्वताः सन्तीति ॥

जम्बूलः । पुं । जम्बूविटपे ॥ केतकीवृक्षे । क्रकचच्छदे ॥ न । वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचने ॥

जम्बूलमालिका । स्त्री । कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिकायाम् ॥ जम्बूलानां वरपक्षीयस्त्रीपरिहासवचनानां मालिका श्रेणी ॥ इति हरिवंशटीकायां नीलकण्ठः ॥

जम्भः । पुं । दैत्यविशेषे ॥ दन्ते ॥ जम्बीरे ॥ भक्षणे ॥ अंशे ॥ हनौ ॥ तूणे ॥ जम्भयति । जभी गात्रविनामे । पचाद्यच् । रधिजभोरचीति नुम् ॥

जम्भकः। पुं। जम्भार्थेषु॥ जभी०। ख्वु लुट्यावितिण्वुल्। नुम्॥ स्वार्थे कोवा॥

जम्भका। स्त्री। जृम्भायाम्॥

जम्भनः। पुं। राक्षसविशेषे॥

जम्भद्विट्। पुं। इन्द्रे॥

जम्भभेदी। पुं। हरिद्रये। इन्द्रे॥ जम्भमसुरंभेत्तुं शीलमस्य। सुप्यजातावितिणिनिः॥

जम्भरः। पुं। जम्बीरे॥

जम्भलः। पुं। जम्बीरे॥ बुद्धदेवताविशेषे॥ जम्भयति। जभी०। वृषादित्वात्कलः। रधिजभोरितिनुम्॥

जम्भला। स्त्री। राक्षसीविशेषे॥ यथा समुद्रस्योत्तरेतीरे जम्भला नाम राक्षसी। तस्याःस्मरणमात्रेण विशल्यागर्भिणी भवेदिति॥

जम्भा। स्त्री। जृम्भायाम्॥ इतिराजनिर्घण्टः॥

जम्भारिः। पुं। इन्द्रे॥ वह्नौ॥ वज्रे॥ जम्भस्यअरिः॥

जम्भी। पुं। जम्बीरे॥ इतिशब्दचन्द्रिका॥

जम्भीरः। पुं। जंभीरी इति ख्याते जम्बीरद्रुमे॥ जम्भयति। जभी०। गम्भीरादित्वात् ईरन्। रधिजभोरितिनुम्॥

जयः। पुं। अग्निमन्थे॥ जयन्ते॥ युधिष्ठिरे॥ शत्रुपराभवखीकरणे। विजये। उत्कर्षप्राप्तौ। पराजितापेक्षयोत्कर्षलक्षणे। जीत इति भाषा॥ जयेरच् प्रकारिणाम्॥ वीररसे॥ नारायणस्य पार्षदविशेषे॥ इक्ष्वाकुवंशजे विजयनन्दनराजे॥ दक्षिणद्वारगृहे॥ अष्टाविंशतितमे वत्सरे॥ चत्रियास्तथा वैश्याः शूद्राश्चनटनर्त्तकाः। पीडितास्ते वरारोहेजये सर्वेनसंशयः॥ जयन्म् जीयतेऽनेनवा। जि०। एरच्॥ जयतिवा। पचाद्यच्॥ शास्त्रविशेषे॥ यथोक्तं ब्रह्मचारिकाण्डे भविष्यपुराणे। अष्टादशपुराणानि रामस्यचरितं तथा। विष्णुधर्मादिशास्त्राणिशिवधर्माश्चभारत॥ कार्ष्णंचपञ्चमोवेदो यन्महाभारतंस्मृतम्। सौराश्चधर्माराजेन्द्रमानवोक्तामहीपते॥ जयेतिनाम एतेषांप्रवदन्तिमनीषिण इति॥

जयकोलाहलः। पुं। पाशकभेदे॥ जयस्य कोलाहलो यस्मिन्नसः॥ - जयध्वनौ॥

जयढक्का। स्त्री। जीतकाडङ्का इति भाषा प्रसिद्धे वाद्यविशेषे॥

जयदत्तः। पुं। इन्द्रपुत्रे। शाकशासनौ॥

जयद्रथः । पुं । सिन्धुराजे ॥

जेवमम् । न । तुरङ्गादिसन्नाहे ॥ जये ॥ जिजये । ल्युट् ॥

जयनी । स्त्री । इन्द्रसुतायाम् ॥

जयन्तः । पुं । इन्द्रपुत्रे । पाकशासनौ ॥ भीमे ॥ चन्द्रे ॥ शिवे । शम्भौ ॥ ॥ कृष्णानुजे ॥ भ्रुवकविशेषे ॥ तल्लक्ष णं यथा । आदिताले जयन्तःस्यात् शृङ्गाररससंयुतः । कद्रसंख्याचरपद आयुर्वृद्धिकरः परइतिदामोदरः ॥ जयति । जि० तृभूवह्विवसीत्यादि नाझच् । झोन्तः ॥ तीर्थविशेषे ॥

जयन्तिका । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥ जायती त्वगितिच प्रसिद्धद्रव्ये ॥

जयन्ती । स्त्री । जयायाम् । तर्कार्याम् ॥ नादेय्याम् ॥ अस्यागुणाः । मदगन्ध युक्तत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिभूतनाशित्वम् । कण्ठविशोधनत्वम् । तथकृष्णारसाय नी । इतिराजनिर्घण्टः ॥ उमायाम् । गौर्याम् ॥ इन्द्रपुत्र्याम् ॥ पताका याम् ॥ जीवन्त्याम् ॥ योगविशेषे ॥ यथा । जयं पुण्यञ्चकुरुतेजयन्तीमि तितांविदुः । रोहिणी सहिताकृष्णा मासेच श्रावणे ऽष्टमी ॥ अर्द्धरात्रा दधश्चोर्द्ध्वं कलयापियदाभवेत् । जय न्तीनामसा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशि नी ॥ यात्रायोगविशेषे ॥ यथा । यत्र स्योच्चगतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थि तः । जयन्तानामयोगोयं शत्रुपक्ष-विनाशकृत् ॥ जयति । जि० । तृभू वह्विवसि भासि साधि गडि मण्डि जिनन्दिभ्यश्चेति झच् सच षित् । झो न्तः । षित्वात् ङीष् ॥

जयपत्रम् । न । डिक्री इति डिगरी इ तिच इङ्ग्रेजभाषा प्रसिद्धे विजयपत्रे । विवादविषयकजयबोधकलिपौ ॥ यथा । यद्वृत्तं व्यवहारात्तु पूर्वपक्षो त्तरादिकम् । क्रिया ऽवधारणोपेतं जयपत्रे ऽखिलं लिखेत् ॥ पूर्वोत्तर क्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः । प्र दद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते इति ॥ अश्वमेधीययज्ञघोटककपा-लवद्धायां लिपौ ॥ यथा । त्रैलोक्य विजयीरामो रावणान्तकरः प्रभुः । तदीक्षितो वाजिमेधे तस्यायं प्रोक्षि तः पशुः ॥ पालितो लक्ष्मणेनैव सु लक्षणविलक्षितः । सम्पूज्यचपरि-त्याज्यः सर्वैरितिचसंस्कृताम् ॥ इ तिवाशिष्ठरामायणम् ॥

जयपालः । पुं । दन्तीवीजे । सारके । जमालगोटा इति भाषा ॥ विधात रि ॥ विष्णौ ॥ नृपे ॥ इतिशब्दरत्ना वली ॥

जयपुत्रकः । पुं । पाशकविशेषे ॥

जयमङ्गलः । पुं । ज्वरघ्ने औषधविशेषे ॥ राजवाह्ये हस्तिनि ॥ ध्रुवकविशेषे ॥ यथा । चतुर्विंशतिवर्णाङ्घ्रिः कथितोजयमङ्गलः । शृङ्गारवीरयोरेव ताले चाँचपुटेचसइति ॥

जयवाहिनी । स्त्री । शच्याम् । इन्द्राण्याम् ॥ चारुधारा महेन्द्राणी चेन्द्राणी जयवाहिनीतिरभसः ॥ जयवादिनीतिपाठान्तरम् ॥ माहेय्याम् ॥ जय सैन्ये ॥ जयस्य वाहिनी ॥

जयशेखरः । पुं । स्वर्चमूलत्रिकोणोच्चस्थानगोयदिगीष्पतिः । जयशेखरयोगोयं नानाऽमितफलप्रदः इतिवर्णिते याचायोगे ॥

जया । स्त्री । जयन्त्याम् ॥ तिथिविशेषे । चयोदश्यष्टमीचैव तृतीयाचजया स्मृता ॥ पथ्यायाम् । हरीतक्याम् ॥ उमायाम् । दुर्गायाम् ॥ व्युत्पत्ति र्यथा । जयः कल्याणवचनो ह्याकारोदातृवाचकः । जयंददातियानित्यं साजयापरि कीर्त्तितेति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ दुर्गायाः सख्याम् ॥ बुद्धशक्तिविशेषे । तारायाम् ॥ गणिकारिकायाम् । अग्निमन्थवृक्षे ॥ विजयायाम् । भङ्गायाम् ॥ पताकाविशेषे ॥ नीलदूर्वायाम् ॥ शास्त्रादृक्षे ॥ जयति । जि० । पचाद्यच् । टाप् ॥

जयारवः । पुं । बन्दिनांजयजयेतिशब्दे ॥

जयावहा । स्त्री । भद्रदन्तीवृक्षे ॥

जयाश्रया । स्त्री । जरडीतृणे ॥

जयाह्वा । स्त्री । भद्रदन्तीवृक्षे ॥

जयी । त्रि । जययुक्ते । विजयिनि ॥ जेतुंशीलमस्य । प्रजोरिनिरित्यधिकारे जिदृक्षिविश्रीणवमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्चेति इनिः ॥

जय्यः । त्रि । जेतुंशक्ये ॥ जिजये जि-अभिभवेवा । शकिलिङ्चेति शक्यार्थेयत् । गुणः । क्षय्यजय्यौशक्यार्थे इति यान्तादेशः ॥

जरठः । त्रि । कर्कशे ॥ पाण्डौ ॥ कठिने ॥ जीर्णे ॥ जीर्यति । जॄष्वयोहानौ । बाहुलकादठः ॥ पुं । जरायामितिविश्वः ॥

जरडी । स्त्री । तृणविशेषे । गण्डाटिकायाम् । सुनालायाम् ॥

जरणः । पुं । म । जीरके ॥ अजाज्याम् । कृष्णजीरके ॥ हिङ्गुनि ॥ सौवर्चले ॥ कुष्ठौषधौ ॥ पुं । कासमर्दे ॥ जरयति । जॄष्० । नंद्यादित्वाल्ल्युः

जरणाद्रुमः । पुं । अश्वकर्णवृक्षे ॥

जरणा । स्त्री । कृष्णजीरके ॥

जरन् । त्रि । जरातुरे । वृद्धे ॥ पुराण

ने ॥ जीर्यति । जृष्० । जीर्दन्तेर-
तृन् ॥

जरती । स्त्री । जीर्णायाम् । वृद्धायाम्
॥ उगितश्चेतिङीप् ॥

जरत्कारः । पुं । जरत्कारुमुनौ ॥

जरत्कारुः । पुं । मुनिविशेषे । यायावरे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जरत्कारुः । स्त्री । मनसादेव्याम् ॥

जरत्कारुप्रिया । स्त्री । मनसादेव्याम् ॥

जरद्गवः । पुं । वृद्धोक्षे ॥ जरन् चासौ गौश्च । पूर्वकालैकेतिसमासः । गोरतद्धितलुकीतिटच् ॥ गृध्रविशेषे ॥

जरन्तः । पुं । महिषे ॥ चि । वृद्धे ॥ जीर्यति । जृष्० । जृविशिभ्यांभच् ॥

जरसानः । पुं । पुरुषे ॥ जीर्यते । जृष्० ।छन्दस्यसानच्शुजृभ्यामित्यसानच् ॥

जरा । स्त्री । विस्रसायाम् । वयः कृतश्लथमांसाद्यवस्थाविशेषे । प्रत्याशक्तिते जोनिरोधपरपरिभवादिरूपायां वलिपलितादिलक्षणायां वयोहानौ ॥ सा तु कालकन्या । यथा । कालकन्या जरा साक्षात् लोकस्तां नाभिनन्दति । स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय जवनेश्वरः ॥ इति श्रीभागवतम् ॥ एषां भेदप्रभेदेन चतुष्षष्ठिकजसम्भृताः । मृत्युकन्यासुताश्चैव जरा तस्याश्चकन्यका ॥ जराच भा

र्तृभिः सार्द्धं शश्वद्भ्रमति भूतलम् । एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च सम्मतम् ॥ पलायन्तेच तंदृष्ट्वा वैनतेय मिवोरगाः ॥ चक्षुर्जलस्य व्यायामः पादाधस्तैलसेवनम् । कर्णेतैलं मूर्द्धितैलं जराव्याधिविनाशनम् ॥ वसन्ते भ्रमणं वह्निसेवा ऽस्वप्नं करोतियः । वालाञ्चसेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥ स्नातशीतोदकस्नायी सेवते चन्दनद्रवम् । नोपयाति जरातञ्च निदाघे ऽनिलसेविनम् ॥ प्रावृड्ष्णोदकस्नायीघनतोयं नसेवते । समयेच समाहारी जरातं नोपगच्छति ॥ शरद्रौद्रं न गृह्णाति भ्रमणं तत्रवर्जयेत् । स्नातस्नायी समाहारी जरातं नोपतिष्ठते ॥ स्नातस्नायीच हेमन्ते कालेवह्निं निषेवते । भुङ्क्ते नवान्नमुष्णञ्चजरातं नोपगच्छति ॥ शिशिरे ऽशुकवह्निंच नवोष्णान्नञ्चसेवते । य एवोष्णोदकस्नायी जरातंनोपगच्छति ॥ सद्योमांसं नवान्नञ्च वालास्त्रीक्षीरभोजनम् । घृतञ्चसेवते योहि जरा तं नोपगच्छति ॥ भुक्त्वा सद्यन्नं क्षुत्काले तृष्णायांपीयते जलम् ॥ । नित्यं भुङ्क्तेपताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥ दधिहैय

क्षीनञ्च नवनीतं तथागुडम्। नित्यं भुङ्क्ते संयमीयो जरातंनैव गच्छति॥ शुष्कमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्क स्तरुणां दधि। तं सेवन्तंजरा याति प्रहृष्टाभ्रातृभि.सह॥ रात्रौ येदधिसेवन्ते पुंश्चलीञ्च रजस्वलाम्। तमुपैति जरा हृष्टाभ्रातृभिः स ह सुन्दरि इतिब्रह्म वैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डम्॥ अस्याऔषधं यथा। पलाशचूर्णं समधुगव्याज्यामलका न्वितम्। सविडङ्गं पीतमाचं नरंकुर्यान्महामतिम्॥ मासैकेन महादेव जरामरणवर्जितः॥ पलाशबीजं सघृतंतिलमध्वन्वितं समम्। स माहं भक्षितं रुद्र जरां नयति संचयमिति गारुडे १९६ अध्यायः॥ चीरिकावृत्ते॥ राक्षसीविशेषे॥ यथा। अन्यस्यामपिभार्यायां शकले द्वहद्रथात्। नेमाताबहिरुत्सृष्टे जरयाचाभिसन्धिते॥ जीर्यत्यनया। जृष्०। षिद्भिदादिभ्योङ्। ऋदृशोङिगुणः। टाप्॥ याचभार्याविरूपा चीकश्मला कलहप्रिया। वचनोत्तरवक्त्रीच साजरान जराजरेति चाणक्यम्॥

जरातुरः। त्रि। जर्जरे। जरारोगग्रस्ते॥

जरापुष्टः। पुं। जरासन्धे॥

जराभीरुः। पुं। मदने। कामदेवे॥ त्रि। जराभयशीले॥

जरायणिः। पुं। जरासन्धे॥

जरायुः। पुं। उल्वे। गर्भाशये। गर्भावरणचर्मणि॥ येनवेष्टितो गर्भःकुक्षौतिष्ठतिसजरायुः॥ यातुचर्माकृतिः सूक्ष्माजरायुः सानिगद्यतेइति भगवतीगीतोक्तेः॥ जटायौ पक्षिराजे॥ जरामेति। किञ्जरयेःश्रिणः इतिञुण्॥

जरायुजः। त्रि। मनुष्यपश्वादौ॥ पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः। रक्षांसिच पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजा इति मनुः॥ यातुचर्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते। शुक्रशोणितयोर्योग स्तस्मिन्सञ्जायतेयतः। तत्रगर्भोभवेद्यस्मात्तेनप्रोक्तोजरायुजइति श्रीभागवतेभगवतीगीता॥ जरायोर्जातः। पञ्चम्यामितिजनेर्डः॥

जरासन्धः। पुं। चन्द्रवंशीयेनृपविशेषे। मागधभूपे। बार्हद्रथौ॥ अन्यस्यामपि भार्यायां शकले द्वे दृहद्रथात्। नेमाताबहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते॥ जीवजीवेति क्रीडन्त्याजरासन्धोऽभवत्सुतः इति भागवतम्॥ जरयासन्धितोयस्मात् जरासन्धस्त

तःस्मृतः ॥

जरासन्धजित् । पुं । भीमसेने ॥

जरी । त्रि । वृद्धे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

जरूथम् । न । मांसे ॥ स्थूलमांसे ॥ जीर्यति । जृष्० । जूवृञ्भ्या मूथन् ॥ पुं । असुरविशेषइतिवेदभाष्यम् ॥

जर्ज्जरम् । न । शैवले ॥ शक्रध्वजे ॥ त्रि । जरातुरे ॥ जीर्णे ॥ जर्जति । जर्ज परिभाषणभर्त्सनयोः । वाहुलकादरः ॥

जर्ज्जरीकः । त्रि । वहुच्छिद्रद्रव्ये ॥ जरातुरे ॥ जर्जति । उर्ज० । पर्फरीकादयश्चेति साधुः ॥

जर्णः । पुं । चन्द्रे ॥ वृक्षे ॥ जीर्यति । जृष० । कृष्टजसीतिनन् ॥ त्रि । जीर्णे ॥

जर्त्तिकः । पुं । जट्ट इतिप्रसिद्धे वाहीकदेशस्थेशूद्रे ॥ यथा । शाकलं नाम नगरमापगानामनिम्नगा । जर्त्तिका नामवाहीका स्तेषांवृत्तं सुनिन्दितमितिभारतेकर्णपर्व ॥

जर्त्तिलः । पुं । अरण्यतिले ॥ जर्त्तिलः कथ्यतेसद्भिररण्य प्रभवस्तिलः ॥

जर्त्तुः । पुं । योनौ ॥ मतङ्गजे ॥ जायते । जनी० । जनेस्तुरश्च । तु इत्यविभक्तिकोनिर्देशः । तुप्रत्ययोरेफश्चान्तादेशः ॥

जलः । त्रि । जडे ॥ न । गोकलने ॥

ह्रीवेरे ॥ नीरे । अम्बुनि । तोये ॥ ॥ पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषएतत् ॥ अस्योत्पत्त्यादयो निरूप्यन्ते ॥ रूपमात्राद्धि कुर्वाणात् तेजसोदैवचोदितात् । रसमात्रमभूत् तस्मादम्भो जिह्वारसग्रहः ॥ वर्णःशुक्लोरसस्पर्शौ जलेमधुरशीतलौ । स्नेहस्तत्रद्रवत्त्वन्तुसांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ नित्यतादिप्रथमवत् किन्तुदेहमयोनिजम् । इन्द्रियंरसनंसिन्धुहिमादिर्विषयोमत इतिकारिकावली ॥ जलंचतुर्विधं प्राहुरन्तरीक्षोद्भवं वुधाः । धाराजं कारकञ्चैव तौषारं हैममित्यपि ॥ हेमन्ते सारसं तोयं ताडागं वाहितं स्मृतम् । हेमन्तविहितं तोयं शिशिरेपिप्रशस्यते ॥ वसन्तग्रीष्मयोःकौपं वाप्यं वानैर्झरंजलम् । नदेयं वारिनादेयंवसन्तग्रीष्मयोर्वुधैः । विषवद्गनष्टचाणां पत्राद्यैर्दूषितं यतः ॥ औद्भिदं वान्तरीक्षंवा कौपंवा प्रावृषिस्मृतम् । शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकंपरम् ॥ दिवा रविकरैर्जुष्टं निशिशीतकरांशुभिः । ज्ञेयमंशूदकंनाम स्निग्धंदोषत्रयापहम् ॥ अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् । वल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥ अन्यच्च

।शरदिस्वच्छमुदयादगस्त्यस्याखिलं हितम् ॥ वृद्धसुश्रुतस्तु । पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तडागजम् । फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम् ॥ वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्येष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् । आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥ भाद्रे कौपं पयः शस्तं आश्विने चौण्ड्यमेव च । कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥ पानविधिस्तु । अत्यम्बुपाना-न्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः । तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेद् भूरि ॥ अल्पाम्बुपानविषयस्तु । अरोचके प्रतिश्याये मन्देऽग्नौ श्वयथौ क्षये । मुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामयेज्वरे ॥ व्रणे च मधुमेहे च पिबेत् पानीयमल्पकम् ॥ पानावश्यकत्वन्तु । जीवनं जीविनां जीवो जगत्सर्वन्तु तन्मयम् । अतोऽत्यन्तनिषिद्धेऽपि न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥ अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् । तोयाभावे पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते ॥ हारीतोऽप्याह । तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी । तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥ तृषितो मोहमायाति मो-

हात् प्राणान् विमुञ्चति । अतः सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥ प्रशस्तजलन्तु । अगन्धमव्यक्तरसं सुशीतं तर्षनाशनम् । अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥ निन्द्यं जलम् । पिच्छिलं कृमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्द्दमैः । विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥ अतिनिन्द्यं जलम् । कलुषं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणादिभिः । दुर्द्दर्शजमसंस्पृष्टं सौरचान्द्रमसांशुभिः ॥ अनार्त्तवं वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् । व्यापन्नं परिहर्त्तव्यं सर्वदोषप्रकोपनम् ॥ तत्कुर्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् । कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकांस्तथा ॥ दुष्टोदकनिर्दोषीकरणोपायस्तु । निन्दितञ्चापि पानीयं क्वथितं सूर्य्यतापितम् । सुवर्णरजतं लोहं पाषाणं सिकतां मृदम् ॥ भृशं सन्ताप्य निर्वाप्य सप्तधा साधितं तथा । कर्पूरजातीपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ॥ शुचिसान्द्रपटस्रावैः क्षुद्रजन्तुविवर्जितम् । स्वच्छं कनकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोषवर्जितम् ॥ पद्ममूलविसग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलैः । गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्य्यादम्बुप्रसादनम् ॥ जलस्य पाकाव

धिस्तु । आमंजलंजीर्यति याममा
त्रं तदर्द्धमात्रं शृतशीतलञ्च । तदर्द्ध
मात्रन्तुशृतंकदुष्णं पयः प्रपाकेषयए
वकालाः ॥ विशेषः पानीये द्रष्टव्यः
॥ पूर्वाषाढाख्ये नक्षत्रे ॥ जलति ।ज
लञ्च पशरते । पचाद्यच् ॥ ईशाने चा
पिपूर्वस्मिन्पश्चिमेचतथोत्तरे । शि
विरस्यजलं भद्रमन्यत्राशुभमेवच ॥
जलकरटकः। पुं । शृङ्गाटके ॥ कुम्भीरे ॥
जलकपिः । पुं । शिशुमारे ॥
जलकपोतः । पुं । जलपारावते ॥
जलकरङ्कः । पुं । नारिकेलफले ॥ अम्बु
जे ॥ शङ्खे ॥ जललतायाम् ॥ मेघे ॥
जलकल्कः । पुं । जम्बाले ॥
जलकाकः । पुं । जलकौवा इति प्रसि
द्धे दात्यूहे पक्षिणि । पानीकौडि
इतिगौडभाषा ॥ स्निग्धंगुरुहिमंह
ध्यंमांसंजलपक्षिणान्तु वातहरम् ॥
जलकाङ्क्षः । पुं । हस्तिनि ॥
जलकाङ्क्षी । पुं । हस्तिनि ॥ त्रि । जला
ऽभिलाषिणि ॥
जलकान्तारः । पुं । वरुणे ॥
जलकामुकः । पुं । कुटुम्बिनीवृक्षे ॥
जलकिराटः । पुं । ग्राहे ॥
जलकुक्कुटः। पुं । कारण्डवखगे । मद्गौ ॥
जलकुक्कुटी । स्त्री । गङ्गाचिल्ल्याम् ॥
जलकुक्कुभः । पुं । कोयष्टिखगे । कोडा

पार्खी इति गौडभाषा ॥
जलकुन्तलः । पुं । शैवाले ॥
जलकुञ्जकः । पुं । पङ्कारे ॥
जलकूपी । स्त्री । कूपगर्त्ते ॥ पुष्करि
रयाम् ॥
जलकूर्म्मः । पुं । शिशुमारे ॥
जलकेशः । पुं । शैवाले ॥
जलक्रीडा । स्त्री । नद्यादौवयस्यादि-
भिः सहजलनिः क्षेपादिरूपायां खे
लायाम् । व्याख्युच्याम् । करपिञ्छि
कायाम् ॥ परितापिषु वासरेषु प
श्यं स्फटलेखास्थितमात्तसौम्यकम् ।
। सुविशोधितनक्रमीनजालं व्यवगा
हेत जलं सुहृत्समेतः ॥
जलगुल्मः । पुं । जलावर्त्ते ॥ कच्छपे ।
कमठे ॥ जलचत्वरे ॥
जलङ्गः । पुं । ओषधिविशेषे । महा
काले ॥
जलचत्वरम् । न । चह्ररइतिख्याते ज
लगुल्मे । चातरजल इति गौड
भाषा ॥
जलचरः । पुं । ग्राहादियादस्सु ॥ जले
चरति । चर० । चरेष्टः ॥
जलचारी । पुं । मत्स्ये ॥ त्रि । जलच
रमात्रे ॥
जलजः । पुं । हिज्जलवृक्षे ॥ शैवले ॥
वानीरवृक्षे ॥ शङ्खे ॥ कुपीलौ ॥ क

किर्मीनैात् जलजावन्त्यादुं मकर स्येति प्रसिद्दराशिषु ॥ मत्स्य ॥ न। पद्मे ॥ शङ्खे ॥ चारविशेषे ।स्तो कारे ॥ त्रि। जलजाते ॥ जलेजातः । जनी०। डः ॥

जलजन्तुः । पुं । यादसि ॥ जलानां जन्तुः ॥

जलजन्तुका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलजन्म । न । पद्मे ॥ जले जन्मास्य ॥

जलजम्बूका । स्त्री । क्षुद्रजम्बाम् । भुजिजामन वनजामन इतिचभाषा॥

जलजिह्वः । पुं । नक्रे ॥

जलडिम्बः । पुं । शम्बूके। संबुला इति भाषा ॥

जलतण्डुलीयः । पुं । कञ्चटे ॥

जलतापिकः । पुं । इल्लीशमत्स्ये ॥ का कचीमत्स्ये ॥

जलतापी । पुं । जलतापिके ॥

जलतालः । पुं । इल्लीशे ॥

जलतिक्तिका । स्त्री । शल्लकीवृक्षे ॥

जलत्रा । स्त्री । छत्रे । जङ्गमकुट्याम् ॥

जलदः । पुं । मुस्तके ॥ मेघे ॥ त्रि । जलदानकर्त्तरि ॥ जलंददाति । डु दाञ्०। आतोनुपेतिकः ॥

जलदागमः । पुं वर्षाकाले ॥

जलदाशनः । पुं । शालवृक्षे ॥

जलदुर्गम् । न । अब्दुर्गे ॥

जलद्राची । स्त्री । शालिञ्च्याम् ॥

जलद्रोणी । स्त्री । नौकायाः सेकभाजने । अवगाहे ॥

जलधरः । पुं । मेघे ॥ मुस्तके ॥ तिनिशवृक्षे ॥ समुद्रे ॥ त्रि । जलधारिणि ॥ जलस्यधरः ॥

जलधरमाला । स्त्री । मेघपङ्क्तौ ॥ जगतीसंज्ञकद्वादशाक्षरावृत्तभेदे। मोभस्मौचेज्जलधरमालाब्ध्यङ्कैः ॥ या भक्तानांकलिदुरितोत्तप्तानां तापच्छेदेजलधरमालानव्या। भव्याकाराद्दिनकरपुत्रीकूले केलीलोलाह-रितनुरव्यात् सावः ॥

जलधरमालाकालः । पुं । वर्षाकाले ॥

जलधिः । पुं । समुद्रे । रसमालायाअविशेषात् क्षारोदादिसप्तसु ॥ तेच । क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त द्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्येन यथानुपूर्वं सप्तस्वपिच द्विर्द्वीपेषु पृथक् परितउपकल्पिताः ॥ जलानिधीयन्ते ऽत्र। डुधाञ्। कर्मण्यधिकरणेचेतिकिः । आकारलोपः ॥ दशशङ्कुसङ्ख्यायाम् । शतलक्ष कोटिषु १००००००००००००००॥

जलधिगा । स्त्री । नद्याम् । सरिति ॥ जलधिं गच्छति । गम्लृ०। डः ॥

जलधिजा । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥ जलधौ जाता । सप्तम्यां जनेर्डः ॥ चि । अब्धि जमाये ॥

जलधेनुः । स्त्री । दानार्थकृत्रिमधेनौ ॥

जलनकुलः । पुं । उद्रे । जलमार्जारे । उद्‌विलाव इति भाषा । धाडिया इति गौडभाषा ॥

जलनिधिः । पुं । उदन्वति । समुद्रे ॥ जलानि नितरां धीयन्तेऽत्र । कर्मण्यधिकरणेचेतिधाञः किः। जलानां निधिरितिवा । नेरुपसर्गस्योपसर्गान्तर निवृत्त्यर्थमुपादानम् ॥

जलनिर्गमः । पुं । क्षमे । अम्बुमार्गे ॥ प्राकारगृहभित्त्यादिषु जलनिःसरणजालके ॥ नद्यादावधःस्थस्यजलस्योर्द्ध्वं निस्सरणे ॥ निर्गमनम् । गम्लृ० । ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् ॥ निर्गम्यतेऽनेनवा करणे खनोघचेतिघः । जलानां निर्गमः ॥

जलमौलिका । स्त्री । शैवाले ॥ स्वार्थेकन् । ह्रस्वः ॥

जलनीली । स्त्री । शैवाले ॥ जलंनीलयति । णीलवर्णे । णिच् । कर्मण्यण् ॥

जलन्धरः । पुं । असुरविशेषे ॥

जलपतिः । पुं । वरुणे । दैत्यदेवे ॥ समुद्रे ॥

जलपवित्रम् । न । संन्यासिनांत्रिदण्डबद्धेवस्त्रे ॥ तच्च वितस्तिमात्रं शुक्लवस्त्रं सर्वदाचमनादौ जलशोधनार्थंच तच्कोणादौरं त्रिकोणादौरंवा भवति ॥

जलपारावतः । पुं । कोपिनि । जलकपोते ॥

जलपित्तम् । न । वह्नौ ॥ जलानां पित्तमिव दाहकत्वात् ॥

जलपिप्पली । स्त्री । जलपीपर इति भाषाप्रसिद्धे पिप्पलीविशेषे । लाक्षल्याम् । शारद्याम् ॥ जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः । संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा ॥ कटुपाकरसा रुच्या कषाया वह्निवर्द्धिनी ॥ जलस्य पिप्पलीव ॥

जलपृष्ठजम् । न । शैवाले ॥

जलप्रायम् । न । अनूपे ॥ जलंप्रायंयत्र ॥

जलप्रियः । पुं । चातके ॥ मत्स्ये ॥

जलप्लवः । पुं । उद्रे । जलनकुले ॥

जलफलम् । न । शृङ्गाटके ॥

जलरन्ध्रकः । पुं । जलमध्यगे स्रोतोभेदकरे दारुशिलादौ । विदारके । कूपके ॥

जलबन्धुः । पुं । मीने ॥

जलबुद्बुदम् । न । जलविम्बे । बुलबुला बुदुदा इतिच भाषा ॥ यथा ।

मानुष्येकदलीस्तम्भनिस्सारे सारमार्गणम् । यः करोति स वैमूढोजलबुद्बुदसन्निभे ॥
जलब्राह्मी । स्त्री । हिलमोच्याम् ॥
जलभूः । पुं । मेघे ॥ जलपिप्पल्याम् ॥
जलमक्षिका । स्त्री । वारिकूर्मौ ॥
जलमद्गुः । पुं । मत्स्यरङ्गविहङ्गमे ॥
जलमधूकः । पुं । जलमहुआ इतिख्याते मधूकवृक्षप्रभेदे । दीर्घपत्रे । मङ्गल्ये ॥
जलमसिः । पुं । मेघे ॥ इतिहारावली॥
जलमार्गः । पुं । प्रणालके । प्रणाल्याम् । पनाला पनारा इतिच ख्याते ॥
जलमार्जारः । पुं । जलनकुले ॥
जलमुक्-ग् । पुं । धूमयोनौ । मेघे ॥ जलं मुञ्चति । मुच्लृ मोचणे । क्विप् ॥
जलमूर्त्तिः । पुं । शिवे ॥ जलं मूर्त्तिर्यस्य ॥ स्त्री । करकायाम् ॥ जलस्य मूर्त्तिः ॥
जलमोदम् । न । उशीरे ॥
जलयन्त्रम् । न । फुहारा इतिख्याते धारायन्त्रे ॥
जलयन्त्रगृहम् । न । जलमध्यकृतगृहे । जलभवने । जलमहल इति भाषा ॥ समुद्रगृहे । फुहारेकाघरइतिभाषा ॥
जलयन्त्रनिकेतनम् । न । जलयन्त्रगृहे ॥

जलयन्त्रमन्दिरम् । न । समुद्रगृहे । फुहारेकाघरइतिभाषा ॥
जलरङ्कः । पुं ।
जलरङ्कुः । पुं । } दात्यूहपक्षिणि ॥
जलरञ्जः । पुं ।
जलरण्डः । पुं । जलकण्डे ॥ इतिहेमः ॥
जलरसः । पुं । लवणे ॥
जलरुण्डः । पुं । जलावर्त्ते ॥ पयोरेणौ ॥ भुजङ्गमे ॥ इतिमेदिनी ॥
जलरुट्-ड् । पुं । पद्मे ॥
जलरुहम् । न । पद्मे ॥ जले रोहति । रुह० । इगुपधेतिकः ॥
जलरूपः । पुं । मकरे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥
जललता । स्त्री । तरङ्गे ॥ इतिहारावली ॥
जलवरराटः । पुं । जलवसन्ताख्यव्रणे । रोगे ॥ पानीवसन्त इतिगौडभाषा ॥
जलवल्कलः । पुं । कुटणे । कुम्भिकायाम् ॥
जलवल्ली । स्त्री । शृङ्गाटके ॥
जलवानीरः । पुं । अम्बुवेतसे ॥ जले जातोवानीरः । शाकपार्थिवादिः ॥
जलवायसः । पुं । मद्गुपक्षिणि ॥
जलवालकः । पुं । विन्ध्यपर्वते ॥
जलवालिका । स्त्री । विद्युति ॥
जलवासः । पुं । विष्णुकन्दे ॥ न । उशीरे ॥

जलवाहः । पुं । मेघ ॥ जलंवहति । वहेःकर्मण्यण् ॥

जलवाहकः । पुं । महिषे । सुलापे ॥ जलस्य वाहकः ॥

जलविडालः । पुं । जलनकुले ॥

जलविन्दुजा । स्त्री । यावनालीशर्करायाम् ॥

जलविल्वः । पुं । कर्कटे ॥ पञ्चाङ्ग ॥ जलचत्वरे । चातरजल इति गौड भाषा । चहर इतिभाषा ॥

जलविषुवम् । न । आश्विनचिह्निते । तुलासङ्क्रान्तौ ॥ ज्योतिर्विदां चक्रविशेषे ॥

जलविहङ्गमः । पुं । सलिलकुक्कुटकारण्डवकलहंसादिषु ॥

जलवृश्चिकः । पुं । चिङ्गटमत्स्ये ॥

जलवेतसः । पुं । परिव्याधे । वानीरवृक्षे ॥ जलेजातोवेतसः । शाकपार्थिवादिः । जलजोवेतसः शीतःसङ्ग्राहीवातकोपनः ॥

जलव्यधः । पुं । कङ्कचोटमत्स्ये ॥

जलव्यालः । पुं । अलगर्द्दसर्पे । अलाध इतिभाषा ॥ जलस्थो व्यालः ॥ क्रूरकर्म्मणि जलजन्तौ ॥

जलशयः । पुं । विष्णौ ॥ शेते ऽस्मिन् । पुंसीतिशीङोघः । जलेशयः शय्याऽस्य ॥

जलशयनः । पुं । विष्णौ ॥ जलेशयनं यस्य ॥

जलशायी । पुं । नारायणे ॥

जलशुक्तिः । स्त्री । शम्बूके ॥

जलशूकम् । न । शैवाले ॥

जलशूकरः । पुं । कुम्भीरे ॥

जलसर्पिणी । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलसूचिः । पुं । कङ्कतोटमत्स्ये ॥ शृङ्गाटके ॥ शिशुमारे ॥ काके ॥ स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलस्तम्भनम् । न । मन्त्रादिना जलगतिवारणे ॥

जलस्था । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् ॥

जलहम् । न । स्वल्पजलयन्त्रगृहे ॥

जलहरणम् । न । मात्रावृत्तप्रभेदे ॥ यथा । लघुगुरुकनियमगत मिह फणिपतिमत मवगत मतिसुखनिगदपदम् दशवसुभुवनैर्यति रिह यदि भवतिहि रसिकजन हृदयविहितमदम् । वसुविमलचतुष्कलगणाहतगणिगणचरणविरामाहितसगणम्-कचिदपि गुरुसहितं भवति कहितं छन्दः सुन्दरि जलहरणम् ॥ यथा ॥ उपगम्य निभृततर मभिनवजलधर सुभगसुदर्शनचक्रधरम्-सखिकथयहृदयरुज मुरगराजभुजममलकमलदलनयनवरम् । अति

कुटिलकठिनशठ मपनय मयि शठ दर्शन मपि न ददासि चिरा द्रुचि राङ्गलतासदृशीनवयौवनकान्ति र चिरमिह रुचिरतरा ॥

जलहस्ती । पुं । ग्राहाख्ययादसि ॥

जलहास: । पुं । समुद्रफेने । फेने ॥ इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जलाकाश: । पुं । जलस्थाकाशे ॥ यथा । घटावच्छिन्नखे नीरं यत् तत्र प्रतिविम्बित: । साभ्रनक्षत्र आकाशो जलाकाशउदीर्यते ॥

जलाची । स्त्री । जलपिप्पल्याम् ॥

जलाखु: । पुं । जलप्लवे ॥

जलाञ्चलम् । न । स्वतोवारिनिर्गमे ॥ शैवाले ॥

जलाटन: । पुं । लोहपृष्ठे । कङ्कखगे ॥

जलाटनी । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलाट्टक: । पुं । नक्रराजे । हांगर-इतिभाषा ॥ न । पोताधाने ॥

जलात्मिका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलाधार: । पुं । तडागादिजलाशये ॥ जलपात्रे । आध्रियते ऽस्मिन् । धृङ् अवस्थाने । अध्यायन्यायोद्यावेत्यत्र अवहाराधारावायानामुपसंख्यानाद् घञ् । जलस्य आधार: ॥

जलाधिदैवत: । पुं । न । वरुणे ॥ न । पूर्वाषाढानक्षत्रे ॥

जलाम्बिका । स्त्री । कूपे ॥

जलायुका । स्त्री । जलौकायाम् ॥ जलमस्या: आयु: इत्यर्थे पृषोदरादित्वात् साधु: ॥

जलार्णव: । पुं । वर्षाकाले ॥ जलसमुद्रे ॥

जलार्द्र: । पुं । आर्द्रवस्त्रे ॥

जलार्द्रा । स्त्री । याज्ञिकानां व्यजनविशेषे । धुविते ॥ धुवित्रं तालवृन्तंस्यादुतत्येपव्यजनञ्चतत् । जलेनार्द्रं जलार्द्रास्यादिति वैजयन्ती ॥ क्लिन्न-वस्त्रे ॥

जलाल: । पुं । पानीयालौ ॥

जलालुकम् । न । पद्मकन्दे ॥

जलालुका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलालूकम् । न । शालूके । पद्मादिकन्दे । मृणालमूले ॥

जलालोका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलावर्त्त: । पुं । अम्भसाम्भ्रमे । जल-गुल्मे ॥

जलाशय: । पुं । तडागादिजलाधारे ॥ शृङ्गाटके ॥ समुद्रे ॥ न । उशीरे ॥ लामज्जके ॥ त्रि । जडाशये ॥ जलमाशयो हृदय मस्य ॥ जलमाशेते तिष्ठत्यत्रवा । पुंसीतिघ: ॥ जलेभाशेते वा । अच् ॥

जलाशया । स्त्री । गुण्डालायाम् ॥

जलाश्रयः । पुं । वृत्तगुच्छतृणे ॥

जलाश्रया । स्त्री । शूलीतृणे ॥ जला- कायाम् ॥

जलाष्ठीला । स्त्री । पुष्करिण्याम् ॥

जलाह्वयम् । न । उत्पले ॥

जलूका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलेचरः । पुं । हंसमद्गुबकादिजलच रपक्षिणि ॥ जले चरति । चरेष्टः । तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् ॥

जलेच्छया । स्त्री । हस्तिशुण्डावृक्षे ॥

जलेजातम् । न । पद्मे ॥

जलेन्द्रः । पुं । वरुणे ॥ जम्भले । पूर्वेय चे ॥ महोदधौ ॥ जलानामिन्द्रः ॥

जलेन्धनः । पुं । वाडवाग्नौ ॥ न । सौ रविद्युदादितेजसि ॥

जलेरुहा । स्त्री । कुटुम्बिनीवृक्षे ॥

जलेवाहः । पुं । डूबाबति गोताखोर इतिख्याते जातिविशेषे ॥ यथा । ज लेवाहा नथाहूय दक्षं स न्ययोज- यत् । तत्कृत्वा परमं यत्न माप राभ रणं न तत् । इति पाद्मे पातालख ण्डम् ॥

जलेशयः । पुं । मत्स्ये ॥ जले शेते । शी ङ्० । अधिकरणेशेतेरित्यच् । शय वासेत्यलुक् ॥

जलेश्वरः । पुं । वरुणे ॥ समुद्रे ॥ जला नामीश्वरः ॥

जलौका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलोच्छासः । पुं । परीवाहे । प्रवृद्धजल स्य निर्गममार्गे । समधिकजलस्य सर्व तो वहने वा । समधिकजलस्योपाये निष्कासने वा ॥ जलानि उच्छ्वसन्त्ये भिः । श्वसप्राणने । हलश्चेति घञ् ॥ जलानामुच्छ्वसनं वा । भावे घञ् ॥

जलोदरम् । न । जठरामये ॥ तस्य- निदानादि यथा । यः स्नेहपीतो- ऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तो प्ययवानिरूढः । पिबेज्जलं शीतल- माशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि त द्वहानि ॥ स्नेहोपलिप्तेष्वथवापितेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्धं म- हत् तत्परिवृत्तनाभिसमाततं पू- र्णं मिवाम्बुनाच ॥ यथादृतिःक्षुभ्य ति कम्पतेच शब्दायतेचापि दकोद रन्तत् । जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृ च्छ्रतमंमतम् । बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितमिति ॥

जलोद्धतगतिः । स्त्री । द्वादशाक्षराया जगत्याः प्रभेदे ॥ यथा । जसौ जस युतौ जलोद्धतगतिः । यथा । यदीय हलतो विलोक्य विपदङ्कलिन्दत नया जलोद्धतगतिः । विलासविपिनं विवेश सहसा करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥

जलोद्भवा । स्त्री । लघुब्राह्म्याम् ॥

जलोद्भूता । स्त्री । गुण्डालाक्षुपे ॥

जलोरगी । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलौका: । स्त्री । जलौकायाम् ॥ जल मोक: स्थान मस्या: । ओकस् सान्त म् प्रसिद्धम् ॥

जलौकस: । स्त्री । भूम्नि । रक्तपायाम् ॥ जलमोक: स्थानमासाम् । सान्तोयं वहुवचनान्त इत्यमर: ॥ जलोरगी जलोकातु जलौकाच जलौकसीति संसारावर्त्ता बहुवचनं प्रायिक मिति वदन्ति ॥

जलौकस: । पुं । रक्तपायाम् ॥ जलमो कोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच् । जलौकसे नेव रक्ताकृष्टि निपुणेन वेश्याजने नेति वासवदत्ता ॥

जलौका । स्त्री । जलोरग्याम् । रक्तपा याम् ॥ * ॥ अथातो जलौकावचार-णीय मध्यायं व्याख्यास्याम: ॥ * ॥ नृ पाढ्यवालस्थविरभीरुदुर्ब्बलनारीसु-कुमाराणामनुग्रहार्थं परमसुकुमा रोऽयं शोणितावसेचनोपायोऽभि-हितो जलौकस: । तत्र वातपित्तक-फदुष्टशोणितं यथासंख्यं शृङ्गजलौ कालाबुभि रवसेचयेत् स्निग्धशीतरू क्षत्वात् सर्व्वाणिसर्व्वैर्व्वा ॥ * ॥ भ वन्ति चात्र ॥ उष्णं समधुरं स्निग्धंग

वां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम् । तस्माद्वा-तोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ शीताधिवासा मधुरा जलौका वा रिसम्भवा तस्मात्पित्तोपसृष्टे तु हि ता सात्ववसेचने ॥ अला वुकटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम् । तस्माच्छ्लेष्मोपसृष्टे तु हितंतदवसेच ने ॥ * ॥ तत्र प्रच्छितेतनुवस्त्रपट लावनद्धेन शृङ्गेण शोणित मवसेचये दाचूषणात् । सान्तर्दीपयाऽलाव्वा ॥ * ॥ अथ जलायुका वक्ष्यन्ते- । जलमासामायुरितिजलायुकाजल मासामोक इति जलौकस: । ता-द्वादश तासां सविषा: षट् । ता-वत्यएव निर्व्विषा: । तत्र सविषा: । कृ ष्णा कर्ब्बुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामु द्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचू र्णवर्णा पृथुशिरा: कृष्णा । वर्म्मिम-त्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षि: कर्ब्बु रा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्य लगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्धराजिभि श्चि-त्रिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका-विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृति रणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मू र्च्छा ज्वरोदाहश्छर्द्दिर्म्मद: सदनमि

अलौका

ति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपनस्यकर्म्मादिषु प्रयोज्यः । इन्द्रायुधादष्ट मसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिताव्याख्याताः ॥ * ॥ अथ निर्विषाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिकाचेति ॥ * ॥ तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धामुद्गवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाऽऽशुगाच पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी । मूषिकाकृतिवर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यमुखी पुण्डरीकमुखी । स्निग्धपद्मपत्रवर्णाऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे ॥ इत्यविषाव्याख्याताः ॥ तासां यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि क्षेत्राणि । तेषु महाशरीरा बलवन्त्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः । पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भःसु च निर्विषाः ॥ * ॥ भवति चात्र ॥ क्षेत्रेषु विचरन्त्येता

अलौका

सलिलेषु सुगन्धिषु । न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः ॥ * ॥ तासां ग्रहणमार्द्रचर्म्मणान्यैर्वा प्रयोगैर्गृह्णीयात् । अथैनां नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थं चासामुपहरेच्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य निदध्यात् । स्वापार्थं तृणमौदकानि च पत्राणि । त्र्यहात् त्र्यहाच्चान्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥ * ॥ भवति चात्र ॥ स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिताः । अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः ॥ अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलशरावमध्ये मुहूर्त्तं स्थिताविगतक्लमा ज्ञात्वा ताभीरोगं ग्राहयेत् । श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयात् । अगृह्णन्त्यै चोरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वा दद्यात् शस्त्रपदानि वा कुर्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदान्यां ग्राहयेत् । यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद्गृ

ह्णातीति गृह्णन्तीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत्सेचयेच्च । दंशे तोदकण्डू-प्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति शुद्धमादहानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुख मस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथपतितां तण्डुलकण्डन प्रदिग्धगात्रीं तैलल वणाभ्यक्तमुखींवामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुली भ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठा ङ्गुलिभ्यांशनैः शनैरनुलोम मनुमा र्जयेत् तां मुखाद्वामयेत् यावत्स म्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता स लिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते सा दु र्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दु र्वान्तायाव्याधिरसाध्यइन्द्रमदो नाम गदो भवति । अथ सुवान्तां तां पूर्ववत् सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगा योगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्मधुनाव घट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचये त्वध्नीत वा व्रणं कषायमधुरस्निग्ध शीतैश्च प्रदेहैःप्रदिह्यादिति । भव तिचात्र ॥ क्षेत्राणि ग्रहणं जातीःपोप णं सावचारणं । जलौकसाञ्च यो वे त्ति तत्साध्यान्स जयेद्गदान् ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने * १३ ऽध्यायः ॥ जलमोको ऽस्याः । ओकस्थ:के

इतिनिपातनादोको ऽदन्तः । टाप् ॥

जल्पः । पुं । विजिगीषुवचने । स्वपच्च स्थापनपरपक्षदूषणवत्यां विजिगी षुकथायाम् ॥ यथोक्तोपपन्न च्छल-जातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भोज ल्पः । न्यायसूत्राम् १ । ४२ ॥ यथो क्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्नइत्यर्थः । मध्यमपदलोपीसमासः ॥ भाषणे ॥ वादे ॥ जल्पनम् । जल्पव्यक्तायांवा-चि । घञ् ॥

जल्पकः । त्रि । वहुभाषिणि ॥ जल्पति । जल्प० ण्वुल् ॥

जल्पन् । त्रि । व्याहरति ॥

जल्पनम् । न । कथने ॥ किं मिथ्याशत जल्पनेन सततं रेवन्न रामंवद ॥ त्रि । वहुभाषिणि ॥ जल्पति । जल्प० । नं द्यादित्वाल्ल्युः ॥

जल्पाकः । त्रि । वाचाले । वहुकुत्सि तभाषिणि ॥ जल्पति । जल्प० । तच्छी लः । जल्पभिक्षेतिषाकन् । षित्वात् स्त्रियां जल्पाकी ॥

जल्पितः । त्रि । उक्ते । कथिते ॥ जल्प्य तेस्म । जल्प० । क्तः ॥ न । कथने ॥

जवः । पुं । वेगे ॥ त्रि । वेगवति ॥ जु इति सौत्रोधातुः । जवनम् । ऋदो रप् ॥ न । सर्वेगगतिवचने ॥ वेगा ख्यगुणे ॥

जवन: । पुं ॥ वेगिद्रव्ये ॥ जवनोऽस्य ॥ जु इति सौत्रो गतौ वेगेच । जुचङ्क्रम्येतियुच् ॥ तुरुङ्गनाम इति जन प्रसिद्धे देशे ॥ म्लेच्छजातिविशेषे । जवनदेशोद्भवे प्रथमत:क्षत्रिये पश्चाद्विहितक्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥ सगरोऽस्य सर्वशिरोमुण्डनं सर्वधर्मबहिष्कृतत्वञ्च चकार ॥ श्रीकारीमृगे ॥ घोटके ॥ न । वेगे । स्यदे ॥ त्रि । वेगिनि ॥

जवनालम् । न । जुन्हरी जुवार इतिच प्रसिद्धे धान्ये ॥

जवनिका । स्त्री । कनात चिक सिरकी इत्यादिभाषाप्रसिद्धे व्यवधायकवस्त्रादौ । प्रतिसीरायाम् । तिरस्करिण्याम् । व्यवधानपट्याम् ॥ जवन्त्यनाम् । जु० । ल्युट् । कन् ॥

जवनी । स्त्री । अपध्याम् ॥ औषधीभेदे ॥

जवसम् । न । घासे ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

जवा । स्त्री । ओड्रपुष्पे ॥ ओडहुले ॥ जवति । जु० । अच् । टाप् ॥ मरुप्रसिद्धे चद्रजन्तुविशेषे ॥

जवादि । न । सुगन्धिद्रव्यविशेषे । गन्धराजे । कृत्रिमे । मृगधर्मजे ॥ जवादि नीरसं स्निग्ध मीषत्पिङ्गं सुगन्धदम् । आतपेबहुलामोदं राज्ञां योग्यमतन्मतमितिलक्षणम् ॥

जवाधिक: । पुं । जवने । वेगाधिकाश्वे ॥ जवेन अधिक: ॥ त्रि । अतिशयवेगवति ॥

जवापुष्पम् । न । ओड्रपुष्पे ॥ जवाऽऽख्यमस्य ॥

जवी । त्रि । वेगवति ॥ जवोऽस्यास्ति । इनि: ॥ उष्ट्रे ॥ घोटके ॥

जविष्ठ: । त्रि । अतिवेगवति ॥ अतिशयेन जववान् । अतिशायने इष्ठन् । विन्मतोर्लुगिति मतुपोलुक् ॥

जवीय: । त्रि । जववत्तरे ॥ मत्वन्तादीयसुनि मतुपोलुक् ॥

जसुरि: । पुं । वज्रे ॥ जस्यति । जसुमोक्षे । जसिसहोरुरिन् । जसुरये श्नाय जसुरिं बुधित मितिवेदभाष्यम् ॥

जहक: । पुं । काले ॥ त्राले ॥ निर्मोके ॥ निर्मोके ॥ जहाति । ओहाक्० । जहातेर्द्वेचेतिक्वुन् ॥ त्रि । त्यागिनि ॥

जहदजहल्लक्षणा । स्त्री । अंशान्तरपरित्यागेनांशान्तरलक्षणायाम् । भागत्यागलक्षणायाम् । वाच्यार्थैकदेशपरित्यागेनैकदेशवृत्तौ ॥ यथा । सोयंदेवदत्त: इतिवाक्ये सशब्दायंशब्दयो स्तदर्थयोर्वा विरुद्धतत्कालैतत्कालविशिष्टत्वपरित्यागेन अविरुद्धदेवदत्तेन सह लक्ष्य लक्षणभाव

सम्बन्धवृत्ति ॥

जहल्लक्षणा । स्त्री । वाच्यार्थमशेषतः परित्यज्य तत्सम्बन्धिन्यर्थान्तरे प्रवृत्तिरूपायां लक्षणायाम् ॥ यथा । गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति वाक्ये गङ्गाघोषयो राधाराधेयभावलक्षणस्य वाक्यार्थस्या ऽशेषतो विरुद्धत्वात् वाच्यार्थमशेषं परित्यज्य तत् सम्बन्धितीरलक्षणाया युक्तत्वात् जहल्लक्षणासङ्गच्छते ॥

जहत्स्वार्था । स्त्री । जहल्लक्षणायाम् ॥ जहत्स्वार्थातु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीत्युक्तेः ॥

जहा । स्त्री । मुण्डितिकायाम् ॥

जहानकः । पुं । प्रलये ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

जहुः । पुं । अपत्ये ॥ यथा । मृगजहुना मृगापत्येनेति श्रीधरस्वामी ॥

जह्नुः । पुं । चन्द्रवंशोद्भवे कुशराजपुत्रे ॥ गङ्गाऽऽगमनकाले येन गङ्गा पीता पुनर्भगीरथप्रार्थनया ऊरुं भित्त्वा-वहिर्निर्गमिता तेन सा जाह्नवीति-ख्यातिमागता ॥ विष्णौ ॥ जनान् संहारसमये ऽपह्नुते ऽपनयति । ह्नुङ् अपनयने । क्विप् ॥ जहात्यविदुषः भक्तम् नयति परमिति वा ॥ ओहा । जहाति । ओहाक् त्यागे । बाहुलकात् ऽन्तलोपश्चेति नुः ॥

जह्नुतनया । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ जह्नोरात्मजेऽप्येवं ॥

जह्नुसप्तमी । स्त्री । वैशाखसितसप्तम्याम् ॥ शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां वैशाखे जह्नुपुत्रिकाम् । प्रपूजयेत् सुखार्थाय स्वर्गमोक्षफलाय वै सुरा काम्या ख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

जह्नुसुता । स्त्री । गङ्गायाम् ॥

जा । स्त्री । मातरि । भर्त्तुर्भ्रातृभार्यायाम् ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥

जागतः । पुं । प्रगाथविशेषे ॥ जगती आदिरस्य । सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेष्विन्त्यण् ॥ न । जगतीछन्दसि ॥ स्वार्थे ऽण् ॥

जागरः । पुं । जागरणे । अन्तः करणस्य कृतसविकाशे ॥ जागृनिद्राक्षये । भावे घञ् ॥ जाग्रोविचीति गुणः ॥

जागरणम् । न । जागरे । निद्राभावे ॥ प्रमितिर्जागरे जाग्रद् भ्रमः स्वप्नोऽप्रमूढता । पापाद्विजन्यासुप्तिः स्यादेवं जागरणं त्रिधा ॥ जागृ० । ल्युट् ॥

जागरा । स्त्री । जागर्य्यायाम् ॥ जागरणम् । स्त्रियामधिकारे जागर्त्तेरकारो वा । जाग्रोविचिणल्ङित्स्विति-गुणः ॥

जागरितम् । न । इन्द्रियैरर्थोपलब्धौ ॥ स्वप्नदर्शनहेतुककर्म्मक्षये जागरित

मानयन् स्वोपाध्यन्तःकरणेन्द्रिय-सचिवस्तत्तदिन्द्रियविषयाननुमेयांश्च स्थूलान् व्यावहारिकान् पदार्थाननुभवति तदिदमस्य जागरितमित्युक्तम् ॥ जागृ० । क्तः ॥

जागरितस्थानः । पुं । स्थूलव्यष्ट्युपहितचैतन्ये विश्वशब्दवाच्ये ॥ जागरितं स्थानमस्य ॥

जागरितान्तम् । न । जागरितमध्ये जागरितविषये ॥

जागरिता । त्रि । सजागरे । जागरूके ॥ जागरणशीलः । जागृ० । तृन् ॥

जागरी । त्रि । जागरूके ॥ जागरणमस्यास्ति । इनिः ॥

जागरूकः । त्रि । अप्रमत्ते । सजागरे । जागरितरि । जागरणशीले ॥ जागर्त्तिच्छीलः । जागृ० । जागरूक इति जागर्त्तेरूकः ॥

जागर्त्तिः । स्त्री । जागरणे ॥ स्त्रियां क्तिन् ॥

जागर्य्या । स्त्री । जागरे ॥ जागरणम् । जागर्त्तेरकारो वेति पक्षे शः । यक् । जाग्रोविचीतिगुणः ॥

जागुडम् । न । कुङ्कुमे ॥ पुं । देशविशेषे ॥ तत्रत्यं कुङ्कुममत्युत्कर्षंभवति ।

जाग्रत् । पुं । जागरणे ॥ जागृ० । कि षतुकौ ॥

जागृवान् । त्रि । जागरूके ॥

जागृविः । पुं । अग्नौ ॥ नृपे ॥ जागर्त्ति । जागृ० । जॄशॄस्तृजागृभ्यः क्विन् ॥

जाग्रत् । त्रि । जागरणविशिष्टे ॥ स्त्री । जागरितावस्थायाम् ॥ यथा । श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियैः शब्दादिविषयं यदुपायते सा जाग्रदवस्था । सा च त्रिधा । यथा । प्रमितिर्जागरे जाग्रत् भ्रमः स्वप्नोऽयमूढता । पानादिजन्या सुप्तिः स्यादेवं जागरणं त्रिधा ॥ जाग्रति । जागृ० । शतृ ॥

जाग्रिया । स्त्री । जागरणे ॥ जागरणम् । जागृ० । जागर्त्तेरकारो वेति पक्षे शः । यक् । गुणात् परत्वेन रिङादेश इति धातुपारायणम् ॥

जाघनी । स्त्री । ऊरौ ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जाङ्गलः । पुं । कपिञ्जले पक्षिणि ॥ स्वनामख्याते निर्जलादिदेशे ॥ आकाशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पपानीयपादपः । शमीकरीरबिल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः ॥ हरिणैणर्ष्यपृषतगोकर्णखरसङ्कुलः । सुस्वादुफलवान् देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः ॥ * ॥ मांसवर्गेऽत्र जङ्घाला बिलस्थाश्च गुहाशयाः । तथा पर्णमृगा येऽपि विष्किराः प्रसहा अपि ॥ प्रसहा [illegible]

कारणाभावकल्पनात् गोपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिरेवस्यादिति ॥ नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं जातित्व मिति न्यायसिद्धान्तमुक्तावलिः- ॥ * ॥ गोत्वादौ ॥ तस्य लक्षणं यथा । आकृतिग्रहणाजाति र्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैःसह ॥ अस्यार्थः । आ क्रियते व्यज्यतेऽनयेति आकृतिःसंस्थानम् । गृह्यतेऽनेनेतिग्रहणंज्ञानम् । आकृत्याग्रहणं यस्याः सा आकृतिग्रहणा । जातिराकृतिग्रहणा भवति । संस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तेन मनुष्यगोमृगहंसादीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्वगोत्वमृगत्वहंसत्वादि जातिः ॥ एवं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां पृथक्संस्थानाभावत् ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह । लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति । या सर्वाणि लिङ्गानि नभजते साच जातिरित्यर्थः । स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः । जातिभेदाः पुमाख्याश्चेत्यमरसिंहेजातिभेदानांस्त्रीपुंसयोरेवेतिनियमे ब्राह्मणादीनां सर्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वम् । किन्तु अज्ञातहंसस्य

जनस्य हंसं दृष्टवतोपि तस्य संस्थानेन हंसत्वंव्यञ्जितुं नशक्यते इति हंसस्यापिजातित्वं नायातमिति पूर्वलक्षणस्य दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापिसर्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्यदोषः । इतिदोषद्वयमपाकर्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति । सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निर् निश्चयेन ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईदृशोहंसइत्युपदेशे हंसंदृष्टवतस्तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं शक्यतएवेति पूर्वलक्षणस्य नदोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यैकस्मिन्नुपदेशेपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वंन स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः । गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुल मिति सर्वलिङ्गभाजित्वात् संस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह । गोत्रञ्चेति । पुत्रपौत्रप्रभृतिकमपत्यं गोत्रमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितं गोत्रमिहगृह्यते गार्गीवात्सीत्यादि । चतुर्थलक्षणमाह । चरणैः सहेति । चरणञ्जातिरित्यर्थः । चरणश

जातिः	जातिसा
ब्दो वेदैकदेशवाची कठादिरूपः स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचकएव नतु जातिवाचकः । तेनास्य जातिसंज्ञार्थं वचनं । सच्छेत्युक्तम् गार्ग्यादीनां यञश्चेतिङीपि सिद्धेपि जातिसंज्ञाफलन्तु गार्गी भार्या यस्यासौ गार्गीभार्य इत्यादौ जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधः । गार्गी चासौ भार्या चेति गार्ग्यभार्या इत्यादौ पुंवत्कर्मधारयेतिपुनः पुंवद्भावः ॥ * ॥ प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः । असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥ गोत्रञ्च चरणानिचेत्यपरस्य जातिलक्षणम् । यथापूर्वं जातिलक्षणं तथा कुमारी भार्य इति भवितव्यम् । यथोत्तरं तथा कुमारभार्य इति इति भाष्यम् ॥ जननम् जनयति वा । जनी० । स्त्रियां क्तिन् । जनसनेत्यात्वम् ॥ * ॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति सावधारणो निर्देशः । तेन व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं दूषणाभिधानं जातिरित्यर्थः ॥ षड्जादिसप्तसु ॥ काव्यालङ्कारप्रभेदे ॥ घटत्वादिरूपा जातिर्हि घटादिशब्द इव सौनिमित्तम् ॥	जातिकोषम् । न । जातीफले । आयफल इतिभाषा ॥ जातिकोषी । स्त्री । जातीपत्र्याम् । जाविची इतिभाषा ॥ जातिधर्म्मः । पुं । ब्राह्मणत्वादिनिबन्धने अध्ययनाध्यापनादौ ॥ जातेर्धर्मः ॥ जातिफलम् । न । जातिकोषे ॥ जातिब्राह्मणः । पुं । तपःश्रुतविहीने विप्रे ॥ यथा । तपः श्रुतञ्च योनिश्च एतद्ब्राह्मणकारणम् । तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मणएवसः इति ॥ जात्याजन्मना ब्राह्मणः ॥ जातिभ्रंशकरम् । न । नवविधपातकान्तर्गते पातकविशेषे ॥ यथा । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः । जैह्म्यञ्च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतमिति ॥ जातिवैरम् । न । स्वाभाविकशत्रुत्वे ॥ तत् पञ्चविधम् । स्त्रीकृतम् १ यथा श्रीकृष्णशिशुपालयोः ॥ वास्तुजम् २ यथा कौरवपाण्डवानाम् ॥ वाग्जम् ३ यथा द्रोणद्रुपदयोः ॥ सापत्नम् ४ यथा मूषिकनकुलयोः ॥ अपराधजम् ५ यथा पूजनीब्रह्मदत्तयोः । इतिमहाभारतम् ॥ जातिशस्यम् । न । } जातीफले ॥ जातिसारम् । न । }

जातिस्मर: । पुं । तीर्थविशेषे ॥ त्रि । पूर्वजन्मजातिस्मरणवति ॥

जाती । स्त्री । सुमनायाम् । सुमनसि । मालत्याम् । चमेली इतिभाषा ॥ तत्पुष्पे ॥ क्तिन्नन्तात् क्तिजन्ताद्वा ङीष् ॥ जात्या:पुष्पम् । पुष्पमूलेषु बहुलमित्यनुदात्तादेरञो ऽस्य लुक् ॥

जातीकोशम् । न । जायफल इतिप्रसिद्धे जातीफले ॥

जातीपत्री । स्त्री । सुमन: पत्रिकायाम् । जावित्री इतिभाषा ॥ जातीपत्री लघु: स्वादु: कटूष्णा रुचिवर्णकृत् । कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषापहा ॥

जातीफलम् । न । जातीकोषे ॥ जातीफलं रसे तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं लघु । कटुकं दीपनं ग्राहि स्वर्यं श्लेष्मानिलापहम् ॥ निहन्ति मुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यकृष्णता: । कृमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुज: ॥ जात्यं फलम् । जातीलताया: फलं वा ॥

जातीय: । त्रि । जातौभवे ॥ वृद्धाच्छ: ॥ प्रकारार्थबोधके तद्धितप्रत्ययविशेषे ॥ यथा । तार्किकप्रकार: । तार्किकजातीय: । प्रकारवचनेजातीयर् ॥

जातीरसम् । न । बोले ॥

जातु । अ । कदाचिदर्थे ॥ यथा । जातु जनो नैति सुखं कर्मबाहुल्यात् कर्मणैव याति सुखं ज्ञानचुरत्वात् । ज्ञानरसं ब्रह्मरसं येन निपीतं क्षारभयं मारभयं तेनविगीतमिति ॥ ॥ शब्दे ॥ विमर्शने ॥ अविकल्पे ॥ निषेधे ॥ जायति । जैत्रये । बाहुलकात् क्तुन् ॥

जातुकम् । न । हिङ्गुनि ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

जातुधान: । पुं । राक्षसे ॥ जातु कदाचिदरन्ध्रंप्राप्य धानं सन्निधानमस्य ॥

जातुषम् । त्रि । लाक्षानिर्मिते ॥ जतुनोविकार: । त्रपुजतुनो:षुगित्यण् ॥

जातूकर्ण: । पुं । ऋषिविशेषे ॥ वैद्यशास्त्रप्रवर्त्तके मुनिविशेषे ॥

जातेष्टि: । स्त्री । वैश्वानरं द्वादशकपालंनिर्वपेत् पुत्रेजातइतिजातकर्मणिविहितायामिष्ट्याम् ॥

जातोक्ष: । पुं । दम्यवत्से । युववृषे ॥ जातश्चा सा वुक्षा च । अचतुरेति साधु: ॥ उत्पन्न उक्षाजातोक्ष इत्यमर: । अत्रउत्पन्नोऽहष्टदम्यभाव:-प्राप्तवलीवर्दभावोवार्थ: ॥

जात्य: । त्रि । श्रेष्ठे । कुलीने ॥ कान्ते

॥ आतौभवः । यत् ॥

आत्मन्धः । त्रि । जन्मान्धे ॥

आत्माभासः । त्रि । मायोत्पन्ने रज्जु सर्पादौ ॥ अजातिसत् आतिवदाभासते इतिविग्रहः ॥

आत्मुत्तरम् । न । असदुत्तरे ॥

आनकी । स्त्री । सीतायाम् ॥

आनपदः । पुं । जने ॥ देशे ॥ त्रि । जनपदोत्पन्ने ॥ जनपदे भवः । उत्सादित्वादञ् ॥

आनपदी । स्त्री । जनपदोत्पन्नवृत्तौ ॥ आनपदात् वृत्तौ वाच्यायां जानपदकुण्डेत्यादिना ङीष् ॥ अजन्मन्ते न टिट्ढेतिङीप्याद्युदात्तः ॥ जनपदप्रभवायाम् ॥

आमानः । त्रि । धानवति ॥

आनु । न । ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागे । अष्ठीवति । घोंटु इति भाषा ॥ जायते । जनी० । दृसनिजनीतिञुण् । जनिवध्योश्चेति नप्रवर्त्तते अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् ॥

आनुकम् । न । जानुनि ॥ स्वार्थेयावादिभ्यःकन् ॥

आनुकारकः । पुं । रवेःपार्श्वगविशेषे ॥

आपः । पुं । जपे ॥ जपेर्भावेघञ् ॥

आपकः । त्रि । जपकर्त्तरि ॥ जपति । जपमासते । एवुल् ॥

आपनम् । न । निरसने ॥ निर्वर्त्तने ॥

आवालः । पुं । सत्यकामेमुनौ ॥ जवालाया अपत्यम् । अण् ॥

आवालिः । पुं । मुनिविशेषे ॥

आमदग्न्यः । पुं । जमदग्निसुते । परशुरामे ॥ जमदग्नेर्गोत्रापत्यम् । गर्गादिभ्योयञ् इत्यनन्तरापत्येपि गोत्रत्वपाध्यारोपात् यञ् । अनन्तरविवक्षायान्तु ऋष्यन्धकेत्यऽणि जामदग्न इतिबोध्यम् ॥

आमलम् । न । तन्त्रशास्त्रविशेषे । यामले ॥

आमाता । पुं । दुहितुःपत्यौ ॥ सूर्यावर्त्ते । सुलचिया इति गौडप्रसिद्धे शाके ॥ धवे । वल्लभे ॥ जायां माति मिमीते मिनोति वा । मा० । माङ्० । डुमिञ्० वा । नप्तृनेष्टृतिसाधुः ॥

आमिः । स्त्री । स्वसरि । भगिन्याम् ॥ कुलस्त्रियाम् ॥ दुहितरि ॥ स्नुषायाम् ॥ शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् । न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदेतिमनुः । ग्रहपतिसंवर्द्धनीयसन्निहितसपिण्डस्त्रियोजामयइतिकुल्लूकभट्टः ॥ जायति जायतेवा । जैक्षये । बाहुलकान्मिः ॥ यद्वा । जमति । जमु अदने । बाहुलकादिञ् दीर्घश्च-

॥ कर्मण्यजादिभ्यश्चीम् वेति- स्वामी ॥

जामिता । स्त्री । आलस्ये ॥

जामा । स्त्री । कुलयोषायाम् ॥ स्वसरि ॥ ङीष् ॥

जामेयः । पुं । भागिनेये ॥ जाम्याअप त्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

जाम्बवम् । न । जम्बूफले ॥ जम्ब्वाःफलम् । जम्ब्वावेत्यण् । तस्यविधानाल्लुक् ॥ सुवर्णे ॥ कपिविशेषे ॥ नगरविशेषे ॥

जाम्बवान् । पुं । ब्रह्मणःपुत्रे । रामाय णादिप्रसिद्धपराक्रमे ऋक्षराजे ॥-

जाम्बवती । स्त्री । जाम्बवतोदुहितरि श्रीकृष्णपत्न्याम् ॥ नागदमन्याम् ॥

जाम्बवी । स्त्री । नागदमन्याम् ॥

जाम्बुवान् । पुं । जाम्बवति ॥

जाम्बूनदम् । न । स्वर्णे ॥ धुस्तूरे ॥ का ञ्चनविशेषे ॥ यथा जाम्बूनदेनाम्ब सदृशं लोहमस्तिचेत् । तथा चककुधर्मेणसमयोन्धः समोभवेदिति॥ समयः आचारः ॥ जम्बूरसस्य नद्यां भवम् । तत्रभवइत्यण् ॥ तीरमृत्त द्रसंप्राप्य सुखवायुविशोषिता । जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम् ॥ तद्रसं जम्बूरसम् ॥ यथा मेरुमन्दरपर्वतस्थजम्बूफलाना मप्रच निपातविशीर्णाना मनस्थिप्रायाणा मिभकायनिभानां रसेन जम्बूनाम नदी इलावृतं वहति । तस्या उभ- योस्तीरयो र्मृत्तिका जम्बूरसेनानु विध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाके- न सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं- नाम स्वर्णं भवति ॥ इति श्रीभाग वतम् ॥

जाम्बूनदेश्वरी । स्त्री । देवीविशेषे ॥ तत्स्थाने ॥

जायकम् । न । कालीयके । पीतवर्णे सुगन्धिकाष्ठप्रभेदे । कालिया इति गौडभाषा ॥ जयति गन्धान्तरम् । जिअभिभवे । ण्वुल् ॥

जायमानः । पुं । उपनीते ॥

जाया । स्त्री । विधिमाविवाहितायां स्त्रियाम् । पत्न्याम् । द्वितीयायाम् ॥ जायतेऽस्याम् । अघ्न्यै० । अनेर्यक् । येविभाषेत्यात्वम् । पतिर्भार्यां संप्र विश्य गर्भोभूत्वेह जायते । जायाया स्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥ तस्मात् सप्तमभवने ॥

जायाघ्नः । त्रि । तिलकालकादिचिह्न- ॥ जायांहन्ति । हनः० । अमनुष्यक र्तृके चेतिटक् ॥ ङीपि जायाघ्नी ॥

जायाजीवः । पुं । नटे ॥ जाययाजीव ति । जीव० । इगुपधेतिकः ॥

जायानुजीवी । पुं । नटे ॥ वकपक्षि णि ॥ वेश्यापतौ ॥ दुःखे ॥

जायापती । पुं । द्विवचनान्तः । सह्यौक्त्या भार्याभर्त्तारौ ॥ जाया च पतिश्च । रा जदन्तादिषु निपातनात् पूर्वनिपातः ॥

जायुः । पुं । औषधे ॥ जयति रोगान् । जि० । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशू भ्य उण् इत्युण् ॥

जारः । पुं । उपपतौ ॥ जरयति । जृष्० । दारजारौ कर्त्तरि णि लुक्चेति घञ् । जीर्य्यतेऽनेनेति करणे वा घञ् ॥

जारजः । त्रि । विजन्मनि । अनियुक्ता सुते ॥ जारात् जातः । जनी०ड: ॥

जारणी । स्त्री । स्थूलजीरके ॥

जारद्गवी । स्त्री । मध्यममार्गे नक्षत्रवि शेषाणां संज्ञाविशेषे ॥ यथा । ज्येष्ठा नुराधाविशाखाश्चोक्ता जारद्गवीमता । एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यतइति ॥

जारितः । त्रि । शोषिते ॥

जारी । स्त्री । औषधीभेदे । जाडी इति गौडभाषा ॥

जारुत्थः । पुं । त्रिमुखाद्दिशाकयज्ञे ॥

जाल: । पुं । नीपवृक्षे ॥ न । गवाक्षे । जाली इतिभाषा ॥ आनाये । सूत्रादिभिर्निर्मिते मत्स्यादिजन्तुरोधकव स्तुनि ॥ क्षारके । पक्ष्यादिधारणार्थे पाशे ॥ दम्भे ॥ वृन्दे । गवे ॥ इन्द्र- जाले ॥ जलेक्षिप्यते । शेषस्त्वर्थः ॥ अवतिघनीभवति । जलघातने । क्षिपितीतिवा: ॥ यद्वा । जालयति । जलसंवरणे । च० । पचाद्यच् ॥

जालकः । पुं । गवाक्षे ॥ न । कोरके ॥ दम्भे ॥ कुलाये ॥ आनाये ॥ न । स्त्री । मोचकफले ॥ नवकलिकाइ- न्दे । क्षारके ॥ समूहे ॥

जालकारः । त्रि । जालकर्त्तरि ॥

जालकारकः । पुं । मर्कटके । लूताया म् ॥ त्रि । जालकर्त्तरि ॥ जालस्य- कारकः ॥

जालकिनी । स्त्री । मेष्याम् ॥

जालगर्दभः । पुं । रोगविशेषे ॥ तस्य लक्षणं यथा । विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् । दाहज्वरकरः पित्तात् सज्ञेयोजालगर्दभइति ॥

जालगोणिका । स्त्री । कराठालाशाम् ॥

जालजीवी । पुं । धीवरे ॥

जालन्धरः । पुं । पीठविशेषे ॥ त्रिगर्त्तदे शे ॥ पुंभूम्नि । जालन्धराः ॥ तद्देशस्थे षु । त्रिगर्त्तेषु ॥

जालपात् । पुं । हंसे ॥

जालपादः । पुं । शरारिप्रभृतिपक्षिवि शेषेषु ॥ जालाकारपादत्वादेषाम् ॥

जालप्राया । स्त्री । योद्धृणां लोहमय्या

मङ्गराजवृक्षाम् ॥
आलवर्बूरक: । पुं । वर्बूरवृक्षविशेषे । छ
ग्गाके ॥ आलवर्बूरको ह्रस्वो वातरो
गकफापह: । पित्तदाहकर इषोष्ण:
कषायश्च प्रकीर्त्तित: ॥
आलवान् । त्रि । मायाविनि ॥
आलिक: । पुं । वागुरिके । जालजीवि
नि ॥ लूतायाम् ॥ कैवर्त्ते ॥ त्रि ।
ग्राम आलिमि ॥ आलेन चरति । प
र्पादिभ्यष्ठन् । ङीषि आलिकी ॥
आलिका । स्त्री । वस्त्रविशेषे ॥ स्त्रीणां
मुखावरणवस्त्रे ॥ गिरिसारे ॥ जलौ
कायाम् ॥ विधवायाम् ॥ मटामांसौ
दरचितागुरचित्रयाम् । लोहवक्षा
हे ॥ चारके ॥
आलिनी । स्त्री । चित्रार्थगृहे । चित्र
शालायाम् ॥ कोषातक्याम् ॥ राज
कोषातक्याम् । तोरणी इति यस्या:
प्रसिद्धि: ॥
आली । स्त्री । पटोलिकायाम् । तोर
णी इति प्रसिद्धलतायाम् ॥ पटोले
॥ जलति । अल० । अखितीतिणा:
। जातेरस्त्रि गौरादिभ्यादाङीष् ॥
आलम: । पुं । पामरे ॥ क्रूरे ॥ असमी
क्ष्यकारिणि ॥ आलयति आल्यते वा
। जलजपवारणे । बाहुलकात्मम: ।
नेडुमिधूति ॥ जालं करोतिवा ॥

जाबाल: । पुं । सत्यकामेमुनौ ॥ ज
बालाया अपत्यम् । अण् ॥ अजाजी
वे । छागजीविनि । गडरिया इतिभा
षा ॥ जवमलतिआलाति वा । अल० ।
अण् वीणा । जबालो ऽजः तस्यायम्
। अण् ॥
जायकम् । न । कालीयनामगन्धद्रव्ये ॥
इतिसारसुन्दरी ॥
जापी । पुं । ध्रुवकप्रभेदे ॥ जापीति
नामाध्रुवको द्वाविंशत्यक्षरान्वित: ।
सन्निपातेन तालेन शृङ्गारे ऽभीष्ट
देवरसे ॥ नाम्न: शब्दोयम् ॥
जाहक: । पुं । घोङ्घ खगे । घोंघ इति
भाषा ॥ मार्जारे ॥ खट्वायाम् ॥ का
कच्छाम् । जलौकायाम् ॥ गात्रसङ्को
चिनिप्राणिविशेषे । कामरूपिणि ।
विलवासे ॥
जाह्नवी । स्त्री । गङ्गायाम् । त्रिपथगा
याम् ॥ जानुद्वारा पुरादत्ता जह्नु:
सम्पीयकोपत: । तस्यकन्या स्वरूपा
च जाह्नवी तेनकीर्त्तितात्रझपैव
संपुरायाम् ॥ जह्नो रपत्यं स्त्री । अण्
। ङीप् ॥
जाह्नवीय: । त्रि । गाङ्गे ॥ जाह्नव्यामय
म् । तस्येदमित्यर्थे वृद्धाच्छ: ॥
जि: । पुं । पिशाचे ॥ त्रि । जेतरि ॥ इ
त्येकाक्षरकोष: ॥

जिगत्नु: । पुं । प्राणेषु ॥ जिगंसति । गत्नु० । गमेः सन्वच्चेतिक्नुः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मलोपः ॥

जिगमिषा । स्त्री । गमनेच्छायाम् । गन्तुमिच्छायाम् ॥

जिगमिषु: । त्रि । गन्तुमिच्छौ ॥

जिगीषा । स्त्री । जेतुमिच्छायाम् । जयस्पृहायाम् ॥ जेतुमिच्छति जिगीषति । जिगीषतीति जिगीषा । अप्रत्ययात् । टाप् ॥ व्यवसाये ॥ प्रकर्षे ॥

जिगीषु: । त्रि । जयेच्छौ । जेतुमिच्छौ । निश्चयोत्साहवति ॥

जिघत्सा । स्त्री । क्षुधायाम् । बुभुक्षायाम् ॥ अत्तुमिच्छा घस्तुमिच्छा वा । अदेः सन्नन्तादप्रत्ययः । लुङ्सनोर्घस्लृ इतिघस्लादेशः ॥

जिघत्सु: । त्रि । क्षुधार्त्ते । बुभुक्षिते ॥ अत्तुमिच्छुः । अदेः सनि लुङ्सनोर्घस्लृ । ततः सनाशंसेत्युः ॥

जिघांसक: । त्रि । हननेच्छुके ॥

जिघांसा । स्त्री । हननेच्छायाम् ॥ हन्तुमिच्छेत्यर्थः ॥

जिघांसु: । पुं । शत्रौ ॥ त्रि । हन्तुमिच्छौ ॥ हन्तेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अभ्यासाच्चेतिकुत्वम् । अज्झनगमां सनीतिदीर्घः ॥

जिघृक्षा । स्त्री । गृहीतुमिच्छायाम् ॥

जिघृक्षु: । त्रि । गृहीतुमिच्छौ ॥ गृहेः सन्नन्तादुः ॥

जिघ्र: । त्रि । घ्राणकर्त्तरि ॥

जिङ्गिनी । स्त्री । वृक्षविशेषे । प्रमोदिन्याम् । झिङ्गिन्याम् ॥ जिङ्गनीमधुरासोष्णा कषाया योनिशोधिनी । कटुका व्रणहृद्रोगवातातीसारहृत्पटुः ॥

जिङ्गी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ॥ जिङ्गति । जिगिगतौ । पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ॥

जिजीविषा । स्त्री । जीवितुमिच्छायाम् ॥

जिजीविषु: । त्रि । जीवितुमिच्छौ ॥

जिज्ञासनीय: । त्रि । जिज्ञासितव्ये । जिज्ञास्ये ॥

जिज्ञासा । स्त्री । ज्ञातुमिच्छायाम् ॥

जिज्ञासितम् । त्रि । ज्ञातुमिष्टे ॥ विचारिते ॥ कृतजिज्ञासे ॥

जिज्ञासु: । त्रि । मुमुक्षौ । आत्मज्ञानार्थिनि ॥ ज्ञातुमिच्छौ ॥ बहुश्रुतः स्वल्पभाषी जिज्ञासुर्ज्ञानवानपीति तन्त्रम् ॥

जित: । त्रि । प्राप्तपराजये । परिभूते । पराजिते ॥ यथा । नहि जितो जेतुरग्रे स्थातुमुचितम् ॥ भजते विदे

श मधिकेनजित स्तदनुप्रवेश मथ वा कुशलः ॥ लब्धे । स्वायत्तीकृते । वशीकृते ॥ पुं । अर्हदुपासकविशेषे ॥

जितकामः । चि । सदाशिवे ॥ जितः-कामोयेन ॥

जितकाशिः । त्रि । दृढमुष्टौ ॥ इतिमहा भारतेनीलकण्ठः ॥

जितकाशी । चि । जितः इवे । जयिनि ॥ जितेनजयेन काशते प्रकाशते । काशदीप्तौ । शीले णिनिः ॥

जितक्रोधः । पुं । शिवे ॥ विष्णौ ॥ जि तः क्रोधो येन ॥ जितक्रोधः कथं त र्हिसुरारीन् हन्ति माधवः । वेदमा र्गस्थापनार्थं नतु कोपवशात्प्रभुः ॥ भृगुपादघातेनापिक्रोधानुत्पत्तेः ॥ चि । जितामर्षे ॥

जितनेमिः । पुं । आश्वत्थे । अश्वत्थनि र्मितेदण्डे ॥ चि । जितनेमिके ॥

जितशत्रुः । पुं । दृत्ताहत्पितरि ॥ चि । कृतशत्रुपराजये ॥

जितसङ्गदोषः । चि । प्रियाप्रियसन्नि धावपि रागद्वेषविवर्जिते ॥ जिताः सङ्गजनिता दोषा येन ॥

जितात्मा । चि । जितेन्द्रिये ॥ जितआ त्मायेन ॥

जितामित्रः । पुं । हरौ ॥ जिता अमित्रा बाह्या आभ्यन्तराश्च येन ॥ चि ॥ कृ तशत्रुपराजये ॥

जितारिः । पुं । बुद्धे ॥ दृत्तार्हत्पितरि ॥ त्रि । जितशत्रौ ॥ जिताअरयोयेन ॥

जिताष्टमी । स्त्री । जीमूताष्टम्याम् ॥

जिताश्वः । पुं । जितकाशिनि ॥

जितुमः । पुं । मिथुनराशौ ॥

जितेन्द्रियः । चि । स्ववशीकृतसर्वबाह्ये न्द्रिये । शान्ते ॥ यथा । श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वाच भुक्त्वा घ्रात्वाच यो नरः । न हृष्यति ग्लायतिवा सविज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ जितानि वशीकृतानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनियेन ॥ दान्ते ॥ पुं । कामवृक्षाख्ये क्षुपविशेषे ॥

जितेन्द्रियाह्वः । पुं । कामवृद्धिवृक्षे ॥

जित्तमः । चि । जयशीलानांमध्ये उ त्तमे ॥

जित्यः । पुं । हलौ । दृढहले । कृष्टस मीकरणार्थं स्थूलकाष्ठे ॥ विपूयवि नीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु इति निपातनात् क्यप् ॥

जित्वा । पुं । जयिनि ॥ जयति । जि० । शीङ्क्रुशीत्यादिनाक्वनिप् ॥

जित्वरः । चि । जेतरि ॥ जयशीलः । इणनशजिसर्त्तिभ्यःक्वरप् ॥

जित्वरी । स्त्री । काशिकापुर्याम् ॥ टि ड्ढेतिङीप् ॥ जयशीलायाम् ॥

जिनः । पुं । अर्हति ॥ बुद्धे ॥ विष्णौ ॥

अतिवृद्धे ॥ विश्वाकृत्रिमवादिजिनमुनि विशेषे ॥ त्रि । जित्वरे ॥ जयति । जि० । इण्‌सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् ॥

जिनसद्म । न । जिनगृहे । चैत्ये । विहारे ॥

जिनसुत: । पुं । बुद्धे ॥ बुद्धोनाम्नाजिनसुत: कीकटेषु भविष्यति । इति श्रीभागवतम् ॥

जिनेन्द्र: । पुं । बुद्धे ॥ जिनानामिन्द्र:॥

जिवि: । पुं । काले । समये ॥ पक्षिणि ॥ जीर्यति जीर्यते वा । जॄष्० । जीर्यते: क्रिन्‌रश्चव: इति क्रिन्प्रत्ययो रेफस्य वकारादेश: । बाहुलकाद्द लिचे लिदीर्घोन ॥

जिष्णु: । पुं । वासवे ॥ अर्जुने ॥ विष्णौ ॥ अर्के ॥ वसुषु ॥ त्रि । जित्वरे ॥ जयति । जयनशीलोवा । जिजये ऽभिभवेवा । ग्लाजिस्थश्चेतिग्स्नु: ॥

जिहीर्षा । स्त्री । हर्त्तुमिच्छायाम् ॥ हृञ्० अप्रत्ययादित्य: ॥

जिह्म: । त्रि । कुटिले ॥ मन्दे ॥ न । तगरपादपे ॥ जहाति हीयतेवा । ओहाक्० । जहाते:सन्वदालोपश्चेतिमन् ॥

जिह्मग: । पुं । सर्पे ॥ मदने ॥ त्रि । मन्दगे ॥ जिह्मंकुटिलंगच्छति । गम्लृ० । अन्येभ्योपीतिड: ॥

जिह्मता । स्त्री । सङ्कोचे ॥

जिह्मप्राय: । त्रि । कपटबहुले ॥

जिह्ममेहन: । पुं । भेके ॥

जिह्मशल्य: । पुं । खदिरे ॥

जिह्मित: । त्रि । घूर्णित ॥

जिह्व: । पुं । न । तगरमूले ॥

जिह्वल: । त्रि । लुब्धे । लोलुपे ॥ यथा । आहृत्य परमाह्ये भुञ्जते ये च जिह्वला: । पतन्ति नरके घोरे सुमर्षिको दकक्रिया: ॥

जिह्वा । स्त्री । रसनायाम् । रसज्ञाने न्द्रिये ॥ अस्या: परीक्षा यथा । शाकपत्रप्रभारूक्षा स्फुटिता रसना ऽनिलात् । रक्ता श्यामा भवेत् पित्ता लिप्ता श्री धवला कफात् ॥ परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रये ऽधिके । सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणेति भावमिश्र: ॥ लेढि लिहन्त्यनयावा । लिह० । घोषयश्च जिह्वेतिसाधु: ॥

जिह्वानिर्लेखनम् । न । जिह्वामार्जने । जीभी करना इति भाषा ॥ जिह्वामार्जनद्रव्ये । जीभी इति भाषा ॥ तत्तु हेमादिकं कोमलं कुर्य्यं स्वर्ण रूप्यताम्र लोहनिर्मितं जिह्वामलापकर्षणे प्रशस्तम् । तस्यगुणा: । मलवैरस्यजिह्वाश्रितमलनाशित्वम् । भा

रोग्यवचिकारित्वञ्चेति राजवल्लभः ॥
जिह्वापः । पुं । शुनि ॥ मार्जारे ॥ व्याघ्रे ॥ द्वीपिनि । चित्रव्याघ्रे ॥ भल्लूके ॥ सिंहे ॥ जिह्वयापिबति । पा० । कः ॥
जिह्वामलम् । न । कुसुके ॥
जिह्वामूलीयः । पुं । कखाभ्यां प्रागर्द्ध विसर्गसदृशे (ᳵ) विसर्गप्रभेदे ॥ जिह्वामूलेभवः । जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥
जिह्वारदः । पुं । खगे ॥
जिह्वालिट् । पुं । कुक्कुरे ॥ मार्जारे ॥ जिह्वयालेढि । लिह० । क्विप् ॥
जिह्वाशल्यः । पुं । खदिरवृक्षे ॥
जिह्वास्वादः । पुं । लेहने ॥ आस्वदनम् । स्वद० । घञ् । जिह्वयास्वादः ॥
जीनः । त्रि । वृद्धे ॥ जिनाति स्म । ज्या० । गत्यर्थेति क्तः । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् ॥ हलइति दीर्घः । ल्वादिभ्यश्चेति नत्वम् ॥ चर्मपुटे ॥
जीमूतः । पुं । अद्रौ ॥ धृतिकरे इति मेदिनी ॥ भृतिकरे इति हेमः ॥ देवताडे ॥ जीमूतइव ॥ पयोधरे ॥ वासवे घोषके ॥ मुस्तके ॥ जयति नभः जीयते ऽनिलेन वा । जि० । जेर्मूट् चोदात्तइति क्तः । जेर्दीर्घश्च ॥ जीवस्योदकस्य मूतः पटबन्धो यस्येति वा । पृ० ॥ जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन । मूङ् बन्धने । कर्मणि क्तः । पृषोदरादित्वात् वनशब्दलोपः ॥ ज्यानं जी । ज्या० । सं० क्विप् । जियावयोहान्यामूतोव दुइति वा ॥ जीवनं मुञ्चति वा । पृ० ॥
जीमूतकः । पुं । देवदाल्याम् ॥
जीमूतकूटः । पुं । पर्वते ॥
जीमूतमूलम् । न । शट्याम् ॥
जीमूतवाहनः । पुं । इन्द्रे ॥ जीमूतावाहनमस्य ॥ धर्मरत्ननामकस्मृतिसङ्ग्रहकर्त्तरि ॥
जीमूतवाही । पुं । धूमे ॥
जीमूताष्टमी । स्त्री । गौणाश्विनकृष्णाष्टम्याम् ॥
जीरः । पुं । जीरके ॥ खड्गे ॥ अणौ ॥ जुवति । जुः सौत्रः । जोरीचेतिरक् ॥ जिनाति वा । ज्या० । ज्यश्चेतिरग्वा ॥
जीरकः । पुं । अजाज्याम् । जीरा इति भाषा ॥ जीरात् संज्ञायामितिकन् ॥ अस्यगुणा यथा । जीरकत्रितयं-रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु । सङ्ग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥ ज्वरघ्नं पाचनं वल्यं वृष्यं रुच्यं कफापहम् । चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृदिति भावप्रकाशः ॥
जीरणः । पुं । जीरके ॥
जीरिका । स्त्री । वंशपत्रीतृणे ॥
जीर्णः । पुं । जीरके ॥ न । शैलजे ॥ त्रि ।

इत्ते । जरति ॥ पुरातने॥ परिपक्वे॥
जीर्य्यतिस्म । जृष्० । गत्यर्थोकर्म्मकः
। क्तः ॥ । निष्ठानत्त्वम् ॥
जीर्णज्वरः । पुं । पुरातनज्वरे ॥ अस्य
सामान्यलक्षणं यथा । योद्वादशभ्यो
दिवसेभ्य ऊर्द्धं दोषत्रय स्वदृष्टिगुणो
भ्यजर्द्धम् । त्वचां तनौ तिष्ठति मन्द
वेगो भिषग्भिरुक्तोज्वर एष जीर्ण-
इति ॥
जीर्णदारु । न । विधारा इति प्रसिद्धे
दृद्धदारकभेदे । सुपुष्पिकायाम् ॥
जीर्णपत्रः । पुं । पट्टिकालोध्रे ॥
जीर्णपत्रिका । स्त्री । वंशपत्रीतृणे ॥
जीर्णपर्णः । पुं । कदम्बे ॥ न । पुरातन
पत्रे ॥ त्रि । तद्वति ॥
जीर्णफञ्जी । स्त्री । जीर्णदारुणि ॥
जीर्णवज्रम् । न । वैक्रान्तमणौ ॥
जीर्णवस्त्रम् । न । पटच्चरे । मलवस्त्रे॥
जीर्णञ्च तद्वस्त्रञ्च ॥ त्रि । तद्युक्ते ॥
जीर्णबुध्नः । पुं । पट्टिकालोध्रे ॥ कैव-
र्त्तीमुस्तके ॥
जीर्णवृध्नकम् । न । परिपेले ॥
जीर्णा । स्त्री । स्थूलजीरके ॥
जीर्णास्थिमृत्तिका । स्त्री । अर्कोद्यथं
कृत्रिममृद्विशेषे ॥ यथा । अथवक्ष्ये
तुजीर्णास्थिमृत्तिकाकरणं प्रिये । शि
वालतुस्थले कुर्याद्दीर्घं गर्त्तं म

नोहरम् ॥ निःक्षिपेत् तत्रनानास्थि
सञ्चयं त्रिचतुष्पदाम् । सर्पिंचारं म
शाचारं मृतचारं शवस्थानिच ॥ ग
न्धकोष्मजलं चैव्यं नानामूत्राणि त
त्र च । एवं कृत्वा मासषट्कं दद्यात्
पाषाणमृत्तिकाम् ॥ कल्पास्थ्यूर्द्धं त
दूर्द्धन्तु कुर्याद्वज्रेष्टिकां शुभाम् । त्रि
वर्षाज्जायते सर्वमेकीभूतं दृषत्स
मम् ॥ ततोनिष्कास्य तच्चूर्णं कृत्वा
पात्राणि निर्म्मेमेत् । प्रशस्तं भोजनं
तत्र सूचये दृक्दूषणम् ॥ मत्स्यावि
षस्य संयोगात् तस्य भङ्गः प्रजायते
। दूषीविषादिसंयोगात् पात्रे स्फो
टाभवन्तिहि ॥ तत्रस्थितं सुरविषं
पात्रं कृष्णं प्रजायते । एवंज्ञात्वा त
त्र दद्यान्नकदाचिद्विषादिकमितिरा
मयः ॥
जीर्णिः । स्त्री । ज्यानौ । जीर्णत्वे ॥ ज
रणम् । जृष्वयोहानौ । क्तिन् । ऋ
ल्वादिभ्यःक्तिन्निष्ठावत् । रदाभ्यामि
तिनत्वम् ॥
जीर्णोद्धारः । पुं । भग्नमन्दिरादेः सं
स्कारे ॥
जीर्य्यन् । त्रि । वयोहानिंप्राप्नुवति ॥
जीर्व्विः । पुं । कुठारे । परशौ ॥ जृष्०
। जृशस्तृ जागृभ्यः क्विन् ॥
जीवः । पुं । प्राणिनि ॥ हस्ती ॥ इत्य

भेदे ॥ वृहस्पतौ ॥ असुधारणे ॥ कर्णे ॥ मनुष्यादिकीटपर्यन्ते प्राणिमात्रे । कार्यकरणसङ्घाते ॥ अनेकान्तवादिनां जीवास्तिकायसंज्ञया परिभाषिते जीवपदार्थे ॥ त्रिविधश्चासौ अनादिसिद्धमुक्तबद्धभेदात् । अत्रानादिसिद्धो ऽर्हन् जीवास्तिकायाख्यः । अपेतमोहादिबन्धो मुक्तः ।-मोहाद्यावृतस्तु बद्ध इति ॥ * ॥ उपाधिप्रविष्टे ब्रह्मणि । वाङ्मनः प्राणकरणग्रामानुप्रविष्टे । घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरचितयावच्छिन्ने चैतन्ये ॥ दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवत् बुद्धिस्थे-चैतन्यप्रतिबिम्बे ॥ साभासाहङ्कारे । चित्प्रतिबिम्बे ॥ प्राणादिकलापस्य धारयितरि ॥ प्राणान् चेतनरूपेण धारयन् जीव उच्यते ॥ लिङ्गदेहे ॥ एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडश विस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते ॥ इति श्रीभागवतम् ॥ पञ्चविधं पञ्चतन्मात्रात्मकम् । । त्रिवृत् त्रिगुणम् । षोडशविकारात्मना विस्तृतमित्यर्थः ॥ * ॥ विज्ञानमयकोषावच्छिन्नश्चिदात्मा कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानित्वेन इहलोकपरलोकगामी व्यावहारिको जीव उच्यते ॥ बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ * ॥ जीवो नाम देहादिव्यतिरिक्तस्तत्साक्षी त्वम्पदार्थो योऽयं विज्ञानमयः योऽयं संसरति योऽयं संसारी नतु देहादिर्जीवः तस्य दृश्यस्य द्रष्टृत्वानुपपत्तेः ॥ * ॥ अस्ति देवि परब्रह्मस्वरूपी निष्कलः शिवः । सर्वज्ञः सर्वकर्त्ता च सर्वेशो निर्मलो ऽव्ययः ॥ स्वयंज्योति रनाद्यन्तो निर्विकारः परात्परः । निर्गुणः सच्चिदानन्दस्तदंशा जीवसंज्ञकाः ॥ अनाद्यविद्योपहिता यथाग्नौ विस्फुलिङ्गकाः । देहाद्युपाधिसम्भिन्ना स्ते कर्मभि रनादिभिः ॥ सुखदुःखप्रदैः पुण्यपापरूपै र्नियन्त्रिताः । तत्तज्जातियुतं देह मायुर्भोगञ्च कर्मजम् ॥ प्रतिजन्म प्रपद्यन्ते तेषा मप्यपरं पुनः । सूक्ष्मं लिङ्गशरीरं तदामोक्षा दक्षयं प्रिये ॥ इति कुलार्णवे १ उल्लासः ॥ पुं । न । जीविते ॥ जीवनम् । जीव० । हलश्चेति घञ् ॥ जीवति वा । इगुपधलक्षणः कः ॥ जीवयति वा । अच् । मृतसञ्जीवनमन्त्रज्ञत्वात् ॥

जीवकः । पुं । प्राणके द्रुमे ॥ पीतसाले । विजयसार इति ख्याते ॥ क्षपणे ॥ क्षपणे ॥ अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेष

। कूर्चशीर्षे । ह्रस्वाङ्गे ॥ अस्यस्वरूप पर्यायगुणाः । यथा । जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ । रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ॥ जीवकः कूर्चकाकार ऋषभो वृषशृङ्गवत् ॥ जीवको मधुरः शृङ्गो ह्रस्वाङ्गः कूर्चशीर्षकः । ऋषभो वृषभो धीरो विषाणी न्द्राक्ष इत्यपि ॥ जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ । मधुरौ पित्तदाहघ्नौ कार्श्यवातक्षयापहाविति ॥ त्रि । सेवके । सेविनि ॥ वृद्ध्याजिविनि ॥ जीविनि ॥ आहितुण्डिके ॥ जीवयति । जीव० । ण्वुल् ॥ जीवतात् आशिषिचेतिवुन् ॥

जीवघनः । पुं । हिरण्यगर्भे ॥ घनोमूर्त्तिः । जीवलक्षणो घनः जीवघनः सैन्धवखिल्यवत् ॥

जीवजीवः । पुं । चकोरे ॥

जीवञ्जीवः । पुं । चकोरे ॥ जीवंजीवयति । तद्दर्शनेनविषनाशात् । कृत्यल्युटो बहुलमिति वाहुलकात् खच् ॥ खगान्तरे ॥ द्रुमप्रभेदे ॥

जीवत्तोका । स्त्री । जीवदपत्यायाम् । जीवत्स्वाम् ॥ इतिहेमः ॥

जीवत्त्वम् । न । कूटस्थादीनां चतुर्णां समूहे ॥ तथाहि । कूटस्थंब्रह्म अन्तःकरणम् अन्तःकरणाश्रयाऽविद्या चिदाभासश्चेति चतुष्टयंमिलितंसज्जीवत्वमितिनीलकण्ठश्चैवः ॥

जीवत्पतिः । स्त्री । सधवायाम् ॥

जीवत्पितृकः । त्रि । विद्यमानपितृके ॥ यथा । अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम् नजीवत्पितृकः कुर्यात् कृतेपि पितृहाभवे दितिरघुनन्दनः ॥

जीवथः । पुं । कूर्मे ॥ प्राणे ॥ मयूरे ॥ मेघे ॥ त्रि । चिरायुषि ॥ धार्मिके ॥ जीवति । जीव० । शीङ्शपिरुगमि वञ्चिजीविप्राणि भ्योऽथः ॥

जीवदः । पुं । वैद्ये ॥ विद्विषि । रिपौ ॥ ग्रन्थिपर्णे ॥ त्रि । जीवनदातरि ॥ जीवं ददाति । डुदाञ्० । कः ॥

जीवदात्री । स्त्री । ऋद्धिनामौषधौ ॥

जीवधनम् । न । गवादिपशुषु ॥

जीवनम् । न । वर्त्तने । जीविकायाम् ॥ जीवन्त्यनेन । जीव० । ल्युट् ॥ नीरे । जले ॥ प्राणधारणे । आयुषि । जन्ममरणयोर्मध्यकाले ॥ हीनजीवना द जीवनं वरम् ॥ मज्जनि ॥ हैयङ्गवीने ॥ पुं । पुत्रे । जीवन्तौषधे ॥ वाते ॥ क्षुद्रफलकवृक्षे ॥ जीव्यतेऽनेन । जीव० । करणाऽधिकरणयोश्चेतिकरणे ल्युट् ॥

जीवनकम् । न । अन्ने ॥

जीवनयोनिः । स्त्री । यत्नविशेषे ॥ स-तु । अतीन्द्रियः शरीरे प्राणसञ्चार कारणम् । इतिभाषापरिच्छेदः ॥

जीवनहेतुः । पुं । वर्त्तनोपाये ॥ विद्या शिल्पंभृतिःसेवागोरक्ष्यंविपणिःकृषिः । वृत्तिर्भैक्ष्यं कुषीदञ्च दशजीवनहेतवः ॥

जीवना । स्त्री । मेदौषधे ॥

जीवनाघातम् । न । विषे ॥

जीवनावासः । पुं । वरुणे ॥ जीवन मावासो यस्य ॥

जीवनिका । स्त्री । हरीतक्याम् ॥

जीवनी । स्त्री । गुर्जरदेशे डोडो इति प्रसिद्धायां जीवन्त्याम् । मधुस्रवायाम् । काकोल्याम् ॥ डोड्याम् ॥ मेदायाम् ॥ महामेदायाम् ॥ यूथ्याम् ॥ जीव्यतेऽनया । जीव० । करणेल्युट् ॥

जीवनीयकम् । न । } जले । वारि-
जीवनीयकम् । न । } णि ॥ जीवनायहितम् । छः ॥ जीवनीयगणे ॥

जीवनीयगणः । पुं । औषधविशेषे ॥ यथा । अष्टवर्गः सयष्टीको जीवन्ती मुद्गपर्णिका । माषपर्णी गणोऽयन्तु जीवनीय इतिस्मृतः ॥ जीवनो मधुरश्चापि नाम्ना सपरिकीर्त्तितः ॥ जीवनीयगणः प्रोक्तः शुक्रकृद्बृंहणो हिमः ॥ गुरुर्गर्भप्रदः स्तन्यः कफकृत् पित्तरक्तहृत् । तृष्णां शोषं ज्वरंदाहं भ्रमं मूर्च्छां व्यपोहति ॥ अपिच । अष्टवर्गस्य पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुक स्तथा । जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवन स्तु पुन स्तथेतिवैद्यक परिभाषा ॥

जीवनीया । स्त्री । जीवन्त्याम् । गुर्जरे डोडी इति प्रसिद्धायाम् ॥ जीवनायहिता । तस्मै हितमिति छः ॥

जीवनेत्री । स्त्री । सैंहल्याम् ॥

जीवनौषधम् । न । जीवातौ । मृतसञ्जीवनौषधे ॥ येनम्रियमाणो जीवति । जीवनस्य औषधम् ॥

जीवन्तः । पुं । प्राणे ॥ औषधे ॥ जीवशाके ॥ त्रि । आयुष्मति ॥ जीव्यात् । जीव० । दृह्निनन्दि जीविप्राणिभ्यःषिदाशिषीतिझच् । झोन्तः ॥

जीवन्तिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ जीवशाके ॥ वन्दायाम् ॥ हरीतक्याम् । जीवति । जीव० । दृह्निनन्दीति झचःषित्त्वान् ङीष् । कन् ॥

जीवन्ती । स्त्री । जीवन्त्याम् । मधुस्रवायाम् ॥ जीवन्ती शीतला स्वादुः स्निग्धा दोषत्रयापहा ॥ रसायनी बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघुः ॥ शाकमकारस्तु जीवन्त्याः कोमलं

पचं स्विन्नं तक्रसुभर्जितम् । हिङ्गुना संयुते तैले तक्रं चिप्त्वा प्रलेपयेत् ॥ डोडी इति गुर्जरे ऽस्याःप्रसिद्धिः॥ ग्रन्याम् ॥ गुडूच्याम् ॥ वन्ध्यायाम् ॥ डोड्याम् ॥ हरीतक्याम् ॥ जीवन्ती स्वर्णवर्णिनीति लक्षणम् ॥ जीवति जीवयति वा । जीव०। झटःयतुक् गित्त्वात् ङीप् ॥

जीवन्मुक्तः । त्रि । आत्मविदि । जीवन्नेव मुक्तसंसारे ॥ जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तद्ज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृते अज्ञानतत्कार्यसञ्चितकर्मसंशयविपर्ययादीना मपि बाधितत्त्वा दखिलबन्धरहितो- ब्रह्मनिष्ठ इति ॥*॥ ननुजीवन्मुक्तो व्यवहरति न वा। आद्ये तस्य बद्धान्न विलक्षणता। द्वितीये देहस्यानुपयोगात् सद्यः पातप्रसङ्ग इत्यतआह । अयन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादि भाजनेन शरीरेणान्ध्यमान्द्यपटुत्वादि भाजनेनेन्द्रिय ग्रामेण अशनायापिपासाशोकमोहादिभाजनेनचान्तः करणेन पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि कर्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धान्यारब्धफलानिच पश्यन्नपि बाधितत्वात् पर

मार्थतो न पश्यतीति । दृष्टान्तेनोक्तमर्थं स्पष्टयति । यथेन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तदिदमिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमार्थमिदमिति न पश्यति । उक्तञ्च । सुषुप्तिवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयन्तु पश्यन्नपिचाऽद्वयत्त्वतः । तथाच कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मवि न्नान्य इतीह निश्चयः इति ॥ वेदविद्याव्रतं स्नानं दैशिकस्य मुखात् स्वयम् । गृहीत्वाष्टोत्तरशतं ये पठन्ति द्विजोत्तमाः । प्रारब्धक्षयपर्यन्तं जीवन्मुक्ताभवन्तिते ॥ अष्टोत्तरशत मुपनिषदाम् ॥ कौलिके ॥ यथा । धन्या माहेश्वराः स्वार्थप्रत्यभिज्ञानशालिनः । स्वपरिज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्ता भवन्तिहि ॥ महामन्त्रप्रभावेण कुलाचार प्रभावतः । स्वेच्छाचारा निर्विकल्पा जीवन्मुक्ताहि कौलिकाः ॥ योन्तर्व्योमवदच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ जीवन्नेव मुक्तः ॥

जीवन्मुक्तिः । स्त्री । जीवतो बन्धनिवृत्तौ ॥ जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादिलक्षण श्चित्तधर्मः- क्लेशरूपत्वाद्बन्धो भवति तन्निवृत्ति- स्वरूपाजीवन्मुक्तिः ॥

जीवन्मुक्त्युपायः । पुं । कुलमार्गे ॥ जी

वन्मुक्ते कषायस्तु कुशमार्गेऽशिनापर इतिसदाशिवोक्तः ॥

जीवपुत्रः । पुं । } जीयापोताइति

जीवपुत्रकः । पुं । } प्रसिद्धे पुत्रजीव द्रुमे ॥

जीवपुष्पा । स्त्री । इहज्जीवन्त्याम् ॥

जीवप्रिया । स्त्री । हरीतक्याम् ॥

जीवभद्रा । स्त्री । जीवन्तीलतायाम् ॥ ऋद्धिनामौषधे ॥

जीवभूतः । त्रि । प्राणधारणोपाधिना कर्त्ता भोक्ता संसारीति मयैव प्रसिद्धिमुपगते ॥

जीवमन्दिरम् । न । शरीरे ॥

जीवला । स्त्री । सैंहल्याम् ॥

जीवलोकः । पुं । संसारे ॥ यथा । माता पिता गुरुजनः स्वजनो ममेति मायोपमे जगति कस्य भवेत् प्रतिज्ञा । एको यतो व्रजति कर्मपुरः सरोऽयं विश्रामवृक्षसदृशः खलु जीवलोकः ॥ सायंसायं वासवृक्षं समेताः प्रातः प्रातस्तेन तेन प्रयान्ति । त्यक्त्वान्योन्यं तञ्च वृक्षं विहङ्गा यद्वत् तद्वज् ज्ञातयो ऽज्ञातयश्चेति ॥ जीवानां लोकः ॥

जीववल्ली । स्त्री । चीरकाकोल्याम् ॥

जीवशाकः । पुं । मालवप्रसिद्धे शाकविशेषे । जीवन्ते । रक्तनाले । ताम्रपत्रे ॥

जीवशुक्ला । स्त्री । चीरकाकोल्याम् ॥

जीवश्रेष्ठा । स्त्री । ऋद्धिनामौषधे ॥

जीवसंज्ञः । पुं । कामवृद्धिवृक्षे ॥

जीवसाधनम् । न । धान्ये ॥

जीवसूः । स्त्री । जीवद्वत्सायाम् । जीवत्तोकायाम् ॥

जीवस्थानम् । न । मर्मणि ॥

जीवा । स्त्री । जीवन्तिकायाम् । मधुस्रवायाम् । डोडी इति गुर्जरभाषा ॥ मौर्व्याम् । धनुषोगुणे ॥ वचायाम् ॥ शिञ्जिते ॥ भूमौ ॥ हस्तौ ॥ जीवति । जीव० । पचाद्यच् । टाप् ॥

जीवातुः । पुं । न । अन्ने । भक्ते ॥ जीविते ॥ जीवनौषधे । मृतसञ्जीवनौषधे ॥ जीवयति जीवत्यनेन वा । जीव० । जीवेरातुः ॥

जीवात्मा । पुं । देहिनि । जीवे । पुनर्भविनि ॥

जीवाधारः । पुं । चेचे ॥ हृदये ॥

जीवान्तकः । पुं । जीवनार्थं पक्ष्यादीनां घातके । शाकुनिके ॥ त्रि । जीवनाशके ॥ जीवानां अन्तकः ॥

जीवाला । स्त्री । सैंहल्याम् ॥

जीवास्तिकायः । पुं । अनेकान्तवादिनां जीवपदार्थे ॥

जीविका । स्त्री । आजीवे । जीवनो-

पाये ॥ जीवन्त्याम् ॥ जीव्यते ऽन या। जीव०। गुरोश्चहलइत्यः। संज्ञायांकन्। क्त्वा ॥

जीवितम्। न। प्राणने। जीवने ॥ त्रि। जीवनान्विते ॥ ब्रह्मादीनामपिजीवितं स्वल्पमेव ॥ यथा। ये समर्था जगत्यस्मिन् सृष्टिस्थित्यन्तकारिणः। तेपि काले प्रलीयन्ते कालोहिबलवत्तर इतिस्मृतेः ॥

जीवितकालः। पुं। जीवनावच्छिन्नकाले। आयुषि ॥ जीवितस्यकालः ॥

जीवितज्ञा। स्त्री। नाड्याम् ॥ इ०रा० ॥

जीविताशा। स्त्री। जीवनलोभे ॥ जीर्यंति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः। जीविताशा धनाशाच जीर्यतोऽपिनजीर्यति ॥

जीवितेशः। पुं। यमे। पितृपतैा ॥ प्राणनाथे ॥ चन्द्रे ॥ सूर्ये ॥ त्रि। जीवितेश्वरे ॥ प्रिये ॥ जीवितस्वामिनि ॥ जीवातैा ॥

जीवी। पुं। प्राणिनि ॥ जीविनां दारुणो रोगः कर्मभोगः शुभाशुभः। भक्तो वैद्यस्तं निहन्ति कृष्णभक्तिरसायनात् ॥

जीवेष्टिः। स्त्री। इहस्पतिसवे ॥

जीवोत्पत्तिवादः। पुं। पाञ्चरात्राणां वादे ॥ सयथा। ब्रह्मणोवासुदेवाख्याज्जीवः सङ्कर्षणाभिधः। जायते च मन स्तस्मात प्रद्युम्नाख्यं ततः पुनः ॥ अहङ्कारो ऽनिरुद्धाख्य स्त्वस्त्वारो विश्वरूपकाः। वासुदेवाराधनाच्चैजायतेवन्धमोचणमिति ॥

जीवोपाधिः। पुं। सुषुप्त्यादिषु ॥ त्रयो जीवोपाधयः। तथाहि। सुषुप्तौ बुद्ध्यादिसंस्कारोपरञ्जित मज्ञानमात्र मुपाधिः। स्वप्ने जाग्रद्वासनामयं लिङ्गशरीर मुपाधिः। जाग्रदवस्थायाम् सूक्ष्मशरीरसंसृष्टस्थूलशरीरमुपाधिरिति ॥

जीव्या। स्त्री। गोत्तुरदुग्धायाम् ॥ जीवन्त्याम् ॥ हरीतक्याम् ॥

जुः। स्त्री। त्वरागमने ॥ सामान्यगमने ॥

जुगुप्सनम्। न। निन्दने ॥ त्रि। जुगुप्साशीले ॥ जुगुप्सते तच्छीलः। गुपेरनुदात्तेतश्चेतियुच् ॥

जुगुप्सा। स्त्री। निन्दायाम् ॥ घृणायाम्। घिन् इतिभाषा ॥ जुगुप्सनम्। गुपगोपनकुत्सनयोः। गुपेर्निन्दायांसन्। अप्रत्ययादिति भावेस्त्रियामः। टाप् ॥

जुगुप्सितः। त्रि। निन्द्ये ॥

जुङ्गः। पुं। वृद्धदारके ॥ जुङ्गति। जुगिवर्जने। अच् ॥ जुङ्ग्यते वा। घञ् ॥

जुङ्गकः। पुं। वृद्धदारकवृक्षे ॥ स्वाथ

कम् ॥

जुटकम् । न । जटायाम् ॥ इति शब्द रत्नावली ॥

जुटिका । स्त्री । शिखायाम् । चोटी-इति भाषा ॥ संहतकेशेषु ॥ जूडा जूटी इति भाषा ॥

जुषन् । त्रि । सेवमाने ॥

जुषमाणः । त्रि । प्रीयमाणे ॥ सेवमाने ॥

जुष्कक: । पुं । मुद्गयूषे ॥

जुष्टम् । न । उच्छिष्ट । भूठ भूंठ इतिच भाषा ॥ त्रि । सेविते ॥ प्रीते । जुष्यते स्म । जुषीप्रीतिसेवनयोः । क्तः ॥

जुष्यः । त्रि । सेव्ये ॥

जुहुराणः । त्रि । कुटिले ॥ चन्द्रे ॥ जुहूर्षति । हुर्च्छाकौटिल्ये । हुर्च्छेः सनोलुक् छलोपश्चेत्यानच् ॥ जुहुराणं कौटिल्यकारि इतिभाष्यम् ॥

जुहुवान् । पुं । अनले ॥

जुहुवाणः । पुं । अध्वर्यौ ॥ जातवेदसि ॥ चन्द्रे ॥

जुहूः । स्त्री । सुग्भेदे । पलाशकाष्ठनिर्मिते ऽर्द्धचन्द्राकृतिरूपे यज्ञपात्रे ॥ पर्णमये यज्ञपात्रविशेषे ॥ जुहोति अनया वा । हुदानादनयोः । द्युतिगमि जुहोतीनां द्वेचेति क्विप् जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ त्रैलोक्यात्मनः कोषस्य प्राग्भागे ॥ जुहूश्चयस्यांदिशिकर्मि-

णः प्राङ्मुखाः सन्तः इति ॥

जूः । स्त्री । आकाशे ॥ सरस्वत्याम् ॥ पिशाच्याम् ॥ जवने ॥ जुः सौत्रोगतौ । भ्राज भासेतिक्विप् दीर्घश्च । जूः जुवौ जुवः ॥ क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिना क्विप् दीर्घौ वा ॥

जूटः । पुं । जटायाम् । जूडा इतिभाषा ॥ बन्धे ॥

जूटकः । पुं । न । केशबन्धे । जटायाम् ॥

जूतिः । स्त्री । जवने । वेगे ॥ जुःसौत्रो वेगे । क्तिन् । ऊतियूतीत्यादिना निपातनाद्दीर्घः ॥

जूतिका । स्त्री । कर्पूरविशेषे ॥

जूर्णः । पुं । उलपे ॥

जूर्णाख्यः । पुं । उलू इति गौडप्रसिद्धे तृणविशेषे । खरच्छदे । सूच्यग्रे ॥

जूर्णाह्वयः । पुं । देवधान्ये । जुवार इति भाषा ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

जूर्णिः । स्त्री । वेगे ॥ आदित्ये ॥ ज्वरति । ज्वररोगे । वीज्याज्वरिभ्योनिः ॥

जूर्त्तिः । स्त्री । ज्वरे ॥ ज्वरणम् । ज्वर० । क्तिन् । ज्वरत्वरेत्यूठ् ॥

जूषः । पुं । न । यूषे ॥

जूषणम् । न । धातृपुष्प्याम् । धाइका फूल इतिभाषा ॥

जृम्भः । त्रि । मुखादिविकाशे । जृम्भायाम् ॥ जृम्भात्यर्थं समीरणात् ॥

पीत्वैकं श्वास मनिलः पुन स्त्यजति वेगवान् । आलस्यनिद्रायुक्तश्च स जृम्भ इतिकथ्यते ॥ अस्यचिकित्सा । यथा । शुण्ठी पिप्पल्यूषणं दीप्यकश्च सिन्धूद्भूतं चेति सर्वं पृथग्वा द्रूपं वा सूक्ष्मचूर्णीकृतं वा जृम्भाभङ्गः स्यात्कृतःस्यात्तदैव ॥ जृम्भावेगे समुत्पन्ने शोभनेशयनेनरम् । स्वापयेत् तेन नियमाज्जृम्भावेगःप्रशाम्यति ॥ जृम्भावेगः क्षयं याति कटुतैलेन मर्द्दनात् । भोजनात् स्वादुभोज्यानां तथा ताम्बूलभक्षणादिभिः ॥ जृम्भणम् । जृभि० घञ् ॥

जृम्भणम् । न । जृम्भे ॥ जृभिगात्रविनामे ॥ भावेल्युट् ॥

जृम्भमाणः । त्रि । जृम्भांकुर्वाणे ॥ विवर्द्धमाने ॥

जृम्भा । स्त्री । विकाशे ॥ मुखविदारणे । जृम्भे ॥ जृभि० । गुरोश्चेत्यः । टाप् ॥

जृम्भिका । स्त्री । जृम्भे ॥

जृम्भितम् । न । स्त्रीणां करणे ॥ ईहायाम् । विचेष्टिते ॥ प्रवृद्धे ॥ जृम्भे ॥ स्फुटिते । प्राप्तविकाशे ॥ जृम्भः सञ्जातोऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

जृम्भिणी । स्त्री । एलापर्ण्याम् ॥

जेतुम् । अ । वशीकर्त्तुमित्यर्थे ॥

जेता । त्रि । जित्वरे । जैत्रे ॥ जयशीलः । तृन् । तृच्च ॥ विजितोत्कर्षो ज्येतुरुत्कर्षो भवति ॥ पुं । मधुच्छन्दसःपुत्रे ऋषिविशेषे ॥

जेन्ताकः । पुं । चरकोक्ते स्वेदविशेषे ॥

जेमनम् । न । भोजने । जेमना इतिभाषा ॥ जमुअदने । ल्युट् ॥

जेयः । त्रि । जेतव्यमात्रके ॥ जेतुंयोग्यः । अर्हेकृत्यतृचश्चेति योग्यतायामचोयत् ॥

जैत्रः । पुं । पारदे ॥ न । औषधे ॥ त्रि । जेतरि ॥ जेतैव । प्र० अण् । जैत्रस्तु जेतायोगच्छत्यलं विद्विषतःप्रति ॥

जैत्ररथः । त्रि । जयशीले ॥ इतिहलायुधः ॥

जैत्री । स्त्री । जयन्तीवृक्षे ॥

जैनः । पुं । जिनमतावलम्बिनि । बौद्धे ॥ जिनस्यायम् । अण् ॥

जैपालः । पुं । जयपालवृक्षे ॥

जैमिनिः । पुं । पूर्वमीमांसाचार्ये ऋषिविशेषे ॥ अयंसामवेदधरो वेदव्यासशिष्यो वज्रवारकः ॥ यथा । मुनेःकल्याणमित्रस्य जैमिनेश्चापि कीर्त्तनात् । विद्युदग्निभयं नास्ति पठितेच गृहोदरेइति ॥

जैवम् । त्रि । जीवसम्बन्धिनि ॥ जीवस्येदम् । अण् ॥

जैवलिः । पुं । प्रवाहणे ॥ जीवलस्यापत्यम्...

जोऽपत्यम् । इञ् ॥

जैवातृकः । पुं । ग्लावि । सोमे ॥ भेषजे ॥ कर्पूरे ॥ त्रि । आयुष्मति । दीर्घायुषि ॥ कृशे ॥ जीवति जीवयति वा । जीव० । जीवेरित्यनुवृत्तौ आतृकन् वृद्धिश्चेतिसाधुः ॥

जैह्माशिनेयः । पुं । जिह्माशिनोऽपत्ये ॥ शुभ्रादित्वाड्ढक् । दाण्डिनायनेतिटिलोपाभावः ॥

जैह्म्यम् । न । कुटिलत्वे ॥

जोङ्गकम् । न । अगुरुणि ॥ जुङ्गति जुङ्ग्यते वा । जुगिवर्जने । क्वुन् । पृषोदरादिः ॥

जोङ्गटः । पुं । गर्भिण्यभिलाषे । दोहदे ॥ इति हारावली ॥

जोटिङ्गः । पुं । महादेवे ॥ महाव्रतिनि ॥

जोडः । पुं । जोडने ॥ जोडनम् । जुड बन्धने । घञ् ॥

जोडनम् । न । बन्धने ॥

जोन्नालः । पुं ।
जोन्नाला । स्त्री । } देवधान्ये ॥

जोषणम् । न । सेवने ॥

जोषम् । अ । सुखे ॥ प्रशंसायाम् ॥ तूष्णीमर्थे ॥ लङ्घने ॥ जुषते । जुषेरसौ । बाहुलकादम् ॥

जोषा । स्त्री । योषिति ॥ जुषते जुष्यते वा । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अच् टाप् वा ॥

जोषिका । स्त्री ॥ कलिकायाम् ॥

जोषित् । स्त्री । योषिति ॥ हृसृरुहियुषिभ्य इतिपाठे जुषेरितिः ॥

जोषिता । स्त्री । स्त्रियाम् ॥ जोष्यते स्म । णिजन्तात्कर्मणि क्तः ॥

जोष्यः । त्रि । प्रियेविषये ॥ जोष्यान् हि जुषतः कामः संप्राप्तोऽभिकाङ्क्षतीमम ॥

जोहलम् । न । }
जोहलकम् । न । } पञ्चमात्रस्यद्वितीये (ऽ।ऽ) पर्याये ॥

ज्ञः । पुं । ब्रह्मणि । स्वप्रकाशे ॥ चान्द्रमसायने । बुधग्रहे ॥ विचक्षणे । विदुषि ॥ पद्मासने । चतुराननने ॥ भौमे ॥ जानाति । ज्ञाअवबोधने । इगुपधेतिकः । आतोलोपइटिचेत्या लोपः ॥

ज्ञपितः । त्रि । ज्ञप्ते ॥ ज्ञप्यतेस्म । ज्ञा मारणादौमित् । णयन्तःक्तः । वादान्तशान्तेतिसाधुः ॥

ज्ञप्तः । त्रि । ज्ञपिते ॥ ज्ञप्यतेस्म । ज्ञा अवबोधने मारणादौचवर्त्तते । मारणादौ मित् । णयन्तः । क्तः । वादान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः इतिसाधुः ॥

ज्ञप्तिः । स्त्री । बुद्धौ । मनीषायाम् ॥

ज्ञपयति । ज्ञपमिच्च । अयं ज्ञाने ज्ञापने मारणतोषणनिशामने षु च वर्त्तते । चुरादि: । तत्र ज्ञानार्थकात् ज्ञपेर्यन्तत्वात् प्राप्तं युचं बाधित्वा बाहुलकात् क्तिन् ॥ ज्ञाने ॥ ज्ञप्ते स्तु कारणं राम शिष्यप्रश्नैवकेवला ॥

ज्ञात: । त्रि । ज्ञानेन विषयीकृते । प्रतीते । बुद्धे । प्रमिते ॥ ज्ञा० । क्त: ॥

ज्ञातनन्दन: । पुं । वर्द्धमानार्हद्विशेषे ॥

ज्ञातव्य: । त्रि । अवगन्तव्ये । बोध्ये ॥ मन्तव्ये ॥

ज्ञातसिद्धान्त: । पुं । तान्त्रिके । शास्त्रतत्त्वज्ञे । तत्त्वार्थज्ञातरि ॥ ज्ञाता: सिद्धान्ता येन ॥ आगमभाषया सर्वसिद्धान्तोपरि विराजमाने कौले ॥ यथा । सर्वे भ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं परम् । वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम् ॥ दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्त मुत्तमम् । सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं न हीति ॥

ज्ञाति: । पुं । ताते । पितरि ॥ पितृव्यादिपितृपक्षे । सगोत्रे । सपिण्डसहोदरादौ । स्वजने ॥ सचतुर्विध: । सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्ड: । ततस्त्रिपुरुषपर्यंतं सकुल्य: । ततश्चतुर्थपुरुषपर्यन्तं समानोदक: । अमनामधृतिपर्यन्तमपि समानोदका: । तत:परं गोत्रज: ॥ ज्ञातिद्रोहे दोषोयथा । यानि कानिच पापानि ब्रह्महत्यादिकानिच । ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ जानाति । ज्ञा० । क्तिच् ॥ ज्ञायते वा । क्तिन् ॥

ज्ञाता । त्रि । ज्ञानशीले । विदुरे । ज्ञानिनि ॥ ज्ञानाश्रये । अहङ्कारादिप्रकाशकत्वेन चेतने ॥ जानाति । ज्ञा० । तृन् ॥ वृत्तिद्वारा विषयज्ञा नवति ॥

ज्ञातेयम् । न । ज्ञातित्वे ॥ ज्ञातेर्भाव: कर्म वा । कपिज्ञात्योर्ढक् ॥

ज्ञान: । पुं । जीवे ॥ तस्यासावज्ञस्य । विषयान्जानाति प्राणिति चेत्यर्थ: ॥

ज्ञानम् । न । विशेषेण सामान्येनचावबोधे ॥ पदार्थग्राहिकायां वृत्तौ ॥ यथा । ज्ञानंद्विधा वस्तुमात्रद्योतकं निर्विकल्पकम् । सविकल्पन्तु संज्ञादिद्योतकत्वादनेकधा ॥ सङ्कल्पसंशयभ्रान्तिस्मृतिसादृश्यनिश्चया: । ऊहो ऽनध्यवसायश्च तथान्ये ऽनुभवा अपि ॥ इत्यादिभेदेनानेकविधाभवन्तीत्यर्थ: ॥ सम्यगवबोधे ॥ न्यायमते । अप्रमाच प्रमाचेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते । तच्छून्ये तन्मतिर्यास्या दप्रमा सानिरूपिता ॥ तत् प्र

ज्ञानम्

पञ्चो विपर्यासः संशयोपि प्रकीर्त्तितः। आद्यो देहआत्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः॥ भवेन्निश्चयरूपासा संशयोथ प्रदर्श्यते। किंस्विन्नरोवा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः॥ तदभावा ऽप्रकाराधी स्तत् प्रकारातुनिश्चयः॥ ससंशयो भवेद्याधीरेकत्राभावभावयोः। साधारणादिधर्मस्यज्ञानं संशयकारणम्॥ दोषो ऽप्रमायाजनकः प्रमायास्तुगुणो भवेत्। पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधोमतः॥ गुणःस्याद्भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा। अथवातत् प्रकारंयज्ज्ञानं तद्वत् विशेष्यकम्॥ ज्ञानंयन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते। तत् प्रमा ना ऽप्रमा नापिज्ञानंयन्निर्विकल्पकम्॥ प्रकारत्वादिशून्यंहिसम्बन्धानवगाहमात्॥ इतिभाषापरिच्छेदः॥*॥ योगेतु। एकत्वं बुद्धिमनसो रिन्द्रियाणाञ्च सर्वशः। आत्मनोव्यापिन स्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम्॥ इति मोक्षधर्मः॥ एकत्त्वं बुद्धिमादेणावस्थानम् बुद्धिर्वृत्तिनिरोध इतियावत्॥ देवताध्यानादौ॥ विवेकविज्ञाने। शास्त्राचार्योपदेशजे परमात्मविषये साक्षान्मोक्षफले आत्मनिश्चये॥ तत्त्वज्ञाने॥ शास्त्रे॥

ज्ञानम्

मोक्षफलिकायांधियि॥ जीवेश्वरजगद्भेदभ्रमाधिष्ठानभूते नित्यस्वप्रकाशे सच्चिदानन्दरूपादितीये परमार्थसत्ये॥ आत्मामात्मसर्वपदार्थावबोधे॥ विवेकसामर्थ्ये॥ अध्यात्मोपासने॥ शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चये॥ अमानित्व मदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्। आचार्योपासनं शौचं स्थैर्य मात्मविनिग्रहः॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्य मनहङ्कारएवच। जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥-असक्ति रनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु। नित्यञ्च समचित्तत्व मिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥ मयिचानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी। विविक्तदेशसेवित्व मरति र्जनसंसदि॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्त्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्। एतज्ज्ञानमिति प्रोक्त मज्ञानं यदतोन्यथा॥ सात्त्विकादिभेदात्तत् त्रिविधम्। यथा। सर्वभूतेषु येनैकं भाव मव्यय मीक्षते। अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्॥ सात्त्विकं सर्वसंसारोच्छित्तिकारणम्॥ पृथक्त्वेनतु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान्। वेत्ति सर्वेषुभूतेषु तज्ज्ञानं विद्धिराजसम्॥ यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये स-

ज्ञानहेतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्सामसमुदाहृतम् ॥ राजसं तामसञ्च संसारकारणम् ॥ आत्मनः श्रवणमननाभ्यां परिनिष्पन्ने ॥ प्रमाणजन्यचेतोवृत्त्यभिव्यक्तसच्चिद्रूपे ॥ परमात्मज्ञानसाधने ॥ शास्त्राद्यात्मतत्त्वावगमे ॥ आत्मसाक्षात्कारे ॥ सावेदतदर्थविषयेऽवबोधे ॥ ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे ॥ * ॥ गुणपुरुषान्यताख्यातौ ॥ अध्यवसाये ॥ * ॥ ब्रह्माकारजन्याखण्डाकारायां वृत्तौ ॥ स्वस्वरूपस्फुरणे ॥ ब्रह्मैवाहं समः शान्तः सच्चिदानन्दलक्षणः । नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ निर्विकारो निराकारो निरवद्यो ह्यमव्ययः । नाहं० ॥ निरामयो निराभासो निर्विकल्पोऽत्मातनः । नाहं० ॥ निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नित्यमुक्तो ह्यच्युतः । नाहं० ॥ निर्मलो निश्चलोऽनन्तः शुद्धोह्यजरामरः । नाहं० ॥ लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयापि च । देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥ * ॥ ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । यथा दर्पणतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ वेदे ॥ ज्ञायते ऽनेन । ज्ञा० । करणे ल्युट् ॥ अन्वयव्यति-

रेकाभ्यां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । यदेकं केवलं ज्ञानं तदेवास्मि परं हृतं ॥ ज्ञानाग्निमविलासोयं ज्ञानज्ञानेन शाम्यति । ज्ञानात् ज्ञानं परित्यज्य ज्ञानमेवावशिष्यते ॥

ज्ञानगम्यम् । न । ज्ञेये ब्रह्मणि ॥ ज्ञानेन अमानित्वादिना साधनकलापेन ज्ञानहेतुतया ज्ञानशब्दितेन गम्यं प्राप्यं ज्ञेयं ब्रह्म नतद्विना ॥ ज्ञानेन गम्यते । गम्लृ० । पोरदुपधादितियत् ॥ त्रि । परमेश्वरे । परमात्मनि ॥ नकर्मणा न ज्ञानकर्मभ्यां गम्यते किन्तु ज्ञानेनैवगम्यते इति सहस्रनामभाष्यम् । विवृतञ्चैतत् तारकब्रह्मानन्दसरस्वतीयतिना ॥ यथा । ज्ञानेनैव गम्योज्ञानगम्यः । सर्वंवाक्यं सावधारणमितिन्यायात् ज्ञानेनैवेत्यवधारणलाभइत्यभिप्रेत्याह । नकर्मणेति । अनेन केवलकर्मणां साक्षान्मोक्षसाधनत्वं व्यावर्त्यते । नज्ञानकर्मभ्या मित्यनेन समुच्चयो वार्यत इति ॥

ज्ञानतपाः । पुं । विदुषि । आत्मविदि ॥ ज्ञानमेवतपः सर्वकर्मक्षयहेतुर्यस्य सः । नहिज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥

ज्ञानदग्धशरीरः । त्रि । सर्वज्ञानिष्ठ-

त्तेभिक्षो॥ ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्दाहो नास्तीत्यर्थः शौनकः। सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च। न तस्य दहनं कार्यं नैवपिण्डोदकक्रिया॥ निदध्यात् प्रणवेनैव बिले भिक्षोः कलेवरम्। प्रोक्षणं खननञ्चापि सर्वं तेनैव कारयेत॥

ज्ञानदर्पणः। पुं। पूर्वजिने। मञ्जुघोषे॥

ज्ञानदा। स्त्री। शारदायाम्॥ ज्ञानं ददाति। डुदाञ्०। आतश्चेतिकः॥ त्रि। ज्ञानप्रदातरि॥

ज्ञानदाता। पुं। ब्रह्मोपदेष्टरि श्रीगुरौ॥ पितुर्दशगुणा माता गौरवेणेति निश्चितम्। मातुः शतगुणाः पूज्यो ज्ञानदाता गुरुः प्रभो॥ ज्ञानस्य दाता॥

ज्ञानदीपः। पुं। दीपसदृशेज्ञाने॥ स्वप्रकाशचैतन्यात्मनाऽद्वितीयस्तत्त्वमात्मा सएव मदिषयान्तःकरणपरिणामरूपोदीपउच्यते॥ ज्ञानं दीपइव॥

ज्ञानदीपितः। त्रि। ज्ञानेनप्रकाशिते॥ बोधपूर्वकसमाधौ॥ ज्ञानं वेदान्तशास्त्रजन्यो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारः तेन अविद्यातत्कार्यनाशद्वारा दीपितः प्रत्यक्षोज्ज्वलितः॥

ज्ञाननिर्धूतकल्मषः। त्रि। अवधूते। ज्ञाने रमहंसे॥ ज्ञानेन निर्धूतं समुन्मूलितं पुनर्देहसम्बन्धशारणं कल्मषं पुण्यपापात्मकं कर्म यस्य॥

ज्ञाननिष्ठः। त्रि। ज्ञानिनि॥ ज्ञाने निष्ठाऽस्य॥

ज्ञानप्लवः। पुं। ज्ञानपोते॥

ज्ञानमयः। पुं। शिवे॥ त्रि। अखण्डब्रह्माकारे प्रकाशस्वरूपे॥ ज्ञानं तत्त्वतः समस्तपदार्थावबोधसत्तात्मकः॥

ज्ञानयज्ञः। पुं। न्यायेन वेदार्थनिश्चयपरे॥ ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति। ब्रह्माग्नौ सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपं निरस्तसमस्तविशेषं ब्रह्म तत्पदार्थः तस्मिन्नग्नौ यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वं पदार्थम् यज्ञेनैव यज्ञशब्दःआत्मनामसु यास्कनपठितः इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया एवकारो भेदाभेदव्यावृत्त्यर्थः त्वंपदार्थाभेदेनै वोपजुह्वति तत्स्वरूपतया पश्यन्तीत्यर्थः। अपरे पूर्वस्मात् कर्मयोगिनो विलक्षणास्तत्त्वदर्शननिष्ठाःसन्यासिनइत्यर्थः॥ * ॥ महापापवतां नृणां ज्ञानयज्ञो न रोचते। प्रस्तुतज्ञानयज्ञस्तु प्रद्वेष्यो भासते स्वतः॥ भोगसारस्वविभ्रान्त्या ज्ञाने भोगी घवातिनि। प्रदेषो ऽमुदुर्विलस्य

भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥

ज्ञानयोगः । पुं । निष्ठाविशेषे । ज्ञानमेव ब्रह्मणा युज्यते इति ज्ञानयोगनिष्ठायाम् ॥ ब्रह्मज्ञानप्राप्त्युपाये

ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । स्त्री । जीवन्मुक्तौ ॥ आत्मसाक्षात्कारमनोनाशवासनाक्षयानुकूलपुरुषप्रयत्नाभ्यां विशिष्टासंसारविलक्षणावस्थितिः ॥

ज्ञानलक्षणा । स्त्री । त्रिविधालौकिकसन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षे ॥ तल्लक्षणं यथा । विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणेति । अस्यार्थः । तद्विषयज्ञापकतद्विषयज्ञानम् । यथा पूर्वं घटादिज्ञाने सति पश्चात् घटादिज्ञानम् ॥

ज्ञानवान् । त्रि । ज्ञानिनि ॥ ब्रह्मविदि ॥ ज्ञानमस्त्यस्य । मतुप् ॥

ज्ञानवापी । स्त्री । काश्यन्तर्गततीर्थविशेषे । ज्ञानोदतीर्थे ॥

ज्ञानसाधनम् । न । इन्द्रिये ॥

ज्ञानसिद्धिः । स्त्री । ब्रह्मात्मैक्यबोधे ॥

ज्ञानस्कन्धः । पुं । निर्विकल्पके ॥

ज्ञानस्वरूपः । पुं । जीवे ॥ ज्ञानसाधनस्य । विषयान् जानाति प्राप्नोतीति च । तादृशस्वरूपो जीवः ॥

ज्ञानाग्निदग्धकर्मा । त्रि । पण्डिते ॥ कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्नि तेन दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य सः ॥

ज्ञानापोहः । पुं । विस्मरणे ॥

ज्ञानाभ्यासः । पुं । श्रवणाद्यावृत्तौ ॥ तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वञ्च ज्ञानाभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत् सदा । इदं जगदहञ्चेति बोधाभ्यासं विदुः परम् ॥

ज्ञानावस्थितचेताः । पुं । स्थितप्रज्ञे ॥ निर्विकल्पकब्रह्मात्मैक्यबोध एवाऽवस्थितं चेतो यस्य सः ॥

ज्ञानासिः । पुं । आत्मविषयकनिश्चयखड्गे ॥

ज्ञानी । त्रि । पदवाक्यन्यायादिमाननिपुणे । तत्त्वदर्शिनि । कृतसाक्षात्कारे ॥ परोक्षज्ञानवति ॥ स्वतोऽपरोक्षं ज्ञानमसम्भावनादिप्रतिबन्धेन फलमजनयत् परोक्षमित्युपचर्यते ॥ भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारो ज्ञानं तेन नित्ययुक्ते ॥ तीर्थमाये । निवृत्तसर्वकामे । निष्कामभक्ते । सत्त्वज्ञानवति ॥ ज्ञानिनां हृदयाम्भोजे इल्लेखा परमेश्वरीति देवीगीता ॥ पुं । दैवज्ञे ॥ ज्ञानमस्त्यस्मिन् । अतइनिठनाविति इनिः ॥

ज्ञानेन्द्रियम् । न । धीन्द्रियेषु । श्रोत्र

त्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्येषु ॥ एता न्याकाशादीनां सात्विकांशेभ्यो व्य स्तेभ्यः पृथक् पृथक् क्रमेणोत्पन्नानि ॥ यथोक्तं देवीभागवते । पञ्चभूतस्थस त्वांशैः श्रोत्रादीनां समुद्भवः । ज्ञाने न्द्रियाणां राजेन्द्र प्रत्येकमिति ॥ ज्ञा नसाधनमिन्द्रियम् ज्ञानार्थमिन्द्रियं-वा ॥ क्रमशो दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वि नौ ज्ञानेन्द्रियाणां देवताः ॥ शब्दस्प र्शरूपरसगन्धाश्च क्रमशो ज्ञानेन्द्रि याणां विषयाः ॥

ज्ञापकम् ॥ त्रि । गमके । बोधके ॥ नि दर्शने ॥ ज्ञापयति । ज्ञा० । ण्वुल् ॥

ज्ञापनम् । न । बोधने । जनावना इति भाषा ॥

ज्ञापिका । स्त्री । बोधिकायाम् ॥

ज्ञापितः । त्रि । लक्षिते ॥ सूचिते ॥ प्रबोधिते ॥

ज्ञीप्स्यमानः । त्रि । बोधयितुमिष्टेर्थे ॥

ज्ञेयम् । त्रि । वेदितव्ये । ज्ञानविषये । ज्ञानकर्मणि ॥ अज्ञातत्वात् ज्ञातु मर्हे ब्रह्मणि ॥ जडस्य ज्ञानत्वाभावेन ज्ञातमनर्हत्वात् ॥ * ॥ ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यद् ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ अनादिमत् परब्रह्म न सत् तन्ना सदुच्यते ॥ सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रु तिमल्लोके सर्वं मावृत्य तिष्ठति ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविव-र्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गु णं गुणभोक्तृ च ॥ बहि रन्तश्च भूता ना मचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ अविभक्तं विभक्तेषु विभक्त मिव च स्थितम् । भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्र सिष्णु प्रभविष्णु च ॥ ज्योतिषा मपि तज्ज्योति स्तमसः पर मुच्यते । ज्ञा नं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धि ष्ठितम् ॥ ज्ञातुं योग्यम् । ज्ञा० । अ चोयत् । ईयति । गुणः ॥

ज्या । स्त्री । मातरि ॥ वसुधायाम् ॥ मौर्व्याम् । धनुर्गुणे ॥ जिनाति । ज्या वयोहानौ । अघ्न्यादित्वात् यग न्तोनिपातितः ॥ अन्येभ्योपीति ङो-वा । टाप् ॥

ज्याघातवारणम् । न । गोधायाम् । त ले ॥ जायाः मौर्व्या गुणस्य आ-घात स्तस्य वारणम् ॥

ज्यानिः । स्त्री । जीर्णे ॥ हानौ ॥ तटि न्याम् ॥ ज्यानम् । ज्या० । ग्लाज्याहा भ्योनिः ॥ यद्वा । जिनाति । ज्या० । वीज्याज्व रिभ्योनिः ॥

ज्यायान् । त्रि । अतिवृद्धे । वर्षीयसि ॥ अति प्रशस्ते ॥ अयमनयो रतिश

येन वृद्धः प्रशस्यो वा । ज्य च वृद्धस्य च । द्विवचनेतीयसुनि वृद्धप्रशस्ययो ज्यादेशः। ज्यादादीयस इत्यात्वम्॥

ज्यायसी । स्त्री । अतिप्रशस्तायाम् ॥ वृद्धायाम् ॥ ज्येष्ठायाम् ॥ ङीप् ॥

ज्येष्ठः । पुं । शुक्रे । ग्रीष्मर्तोः प्रथमे मासि ॥ ज्येष्ठी पूर्णमास्य ऽस्मिन् । सास्मिन् पौर्णमासीत्यण् । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ त्रि । अतिवृद्धे ॥ श्रेष्ठे ॥ अयमेषामतिशयेन वृद्धः प्रशस्योवा। अतिशायने तमबिष्ठनाविति इष्ठनि वृद्धस्य च ज्यचे त्यनेनच वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यादेशः ॥ अग्रजे ॥

ज्येष्ठतातः । पुं । पितुरग्रजे ॥ तातस्य ज्येष्ठः । राज० ज्येष्ठस्यपूर्वनिपातः॥

ज्येष्ठवर्णः । पुं । ब्राह्मणे ॥ वर्णानां ज्येष्ठः । राज० ॥ कर्मधारयोवा ॥ त्रि । श्रेष्ठवर्णे ॥

ज्येष्ठवला । स्त्री । सहदेव्याम् ॥

ज्येष्ठश्वश्रूः । स्त्री । कुल्याम् । पत्न्या ज्येष्ठभगिन्याम् । वडीसाली इति जेठसास इतिचभाषा ॥

ज्येष्ठसामगः । पुं । ज्येष्ठसामगातरि ॥ तानिच आरण्यके गीयन्ते ॥

ज्येष्ठसाम । न । सामप्रभेदे । आरण्यके गीयमाने सामनि ॥ सहस्रशना

कुर्वते ॥

ज्येष्ठस्थानम् । न । तीर्थविशेषे ॥ अत्र महादेवस्तिष्ठति ॥

ज्येष्ठा । स्त्री । अश्विन्यादिष्वष्टादशे नक्षत्रे ॥ सत्कीर्तिपुत्रै र्विविधैः समेतो वित्ताम्वितोऽत्यन्तलसत्प्रतापः । श्रेष्ठप्रतिष्ठो विकसत्स्वभावो ज्येष्ठा भवेद्यस्यचजन्मकाले ॥ गृहगोधायाम् ॥ मध्यमाङ्गुलौ ॥ गङ्गायाम् ॥ अलक्ष्म्याम् ॥ नायिकाभेदे । परिणीतत्वेसति भर्त्तुरधिकस्नेहायाम् ॥ प्रथमजायाम् ॥ज्येष्ठस्त्रियाम् ॥ज्येष्ठस्त्री । पुंयोगलक्षणंङीषंबाधित्वाअजादित्वाट्टाप् ॥

ज्येष्ठामूलीयः । पुं । ज्येष्ठे ॥ ज्येष्ठामूलीय मित्युच्यते मास मापाढपूर्वकम्॥

ज्येष्ठाम्बु । न । तण्डुलाम्बुनि । मण्डे ॥

ज्येष्ठाश्रमः । पुं । गृहिणि ॥ यस्मात्त्रयोप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेनचाऽन्वहम् । गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमी गृही ॥ ज्येष्ठ आश्रमोयस्य । कर्मधारयोवा ॥

ज्येष्ठाश्रमी । पुं । गृहस्थे । गृहस्थो ब्रह्मचारीच वानप्रस्थोथभिक्षुकः । चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वेगार्हस्थ्यमूलकाः ॥ ज्येष्ठत्वा तावाश्रमीच ॥

ज्येष्ठी । स्त्री । गृहगोधायाम् । छिपक
ली इतिभाषा ॥

ज्येष्ठः । पुं । ज्येष्ठे मासे । शुक्रे ॥ विदेश
इन्ति: पुरुषः सुतीव्रः समान्वितः
स्यात् खलु दीर्घसूत्रः । विचित्रबु-
द्धि विंदुषां वरिष्ठो ज्येष्ठाभिधाने ज
नमं हि यस्य ॥ ज्येष्ठीपूर्णमास्यस्मिन्
। सास्मिन् पौर्णमासीत्यण् ॥

ज्येष्ठिनेयः । पुं । ज्येष्ठाया अपत्ये ॥ कल्या
ण्यादित्वात् ढक् इनङादेशश्च ॥

ज्येष्ठी । स्त्री । ज्येष्ठपूर्णिमायाम् ॥ ज्ये
ष्ठयायुक्ता पौर्णमासी । नक्षत्रेणयु-
क्तः कालइत्यण् । ततोङीप् ॥ गृ
हगोधायाम् ॥

ज्यैष्ठ्यम् । न । ज्येष्ठत्वे ॥ यथा । विप्रा
णांज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणान्तुवी
र्यतः । वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणा
मेवजन्मतइतिमनुः ॥

ज्योक् । अ । कालभूयस्त्वे ॥ प्रश्ने ॥ शी
घ्रार्थे ॥ सम्प्रत्यर्थे ॥

ज्योतिरिङ्गः । पुं । खद्योते ॥

ज्योतिरिङ्गणः । पुं । तमोमणौ । खद्यो
ते ॥ ज्योतिरेवचं तदिङ्गति । इगि
गतौ । बाहुलकात्ल्युः ॥ इतिल्युट् ॥

ज्योतिर्मोचहृदः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

ज्योतिर्व्वित् । पुं । कालपरमार्थ वादिनि॥

ज्योतिर्व्वीजम् । न । खद्योते ॥

ज्योतिश्चक्रम् । न । चन्द्रसूर्यादियुक्त
नक्षत्रमण्डले । राशिचक्रे ॥ सप्तविंश
तिभै ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम्
। तदर्क्कांशो भवेद्राशि नवर्क्षचरणा
ङ्कितः ॥

ज्योतिश्शास्त्रम् । न । ग्रहनक्षत्रादीनां
तत्त्वनिर्णायके शास्त्रे ॥ सिद्धान्त संहि
ताहोराद्रूपस्कन्धत्रयात्मकम् । वेद
स्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिश्शास्त्रमनुत्त
मम् ॥ विनैतदखिलंश्रौतस्मार्त्तं क
र्म न सिद्ध्यति । तस्माज्जगद्धितायेदं
ब्रह्मणानिर्मितं पुरा ॥ अतएवद्वि
जैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः ॥

ज्योतिषम् । न । वेदाङ्गविशेषे ॥ ग्रह-
ण्यादिगणनशास्त्रे । पञ्चस्कन्धमिदंशा
स्त्रं होरागणितसंहिता: । केरलिः
शकुनंचेति ज्योतिश्शास्त्रमुदीरितम्
॥ वेदाहि यज्ञार्थं मभिप्रवृत्ताः का
लानुपूर्व्या विहिताश्चयज्ञाः । तस्मा
दिदं कालविधानशास्त्रं योज्योतिषं
वेद सवेदयज्ञान् ॥ यथा शिखा म
यूराणां नागानां मणयो यथा । तद्वदे
दाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्द्धिसंस्थि-
तम् ॥ कोधाल्लोभाच्च मोहाच्चयोवि
प्रो ऽज्ञानतोपिवा । शूद्राणामुपदे-
शन्तु दद्यात् सनरकं व्रजेत् ॥ ज्योति
र्बलवालाधिकृत्यकृतोग्रन्थः । इत्यम

ज्योतिः

ज्योतिस्

ज्यो इत्यस्य । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ॥
ज्योतिषी । स्त्री । तारायाम् ॥
ज्योतिष्कः । पुं । चित्रकवृक्षे ॥ मेथिका वीजे ॥ गणिकारिकावृक्षे ॥ पुंभूम्नि । ज्योतिष्काः । चन्द्रार्कग्रहनक्षत्र तारकासु ॥ न । मेरोः शृङ्गान्तरे ॥ तदीशभागे तस्याद्रः शृङ्गमादित्य सन्निभम् । यत्तज्ज्योतिष्कमित्याहुः सदा पशुपतेः प्रियम् ॥ तस्याः ब्रह्मपुर्याः ईशानभागे ॥
ज्योतिष्टोमः । पुं । षोडशर्त्विक्साध्ये यज्ञविशेषे ॥ अयहादग्निष्टोमोऽर्च्चिषाभवति ॥ ज्योतींषि स्तोमा यस्य यज्ञस्य सोऽयं ज्योतिष्टोमः । ज्योतिरायुषः स्तोम इति षत्वम् । सलोपः ॥
ज्योतिष्मान् । पुं । सूर्ये ॥ प्रक्षद्वीपस्थेऽद्रिविशेषे ॥ त्रि । दीप्तियुक्ते ॥ ज्योतिरस्यास्ति । मतुप् ॥
ज्योतिष्मती । स्त्री । पारावताङ्घ्र्याम् । कटभ्याम् । मालकाङ्गणी इति भाषा ॥ ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित् । अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा ॥ रात्रौ ॥ उगित्त्वात् ङीप् ॥
ज्योतिः । अग्नौ ॥ दिवाकरे ॥ मेथिकायाम् ॥ न । दृष्टौ । नेत्रकनीनिकामध्ये ॥ प्रकाशे ॥ नक्षत्रे ॥ सर्वाभा

ज्योत्स्नः

सके ब्रह्मणि चैतन्ये । आदित्यादीनां वृद्ध्यादीनां च बाह्यानामान्तराणामपि जडज्योतिषां चैतन्यज्योतिषोऽवभासकत्वोपपत्तेः ॥ विज्ञाने ॥ द्योतते द्योतनं वाऽनेनवा । द्युत० । द्युतेरिसिन्नादेश्च जः ॥
ज्योतीरथः । पुं । ध्रुवे । औत्तानपादौ ॥
ज्योत्स्ना । स्त्री । चन्द्रातपे ॥ ज्योतिस्संयुक्तनिशि ॥ कौमुद्याम् ॥ सतघोषायाम् ॥ ज्योतिरस्त्यस्याः । ज्योत्स्ना तमिस्रेत्यादिना ज्योतिष उपधालोपो नप्रत्ययश्च निपात्यते ॥
ज्योत्स्नाप्रियः । पुं । चकोरे ॥
ज्योत्स्नावृक्षः । पुं । दीपाधारविशेषे ॥
ज्योत्स्नी । स्त्री । पटोलिकायाम् । चचेंडा इति प्रसिद्धे दीर्घफले ॥ चन्द्रिकायुक्तायां रात्रौ । चांदनीरात इति भाषा ॥ रेणुकानामगन्धद्रव्ये ॥ ज्योत्स्नाऽस्त्यस्याः । ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानमित्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । ङीप् ॥
ज्योतिषिकः । पुं । दैवज्ञे । कालपरमार्थवादिनि ॥ ज्योतिषमधीते वेद वा । क्रतूक्थादीति ठक् ॥
ज्यौत्स्नः । पुं । शुक्लपक्षे ॥ ज्योत्स्नाऽस्मिन्नस्ति । ज्योत्स्नादिभ्य इत्यण् ॥ त्रि । दीप्ते । ज्योत्स्नायुक्ते ॥

ज्यौत्स्निका । स्त्री । चन्द्रिकायुक्तायां रात्रौ ॥ पटोल्याम् ॥

ज्यौत्स्नी । स्त्री । ज्योत्स्नया युक्तायां रात्रौ ॥ ज्योत्स्न्याम् ॥ अणन्तत्वान्ङीप् ॥

ज्वर: । पुं । स्वनाम्ना प्रसिद्धे रोगे । जूर्त्तौ । रोगपृष्ठ । महागदे ॥ तस्योत्पत्ति: संख्याचोक्ता भिषग्भि: । दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससम्भव: । ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्व संघातागन्तुज:स्मृत इति ॥ तथाहि । वातिक:पैत्तिकश्चैव कफजो वातपित्तज: । वातश्लेष्मप्रभूतश्च पित्तश्लेष्मोद्भवस्तथा ॥ संघातागन्तुजा वेवं ज्वरोऽष्टविधउच्यत इति ॥ अपिच । जनक:सर्वरोगाणां दुर्वारो दारुणो ज्वर: । शिवभक्तश्च योगीच सएव विकृताकृति: ॥ भीमस्त्रिपादस्त्रिशिरा:षड्भुजोनवलोचन: । भस्मप्रहरणो रौद्र: कालान्तकयमोपम: ॥ मन्दाग्निस्तस्यजनको मान्द्यंजनकास्त्रय: । पित्तश्लेष्मसमीराश्च प्राणिनां दुःखदायका: ॥ इत्यादि वैद्यशास्त्रतो विशेषोऽवगन्तव्य: ॥ ज्वरणम् । ज्वररोगे । घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्ध्यभाव: ॥ ज्वरति । अच् वा ॥ सन्तापहेतुत्वाच्छोके ॥ ज्वरमुक्तस्य लक्षणं यथा । स्वेदो लघुत्वं शिरस: कण्डू: पाको

मुखस्य च । क्षवथुश्चान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥

ज्वरघ्न: । पुं । गुडूच्याम् ॥ वास्तूके ॥ त्रि । ज्वरनाशके ॥

ज्वरघ्नी । स्त्री । }
ज्वरहन्त्री । स्त्री । } मञ्जिष्ठायाम् ॥

ज्वराग्नि: । पुं । आधिमन्यवे । ज्वररूपाग्नौ ॥

ज्वराङ्गी । स्त्री । भद्रदन्तिकायाम् ॥

ज्वरान्तक: । पुं । नेपालनिम्बे ॥ आरग्वधे ॥ औषधविशेषे ॥ त्रि । ज्वरनाशके ॥

ज्वरापहा । स्त्री । बिल्वगुल्म्याम् । बिल्वपत्र्याम् ॥ त्रि । ज्वरनाशके ॥

ज्वरारि: । पुं । ज्वरघ्नौषधविशेषे ॥

ज्वरित: । त्रि । ज्वरिणि ॥ ज्वर: सञ्जातोऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

ज्वरी । त्रि । ज्वरयुक्ते ॥ गुर्वभिष्यन्दकाले वा ज्वरीनाद्यात् कथञ्चन ॥

ज्वल: । पुं । ज्वाले । दीप्तौ ॥ त्रि । दीप्तिविशिष्टे ॥ ज्वलति । ज्वलदीप्तौ । अच् ॥

ज्वलका । स्त्री । अग्निशिखायाम् ॥ इति हेमचन्द्र: ॥

ज्वलत् । त्रि । दीप्तिमति ॥

ज्वलन: । पुं । अग्नौ ॥ चित्रकवृक्षे ॥ त्रि । दहने ॥ ज्वलति । ज्वल० । कुच

उक्तान्यदन्यत्सहमर्षिज्वलमुचलचप-
तपदः इति ताच्छील्यादिषु युच् ॥

ज्वलनाश्मा । पुं । सूर्यकान्तमणौ ॥

ज्वलितः । त्रि । दग्धे ॥ उज्ज्वले ॥ भास्करे ॥ उज्ज्वलिते ॥ ज्वल० । क्तः ॥

ज्वलिनी । स्त्री । मूर्वालतायाम् ॥

ज्वालः । पुं । अग्निशिखायाम् ॥ त्रि । दीप्तिविशिष्टे ॥ ज्वलति । ज्वल० । ज्वलितकसन्तेभ्यो णः ॥

ज्वाला । स्त्री । अग्निशिखायाम् ॥ टाप् ॥

ज्वालागर्दभकः । पुं । जालगर्दभरोगे ॥

ज्वालाजिह्वः । पुं । अग्नौ ॥

ज्वालामरिचम् । न । रक्तमरिचे । पिपली लालमरिच इत्यादि भाषा ॥

ज्वालामुखी । स्त्री । जालन्धरपीठान्तर्गतपीठस्थानविशेषे ॥ तत्र भगवत्या जिह्वा पतिता । तत्राम्बिकादेवी । उन्मत्तनामको भैरवश्च ॥ तथाहि । ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः । अम्बिका सिद्धिदानाम्नी स्तनं जालन्धरे ममेति तन्त्रचूडामणिः ॥ देव्यन्तरे ॥ ज्वालामुखं यस्याः ॥

ज्वालिका । स्त्री । ज्वालायाम् । जाल इतिभाषा ॥

झः

झः । पुं । झञ्झीमे ॥ सुरगुरौ ॥ दैत्यराजे ॥ ध्वनौ ॥ झञ्झावाते । झंखड इतिख्याते । सजलानिले ॥ वृष्टौ ॥ त्रि । नष्टवसुनि ॥

झगझगायमानः । त्रि । चाकचिक्ययुक्ते ॥

झगिति । अ । शैघ्र्ये ॥

झङ्कारः । पुं । भ्रमरादिसमूहशब्दे ॥

झङ्कृतिः । पुं । कांस्यतालादिध्वनौ ॥

झञ्झा । स्त्री । वाते ॥ तारवायौ ॥ नष्टे ॥ ध्वनिविशेषे ॥ अनुकरणशब्दे ॥

झञ्झानिलः । पुं । प्रावृषिकवायौ ॥

झञ्झावातः । पुं । झञ्झानिले ॥

झटा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥ किसु-मकौषधौ ॥ झट्यते । झटसंघाते । घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥

झटिः । पुं । क्षुद्रवृक्षे ॥ झट० । इन् ॥

झटिति । अ । शीघ्रार्थे । तत्क्षणार्थे ॥ झट० । सम्पदादित्वात् क्विप् । झटमेति । इण० । क्विप् ॥

झणत्कारः । पुं । } कङ्कणादिध्वने र-
झनत्कारः । पुं । } नुकरणशब्दे ॥

झम्पः । पुं । सम्पातपतने । लम्फे ॥ स्वेच्छाधीनपतने ॥

झम्पारुः । पुं । वानरे ॥

झम्पाशी । पुं । मत्स्यरङ्कविहङ्गमे ॥

झंम्पी । पुं । वानरे ॥

जरः । पुं । निर्झरे । उत्सान्निर्गते गिरिवारिप्रवाहे ॥ जरणम् । जृष् वयोहानौ । कर्द्दोरण् ॥

जरा । स्त्री । जरे । निर्झरे ॥ षित्त्वात् टङ् ॥

जरिः । स्त्री । जरे ॥ जरणम् । जृष्० । अपचः ॥

जरी । स्त्री । गिरिवारिप्रवाहे ॥ कृदिकारादिति ङीष् ॥

जर्झरः । पुं । कलियुगे ॥ वाद्यभाण्डविशेषे । वड्डीझाँझ इतिभाषा ॥ गौडास्तु चर्म्मपुटाच्छादितकाष्ठस्थाने इति बरड इतिख्यातेच । डिण्डिमोडम्बरी प्रोक्तो जर्झरः पटहः स्मृतः । इति तत्पर्य्यायाः । झल्लकी झल्ली झल्लरी जर्झरी इतिशब्दरत्नावलीत्याहुः ॥

नेपालभाषया झ्याली इति प्रसिद्धे कांस्यवाद्ये ॥ नदविशेषे ॥ झञ्झर इति प्रसिद्धे जलपात्रविशेषे ॥ झरणा झर्न्नं इतिच ख्याते पाकसाधने लोहद्रव्ये ॥ जर्झ इति शब्दंराति । आतोनुपेतिकः ॥ यद्वा । जर्झति । जर्झ परिभाषणभर्त्सनयोः । बाहुलकादरः ॥

जर्झरकः । पुं । कलियुगे ॥ स्वार्थबोधकेषु जर्झरशब्दार्थेषु ॥ कः ॥

जर्झरा । स्त्री । वेश्यायाम् ॥

जर्झरिका । स्त्री । रोटिकाविशेषे ॥ यथा । धूमसीरचिता रोटी प्रोक्ता जर्झरिकाबुधैः । जर्झरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्दाहकरी स्मृतेति ॥

जर्झरी । स्त्री । जर्झरशब्दे ॥ झझरी इति ख्याते स्वल्पेशरावे ॥ धूमसी रोटिकायाम् ॥

जर्झरीकः । पुं । न । शरीरे ॥ जर्झति । जर्झ परिभाषणभर्त्सनयोः । पर्फरीकादित्वात् साधुः ॥

झलज्झला । स्त्री । हस्तिकर्णास्फालने ॥

झल्लरी । स्त्री । हुडुक्के । जर्झरवाद्ये ॥ वालकुन्तले । केशचक्रे ॥

झला । स्त्री । आतपश्रेणौ ॥ कन्यायाम् ॥

झल्लः । पुं । व्रात्यात् क्षत्रियात् सवर्णायामुत्पन्ने वर्णसङ्करजातिविशेषे ॥ करणे । मल्ले ॥ भाँड इति प्रख्याते प्रहासके ॥

झल्लकम् । न । कांस्यनिष्पन्ने करताले ॥ यथा । शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारेच शङ्खकम् । दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत् ॥

झल्लकण्ठः । पुं । कपोते ॥

झल्लरी । स्त्री । हुडुक्कवाद्ये ॥ वक्रकेशेषु ॥ जर्झते । जर्झ० । बाहुलकादरन् । पृषोदरादिः । गौरादित्वान्

झाष् ॥ युद्धे ॥ ङ्कारे ॥

झल्लिका । स्त्री । उद्वर्त्तनमले । झिल्ली इति भाषा ॥ द्योते ॥ दीप्तौ । आतपदचै ॥

झल्ली । स्त्री । झर्झरवाद्ये ॥

झल्लोकः । पुं । तर्कुवासके । चरद्ध इ ति भाषा ॥

झषः । पुं । मत्स्ये । मीने ॥ मीनरा- शौ ॥ तापे ॥ अटव्याम् ॥ न । खि- ले ॥ झषति । झषहिंसार्थः । पचाद्य च् ॥ यद्वा । झष्यते । खनोघचे- तिघः ॥

झषकेतनः । पुं । } कामदेवे । मद
झषकेतुः । पुं । } ने ॥ झषोमकरः केतनङ्केतुर्वा यस्य ॥

झषा । स्त्री । नागबलायाम् ॥ टाप् ॥

झषाङ्कः । पुं । अनिरुद्धे । कन्दर्पे ॥

झषाशनः । पुं । शिशुमारे ॥ त्रि । म त्स्यादे ॥

झषोदरी । स्त्री । व्यासमातरि ॥

झाङ्कृतम् । न । चरणालङ्कारविशेषे ॥

झाटः । पुं । निकुञ्जे ॥ कान्तारे ॥ व्र- णादीनांमार्जने ॥ न । सङ्घाते ॥ झ टनम् । झट० । घञ् ॥

झाटलः । पुं । घण्टापाटलौ । लोध्रवि शेषे ॥ झाटं सङ्घातं लाति । ला० । आतोमुपेतिकः ॥

झाटलिः । पुं । स्त्री । घाटलिवृक्षे ॥

झाटा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥ यूथी वृक्षे ॥ झटते । झटसङ्घाते । घञ् ॥

झाटामला । स्त्री । } भूम्यामलक्या-
झाटिका । स्त्री । } म् ॥
झाटी । स्त्री । }

झामकम् । न । दग्धेष्टकाविशेषे । झा मा इति झाँवाँ इतिच भाषा ॥

झामरः । पुं । तर्कुशाणे । तकुवेकीसा ण इतिभाषा ॥

झार्झरः । त्रि । झार्झरिके । झर्झरवाद्य कर्त्तरि ॥ झर्झरवादनं शिल्पं यस्य । मड्डुकझर्झरादन्यतरस्यामित्यण् ॥

झार्झरिकः । त्रि । झार्झरे ॥ झर्झरवाद नं शिल्पं यस्य । पचेठक् ॥

झालिः । स्त्री । पानकविशेषे ॥ यथा । आम्रमामफलं पिष्टं राजिकालवणा न्वितम् । भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं घोलि- तं झालिरुच्यते ॥ झालिरुत्तिजि ह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी । म न्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वह्नि बोधिनी ॥

झावुः । पुं । झाउ इतिख्याते पिचुलवृक्षे ॥ झामितिशब्दं वेति गच्छति । वी गत्यादिषु । मित०डुः ॥

झावुकः । पुं । पिचुले । झाउ इतिभा षा ॥ संज्ञायांकन् ॥

जिङ्गाकम् । न । फलविशेषे ॥

जिङ्गिणी । स्त्री । उल्कायाम् ॥ जिङ्गिनीवृक्षे ॥

जिङ्गी । स्त्री । जिङ्गिनीवृक्षे ॥

जिञ्जिम: । पुं । दावाग्नौ ॥

जिञ्जिरिष्टा । स्त्री । जिञ्झिरी इति गौडप्रसिद्धे क्षुपविशेषे । पीतपुष्पायाम् । रोमाञ्चफलायाम् ॥

जिञ्जी । स्त्री । जिह्वायाम् ॥ यथा । जिञ्जा वाऽथ कामधुरा कूजनी च घुराकृतिरित्यागमः ॥

जिण्टिका । स्त्री । झिण्ट्याम् ॥ कन् ॥

जिण्टी । स्त्री । सैरीयके ॥ झिमिति रटति । रट० । अच् । पृषोदरादिः । गौरादित्वान्ङीष् ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयशूलवातकफशोफकासत्वग्दोषनाशित्वञ्चेति राजनिर्घण्टः ॥ कुम्बर-वृक्षे ॥

जिरिका । स्त्री । जिरी । स्त्री । जिरीका । स्त्री । जिल्ल्याम् । झींगुर इ० झींगर इतिच भाषा ॥

जिल्लि: । स्त्री । वाद्यविशेषे ॥ यथा । घण्टा शङ्खस्तथा भेरी मृदङ्गो झिल्लिरेव च । पञ्चानां शस्यते वाद्यं देवताराधनेष्विति गूढार्थदीपिका ॥

जिल्लिका । स्त्री । जिल्लीकायाम् । चीर्याम् ॥ उद्वर्त्तनांशुके ॥ आतपरुचौ ॥ विलेपनशकले ॥ स्वार्थे कन् ॥

जिल्ली । स्त्री । कीटविशेषे । झींगर इति भाषाप्रसिद्धे । झिरिकायाम् । चीर्याम् ॥ आतपरुचि ॥ वर्त्त्याम् ॥ उद्वर्त्तनांशुके ॥ स्थालीदग्धान्ने ॥ चिल्लति । चिल्ल शैथिल्ये । अच् । पृषोदरादित्वात् चस्य झः । गौरादित्वात् ङीष् ॥

जिल्लीकण्ठ: । पुं । गृहकपोते ॥

जिल्लीका । स्त्री । जिल्लिकार्थेषु ॥

झीरुका । स्त्री । जिल्ल्याम् । झींगुर इति भाषा । झीतिरौति । रु शब्दे । बाहुलकात् कक् ॥

झुण्ट: । पुं । अप्रकाण्डद्रुमे । स्तम्बे । गुल्मे । झुण्ड इति भाषा ॥

झुमरि: । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥ यथा । प्राय:शृङ्गारबहुला माध्वीकमधुरा मृदुः । एकैव झुमरिर्लोके वर्णादिनियमोज्झिता ॥ अतो लक्षणमेतस्या नोदाहारि विशेषकम् । इदं हि ग्रामगं स्वच्छं प्रसिद्धं स्वपरञ्जनम् ॥ इति सङ्गीतदामोदरः ॥

झूषि: । स्त्री । क्रमुकभेदे ॥ दुष्टदैवश्रुतौ ॥

झोड: । पुं । गुवाककृक्षे ॥ इतिभूरिप्रयोग: ॥

ञः

ञः। पुं। ञकारे ॥ बलीवर्दे ॥ शुक्रे ॥ वामगतौ ॥ गायने ॥ घर्घरध्वनौ ॥ *॥*॥ इत्यादिगौडकुलोत्पन्नाडीचवालप्रधानोपनामतुलारामभिश्रात्मजश्रीधनपतिमिश्रापरनाम्ना तथाश्रीसद्गुरुकुलावधूतश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्धरिहरानन्दनाथभारतिशिष्येण ब्राह्मावधूतश्रीसुखानन्दनाथपरनामधेयेन विरचिते शब्दार्थचिन्तामणौ चवर्गः समाप्तिङ्गतः ॥ १ ॥

तत् सत्

टः

टः। पुं। टकारे ॥ वामने ॥ पादे ॥ निस्वने ॥ न। करङ्के ॥ टङ्कारे ॥ टगणे ॥

टक्कदेशीयः। पुं। वास्तूकशाके ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टक्कनामानः। पुंभूम्नि। देशविशेषे। वाहीकेषु ॥ वाहीकाष्टक्कनामानः इति हेमचन्द्रः ॥

टगणः। पुं। त्रयोदशभेदभिन्नेषाक्षमात्रिके। यथा। (ऽऽऽ शिवः १) (।।ऽऽ शशिः २) (।ऽ।ऽ दिनपतिः ३) (ऽ।।ऽ सुरपतिः ४) (।।।।ऽ शेषः ५) (।ऽऽ। अहिः ६) (ऽ।ऽ। सरोजम् ७) (।।ऽ। धाता ८) (ऽऽ।। कलिः ९) (।।ऽ।। चन्द्रः १०) (।ऽ।।। ध्रुवः ११) (ऽ।।।। धर्मः १२) (।।।।।। शालिकरः १३) इति षण्मात्रे त्रयोदशभेदाः ॥

टगरः। पुं। टङ्कणक्षारे ॥ हेलाविलासगोचरे ॥ त्रि। केकराक्षे ॥

टङ्कः। पुं। कोपे ॥ असिकोशे ॥ खड्गे ॥ पाषाणदारणे। टाँकी इति भाषा ॥ चतुर्माषकस्वरूपेमाने। चतुर्विंशतिरक्तिकारूपे वा ॥ दर्पे ॥ परशौ ॥ राजाम्रे ॥ पुं। न। नीलकपित्थे ॥ खनित्रे ॥ टङ्कने ॥ टङ्कयति। टकि बन्धे। चुरादिः। अच् ॥ टम् इति शब्दं कायति वा। कै०। आतो ऽनुपेतिकः सुपीति वा ॥

टङ्ककः। पुं। रजतमुद्रायाम्। रूप्या इति भाषा इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

टङ्कपतिः। पुं। रूप्याध्यक्षे ॥

टङ्कशाला। स्त्री। रजतमुद्रागृहे। टकशाल इतिभाषा ॥ इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

टङ्कटीक: । पुं । शिवे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

टङ्कण: । पुं । न । रसशोधने । मालतीतीरजे । लोहद्राविणि । सुहागा इति प्रसिद्धे क्षारे ॥ टङ्कणं वह्निकृद्रूक्षं-कफघ्नं वातपित्तकृत् ॥ टङ्कयते लघुट् । पृषोदरादिः ॥

टङ्कनम् । न । टङ्कणे ॥

टङ्का । स्त्री । जङ्घायाम् । टाँग इति भाषा इतिमेदिनी ॥

टङ्कानक: । पुं । श्लेष्मातकवृक्षे ॥

टङ्कार: । पुं । विस्मये ॥ प्रसिद्धौ ॥ शिञ्जिनीध्वनौ ॥ टमितिशब्दं करोति । कृ० । अण् ॥

टङ्कारी । स्त्री । टेकारी इति गौड प्रसिद्धे क्षुपविशेषे ॥ टङ्कारी वातजित् तिक्ता श्लेष्मघ्नी दीपनी लघुः । शोथोदरव्यथाहन्त्री श्विता पीठविसर्पिणाम् ॥

टङ्कः । पुं । न । खनित्रे ॥ खड्गविशेषे । असौ ॥ जङ्घायाम् । टांगइतिभाषा ॥

टङ्कण: । पुं । न । } टङ्कणे ॥ इति
टङ्कन: । पुं । न । } राजवल्लभः ॥

टङ्किनी । स्त्री । पाठायाम् । अम्बष्ठायाम् । आकनादी इति गौडभाषा ॥

टङ्कनी । स्त्री । ज्येष्ठ्याम् । छिपकली इतिविसखुप्रा इतिचभाषा ॥

टट्टरी । स्त्री । अनृताख्याने । मृषावादे । टरटर इति भाषा ॥ लम्पावाद्ये ॥ पटहवाद्ये ॥

टट्टुर: । पुं । भेरीरावे ॥

टलनम् । न । विक्लवे ॥

टवर्ग: । पुं । टादिपञ्चवर्णेषु ॥

टवर्गीय: । पुं । टवर्गभवेवर्णे । वर्गान्ताच्चेतिच्छः ॥

टा । स्त्री । पृथिव्याम् ॥

टाङ्कम् । न । मद्यप्रभेदे ॥

टाङ्कर: । पुं । नागवीटे ॥

टार: । पुं । रङ्गे ॥ तुरङ्गे ॥ खङ्गे ॥

टिटिभ: । पुं । } टिट्टिभे ॥
टिटिभक: । पुं । }

टिट्टिभ: । पुं । टटीहरी इति भाषा प्रसिद्धे कोयष्टिखगे । टीठि इति गौड भाषा ॥ टिट्टि शब्दं भाषते । टिट्टि शब्देन भाति वा । अन्येभ्योपीतिडः ॥ दानवविशेषे ॥

टिट्टिभक: । पुं । कोयष्टिके । टिट्टिभे ॥ स्वार्थे कन् ॥

टिण्टिणिका । स्त्री । अम्लशिरीषिकायाम ॥

टिण्डिश: । पुं । डिंडसी इतिटिण्डा इतिचभाषाप्रसिद्धे फलशाकविशेषे । मुनिनिर्मिते । रोमशफले । डिण्डिशे ॥

टिप्पनी । स्त्री । टीकायाम् ॥

टीका । स्त्री । विषमपदव्याख्यायाम् ॥ वृत्तौ ॥ व्याख्यामात्रे ॥ टीक्यते गम्यतेऽर्थोऽनया । टीकृगतौ । गुरोश्च हलइत्यः । टाप् ॥

टुण्टुकः । पुं । श्योनाकवृक्षे ॥ कृष्णखदिरवृक्षे ॥ टुनटुनि इति गौडप्रसिद्धे पक्षिविशेषे ॥ श्योनाकप्रभेदे ॥ त्रि । अल्पे ॥ टुण्टु इति कायति । कैः । आत इतिकः ॥

टुनाका । स्त्री । तालमूल्याम् ॥

टेरः । त्रि । वक्रचक्षुषि । टेरके ॥

टेरकः । त्रि । वलिरे । केकरे । वक्रचक्षुषि । भैंगा इति भैंड़ा इतिचभाषा ॥

ठः

ठः । पुं । ठकारे ॥ मण्डले ॥ चन्द्रबिम्बे ॥ शून्ये ॥ लोकगोचरे ॥ महेश्वरे ॥ ध्वनौ ॥ ठगणे ॥ पुं । न । अनुकरणशब्दे ॥

ठक्कुरः । पुं । विष्णुप्रतिमायाम् । ठाकुर इतिभाषा ॥ द्विजोपाधिविशेषे ॥ यथा । नृसिंहठक्कुरः ॥ चन्द्रपालठक्कुर इति ॥

ठगणः । पुं । अष्टभेदभिन्ने पञ्चमात्रिके ॥ यथा (।ऽऽ इन्द्रासनम् १) (ऽ।ऽ सूरः २) (॥।ऽ चापः ३) (ऽऽ। हीरः ४) (॥ऽ। शेखरम् ५) (ऽ॥ कुसुमम् ६) [ऽ॥। अहिगणः ७] ॥॥। पापगणः ८] इति ॥

ठठम् । अ । }
ठठठम् । अ । } अनुकरणशब्दे । ठन् ठन् इति ठनम् ठनम् इति चभाषा ॥ यथा । रामाभिषेके मदविह्वलायाः कक्षाच्च्युतो हेमघटस्तरुण्याः । सोपानमासाद्य चकारशब्दं ठठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः ॥ इतिमहानाटकम् ॥

डः

डः । पुं । डकारे ॥ वाडवाग्नौ ॥ शिवे ॥ शब्दे ॥ त्रासे ॥ डगणे ॥

डगणः । पुं । पञ्चभेदभिन्ने चतुर्मात्रिके ॥ यथा [ऽऽ गजः १] [॥ऽ रथः २] [।ऽ। तुरङ्गमः ३] [ऽ॥ पदातिः ४] (॥॥ पत्तिः ५] इति ॥

डङ्गरः । पुं । डिङ्गरे ॥

डङ्गरी । स्त्री । गजदन्तफलायाम् । दीर्घर्वार्वीम् । ककडी इति तरां इतिच भाषा ॥

डङ्गारी । स्त्री । डङ्गरीफले ॥

डण्डः । पुं । डंडारीतिख्याते मत्स्ये ॥ डण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तं रक्तं कफं हरेत् । वातसाधारणः प्रोक्तःशुक्लो बलवर्द्धनः ॥

डमः । पुं । चाण्डाल्यां लेटाज्जाते डोम इति प्रसिद्धे ऽन्त्यजे ॥

डमरः । पुं । अशस्त्रकलहे ॥ विप्लवे । धाकडलुट्टनादौ । डाका इतिधाडा इतिचभाषा ॥ परचक्रादिभये ॥ न । भीत्यापलायने । शृगालिकायाम् ॥ डम इतिशब्दस्य रानम् । रा० । बाहुलकात् घञर्थेकः ॥

डमरुः । पुं । वाद्यप्रभेदे । कापालिकयोगिवाद्य ॥ चमत्कारे ॥ डमिति शब्दमियर्त्ति । मृगय्वादित्वादर्त्तेः कुः । गणपाठादेवगुणः ॥

डयनम् । न । पुरुषस्कन्धवाह्ये यानविशेषे । कर्णीरथे । चौडोल इतिख्याते ॥ डीयते ऽनेन । डीङ् विहायसागतौ । ल्युट् ॥ नभोगतौ ॥

डल्लकम् । न । वंशादिरचितेपात्र विशेषे । डगरा डाला छबडा छावी इतिभाषा ॥ त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं डल्लकं वस्त्रसंयुतम् । सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहर मितिब्रह्मवैवर्त्तेप्रकृतिखण्डम् ॥

डवित्थः । पुं । काष्ठमये मृगे ॥ डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगइति सुपद्मव्याकरणोक्तेः ॥

डहुः । पुं । लकुचे । लिकुचे । बडहल इतिप्रसिद्धेवृक्षे ॥ दहति तोदति वा । दहभस्मीकरणे । तुदिर् अर्दने वा । मृगय्वादिषु निपातितः॥

डा । स्त्री । डाकिन्याम् ॥

डाकिनी । स्त्री । कालीगणविशेषे ॥ डाकानांसमूहे ॥ खलादित्वादिनिः॥

डाङ्गरी । स्त्री । डङ्गरीफले ॥

डामरः । पुं । चमत्कारे ॥ शिवोक्तषड्विधे शास्त्रविशेषे ॥ तेषामामानि श्लोकसङ्ख्याश्चोक्तावाराहीतन्त्रे । यथा । डामरः षड्विधोज्ञेयः प्रथमो योगडामरः । श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथापञ्चशतानिच । त्रिविंशतिसहस्राणि श्लोकानिचेहसङ्ख्यया ॥ १ ॥ एकादशसहस्राणि सङ्ख्याताः-शिवडामरे । श्लोकाः सप्तैवनिश्चित्य ईश्वरेणैवभाषिताः ॥ २ ॥ तावच्छ्लोकसहस्राणि पञ्चश्लोकशतानि च । गुणोत्तराणि दुर्गायाडामरे कथितानिच ॥ ३ ॥ नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानिच । सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैवपरिकीर्त्तिताः ॥ ४ ॥ स्वरसङ्ख्या सहस्राणि श्लोका

नां ब्रह्मडामरे । पश्चोत्तरशतान्य सङ्ख्यातानिशिवेनतु ॥ ५ ॥ षष्टिः श्लोकसहस्राणि गान्धर्वडामरोत्तमे । श्लोकाश्चषष्टिसङ्ख्याता ब्रह्मणाव्यक्तयोनिनेति ॥ तथाहि । यो गडामरः २३५३३ । शिवडामरः ११००७ । दुर्गाडामरः ११५०३ । सारस्वतडामरः ९९०५ । ब्रह्मडामरः ७१०५ । गन्धर्वडामरः ६००६० ॥ इति ॥ भूतडामरादयो ऽन्येपिसन्ति । भूतानांडामरश्चमत्कारो ऽत्रेतिनिबन्धकारः ॥ डमरे ॥

डाहलः । पुं । चैद्य । चैपुरेदेशे ॥

डाहुकः । पुं । दात्यूहखगे ॥

डिङ्करी । स्त्री । दिङ्कर्याम् ॥

डिङ्गरः । पुं । डङ्गरे ॥ चपे ॥ खले ॥ धूर्त्ते ॥ सेवके ॥

डिण्डिभाण्डम् । न । वादित्रविशेषे ॥ पटहमृदङ्गकरटाः समेता यत्र वाद्यन्ते तानि डिण्डिभाण्डानीतिव्याख्यानात् ॥

डिण्डिमः । पुं । डौंडी इतिख्याते वाद्यभेदे ॥ यथा । श्लोकार्द्धेनच यत्प्रोक्तं तदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ॥ ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्येत्येष वेदान्तडिण्डिमः ॥ गजघण्टानादे ॥ यथा । मतिरेव बला द्गरीयसी तदभावे करिणामिय यं दशा । इतिघोषयतीव डिण्डिमः करिणो हस्तिपकाहतः क्वणन् ॥ पानीयामलके ॥ डिण्डि इतिशब्दं मिनोति प्रकाशयति । डुमिञ्० । डः ॥

डिण्डिरः । पुं । समुद्रफेने ॥

डिण्डिशः । पुं । डिंडसी ढेंढस टिण्डा इत्यादि भाषाप्रसिद्धे मुनिनिर्मिते । रोमशफले ॥ डिण्डिशो रुचिकृच्छेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः । सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः ॥ * ॥ निशेषवीजं स्वतिवृत्तखण्डं सहिङ्गुकं प्रोज्झितचण्डशब्दम् । स्नेहैप्रतप्तं चणदर्विदण्डं रुचिप्रदं डिण्डिशकं सपिण्डम् ॥

डिण्डीरः । पुं । अब्धिकफे । समुद्रफेने ॥ डिण्डि इतिशब्दम् ईरयति । ईरगतौ कम्पनेच । अच् अणवा ॥

डिण्डीरमोदकम् । न । गृञ्जने ॥

डित्थः । पुं । काष्ठमये गजे ॥ डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगइतिसुपद्मव्याकरणोक्तेः ॥ विशेषलक्षणयुक्ते पुरुषे ॥ यथा । श्यामरूपोयुवाविद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः । सर्वशास्त्रार्थवेत्ताच डित्थइत्यभिधीयतइति कलापटीका ॥

डिमः । पुं । नाटकस्य रूपकविशेषे ॥

डिम्बः । पुं । भयध्वनौ ॥ अण्डे ॥ पु-

प्लुते ॥ प्रीडति ॥ विप्लवे । डमरे । प्रायस्कलहे ॥ शरबडे ॥ भये ॥

डिम्बनम् । डिविनोदे । घञ् ॥

डिम्बाहवः । पुं । भूभृताशून्ये युद्धे ॥

डिम्बिका । स्त्री । जलविम्बे ॥ श्योणाक वृक्षे ॥ कामुकस्त्रियाम् ॥

डिम्भः । त्रि । वालिशे । वैधेये ॥ वाले । शिशौ ॥ डिम्भयति । डिभिसङ्घाते । चुरादिः । पचाद्यच् ॥ डिंभ्यते वा घञ् ॥ अग्रहपान्तरं डिम्भो पीतिविश्वप्रकोषः ॥

डिम्भकः । पुं । डिम्भे ॥ स्वार्थेकः ॥

डिम्भचक्रम् । न । स्वरोदयोक्ते नराणां शुभाशुभनिर्णायके चक्र वि० ॥ यथा । डिम्भचक्रे न्यसेद्भानि भानुभादित्रिमस्तके । मुखे चौणि द्वयं स्कन्धे चैकैकं बाहुहस्तयोः ॥ हृदिपञ्च नाभिगुह्ये चैकैकं षट्चजानुनोः । चरणाभ्यां तथैकैकं जन्मर्क्षपतना त् फलम् ॥ शीर्षस्थेच्छत्रलाभः स्यात्वक्त्रेमिष्टान्नभोजनम् । स्कन्धेधनीच बाहुभ्यां स्थानभ्रष्टो भवेन्नरः ॥ पाणिभ्यांतस्करो वक्षोहृद्यल्पायुश्च नाभितः । गुह्येकामो भ्रमेजान्वो-रल्पजीवी चपादयोरितिस्वरोदयः ॥

डिम्भा । स्त्री । स्तनपायाम् ॥ टाप् ॥

डीनम् । न । पक्षिगतिप्रभेदेपतनमात्रे ॥ कर्णपर्वविविशेषो ऽस्त्रदष्टव्यः ॥

आगमशास्त्रविशेषे यथा । डामरं डमरं डीनं श्रुतं काशीविलासकम् । सप्तकोटि महाग्रन्था महाचक्रादिनिर्गताः ॥ इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥

डयनम् । डीङ् विहायसागतौ । नपुंसके भावेक्तः । स्वादयओदितः । ओदितश्चेति निष्ठातस्य नः ॥

डीनडीनकम् । न । खगानांगतिक्रिया विशेषे ॥ तेषांपतनं निर्विशेषणाङ्कुत्सितञ्च डीनडीनकपदवाच्यम् ॥

डीनावडीनम् । न । पक्षिणांगतिविशेषे ॥ तत्तु एकस्यांगतौ गत्यन्तरमिश्रणम् ॥ अधःकुत्सितगमनञ्च ॥

डीयमानः । त्रि । आकाशं प्रत्युत्प्लुति ॥

डुण्डुः । पुं । डुण्डुभसर्पे ॥

डुण्डुभः । पुं । राजिलेसर्पे ॥ डुण्डुइत्यनुकरणशब्दः । तम् भणति तेन भातीति वा । अन्येभ्योपीतिडः ॥ यद्वा । लक्ष्यते । ओलडिउत्क्षेपे । घञ् । डलयोरेकत्वम् । उभति । उभपूरणे । इगुपधेतिकः । डण्डश्चासावुभश्च । पृषोदरादिः ॥ द्विमुखो डुण्डुभःस्मृतः ॥

डुण्डुलः । पुं । क्षुद्रोलूके । पिङ्गले । इ इद्राविणि ॥

डुलिः । स्त्री । कमठ्याम् ॥ डोलयति । डुल उत्क्षेपे । इगुपधादिति किः ॥

डुलिका । स्त्री । खञ्जनाकृतिपक्षिविशेषे ॥

डुली । स्त्री । चिल्लीशाके ॥

डोडिका । स्त्री । सुमुष्ट्याम् । करेवया इति प्रसिद्धे फलशाकविशेषे ॥ डोडिकापुष्टिदा वृष्या रुच्या वह्निप्रदा लघुः । हन्ति पित्तकफार्शांसि कृमिगुल्मविषामयान् ॥ * ॥ बालं डोडीफलमविकलं स्विन्नमीषच्च तोये स्नेहे हिङ्गुप्रणयिनि ततो वेसवारेण सिद्धम् । गव्यं तक्रं क्वथित निहिते साधितं रामठेन खादन् खादन् निभृतममृतं निन्दितंभोक्तृभिः कैः ॥ * ॥ सन्धूज्य शुष्कं तरणेः प्रतापात् प्रतप्त माज्ये नवडोडिशाकम् । ससैन्धवं रामठदत्तवासं खादन्नरो निन्दति व्यञ्जनानि ॥ डोडिका वातला रूक्षा शीता गुर्वी विषापहा । सुस्विन्ना रोचनी रुच्या अस्विन्ना कण्ठकर्त्तरी ॥

डोडी । स्त्री । डोडिकायाम् ॥ क्षुपविशेषे । जीवन्त्याम् । सुखालुकायाम् ॥

डोमः । पुं । स्वनामाख्याते ऽस्पृश्यजातौ ॥ यथा । चण्डालश्चैव डोमश्च

श्वानकस्तथा इति । दण्डीरस्यैव भण्डीरो भूपुत्रश्च द्विजाश्रमी ॥ इयाम्रुण्डी लिङ्गधारी सम्भाषते यश स्विनि । स्पृष्ट्वा प्रमादतः स्नात्वा गायत्र्यष्टशतं जपेदिति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३९ पटलः ॥

डोरम् । न । } हस्तादिबन्धनसूत्रे ॥
डोरकम् । न । }

डोरडी । स्त्री । वृहत्याम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

ढः

ढः । पुं । ढकारे ॥ ढक्कायाम् ॥ शुनि ॥ श्वलाङ्गूले ॥ निर्गुणे ॥ ध्वनौ ॥ ढगणे ॥

ढक्का । स्त्री । यशःपटहे ॥ ढगिति कायति । कैशब्दे । आतइति कः ॥

ढक्कारी । स्त्री । तारिणीदेव्याम् ॥

ढगणः । पुं । भेदत्रयविशिष्टे त्रिमात्रिके ॥ यथा । (।ऽ ध्वजः १) (ऽ। ताल: २) (।।। ताण्डवम् ३) इति ॥

ढालम् । न फलके ॥

ढाली । त्रि । चर्म्मिणि ॥

ढामरा । स्त्री । हंस्याम् ॥

ढुण्ढिः । पुं । श्रीगणेशविशेषे ॥ यथा । अन्वेषणे ढुण्ढिरयंप्रथितो स्तिधातुः

ढक्क:

सर्वाङ्गढुण्ढितया भवढुण्ढिनामा। काशीप्रवेशमपि कोऽलभते ऽपदे श्रीतोषं विना तव विनायक ढुण्ढिराज ॥ इति काशीखण्डगणेशं प्रति शिववाक्यम् ॥

ढोल: । पुं । स्वनाम. ख्या. तेवाद्यविशेषे ॥

ण:

—

ण: । पुं । णकारे ॥ बुद्धदेवताविशेषे। बिन्दुदेवे ॥ भूषणे ॥ गुणवर्जिते ॥ पानीयनिलये ॥ निर्णये ॥ ज्ञाने ॥

णय: । पुं । ब्रह्मलोकस्थे समुद्रोपमे सरोविशेषे ॥

* ॥ * ॥ इत्यादिगौडकुलोत्पन्नाजीचवालप्रधानोपनामनन्दरामशिर्मात्मजश्रीधनपतिमिश्रापरनाम्ना सयाश्रीसन्तुष्टावधूतश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्धरिहरानन्दनाथभारतिशिष्येण ब्राह्मावधूतश्रीसुखानन्दनाथपरनामधेयेन विरचिते शब्दार्थचिन्तामणौ टवर्ग:समाप्त: ॥ १ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

तक्रम्

तत् सत्

•••••••••

त:

त: । पुं । तकार: ॥ चौरे ॥ अन्ते ॥ पुच्छे ॥ क्रोडे ॥ म्लेच्छे ॥ रत्ने ॥ सुगते ॥ योधे ॥ गौरविवर्जितपुच्छे ॥ क्रोष्टुपुच्छे ॥ स्त्री । न । तरणे ॥ पुण्ये ॥ तटति । तटउच्छ्राये । ड: ॥

तक्किल: । त्रि । धूर्त्ते ॥

तक्किला । स्त्री । औषधे ॥

तक्रम् । न । चतुर्थांशजलसंयुक्ते दधिनि । गोरसजे । दण्डाहते । कालसेये ॥ तत्पञ्चविधम् । यथा । ससरं निर्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम् । तक्रं पादजलं प्रोक्तं मुदश्विद्वार्द्धवारिकम् ॥ छच्छिकासरहीनास्यादच्छाप्रचुरवारिका॥ * ॥ तुर्य्यांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदम्लं दधिप्रायो माहिषमंशुकेन विमले सद्भाजने गालयेत् । भृष्टं हिङ्गु चजीरकञ्च लवणं राजीञ्च किञ्चिन्मितां पिष्टा तत्र विमिश्रयेद्भवतितत् तक्रं नकस्य प्रियम् ॥ अस्य गुणा यथा । तक्रं वह्निकरं वह्निदीपनं पाचनं परम् । उदरे ये गदास्तेषां नाशनं तृप्तिकारकम् ॥ अपिच । तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादु

पाकरसं लघु । वीर्य्योष्णं दीपनं हृद्यं प्रीणनं वस्तिनाशनम् ॥ प्रयत्या हिमता पथ्यं भवेत् तक्रस्य लाघवात् ॥ * ॥ किञ्चस्वादुविपाकित्वाच्च पित्तप्रकोपणम् । कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चापि कफापहम् ॥ न तक्रसेवी व्यथते कदाचित् न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः । यथा सुराणाममृतं सुखाय तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥ समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः । स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम् ॥ अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥ * ॥ वातेऽम्लं शस्यते तक्रं शुण्ठीसैन्धवसंयुतम् । पित्ते स्वादु सिताढ्यं सव्योषं स्यात् कफे ॥ * ॥ हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेन सुसंयुतम् । भवेदतीव वातघ्नमर्शोऽतीसारहृत् परम् ॥ रुचिदं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम् । मूत्रकृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचित्रकम् ॥ शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च । अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् ॥ तत्तु हन्ति गरच्छर्द्दिप्रसेकविषमज्वरान् । पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शो मूत्रग्रहभगन्दरान् ॥ मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः । श्वित्रकोठघृतव्या-

पत्कुष्ठशोथतृष्णाक्रिमीन् ॥ नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥ * ॥ याम्युत्तामितशीत्यं शीतकुष्ठं तक्रमादिशेत् ॥ तक्रमपि मस्तुमुखाः । तक्रमामकफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च । पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥ तच्चाति संक्रमे वा । तञ्चुगतौ । स्फायितञ्चीतिरक् । स्फाकादिः ॥

तक्रकूर्च्चिका । स्त्री । छाना इति गौड भाषाप्रसिद्धे दुग्धविकृतौ ॥ उष्णदुग्धे तक्रयोगाज्जाता स्यात् तक्रकूर्च्चिका ॥ तक्रेण सह पक्वे क्षीरे ॥ तक्रेणपक्वं यत्क्षीरं सम्भवेत् तक्रकूर्च्चिकेति ॥

तक्रपिण्डः । पुं । क्षीरविकृतौ ॥ दध्ना तक्रेणवा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा । द्रवभागेन हीनं यत् तक्रपिण्डः स उच्यते ॥

तक्रमांसम् । म । मांसप्रकारविशेषे ॥ यथा । पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रां हिङ्गु भर्ज्जयेत् । छागादेः सकलास्थि पिष्टखण्डान्यष्टौ च भर्ज्जयेत् ॥ सिद्धिवोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा । राजिकादियुते तक्रे मांसखण्डानि धारयेत् ॥ तक्रमांसन्तु मांसं त

सुवच्यं वचमहरम् । कफम्नं पित्तलं किञ्चित् सर्वाहारस्य पाचनम् ॥

तक्रमांसम: । पुं । मारके ॥

तक्राटः । पुं । मन्थानदण्डे ॥ तक्रे अटति । अट० । अच् ॥

तक्षः । पुं । भरतात्मजे । तक्षशिलाधीशे ॥ न । विज्ञानचषे ॥

तक्षकः । पुं । पातालस्थाष्टनागान्तर्गत नागराजविशेषे । कश्यपात्कद्रुगर्भे जाते इन्द्रसखे ॥ वर्द्धकौ । तक्षिण ॥ वृक्षविशेषे ॥ विश्वकर्मणि ॥ तक्षति । तनूतनूकरणे । ण्वुल् ॥

तक्षणम् । न । कृशकरणे । तक्ष० । ल्युट् ॥

तक्षणी । स्त्री । वास्याम् । वसूला इति भाषा ॥ गौरादिः ॥

तक्षा । पुं । त्वष्टरि । वर्द्धकौ ॥ काष्ठं तक्ष्णोति तक्षतिवा । तक्ष० । कनिन् युवृषि तक्षीति कनिन् ॥

तक्षशिला । स्त्री । देशविशेषे ॥ नगरीविशेषे । सिन्धुदेशे भरतात्मजस्य तक्षस्य राजधान्याम् ॥

तगणः । पुं । अन्त(ऽऽ।)लघौ ॥ तसंज्ञकोगणः ॥

तगरः । पुं । चांदनी इति देशभाषा प्रसिद्धे पुष्पवृक्षविशेषे । सितपुष्पे । नदृष्पदे । कालपर्णे । टगर इति गौड़भाषा ॥ मदनवृक्षे ॥ न । नन्द्यावर्त्तवृक्षे । पिण्डतगर इति गौड़भाषा । तगरमूल इति गौड़भाषा ॥ तन्मूले तत्पुष्पेच ॥ तगरद्वयमुष्णंस्यात् स्वादु स्निग्धं लघुस्मृतम् । विषा ऽपस्मारमूर्द्धाक्षिरोगदोषत्रयापहम् ॥ आहुल्यवृक्षे ॥

तगरपादिकम् । न । तगरे । नन्द्यावर्त्ते ॥

तगरपादी । स्त्री । मते । तगरे ॥

तङ्कः । पुं । दुःखेन जीवने ॥

तङ्कनम् । न । दुःखेनजीवने ॥ तकि० । ल्युट् ॥

तङ्गः । पुं । जनपदविशेषे ॥

तङ्गणः । पुं । नीवृद्विशेषे ॥

तच्छीलः । त्रि । तत्स्वभावे ॥ यःस्वभावतः फलनिरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते स तच्छीलः ॥

तज्जः । त्रि । सांदृष्टिकार्थे ॥ तज्जाते ॥

तज्ज्ञः । त्रि । तदभिज्ञे ॥ तत् जानाति । इगुपधेतिकः ॥

तञ्ची । स्त्री । विष्णुपत्न्याम् ॥

तटः । त्रि । प्रतीरे । कूले । रोधसि- तटति । तटउच्छ्राये । अच् ॥ न । क्षेत्रे ॥

तटस्थः । त्रि । तीरस्थे ॥ तटे तिष्ठति । ष्ठा० । कः ॥ न । तद्भिन्नत्वेसति त

दीर्घकत्वमितिवंचययचविते स्वरू पेतरखचचे ॥ स्वरूपा ऽनन्वयित्वे सति विशेषव्यान्तरं संरूप्येतरव्यावर्त्त कस्वरूपे वचचे ॥

तटाकः । पुं । तडागे । पद्माकरे ॥ तटमकति । अक कुटिलायां गतौ । कर्मण्यण् ॥

तटागः । पुं । तडागे ॥ तटमगति । अग कुटिलायां गतौ । कर्मण्यण् ॥

तटिनी । स्त्री । नद्याम् ॥ तटमस्त्यस्याः । अतइनिठनाविति इनिः । पुष्करादिभ्यो देशे इति इनिर्वा । ऋन्नेभ्य इति ङीप् ॥

तटी । स्त्री । तीरे । कूले ॥ तटति । तट० । अच् । जातित्वात् ङीष् ॥

तडाकः । पुं । तडागे ॥ तड्यते । तड आघाते । पिनाकादयश्चेति साधुः ॥

तडागः । पुं । जलाधारविशेषे । पद्माकरे ॥ प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः । जलाशय स्तडागः स्यादित्याहुः शास्त्रकोविदाः ॥ * ॥ पञ्चशतधनुः परिमिते जलाशये ॥ यथा । धनुर्विंशकुलोद्दस्तो धनुस्त्रतुष्टयः । शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा । एतत् पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः ॥ इति मत्स्य-वर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ शब्दकूटके ॥

तड्यते । तड० आघाते । तडगादयश्चेति निपातितः ॥

तडाघातः । पुं । ऊर्द्धीकृत्यहस्तियुग्मडाघाते ॥ यथा । उच्चैः करिकराक्षेपे तडाघातं विदुर्बुधाः इति ॥

तडित् । स्त्री । विद्युति ॥ ताडयत्यभ्रम् । तड० । ताडेर्णिलुक् चेतीति प्रत्ययः ॥ अन्तिके ॥

तडित्वान् । पुं । वारिदे । मेघे ॥ तडितः सन्त्यस्मिन् । मतुप् ॥ मुस्तके ॥

तण्डकः । पुं । न । खञ्जने ॥ फेने ॥ समासमायवाचि । समस्तपदजातके ॥ गृहदारुणि ॥ तरुस्कन्धे ॥ चि । मायावहुले ॥ तण्डते । तडिताडने । ण्वुल् ॥ उपघातके ॥

तण्डुः । पुं । शिवद्वारपालविशेषे ॥

तण्डुरीणः । पुं । कीटभेदे ॥ न । तण्डुलोदके ॥ त्रि । बर्वरे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

तण्डुलः । पुं । धान्यादिनिकरे । धान्यादिसारे । चाउर इति चाँवल इति च भाषा ॥ तण्डुलो मेघजन्तुघ्नः सनवस्त्वतिदुर्ज्जरः ॥ ताड्यते । तड आघाते । सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशे-त्यादिना निपातनादुलच् प्रत्ययो नुमागमश्च ॥ यद्वा । म्रियन्ते कुण्डन्ते तण्ड्यन्ते ताड्यंते वा इति तण्डुलाः ।

वृन्तत्रुटितनिर्ताखिमउपत्र तण्ड-
म्मादेश ॥ विडङ्गे ॥ अल्पमारिषे ॥

तण्डुलवह्वा । स्त्री । नवविधदिव्या-
न्तर्गतदिव्यविशेषे ॥

तण्डुला । स्त्री । मत्तासमङ्गयाम् ॥
विडङ्गे ॥

तण्डुलाम्बु । न । ज्येष्ठाम्बुनि । तण्डुलो-
दके ॥

तण्डुलिकाश्रम: । पुं । तीर्थविशेषे ॥

तण्डुली । स्त्री । यवतिक्तालतायाम्
॥ शशाण्डुल्याम् ॥ तण्डुलीयशाके ॥

तण्डुलीक: । पुं । अल्पमारिषे ॥

तण्डुलीय: । पुं । मेघनादे । अल्पमा-
रिषे । बहुवीर्ये । सुशाके । चौला-
इ इतिभाषा ॥ तण्डुलीयो लघु:
शीतो रूक्ष: पित्तकफास्रजित् । सृ-
ष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहार-
क: ॥ तण्डुलायहित: । विभाषाह-
विरपूपादिभ्य इति छ: ॥ विडङ्गत-
रौ ॥ ताप्ये ॥

तण्डुलीयक: । पुं । तण्डुलीयशाके ॥
विडङ्गे ॥ स्वार्थे कन् ॥

तण्डुलीयिका । स्त्री । } विडङ्गे ॥
तण्डुलु: । पुं । }

तण्डुलेय: । पुं । } तण्डुलीयशाके ॥
तण्डुलेर: । पुं । }

तण्डुलोदकम् । न । तण्डुलाम्बुनि ॥

तण्डुलौदकम् । न । तण्डुलाम्बुनि ॥
यथा । जलमष्टगुणं दत्त्वा पलैक-
मितात्तण्डुलात् । भावयित्वा ततो
देयं तण्डुलोदककर्मणीति वैद्यकप-
रिभाषा ॥

तण्डुलौघ: । पुं । वेणुवंशे ॥ तण्डुलस-
मूहे ॥

तण्डुल्य: । पुं । तण्डुलीयशाके ॥ तण्डु-
लायहित: । विभाषाहविरपूपादि-
भ्य इतियच यत् ॥

तण्डुलीघ: । पुं । कीटभावे ॥ न । तण्डु-
लोदके ॥ त्रि । बर्बरे ॥ इतिमेदि-
निकर: ॥

तत् । अ । हेतौ ॥ तनोति । तनुवि-
स्तारे । क्विप् । गमादीनामिति क्विप्य
नुनासिकलोपे तुक् ॥

ततम् । न । वीणादिवाद्ये ॥ पुं । वा-
यौ ॥ त्रि । व्याप्ते ॥ विस्तृते । पृथौ ॥
तन्यते । तन् । क्त । तनिमृङ्भ्यां किच्चे
तितनोतेलम् ॥ तन्यतेऽस्मा । त
नु । क्त । अनुदात्तोपदेशेति न-
लोप: ॥

ततपत्री । स्त्री । कदलीवृक्षे ॥

ततम: । त्रि । बहूनां मध्ये एकस्मिन् ॥

ततर: । त्रि । द्वयोर्मध्ये एकस्मिन् ॥

ततवत् । त्रि । विस्तारयुक्ते ॥

तत: । अ । आदौ ॥ प्रतिपक्षे ॥ आन

र्ये ॥ कवाचारे ॥ क्रैतौ ॥ पराम्य र्थे ॥ तस्मात् । पञ्चम्यास्तसिल् । त्यदाद्यत्वम् ॥
ततस्त्यः । त्रि । ततोभवे ॥ ततसम्बन्धिनि ॥ अव्ययात् त्यप् ॥
ततिः । स्त्री । श्रेण्याम् ॥
तत्कालः । पुं । तदात्वे । वर्त्तमानकाले ॥ सचासौ कालश्च ॥
तत्कालधीः । त्रि । प्रत्युत्पन्नमतौ । उपस्थितवुद्धौ ॥ तत्कालेधीर्यस्य ॥
तत्क्रियः । त्रि । कर्मकारे । वेतनं विनाकर्मकारके ॥
तत्क्षणः । पुं । सद्योर्थे ॥ सचासौ क्षणश्च । सएवक्षणो वा ॥
तत्त्वम् । न । याथार्थ्ये । स्वरूपे । अनारोपितस्वरूपे ॥ परमात्मनि । ब्रह्मणि ॥ ब्रह्मभावे ॥ तदितिसर्वनाम सर्वञ्च ब्रह्म तस्यनाम तदिति । तद्भाव स्तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तत्त्वमिति पूज्यपादानां व्याख्यानम् ॥ आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्वमिदं यतः। तस्मात सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवानघेत्युपदेशः॥ अथाहुर्गौडपादाचार्याः । तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु वाह्यतः । तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वाद प्रच्युतोभवेदिति ॥ तत्त्वं चागमसंसिद्ध मित्या हुर्वेदवादिनः ॥ विलम्बितनृत्यभेदे ॥ ततनं तत् । तनु० । क्विप् । अन्येषामपीतिवः । तत्त्वदृत्युपलक्षणंगीतवाद्ययोः ॥ वाद्यप्रभेदे ॥ चेतसि ॥ वस्तुनि ॥ अद्वयज्ञाने ॥ पारमार्थिके । धर्मिस्वरूपे ॥ मूलप्रकृत्यादिचतुर्विंशतिषु ॥ मूलप्रकृतिरविकृति र्महदाद्याःप्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तुविकारो न प्रकृति र्न विकृतिः पुरुषः ॥ तस्यभावः । त्वः ॥ * ॥ वेदान्ता बहुतर्ककर्कशमतिग्रस्ताःपरं मायया भाट्टाः कर्मकलाकुला हतधियो द्वैतेहि वैशेषिकाः । अन्ये भेदरता विवादकलहा स्ते तत्त्वतो वञ्चिता स्तस्मात् सिद्धमतं स्वभावकमयं धीरः परंसंश्रयेत् ॥ सत्त्वरजस्तमम्सु॥ तत्त्वन्तु नानामुनिभिर्नानाविधमुक्तम् । विस्तरभिया तन्न सङ्गृहीतम् ॥*॥ सर्वस्मिन् दृश्येवाध्यमाने ऽपि तद्बाधाधिष्ठानत्वेन स्वयमवाध्यमान मनारोपितं स्वरूपं तत्वमितिविवरणकाराः। अस्यपर्यायाः अमृतं सत्यं परमार्थं सतत्वमित्येते एकार्थवाचिनः परमार्थतो ब्रह्मणोवाचकाः शब्दाइतिभाष्यकाराः ॥
तत्त्वज्ञानम् । न । ब्रह्मज्ञाने ॥ वस्तुर्मुणविशेषे ॥ यथा । प्रमाणप्रमेयसंशय

प्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः। इति गोतमः॥ अनारोपितवस्तुप्रत्यये॥ इदं सर्वं द्वैतजातमद्वितीये चिदानन्दात्मनि मायया कल्पितत्वान्मृषैव आत्मैवैकः परमार्थसत्यः सच्चिदानन्दोऽद्वयोऽहमस्मीति परिज्ञाने॥ तत्त्वस्य ज्ञानम्॥

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्। न। तत्त्वज्ञानार्थस्यालोचने॥ तत्त्वज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यकरणकस्यामानित्वादिसर्वसाधनपरिपाकफलस्य अर्थः प्रयोजनमविद्यातत्कार्यात्मकनिखिलदुःखनिवृत्तिरूपः परमानन्दावाप्तिरूपश्च मोक्षः- तस्य दर्शनम् आलोचनम्। तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधने प्रवृत्तिः- स्यात्॥

तत्त्वतः। अ। यथावदर्थे॥

तत्त्वदर्शी। चि। वस्तुयाथात्म्यदर्शनशीले ब्रह्मविदि कृतसाक्षात्कारे॥ तत्त्वं वस्तुनो याथात्म्यम् तद्द्रष्टुं शीलं यस्य। णिनिः॥

तत्त्वभावः। पुं। नेति नेतीत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टे विदिताविदिताभ्यामन्यस्मिन्नद्वयस्वभावे॥

तत्त्वविचारः। पुं। भूतार्थचिन्तायाम्॥

तत्त्ववित्-द्। त्रि। स्वरूपविदि। याथात्म्यविदि। ब्रह्मविदि॥ शैवे॥ शैवो हि आत्मविद्याशिवा इति सप्तत्रिंशत्तत्त्वानि सर्वंजगत्प्रवर्त्तकानीति मन्यते॥ तत्त्वं स्वरूपं सकलसंसारधर्मविलक्षणं सच्चित्सुखरूपं ब्रह्माहमस्मीति वेत्ति जानातीति तत्त्ववित्॥

तत्पत्नी। स्त्री। शिवतत्पत्न्याम्॥

तत्पदलक्ष्यार्थः। त्रि। अज्ञानादिसमष्ट्युपाध्युपहिताधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये। चिदेकरसरूपिणि॥

तत्पदवाच्यः। त्रि। तत्पदाभिधे॥

तत्पदवाच्यार्थः। त्रि। अज्ञानादिसमष्टिः एतदुपहितसर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यम् एतदनुपहितचैतन्यञ्चैतत्त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानं तत्पदवाच्यार्थो भवतीति श्रुत्यादितेऽर्थे॥

तत्पदाभिधः। त्रि। तत्पदवाच्ये॥ मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः। पारोक्ष्यशबलः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः स्यादाहुः॥

तत्पदार्थः। पुं। जगत्कारणे परमात्मनि॥ यज्जगत्कारणं तत्त्वं तत्पदार्थः स उच्यते॥ तदिति पदस्य अर्थः॥

तत्परः। त्रि। तन्नते॥ आसक्ते॥ तत्

परमुत्तमं यस्य । तेनपूर्यते वा । पृ पालनपूरणयोः । कदेरप् ॥

तत्परायणः । त्रि । तदासक्ते ॥

तत्पुरुषः । पुं । प्रायउत्तरपदार्थप्रधाने समासविशेषे ॥ सच षेधा । व्यधिकरणपदः समानाधिकरणपदः सङ्ख्या पूर्वपदश्चेति ॥

तत्फलः । पुं । कुवलये ॥ कुष्ठाख्यौषधौ ॥ चोरनामसुगन्धिद्रव्ये ॥

तत्र । अ । तस्मिन् । सप्तम्यर्थे ॥ सप्तम्यास्त्रल् ॥ तस्यामवस्थायाम् ॥

तत्रत्यः । त्रि । तत्रभवे ॥ अव्ययात्त्यप् ॥

तत्रभवान् । त्रि । श्लाघ्ये । पूज्ये ॥ इतराभ्योपिदृश्यन्त इतिप्राग्दीव्यतीयः प्रथमार्थेत्रल् । सुप्सुपेतिसमासः ॥

तथा । अ । साम्ये ॥ अभ्युपगमे ॥ पृष्टप्रतिवाक्ये ॥ समुच्चये ॥ निश्चये ॥ तेन प्रकारेण । प्रकारवचनेथाल् । विभक्तित्वात् त्यदाद्यत्वम् ॥

तथागतः । पुं । बुद्धमुनौ । सुगते ॥ तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य यथापुनरावृत्तिर्नभवति तथा तेनप्रकारेण गत इति तथागतः । सुप्सुपेतिसमासः । तथाच सुगतिसाधकतास्योक्ता भवति । तदुक्तंबौद्धागमे । यथागतास्ते मुनयः शिवांगतिं तथागतः सो पि ततस्तथागतइति ॥ त्रि । प्रकान्तगतिशालिनि ॥ तथाभूते ॥

तथाच । अ । पूर्वोक्तार्थदृढीकरणे ॥

तथाहि । अ । निदर्शने ॥ प्रसिद्धमेवेत्यर्थे ॥ तथाच हिच ॥

तथैव । अ । तद्वदेवेत्यर्थे ॥

तथ्यम् । न । सत्ये । ऋते ॥ त्रि । तद्दिति ॥ तथा साधुः । तत्रसाधुरितियत् ॥

सः । त्रि । पूर्वोक्ते । बुद्धिस्थस्य परामर्शे । सो० इतिभाषा ॥ तद्देशकालाव स्थादौ दृष्टः स इति कथ्यते ॥ विप्रकृष्टविषये ॥ स्त्री । सा ॥ न । तत् तद् । सत्यज्ञानादिलक्षणलक्षितस्य तत्त्वमस्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्य ब्रह्मणोनाम्नि ॥ यथा । तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपः क्रियाः । दानक्रियाश्चविविधाः क्रियन्तेमोक्षकाङ्क्षिभिरिति ॥ तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य अनभिसन्धायचकर्मणः फलमित्यर्थः ॥ तनोति । तनु० । त्यजितनियजिभ्यो डिदित्यदिः ॥

तदनन्यत्वम् । न । तदभिन्नत्वे ॥ तस्मात् अनन्यत्वं नाम पृथक्सत्ताराहित्यम् ॥

तदन्यबाधितार्थप्रसङ्गः । पुं । दोषविशेषे ॥ यथा । धूमो यदि वह्निव्यभि

चारी स्यात्वहिजन्यो न स्यादि-
त्यादिः ॥

तदर्पणम् । न । वस्तुनःप्रत्यर्पणे । प्रति
दाने । स्वामिने निक्षेपार्पणे ॥ त-
स्य अर्पणम् ॥

तदा । अ । तस्मिन् काले ॥ तदोदाच
॥ सर्वैकान्येति था दा ॥

तदात्मा । पुं । तत्स्वरूपे ॥ तस्यात्मा ॥

तदात्वम् । न । वर्त्तमानकाले ॥ त-
देत्यस्यभावः । तस्यभावस्त्वतलैा ॥

तदादिः । त्रि । तदाप्रभृतैा ॥ सकालः
आदिर्यस्य यस्मिन्वा ॥

तदानीम् । अ । तस्मिन्काले । तदार्थे
॥ तदोदाच । दानीम्च ॥

तदामुखम् । न । आरम्भे ॥

तदेषः । त्रि । सहोक्त्या प्रत्यक्षमेवे
त्यर्थे ॥

तत्परः । त्रि । तत्परे ॥

तत्परमानसः । त्रि । एकाग्रचित्ततये
ष्टगतान्तःकरणे ॥

तद्गुणः । पुं । काव्यालङ्कारप्रभेदे ॥
स्वमुत्सृज्य गुणं योगा दत्यु ज्ज्वल
गुणस्य यत् । वस्तु तद्गुणतामेति भ
ण्यतेसतु तद्गुणः ॥ वस्तुतिरस्कृत
निजरूपंकेनापिसमीपगतेनप्रगुणत
..या स्वगुणसम्पदो परक्तं तत्प्रतिभा
समेवं गत् समासादयति स तद्गुणः

। तस्याऽप्रकृतस्य गुणोऽचास्तीति ।
उदाहरणम् । विभिन्नवर्णा गरुडा
ग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुर
न्त्या । रत्नैः पुनर्यत्ररुचा रुचं स्वा
मानन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥ अत्र
रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य तदपे
क्षयाच हरिन्मणीनां प्रगुणवर्णता ॥

तद्ग्रहः । त्रि । तदभिनिवेशे ॥ तस्मिन्
ग्रहस्तद्ग्रहः ॥

तद्दिनम् । अ । दिनमध्ये ॥ प्रतिदिने
इतिहेमचन्द्रः ॥ न । पूर्वोक्तदिने ॥

तद्धनः । त्रि । कृपणे ॥ इतिहेमः

तद्धर्मा । पुं । विनापिशीलेन स्वधर्मो
यमिति यः प्रवर्त्तते सतद्धर्मा ॥

तद्धितः । पुं । इत्तिविशेषे । तद्धिताद्य
ध्यधिकारविहितप्रत्ययेषु ॥ तेचद्वि
विधाः । प्रकृत्यर्थभिन्नार्थाःस्वार्थिका
श्च ॥ तेभ्यःप्रयोगेभ्योहितः ॥

तद्वत् । त्रि । पूर्वोक्तवति ॥ सयत्रास्ति
। मतुप् ॥ तत्सदृशे ॥ तेनतुल्ये ॥
तुल्यार्थे वतिः ॥

तद्वला । स्त्री । बाणविशेषे ॥ इतिहेम
चन्द्रः ॥

तद्बुद्धिः । स्त्री । परमात्मसाक्षात्कार
परार्थावुद्धैा ॥ त्रि । सर्वदा निर्वीज
समाधिभाजिकृतसाक्षात्कारे ॥ त
स्मिन् ज्ञानप्रकाशिते परमात्मतत्त्वे

सच्चिदानन्दघने एव वाह्यसर्वविष यपरित्यागेन साधनपरिपाकात्- पर्यवसिता बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः सा चात्काकारलक्षणायस्य स तथा ॥

तनयः । त्रि । पुत्रे ॥ तनोति कुलम् तन्यते वा । तनु० । वमिमनिमतनि भ्यःकयन् ॥

तनया । स्त्री । दुहितरि । पुत्र्याम् ॥ टाप् ॥ चक्रकुल्यायां लतायाम् ॥ घृतकुमार्याम् ॥

तनिका । स्त्री । तनी इति भाषाप्रसि द्धे बन्धनरज्जौ ॥ यथा । वितानत निका ॥

तनिमा । पुं । तनुत्वे । तानवे ॥ तनो र्भावः । पृथ्वादित्वात् इमनिच् ॥

तनिष्ठः । त्रि । क्षुद्रे ॥ अयमेषा मतिश येनतनुः । अतिशायने इष्ठन् ॥

तनीयान् । त्रि । अल्पे ॥ अयमनयोर तिशयेन तनुः । द्विवचनविभज्येती यसुन् ॥

तनुः । स्त्री । काये । शरीरे ॥ त्वचि ॥ स्त्रियाम् ॥ तन्व्याम् ॥ वोतोगुणवच नादिति पाक्षिकोङीषभावः ॥ त्रि । अल्पे ॥ विरले ॥ कृशे ॥ तनोति तन्यतेवा । तनु० । भृमृशीत्यु: ॥ सूक्ष्मे ॥

तनुकम् । न । त्वचे ॥ तनुत्वच इति यावादिषु पाठात् कन् ॥

तनुक्षीरः । पुं । आम्रातके ॥

तनुच्छदः । पुं । वर्मणि ॥ तनुश्छाद्य तेऽनेन । छद० । पुंसिसंज्ञायामि तिघः ॥

तनुच्छायः । पुं । जालवर्वुरकवृक्षे ॥ ॥ स्त्री । न । शरीरच्छायायाम् ॥ तनोश्छाया । विभाषासेनेति वाक्ली वत्वम् ॥

तनुजः । पुं । पुत्रे ॥ तनोर्जातः । डः ॥

तनुजा । स्त्री । पुत्र्याम् ॥ टाप् ॥

तनुत्रम् । न । वर्मणि । सन्नाहे ॥ तनुं त्रायते । त्रैङ्० । आतोनुपेतिकः ॥

तनुत्राणम् । न । कवचे । तनुत्रे ॥ शरी रत्क्षणे ॥

तनुत्वचा । स्त्री । क्षुद्राग्निमन्थे ॥

तनुपत्रः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे ॥

तनुभस्त्रा । स्त्री । नासिकायाम् ॥ तनो र्भस्त्रेव ॥ तन्वांचर्मप्रसेविकायाम् । छोटी भाथी इति छोटीमसक इतिच भाषा ॥

तनुभृत् । पुं । जीवे ॥

तनुमध्या । स्त्री । गायत्रीछन्दःप्रभेदे ॥ त्यौचेत्तनुमध्या । य० । मूर्त्तिर्मुरश त्रो रत्यद्भुतरूपा । आस्तां ममचि त्ते नित्यं तनुमध्या ॥

तनुरसः । पुं । घर्मे । स्वेदजले ॥ अल्प

रसे ॥ त्रि । तद्विशिष्टे ॥

तनुरुट् । न । रोमणि ॥

तनुरुहम् । न । तनुरुहे ॥ त्रि । तनौ रूढे ॥

तनुवातः । पुं । नरकविशेषे ॥

तनुत्रारम् । न । वर्मणि । सन्नाहे ॥ तनुं वृणोति आवृणोति आच्छादयति । वृञ्० । कर्मण्यण् ॥

तनुबीजः । पुं । राजबदरे ॥

तनुव्रणः । पुं । वल्मीकरोगे ॥

तनुः । न । शरीरे ॥ तनोति तन्यते वा । तनु० । भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः । तनुषी तनूंषि ॥

तनुसञ्चारिणी । स्त्री । बालिकायाम् ॥

तनुसरः । स्वेदे ॥ तनोः सरति । सृ० । अच् ॥

तनूः । स्त्री । काये । शरीरे ॥ तनोति तन्यते वा । तनु० । भृमृशीत्यु: । प्राणिजातेरियाद्यर्थाद् ऊङ् ॥ कृषिचमितनिधनीष्यूर्वा ॥

तनूकृतः । त्रि । तष्टे । सूक्ष्मीकृते ॥ अतनुस्तनुरकारि । कृञ् । क्तः ॥

तनूजः । पुं । पुत्रे ॥ त्रि । शरीरजे ॥ तन्वाः जातः । पञ्चम्यामिति डः ।

तनूजनिः । पुं । पुत्रे ॥ तन्वाः जनिर्यस्य ॥

तनूजा । स्त्री । पुत्रिकायाम् ॥ टाप् ॥

तनूनपम् । न । आज्ये । घृते ॥ तन्वा ऊर्ज्जं पाति । पा० । कः ॥

तनूनपात् । पुं । अग्नौ । पावके ॥ तनूं शरीरं न पातयति । नभ्राण्नपादिति निपातितः । तनूनपातौ । तनूनपातः ॥ तनूं स्वस्वरूपं न पाति नरक्षति । आशु विनाशित्वात् इति तनूनपाच्छन्दसः । उगिदचामिति नुमि तनूनपान् तनूनपान्तौ तनूनपान्त इतिवा ॥ तन्वा ऊर्ज्जं पाति । तनूनपं घृतादि तत् अस्ति । अदोऽन अ इतिविट् । तनूनपात् तनूनपादौ तनूनपाद इतिवा ॥ चित्रके ॥

तनूरुहम् । न । रोम्णि ॥ पक्षिपक्षे । पतत्रे ॥ पुत्रे ॥ तन्वां रोहति । रुह० । इगुपधेति कः । मूलविभुजादित्वात् कः ॥

तनूह्रदः । पुं । पायौ । गुदे ॥

तन्तिः । स्त्री । प्रसारितरज्ज्वाम् ॥ दामन्याम् ॥

तन्तुः । पुं । सूत्रे ॥ ग्राहे ॥ अपत्ये ॥ सन्ततौ ॥ तनोति तन्यते वा । तनु० । सितनीतितनु ॥

तन्तुकाष्ठम् । न । तूल्याम् । तांतकाकाठ इति भाषा ॥

तन्तुकी । स्त्री । नाड्याम् ॥

तन्तुकीटः । पुं । कोषकारे । गुटिपोका इतिगौड भाषा । रेसमकाकीडा

इति भाषा ॥

तन्तुणः । पुं । ग्राहे । हाँगर इतिगौडभाषा ॥

तन्तुनागः । पुं । ग्राहे ॥

तन्तुनाभः । पुं । लूतायाम् ॥

तन्तुनिर्य्यासः । पुं । तालवृक्षे ॥

तन्तुपर्व्व । न । परमेश्वरोपवीतदानतिथौ । श्रावण्यां पूर्णिमायाम् ॥

तन्तुभः । पुं । सर्षपे ॥ तन्तुना भाति । भा० । सुपीतिकः ॥ वत्से ॥

तन्तुरम् । न । } मृणाले ॥
तन्तुलम् । न । }

तन्तुली । स्त्री । सितापाके । चासनी इतिभाषा ॥

तन्तुवापः । पुं । तन्त्रवाये । कुविन्दे ॥ तन्तून् वपति । टुवप्० । कर्म्मण्यण् ॥

तन्तुवायः । पुं । लूतायाम् ॥ तन्तून् वयति । वेञ्० । ह्वावामश्चेत्यण् ॥ तन्त्रवाये । कुविन्दे । कोली इतितांती इतिचभाषा ॥

तन्तुविग्रहा । स्त्री । कदल्याम् ॥

तन्तुशाला । स्त्री । गर्त्तिकायाम् । तन्तुवयनगृहे ॥ तन्तूनां शाला ॥

तन्तुसन्ततम् । न । ऊते । स्यूते । वुना कपडा इतिभाषा ॥

तन्तुसारः । पुं । गुवाकवृक्षे ॥

तन्त्रम् । न । कुटुम्बकृत्ये ॥ सिद्धान्ते ॥

उत्तमौषधे ॥ प्रधाने ॥ तन्तुवाये ॥ परिच्छदे ॥ हेतौ ॥ उभयार्थप्रयोजके । उभयोर्द्देशेनसकृत्प्रवृत्तौ ॥ इतिकर्त्तव्यतायाम् ॥ राष्ट्रे ॥ परच्छन्दे ॥ करणे ॥ व्यर्थसाधके ॥ तन्तौ ॥ स्वराष्ट्रचिन्तायाम् ॥ परिजने ॥ वापसाधने । तन्तुवायशलाकायाम् ॥ तन्यन्ते तन्तवोऽस्मिन् । ष्ट्रन् ॥ प्रबन्धे ॥ शपथे ॥ धने ॥ गृहे ॥ वपनसाधने ॥ कुले ॥ श्रुतिशाखाविशेषे ॥ शास्त्रविशेषे ॥ तस्यलक्षणं यथा । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णयएवच । देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानां चैव वर्णनम् ॥ तथैवाश्रमधर्मश्चविप्रसंस्थानमेवच । संस्थानञ्चैवभूतानां यन्त्राणाञ्चैवनिर्णयः ॥ उत्पत्तिर्विबुधानाञ्च तरूणांकल्पसंज्ञितम् । संस्थानं ज्योतिषां चैव पुराणाख्यानमेवच ॥ कोषस्य कथनञ्चैव व्रतानांपरिभाषणम् । शौचाशौचस्यचाख्यानं नरकाणाञ्चवर्णनम् ॥ हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्री पुंसोश्चैवलक्षणम् । राजधर्मो दानधर्मो युगधर्म स्तथैव च ॥ व्यवहारः कथ्यतेच तथाचाध्यात्मवर्णनम् । इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥ * ॥ एतस्य माहात्म्यम् । विष्णुर्वरिष्ठोदेवानां ह

दानामुदधिस्तथा । नदीनाञ्चयथा गङ्गा पर्वतानांहिमालयः॥ अश्वत्थः सर्वहचाणां राज्ञामिन्द्रोयथावरः। देवीनाञ्चयथादुर्गा वर्णानां ब्राह्मणोयथा॥ तथासमस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्र मनुत्तमम्। सर्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वैवेदसम्मितम्॥ कीर्त्तनंदेवदेवस्य हरस्यमतमेवच। पावनं श्रद्दधानानामिहलोकेपरत्रचेति॥ तच्च चतुःषष्टिसंख्यकम्। यथा। सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रंकुलार्णवम्। ज्ञानार्णवंनीलतन्त्रं फेत्कारी तन्त्रमुत्तमम्॥ देव्यागममुत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम्। मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा॥ वाराहीतन्त्रं देवेशि योगिनीतन्त्रमुत्तमम्। गणेशविमर्षिणी तन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम्॥ चामुण्डाख्यं महेशानि मुण्डमालाख्यतन्त्रकम्। हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम्॥ कुलप्रकाशकं देविकल्पं गान्धर्वकंशिवे। क्रियासारं निबन्धाख्यं स्वतन्त्रतन्त्रमुत्तमम्॥ सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथाशिवे। राधाख्यं मालिनी तन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम्॥ बृहच्छ्रीक्रमतन्त्रञ्च गवाक्षं सुकुमुद्विनी। विशु

द्धेश्वरतन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा॥ समयाचारतन्त्रञ्च भैरवीतन्त्रमुत्तमम्। योगिनी हृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि॥ सनत्कुमारकं तन्त्रंयोनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम्। तन्त्रान्तरञ्च देवेशिनवरत्नेश्वरंतथा॥ कुलचूडामणितन्त्रं भावचूडामणीयकम्। मन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्यानामकं तथा॥ कामधेनुःकुमारीच भूतडामरसंज्ञकम्। मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्मयामलम्॥ विश्वसारं महातन्त्रं महाकालं कुलामृतम्। कुलोड्डीशं कुब्जिकाख्यं यन्त्रचिन्तामणीयकम्॥ एतानितन्त्ररत्नानि सफलानियुगेयुगे। कालीविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि॥ कालकल्पे सुसिद्धानि अश्वक्रान्तासु भूमिषु। महाचीनादितन्त्राणि अविकल्पे महेश्वरि॥ सुसिद्धानि वरारोहे रथक्रान्तासु भूमिषु। इति सिद्धिसारस्वतम्॥ *॥ अपिच। चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि यामलादीनि पार्वति। सफलानीह वाराहे विष्णुक्रान्तासु भूमिषु॥ कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानिच यानिच। पाषण्डमोहनायैव विफलानीह सुन्दरीति महाविश्वसारतन्त्रम्॥ विं। आयत्ते

॥ साङ्ख्यादिशास्त्रविशेषे ॥ तन्त्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति व्युत्पत्तेः ॥ ततनम् । तन्यतेऽनेन वा । तनु० । ष्ट्रन् ॥ यद्वा । तन्त्रणम् । तन्त्र्यते वा । तत्रिकुटुम्बधारणे । घञ् ॥

तन्त्रकम् । न । नवाहते । नवीनवस्त्रे ॥ तन्त्रादचिरापहृते इतिसाधु ॥

तन्त्रकाष्ठम् । न । तन्त्रवायस्य तुर्यम् ॥

तन्त्रता । स्त्री । अनेकमुद्दिश्य सकृत्प्रवृत्तौ ॥ यथा । आग्नेयाष्टकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागानां त्रयाणां माग्नेयाष्टाकपालोपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपालयागानां त्रयाणां सकृत्-सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिद्ध्यति । तथा नानाब्रह्मवधसत्त्वे सर्वोद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्तेकृते ब्रह्मवधजन्यपापनाशः । तन्त्रतावाहुल्य । अदृष्टार्थैकजातीयकर्मणः कालदेशकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धैकहेतुभूतानामभेदे उद्देश्यविशेषाग्रह इति । एवञ्च स्नातोऽधिकारीभवति दैवेपैत्र्ये च कर्मणि । पवित्राणां तथाजाप्ये दानेचविधिदर्शिते इतिविष्णूक्तम् । अस्नात्वानाचरेत्कर्मजपहोमादि किञ्चनेति दक्षोक्तञ्च क्रियाङ्गस्नानं कर्तृसंस्कारद्वारैव तद्दिनकर्तव्याशेषकर्मार्थ मेकमेव नतु प्रतिकर्मकर्तव्यम् । इतिप्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

तन्त्रवापः । पुं । तन्त्रवाये ॥ तन्तवोवितन्यन्ते यत्र तत् तन्त्रम् । तद् वपति । टुवप० । कर्मण्यण् ॥

तन्त्रवायः । पुं । कुविन्दे ॥ वर्णसङ्करजातिरयम् ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा । ताम्रकुट्टाच्छङ्खकार्यां मणिकारश्च जायते । मणिकारात् ताम्रकुट्यां मणिबन्धो व्यजायत ॥ मणिबन्धान्मणिकार्यां तन्त्रवायाश्च जज्ञिरे । इति पराशरपद्धतिः ॥ तन्तवो वितन्यन्ते यस्मिन् । तत् तन्त्रम् । तद् वयति । वेञ्० । ह्वावामश्चेतिकापवादोऽण् ॥

तन्त्रिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ तन्त्रयते । तत्रि०। ण्वुल् ॥ तन्त्र्येव वा । कन् । ह्रस्वः ॥

तन्त्रिपालकः । पुं । जयद्रथनृपे ॥

तन्त्रीः । स्त्री । वीणागुणे ॥ अमृतायाम् । गुडूच्याम् ॥ देहशिरायाम् ॥ नाड्याम् ॥ रज्ज्वाम् ॥ नदीविशेषे ॥ युवतीप्रभेदे ॥ वीणाप्रभेदे । तन्त्रयते । तत्रि० । अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः ॥

तन्द्रा । स्त्री । निद्रायाम् ॥ आलस्ये । प्रमीलायाम् ॥ तस्या निदानं लक्षणञ्च । यथा । तमोवातकफात् तन्द्रेति ॥ इन्द्रियार्थेष्वसंवित्ति र्गौर

वं जृम्भणं क्लमः। निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेदिति ॥ निद्रायां प्रबुद्धस्य क्लमाभावः। तन्द्रायान्तु प्रबोधितस्यापि क्लम इत्यनयोर्भेदः ॥ तत् राति। तत्पूर्वाद्रातेरातोऽनुपेतिकः। टाप् ॥ तत् द्राति वा। द्रा कुत्सायां गतौ। स्पृहिगृहीत्यादिना तदो नान्तत्वं निपात्यते ॥ निद्रातन्द्रेति वा निपात्यते ॥ तन्द्रा च सुखस्य भार्या निद्रायाः कन्या प्रीतेर्भगिनी। यथा। निद्राकन्या च तन्द्रा सा प्रीतिरन्या सुखप्रिये। याभ्यां व्याप्तं जगत् सर्वं विधिपुत्रविधेर्विधाविति ॥

तन्द्रालुः। त्रि। निद्रालौ ॥ तत् द्राति। द्रा०। स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुजिति तच्छीलादिषु आलुच्। तच्छब्दस्य नान्तत्वं समासश्च निपात्यते ॥

तन्द्रिः। स्त्री। आलस्ये ॥ निद्रायाम् ॥ तन्द्रायाः करणम्। तत्करोतीति ण्यन्तादचः ॥ यद्वा। तदिः सौत्रो धातुः ॥ तस्मात् वङ्क्यादयश्चेत्यौणादिकः क्रिन् ॥

तन्द्रिका। स्त्री। तन्द्र्याम् ॥

तन्द्रितः। त्रि। अलसे ॥ तन्द्रा सञ्जाता अस्य। ता० इतच् ॥

तन्द्री। स्त्री। अत्यन्तश्रमादिना सवेन्द्रियासामर्थ्ये। प्रमीलायाम् ॥ तन्द्र्याः कृदिकारादिति ङीष् ॥ तत् राति वा। आतोऽनुपेतिकः। गौ० ङीष् ॥ तत् द्राति वा। द्रा०। निद्रातन्द्रेति तदो नान्तत्वं निपात्यते ॥

तन्निष्ठः। त्रि। सर्वकर्मसन्न्यासेन ब्रह्मात्मैक्यविचारपरे ॥ तस्मिन्नेव ब्रह्मणि सर्वकर्मानुष्ठानविक्षेपनिवृत्त्या स्थितिर्यस्येत्यर्थः ॥ तस्मिन् स्थिते ॥

तन्मयः। त्रि। तद्भावभाविते ॥ अभेदे ॥

तन्मात्रम्। न। शब्दादीनां सूक्ष्मेषु। शब्दतन्मात्राणि स्पर्शतन्मात्राणीत्यादिपदवाच्येषु ॥ तन्त्वेषां शान्तादिविशेषोऽस्ति। यथोक्तं विष्णुपुराणे। तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता। तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ॥ न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिण इति ॥ सा मात्रा यस्मिन् तत्। त्रि। तावन्मात्रे ॥

तन्यतुः। पुं। वायौ ॥ निशि ॥ तनोति। तनु०। ऋतन्यञ्जीत्यादिना यतुच् ॥ तन्यतुर्गर्जितमिति तन्यतुरशनिरिति च वेदभाष्यम् ॥

तन्ववस्था। स्त्री। अभिव्यक्तस्यापि सत्कार्येऽलाभात् कार्याजनने ॥

तन्विः। स्त्री। पृश्निपर्ण्याम् ॥

तन्वी । स्त्री । कृष्णाङ्ग्याम् ॥ वोतो गुणवचनादिति ङीष् । तनुशब्दस्तनुत्वं गुणमुक्त्वा तद्द्रव्यमभिधत्त इति गुणवचनः ॥ शालपर्ण्याम् ॥ संकृति संज्ञके चतुर्विंशत्यक्षरात्मके वृत्ते ॥ भूतमुनीनैर्यतिरिह भतना स्मौ भनयाश्वशरैर्भवतितन्वी ॥ यथा । माधवमुग्धे मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमीरैः । कम्पमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोप्यऽविगततनुदाहा ॥ पद्मपलाशैर्विरचित शयने देहजसज्ज्वरभरपरिदूने । निश्वसती सा मुहुरतिपरुषं ध्यानलयेन वनिवसतितन्वी ॥ इति ॥

तपः । पुं । ग्रीष्मे । ज्येष्ठाषाढयोः ॥ तपति । तपसन्तापे । पचाद्यच् ॥

तपःकरः । पुं । तपस्वीमत्स्ये ॥ त्रि । तपस्याकारके ॥

तपःक्लेशसहः । त्रि । दान्ते ॥ तपसः क्लेशः । सहते । पच० । अच् । तपःक्लेशस्य सहः ॥

तपःस्थः । त्रि । तपसि स्थिते ॥ सुपिस्थ इति कः ॥

तपःस्थली । स्त्री । काश्याम् ॥

तपती । स्त्री । छायानामसूर्यपत्न्याम् ॥ सूर्यसुतायाम् ॥ नदीविशेषे ॥

तपनः । पुं । सविकरि ॥ अरुष्करे । भल्लातवृक्षे ॥ निरयान्तरे ॥ ग्रीष्मे ॥ अर्कवृक्षे ॥ क्षुद्राग्निमन्थवृक्षे ॥ सूर्यकान्तमणौ ॥ तापे ॥ तपति । तप० । ल्युः ॥

तपनच्छदः । पुं । आदित्यपत्रवृक्षे ॥

तपनतनया । स्त्री । यमुनायाम् ॥ तपनस्य तनया ॥ शमीवृक्षे ॥

तपनमणिः । पुं । सूर्यकान्तमणौ ॥

तपनात्मजा । स्त्री । गोदावरीनद्याम् ॥ यमुनायाम् ॥ तपनस्यात्मजा ॥

तपनी । स्त्री । गोदावर्याम् ॥

तपनीयम् । न । स्वर्णे ॥ तप्यतेऽनेन । तप० । कृत्यल्युटइत्यनीयर् ॥

तपनीयकम् । न । सुवर्णे ॥

तपनेष्टम् । न । ताम्रे ॥

तपाः । पुं । माघमासे ॥ शिशिरे ॥ तपन्त्यस्मिन् । तप० । असुन् ॥

तपः । न । जनलोकोपरिवर्त्तिनि लोकविशेषे ॥ यथा । तपोऽर्ककोटि येनास्ते महायोगी सनन्दनः । ऋभुः सनत्कुमारश्च सनकश्च महातपाः इति ॥ स्नानादिलक्षणे ब्रह्मणि ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रते ॥ आलोचने ॥ ज्ञाने ॥ स्वधर्मे । स्वाश्रमविहितकर्मणि ॥ वेधक्लेशजनके कर्मणि ॥ नवमभवने ॥ कांस्यानश-

ने ॥ तपोनानशनात्परम् ॥ क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिद्वन्द्वसहने ॥ चित्तप्रसादहेतुभूते व्रतनियमोपासनादिकर्मणि ॥ काष्ठमौनाकारमौनादिव्रते ॥ कायेन्द्रियमनसांसमाधाने ॥ शास्त्रीयमार्गेण कायेन्द्रियमनसांशोषणे ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यादिरूपे प्रायश्चित्ते ॥ अग्यायुग्रिश्वितत्पशिलारोहणादौ ॥ वानप्रस्थस्यासाधारणधर्मे ॥ तच्च शारीरादिभेदात्त्रिविधम् । यथा । देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत् तपोमानसमुच्यते ॥ तदपि सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधं यथा । श्रद्धया परयातप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ सत्कारमानपूजार्थं तपोदम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥

ति ॥ मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ह्यैकाग्र्यं परमन्तपः ॥ ब्राह्मणस्य तपोज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् । वैश्यस्य तु तपो वार्त्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ तपनम् तप्यतेऽनेनवा । तप० । तपति ईष्टे । तप ऐश्वर्ये वा । असुन् ॥

तपसः । पुं । चन्द्रे ॥ तपति । तप० । अत्यविचमितमिनमीत्यादिना ऽसच् ॥ पक्षिणि ॥

तपस्तक्षः । पुं । इन्द्रे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

तपस्थः । त्रि । तपसिस्थिते ॥ सुपिस्थ इति कः । खर्परेशरीतिवापाविसर्गलोपः ॥

तपस्यः । पि । फाल्गुनेमासि ॥ अर्जुने ॥ तपसि साधुः । तत्र साधुरितियत् ॥ न । कुन्दपुष्पद्रुमे ॥

तपस्या । स्त्री । नियमस्थितौ । व्रतचर्यायाम् । तपश्चर्यायाम् ॥ तपश्चरति तपस्यति । कर्मणोरोमन्थतपोभ्यांवर्त्तिचरोरितिक्यङ् । तपस्यति इति तपस्या । अप्रत्ययादितिस्त्रिया अप्रत्ययः । टाप् ॥

तपस्वी । त्रि । तापसे । पारिकाङ्क्षिणि ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणादितपःप्रधाने वानप्रस्थादौ ॥ अनुकम्प्ये । दीने ॥ प्रशस्ततपसि ॥ तपोऽस्यास्ति । तपस्सहस्राभ्यामितिविनिः ॥ पुं । ना-

रद्दे ॥ घृतकरञ्जे ॥ तप्स्यार..च् इति गौडभाषा प्रसिद्धे मत्स्ये। चे ष्टके ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

तपस्विनी । स्त्री । तपोयुक्तायाम् ॥ जटामांस्याम् ॥ कटुरोहिण्याम् ॥ महाश्रावणिकायाम् ॥ सन्तापव- त्याम् ॥ कृन्नेभ्यइतिङीप् ॥

तपस्विपत्रः । पुं । दमनकवृक्षे ॥

तपात्ययः । पुं । वर्षाकाले ॥ तपस्या त्ययो यस्मिन् ॥

तपितः । त्रि । तप्ते । तपा इतिभाषा ॥

तपिनी । स्त्री नद्यन्तरे ॥

तपु ४ । न । सूर्ये ॥ अग्नौ ॥ शत्रौ ॥ तपति । तप० । अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्योनिद्दिच्युसिः। तपुषी तपूंषि ॥

तपोधनः । पुं । तापसे । तपस्विनि ॥ दमनकवृक्षे ॥ तपोधनंयस्य ॥

तपोधना । स्त्री । मुण्डीर्याम् ॥

तपोनिष्ठः । पुं । सदाध्ययननिष्ठे ता- पसविशेषे ॥

तपोयज्ञः । पुं । तपस्विनि ॥ कृच्छ्र चा न्द्रायणादितपएवयज्ञो ऽस्य ॥

तपोवटः । पुं । ब्रह्मावर्त्तदेशे ॥

तपोवनम् । न । गुह्यकलोकवत्सफल केतीर्थविशेषे ॥

तप्तः । त्रि । प्रज्वलिते ॥ तप्यतेस्म ।

तप० । क्तः ॥ तापयुक्ते । सन्तापिते ॥

तप्तकम् । न । तवा इति लोकप्रसिद्धे पोलिकादिसाधने ॥

तप्तकुम्भः । पुं । नरकविशेषे ॥

तप्तकृच्छ्रः । पुं । व्रतविशेषे ॥ यथा । तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीर घृतानिलान् । प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णा न् सकृत्स्नायी समाहितः इति ॥ अथ पराशरोक्तो विशेषः ॥ यथा । षट्पल न्तु पिबेदम्भ स्त्रिपलन्तु पयः पिबेत् । पलमेकं पिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधी यते। इति ॥ पयोघृतमुदकं वायुत संप्रतित्र्यहं पिबेत् सतप्तकृच्छ्रः। इ- ति गौतमः ॥

तप्तपाषाणकुण्डम् । न । नरकविशेषे ॥

तप्तवालुकः । पुं । नरकविशेषे ॥

तप्तमासकम् । न । पुण्यपापयोः परी क्षाविशेषे ॥

तप्तमुद्रा । स्त्री । शरीरधार्याग्नितप्त धातुमयभगवदायुधचिह्ने ॥ यथा । आषाढशुक्लद्वादश्यां हरौशिशयि- षे सति । वैष्णवःपारणं कृत्वा तप्त मुद्राश्च धारयेत् ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यःशूद्रश्चैकान्तितद्व्ये । कुर्वन्ना त्मार्पणं तप्तमुद्राभि र्देह मङ्कयेत् ॥ * ॥ तप्तमुद्राधारणनिन्दातोक्ता वायुपुराणे । अग्निनैवचसन्तप्तं चक्र

मादाय वैष्णवः। धारयेत् सर्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥ ब्रह्माण्डे। कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकांतनुम्। चक्रादिचिह्नितां भूप धारयेद्वैष्णवो नरः ॥ नारदीयपञ्चरात्रे। द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम्। हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत् तद्विचक्षणः ॥ सौपर्णेच श्रीभगवद्गरुडसंवादे तप्तमुद्राप्रकरणे। गरुत्मन्नविशेषेण सर्ववर्णेष्वयंविधिः। विप्रोवा चत्रियो वापि वैश्यःशूद्रस्तथैवच ॥ पाद्मे। अग्निहोत्रं यथानित्यं वेदस्याध्ययनं यथा। ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥ किञ्च तत्रैवोत्तरखण्डे श्रीशिवोमासंवादे। शङ्खचक्राङ्कनं कुर्याद्ब्राह्मणो बाहुमूलयोः। हुताग्निनैवसन्तप्य सर्वपापापनुत्तये ॥ चक्रंवा शङ्खचक्रंवा तथापञ्चायुधानिवा। धारयित्वैवविधिवद् ब्रह्मकर्मसमारभेत् ॥ * ॥ किञ्चतत्प्रसङ्गएव। अधृत्वाविधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत्। किञ्च। न तस्यकिञ्चिदश्नीया दपिक्रतुसहस्रिणः। सर्ववेदविदो वापि सर्वशास्त्रविशारदः। अधृत्वाविधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥ किञ्च। तप्तेनैवाङ्कनं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः। श्रौतस्मार्त्तादिसिद्ध्यर्थं मन्त्रसिद्ध्यै तथैवच ॥ हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं धार्यं विधानतः। वैष्णवत्वस्यसिद्ध्यर्थं भक्तिसिद्ध्यैविशेषतः ॥ किञ्च। उपवीतादिवद्धार्याः शङ्खचक्रादयस्तथा। ब्राह्मणस्य विशेषेणवैष्णवस्य विशेषतः ॥ * ॥ अत्र। योहवैसुश्लोकमौले धर्मानुतिष्ठमानोऽग्निनाचक्रं धत्ते। अग्निर्वैसहस्त्रारः सहस्त्रारोनेमिर्नेमिना तप्तमुः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीत्याद्याःश्रुतयो बह्व्यउदाहृताः सन्ति वेङ्कटाचार्यादिभिः। तद्भिन्नानिपुराणवचनानि चतानि गौरवभिया न लिखितानि। मन्वादिस्मृतिषु रामायणभारतादिष्वदृष्टत्वात् मन्वर्थविपरीतायाःस्मृतेरप्रशस्तत्वाच्च ॥

तप्तरूपकम्। न। रौप्ये ॥

तप्तसुराकुण्डम्। न। नरकान्तरे ॥

तप्तसूर्म्मिकुण्डम्। न। नरकविशेषे ॥

तप्ताङ्गारः। पुं। महानरकान्तरे ॥

तमः। पुं। तमोगुणे ॥ तमालवृक्षे ॥ स्वर्भानौ ॥ न। पादाग्रे ॥ अन्धकारे ॥

ताम्यति। तमुग्लानौ। पचाद्यच् ॥

तमनम्। भावेषञ्चा। नोदात्तोपदेशस्येतिनवृद्धिः ॥

तमःपतिः। पुं। क्रियाष्टङ्गनिरोदुरिवा

मदेवनाथे ॥

तमःप्रधानः । पुं । तमोगुणप्रधानमायोपाधिके परमात्मनि ॥ त्रि । तमोगुणप्रधाने ॥

तमःप्रभः । पुं । नरकविशेषे ॥

तमःप्रभा । स्त्री । नरकभूमिभेदे ॥

तमकः । पुं । श्वासरोगप्रभेदे ॥

तमङ्गकः । पुं । कूर्म्मकोषे । मञ्चके ॥

तमतः । त्रि । तृषिते । तृष्णापरे ॥ ताम्यति । तमुकाङ्क्षायाम् । भृमृदृशियजी त्यादिनाऽतच् ॥

तमप्रभः । पुं । नरकविशेषे ॥

तमरम् । न । वङ्गे ॥ इति हेमः ॥

तमस् । न । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधके शार्वरादिध्वान्ते ॥ शोके ॥ पापे ॥ कार्य्याकार्य्याविवेके ॥ अविद्यायाम् ॥ मन्दान्धकारे ॥ मोहान्धकारे ॥ विशेषदर्शनविरोधिदोषे ॥ सर्वदेहिनां मोहनेप्रकृतेर्गुणविशेषे ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति ॥ गुरुवरणकमेवतमइष्टं साङ्ख्याचार्य्यैः । तमस्त्वयमविक्रियम् । यन्मोहहेतु स्तन्मोहात्मकं तमः । भेदस्तमसोऽष्टविधः । तमसोऽविद्याया अष्टविधो भेदः । अष्टसु अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या तमस्तस्याष्टविधविषयत्वादष्टविधत्वम् ॥ मले ॥ ताम्यति तम्यते ऽनेनवा । तमुग्लानौ । असुन् ॥ पुं । न । विधुन्तुदे ॥

तमसम् । न । अन्धकारे ॥ ताम्यति ग्लानिं प्राप्नोत्यनेनास्मिन्वा । तमु० । अत्यविचमितमीत्यादिनाऽसच् ॥

तमसा । स्त्री । नदीविशेषे ॥

तमस्ततिः । स्त्री । ध्वान्ते । अन्धकारसमूहे ॥ तमस स्ततिः ॥

तमस्विनी । स्त्री । क्षपायाम् । रात्रौ ॥ तमो ऽस्त्यस्याम् । अस्मायामेधेतिविनिः ॥ हरिद्रायाम् ॥

तमा । स्त्री । रजन्याम् ॥ तमालद्रुमे ॥ ताम्यन्त्यस्याम् । तमु० । अच् । टाप् ॥

तमालः । पुं । तिलके । पुण्ड्रे ॥ खड्गे । असौ ॥ वरुणद्रुमे ॥ तापिच्छे । कालस्कन्धे ॥ तमालः शालवदेषो दाहविस्फोटहृत्पुनः ॥ कृष्णखदिरे ॥ ताम्यति । तमु० । तमिविशिविडीतिकालन् ॥ न । पत्रके । तेजपात इति भाषा ॥

तमालकम् । न । सुनिषण्णशाके ॥ पत्रके ॥ पुं । न । तमालद्रुमे ॥

तमालपत्रम् । न । तापिच्छ । कालस्कन्धे ॥ तिलके ॥ पत्रके । तेजपात इति भाषा ॥ तमालस्य पत्रमिव तद्दा

कृतित्वात् ॥

तमालिका । स्त्री । ताम्रवल्ल्याम् ॥ भू-म्यामलक्याम् ॥ तामलिप्तदेशे ॥

तमाली । स्त्री । ताम्रवल्ल्याम् ॥ वरुण वृक्षे ॥

तमिः । स्त्री । रात्रौ ॥

तमिस्रम् । न । कोपे ॥ तिमिरे । अन्धकारे ॥ तमोऽस्त्यत्र । भावप्रधानो निर्देशः । ज्योत्स्नातमिस्रेतिसाधु ॥ तमिस्राख्याश्रयत्वेनास्येतिवा । अर्श आद्य ॥

तमिस्रपक्षः । पुं । कृष्णपक्षे ॥

तमिस्रा । स्त्री । कृष्णपक्षनिशायाम् ॥ भूतरात्रौ ॥ दर्शयामिन्याम् ॥ तमस्ततौ । तमसांसमूहे ॥ तत्रावयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तमोवहुत्वमस्त्यस्याम् । ज्योत्स्नातमिस्रेति तमसउपधायाइत्त्वंरप्रत्ययश्चनिपातितः । टाप् ॥

तमी । स्त्री । यामिन्याम् । रात्र्याम् ॥ ताम्यन्त्यस्याम् । तमु० । इन् । कृदिकारादितिङीष् ॥ हरिद्रायाम् ॥

तमोगुणः । पुं । विषादात्मके । विषादमोह स्वरूपे ॥

तमोघ्नः । पुं । सूर्ये ॥ वह्नौ ॥ इन्दौ ॥ बुद्धे ॥ शङ्करे ॥ विष्णौ ॥ तमोहन्ति । हन० । अमनुष्यकर्तृकेचेतिटक् ॥

तमोज्योतिः । पुं । खद्योते ॥ तमसि ज्योतिरस्य ॥

तमोनुत्-द् । पुं । चन्द्रे ॥ सूर्ये ॥ अग्नौ ॥ दीपे ॥ तमोनुदति । णुद० । क्विप् ॥

तमोनुदः । पुं । प्रकृतेः प्रेरके स्वयम्भुवि ॥ आदित्ये ॥

तमोपहः । पुं । सहस्रांशौ ॥ मृगाङ्के ॥ वह्नौ ॥ तमोऽपहन्तीति विग्रहे अपेक्लेशतमसोरित्यनेन अपपूर्वाद्धन्तेस्तमसिकर्मोपपदे कर्त्तरिडः ॥ जिने ॥

तमोभित्-द् । पुं । तमोनुदर्थे ॥ खद्योते ॥ तमोभिनत्ति । भिदिर्० । क्विप्तुकौ ॥

तमोमणिः । पुं । खद्योते ॥ तमसोमणिरिव ॥ गोमेदकमणौ ॥

तमोलिप्ती । स्त्री । तमोलुक इतिनाम्ना प्रसिद्धे देशे । तामलिप्ते । वेलाकूले ॥

तमोविकारः । पुं । रोगे ॥

तमोविशालः । पुं । मूलतःसर्गे पश्वादिस्थावरान्ते ॥ मूलतः सर्गेपिमोहमयत्वात्तमोवहुलः ॥

तमोहरः । पुं । चन्द्रे ॥ न । ज्योतिषि ॥ निर्गुणंवामभागेच सव्यभागेऽद्भुता निजा । मध्येनाथः स्वयंज्योतिस्तज्ज्यो

तिर्मेतमसोऽरम् ॥ ञि । तमसो ऽर यकर्त्तरि ॥ हरति । हृञ् । अच् । तमसोऽरः ॥

तम्पा । स्त्री । } गवि । सौरभेय्याम् ॥
तम्बा । स्त्री । } इतिहेमचन्द्रः ॥

तम्बिका । स्त्री । तम्ब्याम् ॥

तम्बी । स्त्री । तयी इति भाषाप्रसिद्धे कान्स्यविकभाण्डे ॥

तयः । पुं । रचके ॥ तयति । तयरच्चणे गतैाच । अच् ॥

तरः । पुं । तरणे ॥ न । लोभे ॥ तरति । तॄ० । अप् । तरणं वा । ऋदोरप् ॥

तरचः । पुं । तरख इति प्रसिद्धे तरचौ ॥

तरचुः । पुं । मृगादने । तेंदुवावाघ इतितरख इत्यादिनाम्नाख्याते लघु व्याघ्रे ॥ तरंगतिं मार्गं वा चिणोति । चिणुहिंसायाम् । मित० डुः ॥

तरचुकः । पुं । तरचौ ॥ संज्ञायांकन् ॥

तरङ्गः । पुं । वायुना नद्यादिजलस्य तिर्यगूर्द्धप्रवने । भङ्गे । ऊर्म्याम् । लहर हेउ इत्यादि भाषा ॥ तरति । तॄ प्रवनसन्तरणयोः । तरत्यादिभ्यश्चेत्यङ्गच् ॥ अम्रादितमुत्काले ॥

तरङ्गिणी । स्त्री । नद्याम् । तटिन्याम् ॥ तरङ्गाः सन्त्यस्याम् । अतइनिः । पुष्करादिभ्य इतिनिर्वा । ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥

तरङ्गितः । त्रि । भङ्गिमति । सञ्जाततरङ्गे ॥ तरङ्गाः सञ्जाताअस्य । ता० इतच् ॥ यद्वा । तरङ्गवत्कृतः अस्मात् तत्करोतीतिणिचि कर्म्मणि क्तः । णाविष्टवद्भावात्मतुपो लुक् ॥

तरणः । पुं । भेलके । उडुपे । डैंगा इति भाषा ॥ स्वर्गे ॥ न । पारगमने । सन्तरणे ॥ प्लवनपूर्वकदेशान्तरगमने ॥

तरणिः । पुं । द्युमणौ । सूर्ये ॥ भेलके ॥ अंशौ । किरणे ॥ ताम्रे ॥ स्त्री । नैाकायाम् ॥ घृतकुमार्याम् ॥ तरन्त्यनेनसंसारम् । तरन्त्यनयावा । तॄ० । अर्त्तिसृधृधमीत्यादिनातरतेरनिः ॥

तरणिपेटकः । पुं । काष्ठाम्बुवाहिन्याम् ॥

तरणिरत्नम् । न । माणिक्ये ॥

तरणी । स्त्री । नावि ॥ घृतकुमार्याम् ॥ पद्मचारिण्याम् ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

तरण्डः । पुं । न । वडिशीसूत्रबन्धनकाष्ठे । छड इतिडगन इतिचभाषा ॥ प्लवे ॥ नैाकायाम् ॥ कुम्भतुम्बीरम्भादिजप्लवे ॥ पुं । देशविशेषे ॥ तरति । तॄ० । बाहुलकादण्डन् ॥

तरण्डपादा । स्त्री । } नावि ॥ इ-
तरण्डा । स्त्री । } तिशब्दर-
तरण्डी । स्त्री । } त्नावली ॥

तरतमः । अ । न्यूनाधिकभावेनेत्यर्थे ॥

तरन्-ड् । स्त्री । भेलके । प्लवे ॥ प्रथमा के ॥ चारपड्कविहङ्गमे ॥

तरटी । स्त्री । काष्ठकिष्टचविशेषे । तीव्रायाम् । रक्तवीजकायाम् ॥

तरण्डी । स्त्री । पक्वान्नविशेषे ॥ यथा । घृतेन मर्द्दितां दध्ना कनिक्यां फेनयेत् ततः । विधायवटिका स्तस्या मृते मन्दाग्निना पचेत् ॥ प्रलिप्ताः खण्डपाकेन कर्पूरेण विमिश्रयेत् । ततएताः समरिचा स्तरण्ड्यस्तु ताः स्मृताः ॥ वल्या पुष्टिकरी हृद्या वृष्या पित्तानिलापहा । सुस्निग्धा कफदात्यर्थं किञ्चित्तन्थानकुट्टिता ॥

तरन्तः । पुं । समुद्रे ॥ भेके ॥ आशरे । राचसे ॥ तीर्यते । तृ० । तृभूवहिवसीत्यादिनाझच् सचषित् ॥

तरन्ती । स्त्री । नौकायाम् ॥ तरति तीर्यतेऽनयावा । झचः षित्त्वान् ङीष् ॥

तरपण्यम् । न । आतरे । नद्यादिसन्तारशुल्के ॥ तरणम् । तृ० । कदोरप् । तरस्य पण्यम् ॥

तरम्बुजम् । न । तरबूज इति प्रसिद्धे फले ॥ यथा । ज्येष्ठमासि मधुमासि पौर्णमास्यां निशार्द्धके । कृष्णा करा महाकाली भ्रमन्ती पिङ्गका । इ०॥ मृत्युमात्त्वात्रयाया तथैकं

इत्तं तरम्बुजम् ॥ तत्कालमवशात् कृपावरदासिहरप्रिया ॥ यो भेद्यात् फलं रम्यं सचिरायुस्तुर्युगमित्यु त्तरकामाख्यातन्त्रम् ॥

तरलः । पुं । हारमध्यमणौ ॥ हारे ॥ तले ॥ त्रि । चञ्चले ॥ कामुके । षिङ्गे ॥ भास्वरे ॥ मध्यशून्यद्रव्ये ॥ द्रवीभूते ॥ तरति । तृ० । अलच् ॥ तरं लातिवा । आतद्धतिकः ॥ इषादित्वादवा कलः ॥

तरलनयना । स्त्री । चञ्चलनेत्रायांवनितायाम् ॥ तरलेलोलेनयनेयस्याः ॥

तरलनयनिः । पुं । वर्णवृत्तविशेषे ॥ द्विजवरगणयुग मुपनय सकुसुमनगणमिहरचय । सुदतिविमलमति फणिपतिनिगदिततरलनयनिरिति ॥ यथा । अपहर पुरहर मनदर मभिनवकलियुगभवहर । हिमगिरिशिखरशयनवर सुकृतसुलभशशधरधरेति ॥

तरललोचना । स्त्री । चञ्चललोचनायाम् ॥ तरले लोचने यस्याः ॥

तरला । स्त्री । यवाग्वाम् ॥ सुरायाम् ॥ मधुमक्षिकायाम् ॥ तरं लाति । ला० । कः । टाप् ॥

तरलायितः । पुं । चञ्चलाचरिते ॥

तरलितः । त्रि । आन्दोलिते । प्रेङ्खोलित

ते । कम्पिते । धूते । प्रेङ्खिते । न्यक्षि ते । ता० इतच् ॥

तरवारिः । पुं । तरवार इतिप्रसिद्धे खड्गे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥ चतुरङ्गारिमोः सेनाश्छिन्दन्ती तरवारिभिर्निजनराजश्च ॥ विशेषस्तस्यान्यत्र खड्गपरीक्षायांयुक्तिकल्पतरौ द्रष्टव्यः ॥

तरः । न । बले ॥ रोगे ॥ जवे । वेगे ॥ सवेगगतिवचने ऽस्यप्रयोगः ॥ तीरे ॥ कपौ । प्लवगे ॥ वेगाख्यगुणे ॥ तरन्त्यनेन । तृ० । असुन् ॥

तरसम् । न । मांसे ॥ तरोबलमस्यास्मिन् । अर्शआद्यच् ॥

तरसा । अ । झटित्यर्थे । शीघ्रे ॥

तरस्थानम् । न । घट्टे ॥ तरस्यस्थानम् ॥

तरस्वी । पुं । गरुडे ॥ वायौ ॥ त्रि । शूरे ॥ वेगिनि ॥ तरोबलं जवोवाऽस्यास्ति । अस्मायामेधास्रजोविनिः ॥

तराभुः । पुं । नौविशेषे । होडे । वहने ॥

तरालुः । पुं । नौकाविशेषे ॥

तरिः । स्त्री । नौकायाम् ॥ वस्त्रादीनांपेटके ॥ दशायाम् ॥ तरन्त्यनया । तृ० । अच्इः ॥

तरिकः । पुं । प्लवे । भेलके ॥

तरिका । स्त्री । नावि ॥

तरिणी । स्त्री । नौकायाम् ॥

तरिता । स्त्री । तर्जन्याम् ॥ गांजा इतिभाषाप्रसिद्धमादकद्रव्यविशेषे ॥ यथा । संविदा कालकूटश्च ताम्रकूटश्च धुस्तुरम् । अहिफेनं खर्जुरसस्तारिका तरिता तथेतितन्त्रम् ॥

तरिषः । पुं । अरित्रे ॥ इतिधारावली ॥

तरी । स्त्री । वस्त्रादिपेटके ॥ द्रोण्याम् ॥ वेडायाम् । नावि ॥ गङ्गायाम् ॥ धूमे ॥ दशायाम् ॥ तरन्त्यनया । तृ । अच्इः । कृदिकारादक्तिनः ङीष् ॥ पद्धादौतरङिति पाठात् ङीप् वा ॥

तरीः । स्त्री । नावि ॥ तरन्त्यनया । तृ० । अवितृस्तृतन्त्रिभ्यईः ॥

तरीषः । पुं । स्वर्गे ॥ महोदधौ ॥ शोभनाकारे ॥ भेले ॥ व्यवसाये ॥ समर्थे ॥ बोधे ॥ तरन्ति येन । तृ० । कृतॄभ्यामीषन् ॥

तरीषी । स्त्री । शक्रकन्यायाम् ॥

तरुः । पुं । अगमे । द्रुमे ॥ तरन्ति नरकमनेन रोपकाः । तृ० । भृमृशीतृचरीति उप्रत्ययः ॥

तरुकुणिः । पुं । पक्षिविशेषे । वाग्गुदे । वागुड इतिभाषा ॥

तरुखण्डः । पुं । तरूणां समूहे ॥ इष्टादिभ्यःखण्डः ॥

तरुजीवनम् । न । द्रुममूले ॥

तरुणः । पुं । एरण्डे ॥ स्थूलजीरके ॥ न । कुब्जपुष्पे ॥ चि । यूनि । जाततारुण्ये ॥ नूतने ॥ तरति । तॄ० । चोरस्य लोवेष्युनन् ॥

तरुणज्वरः । पुं । सप्ताहावधिज्वरे ॥ यथा । आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ॥

तरुणदधि । न । पञ्चदिनातीतदधिनि ॥

तरुणी । स्त्री । युवत्याम् । द्वितीयवयःप्राप्तायांनार्याम् ॥ आघोडषाद्भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मतेत्युक्तः ॥ तरति । तॄ० । चोरस्यलोवेष्युनन् । वयस्यचरमइतिङीप् । नञ्स्नञीकगिति वा ॥ गौरादिङीष् वा । स्वरेविशेषः ॥ घृतकुमार्याम् । सहायाम् ॥ दन्तीवृक्षे ॥ चीडानामगन्धद्रव्ये ॥ सेवती इतिभाषाप्रसिद्धे पुष्पे । सहायाम् । गन्धाब्यायाम् ॥

तरुणीकटाक्षमालः । पुं । तिलकवृक्षे ॥

तरुतूलिका । स्त्री । ⎫ वातुल्याम् । वा
तरुदूलिका । स्त्री । ⎭ दुड पक्षीइतिभाषा ॥

तरुनखः । पुं । कण्टके ॥

तरुभुक् । पुं । वन्दाके ॥

तरुमृगः । पुं । वानरे ॥

तरुरागः । पुं । नवीनपल्लवे । किसलये ॥

तरुराजः । पुं । तालद्रुमे ॥

तरुरुहा । स्त्री । ⎫
तरुरोहिणी । स्त्री । ⎭ वन्दाके ॥

तरुवल्ली । स्त्री । जतुकालतायाम् ॥

तरुविलासिनी । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । सप्तलालतायाम् ॥ तरोर्विलासिनी ॥

तरुशायी । पुं । खगे । पक्षिणि ॥

तरुसारः । पुं । कर्पूरे ॥ इतिशारावली ॥

तरुस्था । स्त्री । वन्दाके ॥

तरूटः । पुं । उत्पलकन्दे ॥

तर्कः । पुं । काङ्क्षायाम् ॥ वितर्के । व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तके ॥ सचपञ्चविधः । यथा । आत्माश्रयः १ । अन्योन्याश्रयः २ । चक्रकः ३ । अनवस्था ४ । प्रमाणबाधितार्थकः ५ इति ॥ ऊहे । अविज्ञाततत्त्वेर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थे ऊहे ॥ अनुमाने ॥ व्याप्यारोपेण व्यापकारोपे । व्याप्यारोपात् व्यापकप्रसञ्जने । यथा । वह्निर्नस्यात् तर्हि धूमोपि न स्यात् ॥ मीमांसादितर्कशास्त्रे । आगमाविरोधिन्यायेन आगमार्थपरीक्षणे । विचारे ॥ बुद्धिसाध्ये । स्वबुद्धिप्रभवे । भावे ॥ हेतुदृष्टान्तात्मनि ॥ तर्कणम् ।

तर्क्कभाषार्थश्चुरादौ पटपुटेत्यादिदण्डके पठितः । भावेघञ् ॥ तर्क्कोऽर्थवाद इति कर्क्कोपाध्यायः । यथा । अक्ताः शर्करा उपदधातीतिविधिः श्रूयते । तत्राञ्जनसाधनं घृतं तैलं वा तन्मध्ये केनाक्ता इतिसंशये तेजो वै घृतमित्यर्थवादात् घृतेनाक्ता इतिनिर्णीयते । अतस्तर्क्कोऽर्थवादः ॥ तर्क्कोमीमांसेति कल्पतरुकारः ॥ * ॥ अचिन्त्याः खलु येभावा न तांस्तर्क्केण योजयेत् । नाऽप्रतिष्ठिततर्क्केण गम्भीरार्थस्यनिश्चयः ॥

तर्क्ककः । पुं । याचके ॥ तर्क्ककारके ॥

तर्क्कयन् । त्रि । उत्प्रेक्षमाणे ॥

तर्क्कविद्या । स्त्री । आन्वीक्षिक्याम् ॥ तर्क्कस्य न्यायस्य विद्या ॥ तथाहि । चतुर्विधेभ्यः पृथिव्यादिपरमाणुभ्योविश्वमुत्पद्यते त एवोपादानभूता नान्यत् । निमित्तकारणमीशः कर्त्तृत्वात् कुलालवदिति तर्क्कविद्यायाः प्रमेयम् ॥ * ॥ अहोदुर्मतयः सर्वाः पुरुषस्यनिरूपणे । तर्क्कविद्या न जानन्ति अमेयं पुरुषोत्तमम् ॥ अमेयम् अभिन्ननिमित्तोपादानत्वात् । यत एतदपि न जानन्ति सर्वं प्रमेयजातं घटादिमत् कार्य्यमिति परमाणूपादानकारणमप्यपेक्षणीयमेवेति । परमाणूनां प्रमेयत्वहेतुना कार्य्यत्वसिद्धौ तदुपादानमपेक्षणीयम् । एवं तत्तदपापीक्ष्यमनवस्था स्यात् । अतोऽप्रमेयः परमात्मैवोपादानं नान्यदन्यकल्पितम् अनपेक्षणात् । तथाहि । अम्भःशीतकरान्तरीक्षनगरस्वप्नेन्द्रजालादिवत् कार्य्यं मेयमसत्यमेतदुदयध्वंसादियुक्तं जगत् । शुक्तौ रूप्यमिव स्रजीव भुजगः स्वात्मावबोधे हरौ यज्ञाते प्रभवत्ययास्तमयते तत्त्वावबोधोदयादिति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥

तर्क्कारी । स्त्री । जयाद्रुमे । अरणी इतिभाषा । जाखी इतिकश्चित् । तर्क्कमृच्छति । ऋगतौ । कर्म्मण्यण् । ङीप् । गौरादित्वात् ङीष्वा ॥

तर्क्किणः । पुं । } दद्रुमे ॥ इतिरत्नमाला ॥
तर्क्किलः । पुं । }

तर्क्की । त्रि । तर्क्कविशिष्टे । मीमांसके ॥ यथा । त्रैविद्यो हेतुकस्तर्क्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरेतिमनुः ॥

तर्क्कुः । पुं । कपालनालिकायाम् । तर्क्कुयाम् ॥ कृत्यतेनेन । कृतीवेष्टने । कृतेराद्यन्तविपर्य्ययश्चेत्युः । ककारतकारयोर्विनिमयः । तकुआ इति भाषा ॥

तर्कुटम् । न । कर्त्तने । कातना इति भाषा ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

तर्कुटी । स्त्री । तर्कुः ॥ इतिहारावली ॥

तर्कुपिण्डः । पुं । तर्कुस्थितमृतपिण्डे । वर्त्तुलायाम् ॥ इतिहारावली ॥

तर्कुपीठी । स्त्री । तर्कुपिण्डे ॥ इति हारावली ॥

तर्कुलासकः । पुं तर्कुभ्रमणयन्त्रे । ऊ ख्मोले । चरखा इतिभाषा ॥ इ०हा० ॥

तर्कुशाणः । पुं । तर्कुघर्षणपाषाणे । ऊखरे । सामके ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

तर्क्षुः । पुं । तरक्षुके ॥ इतिशब्द० ॥

तर्क्ष्यः । पुं । यवक्षारे ॥

तर्ज्जनम् । न । भर्त्सने ॥ भयजनने ॥ तर्ज्ज० । ल्युट् ॥

तर्ज्जनी । स्त्री । प्रदेशिन्याम् । अङ्गुष्ठ निकटाङ्गुलौ ॥ तर्ज्जते ऽनया । त र्ज्जभर्त्सने । करणे ल्युट् ॥

तर्ज्जिकः । पुं । देशविशेषे । तायिके ॥

तर्ज्जितः । त्रि । भर्त्सिते ॥ तर्ज्ज्यतेस्म । तर्ज्जभर्त्सने । क्तः ॥

तर्णः । पुं । वत्से ॥ तृणोति तर्णोति वा । तृणु अदने । अच् ॥

तर्णकः । पुं । गोपुत्रे । वत्से । बच्छा इतिभाषा ॥ सद्योजातस्तु तर्णकः ॥ तृणोति तर्णोतिवा । तृणु० । -ण्वुल् ॥

तर्णिः । पुं । सूर्ये ॥ प्लवे ॥ इतिशब्दा० ॥

तर्त्तरीकम् । न । वहित्रे । पोते । जहा ज इतियवनभाषा ॥ त्रि । पारगे ॥

तर्द्दः । त्रि । हिंसके ॥ तर्द्दहिंसायाम् । अच् ॥

तर्द्दूः । पुं । दारुनिर्मितदर्व्याम् । दा रुहस्तके । डोइ इतिभाषा ॥ जलत रणोपकरणे ॥ तरति० । तृ० । बो- दुट्चेत्यूदृड़ागमश्च ॥ तर्द्दति । तृ णत्तिवा । तर्द्द० । उतृदिर्हिंसाना दरयोश्च । बाहुलकात् ऊः ॥

तर्पणम् । न । तृप्तौ ॥ प्रीणने ॥ यज्ञ काष्ठे ॥ महायज्ञविशेषे । पितृयज्ञे । पितृदेश्याम्बुदाने । पितॄणां कव्य वालादीनाञ्च विधिना जलाञ्जदाने न तृप्तिसम्पादने ॥ तद्द्विविधम् । प्र धानमङ्गञ्च ॥ तत्राद्यं यथा । तर्पणञ्च शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्वि जः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥ विधवामधिकृत्य । त र्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्त्तुः कुशतिलो दकैः । तत्पितुस्तत्पितुश्चापि- नामगोत्रादिपूर्वकमिति ॥ * ॥ द्वि तीयं यथा । नित्यं नैमित्तिकं का म्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥ तर्पणाकरणे दोषोयथा । नास्ति-

क्वभावा यश्चापि न तर्पयति मैत्रुतः। पिबन्ति लेखनिःस्रावं पितरो वै जलार्थिन इति ॥ जीवत्पितृकस्य तन्निषेधो यथा। दर्शश्राद्धं गया श्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च। न जीवत् पितृको भूप कुर्यात् कृच्छ्राघमामुयादिति॥ तृपप्रीणने। भावे ल्युट्॥

तर्प्यणी। स्त्री। गुरुस्कन्धवृक्षे॥

तर्प्यणेच्छुः। पुं। भीष्मे॥ त्रि। तर्पणाकाङ्क्षे॥

तर्प्यिणी। स्त्री। चारख्याम्। पद्मचारिण्यामोषधौ॥

तर्मा। न। यूपाग्रे॥ तरति। तॄ०। सर्वधातुभ्यो मनिन्॥

तर्मुटः। पुं। वत्सरे॥ चक्रमर्द्दे॥

तर्षः। पुं। लिप्सायाम्॥ उदन्यायाम्॥ भेलके॥ तर्षणम्। ञितृषपिपासायाम्। घञ्॥ तरत्यनेन। तॄ०। वृतृवदीतिसोदा॥

तर्षणम्। न। तृषि। पिपासायाम्॥ ञितृष०। ल्युट्॥

तर्षितः। त्रि। सतृष्णे। तृषिते। तिसाया इति भाषा॥

तर्हि। अ। विशेषे॥ तदार्थे॥ तस्मिन् काले। अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्॥

तलः। पुं। तालमहीरुहे॥ चपेटे॥ त्सरौ॥ सव्येन पाणिना तन्त्रीघाते॥ आधारे॥ स्वभावे॥ पुं। न। अधोभागे। अनूर्द्धे। तले इति नीचे इति च भाषा॥ स्वरूपे॥ यथा। महीतलम्॥ न। कानने। वने॥ कार्यबीजे॥ आलवाले। गर्त्ते॥ पाद्तलस्थमध्ये॥ स्त्री। न।। ज्याघातवारणे॥ तलति। तलप्रतिष्ठायाम्। पचाद्यच्॥

तलकम्। न। पुष्करिण्याम्। तलाव इति हिंदू भाषा॥ इति हारावली॥

तलप्रहारः। पुं। चपेटे। चर्वणि। तलाघाते॥

तलसारकम्। न। अश्वस्य वक्षस्थलबन्धनरज्जौ। वक्रपट्टे। तङ्ग इति भाषा॥

तलहृदयम्। न। पाद्तलस्थमध्ये॥

तला। स्त्री। गोधायाम्। ज्याघातवारणे॥

तलाची। स्त्री। नलनिर्मितेकटे॥

तलातलम्। न। अतलादिपुपञ्चमेऽधोभुवने॥

तलिका। स्त्री। वक्रपट्टे। तलसारके॥

तलित्। स्त्री। विद्युति। तडिति॥ डलयोरैक्यस्मरणात्वर्णविपर्ययः॥

तलितः। त्रि। आज्यादिभृष्टमांसादौ॥

तलितमांसम्। न। एकमांसप्रभेदे। भृष्टमांसे॥ यथा। गुडुमांसविधाने न मांसं सम्यक् प्रसाधितम्। पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बु-

धैः ॥ तलितं बलमेधाग्निमांसौजः शुक्रवृद्धिकृत् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ॥

तलिनः । त्रि । विरले ॥ स्तोके ॥ स्वच्छे ॥ दुर्बले ॥ न । शय्यायाम् ॥ तलति तल्यते वा । तल० । तलि पुलिभ्यामिनन् ॥

तलिमम् । न । कुट्टिमे ॥ तल्पे ॥ चन्द्रहासे ॥ विताने ॥

तलुनः । पुं । पवने ॥ यूनि ॥ तरति । तॄ० । तोरश्चलोवे त्युनन् ॥

तलुनी । स्त्री । युवत्याम् । तरुण्याम् ॥ वयस्यचरम इति नम्नलजिति वा ङीप् । गौ० ङीप् वा ॥

तलेक्षणः । पुं । शूकरे ॥ इतिशब्दा० ॥

तलोदरी । स्त्री । भार्यायाम् ॥

तलोदा । स्त्री । नद्याम् ॥

तल्कम् । न । वने ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

तल्पम् । न । अट्टे ॥ कलत्रे । दारेषु ॥ शय्यायाम् ॥ तल्यतेऽस्मिन् । तल० । खष्पशिल्पशष्पेतिसाधु ॥

तल्पकीटः । पुं । मत्कुणे ॥

तल्पनम् । न । करिपृष्ठे ॥ पृष्ठवंशस्य मांसे ॥

तल्लः । पुं । जलाधारविशेषे । तलाव इति हिन्दूभाषा ॥ न । विले । आल-

वाले ॥ त्रि । तस्मिन् लीने ॥

तल्लजः । पुं । मतल्लिकायाम् । प्रशस्ते ॥ लजति । लजकान्तौ । पचाद्यच् । तत्तल्लजः । अयमजहल्लिङ्गः समासे उत्तरपदे भवति । यथा । प्रशस्ताकुमारी कुमारीतल्लजः । तल्लजस्य रूढिशब्दत्वात् प्रशंसावचनैश्चेतिसमासः ॥

तल्लिका । स्त्री । कुञ्चिकायाम् । कूर्चिकायाम् । कूंची ताली इत्यादि भाषा ॥

तल्ली । स्त्री । तरुण्याम् ॥

तवक्षीरम् । न । पयःक्षीरे । यवजे । तीखुर इतिभाषा ॥ तवक्षीरन्तुमधुरं शिशिरं दाहपित्तहृत् । क्षयकासकफश्वासास्रदोषं हन्तिचसेवनात् ॥

तवक्षीरी । स्त्री । गन्धपत्रायाम् ॥

तवराजः । पुं । यवासशर्करायाम् ॥

तवराजोद्भवखण्डः । पुं । यवासशर्करा भवखण्डे । सिद्धमोदके ॥

तवर्गः । पुं । तादिपञ्चवर्णेषु ॥

तवर्गीयः । पुं । तवर्गभवेवर्णे ॥ वर्गान्ताच्चेति ठक् ॥

तविषः । पुं । स्वर्गे ॥ महोदधौ ॥ तवेतिसौत्रोधातुः । तवेर्णिद्वेतिटिषच् ॥ सुवर्णे ॥ शोभनाकृतौ ॥ व्यवसाये ॥ भेले ॥

तविषी । स्त्री । शक्रकन्यायाम् । पृथिव्याम् ॥ मखाम् ॥ वैदिकनिघण्टौ तु बलेपि ॥ टित्वान् ङीप् ॥

तष्टः । त्रि । तनूकृते ॥ तक्ष्यतेस्म । तक्षू० । क्तः । स्कोरितिकले । पेष्टुत्वम् ॥

तष्टिः । स्त्री । काष्ठतक्षणे ॥

तसरः । पुं । वस्त्रजात्यन्तरे । टसर इति भाषा ॥ सूत्रवेष्टने । तासनी इति गौडभाषाप्रसिद्धे तन्त्रवायोपकरणे ॥ तनोति । तनु० । तनूपृषिभ्यांक्सरन् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

तस्करः । पुं । चोरे ॥ द्विविधांस्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् । प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः । प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते येस्तेनाटविकादयः ॥ तत्करोति । दिवाविभेत्यत्र किंयत्तद्बहुष्विष्यते ॥ तद्बृहतोः करपत्योरितिसुट्दलोपौ ॥ दमनवृक्षे ॥ पृक्काशाके ॥

तस्करस्नायुः । पुं । काकनासालतायाम् ॥

तस्करी । स्त्री । कोपनायां नार्य्याम् ॥

तस्थिवान् । त्रि । स्थितिमति । स्थिते ॥ ष्ठा० । छन्दसिलिट् । द्वित्वादिकार्यम् । लिटः कानजादेशः ॥ क्वसु-श्चेतिक्वसुप्रत्ययोवा ॥

तस्थूः । पुं । स्थावरे ॥

ताच्छील्यम् । न । नियततत्स्वभावतायाम् ॥ भावेष्यञ् ॥

ताटङ्कः । पुं । तालपत्रे । कर्णिकायाम् । ताडङ्के ॥ गुर्वक्षरेऽ ॥

ताटस्थ्यम् । न । उदासीनत्वे ॥ निकटस्थत्वे ॥

ताडः । पुं । ताडने ॥ घोषे । शब्दे ॥ मुष्टिमेयतृणादिषु ॥ अद्रौ ॥

ताडका । स्त्री । राक्षसीविशेषे ॥

ताडकान्तकः । पुं । श्रीरामे ॥

ताडकाफलम् । न । बृहदेलायाम् ॥

ताडकेयः । पुं । मारीचराक्षसे ॥ ताडकाया अपत्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

ताडङ्कः । पुं । कर्णभूषायाम् । कर्णदर्पणे । कानतडङ्का इतिभाषा ॥

ताडनम् । न । आघाते ॥ यथा । शतापराधे वनितां पुष्पेणापि न ताडयेत् । दोषान्न गणयेत् स्त्रीणां गुणानेव प्रकाशयेदितिमान्त्रिकाः ॥ लालने बहवोदोषास्ताडने बहवोगुणाः । तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताडयेन्नतु लालयेत् ॥

ताडनी । स्त्री । अश्वताडनयष्ट्याम् । कशायाम् ॥ ताड्यतेऽनया । तड॑आघाते । णिजन्तः । ल्युट् । ङीप् ॥

ताण्डपथम् । न । ताडङ्के ॥

ताडागम् । न । तडागोदके ॥ यथा । प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः । जलाशय स्तडागः स्यात्ताडागंतज्जलं स्मृतम् ॥ ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च । वातलं बहुविशमूच मस्तकपित्तकफापहम् ॥ तडागस्येदम् । अण् ॥

ताडिः । स्त्री । ताली द्रुमे । ताडियात इतिगौड भाषाप्रसिद्धे ॥

ताडी । स्त्री । पत्रद्रुमे । तालियात- इति गौडभाषा ॥ आभरण विशेष इतिदुर्गसिंहः ॥

ताड्यमानः । त्रि । पटहादिवाद्ये ॥ त्रि । तत्कालताडिते । हन्यमाने । ताडनयुक्ते ॥

ताण्डः । पुं । मुन्यन्तरे ॥

ताण्डवः । पुं । न । लास्ये । नृत्ये ॥ पुं नृत्यं ताण्डवंप्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते ॥ तण्डुना प्रोक्तम् । तेनप्रोक्तमित्यण् ॥ तृणान्तरे ॥ उद्धतनृत्ये ॥ चित्रघुनि (।।।) ॥

ताण्डवतालिकः । पुं । नन्दिनि । शिवद्वारिणि ॥

ताण्डवप्रियः । पुं । शिवे ॥ त्रि । नृत्यप्रिये ॥ ताण्डवं प्रियं यस्य ॥

ताण्डवितम् । न । नर्त्तिते ॥

ताण्डि । न । नृत्यशास्त्रे ॥

ताण्डी । पुं । साम्नः शाखाविशेषाऽध्यायिनि ॥

तातः । पुं । जनके । पितरि ॥ अनुकम्प्ये ॥ त्रि । पूज्ये ॥ चतुष्कले (ऽ॥) आदिगुरौ ॥ तनोति । तनु० । दुतनिभ्यांदीर्घश्चेति क्तः । अनुदात्तेति नलोपः ॥

तातगुः । पुं । क्षुद्रताते । काका चाचा इतिभाषा ॥ त्रि । जनकस्यहिते ॥

ताताजनयित्र्यौ । स्त्री । मातापित्रोः ॥ द्विवचनान्तोयम् ॥

ताततुल्यः । त्रि । पितृसमे । मनोजवसे ॥ तातेन तुल्यः ॥

तातनः । पुं । खञ्जने ॥

ताततः । पुं । वह्नि । रोगे ॥ पाके ॥ लोहकूटे ॥ मनोजवे । ताततुल्ये ॥ त्रि । तप्तमाषे ॥

तातिः । पुं । पुत्रे ॥ इतिजटाधरः ॥

तात्कालिकः । पुं । तत्कालभवे ॥

तात्कालिकविकारः । पुं । विलासाख्ये भावे ॥ तात्कालिकविकारः स्याद्विलासोऽङ्गक्रियादिषु ॥

तात्पर्य्यम् । न । तत्परतायाम् ॥ वक्तुरिच्छायाम् ॥ अभिप्राये ॥ तत्परस्य भावः । ष्यञ् ॥

तादर्थ्यम् । न । तदर्थत्वे । तस्मैइदम्

तदर्थम् । तस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥

तादात्म्यम् । न । तत्स्वरूपे ॥ अभेदसम्बन्धे ॥ तस्य आत्मा तदात्मा । तदात्मनो भावः । ब्रा० ष्यञ् ॥

तादृक्षः । त्रि । तादृशि ॥ सइवदृश्यते । तमिव पश्यति वा । दृशिर् प्रेक्षणे । त्यदादिष्विति कस्य च क्सोपिवाच्य इति क्सः । आसर्वनाम्नः इत्यत्र दृक्षे चेति वार्त्तिकेनात्वम्

तादृक्-ग् । त्रि । तथाविधे । उपमानगोचरे । तादृक्षे ॥ तमिवेमं पश्यन्ति सइवायं पश्यति दृश्यते वा । त्यदादिषु दृशइति क्विन् । आसर्वनाम्न इत्यात्वम् । ब्रश्चेति षः । जश्त्वेन डः । कुत्वेन गः । चर्त्वपक्षे कः ॥

तादृशः । पुं । तादृशि ॥ सइवदृश्यते तमिवपश्यति वा । त्यदादिष्विति कञ् ॥

तानः । पुं । गानाङ्गविशेषे ॥ यथा । विस्तार्य्यन्ते प्रयोगा यैर्मूर्च्छनाशेषसंश्रयाः । तानास्तेप्यूनपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवाः ॥ तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक् । तस्युःपञ्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥ न । विस्तारे ॥ ज्ञानविशेषे ॥

तानवम् । न । तनुत्वे ॥ गात्रेतनुतायाम् ॥ यथा । तानवं तनुतागात्रे दौर्बल्यभ्रमणादिकृत् ॥ तनोर्भावः । इगन्ताच्चेत्यण् ॥

तानूरः । पुं । आवर्त्ते । पयसाम्भ्रमे ॥

तान्तः । त्रि । म्लाने ॥ क्लान्ते । श्रान्ते ॥

तान्तवः । त्रि । प्रावरणान्तरे ॥ तन्तूनां विकारः । ओरञ् ॥

तान्त्रिकः । त्रि । ज्ञातसिद्धान्ते । शास्त्रतत्त्वज्ञे । ब्रह्मवादिनि कौलिके ॥ यथानरेषु तन्त्रज्ञाः सरितां जाह्नवी यथा । यथाऽहं त्रिदिवेशानामागमानामिदं तथा ॥ तन्त्रं सिद्धान्तमधीते वेद वा । उक्थादित्वाट्ठक् ॥ तन्त्रसम्बन्धिनि ॥

तान्दूरम् । न । मांसव्यञ्जनप्रभेदे ॥ यथा । अङ्गारपूर्णगर्त्ते यदलग्न मवलम्बितम् । संस्कृतं पिहितं मांसं पक्वं तान्दूर मुच्यते ॥ सुस्वादु तान्दूरम् । पचेदर्क्कन्तरीयस्थं लम्बिसम्भारसम्भृतम् । चतुर्दिक्खण्डलाकारे पार्श्वप्रज्वलितानले । विपक्वं सुरभि स्वादु तान्दूरमिति कीर्त्तितम् ॥ अन्यच्च । कोद्रिकायां सुसम्भार मलग्न मवलम्बितम् । मांसं पिधाय वा ह्याग्निज्वालया स्वेदितं वरम् ॥ तान्दूरं रुचिदं वल्यं मृदु पथ्यतमं स्मृतम् । सद्योहृतं नवं स्थूल·मन्यथा-

दोषवारकमिति ॥

तापः । पुं । सन्तापे ॥ कृच्छ्रे ॥ तपनम् । तपसन्तापे । घञ् ॥

तापकः । पुं । ज्वरे ॥ त्रि । तापकृति ॥ तापयति । तप० । ण्वुल् ॥

तापस्यः । पुं । अर्जुने ॥ इति पु० ॥

तापत्रयम् । न । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रये ॥ आध्यात्मिकादिभेदेन ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः । उत्पन्नज्ञानवैराग्यःप्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम् ॥ तापानां त्रयम् ॥

तापनः । पुं । सूर्ये ॥ कामबाणे ॥ असुरविशेषे ॥ सूर्यकान्तमणौ । त्रि । तापके । तापयितरि ॥ तापयति । तप० । कर्त्तरि ल्युः ॥

तापनीयः । पुं । निष्कपरिमिते सुवर्णे ॥ तपनीयस्य विकारःपरिमाणः । जातरूपेभ्यःपरिमाणे इत्यण् ॥

तापसः । पुं । दमनकवृक्षे ॥ बकपक्षिणि ॥ न । तमालपत्रे । तेजपात इतिभाषा ॥ त्रि । तपस्विनि ॥ वानप्रस्थे ॥ तपोऽस्यास्ति । अणुचेत्यण् ॥ यद्वा । तपःशीलमस्य । छत्रादिभ्योणः ॥

तापसतरुः । पुं । } इङ्गुदीवृक्षे । इंगुआ इतिभाषा ॥ तापसोपयुक्तस्तरुः ॥
तापसद्रुमः । पुं । }

तापसहंगसन्निभा । स्त्री । गर्भदात्री क्षुपे ॥

तापसप्रियः । पुं । पियालद्रुमे ॥

तापसप्रिया । स्त्री । द्राक्षायाम् ॥

तापसेष्टः । पुं । पियाले । चारे ॥

तापहरी । स्त्री । ताहरी इति प्रसिद्धे व्यञ्जनपदार्थे ॥ यथा । घृते हरिद्रासंयुक्ते माषाणां भर्जयेद्वटीः । तण्डुलाँश्चाऽपिनिर्द्दोषान् सद्धैवपरिभर्जयेत् ॥ सिद्धियोग्यं जलं तत्रक्षिप्य कुशलः पचेत् । लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्रनिःक्षिपेत् ॥ एषासिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरीबुधैः ॥ भवेत्तापहरीबल्या वृष्या श्लेष्मामाबरेत् । हंहणीतर्पणीरुच्यागुर्वी तत्र गुणाःस्मृताः ॥

तापिच्छः । पुं । तमालवृक्षे ॥ तापिनं छादयति । छद० । कर्मण्यण् । पृषोदरादिः ॥ न । तमालपुष्पे ॥ तापिच्छस्यपुष्पम् । फलेलुगितिलद्धितस्यलुक् । द्विहीनं प्रसवे सर्वमिति क्लीवता ॥

तापिञ्जम् । न । धातुमाक्षिके ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

तापितः । त्रि । पीडिते ॥ जातसन्तापे ॥ । तपगया इति भाषा ॥ तापःसञ्जातोऽस्य । ता० इतच् ॥

तापी । पुं । बुद्धे ॥ त्रि । तापवति ॥

तापोऽस्या अस्ति । अतइनिठनाव-
तीनिः ॥
तापी । स्त्री । विन्ध्याद्रिप्रसिद्धायां पश्चि
मवाहिन्यां सरिति ॥ यमुनायाम् ॥
तापीजम् । न । स्वर्णमाक्षिके ॥
ताप्यः । पुं । न । धातुमाक्षिके ॥
ताप्यकम् । न । माक्षिके ॥
तामः । पुं । भीषणे ॥ दोषे ॥
तामरम् । न । जले ॥ घृते ॥ इ० चन्द्रः ॥
तामरसम् । न । पद्मे ॥ ताम्रे ॥ का-
ञ्चने ॥ तामरे जले सस्ति । षसस्व
प्ने । अन्येभ्योऽपीतिडः ॥ यद्वा । त-
म्यते । तम० । घञ् । नोदात्तोपदे
शस्येतिनिषेधस्यानित्यत्वान्न वृद्धि
निषेधः । रस्यते । रसआस्वादे ।
चु० । अदन्तः । एरच् । तामञ्चतद्र
सञ्च ॥ जगतीछन्दःप्रभेदे । यथा
। इहवद तामरसं ननजायः ॥ स्फु
टसुषमामकरन्दमनोज्ञं व्रजललना
नयनालिनिपीतम् । तवमुखताम
रसं मुरशत्रो हृदयतडागविकाशि
ममास्तु ॥
तामलकी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥ ता
मस्या सा आमलकी च । पृषोदरादिः ॥
तामलिप्तम् । न । } तमोलुक इति
तामलिप्ती । स्त्री । } प्रसिद्धे दामलि
से देशे । विष्णुगृहे ॥

तामसः । पुं । भुजगे ॥ खले ॥ उलूके
॥ भूताद्यहङ्कारे ॥ अधर्माज्ञानावै
राग्यानैश्वर्याभिधानेषु चतुर्षु वुद्धिध
र्मेषु ॥ चतुर्थेमनौ ॥ न । कृष्णधने
॥ यथा । पार्श्विककूतचौर्यार्त्तप्रति
रूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं य-
त्तु तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥ पार्श्वि
कः अपात्रःसन्पात्रतया योऽर्जयति ।
आर्त्त्यापरपीडया । प्रतिरूपकेण
कृत्रिमरत्नादिना । साहसेन समुद्र
यानगिर्यारोहणादिना । व्याजेनब्रा
ह्मणावेशेनशूद्रादिना । कृष्णं ताम-
सम् । त्रि । तमसायुक्ते ॥ तमोवृत्तौ ॥
तामसकीलकः । पुं । राहुसुते-
षु केतुषु ॥ यथा । तामसकीलक
सञ्ज्ञा राहुसुताः केतव स्त्रयस्त्रिंश
त् । वर्णस्थानाकारैस्तान् दृष्ट्वार्के
फलं ब्रूयात् ॥ तेचार्कमण्डलगताः
पापफलाश्चन्द्रमण्डले सौम्याः । ध्वा
ङ्क्षकवन्धप्रहरणरूपाः पापाः श-
शाङ्केऽपि ॥ तेषामुदये रूपाण्यम्भः
कलुषं रजोवृतं व्योम । नगतरुशि
खरामर्द्दी सशर्करो वातिमारुतश्च-
ण्डः ॥ ऋतुविपरीतास्तरवो दीप्ता
मृगपक्षिणोदिशांदाहाः । निर्घात
महीकम्पादयो भवन्त्यत्रचोत्पाताः
॥ अम्भःकलुषादीनामनुगतानां नि

फलत्वमाह । न पृथक् फलानि-
तेषां शिखिकीलकराहुदर्शनानि
यदि । तदुदयकारणमेषां केत्वा
दीनां फलं क्रमाद् ब्रूयात् ॥*॥ ताम
सकीलानां दर्शनवशात् फलमाह ।
यस्मिन् यस्मिन् देशे दर्शन माया
न्ति सूर्यबिम्बस्थाः । तस्मिंस्तस्मिन्
व्यसनं महीपतीनां परिज्ञेयम् ॥
॥ क्षुत्प्रम्लानशरीरा मुनयोप्युत्
सृष्टधर्मसच्चरिताः । निर्मांसबालह
स्ताः कृच्छ्रेणायान्ति परदेशम् ॥ त
स्करविलुप्तवित्ताः प्रदीर्घनिःश्वास
मुकुलितक्षिपुटाः । सन्नाः सन्नश
रीराः शोकोद्भववाष्पसद्दृष्टयः ॥ क्षा
मा जुगुप्स्यमानाः स्वनृपतिपरचक्र-
पीडिताः मनुजाः । स्वनृपतिचरितं क
र्मच पुराकृतं प्राप्नुवन्त्यन्ये ॥ गर्भेष्व
पिनिष्पन्ना वारिमुचो न प्रभूतवारि
मुचः । सरितो यान्ति तनुत्वं क्वचित्
क्वचिज्जायते सस्यम् ॥*॥ तेषामाकृ
तिवशेनफलमाह । दण्डेनरेन्द्रमृत्यु
र्व्याधिभयं स्यात् कबन्धसंस्थाने । ध्वा
ङ्क्षेचतस्करभयं दुर्भिक्षं कीलकेऽ
र्कस्थे ॥ राजोपकरणरूपै श्छत्रध्वज
चामरादिभिर्विद्धः । राजान्यत्वकृद
र्कः स्फुलिङ्गधूमादिभिर्जनहा ॥ ए
को दुर्भिक्षकरो बहवः स्युर्नरपतेर्वि

माशाय । सितरक्तपीतकृष्णैस्तैर्विद्धो
ऽर्कोनुवर्णघ्नः ॥*॥ विशेषफलान्याह
। दृश्यन्तेच यत स्तेरविबिम्बस्योत्थि
तामसोत्पाताः । आगच्छतिलोका
नां तेनैवभयं प्रदेशेनेति वाराहीसं
हिता ॥

तामसयज्ञः । पुं । यज्ञविशेषे ॥ यथा ।
विधिहीन मसृष्टान्नं मन्त्रहीनमद
क्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं ताम
सं परिचक्षते ॥ तामसानां यज्ञः ॥

तामसाहारः । पुं । तामसप्रकृतीना-
माहारे ॥ यातयामं गतरसं पूतिप
र्युषितञ्चयत् । उच्छिष्ट मपिचामे-
ध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥

तामसिकः । त्रि । तामसे । तमोगुण-
कार्ये ॥

तामसी । स्त्री । निशायाम् ॥ दुर्गाया
म् ॥ तमोन्वितायाम् ॥ जटामां-
स्याम् ॥

तामिस्रः । पुं । विपर्ययविशेषे ॥ सचा
ष्टादशधा । यथा । शब्दादयोदशवि
षया रञ्जनीयाः स्वरूपतः । ऐश्वर्य
श्चाणिमादिकं नस्वरूपतोरञ्जनीयम्
। किन्तुरञ्जनीयशब्दाद्युपायः । ते
च शब्दादय उपस्थिताः परेणोपह-
न्यमाना स्तदुपायाश्चाणिमादयः
स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति श

ब्दादिभिर्दशभिः सहाशिमाऽष्टक-
महादशेति । तद्विषयोद्वेषस्तामि-
स्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति
साङ्ख्याः ॥ भोगेच्छाप्रतिघाते स
ति क्रोधे ॥ राक्षसे । तमिस्राचारि
णि ॥ न । अन्धकारमये नरके ॥ प
रवित्तापत्यकलत्रापहर्त्ता यमदूतै
र्बद्ध्वा निपात्यते ॥ तमिस्र मस्मिन्
अस्त्याऽस्मिन्वा । ज्योत्स्ना तमिस्र-
त्यण् ॥

ताम्बूलम् । न । क्रमुके । गुवाके ॥ ना
गवल्लीदले । पान इति प्रसिद्धे ॥ ता
म्यति । तमु । पिञ्जादित्वात् ऊलच्
धातोर्वुक् दीर्घत्वञ्च ॥ ताम्बूलं कटु
तिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वि
तं वातघ्नं कृमिनाशनं कफहरं दुर्ग
न्धनिर्नाशनम् । वक्त्रस्याभरणं विशु
द्धिकरणं कामाग्निसन्दीपनं ताम्बूल
स्य सखे त्रयोदशगुणाः स्वर्गेऽपि ते दु
र्लभाः ॥ अपि चाहुः । ताम्बूलं विश-
दं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ।
वश्यं तिक्तं कटु क्षारं रक्तपित्तकरं
लघु ॥ बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवा
तश्रमापहम् ॥ * ॥ अनिधाय मु-
खे पर्णं पूगं स्वादयते नरः । मतिभ्रं
शो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरि
म् ॥ * ॥ पर्णमूले वसेद्व्याधिः पर्णा
ग्रे पापसञ्चयः । चूर्णपर्णं हरेदायु
श्शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥ मायुरग्र वि
षंमूले मध्यऽलक्ष्मी र्व्यवस्थिता ।
तस्मादग्रञ्च मूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्ज
येत् ॥ चूर्णाधिकं हरतिगन्धमथा-
धिपूगं रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धि
कारि । ताम्बूलमुत्तममिदं रसना-
ग्रभिन्नपर्णं निशास्वधिकमप्युत पर्ण
मह्नि ॥ ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरी
रे रूक्षदुर्बले । ज्वरास्यशोषपित्ता
स्रमदमूर्च्छाक्षिरोगिषु ॥ ताम्बूला
त्युपयोगात् स्याच्छोषः पित्तानिला
स्रता । देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रव
र्णबलक्षयः ॥ * ॥ विना पर्णं मुखे
दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि । तावद्भ
वति चाण्डालो यावद्गङ्गां न गच्छति
॥ * ॥ ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यती
नां ब्रह्मचारिणाम् । तपस्विनाञ्च वि
प्रेन्द्र गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥ इति ब्र
ह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

ताम्बूलकरङ्कः । पुं । पानबट्टा इति प्रसि
द्धे ताम्बूलपात्रे । स्थग्याम् ॥

ताम्बूलदः । त्रि । वागुलिके । ताम्बूल
दातरि ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्बूलं
ददाति । डुदाञ् । आतइतिकः ॥

ताम्बूलपत्रः । पुं । पिण्डालौ ॥

ताम्बूलरागः । पुं । मसूरे ॥ ताम्बूल

रङ्गे ॥

ताम्बूलवल्लिका । स्त्री । ताम्बूल्याम् ॥

ताम्बूलवल्ली । स्त्री । ताम्बूल्याम् ॥ ताम्यति । तमु० । क्विप् । अनुनासिकस्येतिदीर्घः । वेलति । वल्ल सञ्चलने । चुरादीनाणिच्वा । इगुपधेतिकः । ताम् चासौवुलश्च । पृषोदरादिः । ताम्बूलाख्यावल्ली । शाकपार्थिवादिः ॥

ताम्बूलिकः । पुं । ताम्बूलिनि ॥

ताम्बूली । त्रि । राज्ञां ताम्बूलाधिकृते । तंबोली इति प्रसिद्धे आख्यन्तरे ॥

ताम्बूली । स्त्री । ताम्बूलवल्ल्याम् ॥ ताम्बूलात् गौरादिङीष् ॥

ताम्रम् । न । तावाँ इतिप्रसिद्धे तैजसधातुविशेषे । शुल्वे । म्लेच्छमुखे । नैपालिके ॥ अस्योत्पत्त्यादयो यथा । शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले । तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥ जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनक्षमम् । लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥ कृष्णं रूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापिघनासहम् । लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥ ताम्रं कषायं मधुरं सतिक्तमम्लञ्च पाके कटु सारकञ्च । पित्तापहं श्लेष्महरञ्च शीतं तद्रोपणं स्याल्लघु लेखनञ्च ॥ पाण्डूदरार्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयान् पीनसमम्लपित्तम् । शोथं कृमिं शूलमपाकरोति प्राहुः परे बृंहणमल्पमेतत् ॥ एकोदोषो विषे ताम्रे त्वसम्यङ्मारिते ऽष्टते । दाहःस्वेदोरुचिर्मूर्च्छा क्लेदोरेकोवमिर्भ्रमः ॥ तस्यशोधनविधिर्यथा । पत्तलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥ गोमूत्रे च कुलत्थानां कषायेच त्रिधात्रिधा । एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः सम्प्रजायते ॥ तस्य मारणविधि र्यथा । सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः । वासरत्रयमम्लेन ततःखल्ले विनिः क्षिपेत् ॥ पादांशं सूतकं दत्त्वा याममम्लेनमर्दयेत् । तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद् द्विगुणेनच ॥ गन्धकेनाम्लघृष्टेन तस्य कुर्याच्च गोलकम् । ततः पिष्ट्वाचमीनाक्षीं चाङ्गेरीं सपुनर्नवाम् ॥ तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेद्द्व्यङ्गुलोन्मितम् । धृत्वातद्गोलकं भाण्डशरावेणाचरोधयेत् ॥ वालुकाभिः प्रपूर्याथ विभूतिलवणाम्बुभिः । दत्त्वाभाण्डमुखेमुद्रांततश्चुल्ल्यां विपा

चयेत् ॥ क्रमवृद्ध्याग्निना सम्यक् याव यामचतुष्टयम्। स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य मर्दयेच्छूरणद्रवैः ॥ यामैकं गोलकं तच्च निःक्षिपेच्छूरणोदरे। मृदालेपस्तु कर्त्तव्यः सर्वतेऽङ्गुष्ठमात्रकः ॥ पाच्यं गजपुटे क्षिप्तं मृतं भवति निश्चितम्। वमनञ्च विरेकञ्च भ्रमं क्लममथारुचिम् ॥ विदाहं स्वेदमुत्क्लेदं न करोति कदाचनेति ॥ अरुणे। शुल्वनिभे ॥ पुं। कुष्ठरोगप्रभेदे ॥ चि। अरुणवर्णवति ॥ ताम्यति तम्यतेवा। तमु०। अमितम्योदीर्घश्चेति रक् दीर्घौ ॥

ताम्रकम्। न। ताम्रे ॥ स्वार्थेकः ॥

ताम्रकर्णी। स्त्री। अञ्जननामपश्चिमदिग्गजस्त्रिकरिण्याम्॥ ताम्रौ कर्णौ यस्याः। पाककर्णेति नासिकेति वाङीष् ॥

ताम्रकारः। पुं। ताम्रकुट्टके। शौल्विके। कसेरा इति भाषा प्रसिद्धे वर्णसङ्करजातौ ॥ उत्पत्तिः कर्म्मारे द्रष्टव्या। ताम्रं करोति। डुकृञ्। कर्मण्यण् ॥

ताम्रकुट्टकः। पुं। कांस्यकारे॥ ताम्रं कुट्टयति। पुं। कुट्टच्छेदे। कर्मण्यण्। स्वार्थेकः ॥

ताम्रकूटः। तमाखु इति प्रसिद्धे क्षुपे ॥ यथा। संविदाकालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम्। अहिफेनं खर्जुरसस्तारिकातरिता तथा ॥ इत्यष्टौ सिद्धिद्रव्याणि यथा सूर्याष्टकं प्रिये इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥

ताम्रकृमिः। पुं। इन्द्रगोपकीटे ॥

ताम्रगर्भम्। न। तुत्थे ॥

ताम्रचूडः। पुं। कुक्कुटे ॥ ताम्रा चूडाऽस्य ॥ कुक्कुरद्रुमे ॥

ताम्रत्रपुजम्। न। कांस्ये ॥

ताम्रदुग्धा। स्त्री। गोरक्षदुग्धायाम् ॥

ताम्रपट्टम्। न। ताम्रनिर्म्मितलेखनपत्रे ॥ यथा। दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत्। आगामिभद्रनृपतेः परिज्ञानाय पार्थिवः ॥ पटे वा ताम्रपट्टे वा समुद्रोपरिचिह्नितमिति मिताक्षरा ॥

ताम्रपत्रः। पुं। जीवशाके॥ न। ताम्रनिर्म्मितपत्रे ॥

ताम्रपर्णः। पुं। भारतवर्षीयोपद्वीपे॥

ताम्रपर्णी। स्त्री। चोलदेशवर्त्तिन्यां सरिद्धारायाम्॥

ताम्रपल्लवः। पुं। अशोकतरौ ॥

ताम्रपाकी। पुं। गर्द्दभाण्डवृक्षे ॥

ताम्रपादी। स्त्री। हंसपद्याम् ॥

ताम्रपुष्पः। पुं। भूमिचम्पके। भूँचांपा इति भाषा ॥ कोविदारे। रक्तकाञ्चने ॥

ताम्रपुष्पिका । स्त्री । जपाकुसुमे ॥ रक्त त्रिवृति ॥

ताम्रपुष्पी । स्त्री । धातक्याम् ॥ पाटला वृक्षे ॥ जपायाम् ॥

ताम्रफल: । पुं । अङ्कोठवृक्षे ॥

ताम्रमूला । स्त्री । दुरालभायाम् ॥ लज्जालौ ॥ कच्छुरायाम् । खिराइ इतिगौडभाषा ॥

ताम्रवर्णः । पुं । पद्मिनाशवृक्षे ॥

ताम्रवर्णा । स्त्री । जवायाम् ॥

ताम्रवल्ली । स्त्री । चित्रकूटादिदेशप्रसिद्धायां मायायां लतायाम् । ताल्याम् । तमाल्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥

ताम्रबीज: । पुं । कुलत्थे ॥

ताम्रवृक्ष: । पुं । कुलत्थे ॥ रक्तचन्दने ॥

ताम्रवृन्त: । पुं । कुलत्थे ॥

ताम्रवृन्ता । स्त्री । कुलत्थिकायाम् ॥

ताम्रशिखी । पुं । कुक्कुटे ॥

ताम्रसारम् । न । रक्तचन्दने ॥ इतिरत्नमाला ॥

ताम्रसारकम् । न । रक्तचन्दने ॥ पुं । रक्तखदिरे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

ताम्रा । स्त्री । ताम्रवल्ल्याम् ॥ सैंहल्याम् ॥ ताम्रवर्णायाम् ॥

ताम्राक्षु: । पुं । उपद्वीपभेदे ॥

ताम्राक्ष: । पुं । कोकिले ॥ ताम्रेअक्षिणीयस्य ॥ त्रि । ताम्रनयने ॥

ताम्राभम् । न । रक्तचन्दने ॥

ताम्रावती । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥

ताम्रार्धम् । न । कांस्ये ॥

ताम्राश्मा । पुं । पद्मरागमणौ ॥

ताम्रिक: । पुं । कांस्यकारे ॥ त्रि । ताम्रिसम्भवे ॥ ताम्रस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् ठञ् ॥ ताम्रघटनं शिल्पमस्य वा शिल्पमिति ठक् ॥

ताम्रिका । स्त्री । गुञ्जायाम् ॥ मानरन्ध्रायाम् ॥

ताम्री । स्त्री । वाद्यविशेषे । मानरन्ध्रायाम् ॥ विकारिकायाम् ॥

तायनम् । न । स्फीततायाम् । समृद्धौ ॥ तायृसन्तानपालनयो: । ल्युट् ॥

तायिक: । पुं । तर्जिकाभिधदेशे ॥

तार: । पुं । वानरविशेषे ॥ मुक्ताविशुद्धौ ॥ शुद्धमौक्तिके ॥ देवीप्रणवे ॥ यथा । काम्यां विश्वेश्वरोऽहं गिरिजितनया संयुता वामभागे शुण्डातपयेन दक्षे त्रिपथगतटिनीतीरमुख्यलोम्नुभागे । मायाबीजञ्च कर्णेसुरमुनिसहितो ध्यानयुक्तं ददामि प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगणकैरुच्यते तारनामेति ॥ प्रणवे ॥ गर्भजन्मजरामृत्युलक्षणाद्भयात्तारयतीतितार: ॥ तरके ॥ शरोमलध्वनौ ॥ स्त्री । न । नक्षत्रे ॥ नेत्र

मध्ये । कनीनिकायाम् ॥ न । कृष्णे ॥ अध्ययनकृपायांसिद्धौ ॥ चि । स्फुरितदीधितौ ॥ अप्युञ्चनादे ॥ निर्मले ॥ अप्युच्चैः ॥ तारयति अति क्रामति अन्यान् शब्दान् । तॄ० । बहु लमेतन्निदर्शन मितिचुरादिगणसूत्रात् स्वार्थेणिच् । पचाद्यच् ॥ यद्वा । तार्यते ऽनेनवा । घञ् घोषा ॥

तारकः । पुं । दैत्यविशेषे ॥ कर्णधारे ॥ भेलके ॥ न । दृशि ॥ स्त्री । कनीनिकायाम् ॥ ऋक्षे ॥ त्रि । त्रातरि ॥ संसारसमुद्रस्य तरणकारणे तारयितरि ॥ अतिजगतीप्रभेदे वृत्तविशेषे । यथा । यदि तोटकस्य पदे गुरुत्रयम् भवतीह तदा किलतारकवृत्तम् । फणिनायकपिङ्गलवर्णित मेत द्दरपण्डितमण्डलिकाकृतचित्तम् ॥ यथा । अतिभारतरं कुदि चन्द्रनपङ्कं मनुते सरसीपवनं विषशङ्कुम् । भवदुत्तरतारवियोगपयोधे र्नहि पारमसौ भविता परमार्थः ॥ तारयति । तॄ० । ण्वुल् ॥

तारकजित् । पुं । कार्त्तिकेये । षडानने ॥ तारकं जयति । जि० । क्विप् । तुक् ॥

तारकराजः । पुं । चन्द्रे ॥

तारका । स्त्री । न । नेत्रकनीनिकायाम् ॥ कचे । नक्षत्रे ॥ तारकाज्योतिषीत्यमरस्यंन ॥ स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् ॥

तारकारिः । पुं । कार्त्तिकेये । महासेने ॥ तारकस्य दैत्यविशेषस्य अरिः ।

तारकिणी । स्त्री । निशायाम् ॥

तारकितम् । न । नभसि ॥ तारकाः सञ्जाता अस्य । तदस्यसञ्जातंतारकादिभ्यइतच् ॥

तारणः । पुं । भेलके ॥ अष्टादशेवत्सरे ॥ अतिवृष्टिस्त्र जायेत धान्यस्याग्रपीडनम् । शस्यंभवति सामान्यं तारणे सुरवन्दिते ॥ चि । तरणकारयितरि ॥ तारयति । तॄ० । ल्युः ॥ सञ्चारणे ॥

तारणिः । स्त्री । नावि ॥

तारतण्डुलः । पुं । धवलयावनाले ॥

तारतम्यम् । न । तरतमयोर्भावे । न्यूनाधिक्ये ॥ यथा । निर्धनं निधनमेतयोर्द्वयो स्तारतम्यविधिमुग्धचेतसाम् ॥ बोधनाय विधिना विनिर्मितो रेफएवजयवैजयन्तिका ॥

तारतारम् । न । आगमाविरोधिना न्यायेन आगमार्थपरीक्षारूपे ऊहे । तृतीयायांसिद्धौ ॥

तारदी । स्त्री । तरदीवृक्षे ॥

तारपुष्पः । पुं । कुन्दवृक्षे ॥

तारमाक्षिकम् । न । रूप्यमाक्षिके । रजतोपधातौ ॥ तारमाक्षिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम् । किञ्चिद्रजतसाहित्यात् तारमाक्षिकमीरितम् ॥ अनुकल्पतया तस्य ततोहीनगुणाः स्मृताः । न केवलं रूप्यगुणा वर्त्तन्ते तारमाक्षिके ॥ द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येपि गुणा यतः ॥ स्यात् तारमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम् । चक्षुष्यं वस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरम् ॥ अर्शः शोथं क्षयं कण्डुं त्रिदोषमपिनाशयेत् ॥ मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान् । तथैव मालां व्रणपूर्विकाञ्च करोत्यशुद्धं रजताख्यमाक्षिकम् ॥ शोधनन्तु । कर्कोटीमेषशृङ्ग्युत्थै र्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनम् । भावयेदातपे तीव्रे विमला शुद्ध्यति ध्रुवम् ॥ विमला तारमाक्षिकम् । कर्कोटी खखसा । मारणन्तु कुलत्थस्य कषायेण घृष्टा तैलेन वा पुटेत् । तैलेन वाजमूत्रेण म्रियते तारमाक्षिकम् ॥

तारलः । पुं । विटे ॥ इतिभूरिप्रयोगः ॥

तारवायुः । पुं । अत्युच्चशब्दवतिपवने ॥

तारविमला । स्त्री । तारमाक्षिके ॥

तारशुद्धिकरम् । न । सीसके ॥

तारा । स्त्री । बुद्धदेवताभेदे ॥ पञ्चकन्यान्तर्गतकन्यायाम् । वालिसुग्रीवयोर्भार्यायाम् ॥ सुरगुरोर्भार्यायाम् ॥ कनीनिकायाम् ॥ नक्षत्रे ॥ यथा । एकतारं नभोदृष्ट्वा सन्ध्यो नारदो मुनिः । तावद्भवति चण्डालो यावदन्यं न पश्यति ॥ तल्लिङ्गानुशासनं यथा । हस्ता स्वाती श्रवणा अश्लेषे मृगशिरा नपुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलन्त्वस्त्री स्त्रियां शेषाः ॥ शेषाः तारा इति सम्बन्धः ॥ चीडायाम् ॥ मुक्तायाम् ॥ शिवगृहिण्याम् ॥ द्वितीयायां महाविद्यायाम् ॥ यथा । लीलया वाक्प्रदा यस्मात् तेन लीलसरस्वती । तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी ॥ उग्रापत्तारिणी यस्मा दुग्रतारा प्रकीर्त्तितेति ॥ तं रन्ध्यनया । तॄ । भि । अङ् । ऋदृशोऽङीतिगुणः । निपातनाद्दीर्घः । अदन्तलक्षणष्टाप् ॥

ताराकूटम् । न । तृतीयेयोटके । तारामैत्र्याम् ॥ यथा । वरर्क्षादपि कन्यर्क्षं कन्यर्क्षाद्वरभावधि । पृथगङ्कैर्हृते शेषं त्रिपञ्चसप्तभन्नसदिति ॥

तारापतिः । पुं । शिवे ॥ चन्द्रे ॥ बृहस्पतौ ॥ वालिनि ॥ सुग्रीवे ॥

तारापथः । पुं । आकाशे ॥

तारापीडः । पुं । निशाकरे । चन्द्रे ॥
ताराभूषा । स्त्री । रात्र्याम् ॥
ताराभ्रः । पुं । कर्पूरे ॥
तारामण्डलः । पुं । ईश्वरगृहविशेषे ॥
तारामार्गः । पुं । आकाशे ॥
तारारात्रिः । स्त्री । आगमोक्ते पर्वविशेषे ॥ यथा । भाद्रे मासि कृष्णपक्षे भौमवारे कुलर्क्षगे । अर्द्धरात्रौ सङ्क्रमश्च सा तारा रात्रिरीरितेति ॥
तारारिः । पुं । विटमाक्षिके ॥
तारावती । स्त्री । कालिकापुराणप्रसिद्धायां चन्द्रशेखरभूपपत्न्याम् ॥
तारिकम् । न । तरमूल्ये ॥
तारिका । स्त्री । ताडीतिख्याते तालरसे ॥
तारिणी । स्त्री । बुद्धदेव्यन्तरे । लोकेश्वरात्मजायाम् ॥ * ॥ शिवपत्न्याम् । द्वितीयायां महाविद्यायाम् ॥
तारुण्यम् । न । यौवने ॥ तरुणस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥
तारेयः । पुं । वालिवानरपुत्रे । अङ्गदे ॥ तारायाअपत्यम् । ढक् ॥
तार्क्षवम् । न । तर्क्षोर्विकारे ॥ तदवयवे ॥ ओरपधाञ्चेत्यण् ॥
तार्किकः । त्रि । तर्कतत्परे । तर्कशास्त्रविदि ॥ तर्कमधीते । ठक् ॥ स च षड्विधो यथा । स्याद्वादवाचार्हतः स्याच्छून्यवादीतु सौगतः १ । नैयायिकस्त्वक्षपादो २ । योगः साङ्ख्यस्तु कापिलः ३ । वैशेषिकः स्यादौलूक्यो ४ । वार्हस्पत्यस्तु नास्तिकः ५ । चार्वाकोलौकायतिकश्चेति ६ ते षड पितार्किकाः ॥ आत्मनोऽचिद्रूपवादिनोऽनात्मवाद्येते स्वबुद्धिपरिकल्पितं यदिच्छन्ति तद्वदन्ति ॥
तार्क्षः । पुं । कश्यपे ॥
तार्क्षी । स्त्री । पातालगरुडीलतायाम् ॥
तार्क्ष्यः । पुं । अश्वे ॥ सर्पे ॥ गरुडाग्रजे ॥ गरुडे ॥ तार्क्षस्य कश्यपस्यापत्यम् । गर्गादित्वात् यञ् । बहुत्वे तार्क्षाः ॥ एकस्मिन् कल्पे तृक्षस्य मुनेरपत्यत्वात् तार्क्ष्यो गरुडः । गर्गादित्वात् यञ् । बहुत्वे यञञोश्चेति लुकि तृक्षाइत्यन्ये ॥ सुवर्णे ॥ स्यन्दने ॥ अश्वकर्णाख्यतरौ ॥ न । रसाञ्जने ॥
तार्क्ष्यजम् । न । रसाञ्जने ॥
तार्क्ष्यध्वजः । पुं । हरौ । विष्णौ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
तार्क्ष्यनायकः । पुं । गरुडे ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
तार्क्ष्यप्रसवः । पुं । अश्वकर्णवृक्षे ॥
तार्क्ष्यशैलम् । न । सतुत्थया दार्वी क्वाथाजने । रसगर्भे । रसाञ्जने ॥ तार्क्ष्य

शैले भवम्। अण् ॥

तार्णकम्। त्रि। तृणनिर्मिते ॥

तार्त्तीयीकः। त्रि। तृतीये ॥ तीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्यः ॥

तालः। पुं। करतले ॥ अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां संमिते। विस्तृताभ्यामङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां सम्मिते दीर्घपरिमाणविशेषे ॥ तलस्येव। तल०। इत्यस्येति घञ् ॥ करास्फाले। करास्फोटे ॥ कांस्यवाद्यभाण्डे ॥ त्सरौ ॥ तालद्रुमे। दीर्घपादपे। लेख्यपत्रे ॥ पक्वं तालफलं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम्। दुर्जरं बहुमूत्रञ्च तन्द्राऽभिष्यन्दशुक्रदम् ॥ तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्मदकरो लघुः। श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सस्नेहोमधुरः सरः ॥ तालमज्जा तालफलबीजमज्जा। तालजं तरुणं तोय मतीवमदकृन्मतम्। अम्लीभूतं तदा तत् स्यात् पित्तकृद्वातदोषहृत् ॥*॥ मानविशेषे ॥ यथा। तालो द्वादशभिर्जानुपरिणाहपरिभ्रमैरिति। हस्तेन जानुमण्डलपरिभ्रमणं यावत्या कालमात्रया क्रियते तावतीभिर्द्वादशभिस्ताभिस्ताला-ख्यः कालांशोऽस्य ज्ञेयः ॥*॥ गीतकाल-क्रियामाने। अयंस्वर इयत् कालंगेयः इयत्कालं विलम्बितम् इयत्कालंद्रुतम् इयत्कालं मध्यमिति बोधयितुम् ईदृशैर्हस्तैरङ्गुल्याकुञ्चनप्रसारणादिक्रियाभिर्नर्त्तितव्यं गातव्यञ्चेत्य संरूपेकालक्रिययोर्माने ॥ कालस्य एकद्वित्रिमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियायाः परिस्पन्दात्मिकायाः परिच्छेदहेतुस्तालः ॥*॥ तस्योत्पत्तिर्यथा। गौरीहरयोर्नृत्येन तालो बभूव। तस्यकारणम्। क्रिया कालस्य। हरनृत्यस्य ताण्डवम् गौर्यानृत्यस्य लास्यमितिसंज्ञा। अर्थात् पुरुषनृत्यस्य ताण्डवम् नार्यानृत्यस्य लास्यमितिनाम। ताण्डवलास्ययो राद्यक्षरयोर्मेलनेनतालइतिसंज्ञा ॥*॥ आदिगुरुत्रिकले (ऽ।) ॥ तालयति-ताड्यते वा। चु०। पचाद्यच्। घञ् वा ॥ न। हरिताले ॥ तालीशपत्रे ॥ दुर्गासिंहासने ॥ तालफले ॥ धनुषि ॥ तालस्यविकारः। तालादिभ्योऽण्। तालाद्धनुषि। अन्यत्तालमयम् ॥

तालकम्। न। द्वारपिधानसाधनयन्त्रे। ताला इतिभाषा ॥ हरिताले ॥ तुवरिकायाम्

तालकाभः। पुं। हरितवर्णे ॥ त्रि। त इति ॥

तालचीरकम्। न। तालसम्भूतनव-चीरे ॥

तालकी । स्त्री । } तालजसुरायाम् ।
तालती । स्त्री । } ताडीइतिभाषा ।

तालध्वजः । पुं । बलदेवे ॥ तालो लेख्यपत्रो ध्वजोऽस्य ॥

तालनवमी । स्त्री । भाद्रशुक्लनवम्याम् ॥

तालध्वजा । स्त्री । पुरीविशेषे ॥

तालपत्रम् । न । ताडङ्के । कर्णाभरणविशेषे । कर्णिकायाम् ॥ तालस्य पत्रम् । स्वर्णरचितस्या पीदमेवनाम ॥ तालतरोः पर्णे ॥

तालपत्रिका । स्त्री । तालमूल्याम् ॥

तालपत्री । स्त्री । मूषिकपर्ण्याम् । रण्डायाम् ॥ मधुरौषधौ ॥

तालपर्णम् । न । मुरानामगन्धद्रव्ये ॥

तालपर्णी । स्त्री । मुरानामनिगन्धवस्तुनि । गन्धिन्याम् ॥ तालःपर्णमस्याः । तालशब्दः तालपर्णसदृशे लाक्षणिकः । पाककर्णेतिङीष् ॥ मधुरिकायाम् ॥

तालपुष्पम् । न । प्रपौण्डरीके ॥ तालद्रुकुसुमे ॥

तालभृत् । पुं । बलदेवे ॥

तालप्रलम्बम् । न । तालजटायाम् ॥

तालमूलिका । स्त्री । तालमूल्याम् । मुसल्याम् ॥ तालोमूलमस्याः । तालशब्दस्तालमूलसदृशे लाक्षणिकः । पाककर्णेतिङीष् । स्वार्थे कन् ॥

तालमूली । स्त्री । तालमूलिकायाम् । दीर्घकन्दायाम् । मुसल्याम् ॥ तालमूलीतु विद्वद्भिः मुसलीति निगद्यते । मुसली मधुरा वृष्या वीर्योष्णा बृंहणी गुरुः । तिक्ता रसायनी हन्ति गुदजान्यनिलं तथा ॥ ॥

ताललक्ष्मा । पुं । बलदेवे ॥

तालवृन्तम् । न । तालपत्रनिर्मिते व्यजने ॥ यथा । परे ब्रह्मणिविज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम् । तालवृन्तेन किङ्कार्यं लब्धे मलयमारुते ॥ अस्य वायोर्गुणा यथा । त्रिदोषशमनोवायुर्लघुरस्य प्रकीर्त्तितइति ॥

तालवृन्तकम् । न । व्यजने ॥ तालस्येवहन्तमस्य । तालेकरतले हन्तमिवबन्धनमस्यवा ॥

तालव्यम् । त्रि । तालुजाते ॥ शरीरावयवत्वात् यत् ॥

तालाख्या । स्त्री । मुरायाम् ॥

तालाङ्कः । पुं । बलभद्रे । प्रलम्बघ्ने ॥ तालोहृचविशेषोऽङ्को ध्वजोऽस्य ॥ करपत्रे ॥ शाकभेदे ॥ महालक्षणसम्पूर्णपुरुषे ॥ पुस्तके ॥ हरे ॥

तालावचरः । पुं । नटे ॥ द्विरूपको० ॥

तालिः । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥

तालिकः । पुं । प्रसारिताङ्गुलिपाणौ । चपेटे । प्रतले ॥ लिखितस्यनिवन्धे

ने । कांचनक्याम् ॥

तालिका । स्त्री । चपेटे ॥ तालमूल्याम् ॥ ताम्रवल्ल्याम् ॥

तालितम् । न । वाद्यभाण्डे ॥ तुलितपटे ॥ गुणे ॥

तालिशः । पुं । शैले । पर्वते ॥

ताली । स्त्री । जटायाम् । वितुन्नकौषधौ । भुञ्आवला इतिभाषा ॥ तालद्रुमे ॥ आढक्याम् । तुवरिकायाम् । अरहरइतिभाषा ॥ द्वारोद्घाटनयन्त्रे ॥ तालमूल्याम् । ताम्रवल्ल्याम् ॥ तालजातसुरायाम् । ताडी इति भाषा ॥ * ॥ मध्याख्यच्छन्दोभेदे ॥ यथा । ताली सा निर्दिष्टा । उद्दिष्टो मो यत्र ॥ यथा । जानी ते जानीते । सा साहृप्यं वैरूप्यम् ॥ अस्त्रनारीत्यपि संप्रोक्ताच्छन्दोमञ्जर्याम् । मेनारी ॥ तालयति । तल० । चुरादेर् । गौरादित्वाज्जातित्वाद्वाङीष् ॥

तालीपत्रम् । न । तालीशे ॥

तालीशम् । न । तालीशपत्रे ॥ तालीशं लघु तिक्तोष्णं श्वासकासकफाऽनिलान् । निहन्त्यरुचिगुल्मामवह्निमान्द्यक्षयामयान् ॥ भूम्यामलक्याम् ॥

तालीशपत्रम् । न । तालीशख्याते वृक्षविशेषे । धात्रीपत्रे । शुकोदरे ॥ भूम्यामलक्याम् ॥

तालु । न । काकुदे । जिह्वेन्द्रियाधिष्ठाने स्वनामैव प्रसिद्धे ॥ तरन्त्यनेन वर्णाः । तृ० । ञोरुण्लश्च इति ञुण् ॥ तालयति । तल० । चु० । मृगय्वादित्वात् कुः ॥

तालुकम् । न । तालुनि ॥ स्वार्थेयावादित्वात् कन् ॥

तालुजिह्वः । पुं । कुम्भीरे ॥

तालूरः । पुं । आवर्त्ते ॥

तावकः । त्रि । त्वदीये ॥ तवायम् । त० । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यण् । तवकममकावेकवचने इति तवकादेशः । स्त्रियां तावकी ॥

तावकीनः । त्रि । त्वदीये ॥ तवायम् । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेति खञ् । पश्चात्तवकादेशः ॥

तावत् । अ । माने ॥ अनुक्रमे ॥ अवधारणे ॥ सम्भ्रमे ॥ परिच्छेदे ॥ कार्त्स्न्ये ॥ अधिकारे ॥ अवधौ ॥ तत् परिमाणमस्य । तद्धिता इति बहुवचने नान्येऽनुक्ता अपि तद्धिता ज्ञापिताः । तेन डावतुप्रत्ययः ॥ तदाद्यर्थे ॥ यथा । भर्त्तापितावत् क्रथकैशिकानामितिरघुः ॥

तावान् । त्रि । तत्परिमाणविशिष्टे ॥ ॥ तत् परिमाणमस्य । यत्तदेतेभ्यः

परिमाणे इति वतुप्। आसर्वनाम्न इत्यात्वम् ॥

तावतिथः। त्रि। तावताम् पूरणे ॥ डट्। वतोरिथुक् ॥

तावरम्। न। चापगुणे॥ इतिभूरि० ॥

ताविषः। पुं। स्वर्गे॥ महोदधौ॥ काञ्चने॥ तवेति सौत्रोधातुः। तवेर्णिद्वेतिटिषच्॥

ताविषी। स्त्री। चन्द्रकन्यायाम्॥ भूमौ॥ नद्याम्॥ देवकन्यायाम्॥ टित्वान्ङीप्॥

तावुरिः। पुं। वृषराशौ॥ इतिशब्द० ॥

ताम्रूनः। पुं। यमे॥

तिक्तः। पुं। तीता इतिप्रसिद्धे रसे॥ तिक्तः शीत तृषामूर्च्छाज्वरपित्त कफान् जयेत्। रुच्यः स्वयमरोचिष्णुः कण्ठत्वग्दोषशोधनः॥ सुगन्धे॥ वत्सकद्रुमे॥ कुटजे॥ न। पर्पटौषधौ॥ त्रि। तिक्तरसान्विते॥तेजयति। तिज०। सामान्यापेक्षज्ञापका क्षुरादीनांणिजभावे गन्धर्याकर्मके तिक्तः॥

तिक्तकः। पुं। पटोले॥ भूमिनिम्बे। चिरतिक्ते। चिरायता इतिभाषा॥ कृष्णखदिरे॥ निम्बे॥ इङ्गुदीवृक्षे॥ तिक्तार्थे॥ तिक्तएव। स्वार्थेकन्॥

तिक्तकन्दिका। स्त्री। गन्धपत्रायाम्॥

तिक्तकर्कोटकी। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटिकायाम्। नागदन्त्याम्। बाँजककरोल इतिभाषा॥

तिक्तका। स्त्री। तिक्तालाबाम्। कटुतुम्ब्याम्॥

तिक्तगन्धिका। स्त्री। वराहक्रान्तायाम्॥

तिक्तगुञ्जा। स्त्री। करञ्जे। चुद्ररसायाम्॥

तिक्ततण्डुला। स्त्री। पिप्पल्याम्॥

तिक्ततण्डी। स्त्री। कटुतुण्डीलतायाम्॥

तिक्ततुम्बी। स्त्री। कटुतुम्ब्याम्॥ तिक्तांचासौतुम्बीच॥

तिक्तदुग्धा। स्त्री। अजशृङ्ग्याम्॥ क्षीरिण्याम्॥

तिक्तद्रुमः। पुं। पञ्चतिक्ते॥

तिक्तधातुः। पुं। पित्ते॥

तिक्तपत्रः। पुं। कर्कोटके॥ तिक्तानि पत्राणि यस्य॥

तिक्तपर्वा। स्त्री। हिलमोच्याम्॥ गुडूच्याम्॥ मधुयष्ट्याम्॥ दूर्वायाम्॥

तिक्तपुष्पा। स्त्री। पाठायाम्॥

तिक्तफलः। पुं। कतकवृक्षे॥

तिक्तफला। स्त्री। यवतिक्तायांलतायाम्॥ वार्ताक्याम्॥ पद्मभुजायाम्॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तभद्रः । पुं । पटोले ॥

तिक्तमरिचः । पुं । कतकवृक्षे ॥

तिक्तरोहिणिका । स्त्री । } कटुकायाम् । कटुक्याम् ॥ तिक्ताचासौरोहिणीच ॥
तिक्तरोहिणी । स्त्री । }

तिक्तवल्ली । स्त्री । मूर्वालतायाम् ॥

तिक्तवीजा । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥

तिक्तशाकः । पुं । खदिरवृक्षे ॥ वरुणद्रुमे ॥ तिक्तःशाकोऽस्यपत्रशाखाम् । वरुणस्य शाकमध्ये पाठात् ॥ पत्त्रसुन्दरवृक्षे ॥

तिक्तसारः । पुं । खदिरे ॥ तिक्तःसारोस्य ॥ न । दीर्घरोहिषकतृणे ॥

तिक्ता । स्त्री । कटुक्याम् ॥ पाठायाम् ॥ यवतिक्तायां लतायाम् ॥ षड्भुजायाम् ॥ छिक्कन्याम् ॥ टाप् ॥

तिक्ताख्या । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥

तिक्ताङ्गा । स्त्री । पातालगरुडीलतायाम् ॥

तिग्मम् । न । तीक्ष्णे । चैना इतिभाषा ॥ त्रि । तद्वति ॥ तेजयति । तिज० । युजिरुचितिजां कुश्चेतिमक् कवर्गश्चान्तादेशः ॥

तिग्मरश्मिः । पुं । सूर्य्ये ॥ तिग्मारश्मयोयस्य ॥

तिग्मांशुः । पुं । सूर्य्ये ॥ तिग्माःखराः अंशवोऽस्य ॥

तिजिलः । पुं । चन्द्रे ॥ तेजते । तिज० । गुपादिभ्यःकिदितीलच् ॥

तितउः । पुं । चालन्याम् ॥ तनोति तन्यते वा । तनु० । तनोतेर्डउः सन्वच्च । सन्वद्भावाद्द्वित्वमभ्यासस्येत्वञ्च । बहुच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउस्मृतमित्युक्तेःक्लीवत्वमपि ॥

तितिक्षा । स्त्री । क्षान्तौ । क्षमायाम् । परापराधसहने ॥ सर्वंसुःसहने । शीतोष्णमानापमानलाभालाभशोकहर्षादिद्वन्द्वसहिष्णुतायाम् ॥ महातितिक्षाम । वात्यमहोदानफलं मद्दत् । यदागतोहरिश्चन्द्रोमहेन्द्रस्यसलोकताम् ॥ तिजेः क्षमायां सन्नन्तादप्रत्ययेटाप् ॥

तितिक्षितः । त्रि । क्षान्ते । सोढे ॥ तितिक्षासञ्जाताऽस्य । तारकादित्वात् इतच् ॥

तितिक्षुः । त्रि । क्षमान्विते । क्षान्ते । सहिष्णौ । जीवनमिच्छेदयतितिक्षयीत । द्विद्वन्द्वसहिष्णुतितिक्षास्यात् ॥ तितिक्षते । तिजेः क्षमायाम् । गुप्तिज्किद्भ्यःसन् । तितिक्षणशीलः । सनाशंसेच्छ उः ॥

तितिभः । पुं । इन्द्रगोपकीटे ॥ इ० ॥

तितीर्षुः । त्रि । तरितुमिच्छुः ॥ तर
तेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥

तित्तिडीकः । पुं । वृक्षविशेषे ॥ ओष
धिविशेषे ॥ तिम्यति । तिम आर्द्रीभा
वे । पर्फरीकादयश्चेति तिमेर्मकार
स्य तकारोऽभ्यासस्य तुक् ईकन्प्रत्य
यश्च । तिन्तिडीचिञ्चाम्लिकेत्यम
रे तु शब्दान्तरम् । तथाच । तिन्ति-
डी चाम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका क
पिप्रियेति वाचस्पतिः ॥

तित्तिरः । पुं । तित्तिरिपक्षिणि । ती-
तर इतिभाषा ॥ तित्ति इति शब्दं
राति । रा० । आतोनुपेतिकः ॥

तित्तिरिः । पुं । तित्तिरे ॥ तित्तिरिः
कृष्णवर्णः स्यात् सतु गौरः कपिञ्ज-
लः ॥ तित्तिरिर्वर्णदो ग्राही हिक्का
दोषत्रयापहः । श्वासकासज्वरहर
स्तस्माद्गौरोऽधिको गुणैः ॥ तित्ति
इति शब्दं रौति । रु० । बाहुलकात्
डिः ॥ मुनिविशेषे ॥ यजुःशाखावि
शेषे ॥

तिमः । पुं । कामे ॥ काले ॥ अनले ॥
तेजयति । तिज० । तिमपृष्ठगूथयूथ
प्रोथा इतिथक् तिजेर्जलोपश्च निपा-
तनात् ॥

तिथिः । स्त्री । पुं । प्रतिपदादिपञ्चद
शसु । चन्द्रकलाक्रियारूपायाम् । च
न्द्रकलाक्रियोपलक्षिते वा काले ॥

अतति । अत० । अतन्यत्रीत्यतेरि
थिन् । पृषोदरादित्वात् अलोपः ॥
यद्वा । तनोतिविस्तारयति चन्द्रकला
यः कालविशेषः सा तिथिः ॥ चन्द्रक
लया तन्यते इति वा ॥ उक्तञ्च । त-
न्यन्ते कलया यस्मात् तस्मात् ता-
स्तिथयः स्मृताइति ॥ अमादिपौर्ण
मास्यन्ता याएव शशिनः कलाः । ति
थयस्ताः समाख्याताः षोडशैववरा
नने ॥ तत्र प्रथमकलाक्रियारूपा प्र
तिपत् । एवंद्वितीयादिकलाक्रिया-
रूपाद्वितीयादिः । साचवृद्धिरूपाचे
त् शुक्ला ह्रासरूपाचेत् कृष्णा । य-
था । तत्रपक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ
क्रमेणहि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृ
ष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥ पक्षस्थायास्तु
तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः ।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ता
स्च शुक्लके ॥ * ॥ गोभिलोक्तामा
वास्या घटकचतुर्दशीभावापन्नसमस्त
सूर्यातल्यायेन राश्येकांशच्छेदेन स
हावस्थानयुक्तार्कमण्डला चन्द्रमण्ड
लस्य राशिद्वादशांशद्वादशांशभो-
गात्मकनिर्गमरूपवियोगेन शुक्ला-
द्याः प्रतिपदादितत्तत्तिथेरुत्पत्तिः ।
एवंगोभिलोक्तपौर्णमासीघटकस-

समराश्यवस्थानरूपपरमनियोगा-नन्तरमर्कमण्डलप्रवेशाय चन्द्रम-ण्डलस्य राशिद्वादशांशद्वादशांशभो गात्मकप्रवेशरूपस्त्रिकर्षेण कृष्णा या स्तत्तिथेश्चोत्पत्तिरिति। यथा। अर्कादिनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यह रहः शशी। भागैर्द्वादशभि स्तत् स्यात् तिथिश्चान्द्रमसंदिनम्॥ त्रिं शांशक स्तथा राशेर्भाग इत्यभिधी यते। आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागंद्वा दशकं यदा॥ चन्द्रमाः स्यात् तदा-रामतिथिरित्यभिधीयते॥ * ॥ सा देवकृत्ये पूर्वाह्णयुताग्राह्या। एका दश्युपवासातिरिक्तस्थले सर्वत्रैव स्यव्यापिनीग्राह्या॥ * ॥ पञ्चदश-सङ्ख्यायाम्॥ पञ्चदशाङ्के॥

तिथिक्षयः। पुं। अमावास्यायाम्॥ इ तिशब्दार्थकल्पतरुः॥ तिथेःक्षये॥

तिथिप्रणीः। पुं। निशाकरे। चन्द्रे॥

तिथी। स्त्री। प्रतिपदादिर्तिथिषु॥

तिमाशकः। पुं। तिनिशवृक्षे॥

तिनिशः। पुं। स्यन्दनद्रुमे। अतिमुक्त के। वकुले। तिनास इतिसाधन इतिच प्रसिद्धे वृक्षे॥ तिनिशः श्लेष्म पित्तास्रमेदःकुष्ठप्रमेहजित्। तुव रःश्वित्रदाहघ्नो व्रणपाण्डुकृमिप्रणु त्॥ अतिशयेन नेनीति। शिंशसमा धौ। इगुपधेतिकः॥ यद्वा। अति-क्रान्तोनिशाः। अत्याद्य इतिसमासः। पृषोदरादिः॥

तिन्तिडः। पुं। दैत्यविशेषे॥ चिञ्चा याम्॥ वृक्षाम्ले॥

तिन्तिडिका। स्त्री। चिञ्चायाम्॥ वृ क्षाम्ले॥

तिन्तिडी। स्त्री। चिञ्चायाम्। अम्लिका याम्। अम्ली इति इम्ली इतिचभाषा॥ अम्लिकायाःफलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम्। शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्ग न्दुसुवासितम्॥ अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम्। पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधकम्॥ शि म्बे॥ चुक्रे॥ तिम्यति। तिमआर्द्रीभा वे। अनीकादयश्चेतिनिपातितः॥

तिन्तिडीकम्। न। वृक्षाम्ले। चुक्रे॥ तिम्यति। तिम०। अनीकादयश्चेति साधु॥ वृक्ष्यन्तरे॥ तिन्तिड्याम्॥

तिन्तिडीका। स्त्री। चिञ्चायाम्॥

तिन्तिडीयूतम्। न। चुञ्चुर्याम्। ति न्तिडी वीजैर्विहितेद्यूते। आकरी वाकरी इतिभाषा॥

तिन्तिला। स्त्री।
तिन्तिलिका। स्त्री। } चिञ्चायाम्।
तिन्तिली। स्त्री। } तिन्तिड्याम्॥
तिन्तिलीका। स्त्री।

तिन्दिश: । पुं । डिण्डिशे ॥

तिन्दु: । पुं । तिन्दुके । तेंदू इतिभाषा ॥ तिम्यति । तिम० । मृगय्वादित्वात् कु: ॥

तिन्दुक: । पुं । स्फूर्जके । कालस्कन्धे । शितिसारके । तिन्दौ । तेंदू इति भाषा ॥ स्यादामं तिन्दुकं ग्राहि वातलं शीतलं लघु । पक्वं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं मधुरं गुरु ॥ तत्सारं शिरोरोगजित् ॥ विश्वतिन्दुकमप्येवं विशेषात् ग्राहिशीतलम् ॥ न । कर्षपरिमाणे । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ तिन्दो:संज्ञायां कन् ॥

तिन्दुकि: । स्त्री । तिन्दुके ॥

तिन्दुकिनी । स्त्री । आवर्त्तक्याम् ॥

तिन्दुकी । स्त्री । तिन्दुके ॥ तिम्यति । तिम० । बाहुलकाद् दुकष् गुणाभावश्च । ङीष् ॥

तिन्दुल: । पुं । तिन्दुकवृक्षे ॥

तिमि: । पुं । समुद्रे ॥ महाकाये सामुद्रे मत्स्यविशेषे ॥ अस्तिमत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तर इति दर्शनात् । अद्भुतरामायणे रामवाक्यम् । अस्तिमत्स्यस्तिमिर्नाम तथाचास्ति तिमिङ्गिल: । तिमिङ्गिलगिलोप्यस्ति तद्गिलोप्यस्ति राघवेति ॥ ताम्यति । तमु काङ्क्षायाम् । क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्चेति इन् ॥

तिमिकोष: । पुं । अब्धौ ॥

तिमिङ्गिल: । पुं । मत्स्यविशेषे ॥ तिमिं गिरति । गृ निगरणे । मू० क: । अचि विभाषेति लत्वम् । गिलेऽगिलस्येतिमुम् ॥

तिमिङ्गिलगिल: । पुं । महामत्स्यविशेषे ॥ गिरति । गृ० । मूलविभुजादित्वात् क: । लत्वम् । गिलतिमिङ्गिलं तिमिङ्गिलगिल: । तिमीनां गिलगिल: । गिलेगिलेचेतिमुम् ॥

तिमित: । त्रि । निश्चले ॥ क्लिन्ने ॥ तिम्यतिस्म । तिम० । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्त: ॥

तिमिरम् । न । अन्धकारे । ध्वान्ते ॥ नेत्रामयान्तरे ॥ तल्लक्षणं । यथा । तिमिराख्य: सर्वदोषश्चतुर्थं पटलङ्गत: । रुणद्धि सर्वतोदृष्टिं लिङ्गनाशमत: परम् ॥ * ॥ भुक्त्वा पाणितलंघृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते । अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ तिम्यति । तिम० । इषिमदीति किरच् ॥

तिमिरच्छित् । पुं ।
तिमिररिपु: । पुं । } सूर्य्ये ॥
तिमिरघातक: । पुं ।

तिमिष: । पुं । शाककर्कट्याम् ॥ इति-

त्रिकाण्डशेष: ॥ नाटामे ॥

तिमी । स्त्री । तिमिमत्स्ये ॥ इ० वि० ॥

तिरश्ची । स्त्री । पशो:पक्षिणश्चस्त्रियाम् ॥

तिरश्चीन: । त्रि । तिर्यग्भूते ॥ विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थेख: ॥

तिरस् । अ । अन्तर्द्धौ ॥ तिर्यगर्थे ॥ अवज्ञायाम् । तिरस्कारे ॥ तरति । तॄ० । असुन् । क्वचिदपवादविषये प्युत्सर्गोभिनिविशते इति गुणविषये इर् ॥

तिरस्करिणी । स्त्री । जवनिकायाम् । अवध मपट्याम् । कमात चिकसिर्की इत्यादिभाषा ॥ तिरस्करोति तिरस्क्रियते ऽनया वा । ग्रह्यादित्वाणिनि: । निपातनाद् वृद्ध्यभाव: । संज्ञापूर्वकत्वाद्वा ॥ देवीविशेषे ॥

तिरस्कार: । पुं । अधिक्षेपे । अनादरे ॥

तिरस्कृत: । त्रि । अनादृते ॥

तिरस्कृति: । स्त्री । दोषख्याप्त्याधिक्कारे । उपेक्षायाम् । अनादरे ॥

तिरस्क्रिया । स्त्री । अनादरे ॥ तिरस्करणम् । कृञ:शचेति भावे श: । तिरसो ऽन्यतरस्यामिति सत्वम् ॥

तिरिटि: । पुं । इक्षुग्रन्थौ ॥

तिरिम: । पुं । शालिविशेषे ॥

तिरिव: । पुं । शालिभेदे ॥

तिरीट: । पुं । लोध्रे ॥ न । स्वर्णे ॥ किरीटे ॥ तीर्य्यते मलमनेन । तॄ० । कृतॄकृपिभ्य: कीटन् । इत्वरपरत्वे ॥

तिरीटक: । पुं । रक्तलोध्रे ॥ स्वार्थेक: ॥

तिरोधानम् । न । अन्तर्द्धाने । व्यवधायाम् । अपिधाने ॥ तिर:पूर्वाद्दुधाञो ल्युट् । तिरोन्तर्द्धाविति गतिस्वेकुगतीतिसमास: ॥

तिरोभाव: । पुं । पिधाने ॥ प्रलये ॥

तिरोभूत: । त्रि । अन्तर्हिते ॥

तिरोहित: । त्रि । अन्तर्हिते ॥ क्लेशे ॥ नष्टे ॥ तिरोधीयतेस्म छिनोतिस्मवा । डुधाञ् धारणपोषणयो: छिगतौ वा । गत्यर्थेति कर्त्तरिक्त: । धाञस्तु कर्मणिक्त: । भावक्ताभ्यामर्शआद्यच्वा ॥

तिर्य्यक्प्रेक्षी । त्रि । साचिविप्रसारिणि । कुटिलदृष्टौ ॥

तिर्य्यक्स्रोता: । पुं । पशुपक्ष्यादौ ॥ सच ब्रह्मणो ऽष्टम:सर्ग: । यथा । तिरश्चामष्टम:सर्ग: सोष्टाविंशद्विधोमत: ॥ तेषांलक्षणं यथा । अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिन इति । अविद:श्वस्तनादिज्ञानशून्या: । भूरितमस: आहारादिमात्रनिष्ठा: । घ्राणज्ञा घ्राणेनैवेष्टमर्थं जानन्ति । हृदिअवेदिन: दीर्घानुसन्धानशून्या:-

॥ अष्टाविंशतिभेदा यथा । गौ-रश्चोमहिषः कृष्णः शूकरो गवयो-रुरुः । द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्चसत्तम ॥ खरो श्वोऽश्वतरो-गौरः शरभश्चमरीतथा । एते चैकशफाःक्षत्तःशृणुपञ्चनखान् पशून् ॥ श्वाशृगालोवृकोव्याघ्रोमार्जारः शशशल्यकौ । सिंहः कपिर्गजःकूर्मो गोधाच मकरादयः ॥ कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः । हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥ इति श्री भागवतम् ॥ गवादयउष्ट्रान्ताःद्विशफाश्चिवुरामव । खरादयश्चमर्यन्ता एकशफाः षट् । श्वादयोगोधान्ताः पञ्चनखाश्च । एतेभूचराःसप्तविंशतिः । मकरादयोजलचराः कङ्कादयःखगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्यगृहीताः । एवमष्टाविंशति भेदान् वदन्ति । अन्येषामपितिर्य्यक्प्राणिनांयथायथमेतेष्वन्तर्भावः । इतिश्रीधरस्वामिनः ॥

तिर्य्यग्गईनम् । न । पश्चिमास्तिर्य्यगमने ॥

तिर्य्यग्यानः । पुं । कर्कटे । कुलीरे ॥

तिर्य्यङ्मुखः । पुं । नक्षत्रविशेषेषु ॥ अश्विनी रेवती हस्ताचित्रे स्वातिपुनर्वसू । ज्येष्ठामृगा मुराधाश्च नव तिर्य्यङ्मु-खाःस्मृताः ॥

तिर्य्यक् । अ । वक्रे । साचि ॥ निरुक्तार्थे ॥ तिरोर्थे ॥

तिर्य्यञ्च् । त्रि । वि[illegible] ॥ पशौ ॥ वक्रगामिनि ॥ तिर्य्यगञ्चति । तिरसस्तिर्य्यलोपइति तिरिः ॥ स्त्रियां तिरश्ची ॥

तिर्य्यक् । पुं । पशौ ॥ खगादौ ॥

तिलः । पुं । स्वनामख्यातप्रसिद्धे होमधान्ये । पापघ्ने । पितृतर्पणे ॥ तिलः कृष्णः सितो रक्तः सवर्णोन्यस्तिलः स्मृतः ॥ तिलो रसेकटुस्तिक्तो मधुरस्तुवरो गुरुः । विपाके कटुकः स्वादुः-स्निग्धोष्णः कफपित्तकृत् ॥ बल्यः केश्यो हिमस्पर्शस्त्वच्यः स्तन्योव्रणेहितः । दन्त्यो ऽल्पमूत्रकृद् ग्राही वातघ्नो ऽग्निमतिप्रदः ॥ कृष्णःश्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमःसितः । अन्यवर्णाः[illegible] प्रोक्तास्तज्ज्ञै रक्तादयःम[illegible] ॥ तिलस्यफलम् तिलः । अवयवेषप्राणीत्यस्य । तस्यफलपाके तिलुपि युक्तवद्भावः ॥ तिलकाकके ॥

तिलकः । पुं । पुष्पवृक्षविशेषे । क्षुरके । स्थिरपुष्प्याम् । छिन्नरुहे । सतजीवे । वासन्तसुन्दरे ॥ तिलकः कटुकःपाके रसेचोष्णो रसायनः । कफकुष्ठकृमीन् वस्तिमुखरुग्गदान्-

हरेत् ॥ तिलति । तिल स्नेहने । कुन् शिल्पिसंज्ञयोः । तिलक्षेपि वा । कन् ॥ तेलति । तिल गतौ वा । इगुपधेति क । स्वार्थे कन् वा ॥ अश्व विशेषे ॥ रोगविशेषे ॥ तिलकालके ॥ ध्रुवकप्रभेदे ॥ यथा । पञ्चविंशति वर्णाङ्घ्रिस्तिलको ध्रुवको भवेत् । इत्युक्तत्तपुटे तालेरसेवीरेऽद्भुते पिबेति ॥ मरुवके ॥ न । सौवर्चले ॥ क्लोम्नि ॥ रुचके । मातुलुङ्गे ॥ पुं । न । स्वनामप्रसिद्धे विशेषके । चन्दनादिना ललाटादिद्वादशाङ्गेषु कृते चिह्नविशेषे । तमालपत्रके ॥ शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्यं तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णवागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत् ॥ ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्यानां तु तथा विप्र शूद्रादेर्मण्डलाकृतम् ॥ अच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रन्तु ये कुर्व्वन्ति नराधमाः । तेषां ललाटे श्वपदं पुनःपादो न संशयः ॥ इष्ट्वा भाले द्विजातीनामच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् । कार्य्यः कृष्णस्मृतिं कृत्वा वक्त्रेण च्छादयेन्मुखम् ॥ ललाटे दक्षिणे ब्रह्मा वसेद्वामे महेश्वरः । मध्ये विष्णुर्वसेन्नित्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ * ॥ काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्च

त्कर्म नारद । वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं विना ॥ त्रि । प्रधाने ॥

तिलकटम् । न । तिलानां रजसि ॥ अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसङ्ख्यानमिति कटच् ॥

तिलकल्कः । पुं । पिण्याके । खल इति भाषा ॥

तिलका । स्त्री । हारप्रभेदे ॥ गायत्री छन्दोभेदे । सगणद्वितयं भवतीह यदा । रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥ यथा । वनमालिकया सकलालिकया । पुनरेति कथं मम दृष्टिपथम् ॥

तिलकालकः । पुं । गात्रस्थतिले ॥ तिलकवालकः ॥ रोगविशेषे । कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च । वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्यात् तिलकालकान् ॥

तिलकाश्रयः । पुं । ललाटे ॥

तिलकिट्टम् । न । पिण्याके । खल इति खली इति च भाषा ॥

तिलकी । स्त्री । सतिलके । तिलकयुक्ते ॥ शिखी तिलकी कर्म कुर्य्यादिति स्मृतिः ॥

तिलचित्रपत्रकः । पुं । तैलकन्दे ॥

तिलचूर्णम् । न । चूर्णीकृततिलेषु । तिलकल्के । पलले । तिलकुट इति

भाषा ॥

तिलतण्डुलकम् । न । आलिङ्गने ॥ तिलमिश्रिततण्डुलेषु ॥

तिलतैलम् । न । तिलानां स्नेहे ॥ स्नेहे तैलच् ॥ पश्यात्मगुणाँ स्नेले ॥

तिलधेनुः । स्त्री । दानाय तिलनिर्मितायां धेनौ ॥

तिलपर्णः । पुं । श्रीवेष्टे ॥ न । चन्दने ॥ तिलतरुपर्णे ॥

तिलपर्णिका । स्त्री । रक्तचन्दने ॥

तिलपर्णी । स्त्री । रक्तचन्दने ॥ श्रीवासे ॥ सिल्हके ॥ मलयजे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ तिलस्येवपर्णान्यस्याः। पाककर्णेतिङीष् ॥ यद्वा । तिलपर्णीनदी आकारोऽस्याः ॥

तिलपिञ्जः । पुं । निष्फलतिलवृक्षे । तिलपेजे ॥ निष्फलस्तिलः । तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥

तिलपेजः । पुं । तिलपिञ्जे ॥ निष्फलस्तिलः । पेजः ॥

तिलमयूरः । पुं । मयूरविशेषे । गुरुचटके ॥

तिलरसः । पुं । } तिलतैले ॥
तिलसेहः [illegible] । }

तिलाः [illegible] । पुं । तैलकन्दे ॥

तिलापत्या । स्त्री । कृष्णजीरके ॥

तिल्वितसः । पुं । सर्पविशेषे । गोनसे ॥

तिलगतौभ्वादिः । तिलस्नेहने तुदादिः । तेलनम् तिल् । सं० क्विप् । तिलमेति । इण्० । क्विप् तुक् । तिल्वित् तिलितं स्यति । षोन्तकर्मणि । कः ॥ यद्वा । तेलनम् तिलिः। कृष्यादित्वात्क्विक् । तिलिं स्वरति । स्वरच्छ्मगतौ । अन्येभ्योपीतिडः ॥

तिलोत्तमा । स्त्री । स्वर्वेश्यायाम् ॥ अस्याः नामकारणं महाभारते । तिलंतिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता । तिलोत्तमेति तत् तन्नाम चक्रे पितामहः ॥

तिलौदनम् । न । कृशरे ॥

तिल्यम् । न । तैलीने । तिलक्षेत्रे ॥ तिलानाञ्चवनङ्क्षेत्रम् । विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्य इतिपक्षेयत् ॥ तिलेभ्योहितं वा । खलयवमाषतिल वृषब्रह्मणश्चेति यत् ॥

तिल्वः । पुं । लोध्रे ॥ तिलत्यनेनाङ्गम् । तिलस्नेहने । उल्वादयश्चेतिसाधुः ॥ श्वेतरक्तलोध्रयोः ॥

तिल्वकः । पुं । लोध्रे ॥ स्वार्थे कः ॥

तिष्ठद्गु । अ । दोहनकाले ॥ तिष्ठन्तिगावो यस्मिन् काले । तिष्ठद्गुप्रभृतीनिचेत्यव्ययीभावोनिपातनात्कृत्वादेशः प्रथमासमानाधिकरणे भाषादेशत्वा सम्भवात् ॥

तिष्यः । पुं । पुष्यनक्षत्रे ॥ तुष्यन्त्यस्मिन् तुष ९ । तुषेस्तिष्ये इति निपातनं तकारस्य उपधायाश्चेत्वम् ॥ त्विषति वा । त्विष दीप्तौ । अघ्न्यादित्वात् यक् ॥ कलियुगे ॥ यथा । स तु सम्प्रदायप्रवर्त्तनाय तिष्ये शिष्यैश्च तुभिः सहयोवतीर्णः । इत्युक्तो बृहत् शङ्करवल्लभराजे श्रीशङ्कराचार्यगुरुं तमीडेऽहमिति ॥ त्रि । तिष्ये जाते ॥ अश्वोलुक् ॥

तिष्यकः । पुं । पौषमासे ॥

तिष्यपुष्पा । स्त्री । आमलक्याम् ॥

तिष्यफला । स्त्री । धात्र्याम् । आमलक्याम् ॥ निरुक्तमामलकेलक्ष्मीरिति स्मरणात् तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादित्वात् टाप् ॥ तिष्ये कलियुगे फलमस्याः सेवयेति वा ॥

तिष्या । स्त्री । आमलक्याम् ॥

तीक्ष्णः । पुं । यवाग्रजे । यवक्षारे ॥ श्वेतकुशे ॥ कुन्दुरुके ॥ न । सामुद्रलवणे ॥ विषे ॥ लोहे ॥ आजौ । युद्धे ॥ मरणे ॥ खरे । तिग्मे ॥ चव्यके ॥ शस्त्रे ॥ शीघ्रे ॥ मुष्कके ॥ न वविशेषाणां गणे ॥ मकारादिशिवमूलाश्च मन्त्राश्च तीक्ष्णा दारुणे ॥ त्रि । तिग्मे मुक्तिमि ॥ आत्मत्यागिनि ॥ निरालसे ॥ सुमुक्षौ ॥ योगिनि-

॥ तेजयति । तेज्यते अनेनवा । तिज॰ । तिजेर्दीर्घश्चेति क्स्नप्रत्ययो दीर्घश्च ॥ क्रूरहृदये ॥

तीक्ष्णकः । पुं । गौरसर्षपे ॥ मुष्कके ॥

तीक्ष्णकण्टकः । पुं । कितवद्रुमे । धत्तूरे ॥ इङ्गुद्याम् ॥ करीरे ॥ वर्बुरे ॥

तीक्ष्णकण्टका । स्त्री । कन्थारीवृक्षे ॥

तीक्ष्णकन्दः । पुं । पलाण्डौ ॥

तीक्ष्णकर्म्मा । त्रि । तीक्ष्णचेष्टे । आयःशूलिके ॥

तीक्ष्णकल्कः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे ॥

तीक्ष्णकान्ता । स्त्री । मङ्गलचण्डिकाप्रभेदे ॥

तीक्ष्णगन्धः । पुं । शोभाञ्जने ॥ कुन्दुरौ ॥ रक्ततुलस्याम् ॥ तीक्ष्णोगन्धोऽस्य ॥ गन्धके ॥

तीक्ष्णगन्धकः । पुं । शोभाञ्जने ॥ तीक्ष्णोगन्धोऽस्य । शेषाद्विभाषेति कप् ॥

तीक्ष्णगन्धा । स्त्री । वचायाम् ॥ राजिकायाम् ॥ श्वेतवचायाम् ॥ कन्थायाम् ॥ सूक्ष्मैलायाम् ॥ जीवन्त्याम् ॥ तीक्ष्णोगन्धोयस्याः ॥

तीक्ष्णतण्डुला । स्त्री । पिप्पल्याम् ॥ तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः ॥

तीक्ष्णतैलम् । न । सुरायाम् ॥ स्नुहीक्षीरे ॥ सर्ज्जरसे ॥

तीक्ष्णत्वम् । न । आशुकारित्वे । तीक्ष्णतायाम् ॥ भावेत्वः ॥

तीक्ष्णदंष्ट्रः । व्याघ्रे ॥ भैरवे ॥ त्रि । तीक्ष्णदंष्ट्रावति ॥

तीक्ष्णपत्रः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे ॥

तीक्ष्णपुष्पम् । न । लवङ्गे ॥

तीक्ष्णपुष्पा । स्त्री । केतक्याम् ॥

तीक्ष्णफलः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे ॥

तीक्ष्णमूलः । पुं । कुलञ्जने ॥ शिग्रौ ॥

तीक्ष्णरसः । पुं । यवक्षारे ॥ तीक्ष्णो रसोऽस्य ॥

तीक्ष्णशूकः । पुं । यवे ॥ तीक्ष्णाः शूकाऽस्य ॥

तीक्ष्णसारा । स्त्री । शिंशपायाम् ॥

तीक्ष्णा । स्त्री । वचायाम् ॥ सर्पकङ्कालिकौषधौ ॥ कपिकच्छ्वाम् ॥ महाज्योतिष्मत्याम् । अत्यम्लपर्ण्याम् ॥

तीक्ष्णायसम् । न । तीखाद्इति गौडप्रसिद्धे लोहविशेषे । शस्त्रायसे ॥

तीरः । पुं । त्रपुणि । सीसके ॥ न । कूले । रोधसि ॥ गङ्गातीरे ॥ यथा । सार्द्धहस्तशतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते ॥ भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् । तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ॥ शरविशेषे । सायके ॥ तीरयति । पारतीरकर्मसमाप्तौ । पचाद्यच् ॥

तीरभुक्तिः । पुं । तिरहुत इति प्रसिद्धे विदेहदेशे ॥ तीरे भुक्तिरस्य ॥

तीरितः । त्रि । शास्त्रव्यवस्थानिर्णीते ॥ न । कर्मणः समाप्तौ ॥ तीर० । भावेक्तः ॥

तीर्णः । त्रि । अभिभूते ॥ प्लुते ॥ उत्तीर्णे ॥ यथा । तीर्णाः पूर्णाः कति न सरितो लङ्घिताः के न शैलाः नाक्रान्ता वा कति वनभुवः क्रूरसञ्चारघोराः । पापैरेतैः किमिव दुरितं कारितो नास्मि कष्टं यद्दृष्टस्ते धनमदमसीमानवक्त्रा दुरीशाः ॥ एतैः परिग्रहैः ॥ तरतेः कर्त्तरि क्तः ॥

तीर्णपदी । स्त्री । तालमूल्याम् ॥

तीर्णा । स्त्री । प्रतिष्ठाख्यवृत्तविशेषे ॥ यथा । यस्मिन्वृत्ते कर्णः कर्णः । वेदैर्वर्णैः सा स्यात्तीर्णा ॥ यथा । वंशीवादैर्दत्तोन्मादैः । कृष्णश्चेतः कासीयातः ॥ अस्याः कन्येत्यपि संज्ञा । मगौ चेत्कन्येति लक्षणात् ॥

तीर्थम् । न । शास्त्रे ॥ शास्त्रानुज्ञातिषये ॥ अध्वरे । यज्ञे ॥ क्षेत्रे । पुण्यक्षेत्रे ॥ उपाये ॥ नारीरजसि ॥ अवतारे । जलावतारे ॥ ऋषिजुष्टाम्बुनि ॥ पात्रे ॥ विद्यागः पात्रे ॥ यथा । ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः प्रियः । विद्यया विद्यां यः प्राह ता-

नितीर्थानि षरामेति विद्यावचनम्
॥ उपाध्याये ॥ गुरौ ॥ मन्त्रिणि ॥
इतिमेदिनिकरः ॥ सचिवे ॥ इति
हेमचन्द्रः ॥ योनौ ॥ दर्शने ॥ नि
पाने । नद्यवतारप्रदेशे । घट्टे ॥ उ-
पङ्गुपजलाशये ॥ मख्ये ॥ विप्रे ॥ ती
र्य्यते ऽनेन वा तरन्त्यनेनवा । तॄ०।
पातॄ तुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ॥
हस्तगततीर्थानि यथा । अङ्गुल्यग्रे दै
वं तीर्थं स्वल्पाङ्गुल्यो र्मूलेकायम् ।
मध्येङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पैत्रं मूलेत्वङ्गुष्ठस्य
ब्राह्मम् ॥ तीर्थं त्रिविधम् । जङ्गम
मानसस्थावरभेदात् । तथाहि । ब्रा
ह्मणा जङ्गमंतीर्थं निर्म्मलं सार्वका
मिकम् । येषांवाक्योदकेनैव शुद्ध्य
न्तिमलिनोजनाः ॥ * ॥ अगस्त्यवा
च । शृणु तीर्थानि गदतो मानसा
निममानघे । येषु सम्यङ् नरःस्नात्वा
प्रयातिपरमाङ्गतिम् ॥ सत्यं तीर्थं
क्षमातीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदयातीर्थं सर्वत्रार्जवमेवच
॥ दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्ती
र्थमुच्यते । ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं ती-
र्थञ्चप्रियवादिता ॥ ज्ञानं तीर्थं धृति
स्तीर्थं पुण्यंतीर्थं मुदाहृतम् । ती-
र्थानामपितत् तीर्थं विशुद्धिर्मनसः
परा ॥ एतत्तेकथितं देविमानसंती

र्थं लक्षणम् ॥ * ॥ भौमानामपि-
तीर्थानां पुण्यत्वेकारणं शृणु ॥ यथा
शरीरस्योद्देशाः केचिन्मेध्यतमाःस्मृ
ताः । तथापृथिव्या मुद्देशाः केचित्
पुण्यतमाः स्मृताः ॥ प्रभावादद्भुता
द्भूमेः सलिलस्यचतेजसा । परिग्रहा
न्मुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यतास्मृता
॥ तस्माद्भौमेषुतीर्थेषु मानसेषुच
नित्यशः । उभयोरपि यः स्नाति स
याति परमांगतिम् ॥ * ॥ तीर्थाग
मनेदोषो यथा । अनुपोष्य त्रिरात्रा
णि तीर्थान्य नभिगम्यच । अदत्त्वा
काञ्चनं गाञ्च दरिद्रोनाम जायते
॥ * ॥ गमने फलं यथा । अग्निष्टो
मादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमने
न यत् ॥ तीर्थान्यनुस्मरन्धीरः श्र-
द्दधानः समाहितः । कृतपापोविशु-
द्ध्येत किंपुनः शुद्धकर्मकृत् ॥ तिर्य-
ग्योनिं नवै गच्छेत् कुदेशेनच जा
यते । न दुःखीस्यात् स्वर्गभाक्च-
मोक्षोपायञ्चविन्दति ॥ * ॥ तीर्थफ
लभागिनोयथा । यस्यहस्तौचपादौ
च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्यातप-
श्च कीर्त्तिश्चस तीर्थफलमश्नुते ॥ प्र
तिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येनकेन
चित् । अहङ्कारविमुक्तश्च सती० ॥

. अहाम्भिको निराहारो अध्याहारो जितेन्द्रियः । विमुक्तः सर्वसङ्गेर्यः स तीर्० ॥ अक्रोधनोऽमलमतिः सत्यवादी दृढव्रतः । आत्मोपमश्च भूतेषु सती० ॥ अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः ॥ इति काशीखण्डम् ॥ कृते तु पुष्करं तीर्थं त्रेतायां नैमिषं तथा । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत् ॥

तीर्थकरः । पुं । जिने ॥ करोति इति करः । तीर्थस्य करः ॥ कपिलकणभुगादिशास्त्रकारेषु ॥

तीर्थकृत् । पुं । } जिने ॥
तीर्थङ्करः । पुं । }

तीर्थराजिः । स्त्री । } अविमुक्ते । काश्याम् ॥
तीर्थराजी । स्त्री । }

तीर्थवाकः । पुं । केशे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

तीर्थसेवी । पुं । बकपक्षिणि ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि । तीर्थवासिनि ॥

तीवरः । पुं । अम्बुधौ ॥ व्याधे ॥ तेओर इति गौडप्रसिद्धे वर्णसङ्करजातिविशेषे ॥ स तु राजपुत्रस्त्रियां क्षत्रियाज्जातः इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ शूण्डिकभार्यायां पुण्ड्रकाज्जात इति पराशरपद्धतिः ॥ तरति तीर्थं तेन वा । तृ० । छित्वरछत्वरेत्यादिनाष्वरजन्तो निपातितः ॥

तीवरी । स्त्री । तीवरस्त्रियाम् ॥ जित्वान् ङीष् ॥

तीव्रः । पुं । शिवे ॥ न । लोहे ॥ तीरे ॥ त्रपुणि । सीसके ॥ तीक्ष्णे ॥ त्रि । दुःसहे ॥ अत्युष्णे ॥ नितान्ते । अतिशये ॥ अव्ययेवर्त्तमानः क्लीवे । द्रव्यगामिनु वाच्यलिङ्गः । यथा । तीव्रं भुङ्क्ते । तीव्रो नरः । कटौ । कटुरसादौ ॥ तीक्ष्णे ॥ तीवति । तीव-स्थौल्ये । बाहुलकात् रक् । यद्वा । तेजति । तिज निशाने । बाहुलकाद्रन् दीर्घो जस्य च वः ॥

तीव्रकण्ठः । पुं । शूरणे ॥

तीव्रगन्धा । स्त्री । यवान्याम् ॥

तीव्रज्वाला । स्त्री । धातक्याम् ॥

तीव्रबन्धः । पुं । तामसहन्तौ ॥

तीव्रवेदना । स्त्री । यातनायाम् ॥ तीव्रा चासौ वेदना च ॥

तीव्रा । स्त्री । कटुरोहिण्याम् ॥ राजिकायाम् ॥ गण्डदूर्वायाम् ॥ नदीविशेषे ॥ महाज्योतिष्मत्याम् ॥ तरदीवृक्षे ॥ तुलस्याम् ॥

तु । अ । पादपूरणे ॥ भेदे ॥ समुच्चये ॥ अवधारणे ॥ पक्षान्तरे ॥ नियोगे ॥ प्रशंसायाम् ॥ विनिग्रहे ॥ उत्ताशङ्कानिरासार्थे ॥ तुदति । तुद

व्यथने। मितद्र्वादित्वात् डुः ॥

तुकाक्षीरी। स्त्री। वंशरोचनायाम्॥

तुगा। स्त्री। वंशरोचनायाम्॥

तुगाक्षीरी। स्त्री। वंशरोचनायाम्॥ तद्भेदेपीतिकश्चित्॥

तुङ्गः। पुं। पुन्नागद्रुमे॥ पर्वते॥ वुधग्रहे॥ नारिकेले॥ गण्डके॥ योगविशेषे॥ यथा। अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौच दिवाकरादितुङ्गाः। दशशिखिमनुयुक् तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेस्तनीचाः॥ अपिच। सूर्यांशुमान् क्रियवृषमृगस्त्रीकुलीरान्त्ययूके दिग्वह्नीन्द्रद्वयतिथिशरान् सप्तविंशाँश्च विंशान्। अंशानेतान् वदति यवनश्चान्त्यतुङ्गान् सुतुङ्गांस्तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनीचानिति॥ न। किञ्जल्के॥ त्रि। उन्नते॥ उग्रे॥ प्रधाने॥ तुञ्ज्यते। तुजिहिंसायाम्। घञ्। न्यङ्क्वादिः॥

तुङ्गकः। पुं। पुन्नागवृक्षे॥

तुङ्गकारण्यम्। न। तीर्थविशेषे॥

तुङ्गभद्रः। पुं। मदोत्कटे॥

तुङ्गभद्रा। स्त्री। दक्षिणदेश प्रसिद्ध सरिद्विशेषे॥ अस्याजलगुणा यथा। तज्जलं निर्मलं स्निग्धं स्वादुप्रोक्तं तथा गुरु। कफपित्तास्रदं प्रायः सात्म्यं मेधाकरं मतमिति॥

तुङ्गशेखरः। पुं। पर्वते॥

तुङ्गा। स्त्री। वंशलोचनायाम्॥ शम्याम्॥ अनुष्टुप्छन्दोभेदे॥ द्विगुणमगणकर्णैः सुललितवसुवर्णैः। रसिकविदितरङ्गा भवतिखलुतुङ्गा॥ यथा। विहरसि ममचित्ते मदनविशिखकृत्ते। न नयनविषयस्त्वं व्रजसि तदपिमेत्वम्॥

तुङ्गी। पुं। उच्चस्थानस्थिते ग्रहे॥

तुङ्गिनी। स्त्री। महाशतावर्य्याम्॥

तुङ्गी। स्त्री। हरिद्रायाम्॥ शाकभेदे॥ वर्व्वरायाम्॥ तुञ्जति। तुजि०। अच्। न्यङ्क्वादिः। गौरादि ङीष्॥ निशायाम्॥

तुङ्गीपतिः। पुं। चन्द्रे॥ इ० त्रि०॥

तुङ्गीशः। पुं। शिवे॥ कृष्णे॥ सूर्य्ये॥

तुच्छः। त्रि। शून्ये॥ अल्पे॥ हीने॥ न। तुलाकणे। भुसइतिभूसा इतिच भाषा॥ तोदनं तुद्। संपदादित्वाद्भावे क्विप्। तुदाव्यथया छ्यति। छोछेदने। मूलविभुजादित्वात् कः॥ तुदं द्यति वा। आतइतिकः॥

तुच्छद्रुः। पुं। एरण्डवृक्षे॥

तुच्छधान्यकम्। न। पुलाके॥

तुच्छा। स्त्री। तुत्थायाम्। नीलीवृक्षे॥

तुञ्जः। पुं। दैत्ये॥ तुञ्जते। तुजिहिं

सायाम् । पचाद्यच् ॥

तुन्नेट् । पुं । दैत्येभ्योपिशक्ते ॥ ईश० । क्विप् । तुन्नेभ्यः ईट् ॥

तुटुमः । पुं । रन्ध्रबभ्रौ । उन्दुरौ ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

तुडिः । स्त्री । तोडने ॥ तोडति । तुड तोडने । सर्वधातुभ्य इन् ॥

तुणिः । पुं । नन्दिवृक्षे । तूणी इतिभाषा ॥ तूणयति । तूणसङ्कोचे । अच इः । पृषोदरादिः ॥ तूणीक्षयः कटुःपाके कषायो मधुरोलघुः । तिक्तो ग्राहीहिमोवृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्त-जित् ॥

तुण्डम् । न । आनने । वक्त्रे ॥ तुण्डति । तुडितोडने । पचाद्यच् ॥

तुण्डकेरिका । स्त्री । कार्पास्याम् ॥

तुण्डकेरी । स्त्री । विम्बिकायाम् । कुन्दुरु इतिकंदूरीइतिचख्यातौषधौ । तेलाकुचा इतिगौडभाषा ॥ प्रशस्तं तुण्डम् । प्रशंसायां कन् । तुण्डकमीर्त्ते । कर्मण्यण् ॥

तुण्डिः । पुं । मुखे ॥ चञ्चौ ॥ तुन्दकूप्याम् ॥ स्त्री । नाभौ ॥ तुण्डेरिन् ॥

तुण्डिः । स्त्री । विम्बफलायाम् ॥ वृद्धायां नाभौ । टूंडीइतिसूंडी इतिचभाषा ॥ तुण्डते । तुडि० । सर्वधातुभ्यइन् ॥

तुण्डिका । स्त्री । विम्बिकायाम् ॥ नाभौ । तुन्दकूप्याम् । टूंडी इतिसूंडी इतिचभाषा ॥

तुण्डिकेरी । स्त्री । कर्पास्याम् । समुद्रान्तायाम् । कपास इतिभाषा ॥ विम्बिकायाम् ॥ तुण्डंचञ्चुरस्तियस्याः । अतइतिठन् । तुण्डिकान् शरीराणि ईरयति । ईर० । कर्मण्यण् ॥

तुण्डिकेशी । स्त्री । विम्बिकायाम् ॥

तुण्डिभः । त्रि । वृद्धनाभौ ॥ अतिशयिता तुण्डि वृद्धानाभि रस्य । तुन्दिवलिवटेर्भइतिसूत्रे मूर्द्धन्योपधोयंतुण्डिरिति माधवः ॥

तुण्डिलः । त्रि । वृद्धनाभौ ॥ तुण्ड्यते । तुडि० । सर्वधातुभ्यइन् । ततः सिध्मादित्वाल्लच् ॥ मुखरे ॥ तुण्ड्यते । तुडि० । सलिकल्यीति इलच् ॥

तुत्थः । पुं । अग्नौ ॥ न । अञ्जनभेदे । मयूरके । शिखिग्रीवे ॥ तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेणतद्भवेत् । किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्वक्ष्यमाणगुणञ्च तत् ॥ तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु । लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् ॥ विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परञ्चापि तद्गुणम् । अस्यशोधनम् । विष्ठया मर्दयेत्तुत्थंमार्जारककपोतयोः । दशांशं टङ्कणं दत्त्वा पचेल्लघुपुटे ततः ॥ पुटद

आ पुटं चोद्रे देयं तुत्थविशुद्धये ॥

तुथति । तुदव्यथने । पातृतुदीति थक् ॥ तुत्थयतिवा । तुत्थ आवरणे । अच् ॥ कर्परीतुत्थे ॥

तुत्थकम् । न । तुत्थे ॥

तुत्था । स्त्री । नील्याम् ॥ सूक्ष्मैला-याम् ॥ महानील्याम् ॥

तुत्थाञ्जनम् । न । अञ्जनप्रभेदे । शि-खिग्रीवे । वितुन्नके ॥ तुत्थयति तु-त्थतेवा । तुत्थ० । अच् एरच्वा । तुत्थञ्च तदञ्जनञ्च ॥

तुन्तुभः । पुं । सर्षपे ॥ तुदति । तुद० । बाहुलकादुभच् । पृषोदरादिः ॥

तुन्दम् । न । उदरे । कुक्षौ ॥ तुदति । तुद० । इगुपधेतिकः । आच्छीन-द्योरित्यत्र नुमिति योगविभागान्नु म् ॥ यद्वा । तर्णोत्यनम् । तृणु अदने । अब्दादयश्चेतिसाधु ॥ त्रि । तुन्दिले ॥ तुन्दमस्त्यस्य । अर्शआदिभ्योच् ॥

तुन्दकूपिका । स्त्री । } नाभौ ॥
तुन्दकूपी । स्त्री । }

तुन्दपरिमृजः । त्रि । अलसे । मन्दे ॥ तुन्दमुदरं परिमार्ष्टि । मृजूशुद्धौ । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरि-तिकः ॥

तुन्दवान् । त्रि । तुन्दिले ॥ अतिशयितं तुन्दमुदरमस्य । तुन्दादिभ्यइलच्चेति

चान्मतुप् ॥

तुन्दिः । पुं । गन्धर्वविशेषे ॥ न । उदरे ॥ स्त्री । नाभौ ॥

तुन्दिकः । त्रि । वृहत्कुक्षौ । तुन्दिले ॥ अ तिशयितंतुन्दमुदरमस्य । तुन्दादिभ्य इलच्चेतिचकाराट्ठन् ॥

तुन्दिका । स्त्री । नाभौ ॥

तुन्दी । त्रि । पीनकुक्षौ । पिचण्डिले । तुन्दिले ॥ अतिशयितं तुन्दमस्त्य-स्य । तुन्दादिभ्यइलच्चेति चकारा-दिनिः ॥

तुन्दिभः । त्रि । तुण्डिभे ॥ तुन्दिर्वृद्धा नाभिरस्त्यस्य । तुन्दिवलिवटेर्भः ॥

तुन्दिलः । त्रि । दृहत्कुक्षौ । पिचिण्डि ले ॥ अतिशयितं तुन्दमस्त्यस्य । तु न्दादिभ्यइलच्चेति इलच् ॥

तुन्दिलफला । स्त्री । चपुष्याम् ॥

तुन्नः । पुं । नन्दीवृक्षे ॥ तुद्यते । तुद० । क्तः ॥ त्रि । छिन्ने । द्विधाकृते ॥ व्य थिते ॥

तुन्नकः । पुं । तुन्ने ॥

तुन्नवत् । त्रि । वहुच्छिद्रे ॥

तुन्नवायः । पुं । सौचिके । सूजी इति भाषाप्रसिद्धे ॥ तुन्नंछिन्नं वयति । वे ञ्तन्तुसन्ताने । ह्वावामश्चेत्यण् ॥

तुभः । पुं । छागे ॥ तोभते । तुभहिं सायाम् । इगुपधेतिकः ॥

तुमुल: । पुं । कलिद्रुमे ॥ व्याकुले । त्रि ॥ न । रणसङ्कुले ॥ तवनम् तौति दा । तु:सौच: । बाहुलकान्मुलक् ॥ सङ्कीर्णे । सङ्कुले ॥

तुम्ब: । पुं । तुम्ब्याम् । अलाब्वाम् ॥ तुम्बति रुचिम् । तुबि अर्द्दने । अच् ॥

तुम्बक: । पुं । तुम्बे ॥ स्वार्थेक: ॥ राजावली ॥

तुम्बा । स्त्री । वृहत्पत्रायांतुम्ब्याम् ॥ वर्त्तुलालाब्वाम् ॥ गवि ॥

तुम्बि: । स्त्री । अलाब्वाम् ॥ तुम्बति रुचिम् । तुबि० । सर्वधातुभ्य इन् ॥

तुम्बिका । स्त्री । अलाब्वाम् ॥ कटुतुम्ब्याम् ॥

तुम्बिनी । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥

तुम्बी । स्त्री । अलाब्वाम् । तूंवी इति भाषा ॥ तुम्बति रुचिम् । तुबि अर्द्दने । अच् । गौ० ङीष् ॥ इनन्तात् कृदिकारादिति ङीष्वा ॥ कुलिकवृक्षे इति रत्नमाला ॥

तुम्बीपुष्पम् । न । अलाबूपुष्पे । लताम्बुजे ॥

तुम्बुकम् । न । अलाबूफले । तूंबा इति भाषा ॥ पुं । अलाब्वाम् ॥

तुम्बुरी । स्त्री । शुन्याम् । कुक्कुर्याम् ॥ धन्याके ॥ इति मेदिनी ॥

तुम्बुरु: । पुं । अर्हदुपासकविशेषे ॥ गन्धर्वप्रभेदे । स्वर्गगायके ॥ वृक्षविशेषे । शूलघ्ने । तीक्ष्णफले ॥ लब्वादि (।ऽ) त्रिकले ॥ न । कुस्तुम्बुरुणि ॥ तिन्दुकीफले ॥ तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटु पाकेपित्तलकटु । रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च ॥ वातश्लेष्माक्षिकर्णौष्ठशिरोरुग्गुदजकृमीन् । कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृच्छ्राणि नाशयेत् ॥

तुरम् । न । तूर्णे । शीघ्रे ॥ वेगे ॥ त्रि । तद्वति ॥ तुतोर्त्ति । तुरत्वरणे । क: ॥

तुरग: । पुं । चित्ते ॥ वाजिनि ॥ तौरगाम् । तुरत्वरणे । घञर्थेक: । बाहुलकाद् घञ्वा । संज्ञापूर्वकत्वादगुण: । तुरेण तुरया वा गच्छति । अन्येभ्योपीति ड: ॥

तुरगगन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् ॥

तुरगब्रह्मचर्य्यकम् । न । अभावात् स्त्रीपरित्यागे ॥

तुरगलीलक: । पुं । तालप्रभेदे ॥ द्रुतद्वन्द्वं विरामान्तं लघुस्तुरगलीलके ॥

तुरगस्कन्ध: । पुं । तुरगाणां समूहे ॥ नरकरितुरगाणांस्कन्धश्च ॥

तुरगी । त्रि । सादिनि । अश्वारोहे ॥

तुरगी । स्त्री अश्वगन्धायाम् ॥ वन्ध्यायाम् ॥

तुरङ्गः । पुं । अश्वे । घोटके ॥ त्वरितं तुरेण गच्छति । गमेः सुपि वाच्य इति खच् । खच्च्वाडित् । अरुर्द्विषदिति मुम् ॥ चतुष्कले (ऽ।) मध्यगुरोः संज्ञायाम् ॥

तुरङ्गकः । पुं । हस्तिघोषायाम् । घोषकाकृतौ ॥

तुरङ्गद्वेषिणी । स्त्री । महिष्याम् ॥

तुरङ्गप्रियः । पुं । यवे ॥

तुरङ्गमः । पुं । अश्वे ॥ तुरेण गच्छति । गम्लृ० । गमेरितिखच् । अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ॥

तुरङ्गवक्त्रः । पुं । किन्नरे ॥ तुरङ्गस्येव वक्त्रमस्य ॥

तुरङ्गवदनः । पुं । किन्नरे । किम्पुरुषे ॥ तुरङ्गस्येव वदनमस्य ॥

तुरङ्गारिः । पुं । करवीरे ॥

तुरङ्गारोहः । त्रि । अश्वारोहे । सादिनि ॥ तुरङ्गमारोहति । वहेः कर्मण्यण् ॥

तुरङ्गिका । स्त्री । देवदालीलतायाम् ॥

तुरङ्गी । त्रि । अश्वारोहे ॥ मत्वर्थे इनिः ॥

तुरङ्गी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् ॥ घोटिकायाम् ॥ वडवायाम् ॥

तुरायणम् । न । यज्ञविशेषे ॥ असङ्गत्वे ॥ तुतोर्त्ति । तुत्वरणे । कः । तुरस्यायनम् । पूर्वपदादितिणत्वम् । त्वरितस्य हि गमनमसङ्गं भवति ॥

तुराषाट्-ड् । पुं । आखण्डले । इन्द्रे ॥ तुतोर्त्ति । तुर० । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । तुरं वेगवन्तं साहयति अभिभवति अधेः प्रसहने प्रसहनमभिभव इति हस्तेः । ण्यन्तात् सहेः क्विप् । सहेः साडः स इति षत्वम् । अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः । आकृतिगणोऽयम् ॥

तुरिः । स्त्री । तुर्याम् ॥ तुतोर्त्ति । तुर० । इन् ॥

तुरी । स्त्री । तन्त्रवायस्य काष्ठनिर्मिते उपकरणविशेषे । तुल्याम् ॥ कृदिकारादिति ङीष् ॥

तुरीयम् । न । ब्रह्मणि । सर्वाधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये ॥ घटाद्यवच्छिन्नाकाशयोर्जलाशयजलतन्नप्रतिबिम्बाकाशयोश्च आधारानुपहिताकाशवदज्ञानयोरज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितचैतन्यं तत् तुरीयमित्युच्यते । आधारश्चासौ अनुपहितश्चासौ आकाशश्च सतथा तद्वदितियावत् । यद्यप्याकाशस्य वनाश्रयत्वं जलाश्रयत्वं वा नास्ति तदनारम्भकत्वात् तथाप्येकाश्रमन्तरेण तयोः स्थित्यनुपपत्तेः तदाश्र(यत्वमुक्त)मिति(ध्येय)म् । [illegible]

चैतन्यस्य तुरीयत्वं विश्वाद्यपेक्षया द्रष्टव्यम् ॥ त्रि । चतुर्थे ॥ यथा तुरीयं धाम्नो मनुष्या वदन्तीति । याचस्तु रीयत्वं पराद्यपेक्षया कुलगनोक्तपदेशात् ज्ञातव्यम् ॥ चतुर्णांपूरणः चतुरश्छयतावाद्यचरलोपश्चेतिछः ॥

तुरीयवर्णः । पुं । शूद्रे ॥ तुरीयश्चासौ वर्णश्च ॥

तुरुष्कः । पुं । गन्धद्रव्यविशेषे । धूपे । सिल्हके । पीतसारे । शिलारस इति भाषा ॥ म्लेच्छजाति विशेषे तुरक इति भाषा ॥ देशविशेषे । तुरकस्थान इतिभाषा ॥ श्रीवासे ॥ तुतोर्त्ति । तुर॰ । बाहुलकादुस् गुणाभावश्च । स्वार्थे कन् ॥ सरलद्रुमे इतिकश्चित् ॥

तुर्य्यः । त्रि । तुरीये । चतुर्थे ॥ चतुर्णां पूरणः । चतुरश्छयतावितियत् आद्यचरलोपश्च ॥

तुर्वसुः । पुं । म्लेच्छानांराज्ञि । म्लेच्छाचारपरे । ययातिराजस्यपुत्रविशेषे ॥

तुलजापुरम् । न । दक्षिणदेशप्रसिद्धे दुर्गास्थाने ॥

तुलसी । स्त्री । स्वनाम्ना प्रसिद्धायां वैष्णवाम् । वृन्दायाम् । पर्णासे ॥ तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् । दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक् कफवातजित ॥ शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्तिता ॥ तुलास्वसादृश्यम् स्यति । अस्यत्येपणे । कर्मण्यण् । ङीप् । शकन्ध्वादिः ॥ यस्यादेव्यास्तुलानास्ति विश्वेषु च विलेषु च । तुलसी तेनविख्या तेतिदेवीभागवतम् ॥ * ॥ यद्धर्मकर्म्म कुरुते मनुजः पृथिव्यां नारायणप्रियतमां तुलसीं विनाच । तन्सर्वमेव विफलं भवतिद्विजेन्द्र यज्ञेश्वरो नहितुष्यति देवदेवः ॥ * ॥ तुलसीकाष्ठनिर्माणमालां गृह्णन्ति येनराः । पदेपदेऽश्वमेधानां लभन्तेनिश्चितं फलम् ॥ प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत् । मालतीं यूथिकां कुन्दं माधवीं केतकीं तथेत्यादि ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥

तुलसीदेषा । स्त्री । वर्वयाम् । सुरसायाम् ॥

तुला । स्त्री । सादृश्ये ॥ माने ॥ गृहाणां दारुबन्धाय पीठिकायाम् । उपरिस्थाप्यदारुवीधारभूते स्तम्भाग्रपीठे ॥ पलशते ॥ भाण्डे ॥ सप्तमराशौ । वृके । घटे ॥ अस्यकान्तोनवचन्द्राग्नि तैलशम्भिकवणम् । वृषतरङ्गगजकांस्य-विक्रये विवाहराज्याभिषेक्रान्तनाः पु

मान् । शशिनि तौलिगते बहुदार भाग् विभवसञ्चितचिचितविक्रमः ॥ तुलालग्नजातस्यफलम् । तुलालग्ने पुमान्जातः सुधीः सत्कर्म्मतत्परः । विद्वान् सर्वकलाविज्ञो धनाढ्यो जन पूजितः ॥ तोल्यतेऽनयावा तोलनं वा । तुलउन्माने । भिदाद्यङ् । अतुलोपमाभ्यामिति निर्देशात् गुणा भावः ॥ * ॥ परीक्षाविशेषे ॥ यथा हलादः । ब्राह्मणस्यधटोदेयः क्षत्रि यस्यहुताशनः । वैश्यस्यसलिलं देयं शूद्रस्यविषमेवतु ॥ साधारणः स मस्तानांकोषःप्रोक्तो मनीषिभिः । विषवर्ज्जं ब्राह्मणस्य सर्वेषान्तुतुला स्मृता ॥

तुलाकोटिः । स्त्री । मानभेदे ॥ अर्वुदे ॥ नूपुरे ॥ तुलां तुलयावा कोट यति । कुटपरितापे । चु० । अचइः ॥ तुलाकारकोटिरग्रमस्यवा ॥

तुलाकोटी । स्त्री । तलाकोटौ ॥

तुलाकोषः । पुं । तुलापरीक्षायाम् ॥

तुलाधरः । पुं । तुलाराशौ ॥ तुलागुणे ॥ त्रि । वाणिजके ॥ तुलायाः धरो धारकः ॥

तुलापुरुषदानम् । न । तुलादानइतिलो कप्रसिद्धे दाने । यथा । आदावुक्तं सदा जीवतुलापुरुषसंज्ञितम् ॥ षोड शमहादानान्तर्गतदानविशेषे ॥

तुलामानम् । न । स्वर्णादीनांपरिच्छेदार्थंक्रियमाणे । काँटा इतिभाषा- प्रसिद्धे ॥

तुलाबीजम् । न । गुञ्जायाम् ॥

तुलिः । स्त्री । तूर्य्याम् ॥

तुलिका । स्त्री । खञ्जनिकायाम् ॥

तुलिकायन्त्रम् । न । ज्योतिर्विदांयन्त्र विशेषे ॥

तुलितः । त्रि । तुलया परिच्छिन्ने । तुलाइति तुलगया इतिचभाषा ॥ उपमिते ॥ समीकृते ॥ तुलयतेस्तत्क रोतेरर्यन्त स् कर्मणिक्तः ॥

तुलिनी । स्त्री । } शाल्मलिवृक्षे ॥
तुलिफला । स्त्री । }

तुली । स्त्री । तूर्य्याम् । तन्तुवायकाष्ठ विशेषे ॥

तुल्यः । त्रि । सदृशे । समे । समाने ॥ तुलया सम्मितः । नौवयोधर्म्मेत्या दिना यत् ॥

तुल्यपानम् । न । बहुभिरात्मीयैर्जनैः सहमिलित्वा एककालेकृते पाने । सपीतौ ॥ इत्यमरः ॥ तुल्यञ्चतत् पानञ्च ॥

तुल्ययोगिता । स्त्री । अलङ्कारविशेषे ॥ यथा । नियतानां सकृद्धर्म्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ नियतानां प्रक-

रश्मिकानामेवाप्राकरणिकानामेव वा । क्रमेणोदाहरणम् । पाण्डुक्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसञ्च वपुः । आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखिहृदन्तः ॥ कुमुदकमलनीलनीरजालि ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का । अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्मप्रतिहतमेकपदे तवाननञ्च ॥ अन्यदपि । प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगितेति ॥

तुवरः । पुं । न । कषायरसे ॥ तवति हिनस्ति रोगान् । तुरिति सौत्रोधातुः । छित्वरच्छत्वरेत्यादिना ष्वरच् ॥ धान्यविशेषे । तुवरयावनाले ॥ त्रि । कषायरसवति ॥

तुवरयावनालः । पुं । धान्यविशेषे । तुवरे । रक्तयावनाले ॥ तुवरोयावनालस्तु कषायोष्णो विरेचकः । सङ्ग्राही वातशमनो विदाही शोषकारकः ॥

तुवरिका । स्त्री । तुवर्याम् । आढक्याम् । तवर इति अरहर इतिच भाषा ॥ तुवरोऽस्त्यस्याः । अतइनिठनाविति ठन् । टाप् ॥ सुराष्ट्रमृत्तिकायाम् । फिट्करी इतिभाषा ॥

तुवरी । स्त्री । आढक्याम् । अरहर इति तूर इतिचभाषा ॥ काक्ष्याम् । सौराष्ट्रमृदि । फिट्करी इतिभाषा ॥ तोरी इतिप्रसिद्धे धान्ये ॥ यथा । तुवरी ग्राहिणी शीता लघ्वी कफविषास्रजित् । तीक्ष्णोष्णा वह्निदा कण्डूकुष्ठकोठकृमि प्रणुत् ॥

तुवरीतैलम् । न । तुवर्याः स्नेहे ॥ स्नेहे तैलञ्च । तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित् । वह्निकृ द्विषहृत् कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमिप्रणुत् ॥ मेदोदोषापहञ्चापि व्रणशोथहरं परम् ॥

तुवरीशिम्बः । पुं । रक्तचक्रमर्दके ॥

तुविः । स्त्री । तुम्ब्याम् ॥ इ० श० मा ॥

तुषः । पुं । धान्यत्वचि ॥ विभीतकद्रुमे ॥ तुष्यति । तुषतुष्टौ । इगुपधेति कः ॥

तुषग्रहः । पुं । वह्नौ ॥

तुषधान्यम् । न । मुद्गादिषु ॥ मुद्गो माषो राजमाषो निष्पावश्च मकुष्ठकः । चणकाढकिमङ्गल्या खितुटः सकलायकः ॥ तुषधान्यानि प्रोक्तानि वैद्यशास्त्रे भिषग्वरैः ॥

तुषसारः । पुं । अग्नौ ॥ इतिशब्दमाला ॥

तुषानलः । पुं । तुषजाग्नौ । कुकूले ॥

तुषाम्बु । न । तुषोदके ॥

तुषारः । पुं । शीकरे ॥ हिमे ॥ देश

विशेषे ॥ हिमभेदे ॥ कर्पूरभेदे ॥
त्रि । शीतले ॥ तोषयति । तुषैरन्त
र्भावितण्यर्थात् कर्मेः किदिच्यनु-
इत्तौ तुषाराद्यश्चेत्यारम् ॥
तुषारकालः । पुं । हेमन्ते ॥
तुषारकिरणः । पुं । चन्द्रे ॥
तुषाराम्बु । न । तोषारे ॥
तुषितः । पुं । गणदेवताप्रभेदे ॥ द्वचे
स्तनयस्य यज्ञाख्यस्य विष्णोर्द्वादश-
सुपुत्रेषु ॥ तेयथा । तोषः प्रतोषः-
सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः । इ
ध्मः कविर्विभुः स्वह्नः सुदेवो रोच
नो द्विषट् ॥ तुषितानामतेदेवा-
आसन् स्वायम्भुवान्तरे ॥ तुष्यति ।
तुष० । इषिदिषिकुषिकुटिभ्यः कि
तजिति बाहुलकात् कितच् ॥ यद्वा
। तोषणं तुट् । संपदादित्वात् कि
प् । ततस्तारकादित्वादितच् ॥ प्राणा
पाना वुदानश्च समानो व्यानएवच
। चक्षुः श्रोत्रं रसो घ्राणः स्पर्शोबुद्धि
र्मनस्तथा । द्वादशैतेह्यितुषितादेवाः
स्वारोचिषेऽन्तरे ॥ केषाञ्चिन्मते षट्
त्रिंशत् तुषितामताः ॥
तुषोत्थम् । न । तुषोदके ॥ इतिराजनि० ॥
तुषोदकम् । न । काञ्जिके ॥ काञ्जि-
कप्रभेदे ॥ अस्यलक्षणं यथा । तुषो
दकंयवैरामैः सतुषैः शकली कृतैः

। यवैर्वदकसहितैः सन्धानवर्गोक्त-
त्वात् । तुषाम्बुदीपनं हृद्यं पाण्डु
कृमिगदापहम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं
पित्तरक्तकृद्वस्तिशूलनुत् ॥
तुष्टः । त्रि । परितृप्ते । सन्तोषविशिष्ट
। प्राप्तपरितोषे ॥ स्त्रियोजारेणतु
ष्यन्ति गावः स्वच्छन्दचारतः । कुञ्ज
राः पांशुवर्षेण ब्राह्मणाः परनिन्दया
॥ तुष्यतेस्म । तुष० । क्तः ॥
तुष्टिः । स्त्री । तोषे । अधिगतार्थाद
न्यत्र तुच्छत्वबुद्धौ ॥ भोगेष्वेतावता
ऽलमितिबुद्धौ ॥ साचानन्तपत्नी । य
था । अनन्तपत्नीतुष्टिश्चपूजितावन्दि
ताभवत् । ययाविना नसन्तुष्टाः सर्व-
लोकाश्चसर्वतइति श्रीदेवीभागव
तम् ॥ नवधातुष्टिः । ताः परिगणय
ति । आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपा
दानकालभागाख्याः । बाह्याविषयो
परमात् पञ्चचनवतुष्टयोऽभिमताः
॥ प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति य
श्चततोऽस्यश्रवणमननेस्तः । ततोवि
वेकसाक्षात्कारायतु असदुपदेशतु
ष्टो न प्रयतते तस्यचतस्र आध्या
त्मिकास्तुष्टयो भवन्ति । प्रकृतिव्यति
रिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्मात् ता
स्तुटयस्तस्मादाध्यात्मिकाः । कास्ता
इत्यतआह । प्रकृत्युपादानकालभा

गाख्या: । प्रकृत्याद्याख्यायासां ता स्तयोक्ता: । प्रकृत्याद्यर्थविभागस्तत स्तच्छब्दार्थं निरूपतो यथाख्यानं द्रष्टव्य: ॥ बाह्या दर्शयति। बाह्याविषये।परमादित्यादिना। बाह्यास्तुष्टयो विषयोपरमात् पञ्च । या: खल्वनात्मन: प्रकृतिमहदहङ्कारादीनात्मत्वेनाभिमन्यमानस्य वैराग्ये सति तुष्टयस्ता बाह्या: आत्मज्ञानाभावेऽनात्मानमधिकृत्य प्रवृत्ता: . ताश्च वैराग्येसतिभवन्तितुष्टयइतिवैराग्यहेतुपञ्चकत्वाद्वैराग्याणि पञ्च तत पञ्चत्वात् तुष्टय:पञ्चेति । उपरम्यतेऽनेनेत्युपरमोवैराग्यम् विषयादुपरमोविषयोपरमस्तस्मात् । विषया भोग्या:शब्दादय:पञ्च उपरमाअपि पञ्च। तथाहि अर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मान: एका पारपारापारपारत:पारानुत्तमाम्भो त्तमाम्भसंज्ञका: पञ्चोपरमाभवन्ति । एकापाराद्यर्थविभागश्चयथाख्यानं द्रष्टव्य: । तदेवमाध्यात्मिकाभिश्चतसृभिर्बाह्याभिश्चपञ्चभिर्नव तुष्टयोऽभिहिता:साङ्ख्याचार्यै: ॥ तोषणम् । तुष० । क्तिन् ॥ तुष्टिर्नुरक्तता यैस्त्वकृतार्थोस्मीतियामति: ॥

तुष्टिदानम् । न । पारितोषिके ॥ तुष्टि

दानमेव चाराणां हिवेतनम् तेहि तल्लाभात् स्वामिकार्येष्वतीव त्वरयन्ते इति नीतिवाक्यामृतम् ॥

तुष्टु: । पुं । कर्णमणौ ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुष्टूषित: । त्रि । स्तोतुमभिप्रेते ॥

तुहिनम् । न । हिमे ॥ चन्द्रतेजसि॥ तोहति तुह्यतेऽनेनवा । तुहिर् अर्दने । वेपितुह्योर्ह्रस्वश्चेतीननप्रत्यय: लघूपधगुणे कृतेह्रस्वश्च ॥

तुहिनांशु: । पुं । चन्द्रे ॥ कर्पूरे ॥

तुहिनांशुतैलम् । न । कर्पूरतैले ॥

तूण: । पुं । उपासङ्गे । तूणीरे । निषङ्गे ॥ तूण्यतेऽनेन । तूणसङ्कोचने । चु० । घञ् ॥ तूणयति वा । अच् ॥

तूणकम् । न । अतिशर्करीसंज्ञकच्छन्दोविशेषे ॥ यथा । तूणकं समानिका पदद्वयं विनान्तिमम् ॥ यथा । सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितं पञ्चबाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम् । राधिकावितर्क्य माधवाद्यमासिमाधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ॥

तूणा । स्त्री । इषुधौ । तूणे ॥ टाप् ॥

तूणी । पुं । नन्दीवृक्षे । पीतके ॥ त्रि । तूणयुक्ते ॥

तूणी । स्त्री । तूणे ॥ नील्याम् ॥ तूण्य

ते ऽनया । तूणपूरणे । हलश्चेतिघ ञ् । गौरादित्वान् ङीष् ॥

तूणीकः । पुं । नन्दीवृक्षे ॥

तूणीरः । पुं । तूणे । निषङ्गे ॥ तूणीं शरैः सङ्कोचं राति । रादाने आदा नेच । आतोनुपेतिकः ॥ यद्वा । तूण्यते । तूण० बाहुलकादीरन् ॥

तूतकम् । न । तुत्थे । तूतिया इति भाषा ॥

तूदः । पुं । तूदे । अश्वत्थाकारे पार्श्व पिप्पल इति ख्याते तूत इतिच प्रसिद्धे वृक्षे ॥ अस्यफलगुणाः ॥ तूदं पक्वं गुरु स्वादु हिमं पित्तानिलापहम् । तदेवामं गुरु सर मत्युष्णं रक्तपित्तकृत् ॥ तूदति । तूदव्यथने । इगुपधेतिकः । पृषोदरादिः ॥

तूरम् । न । वाद्यसामान्ये ॥ ताडनमाने पटहादौ ॥

तूरी । स्त्री । धत्तूरे ॥ इतिभावप्रकाशः ॥

तूर्णम् । न । शीघ्रे । सत्वरे ॥ त्रि । त इति ॥ त्वरतेस्म । ञित्वरासम्भ्रमे । गत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्तः रुष्यमत्वरसङ्घुषास्वनामितीड भावपक्षे ज्वरत्वरेत्यूठ् । रदाभ्यामितिनत्वम् ॥

तूर्णिः । पुं । मले ॥ त्वरायाम् ॥ त्वरते त्वरयते वा । ञित्वरा० । वहिश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्तिनिः ॥

तूर्यम् । न । वाद्ये ॥ वाद्यप्रभेदे ॥ आदिगुरु (ऽ।) त्रिकले ॥

तूर्यखण्डः । पुं । ढ्रगडवाद्ये ॥

तूलम् । न । ब्रह्मदारुणि । ब्राह्मणयष्टे । तूदे ॥ आकाशे ॥ पुं । न । पिचौ । निर्वीजकार्पासे । रुयी इति भाषा ॥ तूलयति तूल्यते वा । तूलनिष्कर्षे । इगुपधेतिकः घोषा ॥

तूलकम् । न । तूले ॥

तूलकार्म्मुकम् । न । तूलस्फोटनार्थे धनुषि । पिञ्जले । तूलधनुषि ॥

तूलचापः । पुं । } तूलकार्मुके । धुनक इति भाषा ॥
तूलधनुः । न । }

तूलनालिका । स्त्री । पिञ्जिकायाम् । पाँइज इति गौडभाषा ॥

तूलनाली । स्त्री । तूलनालिकायाम् ॥

तूलपिचुः । पुं । तूले ॥

तूलवृक्षः । पुं । शाल्मलीवृक्षे ॥

तूलशय्या । स्त्री । तूलिकायाम् ॥ तूलस्यशय्या । तूलेननिर्मिताशय्यावा । शाकपार्थिवादिः ॥

तूलशर्क्करा । स्त्री । कार्पासबीजे । विनौरा इति बिनौला इति कपासिआ इतिचभाषा ॥

तूलसेचनम् । न । कर्त्तने । सूत्रकर्त्तने । कातना इतिभाषा ॥ तृ० शु० ॥

तूला । स्त्री । कार्पासाम् ॥ वर्त्याम् ॥
तूलि: । स्त्री । तूल्याम् ॥ स्वनामाख्याते चित्रकरोपकरणे । ईषिकायाम् ॥ तूलति । तूल० । इगुपधात्किदिति इन् ॥
तूलिका । स्त्री । शय्योपकरणे । तोसक इति भाषा ॥ आलेख्यस्य लेखन्याम् । कूर्चिकायाम् ॥ यथा । जगच्चित्रं समालिख्य स्वेच्छातूलिकयात्मनि । स्वयमेव समालिख्य प्रीणाति भगवान् शिव: ॥ आत्ममये महति पटे विविधजगच्चित्रमात्मनालिखितम् । स्वयमेव केवलमसौ पश्यन् प्रमुदं प्रयाति परमात्मेति ॥ ईषिकायाम् । वीरणादिशलाकायाम् ॥ सुवर्णादेरावर्त्तनपरीक्षणार्थं निक्षिप्य मायायां शलाकायाम् ॥ तूलति तूल्यते वा । तूल० । क्वुन् ॥
तूलिनी । स्त्री । शाल्मलिद्रुमे ॥ इत्यमराकल्पे ॥
तूलिफला । स्त्री । शाल्मलौ ॥
तूली । स्त्री । नील्याम् ॥ वर्त्याम् ॥ तूलिकायाम् ॥ चित्रलेखन्याम् । चित्रसाधनद्रव्ये । कूर्चिकायाम् ॥ ङीष् ॥
तूवर: । पुं । काले ऽश्मश्रुपुरुषे ॥ प्रौढाशृङ्गानडुहि । काले ऽजातशृङ्गे ऽपि ॥ मुखपद्मव्यञ्जनरहिते ॥ कषाय रसे ॥ तौति । तु: सौत्रो गत्यादौ । बाहुलकाद्वरोदीर्घश्च ॥ यद्वा । तनोति । बाहुलकात् ऊ: । तूश्चासौ वरश्च आच्छादक: ॥
तूवरी । स्त्री आढक्याम् ॥ सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् ॥
तूष्णींशील: । त्रि । तूष्णीके । मौनयुक्ते ॥ तूष्णीं शीलं यस्य ॥
तूष्णीक: । त्रि । मौनयुक्ते । मौनशीले ॥ तूष्णींशील: । शीलेकोमलोपश्च । केशा इति ह्रस्वेन मलोपसामर्थ्यात् अन्यथाठपमेवविदध्यात् । ठपि अव्ययानामितिटिलोपेन सिद्धत्वात् ॥
तूष्णीकाम् । अ । मौने ॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीम:काम्वक्तव्य: । भित्त्वादन्त्यादच:पर: ॥
तूष्णीम् । अ । मौने ॥ तोषणम् । तुषतुष्टौ । बाहुलाम् नीम् उपधाया ऊत् ॥ घटाकाशं महाकाशइवात्मानं परात्मनि । विलाप्याखण्डभावेन तूष्णीं भव महामुने इत्युपदेश: ॥
तूस्तम् । न । रेणौ ॥ जटायाम् ॥ तोसति । तुसशब्दे । बाहुलकात् तन् धातोर्दीर्घश्च ॥
तृखम् । न । जातीफले ॥
तृखम् । न । अर्जुने । तृणमात्रे ॥ तृ

णविशेषे नडादौ ॥ तृण्यते । तृणु अदने । घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणो न ॥ यद्वा । तृहति । तृहूहिंसायाम् । तृहेः क्नोहलोपश्च ॥ अग्निचौरभयं रोगो राजपीडा धनक्षतिः । सङ्ग्रहे तृणकाष्ठानां कृते । वस्त्रादिपञ्चके ॥

तृणकन्दः । पुं । कशेरुणि ॥

तृणकाण्डम् । न । तृणानां समूहे ॥ दूर्वादिभ्यःकाण्डः ॥

तृणकुङ्कुमम् । न । सुगन्धद्रव्यप्रभेदे । तृणपुष्पे । गन्धाधिके ॥ कटुत्वमुष्णत्वं कफमारुतशोफकण्डूतिपामाकुष्ठामदोषनाशित्वं परमभास्वरत्त्वञ्चास्यगुणाः ॥

तृणकुटी । स्त्री । कायमाने । तृणौकसि ॥

तृणकूर्म्मः । पुं । तुम्ब्याम् ॥

तृणकेतुः । पुं । } वंशे ॥
तृणकेतुकः । पुं । }

तृणगोधा । स्त्री । चित्रकोले ॥ कृकलासे ॥

तृणग्रन्थिः । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् ॥

तृणग्राही । पुं । नीलमणौ ॥ कपूर इति प्रसिद्धे मणिविशेषे । तृणमणौ ॥

तृणजातिः । स्त्री । उलपादौ ॥

तृणज्योतिः । न । रात्रौ प्रकाशशालिनि

लताविशेषे ॥

तृणता । स्त्री । कार्मुके । धनुषि ॥ तृणत्वे ॥ भावेतल् ॥

तृणद्रुमः । पुं । नारिकेलादिवृक्षेषु ॥ ताले ॥ गुवाके ॥ ताल्याम् ॥ केतक्याम् ॥ खर्जूरे ॥ खर्जूर्याम् ॥ हिन्ताले ॥

तृणधान्यम् । न । नीवारे । श्यामाकादौ । उडिधान इतिगौडभाषा ॥ तृणमिवधान्यम् अकृष्ट्योत्पन्नत्वात् ॥

तृणध्वजः । पुं । वंशे ॥

तृणनिम्बः । पुं । नेपालनिम्बे ॥

तृणपत्रिका । स्त्री । इक्षुदर्भायाम् ॥

तृणपत्री । स्त्री । गण्डाशिन्याम् ॥

तृणपुष्पम् । न । तृणकुङ्कुमे ॥

तृणपुष्पी । स्त्री । सिन्दूरपुष्पीवृक्षे ॥

तृणपूली । स्त्री । चाँच इतिगौडेषु प्रसिद्धे । चञ्चायाम् ॥

तृणमणिः । पुं । तृणग्राहिणि ॥

तृणमत्कुणः । त्रि । लग्नके । जामिन् इतिभाषा ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

तृणराजः । पुं । नारिकेले ॥ तालवृक्षे ॥ तृणानां राजा । टः ॥

तृणराजाह्वः । पुं । तालद्रुमे ॥ तृणराजइत्याह्वायस्य ॥

तृणराजाह्वयः । पुं । तालवृक्षे ॥ तृण

राजहस्त्याख्येयोयस्य ॥

तृणवल्वजा । स्त्री । वल्वजायाम् ॥

तृणबीजः । पुं । } श्यामाके ॥
तृणबीजोत्तमः । पुं । }

तृणशीतम् । न । गन्धतृणे । कत्तृणे ॥

तृणशीता । स्त्री । जलपिप्पल्याम् ॥

तृणशून्यम् । न । मल्लिकायाम् ॥ केतकीशाखिनः फले ॥ तृणशून्येत्यानेसाधु । तत्रसाधुरितियत् ॥ त्रि । तृणरहिते ॥

तृणषट्पदः । पुं । वरोले । वरटायाम् । वरडे इति ततैया इतिचभाषा ॥

तृणसारा । स्त्री । कदल्याम् ॥ तृणानिसारमस्याम् ॥

तृणसिंहः । पुं । कुठारे ॥

तृणहर्म्यः । पुं । मयटे । तृणनिर्म्मितकुटिकायाम् । मैडा इतिभाषा ॥

तृणाग्निः । पुं । वल्कले । तृणोत्थवह्नौ ॥

तृणाङ्घ्रिपः । पुं । मन्थानकतृणे ॥

तृणाञ्जनः । पुं । कृकलासे ॥

तृणाढ्यम् । न । पर्वततृणे । मृगप्रिये ॥

तृणाम्लम् । न । लवणतृणे । लूणियाघाक इतिभाषा ॥

तृणासृक् । पुं । तृणकुङ्कुमे ॥

तृणेक्षुः । पुं । वल्वजायाम् ॥

तृणोत्तमः । पुं । उलवैश्वतृणे ॥

तृणोद्भवः । पुं । नीवारे ॥

तृणौकः । न । कायमाने । तृणनिर्म्मितगृहे ॥

तृणौषधम् । न । एलवालुकाख्यगन्धद्रव्ये ॥

तृण्या । स्त्री । तृणसमूहे । तृणानां संहतौ ॥ तृणानांसमूहः । पाशादिभ्योयः ॥

तृतीयः । त्रि । त्रयाणां पूरणे । तीसरा इतिभाषा ॥ त्रेःसम्प्रसारणञ्चेतितीयप्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च ॥

तृतीयकः । पुं । तृतीयकस्तृतीयेऽह्नीतिलक्षणलक्षितेज्वरविशेषे ॥ तृतीयेऽह्नीत्यागमदिनंगृहीत्वा । यदुक्तम् । दिनमेकमतिक्रम्य योभवेत् सतृतीयक इति ॥ तृतीयेऽह्निभवः । कालप्रयोजनाद्रोगइतिकन् ॥ त्रिके ॥ तृतीयेन रूपेण ग्रहणम् । तावतिथंग्रहणमितिलुग्वाइतिकन् ॥

तृतीयप्रकृतिः । स्त्री । क्लीबे ॥ स्त्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीयाचासौप्रकृतिश्चेति विग्रहः ॥

तृतीया । स्त्री । तिथिविशेषे । चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलाक्रियारूपायाम् । तत्क्रियोपलक्षिते काले वा ॥ सकलगुणगभीरो भूमिपालानुरागी परनगरविगाही सर्वलोकोपकारी । परविषयनिवासी कौतुकी सत्य

वादी भवति निखिलविद्यो यस्तृतीयाप्रहृतः ॥ टा भ्याम् भिस् इति त्रिके ॥ टाप् ॥

तृतीयाकृतम् । त्रि । त्रिगुणाकृते । त्रिवारकृष्टक्षेत्रे ॥ तृतीयंकृतम् । कृञो द्वितीयतृतीयेति डाच् ॥

तृतीयाप्रकृतिः । स्त्री । नपुंसके ॥ स्त्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः तृतीयः प्रकारः । असमस्तमेतत् । समासे तु तृतीयप्रकृतिरेव ॥

तृपत् । पुं । चन्द्रे ॥ छत्रे ॥ तृप्यति तृप प्रीणने । संस्वत्तृपद्वहदिति अति प्रत्ययान्तो निपातितः ॥

तृपला । स्त्री । लतायाम् ॥ तृप्यति । तृप० । कलस्तृपश्चेति तृपतेः कल-प्रत्ययः ॥

तृप्तः । त्रि । हृष्टे । प्रमुदिते । प्रीते । तृप्तियुक्ते ॥ तृप्यति स्म । तृप० । क्तः ॥

तृप्तिः । स्त्री । तर्पणे । सौहित्ये । भक्षणादिनाकाङ्क्षानिवृत्तौ ॥ सर्व-कामावाप्तौ । अलम्प्रत्ययेनेच्छाविच्छित्तौ ॥ तर्पणम् । तृप० । स्त्रियां-क्तिन् ॥

तृप्रः । पुं । घृते ॥ पुरोडाशे ॥ तृप्यते-ऽनेन । तृप० । स्फायितञ्चीतिरक् ॥ न । काष्ठे ॥ दुःखे ॥

तृप्राशुः । त्रि । तृप्रं न सहते । आशुः ॥

तृफला । स्त्री । त्रिफलायाम् ॥ तृफति । तृफ तृप्तौ । कलस्तृपश्चेति चका-रात् तृफतेरपि कलः ॥

तृफुः । पुं । सर्पजातौ ॥

तृट् । स्त्री । लिप्सायाम् । वाञ्छायाम् ॥ उदन्यायाम् ॥ स्मरपुत्र्याम् । कामकन्यायाम् ॥ तर्षणम् । ञितृष पिपासायाम् । संपदादि क्विप् ॥

तृषा । स्त्री । तृषि ॥ भागुरिमते टाप् । तृषापि न कृशाममेति प्रयोगः ॥ शाकुन्तिकोरत्ने ॥

तृषाभूः । स्त्री । क्लोमनि । फोँपडा इतिभाषा ॥

तृषाहम् । न । जले ॥

तृषाहकम् । न । मधुरिकायाम् ॥

तृषाहा । स्त्री । मधुरिकायाम् ॥

तृषितः । त्रि । सतृषि । तृषयायुक्ते ॥ तृट् सञ्जाताऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

तृषितोत्तरा । स्त्री । असनपर्ण्याम् ॥

तृष्णक् । त्रि । लुब्धे ॥ तृष्यति । ञितृष० । तच्छीलः । स्वपितृषोर्नजिङ् ॥

तृष्णा । स्त्री । तर्षे । पिपासायाम् ॥ प्यास इतिभाषा ॥ लिप्सायाम् । अप्राप्ताभिलाषे । अनात्मीयस्वीकारेच्छायाम् ॥ इदं मे न चीयतामितीच्छायाम् ॥ उचितव्ययाकरणेनाधि

यमरावबोध्याशस्तत्र कार्यांशाशमाप तृ ष्णाभेदः ॥ लोभे ॥ या दुस्त्यजा दुर्म तिभि र्जीर्यतो या न जीर्यति । तां तृष्णां दुःखनिवहां शर्मकामो द्रुतं त्यजेत् ॥ तर्षणम् । जितृष० । तृषि शुषिरसिभ्यःकिदिति नः ॥ विशेषो भावशब्दाश्रयजत्वृष्णायाम् ॥

तृष्णाक्षयः । पुं । शान्तौ ॥ परमानन्द प्राप्तिहेतौ ॥ तथाचवेदव्यासः । य च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं मह त्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते ना र्हतः षोडशीं कलामिति ॥ पिपासा नाशे ॥ तृष्णायाः क्षयः ॥

तृष्णारिः । पुं । पर्पटे ॥ इतिराजनि- र्घण्टः ॥

ते । अ । त्वयेत्यर्थे ॥

तेजःकार्श्यम् । न । घृतादिकार्येष्वग्नि मान्द्यादौ ॥ तेजसःकार्श्यम् ॥

तेजःफलः । पुं । तेजफल इति तेजवल इतिच प्रसिद्धे वृक्षविशेषे । गन्धफ- ले । बहुफले ॥ अस्यगुणास्तु । तेजः फलः कटुस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्दीपनोम तः । वातश्लेष्माक्षिमुखवालरुक्- हरः स्मृतइति ॥

तेजनः । पुं । वंशे ॥ मुञ्जे ॥ शरमुञ्जे ॥ तेजयति शत्रु मग्निंवा । तिजनि शाने । णिच् । नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥

तेजनकः । पुं । गुन्द्रे । शराभिधतृणे ॥

तेजयति । तिज० चु० । तृणं कृत्वा ॥

तेजनी । स्त्री । मूर्वायाम् ॥ ज्योतिष्म त्याम् ॥ तेजति । तिजपालने । ल्यु ट् । गौरादिङीष् ॥

तेजपत्रम् । न । गन्धजाते । पत्रके । त्व क्पत्रे । तेजपात इति प्रसिद्धे वृक्षे ॥

तेजलः । पुं । कपिञ्जलपक्षिणि ॥

तेजवती । स्त्री । गजपिप्पलिकायाम् ॥

तेजः । न । दीप्तौ ॥ प्रभावे ॥ पराक्र मे ॥ रेतसि ॥ नवनीते ॥ बले ॥ तापकेज्योतिषि ॥ शरीरगतायां- कान्तौ ॥ सुवर्णे ॥ मज्जनि ॥ पित्ते ॥ असहने ॥ यथा । अधिक्षेपापमा नादेः प्रयुक्तस्य परेणयत् । प्राणात्य येप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ प्रागल्भ्ये ॥ पराभिभवसामर्थ्ये ॥ प रैरनभिभाव्यत्वे ॥ अप्रतिहतत्वे ॥ चैतन्यात्मकेज्योतिषि ॥ स्त्रीबाल कादिभिर्मूढैरनभिभाव्यत्वे ॥ लिङ्ग देहे ॥ हयवेगे ॥ तेजोनाम दर्पा- परनामा सत्त्वगुणविकारः प्रकाश- कोऽन्तःसारविशेषः । यथाहभोज- राजः । तेजो निसर्गजं सत्त्वं वाजि नां स्फुरणं रजः । क्रोधस्तम इतिज्ञे या श्चयोपिसहजा गुणाः ॥ तच्चद्विवि धम् । सततोत्थितं भयोत्थितंचेति

। यथाह स एव। यो रामसुवेऽजिताभश्च निसर्गात् प्रेरणं विना। अविच्छिन्न मिवाभाति तत् तेजः सततोत्थितम्॥ कथावादादिघातैर्यत् सात्त्वसात् स्फुरितमुत्तदिति॥ *॥ शब्दस्पर्शवत्त्वात् सलिलाद्रूपतन्मात्रादुत्पन्ने शब्दस्पर्शरूपगुणे तृतीये महाभूते॥ यथा। तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते। अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवम्॥ उष्णस्पर्शवत्तेजः। तद्द्विविधम्। नित्यमनित्यञ्च। नित्यं परमाणुरूपम्। अनित्यं कार्यरूपम्। पुनस्त्रिविधम्। शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरमादित्यलोके। इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्त्ति। विषयश्चतुर्विधः। भौमदिव्योदर्याकरजभेदात्। भौमं वह्न्यादिकम्। अविन्धनं दिव्यं विद्युदादि। भुक्तान्नस्य परिणामहेतुरौदर्यम्। आकरजं सुवर्णादीति तर्कसंग्रहः॥ स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम्। नैमित्तिकं द्रवत्वन्तु नित्यतादि च पूर्ववत्॥ इन्द्रियं नयनं वह्निः स्वर्णादि विषयो मत इति भाषापरिच्छेदः॥ तेजयति तेज्यतेऽनेन वा। तिज०। असुन्॥ तेजो जलमिति छान्दोग्य[illegible]॥

तेजस्कारः। त्रि। तेजोवृद्धिकारके॥

तेजस्वी। त्रि। तेजोयुक्ते॥ स्वकान्तिमति॥ तेजोऽस्यास्तीति विनिः॥

तेजस्विनी। स्त्री। ज्योतिष्मत्याम्॥ महाज्योतिष्मत्याम्॥ तेजवती तेजवत्काष्ठ तेजवत्यादिनामाख्याते तेजःफले॥ तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातनुत्। पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुच्या वह्निप्रदीपनी॥ भा[illegible]॥

तेजितः। त्रि। शाने। शाणादिना तीक्ष्णीकृते। शाणिते। निशिते॥ तेजस्य। तिज०। णिच्। क्तः॥

तेजीयान्। त्रि। तेजोयुक्ते॥ तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा॥

तेजोमन्थः। पुं। गणिकारिकायाम्॥ तेजोमन्थानि। भाष्य०। [illegible]॥

तेजोमयः। पुं। तेजःप्रचुरे चैतन्यप्रधाने ज्योतिर्मये। अन्तःकरणोपहितत्वात् वासनामये स्वप्ने॥

तेजोमात्रा। स्त्री। इन्द्रिये॥ तेजसो मात्रा॥

तेजोरूपम्। न। प्रकाशरूपे ब्रह्मणि॥ त्रि। प्रभारूपे॥

तेजोवती। स्त्री। गजपिप्पल्याम्॥ चव्ये॥ महाज्योतिष्मत्याम्॥ वह्नि

दुर्गाद्यप्रथमा । एकपीठमधिप्राय हेमप्राकारहगोपुरा । यत्रे तेजोवती व भिदुरमूलनिषेविता ॥ तेजस्वता स्वकाष्ठे ॥

तेजोह्वय: । पुं । क्षुद्राग्निमन्थे ॥

तेज: । पुं । नाम्नाङ्गविशेषे ॥ यथा । तेजेति शब्दस्तेन: स्वाम्मङ्गलानां प्रदर्शक: । तेजशब्देनोच्यते गौरी तशब्देनोच्यते हर: । तेजमाङ्गलिकत्वाच्चायं यशस्तेन प्रतिष्ठित इति सङ्गी० ॥

तेम: । पुं । समुन्दने । आर्द्रीभावे ॥ तेमनम् । तिम आर्द्रीभावे । घञ् ॥

तेमनम् । न । आर्द्रीकरणे ॥ निष्ठाने । व्यञ्जने । तीमना इति तेवण इति भाषा ॥ तिम० ल्युट् । तिम्यते ऽनेन आ करणे वा ल्युट् ॥

तेमनी । स्त्री । चुल्लिप्रभेदे ॥

तेवनम् । न । केलिकानने ॥ क्रीडायाम् ॥ तेवनेन वनं मत्वा नदीतीर्थो पकुञ्जकमिति रामायणम् ॥

तैक्ष्ण्यम् । न । तीक्ष्णतायाम् ॥

तैजस: । पुं । इन्द्रियाणां कारणे । राजसाहङ्कारे ॥ तेजोमयान्त:करणोपहित तत्काले स्वप्नप्रपञ्चस्थाने स्वमव्यष्ट्युपहितचैतन्ये ॥ तेजसि परमात्मनि स्थिते ॥ न । धातुद्रव्ये । सर्वधातु ... घृते ॥ तेजसोविकार: । तस्यविकार इत्यण् ॥ यथा । तेजो ऽस्यस्य । ज्योत्स्नादण् ॥ तीर्थविशेषे ॥ यज्ञवल्क्यादिभि: सैनापत्ये कार्त्तिकेयो ऽभिषिक्त: ॥

तैजसावर्त्तिनी । स्त्री । मूषायाम् ॥ तैजसस्य विकार: सुवर्णादि आवर्त्यते ऽस्याम् । वृतु वर्त्तने । णिजन्त: । अधिकरणे ल्युट् । ङीप् ॥

तैतिल: । पुं । गण्डकपशौ ॥ न । चतुर्थकरणे ॥ कलासुदक्षो बहुधाभिलाषी सुमूर्त्तिसन्तर्जितकामदेव: । भक्ता गुणानां कुशल: सुशीलस्तैतिलाख्यं करणं प्रसूतौ ॥

तैत्तिडीकम् । न । तित्तिडीकस्यावयवे ॥ तद्विकारे ॥ कोपधाच्चेत्यण् ॥ तित्तिडीकै:संस्कृते ॥ कुलत्थकोपधादण् ॥

तैत्तिर: । पुं । तित्तिरिखगे ॥ न । तित्तिरीणां गणे ॥ तित्तिरीणां समूह: । अनुदात्तादेरञ् ॥

तैत्तिरिक: । पुं । शाकुनिकविशेषे ॥ तित्तिरान् हन्ति । ठक् ॥

तैत्तिरीयक: । पुं । यजुर्वेदीयशाखाविशेषस्याध्येतरि ॥

तैत्तिरीया । स्त्री । यजुर्वेदशाखाविशेषे ॥

तैमिरिक: । त्रि । तिमिररोगयुक्तचक्षुषि ॥

तैरश्री । स्त्री । कुनीस्याम् । रागद्वेषु पविशेषे ॥

तैर्थिकः । पुं । तीर्थकरे । कपिलकणा-भुगादिषु ॥

तैर्य्यग्योनः । पुं । त्रिविधभूतादिसर्गेष्वेकस्मिन् सर्गे ॥ सचपशुमृगपक्षि-सरीसृपस्थावरभेदात् पञ्चविधोभवति ॥

तैलम् । न । तिलसर्षपादिजनितस्नेहे । प्रचये । स्नेहे । तेल इतिभाषा ॥ तिलस्यविकारः । तस्यविकारइत्यऽण् ॥ तिलादिस्नेहवस्तूनां स्नेह स्तैल मुदाहृतम् । तत्तुवातहरंसर्वंविशेषात्तिलसम्भवम् ॥ नास्तितैलात्परं किञ्चिदौषधंमारुतापहम् ॥ तिलतैलं गुरुस्थैर्यबलवर्णकरं सरम् । वृष्यं विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः ॥ सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहम् । वीर्य्योष्णं हिमंस्पर्शे बृंहणं रक्तपित्तकृत् ॥ लेखनं बद्धविण्मूत्रं गर्भाशयशोधनम् । दीपनं बुद्धिदं मेध्यं व्यवायि व्रणमेहनुत् ॥ श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं लघुताकरम् । त्वच्यंकेश्यञ्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजने ऽन्यथा ॥ छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्चिते । भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धविश्लिष्टदारिते ॥ तथाभिहतनिर्भुग्नमृगव्याघ्रादिविक्षते । बस्तौ पानेऽथ संस्कारे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥ सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥ * ॥ ननुतैल महंषयोः कथं सामानाधिकरण्य मित्याह । रूक्षादिदुष्टः पवनः स्रोतःसङ्कोचयेद्यदा । रसोऽसम्यग्वहन् कार्श्यं कुर्याद्रक्तादिवर्द्धनम् ॥ तेषु प्रविष्टसरतासौक्ष्म्यस्निग्धत्वमार्द्दवैः । तैलंचमं रसं नेतुं क्षमाणां तेन बृंहणम् ॥ व्यवायि सूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वैर्मेदसःक्षयम् । शनैः प्रकुरुते तैलं तेन लेखन मीरितम् ॥ दृतं पुरीषं बध्नाति स्खलितं तत् प्रवर्त्तयेत् । ग्राहकं सारकं चापि तेन तैलमुदीरितम् ॥ घृत मब्दात्परं पक्वं हीनवीर्यं प्रजायते । तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायिगुणाधिकम् ॥ तैलं स्वयोनिगुणकृद्वाग्भटेनाखिलं मतम् । अतः शेषस्यतैलस्यगुणाज्ञेयाःस्वयोनिवत् ॥ तैलानांसार्षपादीनां यथास्थानं गुणोदयम् ॥ * ॥ प्रातःस्नाने व्रते श्राद्धे द्वादश्यां ग्रहणे तथा । मद्यलेपसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत् ॥ इतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यशः ॥ * ॥ कर्मभूमंद

मिङ्गद्वयं कीर्तितलाभश्चसोमे भौमे गर्भर्भवति नियतं चन्द्रजे पुत्रलाभः । अर्थम्लानिर्भवति च गुरौ भार्गवे शोकयुक्तः स्तैलाभ्यङ्गात् तनयमरणं स्यात् शनैर्जैर्दीर्घमायुः ॥ सिद्धके ॥

तैलकन्दः । पुं । तिलाङ्कितदले । द्राव ककन्दे ॥ लोहद्रावित्वं कटुत्वमुष्णत्वं वातापस्मारविषशोफनाशित्वं सप्तबन्धकारित्वं देहसिद्धिकारित्व चेत्यस्यगुणा इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलकारः । पुं । तेली इति प्रसिद्धे व र्णसङ्करजातिप्रभेदे । धूसरे । चाक्रिके । तैलिनि ॥ कोटकस्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जातोयमिति । ब्र० ब्र० खं ॥

तैलकिट्टम् । न । खल इति भाषाप्रसिद्धे तैलमले । पिण्याके ॥

तैलङ्गः । पुं । अन्ध्रदेशे ॥ श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः । तैलङ्गदेशो देवेशि ध्यानाध्ययनतत्परः ॥

तैलचौरिका । स्त्री । तैलपायिकायाम् ॥

तैलद्रोणी । स्त्री । कण्ठपर्यन्तमज्जनार्थं तैलपूर्णकाष्ठादिनिर्मितपात्रविशेषे ॥ तत्रावस्थितिगुणाः । वातरोगव्याकुलरोगपङ्गुवाधिर्यमिन्मिनगद्गदध्वजभङ्गस्तब्धपृष्ठप्रचलितपवनगात्रकम्पकपाटीग्रीवाभङ्गापतन्त्रकयत्पधिरभवमूत्रकृच्छ्रवस्तिरोगेषु प्रशस्त मितिराजवल्लभः ॥

तैलधान्यम् । न । तिलादिषु ॥ तिलातसीचतोरीचद्विविधश्चापिसर्षपः । द्विधाराजीखाखसश्चबीजं कौसुम्भसम्भवम् । एतानितैलधान्यानिप्रोक्तानिपूर्वसूरिभिः ॥

तैलपर्णः । पुं । पर्वतविशेषे ॥ न । ग्रन्थिपर्णे ॥

तैलपर्णकम् । न । ग्रन्थिपर्णद्रव्ये ॥

तैलपर्णिकम् । न । हरिचन्दने ॥ तिलपर्णीवृक्षविशेषे जातम् । तत्रजातइत्यण् । ङीप् । स्वार्थेकन् । केऽण इतिह्रस्वः ॥ तैलपर्णीगिरिस्तत्राकर इतिस्वामी ॥ पुं । चन्दनविशेषे ॥

तैलपर्णी । स्त्री । मलयजे चन्दने ॥ श्रीवासे ॥ सिल्हके ॥ तिलपर्णीवृक्षेजाता । तत्रजातइत्यण् । ङीप् ॥

तैलपा । स्त्री । तैलपायिकायाम् ॥

तैलपायिका । स्त्री । सपक्षकीटविशेषे । परोष्ण्याम् । तिलचटा इति भाषा ॥ तैलं पिबति । पापाने । ण्वुल् ॥

तैलपिपीलिका । स्त्री । पिपीलिकाप्रभेदे । कपिजाङ्घिकायाम् ॥

तैलफलः । पुं । इङ्गुद्याम् ॥ बिभीतके ॥

तैलभाविनी । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे ॥

तैलमाली । स्त्री । वर्त्याम् ॥ दीपवृ

प्याम् ॥

तैलपाता । स्त्री । स्वधायाम् ॥ पतनम् पातः । तिलस्यपातः । तिलपातोऽस्याम् । घञः साऽस्यां क्रियेति ञः । घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे ञः स्यात् तदन्तात् स्त्रियाम् । श्येनतिलस्येति मुम् ॥

तैलसाधनम् । न । गन्धद्रव्यविशेषे । काकोले । कक्कोले । काकला इति गौडेषु प्रसिद्धे कोषफले ॥

तैलस्फटिकः । पुं । तृणमणौ ॥ इ० हे ॥

तैलाक्तः । त्रि । तैलेनसिक्ते ॥

तैलागुरु । न । दाहागुरुणि ॥

तैलाटी । स्त्री । वरटायाम् ॥

तैलाम्बुका । स्त्री । तैलपायिकायाम् ॥

तैलिकः । पुं । तैलकारे । तैलार्थं तिलादिबीजानां पेष्टरि ॥

तैली । पुं । तैलकारे । चाक्रिके ॥ त्रि । तैलसम्बन्धिनि ॥

तैलिनी । स्त्री । दशावर्त्याम् । तैलकीटे । षड्बिन्द्यायाम् ॥

तैलिशाला । स्त्री । तैलिकगेहे । यन्त्रगृहे ॥

तैलीनम् । न । तिल्ये । तिलक्षेत्रे ॥ तिलानां भवनं क्षेत्रम् । विभाषातिलेतिपक्षेखञ् ॥

तैषः । पुं । पौषमासे ॥ तिष्येणयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् । सास्मिन्-पौर्णमासीत्यर्थे सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽणित्यण् । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणियलोपः । ङीप् ॥ ततःसास्मिन् पौर्णमासीत्यण् ॥

तैषी । स्त्री । पौष्याम् ॥ तिष्येण युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । नक्षत्रेणेत्यण् । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणियलोपः । ङीप् ॥

तोकम् । न । अपत्ये । पुत्रदुहित्रोः ॥ तौति । तुः सौत्रो हिंसावृत्तिपूर्त्तिषु । बाहुलकात्कः ॥

तोक्मः । पुं । हरिते ॥ हरिद्वर्णे । अपक्वयवे ॥ पक्वयवाङ्कुरे इति श्रीधरस्वामी ॥ हरिद्वर्णे ॥ न । कर्णमले ॥ तकति तक्यते वा । तकहसनेऽथासेच । बाहुलकान्मः ओत्वञ्च ॥ मेघे ॥ इत्यजयपालः ॥

तोटकम् । न । द्वादशाक्षरपादे जगतीच्छन्दोभेदे ॥ यथा । विनिधेहि चतुःसगणं रुचिरं रविसङ्ख्यकवर्णकृतं सुचिरम् । फणिनायकपिङ्गलसंलपितं कुरु तोटकवृत्तमिदं रुचिरम् ॥ यथा । सकलं मनसा क्रियया जनितं समवेक्ष्य विनाशितयानुगतम् । परिचिन्तनकश्चिदितो निखिलाद्भवि माधिकृतेन न कश्चिदितीति ॥

तोडः । पुं । भेदे ॥ तोडनम् । तुडतो डने ॥ घञ् ॥
तोडनम् । न । दारणे ॥ हिंसने । भेदे ॥
तोत्रम् । न । प्रतोदे । प्राजने । गवादिपशूनां ताडनदण्डे ॥ वेणुके । हस्तिन ताडनदण्डे ॥ तुद्यतेऽनेन । तुदव्यथने । दाम्नीतिष्ट्रन् ॥
तोदः । पुं । व्यथायाम् ॥ तोदनम् । तुद० । घञ् ॥
तोदनम् । न । व्यथने ॥ तोत्रे । वृषभादिप्रेरणदण्डे ॥ तुद० । ल्युट् ॥
तोदितः । त्रि । प्रेरिते ॥
तोमरः । पुं । न । सर्वलायाम् । गडाँसाइति सबली इतिवा ख्याते ऽस्त्रे॥ हस्तक्षेप्यसशल्यदण्डे । रायबांस इतिभाषा ॥ सूचाग्रगदायाम् ॥ वाण्वादि (।ऽ) त्रिकले ॥ इन्दतीछन्दोभेदे ॥ यथा । प्रथमंकरं विनिधाय जगद्वयच्चनिधाय । कुरु तोमरं सुखकारि फणिराजवक्त्रविहारि ॥ यथा । सखि मादके मधुमासि व्रजसम्बरं किमिहासि । सद्रतेनकिं विहरामि किमुपावकं प्रविशामीति ॥
तोमरधरः । पुं । अग्नौ ॥ इतिशब्दा० ॥
तोमरिका । स्त्री । आढक्याम् । तुवर इतिभाषा ॥
तोयम् । न । अम्बुनि । जले ॥ एतच अमृतं तोय मभक्ष्यं सर्वसंज्ञकम् ॥ अमृतं वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः । सुरापानेन तुल्यं स्यादित्याह प्रजापतिः ॥ अगन्धमव्यक्तरसं शीतञ्च तृषापहम् । अच्छं लघु च पथ्यञ्च तोयंगुणवदुच्यते ॥ तौति । तु: सौत्रःगत्यर्थः । औणादिकोयः ॥ पूर्वाषाढायाम् ॥
तोयकामः । पुं । अम्बुवेतसे । परिव्याधे ॥ त्रि । जलाभिलाषिणि ॥
तोयकृच्छ्रम् । न । जलमात्रपानरूपव्रतविशेषे ॥ इतिमिताक्षरा ॥
तोयडिम्भः । पुं । घनोपले ॥ इ०शा० ॥
तोयदः । पुं । मेघे ॥ मुस्तके ॥ न । आज्ये ॥ त्रि । जलदातरि ॥ जलदानमाहात्म्यंमहाभारते दानधर्मे । अन्नदस्तेनरेन्द्र प्राणदस्तावदन्तु त । प्राणदानाद्धि परमंनदान मिह विद्यते ॥ अन्नं वापिप्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम । नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संप्रवर्त्तते ॥ अग्नौ षधोमहाराज वीरुधश्चजलौषधाः । यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशांपते ॥ तस्मात्पानीयदानाद्धि न परं विद्यते क्वचित् । तच्चद्यात्करो नित्यंयदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ धन्यं यशस्य मायुष्यं जलदानं विशाम्पते

। यथं स्नात्वाप्यधि कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयदः ॥ सर्वकामानवाप्नोतिकीर्त्तिं चैवेह शाश्वतीम् । प्रेत्य चानन्त्य मश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥ तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गं गत्वामहाद्युते । अक्षयान् समवाप्नोतिलोकानित्य-ब्रवीन्मनुरिति ॥ तोयंददाति । डुदाञ्° । कः ॥

तोयधरः । पुं । मुस्तायाम् ॥ सुनिषस्साख्यभेषजे ॥ घने । मेघे ॥ तोयस्यधरः ॥

तोयधिः । पुं । उदन्वति । समुद्रे ॥ तोयानि धीयन्तेऽत्र । डुधाञ्° । कर्मण्यधिकरणेचेतिकिः । आतोलोपः ॥

तोयधिप्रियम् । न । लवङ्गे ॥

तोयनिधिः । पुं । अब्धौ । समुद्रे ॥ तोयानि निधीयन्तेऽत्र । डुधाञः किः ॥ तोयानां निधिर्वा ॥

तोयपिप्पली । स्त्री । लाङ्गल्याम् । शकुलादन्याम् । गौडभाषया काँचड़ा इति प्रसिद्धे जलजशाके ॥ तोयस्य पिप्पलीव ॥

तोयपुष्पी । स्त्री । पाटलावृक्षे ॥

तोयप्रसादनः । पुं । न । कतके ॥ षष्ठी समासः ॥

तोयप्रसादनफलम् । न । कतकफले ॥

तोयफला । स्त्री । इर्वारौ ॥

तोयवल्ली । स्त्री । कारवेल्ले ॥

तोयशाला । स्त्री । प्रपायाम् ॥

तोयशुक्तिका । स्त्री । जलशुक्तौ ॥

तोयसूचकः । पुं । भेके ॥ इ० शब्दा० ॥

तोयात्मा । स्त्री । विष्णौ ॥ यथा । यस्य केशेषुजीमूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु । कुक्षौसमुद्राश्चत्वार स्तस्मै तोयात्मनेनमइति ॥

तोयाधिवासिनी । स्त्री । पाटलावृक्षे ॥

तोयेशः । पुं । वरुणे ॥ शतभिषायाम् ॥

तोरणः । पुं । न । बहिर्द्वारे । द्वारबाह्यभागे ॥ स्तम्भोपरि चिते सिंहद्वाराख्ये ॥ तुरन्त्यत्र । तुरत्वरणहिंसयोः । अधिकरणे ल्युट् युच्वा ॥ तोरयन्त्यत्रेतिवा । तुरउन्माने । रलयोरेकत्वम् ॥ ततुरन्त्यनेनवा । तुरत्वरणे । जौहोत्यादिकः ॥ न । कन्धरायाम् ॥ कन्धरातोरणं करोतीति हारावली ॥

तोलः । पुं । न । गुञ्जाशीतिसम्मिते । तोलके ॥

तोलकः । पुं । न । कोले । द्रङ्क्षणे । वटके । कर्षार्द्धे । अशीतिगुञ्जामिते ॥ षोडशमाषके पञ्चवतिरक्तिकापरिमाणे । तोला इतिभाषा । कर्षे ॥ इतिवैद्यकपरिभाषा ॥

तोषः । पुं । तुष्टौ ॥

तौच्छिकः । पुं । धनूराशौ ॥

तौलातिकम् । न । तुलातभङ्गकृतेमी मांसाशास्त्रे ॥

तौलिकः । पुं । शुक्तौ ॥ न । मुक्तायाम् ॥

तौरङ्गिकः । पुं । अश्वारोहे । सादिनि ॥

तौरायणिकः । पुं । यजमाने ॥ तुरायणं यज्ञविशेषं निर्वर्त्तयति । पारायण तुरायणेत्यादिना ठञ् ॥

तौर्य्यम् । न । तूर्य्यमुरजादौ भवेशब्द रूपे ॥

तौर्य्यत्रिकम् । न । नृत्यगीतवाद्येषु समुदितेषु ॥ तुरीत्वरायाम् । कृ धलोऽर्य्यम् । गुणं बाधित्वा बाहुल कादुलिचेतिदीर्घः । तूर्य्यमुरजादि तत्रभवं तौर्य्यंशब्दः । त्रयोंशा यस्य तत् त्रिकम् । सङ्ख्याया अतिशदन्ता याःकन् । तौर्य्योपलच्चितं त्रिकमिति विग्रहः ॥

तौलः । पुं । तुलाराशौ । तौलिनि ॥ त्रि । तुलासम्बन्धिनि ॥

तौलिकः । पुं । चित्रकारे ॥

तौलिकिकः । पुं । चित्रकारे । रङ्गाजीवे ॥

तौल्यम् । त्रि । तुलया परिच्छिन्ने ॥ तुल्यमेव । स्वार्थे ष्यञ् ॥

तौषारम् । न । दिव्योदकविशेषे । तुषारजले ॥ अपि मताः समुद्रान्ते वह्निरापस्तदुद्भवाः । धूमावयवनिर्मुक्तास्तौषाराख्यास्तुताः स्मृताः ॥ अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणान्तु ता हिताः ॥ तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वा तलं मपित्तलम् । कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहगण्डादिरोगनुत् ॥ नदी मारभ्य समुद्रपर्य्यन्तंवह्निरास्ते तद्भवा वह्निभवाः धूमावयवनिर्मुक्ताः धूमांशरहिता आपः तुषाराख्याः स्मृताः ॥ तुषारस्येदम् । तस्येदमित्यण् ॥

त्यक्तः । त्रि । हीने । विधूते । समुज्झिते । कृतत्यागे । छोडा इतिभाषा ॥ त्यज्यतेस्म । त्यजहानौ । क्तः ॥

त्यक्तव्यः । त्रि । त्यजनीये ॥

त्यक्तसर्व्वपरिग्रहः । त्रि । समस्तभोगोपकरणरहिते विरक्ते ॥ त्यक्ताः सर्वे परिग्रहा येन ॥

त्यजनम् । न । त्यागे । वर्ज्जने ॥

त्यः । त्रि । तच्छब्दार्थे ॥ सर्वादिः । त्यजति । त्यज० । त्यजितमियजिभ्यो-ड्डिदित्यादिः ॥ स्त्रियां त्या । क्लीबे त्यत् ॥ वाच्याकाशयोः ॥

त्यागः । पुं । दाने । अर्थिषु मुक्तहस्ततायाम् । धर्मेणोपार्जितार्थस्य सत्पात्रे विनियोगे ॥ वर्ज्जने ॥ सर्वकर्मफलाभिसन्धिवर्जने । कर्माधिकारिक

त्यागः

र्त्तृकफलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागे ॥ स च सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधो भवति ॥ यथा । नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्याग स्तामसः परिकीर्त्तितः ॥ १ ॥ दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ २ ॥ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन । सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ३ ॥ अपिच । विशेषणाभावात् विशेष्याभावात् उभयाभावाच्च त्रिविधो भवति । तथाहि । फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागः सत्यपि कर्मणि फलाभिसन्धित्यागादेकः १ । स च सात्त्विकत्वादादेयः ॥ सत्यपि फलाभिसन्धौ कर्मत्यागात् द्वितीयः २ । स च दुःखबुद्ध्याकृतो राजसः विपर्यासेन कृतस्तामसः इति भेदात् द्विविधो हेयो भवति ॥ फलाभिसन्धेः कर्मणश्च त्यागात् तृतीयः ३ । स च कर्मानधिकारिकर्त्तृको नैर्गुण्यरूपः ॥ सोऽपि साधनफलभेदेन द्विविधः । तत्र सात्त्विकेन फलाभिसन्धित्यागपूर्वककर्मानुष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धान्तःकरणस्योत्पन्नविविदिषस्य आत्मज्ञानसाधनश्रवणाख्य वेदान्तविचा-

त्यागी

राय फलाभिसन्धिरहितस्यापि कर्मणः कर्मणि परित्यागः कर्त्तव्य इति तत्साधनस्य कर्मणो वैतृष्ण्ये जातद्वारा ऽवहननस्य परित्यागः स एकः साधनभूतो विविदिषासन्न्यास उच्यते ॥ द्वितीयस्तु जन्मान्तरकृतसाधनाऽभ्यासपरिपाकाद्वस्मिन् जन्मनि आदावेवोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकृत्यस्य स्वत एव फलाभिसन्धेः कर्मणश्च परित्यागः फलभूतः स विद्वत्सन्न्यास इत्युच्यते ॥ * ॥ त्यागः प्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्वावलोकनात् । त्यागो हि महतां पूज्यः सद्यो मोक्षमयो यतः ॥ * ॥ त्यागेन युक्ता दिवमुत्पतन्ति त्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति । न त्यागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ति ॥ त्यजनम् । त्यजहानौ । घञ् ॥ विवेकिपुरुषे ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ उपेक्षायाम् ॥

त्यागफलम् । न । ज्ञाननिष्ठायाम् ॥

त्यागी । त्रि । दातरि ॥ शूरे ॥ वर्जनशीले ॥ सात्त्विकत्यागेन युक्ते ॥ न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुसज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥

त्यजति तच्छीलः । सम्पृचानुरुधेति घिनुण् ॥

त्यागिमः । त्रि । त्यागजे ॥ त्यागेन निर्वृत्तः । भावप्रत्ययान्तादिमप् ॥

त्याजितः । त्रि । विसर्जिते ॥ त्यजेर्ण्यन्तात् द्विकर्मकात् कर्मणि क्तः । ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणामित्युक्तेः ॥

त्याज्यः । त्रि । त्यागयोग्ये । वर्जनीये । वर्ज्ये ॥ तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यो त्याज्योधर्मस्य विक्रयः ॥ अपिच । पित्रं अतिशयंमन्त्रं शोधितं वाप्यशोधितम् । त्याज्यो भवति कौलानां दण्डनीयो ऽपिभूभृत इति ॥ त्यजेश्चेति ण्यति कवर्गादेशाभावः ॥

त्रङ्कः । पुं । प्रतिमार्गे ॥

त्रङ्का । स्त्री । प्रतिमार्गे । उद्गङ्के ॥

त्रपः । पुं । सलज्जे ॥ त्रपते । त्रपूष् लज्जायाम् । पचाद्यच् ॥

त्रपा । स्त्री । लज्जायाम् ॥ कुलटायाम् ॥ त्रपतेऽनया । त्रपूष्० । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । टाप् ॥ कुले ॥ कीर्त्तौ ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

त्रपाकः । पुं । म्लेच्छविशेषे ॥

त्रपारण्डा । स्त्री । वेश्यायाम् ॥

त्रपिष्ठः । त्रि । तृप्रतमे ॥ अयमेषामतिशयेनतृप्रः । अतिशायने इष्ठन् । प्रियस्थिरेति तृप्रस्यत्रबादेशः ॥

त्रपीयान् । त्रि । तृप्रतरे ॥ अतिशयेन तृप्रः । द्विवचनविभज्येति ईयसुन् ॥ प्रियस्थिरेति तृप्रस्यत्रबादेशः ॥

त्रपु । न । सीसके ॥ रङ्गे ॥ अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जतइव । त्रपूष० । शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्युः ॥

त्रपुकर्कटी । स्त्री । त्रपुष्याम् ॥

त्रपुटी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् ॥ इ० र० मा० ॥

त्रपुलम् । न । रङ्गे । राँग इति भाषा ॥

त्रपुषम् । न । कर्कटीप्रभेदे । सुधावासे । सुशीतले । लघुखीरा बालमखीरा इत्यादिभाषा ॥ त्रपुषं लघु नीलञ्च नवं तृट्क्लमदाहजित् । स्वादुपित्तापहं शीतं रक्तपित्तहरं परम् ॥ तत् पक्वमम्लमुष्णं स्यात् पित्तलं कफवातनुत् । तद्बीजं मूत्रलं शीतं रूक्षं पित्तास्रकृच्छ्रजित् ॥

त्रपुषी । स्त्री । कर्कट्याम् । खीरा इति भाषा ॥

त्रपु० । न । } रङ्गे ॥
त्रपुसम् । न । }

त्रपुसी । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् ॥ कर्कट्याम् ॥ लताविशेषे । पीतपुष्पायाम् । खीरा इति भाषा ॥

त्रयम् । न । त्रितये ॥ त्रयोऽवयवाः अस्य । सङ्ख्यायाअवयवेतयप् । द्वि

श्यांतवस्त्रायन्ना ॥

त्रयी । स्त्री । त्रिवेद्याम् । ऋग्यजुःसामाख्यश्रुतिचये ॥ ब्रह्माऽथपुरुषो रुद्रस्त्रयमेतत् त्रयीमयम् । सर्गादावृग्मयो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः । रुद्रःसाममयोऽन्ताय तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ पुरन्ध्र्याम् ॥ सुमतौ ॥ सोमराजीवृक्षे ॥ भवान्याम् । दुर्गायाम् ॥ यथा । ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगताप्रिया । त्रयीति पठ्यते लोकेदृष्टादृष्टार्थसाधिनीति देवी पुराणम् ॥ त्रितये ॥ टिड्ढेतिङीप् ॥

त्रयीतनुः । पुं । सूर्य्ये ॥ त्रयी तनुर्यस्यसः ॥

त्रयीधर्म्मः । पुं । त्रय्या विधीयमाने ज्योतिष्टोमादिकर्म्मणि ॥ त्रय्याःधर्मः त्रयीधर्मः ॥

त्रयीमुखः । पुं । ब्राह्मणे ॥ त्रयी मुखे यस्य ॥

त्रयोदशः । त्रि । त्रयोदशानाम्पूरणे ॥ तस्यपूरणेडट् ॥

त्रयोदश । त्रि । सङ्ख्याविशेषे १३ । तेरह इति भाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ त्रयश्च दश च । त्र्यधिकादशेति वा । त्रेस्त्रय इतित्रयस् । बह्वोत्वगुणाः ॥

त्रयोदशी । स्त्री । तिथिविशेषे ॥ सा च शुक्ल त्रयोदशकलाक्रियारूपा च

योदशकलाक्रियावच्छिन्नकालरूपा वेति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ रूपान्वितः सात्त्विकभाववीनः सुखी च बाल्ये जनतीप्रियश्च । सदालसः शिल्पगुणैकवेत्ता त्रयोदशी जन्मतिथिर्यदि स्यात् ॥

त्रय्यात्मा । पुं । सूर्य्ये ॥ त्रयीआत्मास्वरूपंयस्य ॥

त्रसम् । न । वने ॥ त्रि । जङ्गमे ॥ त्रसति । त्रसीउद्वेगे । पचाद्यच् ॥

त्रसनः । त्रि । सन्त्रासयुक्ते ॥

त्रसरः । पुं । तन्तुवायोपकरणविशेषे । सूत्रवेष्टने । तासनी इति गौडभाषा ॥ त्रसनम् । त्रसी० । अरन् ॥

त्रसरेणुः । पुं । परमाणुषट्के । संयुक्तद्व्यणुकत्रये ॥ जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ वैद्यकपरिभाषया त्रिंशत् परमाणुपरिमाणे । ध्वंस्याम् ॥ यथा । जालान्तरगतेसूर्यकरे ध्वंसीविलोक्यते । त्रसरेणुस्तु विज्ञेय स्त्रिंशता परमाणुभिरिति ॥ स्त्री । सूर्यपत्न्याम् ॥

त्रस्तः । त्रि । भीते ॥ चकिते ॥ न । शीघ्रे ॥

त्रस्नुः । त्रि । त्रासशीले । भीरौ ॥ त्रस्यति । त्रसी० । त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः

ज्ञः । नेडुशीतिनेट् ॥

चायम् । न । चायमाणायामोषधौ ॥ र क्षणे ॥ चि । रक्षिते ॥ चायतेस्म । चैङ् पालने । क्तः । नुदविदेतिपक्षेनत्त्वम् ॥ रक्षके ॥ चायते । कर्त्तरिल्युट्वा ॥

चाणा । स्त्री । चायमाणायाम् ॥

चात: । त्रि । रक्षिते ॥ चायतेस्म । चैङ्० । क्तः । नुदविदोन्दचाघाह्रीभ्यो न्यतरस्यामितिपक्षेनत्त्वाभाव: ॥

चाता । त्रि । पालयितरि ॥ चायते । चैङ्० । तृच् ॥

चान्तः । पुं । चावसाने शब्दे ॥ चोऽन्तोय स्य । यथा । यावान् कश्चित् चान्त: शब्दोऽयं नपुंसकेतु वोद्धव्य: ॥ यथा । पत्रच्छत्रचर्मभित्रकलत्रादयो नपुंसका: पठ्यन्ते ॥

चापुषम् । त्रि । चपुषोविकारे ॥ चपुज तुनो: षुगित्यण् ॥

चायन्ती । स्त्री । वार्षिके । चायमाणायाम् । बलभद्रिकायाम् ॥ चायंचा: । संपदादित्वात् क्विप् । चाम् अयति । इगतौ । शतृप्रत्यय: । उगितश्चे तिङीप् ॥ चायन्ती तुवरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा । ज्वरहृद्रोगगुल्मास्रभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥

चायमाणः । त्रि । रक्ष्यमाणे ॥

चायमाणा । स्त्री । वला इति बहुला इतिच गौडभाषाप्रसिद्धायां देववल्लायाम् । वार्षिकौषधौ । चायन्त्याम् ॥ अस्यागुणा यथा । शीतत्वंमधुरत्वं गुल्मज्वरकफास्रभ्रमतृष्णाक्षयग्लानिविषच्छर्दिविनाशित्वमिति राजनिर्घण्टः ॥ चायते । चैङ्० । शानच् चानश् वा ॥

चास: । पुं । भये ॥ चसीउद्वेगे । घञ् ॥ मनोर्द्धिषे ॥

चासजिह्म: । त्रि । भयक्लिष्टे ॥ चासेन जिह्म: ॥

चासदायी । त्रि । भयदातरि । शङ्कुरे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

चासनः । त्रि । भयावहे ॥

चय: । पुं । त्रिसङ्ख्यायाम् । तीनइति भाषा ॥ त्रि । सङ्ख्येये । त्रिसङ्ख्याविशिष्टे ॥ यथा चयोदेवा:नतुदेवानांचय: ॥ तरति । तॄ० । तरतेर्ड्रिः । चय: चीन् विश्वरूप्यादिरूपाणि ॥ तिस्रोभार्याश्चित्राणास्त्रयोभृत्याश्च वान्धवा: । ध्रुवंवेदविरुद्धाश्च नश्यन्ते मङ्गलप्रदा: इतिब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

चिंश: । त्रि । चिंशत्तमे । तीसवाँ इति भाषा ॥ चिंशत:पूरण: । तस्यपूरणे डट् ॥

चिंशक: । त्रि । चिंशद्भि:क्रीते ॥ चिंश

त्रिंशदभ्यां वुन् संज्ञायामित्यसंज्ञायामार्हीयेष्वर्थेषु वुन् । टिलोपः ॥

त्रिंशत् । स्त्री । सङ्ख्याविशेषे । तीस इति भाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ त्रयोदशतः परिमाणमस्य । पङ्क्ति विंशति त्रिंशच्चत्वारिंशदिति निपातनात् प्रकृतेस्त्रिन् भावः शच्च प्रत्ययः ॥

त्रिंशत्पत्रम् । न । कुमुदे । कैरवे ॥ त्रिंशत्सङ्ख्यकानि पत्राणि यस्मिन् तत् ॥

त्रिंशांशः । पुं । राश्यंशत्रिंशदंशे ॥ यथा । पञ्चपञ्चाष्टद्विवाणा विषमे त्रिंशदंशकाः । माहेयशनिजीवज्ञशुक्राणां व्युत्क्रमात्समे ॥ विषमराशौ कुजशनिगुरुबुधशुक्राणां पञ्चपञ्चाष्टसप्तपञ्चमितास्त्रिंशदंशकाः क्रमात् ज्ञेयाः । समराशौ व्युत्क्रमात् तेषां विपर्यये त्रिंशांशा ज्ञेयाः ॥ यथा मेषो विषमराशिः तत्र प्रथमावधि पञ्चांशा भौमस्य । षष्ठांशमारभ्य दशमांशपर्यन्तं पञ्चांशाः शनेः । एकादशांशमारभ्याष्टादशांशपर्यन्तमष्टावंशा गुरोः । ऊनविंशांशमारभ्य पञ्चविंशांशपर्यन्तं सप्तांशा बुधस्य । ततः षड्विंशांशमारभ्य त्रिंशांशपर्यन्तं पञ्चांशाः-शुक्रस्य त्रिंशांशाः क्रमात् ज्ञेयाः । मिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भेष्वप्येवम् ॥

समराशौ व्युत्क्रमाद्यथा । वृषे प्रथमांशमारभ्य पञ्चांशा भृगोः । ततो द्वादशांशपर्यन्तं सप्तांशा बुधस्य । ततो विंशांशपर्यन्तमष्टावंशा गुरोः । ततः पञ्चविंशांशपर्य्यन्तं पञ्चांशाः शनेः । ततस्त्रिंशदंशपर्यन्तं पञ्चांशाः कुजस्य त्रिंशांशाः ॥ एवं कर्ककन्यावृश्चिकमकरमीनेष्वपि बोध्याः ॥

त्रिकम् । न । पृष्ठाधरे । पृष्ठवंशाधोभागे । कटिभागे ॥ त्रये ॥ त्रिपथसंस्थाने ॥ त्रिफलायाम् ॥ त्रिकटुनि ॥ त्रिमदे ॥ यथा । गुडूचीसारसंयुक्तात् त्रिकषयसमन्वयात् । वातरक्तं निहन्त्याशु सर्वरोगहरस्त्वयः ॥ त्रयाणां सङ्घः । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति कन् ॥ तृतीयके ॥ तृतीयेन रूपेण ग्रहणं ग्रन्थस्य । तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वेति कन् पूरणप्रत्ययस्य च वा लुक् ॥ पुं । गोक्षुरे ॥

त्रिककुत् । पुं । त्रिकूटाचले ॥ त्रीणि ककुत् सदृशानि शृङ्गाण्यस्य ॥

त्रिककुद्धामा । पुं । विष्णौ ॥ ऊर्द्धाधोमध्याभेदेन तिसृणां ककुभां धामाश्रयोऽयः ॥ तिसृणां ककुभां दिशां समाहार इति विग्रहे तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति समाहारे द्विगुरेकवचनमित्येकवद्भावे समपुंस-

कमितिनपुंसकत्वमेव त्रिककुप् तस्य धाम अधिष्ठानं प्रकाशोवेति। इदञ्च समासात्मकमेकंनाम। त्रिस्रःकाकुभामितिभाष्यंन विग्रहप्रदर्शकं किन्तु फलितार्थकथनम् ॥

त्रिकटः। पुं। गोक्षुरके ॥

त्रिकटु। न। कटुत्रिके। त्र्यूषणे। व्योषे ॥ विश्वोपकुल्यामरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते॥ त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्। गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान् ॥ त्रयाणां कटूनां मरिचशुण्ठिपिप्पलीनां समाहारः॥

त्रिकण्टः। पुं। गोक्षुरके ॥ पञ्चगुप्ते। कच्छपीप्रभेदे। तिकांटायुक्त इतिभाषा ॥ टेङ्गरा इतिगौडप्रसिद्धे मत्स्ये ॥ न। कण्टकत्रये। मिलित वृक्षत्रयस्थितदमनीदुस्पर्शात्रयरूपे ॥ त्रीणि कण्टकानि यस्य यस्मिन्वा ॥

त्रिकण्टकः। पुं। गोक्षुरकवृक्षे ॥ लघुगर्गमत्स्ये ॥

त्रिकर्मकृत्। पुं। इज्याध्ययनदानानां कर्त्तरि ॥

त्रिकशूलम्। न। वातजन्यव्यथाविशेषे ॥ स्फिगस्थ्नोः पृष्ठवंशास्थ्नो यः सन्धिस्तत् त्रिकं स्मृतम्। तत्र वातेन या पीडा त्रिकशूलं तदुच्यते ॥

त्रिका। स्त्री। कूपस्थनेमौ। कूपस्थान्ते रज्ज्वादिधारणयन्त्रे ॥ तिस्रो ऽस्र्यो ऽस्याः। सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्वितिकन् ॥

त्रिकायः। पुं। सुगते ॥ त्रयःकाया अस्य ॥

त्रिकार्षिकम्। न। मिलितनागराऽतिविषामुस्तात्रयरूपे ॥

त्रिकालम्। न। कार्यकालतत्पूर्वापरकालेषु ॥

त्रिकालज्ञः। त्रि। सर्वज्ञे ॥ पुं। बुद्धे ॥ त्रिकालं जानाति। ज्ञा०। आतइ-त्विकः ॥

त्रिकालदर्शी। पुं। मुनौ ॥ त्रि। सर्वज्ञे। भूतभविष्यद्वर्त्तमानवेत्तरि ॥ त्रिकालं पश्यति। दृशिर्०। सुप्या दिस्वाच्छिनिः ॥

त्रिकालवित्। पुं। बुद्धे ॥ त्रि। त्रिकालज्ञे ॥ त्रिकालं वेत्ति। विद०। क्विप् ॥

त्रिकूटः। पुं। त्रिककुत्पर्वते। लङ्कापुराधारे। सुवेले ॥ क्षीरोदार्णवतीरवर्त्तिनिशैलविशेषे। यत्र गजेन्द्रो गरुडगामिना श्रीनारायणेनोद्धृतः। अस्य वर्णनं वामनपुराणे द्रष्टव्यम् ॥ न। सामुद्रलवणे ॥

त्रिकूटपर्वतः। पुं। तीर्थविशेषे ॥

त्रिकूटलवणम्। न। शोणीलवणे ॥

चिकोणम् । न । लग्नात् नवमपञ्चम स्थानयोः ॥ योनौ ॥ कामरूपपीठे ॥ करतोयां समारभ्य यावद्दिक्करवासिनी । शतयोजनविस्तारं चिकोणं सर्वसिद्धिदम् ॥ चि । त्र्यस्रे ॥

चिकोणफलम् । न । शृङ्गाटके ॥

चिचारम् । न । चारचये ॥

चिचुरः । पुं । कोकिलाचवृक्षे ॥

चिचम् । न । चपुषे ॥

चिखट्टम् । न । खट्वाचये ॥ तिसृणां खट्वानां समाहारः ॥

चिखट्टी । स्त्री । चिखट्टे ॥ द्विगोरिति ङीप् ॥

चिगङ्गम् । न । तीर्थविशेषे ॥

चिगणः । पुं । चिवर्गे ॥ चयाणांधर्मार्थकामानां गणः ॥

चिगर्त्तः । पुं । सुशर्माख्यनृपतेर्देशे । जालन्धरे ॥ तद्देशजे चिगर्त्ताः ॥ गणितान्तरे ॥

चिगर्त्तकः । पुं । चिगर्त्ते ॥ चिगर्त्तएव । स्वार्थे कः ॥

चिगर्त्ता । स्त्री । कामुकाङ्गनायाम् ॥ घुर्घुरिकायाम् ॥

चिगुणम् । न । प्रधाने । प्रकृतौ ॥ चयोगुणाःसुखदुःखमोहा अस्येतिव्युत्पत्तेः । तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतं पराकृतं भवति ॥

व्यक्ते ॥ सत्त्वरजस्तमस्सु ॥ चयाणां गुणानां समाहारः ॥ चि । गुणचययुक्ते ॥

चिगुणा । स्त्री । तुल्यगुणचयात्मिकायां प्रकृतौ ॥

चिगुणाकृतम् । न । चिहल्ये । चिःकृष्टक्षेचे ॥ चिगुणङ्कृतम् । सङ्ख्यायाश्चगुणान्ताया इतिडाच् ॥

चिगुणात्मकम् । न । अज्ञाने ॥ गुणास्तोहितशुक्लकृष्णाः अज्ञानकार्येषु तेजोवन्नेष्व वान्तरप्रकृतिषु श्रुतिप्रसिद्धाः । तथाच कार्यगतचिरूपेण कारणमप्यज्ञान मव्याकृतात्मकं चिरूपेण चिगुणात्मकम् । यद्वा रजसत्त्वतमोलक्षणास्त्रयोगुणास्तद्युक्तमज्ञानं गुणगुणिनो रभेदविवक्षयाचिगुणात्मकं भवति ॥ चयोगुणा आत्मानो यस्य ॥

चिगुणितः । चि । चिराहत्तकृते ॥

चिजटा । स्त्री । राक्षसीविशेषे ॥ सीतापक्षपातिनीयं रावणालये ॥ चिलटके ॥

चिजातम् । न । समानतया मिलिते षुत्वगेलापत्रेषु ॥ यथा । एलादिचिभिरुद्दिष्टं चिजातं चिसुगन्धिकम् । चतर्जातं सनागन्तु द्दयंवातकफापहमिति ॥

त्रिजातकम् । न । त्रिसुगन्धौ । तुल्यांशु त्वगेलापत्रकेषु ॥ एतच्च रोचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् । लघु पित्ताग्निकृत् वर्ण्यं कफवातविषापहम् ॥ त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं चा तुर्जातक मुच्यते ॥

त्रिणता । स्त्री । धनुषि ॥ त्रिषु स्थानेषु नता । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् ॥ टाप् ॥

त्रिणाचिकेत: । पुं । अध्वर्युव्रते ॥ तद्योगात् पुरुषे ॥ त्रि:कृत्वो नाचिकेतोऽग्निश्चितो येन तस्मिन् ॥ तद्विद्यान तदध्ययन तदनुष्ठानवान् वा य स्तस्मिन् ॥

त्रिणेत्र: । पुं । त्र्यम्बके । हरे ॥ त्रि । नेत्रत्रयविशिष्टे ॥ त्रीणि नेत्राणि यस्य । पूर्वपदात् संज्ञायामग इति गिरिन द्यादीनांवेति वा णत्वम् ॥

त्रितयम् । न । तत्त्वानां त्रये ॥ त्रयाणां तत्त्वानां समाहार: ॥

त्रितयम् । न । त्रये ॥ त्रयोऽवयवा अस्य । सङ्ख्याया अवयवेतयप् ॥

त्रिदण्डम् । न । वाक्दण्डमनोदण्डकायदण्डाख्ये दण्डविशेषे ॥ पुं । सन्न्यासाश्रमे ॥ यथा । यस्त्वसंयतषड्वर्ग: प्रचण्डेन्द्रियसारथि: । ज्ञानवैराग्यरहित स्त्रिदण्ड मुपजीवती तिविष्णुभागवतम् ॥ त्रयाणां दण्डानां समाहार: ॥ त्रिदण्डमस्त्यस्य । अच् ॥

त्रिदण्डी । पुं । त्रिदण्डधारिणि सन्न्यासिविशेषे ॥ वाङ्मन:कायानां निषिद्वाभिधानासत्सङ्कल्पप्रतिषिद्वव्यापार त्यागवति ॥ यथा मनु: । वाग्दण्डोथ मनोदण्ड: कायदण्ड स्तथैव च । यस्यैते निहितावुद्वौ त्रिदण्डीतिसउच्यते इति ॥ त्रिदण्डमस्यास्ति । इनि: ॥

त्रिदला । स्त्री । गोधापदीलतायाम् ॥

त्रिदलिका । स्त्री । चर्मकषायाम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिदश: । पुं । देवे । निर्जरे ॥ तृतीया यौवनाख्या दशा यस्य स: । त्रिश ब्दस्यतृतीयार्थता त्रिविभागवत् । त्रिदशयो:सङ्ख्ययेतिबहुव्रीहि: । बहुव्रीहौसङ्ख्येयेडजबहुगणात् इतिडच् ॥ त्रीन् तापान् दशति । दंशदशने । मूलविभुजादित्वात् क: । पृषोदरादित्वान्नलोप इति वा ॥ जन्मसत्ताविनाशाख्या स्तिस्रोदशा: यस्य । ननु मर्त्यानामिव बाल्ययौवनवार्द्धक्याख्या: ॥ त्रयस्त्रिंशद्देवमुख्यगण ॥ त्र्यधिका स्त्रिंशत्सङ्ख्या त्रिदशा: । अधिकान्तरूपार्थोन्तर्भावेनैकार्थीभाव: । ते च अर्कादादश रुद्राएकादश वसवोष्टौ विश्वेदेवौ द्वाविति ॥ एकएवाच

शब्दस्यान्येकोभयार्थे इति ह्रस्वताधिका राशिदशमारभ्य व्याख्यातः॥

त्रिदशगोपः। पुं। इन्द्रगोपकीटे॥

त्रिदशदीर्घिका। स्त्री। स्वर्गङ्गायाम्॥

त्रिदशमञ्जरी। स्त्री। तुलस्याम्॥

त्रिदशवर्त्म। न। नभसि॥ त्रिदशानां वर्त्म।

त्रिदशाचार्य्यः। पुं। जीवे। सुरगुरौ॥ त्रिदशानाम् आचार्यः॥

त्रिदशाधिपः। पुं। शक्रे॥

त्रिदशाध्यक्षः। पुं। विष्णौ॥ गुणावेशेन सञ्जातानां तिसृणां दशानां आग्रदादीनां अध्यक्षः स्वामी॥ त्रिदशानां देवानां वा अध्यक्षः॥

त्रिदशायुधम्। न। वज्रे॥

त्रिदशारिः। पुं। दैत्ये॥ त्रिदशानाम् अरिः॥

त्रिदशालयः। पुं। स्वर्लोके॥ त्रिदशानाम् आलयः॥ सुमेरुपर्व्वते॥

त्रिदशावासः। पुं। त्रिविष्टपे। स्वर्गे॥ त्रिदशानाम् आवासः॥

त्रिदशाहारः। पुं। अमृते। पीयूषे॥

त्रिदशेश्वरी। स्त्री। दुर्गायाम्॥

त्रिदालिका। स्त्री। चर्म्मकषायाम्॥

त्रिदिनव्रतम्। न। नैमित्तिकेव्रतविशेषे॥ यथा। खरकुक्कुटकोलाँश्च विश्री शनोद्विजातयः। भीषयित्वं चरको पिशुद्धोयु त्रिदिनव्रतात्॥ दिवसेकं निराहारो द्वितीयं कणभोजनः। तृतीयन्तु नयेदह्नि त्रिदिनव्रतमस्ति केइतिकुलार्णवसेतुः॥

त्रिदिनस्पृक्। पुं। व्यहस्पर्शे। अहस्तिथित्रयस्पर्शने॥ यथा। त्रिदिनस्पृक् दिनत्रयस्पर्शनादह्नः। तथाहोरात्रस्य वारद्वयेन तिथ्यन्तद्वयं यदि स्पृश्यते तदा त्रिदिनस्पृक् स्यादित्यर्थः॥

त्रिदिवः। पुं। स्वर्गे॥ त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्राः दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः। हलश्चेति घञ्। संज्ञापूर्व्वकत्वान्न गुणः॥ यद्वा। सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा दीव्यन्ति व्यवहरन्ति प्रकाशन्ते वा। इगुपधत्वात्कः॥ यद्वा तृतीयाद्यौः। पञ्चर्थकविधानम्। वृत्तिविषये सङ्ख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वम्॥ न। खे। नभसि॥ सुखे॥

त्रिदिवा। स्त्री। नदीविशेषे॥

त्रिदिवेशः। पुं। देवे। निर्ज्जरे॥ त्रिदिवस्य ईशः॥

त्रिदिवोद्भवा। स्त्री। स्थूलैलायाम्॥

त्रिदिवौकाः। पुं। देवे। सुरे॥

त्रिदृक्। पुं। शिवे। महादेवे॥ त्रि। त्रिनेत्रे॥

त्रिदोषः। पुं। सन्निपाते॥ न। वात-

पित्तकफरूपे दोषत्रये ॥

त्रिदोषजः । पुं । त्रिदोषजनिते सन्नि पातरोगे ॥ अस्य पूर्वरूपम् । सर्व-लिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ॥ सर्वदोषप्रकोपजे पूर्वं सर्वलिङ्गसमावायः । कतिपयितजृम्भाभेषदाहाद्या रुचिसहितानां श्रमादीनां समवायो भवति ॥ * ॥ त्रिरज्वरे वातकफोत्थयोवा त्रिदोषजेवाद्यमूलमिश्रः । किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्ध्यर्थिनेवा त्रिवृतादिमिश्रः ॥

त्रिधा । अ । त्रिप्रकारे ॥ यथा । त्रिधाकरोति ॥

त्रिधातुः । पुं । गणेशे ॥ न । धातुत्रये ॥

त्रिधामा । पुं । विष्णौ ॥ शिवे ॥ अग्नौ ॥ मृत्यौ ॥ त्रीणिधामानि स्थानानि भूरादीनि सत्त्वादीनि वा यस्य सः ॥ न । स्त्री । धामत्रये ॥

त्रिधारकः । पुं । गुण्डतृणे ॥

त्रिधारस्नुही । स्त्री । व्यस्ने । स्नुहीविशेषे ॥

त्रिधाविशेषः । पुं । सूक्ष्मादिविशेषे ॥ यथा । सूक्ष्मामातापितृजाः सहप्रभूतै स्त्रिधाविशेषाः स्युः । सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजानिवर्त्तन्त ॥ सूक्ष्मशरीरमेकः मातापितृजोद्वितीयः महाभूतानिहतीयोविशेषः । तेषांमध्ये सूक्ष्मानियताः माता पितृजानिवर्त्तन्ते कीटाका वा भस्मान्ता वा विडन्ता वेति ॥ त्रिप्रकारको विशेषः ॥

त्रिधासर्गः । पुं । भूतादिसर्गे ॥ अष्टविकल्पोदैव स्तैर्यग्योनश्चपञ्चधाभवति । मानुष्यश्चैकविधः समासतोयं त्रिधासर्गः ॥ ब्राह्मः प्राजापत्यः ऐन्द्रः पैत्रः गान्धर्वः याक्षः राक्षसः पैशाच इत्यष्टविकल्पोदैवः सर्गः । १ ॥ पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इतिपञ्चविधस्तैर्यग्योनः सर्गः । २ ॥ मानुष्यस्त्वेकविधः । ३ ॥ ब्राह्मणाद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षया संस्थानस्य चतुर्ष्वपिवर्णेष्वविशेषात् ॥

त्रिनयनः । पुं । त्रिषमनयने । शिवे ॥ त्रीणिनयनान्यस्य । क्षुभ्नादिषुचेति निषेधात् पूर्वपदात् संज्ञायामग इतिणत्वाभावः ॥ त्रि । नेत्रत्रयवति ॥

त्रिनयना । स्त्री । उमायाम् ॥ टाप् ॥

त्रिनेत्रः । पुं । शिवे । हरे ॥ त्रीणिनेत्राणियस्य ॥ त्रि । नेत्रत्रयविशिष्टे ॥

त्रिनेत्रचूडामणिः । पुं । शशाङ्के । चन्द्रे ॥

त्रिनेत्रा । स्त्री । वाराहीकन्दे ॥ नेत्रत्रययुक्तायाम् ॥

त्रिपञ्च । त्रि । त्रिगुणितपञ्चसु । पञ्च

त्रिपथ	त्रिपदी

दर्शनम् ॥

त्रिपथाङ्गम् । न । पञ्चदशसङ्ख्याकाङ्गेषु निदिध्यासनाङ्गसाधकसाधनविशेषेषु ॥ तानि यथा । यमोहि नियमस्त्यागो मौनं देशश्च कालता । आसनं मूलबन्धश्च देहसाम्यञ्च दृक्स्थितिः ॥ प्राणसंयमनञ्चैव प्रत्याहारश्च धारणा । आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्यङ्गानि वै क्रमात् ॥ एषां तु लक्षणं स्वस्वस्थाने ज्ञेयं मनीषिभिः ॥

त्रिपताकम् । न । रेखात्रयाङ्कितभाले ॥

त्रिपत्रः । पुं । बिल्वे ॥ न । दलत्रयवति बिल्वपत्रे ॥ यथा । विष्णुरुवाच । ऊर्द्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् । अहं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदलमित्यथ । तेनेति बृहद्धर्मपुराणे ११ अध्यायः ॥

त्रिपत्रकः । पुं । किंशुकवृक्षे । पलाशे ॥

त्रिपत्री । स्त्री । पत्रत्रये ॥ द्विगोरिति ङीप् ॥

त्रिपथम् । न । त्रिमार्ग्याम् ॥ त्रयाणां पथां समाहारः । तद्धितार्थेतिसमासः । ऋक्पूरिति समासान्तः । पथः सङ्ख्याव्ययादेरिति क्लीवता ॥

त्रिपथगा । स्त्री । भागीरथ्याम् । गङ्गायाम् ॥ त्रीन्पथो गच्छति । त्रिभिः पथिभिर्गच्छतिवा । गमू० । अन्येभ्यो दृश्यते ॥ यद्वा । त्रिपथेन गच्छति । डः ॥ टाप् ॥ त्रिन्तारयते मर्त्यान् नागांस्तारयतेप्यधः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता ॥

त्रिपदा । स्त्री । ऋग्विशेषे ॥ त्रयः पादा अस्याः । सङ्ख्यासुपूर्वस्येति पादस्यान्त्यलोपः । टाबृचीति टापि भस्यात् पादः पत् ॥ हंसपदीवृक्षे ॥

त्रिपदिका । स्त्री । तिपाई इति प्रसिद्धे आधारविशेषे ॥ अर्घ्याद्यर्थधातुनिर्मिते त्रिपादयुक्ते शङ्खादिपात्राधारे ॥

त्रिपदी । स्त्री । गोधापदीलतायाम् । हंसपद्याम् ॥ हस्तिगात्रबन्धे ॥ त्रिपदी पादबन्धनमितियादवः ॥ अर्घ्यादिपात्राधारे ॥ त्रयःपादाअस्याः सङ्ख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यान्त्यलोपः । पादोन्यतरस्यामिति ङीपि भत्वात् पादःपदिति पद्भावः ॥ पादत्रययुक्तायाम् ॥ भाषाकविताया छन्दोविशेषे । यथा । पञ्चघटिकान्ता यदियमकान्ता द्वादशपरिणतमात्रा । किन्नरगीतिस्त्रिदितिनिवीतिः स्याद्वैसमाचरगात्रा ॥ त्र्यपादान्तउदाहृतः ॥ यैषा सङ्गीतकेनित्यं निवीतिः किन्नराख्यिका ॥ सैव स्यात् प्राकृतेगाने त्रपदीतिपरिस्मृता ॥ इतिकाव्योदयः ॥

त्रिपर्णः । पुं । किंशुके ॥

त्रिपर्णा । स्त्री । वनकार्पास्याम् ॥

त्रिपर्णिका । स्त्री । कन्दविशेषे । अम्लवल्ल्याम् । कन्दालौ ॥

त्रिपर्णी । स्त्री । शालपर्ण्याम् ॥ वनकार्पास्याम् ॥ पृश्निपर्णीभेदे ॥

त्रिपात्-द् । पुं । विष्णौ ॥ ज्वरे ॥ त्रयः पादा अस्य । संख्यासुपूर्वस्येतिपादस्यान्तलोपः ॥

त्रिपादिका । स्त्री । हंसपदीलतायाम् ॥

त्रिपिबन् । पुं । वार्द्धीणसे ॥ नद्यादौ पयः पिबतो यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च । त्रिभिः पिबति । पा० । शतृ ॥

त्रिपिष्टपम् । न । स्वर्गे ॥ त्रिदशानां पिष्टपम् । पृषोदरादित्वाद् दशशब्दलोपः ॥ तृतीयं पिष्टपम् त्रिपिष्टपम् । पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थत्वान्न प्रयुज्यते त्रिभागवत् । मर्त्यपातालापेक्षया तृतीयं पिष्टपं भुवनम् ॥

त्रिपिष्टपसद् । पुं । देवतायाम् ॥ त्रिपिष्टपे दिवि सीदतिवर्त्तते । षद्लृ० । क्विप् ॥

त्रिपुटः । पुं । सतीनके । खिसारीति प्रसिद्धे कलाये ॥ त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् । कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकः शीतलस्तथा ॥ कि-ञ्चिद्वातप्रकोपकारी वातातिकोपनः ॥ तीरे ॥ तालके ॥ हस्तभेदे ॥ गोक्षुरे ॥

त्रिपुटा । स्त्री । मल्लिकायाम् ॥ सूक्ष्मैलायाम् ॥ त्रिवृदोषधौ ॥ त्रयः पुटा यस्याः ॥ कर्णस्फोटायाम् ॥ रक्तत्रिवृति ॥ स्थूलैलायाम् ॥ देवीविशेषे ॥

त्रिपुटी । पुं । एरण्डे ॥

त्रिपुटी । स्त्री । त्रिवृतायाम् ॥ त्रयाणां पुटानां समाहारे ॥ त्रयाणां ज्ञातृज्ञानज्ञेयादिरूपाणां पुटानामाकाराणां समाहारः । द्विगोरिति ङीप् ॥

त्रिपुटीफलः । पुं । एरण्डे ॥ त्रिपुटी फले यस्य ॥

त्रिपुण्ड्रम् । न । भालस्थतिर्य्यग्रेखात्रयाङ्किततये ॥ ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्त्रिपुण्ड्रकम् । अर्द्धचन्द्रञ्च वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः ॥ * ॥ विनाभस्मत्रिपुण्ड्रेण विनारुद्राक्षमालया । पूजितोपिमहादेवो न स्यात्तस्यफलप्रदः ॥ तस्मान्मृदापिकर्त्तव्यं ललाटे तु त्रिपुण्ड्रकमितिस्मृतिः ॥ मृत्स्नया भस्मना वापि त्रिपुण्ड्रं बिन्दुसंयुतम् । ललाटे तिलकं कुर्याद् गायत्र्या बद्धकुन्तल इति महानिर्वाणतन्त्रम् ॥ येषां वपुर्मनुष्याणां त्रिपुण्ड्रे

कविनाश्रितम् । श्मशानसदृशं तत्-
शास्त्रमेवं पुण्यकृज्जनैरितिदेवी-
भागवतम् ॥ अपि च तत्रैव नारदं प्रति
नारायणवाक्यम् । त्रिपुण्ड्रं ये विनि
न्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते । धारयन्ति
च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते ॥ तिर्य
ग्रेखाः प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्वदेहिना
म् । तथापि मानवा मूर्खा न कुर्वन्ति
त्रिपुण्ड्रकमिति ॥ त्रयाणां पुण्ड्राणां
समाहारः ॥ तद्धितार्थेत्यादिना स
मासः ॥

त्रिपुण्ड्रकम् । क्ली । त्रिपुण्ड्रे ॥ वक्त्रालला
टगास्तिस्रो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकमि
तिहारावली ॥ त्रिपुण्ड्रमेव । स्वा-
र्थे कः ॥

त्रिपुरः । पुं । असुरविशेषे ॥ क्ली । मय
दानवविरचिते कामचारिणि पुरत्र
ये ॥ त्रयाणां पुराणां समाहारः त्रि
पुरम् । तद्धितार्थेतिसमासः । पात्रा
दित्वात् स्त्रीत्वाभावः ॥

त्रिपुरदहनः । पुं । शिवे । हरे ॥

त्रिपुरभैरवी । स्त्री । देवीविशेषे ॥

त्रिपुरमल्लिका । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे
। क्षेमशायाम् । त्रिपुरमालिकेति
गौडेषु ख्यातायाम् ॥

त्रिपुरमालिका । स्त्री । मोहिन्याम् ।
वटपत्रायाम् ॥

त्रिपुरा । स्त्री । चतुर्वर्गप्रदायां परदे
वतायाम् ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैस्त्रि
दशैरर्चितापुरा । त्रिपुरेतितदाना
मकथितं दैवतैस्तव ॥ अपि च । त्रि
कोणं मण्डलञ्चास्यास्त्रिपुरन्तु त्रिरे
खकम् । मन्त्रस्त्र्यक्षरं प्रोक्तं तथा रू
पत्रयं पुनः ॥ त्रिविधा कुण्डलीशक्ति
स्त्रिदेवानाञ्च सृष्टये । सर्वं त्रयं त्रयं
यस्मात् तस्मात्तु त्रिपुरा मतेति ॥

त्रिपुरान्तकः । पुं । महेश्वरे । शूलिनि
। शिवे ॥ त्रयाणां सुवर्णरौप्यलौहा-
नां मयादिनामकानां दैत्यत्रयाणां
वा पुराणि तेषामन्तकोनाशकः । त्र्य
वयवं पुरं त्रिपुरं तस्यान्तकः ॥ त्रया
णां पुराणां समाहारः । पात्रादिरि
ति कश्चित् तन्न । तथासति पञ्चपा-
त्रीतिवत् त्रिपुरीति प्रयोगाभावः
स्यात् ॥

त्रिपुरारिः । पुं । सदाशिवे ॥

त्रिपुरी । स्त्री । चेदिपुर्याम् । त्रिपुरा
इति प्रसिद्धे देशे ॥

त्रिपुषा । स्त्री । कृष्णत्रिवृति ॥

त्रिपुष्करम् । क्ली । ब्रह्मकृततीर्थविशेषे ।
ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठेषु त्रिषु पुष्कराभि
धह्रदेषु ॥ पुं । योगविशेषे ॥ यथा ।
वाराः क्रूरा स्तिथिर्भद्रा नक्षत्रं भद्र
पादकम् । आते ऽङ्गारकोयोगो

मरणे ऽप्यपिपुष्करइति ॥

त्रिपुष्टः । पुं । राजभेदे । प्राजापत्ये ॥

त्रिपृष्ठः । पुं । त्रयाणांलोकानामुपरिस्थिते सत्यलोके ॥

त्रिफला । स्त्री । हरीतक्यादिफलत्रिके ॥ पथ्याविभीतधात्रीणांफलैः स्यात् त्रिफला समैः । फलत्रिकञ्च त्रिफला सावराच प्रकीर्तिता ॥ त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरीसरा । चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः । अ आदित्वात् द्विगोरिति न ङीप् ॥

त्रिफली । स्त्री । त्रिफलायाम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिबलीकम् । न । पायौ ॥

त्रिभङ्गी । स्त्री । मात्राछन्दोन्तरे ॥ यथा । प्रथमं यदि दशमं वहति विरामं तदनु निकामं वसुवसुकम् वसुविमलतुरङ्गम मतिहृदयङ्गम भूषितभुजङ्गम नृपतिलकम् । चिंशद्दिकलासं विहितनिवासं सततविलासं हृदय मुदे मदमुदितभुजङ्गी मोहनरङ्गी वदति त्रिभङ्गीछन्दमदः ॥ यथा । विविधायुधमण्डित सङ्गरपण्डित रावणखण्डितपाखण्डभटे चण्डामुरखण्डिनि हरपुरमण्डिनि शशधरखण्डनिबद्धजटे । भवसागरतारि-

णि दुर्गतिवारिणि मङ्गलकारिणि मयिसुचिरम् गिरिराजनिवासिनि शैलविलासिनि शम्भुविलासिनि देहिवरमिति ॥

त्रिभण्डी । स्त्री । त्रिवृतायाम् । श्वेतत्रिधारेतिख्यातौषधौ ॥ त्रीन् दोषान्भण्डते । भण्डिपरिभाषणे । कर्मण्यण् । ङीप् ॥

त्रिभद्रम् । न । सुरते ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिभुवनम् । न । स्वर्गमर्त्यपाताला ख्यके लोकत्रये । त्रिलोक्याम् ॥ त्रयाणां भुवनानां समाहारः ॥ तद्धितार्थेत्यादिना समासः ॥

त्रिमदः । पुं । मुस्ताचित्रकविडङ्गेषु ॥

त्रिमदोत्थः । त्रि । त्रिभिर्मदैरुत्पन्ने ॥ विद्यामदो धनमदस्तथैवाभिजनो मदः । एते मदा मदान्धानां त एव हि सतां दमाः ॥

त्रिमधुः । पुं । ऋग्वेदैकदेशे ॥ मधु वाताऋतायते त्यृचत्रये ॥ यथा । त्रिणाचिकेत स्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गविदिति ॥ न । मधुत्रये । मिलितसितामाक्षिकसर्पिःषु ॥ यथा । दुग्धं सिता माक्षिकञ्च विज्ञेयं मधुरत्रयम् ॥

त्रिमार्गगा । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ त्रिभि

मार्गं गच्छतीति विग्रहः ।

त्रिमार्गी । स्त्री । त्रिपथे ॥ त्रयाणां मार्गाणां समाहारः ॥ ङीप् ॥

त्रिमुकुटः । पुं । त्रिकूटाचले ॥

त्रिमुखः । पुं । बुद्धविशेषे ॥

त्रिमुखा । स्त्री । बुद्धदेवीविशेषे । मायादेव्याम् । वज्रवाराह्याम् ॥

त्रिमूर्त्तिः । पुं । बुद्धभेदे ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाख्यमूर्त्तित्रयवति ॥ यथा । त्रिमूर्त्तिर्यः सर्गस्थितिविलयकर्माणि तनुते । इति गङ्गेशोपाध्यायः ॥ तिस्रो मूर्त्तयो यस्य ॥ स्त्री । देवीविशेषे ॥ तिस्रो मूर्त्तयो यस्याः । त्रयो ब्रह्मादयो मूर्त्तयो यस्याः ॥ एकमूर्त्तिरपि भिन्नरूपिणी या जगज्जननपालनक्षये । काच्युतेश्वरतया विवर्त्तते ब्रह्मशक्तिमहमानतोऽस्मि ताम् ॥

त्रियष्टिः । स्त्री । श्वेतपर्प्याम् ॥

त्रियामकम् । न । पापे ॥ इति शब्दमाला ॥

त्रियामा । स्त्री । रात्रौ ॥ त्रयो यामा यस्याः । आद्यन्तयोरर्द्धयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् ॥ हरिद्रायाम् ॥ यमुनायाम् ॥ नील्याम् ॥ कृष्णत्रिवृतायाम् ॥

त्रियुगः । पुं । यज्ञपुरुषे ॥ कृतयुगे यज्ञाभावात् । कलौ छन्नत्वाद्वा ॥

त्रियूहः । पुं । कपिलाश्वे ॥

त्रिरात्रम् । न । रात्रित्रये । तिसृणां रात्रीणां समाहारे ॥

त्रिरुक्तम् । त्रि । विषादादिना त्रिवारोच्चारिते ॥ विषादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्येऽवधारणे । प्रसादने सम्भ्रमेऽपि द्विस्त्रिरुक्तं न दुष्यति ॥

त्रिरेखः । पुं । शङ्खे ॥ त्रि । रेखात्रयविशिष्टे ॥ तिस्रो रेखा यस्य सः ॥

त्रिलवः । पुं । तृतीयांशे ॥

त्रिलवणम् । न । लवणत्रये ॥ यथा । सैन्धवञ्च विडञ्चैव रुचकञ्च तृतीयकम् । मिलितञ्चैतत् त्रिलवणं वैद्यशास्त्रे निरूपितम् ॥

त्रिलोकात्मा । पुं । अन्तर्यामिणि ॥ त्रयाणां लोकानामात्मा ॥

त्रिलोकधृक् । पुं । विष्णौ ॥ त्रीन् लोकान् धारयति इति । धृञ् । क्विप् ।

त्रिलोकी । स्त्री । स्वर्गमर्त्त्यपातालेषु ॥ त्रयाणां लोकानां समाहारः । द्विगोरिति ङीप् ॥

त्रिलोकेशः । पुं । सूर्ये ॥ सदाशिवे ॥ त्रयाणां लोकानामीशोऽधिष्ठाता ॥ त्रयो लोकास्तदाज्ञप्ताः स्वेषु कर्मसु वर्त्तन्त इति वा ॥

त्रिलोचनः । पुं । त्र्यम्बके । शिवे ॥ त्रीणि लोचनानि यस्य सः । त्रिषु कालेषु

लोकेषु गुणेषु वेदेषु वा लोच नं ज्ञानं यस्येतिवा । त्रयोवेदाः वर्णा वा अकारोकारमकाराः लोचनानि यस्यवा ॥

त्रिलोचना । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ बुद्धदेवी प्रभेदे ॥

त्रिलोचनाष्टमी । स्त्री । गौणचान्द्रज्येष्ठस्य कृष्णाष्टम्याम् ॥

त्रिलोहकम् । न । सुवर्णरजतताम्राभिधे धातुत्रये ॥

त्रिलोही । स्त्री । त्रिलोहघटितमुद्राविशेषे ॥

त्रिवर्गः । पुं । धर्मकामार्थेषु ॥ धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या योह्येकसक्तः सजनोजघन्यः ॥*॥ यथाऽऽनुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्रवर्द्धते ॥ त्रिफलायाम् ॥ कटुत्रिके ॥ वृद्धिस्थानक्षये ॥ क्षयःस्थानञ्चवृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥ सत्त्वरजस्तमःसु ॥ त्रयाणांवर्गःसमूहः ॥ सुनीतौ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिवर्गकः । पुं । गोक्षुरके ॥ न । त्रिफलायाम् ॥ त्र्यूषणे । कटुत्रिके ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्सु ॥

त्रिवर्षिका । स्त्री । त्रिवर्षायाङ्गवि । त्रिहायण्याम् ॥ त्रीणिवर्षाणि वयोयस्याः सा त्रिवर्षा । ततःस्वार्थेकः ॥

त्रिविक्रमः । पुं । विष्णौ ॥ बलिवञ्चनार्थं भूव्योमस्वर्गेषु त्रिषुलोकेषु गुणेषुवा त्रयोवा विक्रमाःपादन्यासा यस्यसः । त्रिदिस्थेवत्रयोलोकाःकीर्त्तितामुनिसत्तमैः । क्रमतेतांस्त्रयःसर्वांस्त्रिविक्रमोजनार्दनः ॥ इतिहरिवंशः ॥ त्रींल्लोकान् विशेषेण क्रामति व्याप्नोतिवा । क्रमु० । अच् ॥

त्रिविधः । त्रि । त्रिप्रकारे ॥ तिस्रोविधायस्यसः ॥

त्रिविधसर्गः । पुं । त्रिधासर्गे ॥

त्रिविष्टपम् । न । स्वर्गे । सुरलोके ॥ त्रिशन्त्यस्मिन् सुकृतिन इति त्रिष्टपम् । विटपपिष्टपविशिपोलपा इति विशेरौणादिकः कपन्प्रत्ययः तस्य तुट् । व्रश्चेतिषत्वम् । त्रिविष्टपेतिपाठउज्ज्वलदत्तटीक्योक्तः । अन्येतु विष्टपेतिदन्त्योष्ठादिमेव पठन्ति । युक्तञ्चैतत् । यतःभ्रष्टविष्टपमित्यादौ तथादर्शनात् । अमरकोषे पि विष्टपं भुवनं जगदितिप्रचुरपाठाच्च ॥ तृतीयं विष्टपम् ॥ त्रिभुवने ॥

त्रिविष्टपसद् । पुं । देवे । सुरे ॥

त्रिवीजः । पुं । श्यामाके ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

त्रिवृत् । स्त्री । त्रिवृतायाम् । सुवहायाम् । श्वेतनिशोथ इति प्रसिद्धौषधौ

॥ श्वेतात्रिवृद्रेचनी स्यात् स्वादुरुष्णा समीरजित् । रूक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरापहा ॥ श्वेतकृष्णाप्रभेदेन द्विविधा त्रिवृदुच्यते । श्यामात्रिवृत्ततो हीनगुणा तीव्रा विरेचिका ॥ मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणकारिणी ॥ त्रीन् अवयवान् वृणोति । वृञ॰ । क्विप् तुक् ॥

त्रिवृता । स्त्री । त्रिवृदोषधौ ॥ त्रिभिरवयवैर्वृता ॥

त्रिवृत्करणम् । न । तेजोवन्नानां मिश्रीकरणे ॥ तत्प्रकारो यथा । तेजोवन्नानांत्रयाणां मध्ये एकैकं द्विधा समं विभज्य पुनरेकैकभागस्य द्विधाविभागं कृत्वा स्वस्वद्वितीयं स्थूलं भागं परित्यज्यान्यदीयस्थूलभागयोरेकैकस्य भागस्य संयोजनमिति ॥

त्रिवृत्पर्णी । स्त्री । हिलमोचिकायाम् ॥

त्रिवृद्वेदः । पुं । त्रय्याम् । ऋग्यजुःसामात्मके वेदे ॥ प्रणवे ॥ ऋचो यजूंषि सामानि तानानि विविधानि च । एष एव त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् ॥ आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता । स गुह्योन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ऋगाद्यात्मना त्रिरावर्त्तते इति त्रिवृत् स चासौ वेदश्चेति कर्म्मधारयः ॥

त्रिवेणी । स्त्री । स्थानविशेषे ॥ सा द्विधा । युक्तवेणीमुक्तवेणीतिभेदात् । तत्र प्रयागे युक्तवेणी गङ्गया यमुना सरस्वत्योः सङ्गमात् ॥ दक्षिणप्रयागे मुक्तवेणी गङ्गया यमुनासरस्वत्योर्वियोगात् ॥ दक्षिणप्रयागस्य सीमानिर्णयो यथा । प्रद्युम्नह्रदाद्याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरं । तद्दक्षिणप्रयागन्तु गङ्गातो यमुना गतेति ॥ * ॥ सगरसन्ततिसन्तरणेच्छया प्रचलितातिजवेन हिमालयात् । इहतु मन्दमुपैति सरस्वतीयमुनयोर्विरहादिव जाह्नवीतिनद्याधिपतिस्तु त्र्यम्बकराजसभास्थो वाणेश्वरविद्यालङ्कारः ॥

त्रिवेणुः । पुं । रथमुखस्थेऽवयवविशेषे ॥

त्रिवेदः । पुं । वेदत्रयवेत्तरि ॥

त्रिवेदी । पुं । त्रिवेदश्चे ॥

त्रिवेदी । स्त्री । वेदत्रये ॥ त्रयाणां वेदानां समाहारः । द्विगोरिति ङीप् ॥ ऐष्टिकपाशुकसौमिकवेदिकात्रये ॥

त्रिवेला । स्त्री । त्रिवृति ॥

त्रिशक्तिधृक् । पुं । भगवति ॥ त्रिशक्तिर्माया तां धरतीतिविग्रहः ॥

त्रिशङ्कुः । पुं । सूर्य्यवंशीयन्नृपविशेषे ॥ शलभे ॥ वृषदंशके । मार्ज्जारे ॥ चातके ॥ खद्योते ॥

त्रिशङ्कुजः । पुं । हरिश्चन्द्रनृपे ॥
त्रिशङ्कुयाजी । पुं । विश्वामित्रे ॥
त्रिशरणः । पुं । बुद्धे । जिने ॥
त्रिशर्करा । स्त्री । मिलितगुडोत्थशर्करोत्थामधुरेति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिशला । स्त्री । वृत्तार्हन्मातृविशेषे । वर्द्धमानमातरि ॥
त्रिशाखपत्रः । पुं । बिल्वे । मालूरे ॥
त्रिशिखः । पुं । राक्षसान्तरे । रावणपुत्रे ॥ बिल्वे ॥ न । त्रिशूले ॥ मण्डलान्तरे ॥ किरीटे ॥ त्रि । शिखात्रयवति ॥
त्रिशिखिदला । स्त्री । मालाकन्दे ॥
त्रिशिराः । पुं । ज्वरे ॥ कुबेरे ॥ रावणपुत्रविशेषे ॥ खरसेनापतौ ॥ त्रीणि शिरांसि यस्य ॥
त्रिशीर्षकम् । न । त्रिशूले ॥
त्रिशूलम् । न । अस्त्रविशेषे । त्रिशिखे ॥ तिसृणां शूलानां समाहारः ॥
त्रिशूली । पुं । शिवे ॥ त्रि । त्रिशूलधारिणि ॥
त्रिशृङ्गः । पुं । त्रिकोणे ॥ त्रिकूटाद्रौ ॥ त्रीणि शृङ्गाणि यस्य ॥
त्रिशृङ्गी । पुं । रोहितमत्स्ये ॥
त्रिष्टुप् । स्त्री । एकादशाक्षरायां वृत्तौ ॥
त्रिसत्यः । त्रि । परदेवतायाम् । परमेश्वरे ॥ त्रिष्वपि कालेषु सृष्टेः पूर्वं प्रलयानन्तरं स्थितिकाले च सत्यो ऽव्यभिचारेण वर्त्तमानत्वात् ॥
त्रिसन्धिः । स्त्री । पुष्पविशेषे । सन्ध्यकुसुमे । फागनिया इति भाषा ॥ पूर्वापरमध्यसन्धौ ॥
त्रिसन्ध्यम् । न । प्राह्णापराह्णमध्याह्ने । त्रिकाले ॥ प्रातः सूर्योदयः काले । मध्याह्नकालमनन्तरम् । सायंसूर्यास्तसमय त्रिकालानामयङ्क्रमइति निर्वाणतत्त्वम् ॥ तिसृणां सन्ध्यानां समाहारः । आ वन्तो वेति पाक्षिकक्लीबता ॥ पुष्पविशेषे ॥
त्रिसन्ध्या । स्त्री । जपापुष्पे ॥ देवीविशेषे ॥ अस्याः स्थानं कुरुक्षेत्रतीर्थम् ॥
त्रिसमम् । न । समत्रये । समहरीतकीनागरगुडरूपे ॥
त्रिसरः । पुं । कृशरे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
त्रिसरकम् । न । त्रिवारमधुपाने ॥ त्रयाणां सरकाणां समाहारः । तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुः । पात्रादित्वान्नपुंसकत्वम् ॥
त्रिसवनम् । न । त्रिकाले । त्रिसन्ध्ये ॥
त्रिसामा । स्त्री । नदीविशेषे । महेन्द्राद्रेः चरन्त्यां स्रवन्त्याम् ॥
त्रिसिता । स्त्री । त्रिशर्करायाम् ॥
त्रिसीत्यम् । न । त्रिःकृष्टक्षेत्रे । त्रिह

ल्ये ॥ त्रिवारं सीतया समितम् । नौवयोधर्मैश्चादित्यायत् ॥

त्रिसुगन्धि । न । त्रिजातके ॥ त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ॥

त्रिसुपर्णः । पुं । बह्वृचानां वेदभागे तेषां व्रते च ॥ तद्योगात् पुरुषे ॥

त्रिस्रोता४ । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ त्रीणि स्रोतांसि यस्याः ॥ नद्यन्तरे ॥

त्रिहल्यम् । न । त्रिगुणाकृते । तृतीयाकृते । त्रिसीत्ये ॥ त्रिवारं हलेन कृष्टम् । मतजनहलात्करणजल्पकर्षेष्विति यत् ॥

त्रिहायणी । स्त्री । त्रिवर्षायां गवि । व्यब्दायाम् ॥ त्रयो हायना यस्याः । दामहायनान्ताच्चेति ङीप् ॥ त्रिचतुर्भ्यो हायनस्येति णत्वम् ॥ द्रौपद्याम् ॥ यथा । कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा । द्वापरे द्रौपदी छाया तेन कृष्णा त्रिहायणीति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

त्रुटनम् । न । विच्छेदे । टूटना इति भाषा ॥

त्रुटिः । स्त्री । संशये ॥ लेश । स्वल्पे ॥ सूक्ष्मैलायाम् ॥ कालमाने । लवद्वये ॥ द्वयोर्निमेषयोः ॥ त्रुट्यते ऽनेन वा । त्रुट छेदने । इगुपधात्किदि तीन् ॥

त्रुटितः । त्रि । छिन्ने ॥

त्रुटिवीजः । पुं । कच्व्याम् ॥ इति शब्दमाला ॥

त्रुटी । स्त्री । त्रुट्यर्थमात्रे ॥ कृदिकारादिति ङीष् ॥

त्रेता । स्त्री । द्वितीययुगे । कृतद्वापरान्तरयुगे ॥ अस्य परिमाणं यथा । त्रिचत्वारिंशल्लक्षेण विंशत्सहस्राधिकेन च । चतुर्युगं परिमितं नरमानक्रमेण च ॥ द्विषड्लक्षपरिमितं षण्णवतिसहस्रकम् । त्रेतायुगं परिमितं कालविद्भिः प्रकीर्त्तितमिति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥ तद्धर्मा यथा ॥*॥ त्रेतायुगे समायाते धर्मः पादोनतां गतः । अल्पक्लेशान्विता लोकाः केचित् केचिद्दयाश्रयाः ॥ विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः । वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुस्थचेतसः ॥ तथा भूमिस्पृशः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसेविनः । ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः । तपोव्रतपरा नित्यं दातारो विष्णुसेविनः ॥ कालवर्षी तडित्वांश्च स्त्रियः सर्वाः पतिव्रताः । वसुन्धरा च शस्याढ्या पुत्राश्च पितृसेविन इति पाद्मे कि

यायोगसारः ॥ * ॥ अथाख्याभगवतीजीवानां निष्कृतिं यथा ॥ कृते व्यतीते वेतालं दृष्ट्वा धर्म्मव्यतिक्रमम् । वेदोक्तकर्मभिर्मर्त्त्या न समाः स्वेष्टसाधने ॥ बहुक्लेशकरं कर्म्म वैदिकं भूरिसाधनम् । कर्त्तुं न योग्या मनुजाश्चिन्ताव्याकुलमानसाः ॥ त्यक्तुं कर्त्तुं नचार्हन्ति सदाकातरचेतसः । वेदार्थयुक्तशास्त्राणि स्मृतिरूपाणि भूतले ॥ तदा त्वं प्रकटीकृत्य तपःस्वाध्यायदुर्बलान् । लोकानतारयः पापात् दुःखशोकामयप्रदात् ॥ त्वां विनाकोऽस्तिजीवानां घोरसंसारसागरे । भर्त्ता पाता समुद्धर्त्ता पितृवत् प्रियकृत् प्रभुः ॥ इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे जीवोद्धारणहेतवे जगन्मातुःसदाशिवं प्रतिवाक्यम् ॥ वीन् भेदानएति । पृ० ॥ वेताये ॥ एकोक्त्या दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयात्मके अग्निचये ॥ वायां वाः सदासन्धुक्षणम् । वामिता ॥ यद्वा । वायम्नेऽवाहुतयः । वाभिरिता । क्विन्त्वमितेतिवा । पृषोदरादिः ॥ वीणिइता वा । पृषोदरादित्वादेत्वम् ॥

वेतालः । पुं । द्यूतक्रीडासाधनीभूताक्षयुक्तितस्य यस्मिन्भागे चयोऽभवति तस्मिन् ॥ वेतालसंज्ञकोऽक्षः ॥

वेधा । अ । त्रिधा । त्रिप्रकारे ॥ सङ्ख्यायाविधार्थेधा । एधाच्चेतिधाइत्यस्य एधाजादेशः ॥

वैककुदम् । न । सौवीराञ्जने ॥

वैकाल्यम् । न । कार्यकालत्पूर्वोऽपरकाले ॥

वैगुणिकः । पुं । वार्द्धुषिके ॥ त्रिगुणार्थं द्रव्यं त्रिगुणम् । तत् प्रयच्छति त्रिगुणं गृहीत्वैकगुणं ददातीत्यर्थः । प्रयच्छतिगर्ह्यमितिठक् ॥

वैगुण्यम् । त्रि । त्रिगुणात्मके । सकामे ॥ न । त्रिषुगुणेषु ॥ त्रयोगुणाएव । ष्यञ् ॥ गुणत्रयकार्यपुण्यपापव्यामिश्रकर्मफलसमाहारलक्षणे संसारे ॥

वैगुण्यविपर्य्ययः । पुं । निर्गुणात्मब्रह्मणि ॥

वैगुण्यविषयः । पुं । कर्मकाण्डात्मके वेदे ॥ त्रयाणां गुणानां कर्म वैगुण्यरूपः काममूलःसंसारः स एव प्रकाश्यत्वेनविषयोयस्य सः ॥

वैदशिकः । पुं । दैवे ॥

वैधम् । अ । वैविध्ये । त्रिधा ॥ त्रिप्रकारम् । द्वित्र्योश्चधमुञ् ॥

वैधर्म्मम् । न । होत्राध्वर्य्यवौद्गात्रधर्मत्रयार्हेज्योतिष्टोमादिकेकाम्यकर्मणि ॥

वैपुरः । पुं । त्रिपुरदेशे । चैद्ये । डाहले ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

वैलोक्यम् । न । स्वर्गमर्त्त्यपातालात्म

-के लोकत्रये ॥ त्रयाणां लोकानां समाहारः । त्रिलोकम् । तदेव । चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् ॥

त्रैलोक्यविजया । स्त्री । भङ्गायाम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रैविद्यः । पुं । वेदत्रयवेत्तरि ॥ ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदलक्षणाः हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रतिपत्तिहेतवस्तिस्रो विद्या यस्य स त्रिविद्यः । स्वार्थे तद्धितः ॥ तिस्रो विद्या वेदाः । तदधीते तद्वेदेत्यण् वा ॥ याज्ञिके ॥ त्रैविद्याख्यव्रते ॥

त्रैविष्टपः । पुं । अमरे । देवे ॥ त्रिविष्टपे वसति । अण् ॥

त्रैष्टुभम् । न । छन्दोविशेषे ॥ त्रिष्टुबेव । स्वार्थेऽण् ॥

त्रोटकी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

त्रोटिः । स्त्री । कट्फले ॥ चञ्च्वाम् ॥ खगान्तरे ॥ मीनविशेषे ॥ त्रोट्यते । त्रुटच्छेदने चु० । अच्इः ॥

त्रोटिहस्तः । पुं । पक्षिणि ॥ त्रोटिर्हस्तो यस्य सः ॥

त्रोटी । स्त्री । त्रोट्यर्थमात्रे ॥

त्रोत्रम् । न । प्राजने । तोदने । गवादिपशुताडनदण्डे ॥ त्रायते । त्रैङ् पालने । अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ इति उत्रः ॥

त्र्यक्षः । पुं । शिवे ॥ त्रीणि अक्षीणि

यस्य सः ॥

त्र्यक्षरः । पुं । प्रणवे ॥ अकारादीनि त्रीण्यक्षराणि यस्मिन् ॥ घटके ॥ इ० त्रि० ॥

त्र्यङ्गटम् । न । शिक्यप्रभेदे ॥ धौतान्याम् ॥

त्र्यङ्कटः । पुं । त्र्यङ्कुटे ॥ ईश्वरे ॥

त्र्यङ्गुलम् । न । प्रमाणविशेषे ॥ तिस्रोऽङ्गुल्यः प्रमाणमस्य । तद्धितार्थेति समासः । द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचो लुक् । तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् ॥

त्र्यञ्जनम् । न । कालाञ्जनपुष्पाञ्जनरसाञ्जनात्मकेऽञ्जनत्रये ॥

त्र्यध्वगा । स्त्री । गङ्गायाम ॥

त्र्यनीका । स्त्री । सेनाविशेषे ॥ त्रयाणामनीकानां समाहारः । अजादेराकृतिगणत्वात् टापा द्विगोरिति प्राप्तो ङीप् बाध्यते ॥

त्र्यब्दा । स्त्री । त्रिहायणयाम् ॥ त्रयोऽब्दाः वयः प्रमाणमस्याः । मात्रीयष्ठक् । तस्याध्यर्द्धेति लुक् ॥

त्र्यम्बकयोगः । पुं । तिथिवारर्क्षात्मकयोगे ॥ नन्दाभौमार्कवारे पवनशतभिषार्द्रान्त्यचित्राश्विमूलासार्पै र्भद्रासमेता अग्निभिर्भृगुसुते फल्गुयुग्माद्रयुग्मैः । सौम्याद्दैवैज्यास्याम्मृगमुख्यरिमेन्द्राग्निकाभ्याभिजिद्भि र्जीवे रिक्ताथविष्णादितिवरुण विश्वस्था

नुराधामघाभिः ॥ सौरेपूर्वाधनिष्ठा करकमलअजमर्क्षयुक्ता यदिस्याद्योगं त्र्याहुस्त्रिपूर्ष्णं सततशुभकरं त्र्यम्बकं सर्वमुनीन्द्राः ॥

त्र्यम्बकः । पुं । महेश्वरे । शिवे । त्रीणि अम्बकानि नयनान्यस्य ॥ यथा त्रयाणां लोकानाम् अम्बकः पितेति वा ॥ त्रीन्वेदान् अम्बते शब्दायते वा । अविशब्दे । ओष्ठ्योपधः । कर्मण्यण् । संज्ञायामितिकः ॥ त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दोवेदश्चावबोधस्येतिवा ॥ अम्बनम् अम्बः शब्दः । त्रयोऽकारोकारमकाराः अम्बाः शब्दाः प्रतिपादकाः वाचकावा अस्येतिवा ॥ त्रीणिपृथिव्यन्तरीक्षद्युलोकाख्यानि अम्बकानि स्थानानि यस्येति वा । लोकत्रयव्यापीहि महेश्वरः ॥

त्र्यम्बकसखः । पुं । कुबेरे ॥ त्र्यम्बकस्य सखा । राजाहः सखिभ्यष्टच् ॥

त्र्यम्बका । स्त्री । त्रिलोकजनन्यां मायायाम् ॥ सोमसूर्यानलाचिस्त्वात् त्र्यम्बकास्तासुतावुधैः ॥

त्र्यहस्पर्शः । पुं । त्रिदिनस्पृशि । तिथित्रयस्पर्शयुक्ते ऽहनि ॥

त्र्यहस्पृक् । पुं । वारत्रयेष्वेकस्यांतिथौ ॥ तिथिर्वारत्रये चैकाव्यहस्पृक्समुदाहृतम् ॥ अन्यच्च । एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । त्र्यहस्पृक् तदहोरात्रमुपोष्यास्सदातिभिः ॥

त्र्यहस्पर्शम् । न । त्र्यहस्पर्शे ॥ यथा । एकस्मिन् सावनेत्वह्नि तिथीनांत्रितयं यदा । तदा दिनक्षयःप्रोक्त स्तत्र साहस्रिकंफलम् ॥ अपिच । एकंदिनं यत्रतिथित्रयस्पृशेत्समाहुर्मुनयो ऽवमाख्यम् । एकातिथिस्त्रीणि दिनानियत्रस्पृशेत्तदाहुस्त्रिदिनस्पृशम् ॥ त्र्यहस्पृशं नामयदेतदुक्तं तत्र प्रयत्नः कृतिभिर्विधेयः । विवाहयात्रा शुभपुष्टिकर्म सर्वंन कार्यं त्रिदिनस्पृशेतु ॥

त्र्यहैहिकः । पुं । दिनत्रयनिर्वाहोचितधने ब्राह्मणे ॥ ईहाचेष्टा तत्रभवम् ऐहिकम् । त्र्यहपर्याप्तम् ऐहिकंधनं यस्य ॥

त्र्याहिकः । त्रि । तृतीयेऽह्निभवेज्वरादौ ॥

त्र्युषणम् । न । त्रिकटुनि ॥ ओषति । उषदाहे । ल्युट् । त्रयाणाम् उषणानां समाहारः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वं न ॥

त्र्यूषणम् । न । त्र्युषणे । त्र्योषे ॥ ऊषति । ऊषदाहे । ल्युट् । त्रयाणाम् ऊषणानां समाहारः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वं न ॥

त्वक्प — त्वक्

त्वचो । स्त्री । प्रचल्याम् । त्वाचिल्पोमनि ॥ चीयते त्वच्यामितिवक्तुं त्वीहो व ॥ आदि तात्वादिति ङीपि तकारस्य नकारादेशे पूर्वपदादितिणत्वम् ॥

त्वः । त्रि । भिन्ने । अन्यस्मिन् ॥ तनो ति । तनु॰ । तनोतेरमप्रत्ययः । चा त्वहित् । आगमानित्यत्वात् तुमुवे कल्पिकः । केचित्तु चादिष्वमनुव र्त्तयन्ति ॥

त्वक्कण्डुरः । पुं । व्रणे ॥ इ॰ चा॰ ॥

त्वक्चीरम् । न । वंशरोचनायाम् ॥ त्वचोवंशात् चीरमस्य ॥

त्वक्चीरी । स्त्री । वंशरोचनायाम् ॥ गौरादित्वात् ङीष् ॥

त्वक्छदः । पुं । चीरीशवृक्षे । चीर कच्छुको इतिगौडभाषा ॥

त्वक्पञ्चकम् । न । पञ्चवल्कले ॥ न्य ग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिशप्लक्षपादपाः । पञ्चैते चीरिणोवृक्षा स्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम् ॥ केचित्तु पारिशस्था ने शिरीषं वेतसंपरे । वदन्तीतिशे षः ॥ त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशो थविसर्पजित् । तेषां पत्रं हिमंग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् ॥ विदम्भाद्या वजित् तिक्तं कषायं लघु लेखनम् ॥ पञ्च चीरिवृक्षपञ्चकम् ॥

॥ त्वचिव पत्रं मस्य ॥

त्वक्पत्री । स्त्री । कारव्याम् । हिङ्गुप त्र्याम् ॥

त्वक्पुष्पम् । न । सेहुवा इति प्रसिद्धे किलासरोगे ॥ रोमाञ्चे ॥

त्वक्पुष्पिका । स्त्री । किलासे ॥

त्वक्पुष्पी । स्त्री । किलासे ॥ चि । कि लासयुक्ते ॥

त्वक्सारः । पुं । वंशे ॥ गुडत्वचि ॥ र न्ध्रवंशे ॥ श्योनाकवृक्षे ॥ त्वक् त्वचिवा सारोऽस्य ॥

त्वक्सारभेदिनी । स्त्री । क्षुद्रचञ्चुवृक्षे

त्वक्सारा । स्त्री । वंशरोचनायाम् ॥

त्वक्सुगन्धः । पुं । नारङ्गे । नारङ्गी इ तिभाषा ॥

त्वक्सुगन्धा । स्त्री । एलवालुकाख्यग न्धद्रव्ये ॥

त्वक्स्वादी । स्त्री । दारुसितायाम् ॥

त्वगङ्कुरः । पुं । रोमाञ्चे ॥

त्वगक्षीरी । स्त्री । वंशरोचनायाम् ॥

त्वग्गन्धः । पुं । नारङ्गे ॥

त्वग्जम् । न । रुधिरे ॥ रोमणि ॥

त्वग्दोषः । पुं । कोठरोगे ॥

त्वग्दोषापहा । स्त्री । वाकुच्याम् ॥

त्वग्दोषारिः । पुं । हस्तिकन्दे ॥ इति- राजनिर्घण्टः ॥

त्वक्पत्रम् । न । वराङ्गके । गुडत्वचि । त्वक् । स्त्री । वल्कले ॥ गुडत्वचि ॥ दा

त्वचीमी इति भरतः ॥ चर्मणि । स्प र्शग्रहणेन्द्रिये देहव्यापिनि इन्द्रिये ॥ त्व चति । त्वच संवरणे । क्विप् ॥ यद्वा । तनोति तन्यते वा । तनु० । तनो तेरनश्च वः चाच्चिक् प्रत्ययः ॥

त्वचम् । न । त्वचि । चर्मणि ॥ गुडत्व के ॥ त्वक्पत्रे ॥ यथा । त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम् । पि त्तलं कफवातघ्नं कण्ठ्यमामपाचनम् ॥ हृल्लिरोगवाताध्मः कृमि पीनसशुक्रहृदिति ॥ प्रशस्ता त्वगस्य अस्ति । अर्श आद्यच् ॥ त्वचति । त्वच सं वरणे । पुंसीति घः ॥

त्वचनम् । न । संवरणे ॥ त्वचो ग्रहणे ॥

त्वचा । स्त्री । त्वचि ॥

त्वचापत्रम् । न । त्वक्पत्रे ॥

त्वचिष्ठः वि । त्वचीयसि । अतिशयत्व क्विशिष्टे ॥

त्वचिसारः । पुं । वंशे ॥ हलदन्तादि ति सप्तम्या अलुक् ॥

त्वचिसुगन्धा । स्त्री । क्षुद्रैलायाम् ॥

त्वत् । त्रि । भिन्ने । अन्यस्मिन् ॥ तनो ति । तनु० । तनोतेरनश्च वः । बात् क्विप्तुक् ॥

त्वदीयः । वि । भवदीये ॥ तवायम् । छः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्य न्तस्य त्वदादेशः ॥

त्वद्विधः । त्रि । त्वत्सदृशे ॥ त्वमेव विधा प्रकारोऽस्य ॥

त्वम्पदलक्ष्यार्थः । पुं । अशनाया दिविषय कृपाद्युपहितत्वधारभूते अनुपहित प्रत्यगानन्दतुरीयचैतन्ये ॥

त्वम्पदवाच्यः । वि । त्वम्पदाभिधे ॥ दे हादिभिः परिच्छिन्नो जीवस्तु त्वम्प दाभिधः ॥

त्वम्पदवाच्यार्थः । त्रि । अशनाद्युपाध्य- दिः । सतदुपहितान्यपरस्यादि विशि ष्टं चैतन्यम् । स्वरूपमुपहितचैतन्य- स्य । एतत्त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वे नावभासमानं त्वम्पदवाच्यार्थो भ- वति ॥

त्वम्पदाभिधः । पुं । त्वम्पदवाच्ये । जीवे ॥ आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्य यशब्दयोः । अन्तःकरणसम्भिन्नबो धः स त्वम्पदाभिधः ॥ त्वमात्मपदमभि धायस्य ॥

त्वरणम् । न । त्वरायाम् ॥

त्वरा । स्त्री । वेगे । सम्भ्रमे । आवेगे ॥ त्वरणम् । ञित्वरा० । घटादयः- षित इति षित्त्वादिदेशात् अङ् । टाप् ॥

त्वरिः । स्त्री । त्वरायाम् । संवेगे ॥

त्वरितम् । न । शीघ्रे ॥ त्वरते स्म ञि त्वरा सम्भ्रमे । गत्यर्थाकर्मकेति क

र्त्तरि क्तः । वयमत्वरसङ्घुषास्वनामिति भट्टः ॥ त्रि । तद्विशिष्टे । तरस्विनि ॥ त्वरते । भीतः क्तः ॥ त्वरासञ्जातास्येतिवा । तारकादित्वादितच् ॥ शीघ्रार्थेऽयं क्रियाविशेषणत्वादद्रव्यैर्वर्त्तमानःक्लीवे । यथा । त्वरितं गच्छति । द्रव्यवाचीतु त्रिलिङ्गः । यथा । त्वरितोऽश्वः । उताश्वाधोरा इतिभाषा ॥

त्वरितगतिः । स्त्री । पङ्क्तिच्छन्दोभेदे ॥ त्वरितगतिश्चनजनगैः । यथा । त्वरितगतिर्व्रजयुवति स्तरणिसुताविपिनगता । मुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमितापमदमितेति ॥

त्वरितोदितः । त्रि । निरस्ते । शीघ्रोच्चारितेवचसि ॥ त्वरितम् उदितः ॥

त्वष्टः । त्रि । तष्टे । तनूकृते । छीला- इतिभाषा ॥ त्वक्ष्यतेस्म । त्वक्षू तनूकरणे । क्तः ॥

त्वष्टा । पुं । देवशिल्पिनि । विश्वकर्म्मणि ॥ आदित्यविशेषे ॥ तक्षके । शिल्पिनि । तखाकइतिख्याती इतिच भाषा ॥ वर्णसङ्करविशेषोऽयम् । शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मण औरसेन जातः । इति ब्र० वै० ब्र० खं० ॥ चित्रानक्षत्रदेवतायाम् ॥ त्वक्षति । त्वक्ष्यते वा । त्वक्षू० । त्वेषतिवा । त्विष० । नप्तृ-

नेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ इतिसाधुः । त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वञ्चेतिटन् वा ॥

त्वा । अ । वितर्के ॥ विशेषे ॥

त्वाचप्रत्यक्षम् । न । स्पर्शज्ञाने । द्रव्यादेःस्पर्शद्वाराबोधे ॥ यथा । अथमनसात्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिकाले त्वाचप्रत्यक्षंस्यात् । इतिसिद्धान्तमुक्तावली ॥

त्वाटक् । त्रि । त्वत्तुल्ये ॥

त्वाष्ट्रः । पुं । वृत्रासुरे । त्वष्टुरपत्ये ॥ अपत्येऽण् ॥

त्वाष्ट्रम् । न । चित्रानक्षत्रे ॥ त्वष्टादेवता अस्य । सास्यदेवतेत्यण् ॥

त्वाष्ट्री । स्त्री । संज्ञानामसूर्य्यपत्न्याम् ॥ क्षुद्ररथे । रथिकायाम् ॥ चित्रानक्षत्रे ॥

त्विट् । स्त्री । शोभायाम् । कान्ती ॥ वाचि ॥ रुचौ । प्रभायाम् ॥ जिगीषायाम् ॥ व्यवसाये ॥ त्वेषति । त्वेषसमनया वा । त्विषदीप्तौ । संपदादित्वात् क्विप् ॥

त्विषा । स्त्री । त्विडर्थे ॥ भागुरिमते न टाप् ॥

त्विषाम्पतिः । पुं । सूर्य्ये ॥ अंशुमान् ॥

त्विषिः । पुं । किरणे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

त्वै । अ । } वितर्के ॥ विशेषे ॥
त्वे । अ । }

त्सरुः । पुं । खड्गादिमुष्टौ । आदिना कटितवच्छुरिकादिग्रहः । मूंठ इति भाषा ॥ त्सरति । त्सर छद्मगतौ । भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः ॥

त्सरुकः । त्रि । त्सरौ कुशले ॥ आकर्षादिभ्यः कन् ॥

थः

थः । पुं । शिलोच्चये । पर्वते ॥ भयरक्षके ॥ व्याधिभेदे ॥ भयचिह्ने ॥ भक्षणे ॥ न । रक्षणे ॥ मङ्गले ॥ साध्वसे ॥ इति मेदिनीकरः ॥ थुडेर्डः ॥

थुत्कारः । पुं । निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दे ॥

थूथू । अ । निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दे ॥ यथा । थूथूकृत्यवमन्त्रिरच्छमजनैरिति सूक्तिकर्णामृतम् ॥

थैथै । अ । वाद्यानुकरणशब्दविशेषे ॥

थोडनम् । न । संवरणे ॥ थुड संवृतौ । ल्युट् ॥

थौबेयः । पुं । कौबेरे ॥

दः

दः । पुं । अचले । शैले ॥ दत्ते ॥ खण्डने ॥ न । भार्यायाम् ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥ त्रि । दातरि ॥

दंशः । पुं । वनमक्षिकायाम् । डाँस इति भाषा ॥ दंशति । दंश दशने । अच् ॥ वर्मणि ॥ मर्मणि ॥ दोषे ॥ खण्डने ॥ भुजगक्षते ॥ दंशने ॥ इत्यइति हेमचन्द्रः ॥

दंशकः । पुं । दंशे ॥ त्रि । दंशनकर्त्तरि ॥

दंशनम् । न । दंशे । दन्तेन खण्डने । काटखाना इति काटना इति च भाषा ॥ कवचे । वर्मणि ॥ दंश्यतेऽनेन । दंशि दंशनस्पर्शनयोः । करणेति ल्युट् ॥

दंशभीरुः । पुं । स्त्री । कासरे । महिषे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दंशमूलः । पुं । शिग्रौ ॥

दंशितः । त्रि । कवचान्विते । धृतसन्नाहे । वर्म्मिते ॥ दष्टे ॥ दंशःसञ्जातोऽस्य । ता० इतच् ॥ यद्वा । दंश्यते स्म । दंशि० क्तः ॥

दंशी । मशक इति ख्याते क्षुद्रदंशे ॥ दंश

ति । दंश० । अच् । गौ० ङीष् ॥

दंष्ट्रा । स्त्री । दन्तविशेषे । दाढायाम् । दाढ इति भाषा ॥ दन्तपङ्क्तिद्वयप्रान्ते चतस्रश्चतस्रोदन्तविशेषा दंष्ट्राः । द्विगुणीकृतादन्तावलिरिति भावप्रकाशः ॥ दश्यते ऽनयेत्यर्थ दाम्नी शसयुयुजेत्यादिनाकरणेष्ट्रन् । टाप् । गौरादिषु मातामहीशब्दस्य पाठा दनित्यापितांङीष् ॥

दंष्ट्राल: । पुं । शूकरे ॥

दंष्ट्रिका । स्त्री । दाढिकायाम् ॥

दंष्ट्री । पुं । घृष्टौ । शूकरे ॥ सर्पे ॥ त्रि । दंष्ट्राविशिष्टे ॥ यथा दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि हता म्लेच्छैश्च तस्करैः । ये स्वाम्यर्थे हता यान्ति राजन् स्वर्गान संशयः । इत्यग्नि पुराणम् । प्रशस्ता दंष्ट्रास्ति कस्य । व्री० इनिः ॥

दकम् । न । वारिणि । जले ॥

दक्षः । पुं । ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाज्जाते प्रजापतिविशेषे । ततएव मैथुनेन प्रजा जाताः ॥ ताम्रचूडे । कुक्कुटे ॥ मुनिविशेषे ॥ हरवृषे ॥ वृक्षविशेषे ॥ त्रि । चतुरे । सातव्येषु कर्मसुपेषु वेपस्थितेषु सद्यएव कर्तुमुत्कर्षेण समर्थे । शिक्षिते । कुशले ॥ दक्षते । दक्षवृद्धौ शीघ्रार्थेच । अच्प्रत्ययः ॥

दक्षकन्या । स्त्री । भवान्याम् । दुर्गायाम् ॥ दक्षस्यप्रजापतेः कन्या ॥ सा:प्रभृता ततसङ्ख्यका: वह्निपुराणे गयाभेद नामाख्याने प्रसिद्धाः ॥

दक्षजा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ दक्षाज्जाता । पञ्चम्यामितिडः ॥

दक्षजापतिः । पुं । शिवे ॥ चन्द्रे ॥

दक्षता । स्त्री । क्षिप्रकारित्वे ॥

दक्षसावर्णिः । पुं । नवमे मनौ । भाविषु सप्तमनुषु द्वितीये ॥

दक्षसुतः । पुं । देवे ॥

दक्षा । स्त्री । भूमौ ॥

दक्षाध्वरध्वंसकः । पुं । शिवे ॥ वीरभद्रे ॥ दक्षाध्वरस्य ध्वंसकः ॥

दक्षाध्वरध्वंसकृत् । पुं । हरे ॥ वीरभद्रे ॥ दक्षाध्वरध्वंसंकरोति । कृञ० । क्विप् । तुक् ॥

दक्षाय्यः । पुं । गरुडे ॥ गृध्रे ॥ दक्षते । दक्ष० । श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ॥

दक्षिणः । त्रि । दक्षिणोद्भूते ॥ सरले ॥ परच्छन्दानुवर्त्तिनि । पराभिप्रायवर्त्तिनि ॥ अपसव्ये । अवामे ॥ दक्षे ॥ धौदार्यवति ॥ पुं । चतुर्धीपत्यन्तर्गतपतिविशेषे ॥ सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिण इति लक्षणात् ॥ दक्षते । दक्ष० ।

सुदक्षिणाभ्यामिनम् ॥

दक्षिणकालिका। स्त्री। ताराया मूर्त्तौ॥

दक्षिणतः। अ। दिशि॥ देशे॥ वस त्यागतो वा। कालेदक्षिणोत्तरभ्यामतसुजिति स्वार्थेऽतसुच्॥

दक्षिणतारम्। न। दक्षिणतीरे॥

दक्षिणमार्गः। पुं। पितृयाणे। गतागतलक्षणे कर्मिणां मार्गे॥ यथोक्तमी शोपनिषद्भाष्ये। निर्दिष्टोऽयं दक्षिणेनमार्गेण गतागतलक्षणेनेति॥

दक्षिणसिन्धुः। पुं। भीमतीर्थविशेषे॥

दक्षिणस्थः। पुं। सारथौ॥ त्रि। दक्ष भागस्थिते॥ दक्षिणे तिष्ठति। स्था॰ सुपीतिकः॥

दक्षिणा। अ। दिशि॥ देशे॥ वसति रमणीयं वा। दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणादिग्वा। दक्षिणादाजिति स्वार्थे आच्॥ दक्षिणाहि इत्यर्थे॥

दक्षिणा। स्त्री। अवाच्यां दिशि। याम्य दिशि॥ यज्ञादिविधिदाने॥ यज्ञप त्न्याम्॥ यथा। दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा सर्वत्रपूजिता। ययावि नाहि विप्रेषु सर्वंकर्महिनिष्फलमि ति भागवते ९ स्कन्धे १ऽध्यायः॥ प्रतिष्ठायाम्॥ देश्यन्तरे॥ दक्षिप्रजा पतेस्तनयायाम्॥ परिक्रवद्रव्ये॥

नायिकाविशेषे॥ यथा। या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वनायके। नमु ञ्चत्यन्यसक्तापि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैरितिश्रीधरस्वामी॥

दक्षिणाग्निः। पुं। अन्वाहार्यपचनाख्ये यज्ञाग्निविशेषे॥ दक्षिणाग्नेर्हि योनिविकल्पः। यतोवैश्यकुलादिवानीतो भ्राष्ट्राद्वा गार्हपत्याद्वानीयते॥ दक्षिणोऽग्निः। दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामितिसमासः॥

दक्षिणाचलः। पुं। मलयपर्वते॥

दक्षिणाचारः। पुं। वामेतराचारे॥ यथा। स्वधर्मनिरतो भूत्वा पञ्चतत्त्वे न पूजयेत्। सएवदक्षिणाचारः शि वोभूत्वा शिवांयजेदित्याचारभेद तन्त्रम्॥ यत्र। चतुर्भकाराः अन्यत्रैव पञ्चमो विजयारस इतिकश्चित्॥

दक्षिणात्। अ। दिशि॥ देशे॥ काले॥ वसत्यागतो रमणीयं वा॥ दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणस्याः दक्षि णा वा। उत्तराधरदक्षिणादातिः॥

दक्षिणापथः। पुं। देशविशेषे॥ यथा। एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम्। अवन्तीमृक्षवन्तञ्च समतिक्र म्यपर्वतमितिमहाभारते नलोपाख्या नम्॥

दक्षिणापथजन्मा। पुं। शालिविशेषे॥

दक्षिणा

यथा ॥ दक्षिणापथजन्मानः सर्वेनरवराश्चकाः । गुहाः पुलिन्दाः शवराश्चुचुकामद्रकैः सह ॥ उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामितानपि । यौनकाम्भोजगान्धाराः किरातावर्वरैः सह ॥ एतेपापकृतस्तातचरन्ति पृथिवीमिमामिति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

दक्षिणापथदेशः । पुं । देशविशेषे ॥ यथा । तथापरेजनपदा दक्षिणापथवासिनः । पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्या स्तथैवच ॥ सेतुकामुषकाश्चैव कुपथावारवासिकाः । नवराष्ट्रामाहिषकाः कलिङ्गाश्चैवसर्वशः ॥ कावेराश्च सहैषीकैराटव्याः शवरास्तथा । पुलिन्दा विन्ध्यमूषीका वैदर्भादण्डकैः सह ॥ कुलीयाश्च शिरालाश्च रूपसा स्तापसैः सह । तथातैत्तिरका श्चैव सर्वेकारस्करास्तथा ॥ नासिकाद्याश्चयेचान्ये येचैवान्तरनर्मदाः । भानुकच्छाः समाहेयाः सहसारस्वतैस्तथा ॥ कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्त्ताश्चार्बुदैः सह । इत्येते अपरान्ताश्च शृणु येविन्ध्यवासिनः ॥ इति मत्स्यपुराणम् ॥

दक्षिणामुखः । पुं । दक्षिणदिगभिमुखे ॥ यथा । अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम् । न जीवत् पितृकः कुर्यात् कृतेच पितृहा भवेत् ॥

दक्षिणा

दक्षिणामूर्त्तिः । पुं । परशिवे ॥ मोक्षच्छायमहावटद्रुमतटे योगासनस्थं प्रभुं प्रत्यक्तत्त्वबुभुत्सुभिः प्रतिदिशं प्रोद्वीक्ष्यमाणाननम् । मुद्रां तर्कमयीं दधान ममलं कर्पूरगौरं शिवं ह्रस्यन्तः कलये स्फुरन्तमनिशं श्रीदक्षिणामूर्त्तिकम् ॥ चित्रंवटतरोर्मूले वृद्धाः शिष्या गुरुर्युवा । गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तूच्छिन्नसंशयाः ॥

दक्षिणायनम् । न । देवानांरात्रौ । कर्कटे ऽर्कसङ्क्रमे । श्रावणादिषट्सु मासेषु ॥ माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट् क्रमादितः । उत्तरायणमाद्यैस्तैस्त्रिभिः स्याद्दक्षिणायनम् ॥ याम्या यने यस्य भवेत् प्रसूतिः शठः कठोरः पिशुनस्वभावः । चतुष्पदाढ्यः कृषिमानहंयु र्वाचामशान्तो मनुजः प्रतापी ॥

दक्षिणारुः । पुं । व्याधकर्त्तृकदक्षिणाङ्गकृतव्रणे मृगे । दक्षिणेर्मणि ॥ दक्षिणो अरुरस्य ॥

दक्षिणार्हः । त्रि । दक्षणीये ॥ दक्षिणामर्हति । अर्हपूजायाम् । अर्हश्चच ॥

दक्षिणावर्त्तः । त्रि । दक्षिणे आवर्त्तविशिष्टे ॥

दक्षिणावर्त्तकी । स्त्री । वृश्चिकाख्याम् ॥

दक्षिणाशापतिः । पुं । यमे । वैवस्वते । धर्मराजे ॥ दक्षिणाशायाः पतिः ॥

दक्षिणाहि । अ । दक्षिणदिशि ॥ दक्षि णदेशे ॥ दक्षिणात् । आहिचदूरे इ तिस्वार्थे आहिर्दूरे चेदवधिमान् । व सति रमणीयं वा ॥

दक्षिणीयः । त्रि । दक्षिणार्हे ॥ दक्षि णामर्हति । कडङ्करदक्षिणाच्छचे ति छः । तस्य ईयादेशः ॥

दक्षिणेन । अ । दक्षिणदिशि ॥ दक्षिण देशे ॥ एनबन्यतरस्यामदूरेपञ्चम्याः । दक्षिणेन वसति रमणीयं वा ॥

दक्षिणेर्म्मा । पुं । दक्षिणारौ । सक्षत मृगे ॥ दक्षिणे ईर्म्म ब्रणमस्य । दक्षि णेर्म्मालुब्धयोगइति अनिजन्तःसाधुः ॥

दक्षिण्यः । त्रि । दक्षिणार्हे ॥ दक्षिणा मर्हति । कडङ्करदक्षिणाच्छचेति- यत् ॥

दगार्गलम् । न । निस्तोयदेशे जलो पलब्धिज्ञाने ॥ तं निरूपयति वराह मिहिरः । तत्रादौ प्रयोजनप्रदर्शना र्थं माह । धर्म्यं यशस्यञ्चवदाम्यतो ऽ हं दगार्गलं येन जलोपलब्धिः । पुं सां यथाङ्गेषु सिरा स्तथैव क्षितावपि प्रोन्नतनिम्नसंस्थाः ॥ एकेन वर्णेन रसेन चाम्भ श्च्युतं नभस्तो वसुधा

विशेषात् । नानारसत्वं बहुवर्णता च गतं परीक्ष्यं क्षितितुल्यमेव म् ॥ २ ॥ सिरानामानि ॥ पुरुहूतानलय मनिऋतिवरुणपवनेन्दुशङ्करा देवाः । विज्ञातव्याः क्रमशः प्राच्याद्यानां दिशांपतयः ॥ दिक्पति संज्ञाश्चशि रा नवमीमध्ये महासिरानाम्नी । एताभ्योन्याः शतशो विनिसृतानाम भिः प्रथिताः ॥ पातालादूर्ध्वसिरा शुभा चतुर्दिक्षुसंस्थितायाश्च । को णदिगुत्थानशुभाः सिराः निमित्ता न्यथोवक्ष्ये ॥ ५ ॥ * ॥ यदिवेतसो ऽम्बुरहितेदेशे हस्तैस्त्रिभि स्ततःप श्चात् । सार्द्धेपुरुषे तोयं वहति सिरा पश्चिमातत्र ॥ चिह्नमप्यर्द्धपुरुषे म ण्डूकः पाण्डुरो ऽथमृत्पीता । पुटभे दकश्चतस्मिन् पाषाणो भवतितोय मतः ॥ ७ ॥ जम्ब्वाश्चोदग्घस्तैस्त्रिभिः सिरा ऽधोनरद्वये पूर्वा । मृल्लोहगन्धि कापाण्डुराचपुरुषेत तो ऽत्रमण्डूकः ॥ ८ ॥ जम्बूवृक्षस्य प्राग् वल्मीकोय दिभवेत् समीपस्थः । तस्माद्दक्षि णपार्श्वेसलिलं पुरुषद्वये स्वादु ॥ अर्द्ध पुरुषेच मत्स्यः पारावतसन्निभश्च पा षाणः । मृद्भवतिचात्रनीला दीर्घंका लंचबहुतोयम् ॥ १० ॥ पश्चादुदुम्ब रस्यत्रिभिरेवकरैर्नरद्वयेसार्द्धे । पुरु

चेसितोऽ श्चिरश्चाञ्जनोपमो ऽधःसि रामुजला ॥ ११ ॥ उदगर्जुनस्य दृश्यो वल्मीको यदि ततोऽर्जुनाद्धस्तैः । त्रिभिरम्बु भवति पुरुषे स्त्रिभिरर्द्धेस मन्वितैः पश्चात् ॥ श्वेतागोधार्द्धन रे पुरुषे मृद्धूसरा ततः कृष्णा । पी ता सिता ससिकता ततोजलं नि र्दिशेदमितम् ॥ १३ ॥ वल्मीकोप चितायां निर्गुण्ड्यां दक्षिणेन कथित करैः । पुरुषद्वये सपादे स्वादुजलं भवति चाग्नेयम् ॥ रोहितमत्स्यो र्द्धनरे मृत्कपिलापाण्डुरा ततः पर तः । सिकताः सशर्कराः क्रमेणप रतो भवत्यम्भः ॥ १५ ॥ पूर्वेणयदि बदर्या वल्मीकोदृश्यते जलंपश्चात् । पुरुषैस्त्रिभिरा देश्यं श्वेतागृहगो धिकाऽर्द्धनरे ॥ १६ ॥ सपलाशावद रीचेद्दिश्यपरस्यां ततोजलं भवति । पुरुषत्रये सपादे पुरुषे ऽत्रचडुण्डु भश्चिह्नम् ॥ १७॥ बिल्वोदुम्बरयोगे विहायवस्तत्रयम्नुयाम्येन । पुरुषैस्त्रि भिरम्बुभवेत् कृष्णोर्द्धनरेचमण्डूकः ॥ १८ ॥ काकोदुम्बरिकायां वल्मी कोदृश्यते सिरातस्मिन् । पुरुषत्रये सपादे पश्चिमदिक्स्थावहति सा च ॥ आपाण्डुपीतिकामृद्गौरसव र्णो भवतिपाषाणः । पुरुषेर्द्धे कुमु

दनिभो दृष्टिपथं मूषिको याति ॥ २० ॥ जलपरिहीनेदेशे वृक्षः का म्पिल्यको यदादृश्यः । प्राच्यांहस्त त्रितयेवहतिसिरा दक्षिणा प्रथमम् ॥ मृन्नीलोत्पलवर्णा कापोताट्ट श्यते तस्मिन् । हस्तेऽजगन्ध- को मत्स्योजलमल्पञ्च सक्षारम् ॥ २२ ॥ श्योनाकतरोरपरोत्तरेसिरा त्रौकराव तिक्रम्य । कुमुदानामसिरा सा पुरुषत्रयवाहिनी भवति ॥२३॥ आसन्नोवल्मीको दक्षिणपार्श्वे विभी तकस्य यदि । अध्यर्द्धेभवतिसिरा पु रुषे ज्ञेया दिशि प्राच्याम् ॥ २ ॥ त स्यैवपश्चिमायांदिशिवल्मीको यदा भवेद्धस्ते । तत्रोदग्भवतिसिरा चतु र्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः ॥ श्वेतोविश्व म्भरकः प्रथमेपुरुषेतु कुङ्कुमाभो श्मा । अपरस्यां दिशिचसिरानश्य तिवर्षत्रयेतीते ॥२६॥ सकुशःसितऐ शायां वल्मीको यत्रकोविदारस्य । मध्येतयोर्नरैरर्धं पञ्चमैस्तोयमक्षो भ्यम् ॥ प्रथमेभुजगः कमलोदरस न्निभो मह्नीरक्ता । कुरुविन्दःपाषा णा श्चिह्नान्येतानि वाच्यानि ॥२८॥ यदिभवति सप्तपर्णो वल्मीकवृत स्तदुत्तरेतोयम् । वाच्यं पुरुषैः पञ्च भि रत्रापि भवन्ति चिह्नानि ॥ पुरु

सार्द्धेनतुहरितो दर्दुरोथहरितालस-
न्निभाभूश्च। पाषाणोऽभ्रनिकाशः सौ-
म्याश्चसिरा शुभाम्बुवहा ॥ ३० ॥ सर्वे-
षांहच्छाया मधःस्थितो दर्दुरोयदाह-
श्यः। तस्माद्धस्तेतोयं चतुर्भिरर्द्धाधि-
कैः पुरुषैः ॥ पुरुषेतुभवति नकुलो
नीलाम्मृत् पीतिकाततः श्वेता। दर्दु
रसमानरूपः पाषाणोदृश्यते तत्र
॥ ३२ ॥ यद्यहिनिलयो दृश्यो दक्षि
णतः संस्थितः करञ्जस्य। हस्तद्वयेतु
याम्ये पुरुषत्रितये सिरासार्द्धे ॥ उद
गन्धा स्वादुजला हरितोश्माधस्तत
स्तोयम्। पुरुषार्द्धे कच्छपकः प्रथमं
पूर्वा सिरोऽद्भिवते तत्र ॥ उत्तरत
श्च मधूका दहिनिलयः पश्चिमेतत
स्तोयम्। परिहृत्य पञ्चहस्तान् नव
चाष्टौ पौरुषान् प्रथमम् ॥ अहि
राजः पुरुषेऽधोधूम्राधात्री कुलत्थ
वर्णाश्मा। माहेन्द्रे भवति सिरा वह
तिसफेनं सदातोयम् ॥ ३६। वल्मी
कः स्निग्धो दक्षिणे सकुशदूर्वश्चेत् ति
लकस्य। पुरुषैः पञ्चभिरम्भो दिशि
वारुण्यां सिरापूर्वा ॥ ३७ ॥ सर्पावा
सः पश्चाद्वल्मीका दक्षिणे कदम्बस्य।
परतो हस्तत्रितयात् षड्भिः पुरुषैस्तु
रीयांशैः ॥ कौवेरीचात्रसिरा वह
तिजलं लोहगन्धिचाक्षोभ्यम्। कन
कनिभोमण्डूकोनरमात्रेमृत्तिकापी
ता ॥ ३९ ॥ वल्मीकसंवृतोयदि
तालोवाभवति नारिकेलोवा। पश्चा
त् षड्भिर्हस्तैर्नरैश्च तुभिः सिराया
म्या ॥ ४० ॥ याम्येनकपित्थस्याहिसं
श्रयश्चे दुदग्जलं वाच्यम्। सप्तपरि
त्यज्यकरान् खात्वापुरुषान् कर्बुरा
पुटभिद् ॥ अश्मन्तकस्यवामे बदरीवा
दृश्यतेऽहिनिलयोवा। षड्भिरुदग
स्करैः सार्द्धैपुरुषत्रये तोयम् ॥
कूर्मः प्रथमे पुरुषे पाषाणोधूसरः
ससिकताम्मृत्। आदौचसिरायाम्या
पूर्वोत्तरतो द्वितीयाच ॥ ४३ ॥ वा
मेनहारिद्रतरो वल्मीकश्चेज्जलं
भवतिपूर्वे। हस्तत्रितयेसत्र्यंशैः पु-
म्भिः पञ्चभिर्भवति ॥ नीलोभुजगो
दृश्योम्मृत्पीतामरकतोपमश्चाश्मा
। कृष्णाभूः प्रथमं वारुणीसिरादक्षि
णेनान्या ॥ ४४ ॥ जलपरिरहितेदे
शेऽनूपजानिदृश्यन्ते निमित्तानि।
वीरणदूर्वामृदवो यत्रस्यु स्तत्रजलं
पुरुषे ॥ भार्गीत्रिवृतादन्ती सूकर
पादीच लक्ष्मणाचैव। नवमालिका
च हस्तद्वयेऽम्बुयाम्येत्रिभिः पुरुषैः
॥ ४६ ॥ स्निग्धाः प्रलम्बशाखावाम
नविकटद्रुमाः समीपजलाः। सुषि
राजर्जरपत्राद्रुक्षाश्चजलेनसन्त्यक्ताः

दगार्ग्ल

॥४७॥ तिलककाम्रातकवरणकभल्लात
कबिल्वतिन्दुकाङ्कोलाः। पिण्डारशि
रीषकाञ्जनपरूषकावञ्जुलातिबलाः
॥ एतेयदिस्निग्धावल्मीकैःपरिवृता
स्ततस्तोयम्। हस्तैस्त्रिभिरुत्तरतश्च
तुर्भिरर्द्धेनपरुषेण॥ ४९ ॥ अतृणेस
तृणायस्मिन्सतृणेतृणवर्जिता मही
यत्र। तस्मिन्सिरा प्रदिष्टा वक्तव्यं
वाधनंवास्मिन् ॥ ५० ॥ कण्टक्यक
ण्टकानां व्यत्यासेम्भस्त्रिभिःकरैःप
श्चात्। खात्वापुरुषत्रितयं त्रिभागयु
क्तंधनंवास्यात् ॥ ५१ मदतिमधीग
भीरं यस्मिंस्ताडिताजलं तस्मिन्
। सार्द्धैस्त्रिभिर्मनुष्यैः कौबेरीतत्र
च सिराश्यात् ॥ ५२ ॥ तरुस्यैकाशा
खा यदिविनताभवति पाण्डुरावास्या
त्। विज्ञातव्यं शाखातले जलं त्रिपु
रुषंखात्वा ॥ ५३ ॥ फलकुसुमविका
रोयस्यतस्यपूर्वेसिरात्रिभिर्हस्तैः। भ
वति पुरुषैश्चतुर्भिः पाषाणोऽधः-
क्षितिःपीता ॥ ५४ ॥ यदिकण्टका
रिकाकण्टकैर्विनादृश्यतेसितैः कुसु-
मैः। तस्यास्तलेम्बुवाच्यं त्रिभिर्नरैर
र्द्धपुरुषेच॥५५॥ खर्जूरीद्विशिरस्का
यत्रभवेज्जलविवर्जितेदेशे । तस्याः
पश्चिमभागे निर्द्देश्यं त्रिपुरुषैर्वारि॥
॥५६॥ यदिभवतिकर्णिकारःसित

दगार्गल

कुसुमःस्यात्पलाशएवोवा। सव्येन
तत्रहस्तद्वयेम्बु पुरुषद्वये भवति॥
५७॥ यस्यामूष्माधात्र्यां धूमोवातत्र
वारिनरयुगले। निर्द्देष्टव्याचसिराम
हतातोयप्रवाहेण॥५८॥ यस्मिन्
क्षेत्रोद्देशेजातंसस्यं विनाशमुपयाति
। स्निग्धमतिपाण्डुरं वा महासिरान
रयुगेतत्र॥५९॥ * ॥ इतिजाङ्गला
नूपयोर्जलपरिज्ञानम् ॥ * ॥ अथम
रुभूमौ सिराविज्ञानम् ॥ मरुदेशे
भवतिसिरायथातथाऽतःपरंप्रवक्ष्या
मि। ग्रीवाकरभाणामिव भूतलसं
स्थाःसिरायान्ति॥६०॥ पूर्वोत्तरेण
पीलोर्यदिवल्मीको जलं भवति-
पश्चात्। उत्तरगमनाचसिरा वि-
ज्ञेयापञ्चभिःपुरुषैः॥चिह्नंदर्दुरमा
दौ मत्स्यकपिलातत्परं भवेत्सरिता।
भवतिचपुरुषे ऽधोश्मातस्यतलेम्भो
विनिर्द्देश्यम्॥ ६२ ॥ पीलोरेव प्रा
च्यां वल्मीको ऽतोर्द्धपञ्चमैर्हस्तैः।
दक्षिणयाम्यायां तोयं वक्तव्यं सप्तभिः
पुरुषैः॥ प्रथमेपुरुषे भुजगः सिता
सितो हस्तमात्रमूर्त्तिश्च । दक्षिण
तोवहतिसिरा सक्षारं भूमिपानीय
म्॥६४॥ उत्तरतश्च करीरस्याहि
गर्त्तर्द्दृष्टेजलं स्वादु । दशभिः
पुरुषैःपीतपुरुषपीतो ऽश्मकः

॥ ६५ ॥ रोहीतकस्य पश्चाद्दहिवास
स त्रिभिः करैर्याम्ये । द्वादशपुरुषा
न् खात्वा सवारापश्चिमेन सिरा ॥
६६ ॥ इन्द्रतरोर्वल्मीकः प्राग्दृश्यः
पश्चिमेसिराहस्ते । खात्वाचतुर्दश
रान् कपिलागोधानरे प्रथमे ॥ ६७
॥ यदिवासुवर्णनाम्नस्तरोर्भवेद्वाम
तो भुजङ्गगृहम् । हस्तद्वयेतुयाम्ये
पञ्चदशनरावसाने ऽम्बु ॥ चारं प
यो ऽथ नकुलोर्द्धमानवे ताम्रसन्नि-
भश्चाश्मा । रक्ताच भवतिवसुधा व
हतिसिरा दक्षिणातश्च ॥ ६८ ॥ बद
रीरोहितवृक्षौ सम्पृक्तौचेद्विनापिव
ल्मीकम् । हस्तत्रये ऽम्बु पश्चात् षो
डशभिर्मानवै र्भवति ॥ सुरसं जल
मादौदक्षिणासिरा वहति चोत्तरे
णान्या । पिष्टनिभः पाषाणो मृच्छ्वे
ता वृश्चिकोर्द्धनरे ॥ ६९ ॥ सकरीरा
चे बदरी त्रिभिःकरैः पश्चिमेन त
स्मात् । अष्टादशभिः पुरुषै रैशा
नीबहुजलाचसिरा ॥ ७० ॥ पीलु
समेताबदरी हस्तत्रयसम्मितेदिशि
प्राच्याम् । विंशत्या पुरुषाणामशो
च्यमम्भो ऽथसचारम् ॥ ७१ ॥ ककु
भकरीरावेकत्र संयुतौ यत्रककुभ
बिल्वौ वा । सार्द्धवेम्बु पश्चान् न
रैर्भवेत् पञ्चविंशत्या ॥ ७२ ॥ व

ल्मीकमूर्द्धनि यदा दूर्वाश्च कुशाश्च
पाण्डुराः सन्ति । कूपोमध्येदेयो ज
लमत्रनरैक विंशत्या ॥ ७३ ॥ भूमिः
कदम्बकयुता वल्मीकोयत्रदृश्यते दू
र्वा । हस्तद्वयेनयाम्ये नरैर्जलं पञ्च
विंशत्या ॥ ७४ ॥ वल्मीकत्रयमध्ये
रोहीतकपादपो यदाभवति । नाना
वृक्षैःसहित स्त्रिभिर्जलं तत्रवक्तव्यम्
॥ हस्तचतुष्के मध्या च्छोडशभिश्चा
ङ्गुलैरुदग्वारि । चत्वारिंशत् पुरुषा
न् खात्वाश्माधः सिराभवति ॥ ७६
॥ ग्रन्थिप्रचुरायस्मिन् शमीभवेदुत्त
रेण वल्मीकः । पश्चात् पञ्चकरान्ते
शतार्द्धसङ्ख्यैर्नरैः सलिलम् ॥ ७७
॥ एकस्थाः पञ्चयदा वल्मीका म-
ध्यमो भवेच्छ्वेतः । तस्मिन् सिराप्र
दिष्टा नरषष्ट्या पञ्चवर्जितया ॥
७८ ॥ सपलाशायत्रशमी पश्चिमभा
गेम्बुमानवैः षष्ट्या । अर्द्धनरेहिः
प्रथमं सवालुकापीतमृत् परतः ॥
७९ ॥ वल्मीकेन परिवृतः श्वेतोरो
हीतको भवेद्यस्मिन् । पूर्वेणहस्तमा
त्रे सप्तत्यामानवैरम्बु ॥ ८० ॥ श्वे
ताकण्टकबहुला यत्रशमी दक्षिणे
नतत्पयः । नरपञ्चकसंयुतया सप्त
त्याहिर्नरार्द्धेच ॥ ८१ ॥ * ॥ मरु
विशेषः ॥ मरुदेशेयत्किञ्चित् जाङ्ग

दगार्गे

स्ते तैर्जलं विनिर्देश्यम् । जम्बूवेतस पूर्वे येपुरुषा स्से मरौस्त्रिगुणा: ॥ ८२ ॥ जम्बूत्रिवृत्ता मौर्वीशिशुमारी शारिवाशिवाश्यामा । वीरुधयो वा राहीज्योतिष्मतीगरुडवेगाच ॥ सू करिकामाषपर्णीव्याघ्रपदाचेतियद्य हेर्निलये । वल्मीकादुत्तरतस्त्रि- भि: करैस्त्रिपुरुषेतोयम् ॥ एतदनूपेवाच्यंजाङ्गलभूमौतु पञ्चभि: पुरुषै: । एतैरेवनिमित्तै र्मरुदेशे सप्तभि: कथयेत् ॥ ८५ ॥ एकनिभायच मही तृणतरुवल्मीकपरिहीना । तस्यां यच्चविकारोभवति धरित्र्यां जलं तत्र ॥ ८६ ॥ यत्रस्निग्धा निम्ना सवालुका सानुनादिनी वासात् । तत्रार्द्धपञ्चकै र्वारि मानवै: पञ्चभिर्वदेत् ॥ ८७ ॥ स्निग्धातरूणांयाम्ये नरै स्त्रतुर्भि र्जलं प्रभूतञ्च । तरुगहने पविकृतो यस्तस्मात् तद्वदेव वदेत् ॥ ८८ ॥ नमते यत्रधरित्री सार्द्धे पुरुषेस्तु जाङ्गलानूपे । कीटा वायत्रविनालयेनवहवोम्बु तत्रापि ॥ ८९ ॥ उष्णाशीताच महीशीतोष्णाम्भस्त्रिभिर्नरैः सार्द्धैः । इन्द्रधनुर्मत्स्योवावल्मीकोवाचतुर्हस्तात् ॥ ९० ॥ वल्मीकानांपङ्क्त्या यद्येकोभ्युच्छ्रितःसिरा तदधः । शुष्यति नरो

दगार्गे

हते वा सस्यं यस्याच्चतत्राम्भ: ॥ ९१ ॥ एतज्जाङ्गलानूपे ॥ * ॥ न्यग्रोधपलाशोदुम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जलं तदधः । वटपिप्पलसमवाये तद्वत्वाच्यं सिरा चोदक् ॥ ९२ ॥ * ॥ अथ कूपलक्षणम् ॥ आग्नेयेयदिकोणे ग्रामस्यपुरस्य वाभवेत् कूप: । नित्यं सकरोतिभयं दाहञ्च समानुषं प्राय: ॥ नैर्ऋतकोणे बालक्षयञ्च वनिताभयञ्चवायव्ये । दिक्त्रयमेतत् त्यक्त्वा शेषाशुभशुभावहा: कूपा: ॥ ९४ ॥ * ॥ सारस्वतेनमुनिना दगार्गेर्ल यत् कृतं तदवलोक्य । आर्याभि: कृतमेतद् वृत्तैरपिमानवं वक्ष्ये ॥ ९५ ॥ स्निग्धा यत: पादपगुल्मवल्ल्यो निश्छिद्रपत्रा श्च तत:सिरास्ति । पद्मक्षुरोशीरकुला: सगुन्द्रा: काशा: कुशावा नलिका नलोवा ॥ खर्ज्जूरजम्ब्वर्जुनवेतसा: स्यु: क्षीरान्विता वा द्रुमगुल्मवल्ल्य: । छत्रेभनागा: शतपत्रनीपा: स्युर्नक्तमालाश्च ससिन्धुवारा: ॥ विभीतकोवा मदयन्तिकावा यत्रास्ति तस्मिन् पुरुषत्रये ऽम्भ: । स्यात् पर्वतस्योपरिपर्वतोन्य स्तत्रा-स्ति मूलेपुरुषत्रयेम्भ: ॥ ९८ ॥ या मौञ्जीयै: काशकुशैश्चयुक्ता नीला-च मृद्यत्रसशर्कराच । तस्यां प्रभूतं

सुरसमतोयं कृष्णाचरकाच तथैव
सद्दे ॥ ९९ ॥ * ॥ अथभूगुणाः ॥ स
शर्करा ताम्रमहीकषायं क्षारं धरि
त्रीकपिला करोति। आपाण्डुरायां
लवणं प्रदिष्टं मिष्टंपयोनीलवसुन्ध
रायाम् ॥ १०० ॥ शाकाश्वकर्णार्जुन
विल्वसर्जाः श्रीपर्ण्यरिष्टाधवशिंशपा
श्च। छिद्रैश्चपर्णैर्मगुल्मवल्योरूक्षा
स्सदूरेम्बुनिवेदयन्ति॥ १ ॥ सूर्याग्नि
भस्मोष्ट्रखराऽनुवर्णा या निर्जला-
सा वसुधा प्रदिष्टा। रक्ताङ्कुराःक्षी
रयुताः करीरा रक्ताधराचेज्जलम
श्मनोधः ॥ २ ॥ वैदूर्यमुद्गाम्बुदमेच
काभा पाकोन्मुखोदुम्बरसन्निभावा
। भृङ्गाञ्जनाभा कपिलाथवा या ज्ञेया
शिलाभूरिसमीपतोया॥ ३ ॥ पारा
वतक्षौद्रघृतोपमाया क्षौमस्यवस्त्रस्य
च तुल्यवर्णा । यासोमवल्ल्याश्चसमा
नरूपा साप्याशुतोयं कुरुतेऽक्षय-
च ॥ ४ ॥ ताम्रैःसमेता पृषतैर्विचि
त्रैरापाण्डुभस्मोष्ट्रखरानुरूपा। भृङ्गो
पमाङ्गुष्टिकपुष्पिकाच सूर्याग्निवर्णा
च शिलावितोया ॥ ५ ॥ चन्द्रातप
स्फटिकमौक्तिकहेमरूपाः याश्चेन्द्र
नीलमणिहिङ्गुलकाञ्जनाभाः । सू
र्योदयांशुहरितालनिभाश्चयाः शु-
भ्राः शोभनामुनिवचोपचवृत्तमेत
त् ॥ ६ ॥ एता ह्यभेद्याश्च शिलाः
शिवाश्च यक्षैश्चनागैश्च सदाभिजु
ष्टाः। येषाञ्चराष्ट्रेषु भवन्तिराज्ञां
तेषा मवृष्टिर्नभवेत्कदाचित् ॥ ७
॥ * ॥ शिलानां विदारणार्थमाह॥
भेदं यदानैति शिला तदाग्नीं पला
शकाष्ठैः सह तिन्दुकानाम् । प्रज्वा
लयित्वानलमग्निवर्णां सुधाम्बुसि-
क्ताप्रविदारमेति ॥ ८ ॥ तोयं श्रि-
तं मोक्षकभस्मनावा यत्सप्तकृत्वः
परिषेचनंतत् ॥ कार्यंशरक्षारयुतं
शिलायाः प्रस्फोटनं वह्निवितापिता
याः ॥ ९ ॥ तक्रकाञ्जिकसुराः सकु
लत्था योजितानि वदराणिचतत्र ।
सप्तरात्रमुषितान्यभितप्तां दारयन्ति
हि शिलां परिषेकैः ॥ १० ॥ नैम्बंप
त्रं त्वक्चमालं तिलानां सापामार्गं
तिन्दुकं स्याद्गुडूची । गोमूत्रेण स्रा
वितः क्षारएषां षट्कृत्वोऽत स्ता
पितोभिद्यतेश्मा ॥ ११ ॥ * ॥ शस्त्र
पानम् ॥ क्षारेकदल्या ... मथितेनयुक्ते दिनोषिते पायितमत्र
यसंयत् । सम्यक्छितं चाश्मनिनैति

भग्नं यथाम्भसो ह्येष्वपि तस्य कौष्ठ्य-
म् ॥ १३ ॥ * ॥ वापीलक्षणम् ॥ पा
ली प्रागपरायता ऽम्बु सुचिरं धत्तेन
याम्योत्तरा कल्लोलै रवदार मेति
मरुता सा प्रायशः प्रेरितैः । तां चे
दिच्छति सारदारुभि रपां सम्पात
मावारयेत् पाषाणादिभिरेव वा प्र
तिचयं क्षुण्णं द्विपाश्वादिभिः ॥ १४ ॥
ककुभवटाम्रप्लक्षकदम्बैः सनिचुलजम्बू
वेतसनीपैः । कुरवकतालाऽशो
कमधूकै र्बकुलविमिश्रैश्चावृततीरा
म् ॥ १५ ॥ * ॥ नैर्वाहिकद्वारलक्ष
णम् ॥ द्वारञ्च नैर्वाहिक मेकदेशे
कार्यं शिलासञ्चितवारिमार्गम् । को
शस्थितं निर्विवरं कपाटं कृत्वाततः
पांसुभिरावपेत्तम् ॥ १६ ॥ * ॥
द्रव्ययोगमाह ॥ अञ्जनमुस्तोशीरैः
सराजकोशातकामलकचूर्णैः । कत
कफलसमायुक्तैर्योगः कूपेप्रदातव्यः
॥ १७ ॥ * ॥ जलगुणानाह ॥ कलुषं
कटुकं लवणं विरसं सलिलं यदिवा
ऽशुभगन्धिभवेत् । तदनेनभवत्य
मलं सुरसंसुगन्धिगुणैरपरैश्चयुतम्
॥ १८ ॥ * ॥ नक्षत्राणि ॥ हस्तोम
घानुराधापुष्यधनिष्ठोत्तराशिरोहि-
ण्यः । शतभिषगित्यारम्भे कूपानां
शस्यतेभगणः ॥ १९ ॥ * ॥ प्रतिष्ठा

विधानम् ॥ कृत्वावरुणस्य बलिं वट
वेतसकीलकं सिरास्थाने । कुसुमै
र्गन्धैर्धूपैः सम्पूज्य निधापयेत् प्रथम
म् ॥ २० ॥ इतिवाराह्यांद्विपञ्चाश
त्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

दग्धः । त्रि । भस्मीकृते । मुष्टे । प्लुष्टे ॥
अग्निस्पृष्टे ॥ सन्तप्ते ॥ दह्यतेस्म ।
दहभस्मीकरणे । क्तः ॥ न । कत्तृणे ॥

दग्धकाकः । पुं । द्रोणकाके ॥

दग्धभम् । न । रव्यादिवारेषु भरण्या
दिसप्तनक्षत्रेषु ॥ यथा । याम्यं त्वा
ष्ट्रंवैश्वदेवं धनिष्ठार्यम्णंज्येष्ठान्त्यंरवे
र्दग्धभंस्यात् ॥ दग्धमततुभञ्च ॥

दग्धरथः । पुं । चित्ररथगन्धर्वे ॥

दग्धरुहः । पुं । तिलकवृक्षे ॥

दग्धरुहा । स्त्री । दग्धारुहे । भस्मरो-
हायाम् ॥

दग्धलग्नम् । न । शून्यलग्ने ॥ यथा ।
मृगसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तु
वामकौ । पञ्चम्यांबुधराशीसौ सप्त
म्यां चापचन्द्रभे ॥ नवम्यां सिंहकी
टाख्या वेकादश्यां गुरोर्गृहे । वृष
मीनौत्रयोदश्यां दग्धसंज्ञास्तमीरि
ताः ॥ दग्धलग्नेयत्कर्मकृतं सर्वं
विनश्यति ॥

दग्धा । स्त्री । सिताक्रान्तदिशि ॥ तिथि
विशेषे ॥ यथा । द्वादश्येकादशीचैव

दशमीचत्रिषष्टिका । द्वितीयासप्तमीचैवदग्धाः सूर्यादिवारतः ॥ प्रकारान्तरमपि । एकादशीचेन्दुवारे द्वादशीचार्कवासरे । षष्ठीबृहस्पते र्वारे । तृतीयाबुधवासरे । अष्टमी शुक्रवारेच नवमीशनिवासरे ॥ पञ्चमीभौमवारेच दग्धयोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥ मासदग्धा यथा । द्वितीयामीनधनुषो श्चतुर्थी वृषकुम्भयोः । मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनकोष्टमी ॥ दशमी वृश्चिकेसिंहे द्वादशीमकरेतुले । एभिर्जातोनजीवेत यदिशक्रसमोभवेदितिदीपिका ॥ कुरुइ इति गौडप्रसिद्ध वृक्षे । खलेरुकायाम् । कर्कशदलायाम् । दग्धरुहायाम् ॥ दहेःक्तान्तात् टाप् ॥

दग्धिका । स्त्री । दग्धभक्ते । भिस्सटायाम् । जलाभात इति भाषा ॥ कुत्सितादग्धा दग्धिका । कुत्सिते इति कन् ॥ दग्धारुहे ॥

दग्धेष्टका । स्त्री । झामके । झांमा इति भाषा ॥

दण्डः । पुं । न । लगुडे । लठ्ठ लठिया इतिभाषा ॥ पुं । व्यूहप्रभेदे ॥ प्रकाण्डे ॥ अश्वे ॥ कोणे ॥ मन्थाने ॥ सैन्ये ॥ दाम्यते उद्वृतोऽनेन । दम्भ । अमन्तात्डः ॥ काले । घरी इति भाषा

॥ यथा । दशगुर्वक्षरोच्चारकालः प्राणःषड्भात्मकैः । तैःपलं स्यात्तत्षष्ट्यादण्डइत्यभिधीयते ॥ मानभेदे । काठा इति गौडभाषा ॥ चतुर्हस्तपरिमिते मानकाष्ठादौ ॥ चण्डांशोः पार्श्विके । अर्कानुचरे ॥ दमे ॥ यमे ॥ अभिमाने ॥ ग्रहभेदे ॥ अर्थापहारादिरूपेराज्ञांचतुर्थोपाये ॥ यथा । दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्डएवाभिरक्षति । दण्डः सुप्तेषुजागर्त्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ यत्रश्यामोलोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा । प्रजा स्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधुपश्यति ॥ सर्वोदण्डजितोलोको दुर्लभोहिशुचिर्नरः । दण्डस्यहि भयात्सर्वं जगद्भोगायकल्पते ॥ * ॥ नृपेणदेयधनग्रहणे ॥ उत्पथप्रवृत्तौ निग्रहहेतुर्दण्डोभगवद्विभूतिः ॥ माषामाषे ॥ धनुर्द्वयपरिमिते मानकाष्ठादौ ॥ इक्ष्वाकुराजपुत्रे ॥ दण्डोस्यास्ति । अर्शआद्यच् ॥ दण्डयति दण्ड्यतेऽनेनवा । दण्डदण्डनिपातने । पचाद्यच् । पुंसीतिघोवा ॥ दमनम् वा । दमुउपशमे । अमन्तात्डः । राज्ञांडस्त्यश्वरथपदातिषु ॥

दण्डकः । पुं । न । चण्डवृष्टिप्रपातादि छन्दःप्रभेदे ॥ लघुलगुडे । मोठा

सोठी छडी इत्यादि भाषा ॥ ह्रस्वो दण्डः । ह्रस्वे इतिकन् ॥

दण्डकन्दकः । पुं । धरणीकन्दे ॥

दण्डका । स्त्री । दण्डकारण्ये । जनस्थाने ॥

दण्डकाकः । पुं । द्रोणकाके ॥

दण्डकारण्यम् । न । रावणस्यशस्त्रनिवेशस्थाने । जनस्थाने ॥ दण्डकनाम्ना राज्ञा परिपालितो देशः । स च शुक्रशापादरण्यमभूत् ॥ तीर्थविशेषे ॥

दण्डढक्का । स्त्री । वाद्यविशेषे । यामघोषे । यामनाल्याम् । दमामा नगारा नौवत इत्यादि भाषा ॥

दण्डताम्री । स्त्री । ताम्रीवाद्ये ॥

दण्डधरः । पुं । काले । यमे । अन्तके ॥ दण्डस्य धरः ॥ नृपे ॥ कुम्भकारे ॥ त्रि । दण्डहस्ते ॥ दुष्टनिग्रहकर्त्तरि ॥

दण्डधारः । पुं । पृथ्वीपतौ । राज्ञि ॥ यमे । समवर्त्तिनि ॥ त्रि । दण्डहस्ते ॥ दण्डं धरति । धृञ्० । कर्मण्यण् ॥

दण्डनायकः । पुं । सेनान्याम् । चतुरङ्गबलाध्यक्षे ॥

दण्डनीतिः । स्त्री । अर्थशास्त्रे । शुक्रजीवाद्युक्तनीतिशास्त्रे ॥ दम्यतेऽनेन । दम० । अमन्ताड्डः । दण्डो नीयते बोध्यतेऽनया इति दण्डनीतिः ॥ [illegible] दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः । दण्डनीतिरिति ख्याता त्रीन् लोकानतिवर्त्तते ॥ विशेषोऽस्या महाभारते राजधर्मे द्रष्टव्यः ॥ दुर्गायाम् ॥ यथा । नयानयगता लोके विकल्पनिश्चयाऽमला । दण्डनाद्दमनाद्वापि दण्डनीतिरिति स्मृतेति देवीपुराणम् ॥

दण्डनीयः । त्रि । दण्ड्ये ॥

दण्डपतिः । पुं । दण्डधरे ॥ दण्डनायके ॥

दण्डपांशुलः । पुं । गर्वाटे । द्वारपाले ॥

दण्डपाणिः । पुं । भैरवविशेषे । काशीस्थे शिवगणविशेषे ॥ यमे ॥ दण्डः पाणौ यस्य सः ॥

दण्डपारुष्यम् । न । ताडनादौ । अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषे ॥ राज्ञां सप्तव्यसनान्तर्गतव्यसनविशेषे ॥

दण्डपालः । पुं । अट्टशफरमत्स्ये । दांड़िका इति गौड़भाषा ॥

दण्डपालकः । पुं । शकुलमत्स्ये ॥

दण्डभृत् । पुं । यमे ॥ कुम्भकारे ॥ त्रि । दण्डधारके ॥ दण्डं बिभर्त्ति । डुभृञ्० । क्विप् ॥

दण्डमत्स्यः । पुं । दण्डारी इति प्रसिद्धे मत्स्ये ॥ दण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तरक्तं कफं हरेत् । वातसाधारणः प्रोक्तः शुक्रदो बलवर्द्धनः ॥

दण्डमाथः । पुं । दण्डाकारेपथि ॥

दण्डयात्रा । स्त्री । दिग्विजये ॥ युद्धाय गमने ॥ संयाने ॥ वरयात्रायाम् ॥ इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥ दण्डाययात्रा ॥

दण्डयामः । पुं । कीनाशे ॥ दिवसे ॥ कुम्भसम्भवे । अगस्त्यमुनौ ॥ इति मेदिनी ॥

दण्डरी । स्त्री । डङ्गरीफले इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डवान् । त्रि । दण्डिनि ॥ मतुप् ॥

दण्डवाटी । पुं । दर्वटे । द्वारपाले ॥ त्रि । दण्डवक्तरि ॥

दण्डवालधिः । पुं । हस्तिनि । इभे ॥ दण्डइववालधिर्यस्य ॥

दण्डवासी । पुं । द्वारपाले ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥ एकग्रामाधिकृतेजने । चौधरीइतिभाषा ॥ इतिजटाधरः ॥

दण्डविष्कम्भः । पुं । कुठरे । मन्थबन्धनकाष्ठे । गर्गरीमुखस्थमन्थदण्डधारककाष्ठे ॥ दण्डं विष्कभ्नाति । स्कम्भुरोधने सौत्रः । कर्मण्यण् । वेःस्कभ्नातेर्नित्यमितिषत्वम् ॥

दण्डहस्तकः । पुं । सुद्दाम् ॥

दण्डव्यूहः । पुं । दण्डाकृतिव्यूहरचनाविशेषे ॥ यत्राग्रेबलाध्यक्षो मध्येराजा पश्चात् सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिन स्तत्समीपेघोटका स्ततःपदातयः इत्थमेवंकृतरचनोदीर्घःसर्वतःसमविन्यासोदण्डव्यूहउच्यते । तेन यातव्यंमार्गेसर्वतोभयेसतियायात् ॥

दण्डस्थानम् । न । दण्डमुख्यानविशेषेषु ॥ यथा । दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु यानिस्यु रक्षतो ब्राह्मणोव्रजेत् ॥ उपस्थ मुदरं जिह्वा हस्तौ पादौचपञ्चमम् । चक्षु र्नासाच कर्णौच धनं देह स्तथैवच ॥ अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः । सारापराधौचालोक्य दण्डं दण्ड्येषुपातयेदितिमनुः ॥

दण्डहस्तम् । न । तगरपुष्पे ॥

दण्डाजिनम् । न । दम्भे ॥ शाठ्ये ॥

दण्डाजिनिकः । त्रि । मायाविनि ॥

दण्डादण्डि । अ । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे ॥ अन्ये॰ दीर्घः । इचकर्मव्यतिहारे ॥

दण्डारः । पुं । वाहने ॥ मत्तवारणे ॥ शरयन्त्रे ॥ कुम्भकारस्यचक्रे ॥

दण्डाहतम् । न । घोले । गोरसे ॥ दण्डेन मथा आहतम् विलोडितम् । कर्तृकरणेकृताबहुलमिति समासः ॥ त्रि । दण्डेन ताडिते ॥

दण्डिकः । पुं । दण्डिनि ॥ दण्डोस्यास्ति । अतइनिठनाविति ठन् ॥ दण्डधारके

। कुडिया इतिभाषा ॥ डानिकणा-भाच इतिगौडभाषाप्रसिद्धे मत्स्ये ॥

दण्डिका । स्त्री । हारविशेषे ॥

दण्डित: । त्रि । राजादापिते । कृतदण्डे ॥ दण्ड: सञ्जातो ऽस्य । तारका दित्वादितच् ॥

दण्डी । पुं । यमे ॥ द्वा:स्थे । द्वारपाले ॥ मञ्जुघोषे ॥ रवे: पार्श्वगविशेषे ॥ जिनविशेषे ॥ दमनकवृक्षे ॥ चतुर्थाश्रमिणि ॥ कविविशेषे ॥ यथा । जाते जगति वाल्मीके कविरित्यभिधीयते । कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनीति कालिदास: ॥ त्रि । दण्डयुक्ते ॥ दण्डो ऽस्या ऽस्ति । अत इनिठनाविति इनि: ॥

दण्डिनी । स्त्री । दण्डयुक्तायाम् ॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥

दण्डिमा । पुं । दण्डत्वे ॥ दण्डस्य भाव: । इमनिच् ॥

दण्डोत्पलम् । न । डानिपोला इति डानकुनि इति च गौडभाषाप्रसिद्धे वृक्षविशेषे ॥ स तु पीतरक्तश्वेतपुष्पभेदात् त्रिविधम् । पीतस्य पर्याया: । गोवन्दनी । गन्धवल्ली । सहदेवी । सहा । इति ॥ रक्तस्य पर्याय: । विश्वदेवा । इति ॥ श्वेतस्य । दण्डोत्पलेति रत्नमाला ॥

दण्डोत्पला । स्त्री । श्वेतपुष्पे दण्डोत्पले ॥

दण्ड्य: । त्रि । दण्डनीये । दण्डार्हे ॥ दण्डमर्हतीति । दण्डादिभ्यो यत् ॥

दत् । पुं । दन्ते ॥ दतौ । दत: ॥ इ० श्र० षं ॥

दत्त: । पुं । दत्तात्रेये ॥ अग्निसिंहस्य दनेन्द्रपविशेषे ॥ वैश्योपपदे ॥ यथा । शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा त्राता च भूभुज: । भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दास: शूद्रस्य कारयेदिति स्मृति: ॥ दत्त्रिमेपुत्रे ॥ त्रि । कृतदाने । विसृष्टे । विश्राणिते ॥ अर्चिते ॥ न । शरणागतरक्षणादौ ॥ यथा । शरणागतसन्त्राणं भूतानाञ्चाप्यहिंसनम् । बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते ॥ डुदाञ् । क्त: । दोदद्घो: ॥

दत्तक: । पुं । द्वादशपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषे । दत्त्रिमे ॥ यथा । दद्यान्माता-पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेदिति-याज्ञवल्क्य: ॥

दत्तात्मा । पुं । पुत्रविशेषे ॥ यथा । दत्तात्मा तु स्वयं दत्त इति कात्यायन: । अस्यार्थ: । दत्तात्मा तु पुत्रो यो माता पितृविहीन: ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयं दत्त उपनीत इति ॥

दत्तात्रिय: । पुं । विष्णोरंशे ऽत्रिपुत्रे यो-

नीश्वरे परमात्मधूते ॥ विष्णुना आ
त्मसदृशमपश्यता ऽऽत्मैवात्मने दत्तः
। दत्तश्चासावात्रेयश्च ॥
दत्तानपकर्म्म । न । दत्ताप्रदानिके ॥
दत्ताप्रदानिकम् । न । अष्टादशविवाद
पदान्तर्गतविवादपदविशेषे ॥ यथा
नारदः । दत्त्वाद्रव्यं असम्यग्यः पु
नरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं
नामव्यवहारपदंहितदिति॥ असम्य
क्अविहितमार्गेण। दत्तस्य पुनराह
रणं यस्मिन् विवादपदे तत् ॥
दत्तिः । स्त्री । प्रतिपादने । दाने ॥
दत्तेयः।पुं। इन्द्रे॥इतित्रिकाण्डशेषः॥
दत्त्रिमः । पुं । पुत्रविशेषे । दत्तके॥मा
ता पिताचा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमा
पदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो
दत्त्रिमःसुतः ॥
ददत् । त्रि । प्रयच्छति ॥ ददाति । डु
दाञ्० । लटः शत्रादेशः । शपः श्लुः
। श्लाविति द्वित्वम् । अभ्यासस्य ह्रस्वः
। श्नाभ्यस्तयोरित्याल्लोपः । स्वाद्यु
त्पत्तिः। उगित्त्वात् प्राप्तोनुम् अभ्य
स्तत्वान्नभवति ॥
ददनम् । न । प्रतिपादने । दाने ।
दद्रुः । पुं । न । दाद इतिप्रसिद्धे रो
गे । दद्रुणम् ॥ तल्लक्षणं यथा ।
सकण्डुरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गत-

मिति॥ तच्चिकित्सा यथा। कुष्ठकृमि
मदद्रुमनिशासैन्धवसर्षपाः । अम्लपि
ष्टाः प्रलेपोयं दद्रुकुष्ठनिषूदन इति
॥ अपिच । दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्द
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः । त्रि-
भिः प्रलेपैरपिबद्धमूलं दद्रुश्चकुष्ठं
चविनाशमेतीति ॥ कच्छपे ॥
दद्रुकः । पुं । दद्रुरोगे ॥
दद्रुघ्नः । पुं । चक्रमर्दके । चकवंड इति
कसौंदी इति चभाषा। दद्रुं हन्ति ।
हन० । हनो र ऽ मनुष्यकर्तृकेचे
ति टक् । अत्पूर्वस्येतिनियमात्तत्त्व
त्वम् ॥
दद्रुघ्नपत्रम् । न । पञ्चाटशाके। पवाँड
काशाक इति चकवंडकीभाजी इति
चभाषा ॥दद्रुघ्नपत्रं दोषघ्नमम्लंवात
कफापहम् । कण्डूकासकृमिश्वासद
द्रुकुष्ठघ्नंलघु ॥
दद्रुणः । त्रि । दद्रुरोगिणि॥ दद्रुरस्या ऽ
स्ति । पा०नः। शाकीपलालीदद्र्वांह्र
स्वत्वञ्च ॥
दद्रुनाशिनी । स्त्री । तैलिनीकीटे
दद्रुरोगी । त्रि । दद्रुणे ॥
दद्रूः । पुं । त्वग्रोगविशेषे । कुष्ठभेदे ॥
दरिद्र्यते ऽनेनाङ्गम् । दरिद्रादुर्ग
तौ । दरिद्रातेर्यालोपश्चेत्यूः । रिश्च
आचेतिसमस्तोवर्णोयो ॥

दधानः । त्रि । बिभ्राणे । धारयति ॥ दधातेः कर्त्तरि शानच् ॥

दधि । न । क्षीरोत्तरावस्थापन्ने दधि इति प्रसिद्धे गोरसे । क्षीरजे । मङ्गल्ये । त्रिरले । पयस्ये ॥ अस्य गुणाः । दध्युष्णं दीपनं स्निग्धं कषायानुरसं गुरु । पाके ऽम्लं ग्राहि पित्तास्रशोथमेदःकफप्रदम् ॥ मूत्रकृच्छ्रे प्रतिश्याये शीतगे विषमज्वरे । अतीसारेऽरुचौ कार्श्ये शस्यते बलशुक्रकृत् ॥ तद्भेदाः पञ्च सम्प्रोक्ता लक्षणैस्तान् वदाम्यहम् । आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लञ्च ततः परम् ॥ अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा । मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत् ॥ मन्दं स्यात् सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् । यत् सम्यग्घनतां यातं व्यक्तं स्वादुरसं भवेत् ॥ अव्यक्ताम्लरसन्तत्तु स्वादु विज्ञैरुदाहृतम् । स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेदःकफावहम् ॥ वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् । स्वाद्वम्लं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत् ॥ स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवज्जनैः ॥ यत्तिरोहितमाधुर्यं व्यक्ताम्लत्वं तदम्लकम् । अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम् ॥ तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत् । अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तदुष्टिकरं परम् ॥ * ॥ गव्यं दधि विशेषेण स्वादु बल्यं रुचिप्रदम् । पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत् पवनापहम् ॥ उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ॥ * ॥ माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् । स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्वस्रदूषकम् ॥ * ॥ आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् । शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीपनम् ॥ * ॥ पक्वदुग्धभवं हृद्यं दधि स्निग्धं गुणोत्तरम् । पित्तानिलापहं सर्वधात्वग्निबलवर्द्धनम् ॥ * ॥ अथ निस्सारदुग्धस्य दध्नो ह्येते गुणाः स्मृताः । असारं दधि सङ्ग्राहि शीतलं वातलं लघु । विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोग नाशनम् ॥ * ॥ गालितं दधि सुस्निग्धं वातघ्नं कफकृद्गुरु । बलपुष्टिकरं रुच्यं मधुरं नातिपित्तकृत् ॥ * ॥ सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रदाहजित् । सगुडं वातनुद्वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु ॥ * ॥ न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् । नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ * ॥ शस्यते दधिनो रात्रौ शस्तञ्चाम्बुघृतान्वितम् ।

रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु तच्च न ॥ * ॥ हेमन्ते शिशिरे चापि वर्षासु दधि शस्यते । शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायश स्तद्विगर्हितम् ॥ ॥ ज्वरासृक् पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डूामयभ्रमान् । प्राप्नुयात् कामलाञ्चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ श्रीवासे ॥ सर्जे ॥ वासे ॥ त्रि । धारके ॥ इति मुग्धबोधम् ॥

दधिकूर्चिका । स्त्री । दध्नासहपक्वदुग्धे ॥ दध्नासह पयःपक्वं यत् तत्स्याद् दधिकूर्चिके त्युक्तः ॥ अर्द्धादकोष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जातेतिकेचित् ॥ उष्णादुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जाते त्यन्ये । छाना छेना इति राजाराधाकान्तः ॥

दधिचारः । पुं । मन्थानदण्डे । वैशाखे । तक्राटे । करधर्षणे । रयी इति भाषा ॥

दधिजम् । न । नवनीते ॥

दधित्थः । पुं । कपित्थे ॥ दधिवर्णोद्रवत्तिष्ठत्यस्मिन् । शा० । सुपिस्थ इति कः । पृषोदरादिः ॥

दधित्थाख्यः । पुं । सरलद्रवे । लोवान् इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥

दधिधेनुः । स्त्री । दानार्थं दध्यादिनिर्मितायां धेनौ ॥

दधिपुष्पिका । स्त्री । अपराजितायाम् ॥

दधिपुष्पी । स्त्री । कोकशिंब्याम् ॥

दधिपूपः । पुं । अपूपप्रभेदे ॥ शालिपिष्टं युतं दध्ना मर्द्दयित्वा घृते पचेत् । वेष्टयेत् पक्वखण्डेन सुरुत्तं दधिपूपकम् ॥ दधिपूपो गुरु र्वृष्यो रुच्यो निलपित्तहा । ह्योऽग्निजनन श्चैव विशेषाद्वातविकारकः ॥

दधिफलः । पुं । कपित्थवृक्षे ॥ दधिफलेऽस्य ॥

दधिमण्डः । पुं । मस्तुनि ॥

दधिमण्डोदः । पुं । दधिसमुद्रे ॥

दधिमुखः । पुं । रामायणप्रसिद्धे वानरविशेषे । सुग्रीवस्य श्वशुरे ॥

दधिशोणः । पुं । वानरे ॥

दधिसक्तवः । पुं । करम्भे ॥ दधिसक्तुशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ दध्नाउपसिक्ताः सक्तवः । अन्नेनव्यञ्जनमिति समासः ॥

दधिसारम् । न । नवनीते ॥

दधिस्नेहः । पुं । दधिसरे । दध्युत्तरगे ॥

दधिस्वेदः । पुं । घोले ॥

दधीचः । पुं । दधीचिमुनौ ॥ इतिशब्दभेदप्रकाशः ॥

दधीचसीर्थम् । न । तीर्थविशेषे ॥

दधीचास्थि । न । वज्रे ॥ हीरके ॥

दधीचिः । पुं । मुनिविशेषे । अथर्वमुने रौरसात् कर्दमकन्यायां शान्तिनाम्न्यां जाते ॥ वृत्रासुरवधाय देवैरस्यास्थ्ना वज्रं निर्मितम् ॥

दधीच्यस्थि । न । हीरके ॥ वज्रे ॥

दधृक् । त्रि । धृष्टे ॥ धृष्णोति । ञिधृषाप्रागल्भ्ये । अस्मात् ऋत्विगादिना क्विन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वञ्च निपात्यते । कुत्वात् पूर्वजश्त्वेनडः गः कः ॥

दध्नः । पुं । यमे ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

दध्यङ् । पुं । आथर्वणे मुनिविशेषे ॥

दध्याकरः । पुं । दधिसमुद्रे ॥

दध्याली । स्त्री । श्रावणायाम् ॥ सुदर्शनायाम् । सुदर्शनगुलञ्चइतिगौड भाषा ॥

दध्युत्तरम् । न । कट्वरे । दधिस्नेहे ॥

दध्युत्तरगम् । न । दधिस्नेहे ॥

दध्युदः । पुं । दधिसमुद्रे ॥ दधिउदकं यस्य । उत्तरपदस्य चेत्युदकस्योदादेशः ॥

दनुः । पुं । दनुवंशजत्वात् कबन्धाख्ये असुरे ॥

दनुः । स्त्री । दानवमातरि । दक्षकन्यायाम् । कश्यपपत्न्याम् ॥

दनुजः । पुं । असुरे । दैत्ये ॥ दनौ दनोर्वा जातः । सप्तम्यांजनेर्डः । पञ्चम्यामजातौ ॥

दनुजदलिनी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

दनुजद्विट् । पुं । देवे ॥

दनुसूनुः । पुं । असुरे ॥ दनोः सूनुः ॥

दन्तः । पुं । अद्रिकटके ॥ कुञ्जे ॥ सानुनि ॥ चर्वणसाधनास्थनि । दशने । रदने । रदे । द्विजे ॥ द्वात्रिंशत्संख्यायाम् ॥ पञ्चमात्रप्रभेदे (155) ॥ दाम्यति । दमु० । अन्तर्भावितण्यर्थात् बाहुलकात्तन् । हसिमृग्रिण्विति वा तन् ॥

दन्तकः । पुं । नागदन्ते । खूंटी इति भाषा ॥ गिरेः प्रदेशात् तिर्यग्बहिर्निर्गते पाषाणे ॥ दन्तेषु प्रसिते ॥ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते इतिकन् ॥ दन्ते ॥ स्वार्थेकन् ॥

दन्तकर्षणः । पुं । जम्बीरे ॥

दन्तकाष्ठम् । न । विकङ्कतवृक्षे ॥ दन्तधावनार्थकाष्ठे ॥ यथा । दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् । सर्वेकण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥ ॥ तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् । क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्या भक्षये दन्तधावनम् ॥ इतिमहाभारतम् । परिमाण मा हविष्णुः । कनिष्ठाग्रसमं स्थूलं सुकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् । प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षये

दन्तधावनम् ॥ विशेषमाह मरीचिः। द्वादशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणांनवाङ्गुलम्। अष्टाङ्गुलञ्च वैश्यानां शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् ॥ चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते। अन्तरप्रभवानाञ्च षडङ्गुलमुदाहृतमिति ॥ अथास्य लक्षणम्। तत्प्रयोजनप्रदर्शनम्। वल्लीलतागुल्मतरुप्रभेदैः स्युर्दन्तकाष्ठानि सहस्रशोयैः। फलानिवाच्यान्यथ तत् प्रसङ्गो मा भूदतो वच्म्यथकामिकानि ॥ १ ॥ परिभाषार्थमाह। अज्ञातपूर्वाणि न दन्तकाष्ठान्यज्ञानपर्णैस्त्र समन्वितानि। नयुग्मपर्वाणि न पाटितानि नचोर्द्धशुष्काणि विना त्वचा च ॥ २ ॥ प्रविभागेन फलानि ॥ वैकङ्कतश्रीफलकाश्मरीषु ब्राह्मीद्युतिः च मतरौ सुदाराः। वृद्धिर्वटेऽर्के प्रचुरञ्चतेजः पुत्रामधूके सगुणाः प्रियत्वम् ॥ लक्ष्मीः शिरीषेच तथाकरञ्जेप्लक्षेऽर्थसिद्धिः समभीप्सिता स्यात्। मान्यत्व माप्नोति जनस्य याभ्यां प्राधान्य मश्वत्थतरौ वदन्ति ॥ आरोग्य मायु र्वदरीवृहत्यो रैश्वर्यवृद्धिः खदिरे सविल्वे। द्रव्याणि चेष्टान्यतिमुक्तकेस्युः प्राप्नोति तान्येव पुनःकदम्बे ॥ नीपेऽर्थाप्तिः करवीरेऽशनश्चाप्ति भाण्डीरे स्यादन्नमेवं प्रभूतम्। शम्यांशत्रून् सोपहन्त्यर्जुने च श्यामायाञ्च द्विषता मेव नाशः ॥ साले ऽश्वकर्णेच वदन्ति गौरवं स भद्रदारावपिचाटरूषके। वाल्लभ्यमायाति जनस्य सर्वतः प्रियङ्ग्वपामार्गसजम्बुदाडिमैः ॥ * ॥ अथविधानम् ॥ उदङ्मुखः प्राङ्मुखएववाऽब्दं कामं यथेष्टं हृदये निवेश्य। अद्यादनिन्द्यंश्च सुखोपविष्टः प्रक्षाल्यजह्याच्च शुचौ प्रदेशे ॥ ८ ॥ * ॥ त्यक्तस्य लक्षणम्। अभिमुखपतितं प्रशान्तदिक्स्थं शुभमतिशोभन मूर्द्धं संस्थितं यत् ॥ अशुभकर मतोऽन्यथा प्रदिष्टं स्थितपतितञ्च करोति मिष्टमन्नम् ॥ इति ॥

दन्तकाष्ठकम्। न। आहुल्यवृक्षे ॥

दन्तच्छदः। पुं। रदनच्छदे। उत्तराधरोष्ठमात्रे ॥ दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन। छदसंवरणे। चु०। पुंसीतिघः। छादेर्घइति ह्रस्वः ॥

दन्तच्छदोपमा। स्त्री। विम्ब्याम् ॥

दन्तधावनः। पुं। खदिरद्रुमे ॥ दन्तान् धावति। धावुगतिशुद्ध्योः। ल्युट् ॥ गुच्छकरञ्जे ॥ वकुले ॥ न। दन्तशुद्धौ ॥ तस्यविधिः। प्रातर्भुक्त्वाच मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम्। भक्षयेद् दन्तप

वनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥ * ॥ दन्तानूर्द्धमधोघृष्ट्वा प्रातः सिन्धेचलोचने । तोयपूर्णमुख कोमदृष्टि रामु प्रसीदति ॥ * ॥ अर्हिती कर्णशूलीच दन्तरोगी नवज्वरी । शोषी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥ * ॥ उपवासदिने विप्र पितृश्राद्धदिने तथा । नचतत् फलमाप्नोति-दन्तधावनकृन्नरः ॥ प्रभातेमार्ज्जयेद् दन्तान् वाससा रसना तथा । कुर्यात् ह्यदग्रविप्रेन्द्रकलशानि जलैर्बुधः ॥ उपवासे पितृश्राद्धे विधिज्ञानेन जैमिने । दन्तधावनकृन्मर्त्यः सम्पूर्णं लभते फलमिति ॥ * ॥ स्मृत्यर्थसार दक्षिणास्येन पश्चिमास्येनवा नयः । पूर्वास्ये नोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनादिति विशेषः ॥ अपिच । मध्यमानामिकाभ्याञ्च वृद्धाङ्गुष्ठेन वद्विजः । दन्तानांधावनं कुर्यात् तर्जन्यानकदाचन ॥ नित्यक्रियाफलंप्रेप्सुस्त्वरया दन्तधावनम् । प्रभाते कुरुते प्राज्ञः सूर्योदयविवर्जिते । सूर्योदयेद्विजश्रेष्ठयः कुर्याद् दन्तधावनम् । नित्यक्रियाफलं तस्य सर्वमेव विनश्यति ॥ यःस्नानसमये कुर्यात् जैमिने दन्तधावनम् । निराशाःपितरोयान्ति तस्यदेवाःसुरर्षयः ॥ दन्तस्य

धावनं कुर्याद् योमध्याह्नापराह्णयोः । तस्यपुष्पं न गृह्णन्ति देवताः पितरोजलम् ॥ स्नानकाले पुष्करिण्यां यः कुर्याद्दन्तधावनम् । तावज्ज्ञेयः सचण्डालो यावद्गङ्गा न पश्यति ॥ भगवत्युदिते सूर्येयःकुर्याद् दन्तधावनम् । तद्दन्तकाष्ठीं पितरोभुक्त्वा गच्छन्तिदुःखिनः ॥ इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥

दन्तपत्रम् । न । कुण्डले ॥

दन्तपत्रकम् । न । कुन्दपुष्पे ॥

दन्तपर्य्यायः । पुं । पञ्चमात्रप्रभेदे (१८८) ॥

दन्तपुप्पुटकः । पुं । दन्तरोगविशेषे ॥ अस्यनिदानं यथा । दन्तयोर्त्रिषुवा यस्य श्वयथुर्जायते महान् । दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तज इति ॥

दन्तपुष्पम् । न । कतकफले ॥ कुन्दे ॥

दन्तफलम् । न । कतके ॥ पुं । कपित्थे ॥

दन्तफला । स्त्री । पिप्पल्याम् ॥

दन्तभागः । पुं । हस्त्यग्रभागे । गजस्य मुखमः स्कन्धपर्यन्तेऽग्रभागे ॥ दन्तस्यभागः । दन्तसम्बन्धीभागोवा । शाकपार्थिवादिः ॥

दन्तमलम् । न । मुष्टिकायाम् । दुग्ध मलकादे ॥

दन्तमूलम् । न । दन्तार्बुदाभिधेरोगे ॥

दन्तमूलिका । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

दन्तरोगः । पुं । रदनामये ॥

दन्तरोगी । त्रि । रदनामयविशिष्टे ॥ फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम् । तथा तिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥

दन्तवक्त्रः । पुं । भारतादिप्रसिद्धे नृपविशेषे ॥

दन्तवस्त्रम् । न । ओष्ठे ॥

दन्तवासः । न । ओष्ठे । अधरौष्ठयोः ॥

दन्तवीजकः । पुं । दाडिमे ॥

दन्तवेष्टः । पुं । दन्तरोगविशेषे ॥ यथा । स्रवन्ति पूयरुधिरं चलादन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥

दन्तशठः । पुं । जम्बीरे ॥ कपित्थे ॥ कर्म्मरङ्गके ॥ नागरङ्गे ॥ शठति । शठ कैतवे च । चात् हिंसासंक्लेशनयोः । पचाद्यच् ॥ अम्लरसे ॥ दन्तानां शठ इवापकारित्वात् ॥

दन्तशठा । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ क्षुद्राम्लिकायाम् ॥ दन्तानां शठेवापकारित्वात् ॥

दन्तशर्करा । स्त्री । कफवायुशोषितदन्तगतमले ॥ यथा । मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः । शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥

दन्तशाणम् । न । मिशुकवे । मिश्शी इति भाषाप्रसिद्धे दन्तघर्षणचूर्णे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तशिरा । स्त्री । माड्याम् ॥

दन्तशूलः । पुं । रदनवेदनायाम् ॥ अस्यौषधं यथा । पिप्पलीनिम्बवृन्ताकं कटुकारग्वधैः शृतम् । पाययेन्मधुनामिश्रं दन्तशूलोपशान्तये ॥

दन्तशोफः । पुं । दन्तार्बुदे ॥

दन्तहर्षः । पुं । दन्तरोगविशेषे ॥ यथा । शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शाना असहा द्विजाः । पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः समासतः ॥

दन्तहर्षकः । पुं । जम्बीरे । इति जटाधरः ॥

दन्तहर्षणः । पुं । जम्बीरे ॥ इ० त्रि० ॥

दन्ताघातः । पुं । निम्बूके ॥ रतिक्रीडायां दशनाघाते ॥ तस्य स्थानानि यथा । स्तनयो र्गण्डयो श्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे । दन्ताघातः प्रकर्त्तव्यः कामिनीनां सुखावहः ॥ इति कामशास्त्रम् ॥

दन्तायुधः । पुं । शूकरे ॥ दन्ता आयुधा अस्य ॥

दन्तार्बुदः । पुं । न । दन्तरोगप्रभेदे । दन्तशोफे । द्विजव्रणे ॥

दन्ताचिका । स्त्री । कक्षायाम् । चगाम

इतिभाषा ॥

दन्तावलः । पुं । हस्तिनि । गजे ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । दन्तशिखात् संज्ञायामितिवलच् । वले इतिदीर्घः ॥

दन्तिका । स्त्री । दन्त्योषधौ । मुकूलके ॥ दाम्यति दाम्यते वा । दमुउपशमे । हसिमृग्रिणुवाऽमिदमीत्या दिना तन् । स्वार्थे कन् ॥

दन्तिजा । स्त्री । दन्तिकायाम् ॥

दन्ती । पुं । दन्तावले ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । इनिः ॥

दन्तिनी । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

दन्तिमदः । पुं । हस्तिमदे ॥

दन्तिमूलिका । स्त्री । दन्त्योषधौ ॥

दन्ती । स्त्री । उदुम्बरपर्ण्योमोषधौ । प्रत्यक् पर्णीम् ॥ दाम्यति दाम्यते वा । दमु० । तन् । गौ० ङीष् ॥ लघुदीर्घ प्रभेदेन प्रोक्तं दन्तीद्वयं बुधैः । दन्तीद्वयं सरं पाके रसेच कटु दीपनम् ॥ गुदाङ्कुराश्मशूलास्रकण्डुकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णोष्णंहन्ति पित्तास्रकफशोथोदरकृमीन् ॥

दन्तीवीजम् । न । जयपाले ॥

दन्तुरः । त्रि । उन्नतरदे ॥ उन्नतादन्ताः सन्त्यस्य । दन्तउन्नत उरच् ॥ उन्नतनते । विषमे ॥ कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः कदाचिल्लोमशःसुखी । कदाचित् तुन्दिलोदुःखीकदाचिच्च-ञ्चलासतीति सामुद्रकम् ॥ स्त्री । दन्तुरा ॥

दन्तुरच्छदः । पुं । वीजपूरे ॥

दन्तोलूखलिकः । पुं । } तापसे । वानप्रस्थविशेषे ॥
दन्तोलूखली । पुं । }

योश्रीह्यादीन् दन्तैः खण्डयित्वा भक्षयति सः ॥

दन्त्यः । त्रि । दन्तोद्भवेवर्णविशेषे ॥ दन्तेषुभवः । शरीरावयवाच्चेति यत् ॥ दन्तहिते ॥ दन्तेभ्योहितः । शरीरावयवाद्यत् ॥

दन्दशूकः । पुं । राक्षसे ॥ सरीसृपे । फणिनि ॥ गर्हितं दशति । लुपसदेति यङ् । यजजपेत्यूकः । जपजभदहेत्यभ्यासस्यनुक् ॥ नरकविशेषे ॥

दन्द्रम्यमाणः । त्रि । अत्यर्थं कुटिला-मनेकरूपांगतिमिच्छति ॥

दभ्रम् । न । अल्पे ॥ दभ्यते । दम्भुदम्भने । स्फायितञ्चीति रक् ॥ पुं । समुद्रे ॥

दम् । अ । कलत्रे । पत्न्याम् ॥

दमः । पुं । दमथे ॥ वाह्येन्द्रियनैश्चल्ये । वाह्येन्द्रियाणां श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो निवर्त्तने । बहिरिन्द्रियाणामुच्छृङ्खलव्यापारनिरोधे । वाह्येन्द्रि

यसंयमे ॥ निग्रहोबाह्यवृत्तीनां द मइत्यभिधीयते ॥ ऋतुकालार्व्यति रिक्तकालेमैथुनाद्यभावे ॥ उपशमे । विकारहेतुविषयसन्निधानेपि अ नसोऽविक्रियत्वे ॥ कुत्सितात्कर्म णो विप्र यच्चचित्तनिवारणम् । स कीर्तितो दमः प्राज्ञैः समस्ततत्त्वद र्शिभिः ॥ दण्डे ॥ दण्डकार्ये ॥ क र्दमे ॥ दमने ॥ दमनम् । दमु उप शमे । भावे घञ् । नोदात्तोपदेश तिवृद्ध्यभावः ॥

दमकः । त्रि । शासके । दमनकर्त्तरि ॥ दाम्यति । दमु० । एवुल् । नोदा- त्तोपदेशस्येति न वृद्धिः ॥

दमघोषः । पुं । चन्द्रवंशीयेक्षत्रियवि शेषे । शिशुपालपितरि ॥

दमघोषसुतः । पुं । शिशुपाले ॥

दमथः । पुं । दण्डे ॥ दमे । तपः क्लेश सहे ॥ दमनम् । दमु० । शमादि भ्योऽथच् ॥ दाम्यति वा । बाहुल कादथप्रत्ययः ॥

दमथुः । पुं । दण्डे ॥ दमे ॥

दमनम् । न । दण्डे ॥ यथा । अभ्यु- च्छ्रितस्य दमन मुचितञ्च श्रुतीश्रुत म् ॥ पुं । दोना इतिप्रसिद्धे पुष्पे । प ण्यचामरे ॥ दमनस्तुवरस्तिक्तो हृ द्यो वृष्यः सुगन्धिकः । ग्रहणीविष कुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित् ॥ वी रे ॥ कुन्दवृक्षे ॥ दाम्यति । दमु० । नं० ल्युः ॥

दमनकः । पुं । दमने । गन्धोत्कटे । दोना इतिप्रसिद्धे पुष्पवृक्षे ॥ दमन एव । स्वा०कः ॥ न । वर्णवृत्तान्तरे ॥ यथा । द्विगुणनगणमिह वितनु हि । दमनकमिति गदतिशुचिहि ॥ यथा । सरभसमिह्ट्टशमुपनय । सु मुखिमदनरुजमयनयेति ॥ त्रिष्टुप् छन्दोभेदेपि ॥ यथा । द्विजवरगणयु ग ममलं तदनु च कमयकरतलम् । फणिपतिवरपरिगदितं दमनक मिदमतिललितम् ॥ यथा । प्रणम त मधुरिपुचरणं भवजलनिधिपरि तरणम् । अभिनवकिशलयरुचिरं सुरपतिसकलभयहरम ॥

दमनी । स्त्री । अग्निदमनीवृक्षे ॥

दमयन्ती । स्त्री । नलनृपतेर्भार्यायाम् । विदर्भदेशीयभीमराजकन्यायाम् । भैम्याम् ॥ दमयन्तीनलाभ्याञ्च नमस्कारं करोम्यहम् । अविवादो भवत्त्वत्र कलिदोषप्रशान्तिदः ॥ म ल्लिकायाम् ॥

दमितः । त्रि । दान्ते ॥ कृतदमने वृषा दौ । भारादिसहे ॥ दम्यतेस्म । द मु० । क्तः । वादान्तेत्यादिना पक्ष

साधुः ॥

दमी । त्रि । दमविशिष्टे ॥

दमुनाः । पुं । चित्रभानौ । अग्नौ ॥ दाम्यति । दमु० । अन्तर्भावितण्यर्थाद्दमेरुनसिः । दमुनसौ दमुनसः इत्यादि ॥ शुक्राचार्ये ॥

दमूनाः । पुं । त्रिभावसौ । वह्नौ । पावके ॥ दाम्यति । दमु० दमेरुनसिः । अन्येषामपिदृश्यतइति पचेदीर्घः । जुष्टोदमुनाः । दमूनसंगृहपतिं वरेण्यम् । दृशपाद्यास्तु लक्षणवदीर्घः पठ्यते । तन्मते ह्रस्वोवाहुलकाद्बोध्यः ॥

दम्पती । पुं । सङ्ख्याया जायापत्योः । जम्पत्योः ॥ जायाचपतिश्च । राजदन्तादिगणेपाठाज्जायायाः दम्भावोवा निपात्यते । यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते ॥

दम्भः । पुं । कैतवे ॥ धर्मध्वजित्वे । धार्मिकतयात्मनः ख्यापने । अधार्मिकत्वेपि धार्मिकत्वख्यापने । कपटेन धार्मिकत्वादिना स्वोत्कर्षख्यापनेच्छायाम् ॥ लोकवञ्चनाय विहितकर्मानुष्ठाने ॥ दभ्यतेऽनेन । दम्भु दम्भने । घञ् ॥

दम्भनम् । न । दम्भे ॥

दम्भित्वम् । न । लाभपूजाख्यात्यर्थंस्व धर्मप्रकटीकरणे ॥

दम्भोलिः । पुं । वज्रे ॥ दम्भु रोधने । अमुन् । दम्भसि रोधने अलिःसमर्थः । अलभूषणपर्याप्तिवारणेषु । इन् दम्भोलि खेदयति । दम्भु० । चौरादिकत्वोलिर्वा ॥

दम्यः । पुं । प्राप्तदमावस्थेवत्से । वत्सतरे ॥ अनडुहि ॥ त्रि । दमनीये । शास्ये ॥ दमनार्हः । दमुशमने । अर्हेकृत्यतृचश्चेत्यर्थे पोरदुपधादिति यत् ॥

दयः । पुं । करुणायाम् । दयायाम् ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

दयमानः । त्रि । दयाकर्त्तरि ॥ दयते । दय० लटःशानच् मुक् ॥

दया । स्त्री । कृपायाम् । दुःखितेषु भूतेष्वनुकम्पायाम् । परदुःखासहने ॥ लक्षणं यथा । यत्नादपिपरक्लेशं हर्त्तुं या हृदिजायते । इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ सा दया परिकीर्त्तितेति ॥ आत्मवत् सर्वभूतेषु यो हिताय शुभायच । वर्त्तते सततं हृष्टः क्रियाह्येषादयास्मृता ॥ प्राणा यथात्मनोभीष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मौपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः ॥ धर्मस्य पत्नी । यथा । मोहपत्नी दया साध्वी पूजिताच जगत्प्रिया । सर्वेषां

कारुण्यसंरंभ निष्फलास्त्वयया विना ॥ यत्रमोहोल्लितपदद्यायाः सत्त्वाद्दया मोक्षपत्नीति देवीभागवते ९ स्कन्धे १ ऽध्यायः ॥ अहिंसापरमोधर्मः ।व प्राणिनामसंशयः । दया सर्वत्र कर्त्त व्या ब्राह्मणेन विजानता ॥ यस्माद न्यत्र विप्रेन्द्र न हिंसायाज्ञिकीमते ति देवीभागवतम् ॥ यस्मादन्यत्र द याकर्त्तव्या यत्रेतु हिंसैवकर्त्तव्या न सा याज्ञिकी हिंसा हिंसाभवति । अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य- इति श्रुतेः॥ या वेदविहिता हिंसानि यतास्मिंश्चराचरे। अहिंसा मेव तां विद्याद्वेदाद् धर्मोहि निर्बभाविति मनुस्मृतेश्च ॥ तृणंवाप्यविधानेन च्छे दयेन्नकदाचनेतिकुलार्णवोक्तेश्च॥ रसान्तरे॥ दयते रक्षत्यनया। दय दानगतिहिंसारक्षणेषु । भिदाद्य- ङ् ॥ टाप् ॥

दयाकूर्चः । पुं । बुद्धे ॥ इति हेमचन्द्रः॥

दयालुः । त्रि । सुरते । कारुणिके । दयायुक्ते । परदुःखप्रहाणपरे ॥ अ- हो बकीयं स्तनकालकूटं जिघांसया ऽपायि यदप्यसाध्वी । लेभेगतिं धात्यु चितां ततोन्यंकंवा दयालुं शरणं व्र जेम ॥ दयते । दय० । स्पृहिगृही त्यालुच् ॥ दयालोरसमर्थस्यदुःखा

यैवदयालुता ॥

दयालुकः । त्रि । सदये ॥

दयावान् । त्रि । परदुःखहरणेच्छौ ॥

दयितः । पुं । पत्यौ ॥ त्रि । प्रिये ॥ दय्यतेस्म । दय० । क्तः ॥

दयिता । स्त्री । भर्यायाम् ॥ प्रियायाम् ॥ रामस्य दयिता भार्यानित्यं प्राण समाहिता ॥ टाप् ॥

दर । अ । मनागर्थे । ईषदर्थे॥ यथा। दरदलितनीलोत्पलरुचेति ॥

दरः । पुं । न । साध्वसे । भये । डर इति भाषा ॥ गर्त्ते । गढा इतिभाषा ॥ शङ्खे ॥ यथा । स उच्चकाशे धव लोदरो दरो प्युरुक्रमस्याधरशोण शोणिमेति ॥ दीर्यन्त्यस्मात् । दॄ भ ये । ऋदोरप् ॥ दरणम् दीर्यतेवा । दृभये । दृविदारणे वा । अप् । ग्र- हवृद्दिश्चयप् वा ॥

दरकः । त्रि । भीरौ । दरपोक इति भाषा ॥ दॄ० । कृञादिभ्यो वुन् ॥

दरकण्टिका । स्त्री । शतावर्य्याम् ॥

दरणिः । पुं । कूलभङ्गे । कूलखण्डे ॥

दरत्-द् । स्त्री । प्रपाते ॥ भये ॥ पर्वते ॥ म्लेच्छजातौ ॥ हृदये ॥ कूले । तीरे ॥ दरणम् दीर्यते वा । दॄ० । शॄदृभसोऽदिः ॥

दरदः । पुं । देशविशेषे ॥ भये ॥ म्ले

म्लेच्छजातिविशेषे । दरददेशोद्भवे- आदौ क्षत्रिये पुनर्विहितक्रियालोपादिना शूद्रतामापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥ त्रि । भयप्रदे ॥ पुं । न । हिङ्गुले ॥ दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुकतुण्डकः । हंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरः ॥ चर्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः । जपाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥ तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि । हृल्लासकुष्ठज्वरकामलांश्च प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति ॥ ऊर्द्ध्वपातनयुक्त्यातु तस्य यन्त्रपाचितम् । हिङ्गुलं तस्य सूतन्तु शुद्धमेव न शोधयेत् ॥

दरवरः । पुं । भगवतः श्रीकृष्णस्य शङ्खे ॥ दरेषुवरः ॥

दरिः । स्त्री । दर्य्याम् ॥

दरितः । त्रि । भीते । डरा इति भाषा ॥ दरःसञ्जातोऽस्य । ता० इतच् ॥

दरिद्रः । दीने । निस्वे । निर्धने ॥ अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा हेम धेनूश्च दरिद्रो जायते नरः ॥ दरिद्राति । दरिद्रा दुर्गतौ । पचाद्यच् ॥ दरिद्रोयस्त्वसन्तुष्टः कृपणोयोऽजितेन्द्रियः ॥

दरिद्रितः । त्रि । दुर्गते । दारिद्र्ययुक्ते ॥ दरिद्रातेःकर्त्तरिक्तः ॥

दरी । स्त्री । कन्दरायाम् । कृत्रिमगृहाकारे गिरिविवरे ॥ दृणाति । दृ विदारणे । पचादौ दरडिति पाठात् टिड्ढेतिङीप् ॥

दर्दरः । पुं । पर्वते ॥ त्रि । ईषद्भग्नभाजने ॥

दर्दराश्रः । पुं । मीनाश्रीणे । साश्रमीनव्यञ्जने ॥ इति शब्दमाला ॥

दर्दरीकम् । न । वाद्यप्रभेदे ॥ दीर्यते । दृ० । पर्फरीकादयश्चेतीकन् धातोर्द्वित्त्वमभ्यासस्यरुक् च ॥

दर्दुरः । पुं । तोयदे ॥ भेके ॥ वाद्यभाण्डविशेषे ॥ अद्रिविशेषे ॥ मत्स्यान्नविशेषे ॥ न । ग्रामजाले ॥ इ० मे० ॥ दृणातिशब्दैःकर्णौ । दृ० । मकुर दर्दुरावितिनिपातितः ॥

दर्दुरा । स्त्री । चण्डिकायाम् । उमायाम् ॥ दृणात्यसुरान् । दृ० । मकुरदर्दुरावित्युरच् धातोर्द्वित्त्वमभ्यासस्य रुक् टिलोपश्च । टाप् ॥

दर्द्दूः । स्त्री । कुष्ठप्रभेदे । दद्रुरोगे ॥ दरिद्रातेऽनयाङ्गम् । दरिद्रा० । दरिद्रातेर्य्यालोपश्चेत्यूः । रश्च दुश्च आश्च याः । तेषांलोपः । अन्यथाद्येऽन्यसंदेशश्चेति द्वितीयरेफलोपः ॥

दर्दुः । पुं । दद्रुरोगे ॥ दरिद्राते । दरि

द्रा०। मृगव्यादयश्चेति कुः ॥
दर्द्रुघ्नः। पुं। चक्रमर्द्दे ॥ दर्द्रुं हन्ति। ह न०। हन्ते रमनुष्येतिटक् ॥
दर्द्रुणः। त्रि। दर्द्रुरोगिणि ॥ दर्द्रूरस्या स्ति। शाकीपलालीदर्द्र्वांह्रस्वत्त्वञ्चे ति पामादिषु पाठान्नः ॥
दर्द्रुरोगी। त्रि। दर्द्रुणे ॥ दर्द्रूश्चासौ रोगश्च। इकोह्रस्वोऽङ्य इतिह्रस्वः। दर्द्रुरोगोऽस्यास्ति। द्वन्द्वोपतापे- तीनिः ॥
दर्द्रूः। पुं। दद्रौ ॥ दरिद्राति। दरिद्रा० । दरिद्रातेर्यालोपश्चेति इकाराका रलोपः ऊप्रत्ययश्च ॥
दर्द्रूणः। त्रि। दद्रुणे ॥
दर्द्रूरोगी। त्रि। दर्द्रूरोगिणि ॥
दर्प्पः। पुं। कस्तूर्याम्। मृगमदे ॥ अ हङ्कृतौ। गर्व्वे ॥ परावधीरणास्व भो गुर्वन्वायाद्यतिक्रमकारणश्चित्त दोषविशेषो दर्प्पः ॥ अहङ्कारश्च स र्व्वेषां पापवीजममङ्गलम्। ब्रह्माण्डे षु च सर्व्वेषां दर्पपर्य्यन्तमुन्नतिः ॥ धर्म्मा द्यतिक्रमकारणे। हर्षजन्यमदे ॥ हृ ष्टो दृप्यति दृप्तो धर्म्ममतिक्रामति ॥ धर्म्मध्वजित्त्वेन दम्भ एव दर्प्पः। दर्प्प ति। दृपउत्क्लेशे। पचाद्यच् ॥
दर्प्पकः। पुं। कामदेवे। पञ्चशरे ॥ दर्पयति। दृपहर्षमोहनयोः। ण्वु

ल् ॥ त्रि। अहङ्कारकारके ॥
दर्प्पणः। पुं। मुकुरे। आदर्शे। रूपद र्शनाधारे ॥ दर्पयति। दृपण्यन्तः। दृपसन्दीपने। चु॰र्वा। नं॰ल्युः ॥ न । अक्षिणि ॥ पर्व्वतविशेषे ॥ नदीविशेषे ॥ यथा। ततःपूर्व्वं महाराज दर्प्पणो नामपर्व्वतः। कुवेरो यत्रवसति धन पालैः समं सदेति ॥ यस्मिन्नास्ते मध्य भागेरोहिणी रोहिता कृतिः। य स्मिं ल्लौहादिकं स्पृष्टं स्वर्णतां याति तत्क्षणात् ॥ तस्मात्तटात्स्रवति द र्पणोनामवैनदः। हिमाद्रिप्रभवो- नित्यं लौहित्यसदृशः फले ॥ सम त्पन्नंहि लौहित्यं सर्व्वै र्देवगणैर्हरिः। सर्व्वतीर्थोदकैः सम्यक् स्नापयामासतं सुतम् ॥ तस्यस्नानसमुद्भूतः पापदर्प स्यपाटनः। तेनायं दर्पणो नामपुरा देवगणैः कृतः ॥ तस्मिन् स्नात्वा न दवरेयोऽर्च्चयेद्दर्पणाचले। कुवेरं प्रतिपत्तिथ्यां कार्त्तिके शुक्लपक्षतः ॥ सयाति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्व्वृ तइति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
दर्प्पारम्भः। पुं। अहङ्कारारम्भे। मट स्फटौ ॥ इतिजटाधरः ॥
दर्भः। पुं। कुशे ॥ काशादिषट्सु ॥ य था। काशाः कुशा वल्वजाश्च तथाऽ न्ये तीक्ष्णरोमशाः। मौञ्जाश्च शाद

त्वास्थेव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥ दृभ्यते । दृभीग्रन्थे । घञ् ॥ यद्वा । दृणाति । दृ० । दृदलिभ्यांभः ॥

दर्भटः । पुं । न । निभृतगृहे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दर्भपत्रः । पुं । काशे ॥ इतिराजनि० ॥

दर्भमूली । स्त्री । ओषधीभेदे ॥ पाककर्णेतिङीष् ॥

दर्भाह्वयः । पुं । मुञ्जे ॥ इति राज०॥

दर्वः । पुं । राक्षसे ॥ दृणाति सर्वान् । दृ० । कृगृशृदृभ्योवः ॥ ॥

दर्वटः । पुं । दण्डवादिनि ॥

दर्विः । स्त्री । खजाकायाम् । दर्व्याम् ॥ दृणाति । दृ० । दृदृभ्यांविन् ॥ उत्सुकदर्विहोमिन इतिविर्वा ॥

दर्विकः । पुं । दर्व्याम् । व्यञ्जनादिदारके । कौँचा इतिभाषा ॥

दर्विका । स्त्री । दर्व्याम् । खजाकायाम् ॥ गोजिह्वायाम् । दार्विकायाम् ॥

दर्विहोमः । पुं । अप्रकृतिविकृतिहोमे ॥ योनकस्यचित् प्रकृतित्वेन विकृतित्वेन वा वर्त्तते सदर्विहोम इतिव्याख्यातारः ॥

दर्वी । स्त्री । कंब्याम् । खजाकायाम् । कर्छी इतिभाषा ॥ दृणाति । दृ० । वृदृभ्यांविन् । कृदिकारादक्तिनइति ङीष् ॥

दर्वीकरः । पुं । उरगे । दीर्घपृष्ठे । सर्पे ॥ रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः । ज्ञेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ॥ दर्व्याकारः फणएवकरो यस्य प्रहारसाधनत्वात् । दर्वीं फणां करोति । कृञोहेत्विति टः ॥

दर्वीसङ्क्रमणम् । न । तीर्थविशेषे ॥

दर्शः । पुं । अमावस्यायाम् । सूर्येन्दुसङ्गमे ॥ अवलोकने । दर्शने ॥ अमावास्यायागे ॥ दर्शे अमावास्यायां क्रियमाणत्वात् उपचाराद्दर्शशब्देनोच्यते । सयागत्रयात्मकः । यथा । आग्नेयाष्टाकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागाख्यो ऽमावास्यायां सत्रयावज्जीवं कर्त्तव्यः कौण्डपायिकर्त्तव्यो मासमात्रश्चेति ॥ दृश्यते शास्त्रेण । पुंसिसंज्ञायांघः ॥

दर्शकः । त्रि । द्वारपाले । प्रतीहारे ॥ दर्शयितरि ॥ प्रवीणे । निपुणे ॥ पश्यति । दृशिर० । ण्वुल् ॥

दर्शतः । पुं । सोमे ॥ सूर्ये ॥ पश्यति । दृशिर० । भृमृदृशियजीत्यादिनाऽतच् ॥

दर्शनम् । न । नयने ॥ स्वप्ने ॥ बुद्धौ ॥ ॥ धर्मे ॥ उपलब्धौ ॥ शास्त्रे ॥ दर्पणे ॥ ईक्षणे ॥ षट्दर्शनेषु । वैशेषिकन्या

यमीमांसासाङ्ख्यपातञ्जलवेदान्तरूपेषु ॥ एतानि तत्त्वज्ञानार्थं वेदान्विचार्य्य कणादगोतमजैमिनिकपिलपतञ्जलिवेदव्यासाख्यै र्मुनिभिः कृतानि ॥ अथाकुलार्णवेऽपि सदाशिवः। षड्दर्शनानि मेऽङ्गानि पादौ कुक्षिःकरौ शिरः। तेषुभेदन्तु यः कुर्य्यान्मदङ्गच्छेदकोऽपि सः॥ एतान्येव कुलस्यापि षडङ्गानि भवन्ति हि। तस्मात् वेदात्मकं कौल मत्कौलात्मकःप्रिये इति ॥ देव्याःपूजायामुक्तानि षड्दर्शनानि यथा। शैवशाक्तसौरगाणेशवैष्णवनास्तिकमतप्रतिपादकानिषड्दर्शनानीति ॥ दृश्यायाम् ॥ धर्मे ॥ अनुसन्धाने ॥ ज्ञानैकस्वरूपे ॥ रूपे ॥ दृश्यतेऽनेन अस्मिन् वा। दृशिर्॰। करणे अधिकरणे वा ल्युट्॥

दर्शनीयः। त्रि। मनोज्ञे ॥ दर्शनयोग्ये ॥

दर्शयामिनी। स्त्री। तमिस्रायाम् ॥

दर्शयिता। पुं। द्वारपाले। प्रतीहारे ॥ त्रि। दर्शके ॥

दर्शविपत्-द्। पुं। चन्द्रे ॥ इतिहारावली॥

दर्शितः। त्रि। आविष्कृते। प्रकाशिते। दर्शनङ्कारिते ॥

दलम्। न। उत्सेधे ॥ खण्डे ॥ शस्त्रीच्छदे ॥ अपद्रव्ये ॥ पत्रे। पर्णे॥ तमालपत्रे ॥ पत्रे ॥ अर्द्धे ॥ पुं। खण्डने ॥ उत्सेधवद्वस्तुनि ॥ दलति। दलविदारणे। पचाद्यच् ॥

दलकोषः। पुं। माघ्ये। कुन्दपुष्पवृक्षे ॥

दलत्। त्रि। विकसिते ॥

दलनिर्म्मोकः। पुं। भूर्जपत्रवृक्षे ॥

दलनी। स्त्री। लोष्टे। ढीम इतिढेल इतिच भाषाप्रसिद्धे ॥ त्रि। भेदकर्त्तरि ॥

दलपः। पुं। स्वर्णे॥ शास्त्रे ॥ प्रहरणे ॥ दलति दल्यतेऽनेनवा। दल॰। उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्॥

दलपतिः। पुं। दलाध्यक्षे ॥

दलपुष्पा। स्त्री। केतक्याम् ॥

दलसारिणी। स्त्री। केमुके ॥

दलसूचिः। पुं। कण्टके ॥

दलस्नसा। स्त्री। पत्रशिरायाम्। शाक्याम् ॥

दलाढकः। पुं। अरण्यतिले। स्वयंजाततिले ॥ पृश्निग्राम् ॥ गैरिके ॥ फेने ॥ खातके ॥ नागकेशरे॥ मरुचरे ॥ कुन्दे ॥ करिकर्णे ॥ शिरीषे ॥ वात्यायाम् ॥

दलाढ्यः। पुं। पङ्ककर्वटे। स्तूंवआइति दलदल इतिच भाषा ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ...षडशेषः ॥

दलामलम्। न। मरुवकवृक्षे ॥ दम

नवृक्षे ॥ मदनवृक्षे ॥

दलाम्लम् । न । चुक्रे ॥

दलिः । पुं । स्त्री । लोष्टे । ढीम् इति ढेल इतिच भाषा ॥ स्त्री । दलितेश मीधान्ये । डालिइति दारिइतिच-भाषा ॥

दलिकम् । न । काष्ठे । दली इति पर्वतीयभाषा ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

दलितः । त्रि । प्रफुल्ले ॥ खण्डिते ॥ यथा । दलितकुचभराङ्कमङ्कपालिं रचय ममाङ्कमुपेत्य पीवरोरु इति॥

दलेगन्धः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे ॥

दल्भः । पुं । ऋषिविशेषे ॥ चक्रे ॥ प्रतारणायाम् ॥ पापे ॥ दलति । दल० । दृदलिभ्यांभः ॥

दल्मिः । पुं । इन्द्रे ॥ वज्रे ॥ दलति । दल० । बाहुलकान्मिः ॥

दल्मिमान् । पुं । इन्द्रे ॥ दल्मिरस्त्यस्य । मतुप् । यवादित्वान्नवत्वम् ॥

दवः । पुं । वनानले ॥ वने ॥ उपतापे ॥ दवति । दुगतौ । पचाद्यच् ॥

दवथुः । पुं । परितापे ॥ नेत्रादिदाहे ॥ दवनं दूयते ऽनेनवा । टुदुउपतापे । ट्वितो ऽथुच् ॥

दवाग्निः । पुं । दावानले ॥

दविष्ठः । त्रि । अतिदूरे । सुदूरे ॥ इदमेषामतिशयेन दूरम् । इष्ठन् । स्थूलदूरेतिसाधुः ॥

दवीयान् । त्रि । दविष्ठे ॥ इदमनयोरतिशयेनदूरम् । ईयसुन् । स्थूलदूरयुवह्रस्वेत्यादिना साधुः ॥

दशाः । पुंभूम्नि । वस्त्रान्ते । वसनाञ्चले ॥ दशानाभौ प्रयोजये दितिस्मृतिः ॥ अधोंशुकस्येत्यर्थः ॥ दश्यते । दंश० । भि० बक् ॥

दशकः । पुं । दशति ॥ दशपरिमाणमस्य । सङ्ख्याया इतिकन् ॥

दशकण्ठः । पुं । रावणे ॥ दश कण्ठाः यस्य सः ॥

दशकण्ठजित् । पुं । श्रीरामचन्द्रे ॥ दशकण्ठं जयति । जि० । क्विप् तुक् ॥

दशकन्धरः । पुं । रावणे ॥ दश कन्धराः ग्रीवाः अस्य ॥

दशग्रीवः । पुं । रावणे ॥ दश ग्रीवा यस्यसः ॥ गरुडपुराणे सप्तर्षीत्यध्यायोक्ते एकादशमन्वन्तरीयवृषनामकेन्द्रशत्रुविशेषे ॥

दशत् । पुं । दशके । वर्गे ॥ दशपरिमाणमस्य । पञ्चद्दशतौ वर्गेवेति निपातनादिति प्रत्ययः ॥

दशतिः । स्त्री । शते ॥ इतिमहाभारते दानधर्मः ॥

दशधा । अ । दशप्रकारे ॥ सङ्ख्याया विधार्थेधा ॥

दश । चि । सङ्ख्याविशेषे । द्विगुणित पञ्चसु ॥ तत्सङ्ख्या विशिष्टे ॥ दशन्ति दश्यन्ते वा । दंश दशने । बाहुलकात् कनिन् ॥

दशनः । पुं । शिखरे ॥ दन्ते ॥ न । कवचे ॥ दंष्ट्राव्यापारे ॥ दश्यते ऽनेन । दंश० । करणेति ल्युट् । दन्दशेतिनिर्देशात् क्वचिदकित्यपिनलोपः ॥ यद्वा । कर्त्तरि ल्युट् ॥

दशनवासः । न । ओष्ठे । उत्तराधरोष्ठमात्रे ॥ दशनानां वाससीव आवरकत्वात् ॥

दशनाङ्कः । पुं । दन्तक्षते ॥

दशनाढ्या । स्त्री । चुक्रिकायाम् । चाङ्गेर्याम् ॥

दशनोच्छिष्टः । पुं । निःश्वासे ॥ अधरे ॥ चुम्बने ॥ चि । दन्तत्यक्ते ॥

दशपारमिताध्वरः । पुं । बुद्धे ॥

दशपुरम् । न । कुटन्नटे । कैवर्त्तीमुस्तके ॥ मालवदेशैकखण्डे ॥ पुरविशेषे ॥ दशपिपर्त्ति । पृ पालनपूरणयोः । मू०कः । उत्वम् ॥ दशपुरोऽस्य वा । ऋक्पूरिन्त्यः समासान्तः ॥

दशपूरम् । न । वानेये । कैवर्त्तीमुस्तके ॥ दशपूरयति । पूरपूर्त्तौ । कर्मण्यण् ॥

दशबलः । पुं । बुद्धमुनौ ॥ दशबलान्यस्य । यदाहुः । दानशीलक्षमावीर्य्यध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै ॥

दशभुजा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ यथा । इतिवृत्तं पुराकल्पे मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे । प्रादुर्भूता दशभुजादेवी देवहितायवै ॥ इतिकालिकापुराणम् ॥

दशभूमिगः । पुं । बुद्धे ॥

दशभूमीशः । पुं । बुद्धे ॥

दशमः । चि । दशानाम् पूरणे । दसवां इतिभाषा ॥ तस्यपूरणेडट् । नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् ॥

दशमी । चि । वर्षीयसि । अतिवृद्धे ॥ नवतेरूर्द्धं दशमी ऽवस्थाविशेषो ऽस्यास्ति । वयसि पूरणादितीनिः ॥

दशमी । स्त्री । नवत्यधिकावस्थायाम् ॥ शताब्दानां दशधाविभागे कृते दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ॥ तिथिविशेषे ॥ साचन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षितकालपरावा ॥ तत्रजातस्य फलम् । यथा । विद्याविनोदी धनपुत्रयुक्तः प्रलम्बकण्ठो मदनाधिकश्रीः । उदारचित्तः सुमना दयालुः प्रसूतिकाले दशमी यदि स्यादिति ॥ ङीप् ॥

दशमीस्थः । चि । नष्टवीर्य्ये । क्षीणरागे ॥ गताशने ॥ नवत्यधिकवयसि

। स्थविरे ॥ स्मृतिहीने ॥ कामव
स्थान्तरस्थावस्थां प्राप्ते कामिनि ॥ न
यनप्रीतिःप्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽ
थसङ्कल्पः । निद्राछेदस्तनुता विष
यनिवृत्तिस्त्रपानाशः । उन्मादो
मूर्च्छामृतिरित्येताः स्मरदशादशैव
स्युः ॥ दशम्यां कामावस्थायां तिष्ठति
।ष्ठा॰। सुपिस्थ इति कः ॥

दशमुखः । पुं । रावणे ॥ दशमुखान्यस्य ॥
लिङ्गात्मनि ॥ दश इन्द्रियाणि मुखा
नि भोगद्वाराणि यस्य सः ॥

दशमुखान्तकः । पुं । रामे ॥ दशमुख
स्यान्तकः ॥

दशमूत्रकम् । न । हस्तिमहिषोष्ट्रगवा ऽ
जमेषाश्वगर्दभमानुषमानुषीणांमू-
त्रे ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ दशानांमू
त्राणां समाहारः ॥

दशमूलम् । न । पाचनविशेषे । पञ्चमू
लद्वये ॥ यथा । विल्वश्योनाकगम्भा
रीपाटलागणिकारिकाः । शालप
र्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम् ॥
उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदा
हृतम् ॥ दशमूलं त्रिदोषघ्नं श्वास
कासशिरोरुजः । तन्द्राशोथज्वराना
हपार्श्वपीडारुचीर्हरेत् ॥ वातपित्त
हरं वृष्यं कनीयःपञ्चमूलकम् ॥ उ
भयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम् ।

कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले प्रश
स्यते ॥ पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठह
हृद्ग्रहनाशनमिति ॥

दशयोगभङ्गः । पुं । संस्कारकर्मणि न
क्षत्रवेधविशेषे । खर्जूरवेधे ॥

दशरथः । पुं । रामताते ॥

दशरथप्रभवः । पुं । रामे ॥ रामादि
षु ॥ दशरथः प्रभवो यस्य येषां वा ॥

दशरूपभृत् । पुं । विष्णौ ॥

दशवदनः । पुं । रावणे ॥ दशवदनानि
यस्य सः ॥

दशवाजी । पुं । चन्द्रे ॥ दश वाजिनो
रथे यस्य सः ॥

दशशतलोचनः । पुं । इन्द्रे ॥ दशशता
नि सङ्ख्यायेषु तानि लोचनानि
यस्य ॥

दशहरा । स्त्री । गङ्गाजन्मदिने ॥ यथा
। ज्येष्ठमासि क्षितिसुतदिने शुक्लप
क्षे दशम्यां हस्ते शैलान्निरगमदियं
जाह्नवी मर्त्यलोकम् । पापान्यस्यां
हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुत
स्येति शङ्खः ॥ अपि च । अदत्ता
नामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ॥
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं
स्मृतम् ॥ पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्य
ञ्चापि सर्वशः । असम्बद्धप्रलापश्च

ङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ परद्रव्येष्व
भिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित
थाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृत
म् ॥ एतानि दशपापानि हर त्वं न-
गजाह्नवि । दशपापहरा यस्मात्त
स्माद्दशहरा स्मृता ॥ ज्येष्ठे मासि सि
ते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः । गरानन्दे
व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ । दश
योगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते
इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डः ॥
अत्र कुजबुधयोः कल्पभेदेन व्यवस्था
ज्ञेया ॥ सेतुबन्धरामेश्वरयोः प्रति-
ष्ठादिने ॥ यथोक्तं स्कान्दे सेतुमा
हात्म्ये ॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दश
म्यां बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपा
ते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥ दशयोगे
सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् । रामो
वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तम
मिति । अतोऽस्यां तु विशेषेण पूजा
कार्या हितार्थिभिः ॥ * ॥ अथ संकल्पउ
क्तः स्नानावगाहे २१५ अध्याये ।
यथा । अद्य हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्ये
ष्ठके सिते । दशपापहरायाश्च अदत्ता
दानकल्मषम् ॥ विरुद्धाचरणं हिंसा
परदारोपसेवनम् । पारुष्यानृतपैशु
न्यमसम्बद्धञ्च भाषणम् ॥ परद्रव्या
भिध्यानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् ।

एतद्दशाघघाताय गङ्गास्नानं करोम्य
हमिति ॥

दशा । स्त्री । अवस्थायाम् ॥ दीपवर्त्त्या
म् ॥ चेतसि ॥ दशति । दंशदशने ।
मू०क: । पचाद्यच्तु जपजभदहद
शेतिनिर्देशादकिच्यपि नलोपः ॥ य
द्वा । दश्यते गुरोश्चेत्यङ् ॥ कलौ
नृणां यथोक्तायुषः सूर्याद्यष्टग्रहभो-
ग्याष्टभागविशेषे ॥ इति दैवज्ञाः
॥ शरीरस्थदशदशा यथा । गर्भवासः
१ । जन्म २ । बाल्यम् ३ । कौमारम्
४ । पौगण्डम् ५ । यौवनम् ६ । स्था
विर्यम् ७ । जरा ८ । प्राणरोधः ९ ।
नाशः १० इति ॥ * ॥ कामजदश
दशा यथा । चक्षूराग स्तदनु मनसः स
ङ्गतिर्भावना च व्यावृत्तिः स्यात् तद
नु विषयग्रामतश्चेतसोऽपि । निद्राच्छे
दस्तदनु तनुता निस्त्रपत्वं ततोन्मा
दो मूर्च्छा तदनु मरणं स्युर्दशाः प्रक्र-
मेणेति ॥

दशाकर्षः । पुं । प्रदीपे ॥

दशाकर्षी । पुं । प्रदीपे ॥

दशाङ्गधूपः । पुं । त्रिदोषघ्ने अवश्चपि
शाचकादिनाशके धूपविशेषे ॥ यथा
। वासयेद्वा दशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चा
र्ककम् । नश्यन्ति यस्य धूपेन अवश्च
पिशाचकाः ॥ पञ्चो भागा गन्धपाषाणा

त् तावन्मात्रिगुग्गुलुः । चतुर्द्दशंच-
न्दनञ्च जटामांसीच तावती ॥ त्रि-
भागःसर्ज्जकःसार एवदेवशिराख्य-
कम् । उशीरन्तु त्रिभागंस्यात् घृतभृ
ष्टं नखं समम् ॥ कर्पूरो मृगनाभि-
श्च एकभागौप्रकीर्त्तितौ । एकोदशाङ्ग
धूपस्तु कस्यापि मनोहरेदिति ॥ पु
ष्पदानोत्तरं देवायदीयमाने धूमवि
शेषे ॥ यथा । मधुमुक्तं घृतं गन्धो गु
ग्गुल्वगुरुशैलजम् । सरलं सिह्लं
सिद्धार्थं दशाङ्गोधूपउच्यतइति ॥
अन्यच्च । कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलु
र्मलयोद्भवम् । केशरं वालकं पचं त्व
क् जाती कोषमुत्तमम् ॥ सर्वमेतद्
घृतयुतं दशाङ्गोधूपईरित इति ॥
दशाङ्गुलम् । न । खर्ब्बूजे ॥ त्रि । दशा
ङ्गुलमिते ॥
दशाननः । पुं । रावणे ॥
दशानिकः । पुं । दन्तीवृक्षे ॥
दशानीकिनी । स्त्री । सेनाविशेषे ॥
दशापवित्रम् । न । वासःखण्डे ॥
दशारुहा । स्त्री । कैवर्त्तिकायाम् ॥
दशार्णः । पुं । देशविशेषे ॥ स विन्ध्य
स्य पूर्व्वदक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते ॥ इ
तिराधाकान्तः ॥
दशार्णा । स्त्री । नदीविशेषे ॥
दशार्हः । पुं । वासके । बुद्धे ॥ यदुभेदे ॥

दशार्हाः । पुंभूम्नि । दशार्हदेशवासिषु ॥
दशावतारः । पुं । विष्णौ ॥ दशअवता
रायस्यसः । तेयथा । शेते स चिन्तश
यने मम मीनकूर्म्मकोलोऽभनवृह
रिवामनजामदग्न्यः । योऽभूच्चभूव
भरताग्रजकृष्णबुद्धः कल्की सताञ्च भ
विता प्रहरिष्यतेऽरीनितिबोपदेवः ॥
दशाश्वः । पुं । चन्द्रे ॥ दशअश्वारथे य
स्यसः । रथस्त्रिचक्रःसोमस्य कुन्दाभा
स्तचवाजिनः । वामदक्षिणतोयुक्ता-
दश तेन चरत्यसौ ॥
दशाश्वमेधिकः । पुं । तीर्थविशेषे ॥
दशास्थितिः । स्त्री । अवस्थायाम् ॥
दशास्यः । पुं । दशानने ॥ दश आस्या
नि यस्य सः ॥
दशास्यजित् । पुं । श्रीरामचन्द्रे ॥ द
शास्यं जयति । जि० । क्विप् तुक् ॥
दशाहः । पुं । दशदिनसमुदाये ॥ द-
शानामह्नां समाहारः । तद्धितार्थेति
समासः । समाहारस्यैकत्वादेकवच
नम् । राजाहःसखिभ्यष्टच् । रात्रा
ह्नाहाःपुंसि ॥
दशेन्धनः । पुं । प्रदीपे ॥ दशाइन्धनं
यस्य ॥
दशेरः । पुं । हिंस्रे ॥ दशति । दंश० ।
पञ्चि कठिकुठिगडिगुडि दंशिभ्य एरक् ।
। अनिदितामिति नलोपः ॥

दशेरकः । पुं । मरुदेशे ॥ पुं भूम्नि । तद्देशस्थे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

दशेरकः । पुं । मरुदेशे ॥ पुं भूम्नि । तद्देशस्थे ॥ इतिभूरिप्रयोगः ॥

दशैकादशिकः । पुं । वार्द्धुषिके ॥ एकादशार्थत्वादेकादश वस्तुतोदश ये दत्ता एकादश भविष्यन्ति ते दशैकादशाः । निपातनात् समासान्तोऽकारः । दशैकादशान् प्रयच्छति । कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ विति ष्ठच् ॥ स्त्री । ङीषि दशैकादशिकी ॥

दष्टः । त्रि । दंशिते । दंशयुक्ते ॥ दंशेः क्तः ॥

दस्मः । पुं । यजमाने ॥ चौरे ॥ हुताशने ॥ खले ॥ दस्यति । दसुउपक्षये । इषियुधीधि दसिश्याधूसूभ्योमक् ॥ दस्मीये ॥

दस्युः । पुं । मलिम्लुचे । चौरे ॥ रिपौ ॥ महासाहसिके ॥ दस्यति । दसु० । यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुच् । वा० अनादेशाभावः । अनुनासिकयोरित्युक्तत्वाद्वा नानादेशः ॥ पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा जवनाः शकाः । पारदाः पह्लवाः चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः । म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रिया लोपादिना याः पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाद्यादिनोक्ता जातयो बाह्या जाताः म्लेच्छभाषायुक्ताः आर्यभाषोपेता या ते दस्यवः सर्वे स्मृता इत्यर्थः ॥

दस्रः । पुं । खरे ॥ अश्विनीसुते ॥

दस्रौ । पुं । द्विवचनान्तः । नासत्ययोः । अश्विनीसुतयोः । स्वर्वैद्ययोः ॥ दस्यतः क्षिपतोरोगान् । दसु० । स्फायितञ्चीतिरक् ॥

दस्रदेवता । स्त्री । अश्विनीनक्षत्रे ॥ दस्रौदेवते यस्याः ॥

दस्रसूः । स्त्री । सूर्ययोषिति । संज्ञायाम् ॥

दहनः । पुं । चित्रके ॥ भल्लातके ॥ अग्नौ ॥ कपोते ॥ चतुष्कलप्रभेदे (ऽ।।) ॥ न । दाहे । भस्मीकरणे ॥ त्रि । दुष्टचेष्टिते ॥ दहति दह्यते वा । दहभस्मीकरणे । ल्युः ल्युट् वा ॥

दहनकेतनः । पुं । धूमे ॥ दहनः केतनं यस्य ॥

दहनप्रिया । स्त्री । स्वाहायाम् ॥ दहनंस्याग्नेः प्रिया ॥

दहनागुरु । न । दाहागुरुणि ॥

दहनारातिः । पुं । जले ॥

दहनीयः । त्रि । दहनार्हे । दाह्ये ॥

दहनोपमः । पुं । } सूर्यकान्तमणौ ॥
दहनोपलः । पुं । }

दहनोल्का । स्त्री । अग्निकुक्कुटे ॥

दहरः । पुं । मूषिकायाम् ॥ स्वल्पे । सूक्ष्मे ॥ भ्रातरि ॥ बालके ॥ हृदयाकाशे ॥ ब्रह्मणि ॥

दहराकाशः । पुं । चिदाकाशे ॥ ईश्वरे ॥ दहरश्चासावाकाशश्च ॥

दह्रः । पुं । दावानले ॥ वह्नौ ॥ दहति । दह० । स्फायितञ्चीति रक् ॥ हृदयाकाशे ॥ जठरे ॥

दा । स्त्री । शोधने ॥ दाने ॥ छदे ॥ उपतापे ॥ रक्षायाम् ॥ दानम् । डुदाञ्० । सम्पदादित्वात् क्विप् ॥

दाकः । पुं । यजमाने ॥ दातरि ॥ ददाति । डुदाञ्० । कृदाधारेतिकः ॥

दाक्षः । त्रि । दक्षसम्बन्धिनि ॥ दक्षस्यायम् । अण् ॥

दाक्षायणयज्ञः । पुं । आदक्षायुक्ते दर्शपूर्णमासात्मके यज्ञे ॥ दक्षस्येमे दाक्षाः । तेषा मयन मावृत्तिरिति तन्निर्वचनम् ॥

दाक्षायणी । स्त्री । अपर्णायाम् । उमायाम् । सत्याम् ॥ अश्विन्यादिसप्तविंशतिभेषु ॥ रोहिण्याम् ॥ दन्तीवृक्षे ॥ मानवे दक्षयज्ञपीठाधिष्ठात्रिदेव्याम् ॥ दक्षस्यापत्यम् । बाधामघेयस्येति दृश्वसंज्ञायाम् उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिञ् । गौरादित्वात् ङीष् ॥

दाक्षायणीपतिः । पुं । एणतिलके । चन्द्रे ॥ शिवे ॥ दाक्षायण्याः पतिः ॥

दाक्षायणीरमणः । पुं । चन्द्रे ॥

दाक्षाय्यः । पुं । गृध्रे ॥ दक्षते । दक्षदृ शीघ्रार्थे च । श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः । दक्षाय्यस्यायम् । तस्येदमित्यण् ॥

दाक्षिः । पुं । दक्षस्यापत्ये ॥ अतइञ् ॥

दाक्षिणम् । न । दक्षिणानां समूहे ॥ भिक्षादिभ्योऽण् ॥

दाक्षिणात्यः । पुं । नारिकेले ॥ त्रि । दक्षिणदिग्भवे ॥ दक्षिणाभवः । दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥

दाक्षिणिकः । पुं । वन्धविशेषे ॥ सचेष्टापूर्त्तेन भवति । पुरुषतत्त्वानभिज्ञोहि इष्टापूर्त्तकारी कामोपहतमना वध्यते ॥

दाक्षिण्यम् । न । आनुकूल्ये ॥ त्रि । दक्षिणार्हे ॥

दाक्षी । स्त्री । पाणिनिमुनेर्मातरि ॥ दक्षस्यगोत्रापत्यं स्त्री । अतइञ् । इतोमनुष्यजातेरिति ङीष् ॥

दाक्षीपुत्रः । पुं । पाणिनिमुनौ ॥ दाक्ष्याःपुत्रः ॥

दाधेयः। पुं। पाणिनिमुनौ ॥ दाव्या-
ऽपत्यम्। स्त्रीभ्योढक् ॥

दाक्ष्यम्। न। कौशले। दक्षतायाम्॥
सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु अव्यामो-
हेन प्रवृत्तौ ॥ दक्षस्य कर्म भावो
वा। ष्यञ्॥

दाघः। पुं। दाहे॥ दह्यतेऽनेन। द
हभस्मीकरणे। हलश्चेतिघञ्। न्यं-
क्वादित्वात् कुत्वम्॥

दाडकः। पुं। दन्ते॥ इति शब्दार्थक
ल्पतरुः॥

दाडिमः। त्रि। एलायाम्॥ पुं। करके
। वृत्तफले। शुकवल्लभे॥ समौकर
कदाडिमावित्यमरः॥ तत्फलं त्रि
विधं स्वादु स्वादम्लं केवलाम्लकम्।
तत्स्वादुत्रिदोषघ्नंतृट्दाहज्वरनाश
नम्॥ हृत्कण्ठमुखरोगघ्नं तर्पणं शु-
क्रलंलघु। कषायानुरसंग्राहि स्निग्धं
मेधाबलावहम्॥ स्वादम्लं दीपनं
रुच्यंकिञ्चित् पित्तकरंलघु। अम्लन्तु
पित्तजनकमुष्णं वातकफापहमिति
भावप्रकाशः॥ *॥ तापहारिमधुरं
लघुपथ्यमिति राजनिर्घण्टः॥ दल
नं दालः। दलविशरणे। घञ्। दा-
लेन निर्वृत्तः। भावप्रत्ययान्तादिम
प्। डलयो रेकत्वम्॥

दाडिमपुष्पः। पुं। रोहितकद्रुमे॥ दा
डिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य॥ न। कर
कपुष्पे॥

दाडिमपुष्पकः। पुं। रोहितकवृक्षे॥
दाडिमइव पुष्पाणि यस्य॥

दाडिमप्रियः। पुं। शुकखगे॥

दाडिमभक्षणः। पुं। कीरे॥

दाडिमादिचूर्णम्। न। चूर्णविशेषे।
द्वेपलेदाडिमादष्टौ खण्डात् त्र्योषं प
लत्रयम्। त्रिसुगन्धिपलञ्चैकं चू-
र्णमेकत्रकारयेत्॥ तच्चूर्णमाषयाभु
क्तमरोचकहरं परम्। दीपनं पाच
नञ्चशात् पीनसज्वरकासजित्॥

दाडिमी। स्त्री। दाडिमे॥

दाडिमीरसः। पुं। व्यञ्जनोपस्कारान्त
रे॥ दाडिमं घृतसम्भृष्टे तत्रपाके
विनिःक्षिपेत्। ततःपक्वः पटेपूत
इति स्याद्दाडिमीरसः॥

दाडिमीसारः। पुं। दाडिमे॥ इति
राजनिर्घण्टः॥

दाडिम्बः। पुं। दाडिमे॥ इतित्रिकाण्ड
शेषः॥

दाढा। स्त्री। दंष्ट्रायाम्॥ अभिलाषा-
याम्॥ समूहे॥ इतिशब्दार्थकल्प-
तरुः॥

दाढिका। स्त्री। दंष्ट्रिकायाम्॥

दाण्डपाता। स्त्री। तिथिविशेषे॥ द
ण्डपातोऽस्यां वर्त्तते। घञः साऽस्यां क्रि

दाण्डौघः

चेतिकः ॥

दाण्डमाथिकः । त्रि । दण्डमाथं धावति । माथोत्तरपदेतिठक् ॥

दाण्डा । स्त्री । क्रीडाविशेषे । पटा इतिभाषा ॥ दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायाम् । तदस्यां प्रहरणमितिणः ॥

दाण्डाजिनिकः । पुं । मायाजीविनि । सदम्भे ॥ दण्डाजिनेन दम्भेनार्थान न्विच्छति । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यामितिठञ् ॥

दाण्डिनायनः । पुं । दण्डिनोगोत्रापत्ये ॥ नडा० फक् । दाण्डिनायनहास्तिनायनेत्यादिना टिलोपाभावः ॥

दातः । त्रि । लूने । छिन्ने ॥ दायते स्म । दाप्लवने । क्तः ॥ शुद्धे ॥ दायति । दैप्शोधने । कर्त्तरि क्तः ॥

दाता । त्रि । दानशीले । सुचिरे । दानकर्त्तरि ॥ ददाति । डुदाञ्० । तृच् ॥

दात्यूहः । पुं । कालकण्ठके खगे ॥ चातके ॥ जलकाके ॥ मेघे ॥ दातिः । दाप्०। क्तिन् । दातिं मारणं मूहते । ऊह० । अण् ॥ यद्वा । दित्यौहोऽयम् । अण् । देविकाशिंशपेत्यात्त्वे वाहऊठि शकंध्वादिः ॥

दात्यौहः । पुं । दात्यूहे ॥ दित्यौहोऽयम् । अण् । देविकाशिंशपेत्यादि

दानम्

नात्त्वे समप्रसारणम् । वृद्धिः ॥

दात्रम् । न । छेदनसाधने । लविचे ॥ दान्त्यनेन । दाप्० । दाम्नीत्यादिना ष्ट्रन् ॥ दादिभ्यश्छन्दसीतिइत्वा ॥

दात्री । स्त्री । दानशीलायाम् ॥ तृजन्तात् ङीप् ॥

दात्त्वः । पुं । दातरि ॥ ददाति । डुदाञ्० । अनिदेत्यादिना ददातेस्त्वन् ॥

दादः । पुं । दाने ॥ दयते । दददाने । कर्मणि घञ् ॥

दाधिकम् । त्रि । दधिसंस्कृतद्रव्ये ॥ दधिसंस्कृतम् । दध्नष्ठक् ॥ दध्ना संस्कृतं वा । प्राग्वहतीयष्ठक् । दध्नाचरति । चरतीतिठक् । दध्ना संसृष्टं वा । संसृष्टेठक् । दध्नोपसिक्तं वा । व्यञ्जनैरुपसिक्त इतिठक् ॥

दानम् । न । गजमदे ॥ पालने । रक्षणे ॥ छेदे ॥ शुद्धौ ॥ विश्राणने । त्यागे । परस्वत्त्वापत्तिपर्यन्तं स्वत्त्यागे । देशेकालेश्रद्धया यथाशक्त्यान्यायार्जितार्थानां सत्पात्रे समर्पणे । स्वस्वत्त्वास्पदानामन्नादीनां यथाशक्ति शास्त्रोक्तसंविभागे । असङ्कोचेनवित्तेषु स्वस्वत्त्वपरित्यागेन परस्वत्त्वापादने । सम्प्रदानस्वत्त्वापादकद्रव्यत्यागे ॥ * ॥ अर्थानामुदिते पात्रेश्रद्धया प्रतिपादनम् । दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्या

मंतत्प्रवक्ष्यते ॥ दाता प्रतिग्रहीताच श्रद्धा देयञ्च धर्मयुक् । देशकालौच दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥ मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥ परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् । गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावे ऽस्यबन्धुषु ॥ यदातु न सकुल्याः स्युश्च सम्बन्धिबान्धवाः । दद्यात् स्वजाति शिष्येभ्य स्तदभावेप्सुनिःक्षिपेत् ॥ स्नात्वाशुद्धेसमे देशे गोमयेनोपलेपिते । वसित्वा वसनंशुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम् ॥ दानं चतुर्विधं प्रोक्त मृषिभिर्धर्मकोविदैः । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलं दानमीरितम् ॥ अहन्यहनि यत्किञ्चिद् दीयते ऽनुपकारिणे । अनुद्दिश्यफलं तस्मात् ब्राह्मणायतु नित्यकम् ॥ यत्तुपापोपशान्त्यैच दीयते विदुषांकरे । नैमित्तिकं तदुद्दिष्टंदानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥ अपत्यविजयैश्वर्यस्वर्गार्थंय त् प्रदीयते । दानं तत् काम्यमाख्यात मृषिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥ ईश्वरप्रीणनार्थाय ब्रह्मवित्सु प्रदीयते । चेतसा सत्वयुक्तेन दानं तद्विमलं स्मृतम् ॥ * ॥ गत्वायद् दीयतेदानं भ

क्त्यापात्रेविधानतः । तदनन्तफलं वि द्धिश्वयस्या चितयेन्नृप ॥ * ॥ तच्च सात्त्विकादि भेदात् त्रिविधम् । यथा । दातव्य मिति यद्दानं दीयते ऽनुपकारिणे । देशेकालेच पात्रेच तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ यत्तुप्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्यवापुनः । दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ अदेशकालेयद्दान मपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृत मवज्ञातं तत् तामस मुदाहृतम् ॥ * ॥ यदेवविश मेदमितिविशेषंजानानः परस्वत्वापत्तयेस्वामी त्यजति परश्चविशेषेणे दंममेतिस्वत्वंप्रत्येतीति व्यवहारे ॥ * ॥ अस्यविधिर्यथा । स्नानसन्ध्याचमनानिकृत्वा नारायणनवग्रहगुरून् सम्पूज्य देयद्रव्यं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन त्रिरभ्यर्च्य तद्द्रव्याधिपतिदेवतां सम्प्रदानञ्चार्चयित्वा स ङ्कल्प्यकुशतिलजलत्यागपूर्वकंदद्या दिति ॥ विवेकज्ञानशुद्धौ ॥ दैप्रशोधनद्रव्यस्यादातोर्द्दानपदं व्युत्पद्यते । यदाहपतञ्जलिः । विवेकख्यातिरविप्लवादुःखत्रयहानोपाय इति । अविप्लवा शुद्धिः । साचसवासनसंशयविपर्यासांपरिहारेण विवेकसाक्षात्कारस्य स्वच्छप्रवाहे ऽवस्थानम् । साच न वि

नादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितात्भ्या सपरिपाकाङ्क्षतीति । दानेनविबेकख्यात्युपकार्येणाङ्गेन सोपिसङ्गृहीतः । सेयं पञ्चमीसिद्धिः सदामुदितमित्युच्यते । दानञ्च सिद्धिहेतुः । धनादिदानेनाराधितोज्ञानी ज्ञानं प्रयच्छति ॥ इति अनेन । दोअवखण्डने । ल्युट् ॥ डुदाञो भावे दीयते इति कर्मणि वा ल्युट् ॥ स्वधनस्यपरेभ्यः प्रतिपादने राज्ञामुपायविशेषे । उपप्रदाने ॥

दानकम् । न । कुत्सितदाने ॥ दानकुत्सितेऽइतियावादिषुपाठात्कन् ॥

दानकर्म । न । दानक्रियायाम् ॥

दानतोयम् । न । मदोदके ॥

दानधर्मः । पुं । दानस्यफले ॥

दानपतिः । पुं । सदाप्रदे । सततदातरि ॥ अक्रूरे ॥

दानपात्रम् । न । विद्यादियुक्ते ॥ विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः क्षान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः । वृत्तिग्लानो गोहितो गोशरण्यो दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः ॥ दानस्यपात्रम् ॥

दानवः । पुं । असुरे । दनुजे । दक्षकन्याया दनोगर्भे कश्यपाज्जाते ॥ दनोरपत्यम् । तस्यापत्यमित्यण् ॥

दानवज्रः । पुं । वैश्ये ॥ इति पुराणम् ॥

दानवारिः । पुं । सुरे । देवतायाम् ॥ दानवाना मरिः । दानवो ऽरिर्यस्य वा ॥

दानशीलः । त्रि । वदान्ये । दातरि ॥

दानशौण्डः । त्रि । वदान्ये । बहुप्रदे ॥ दानेशौण्डः । सप्तमीशौण्डैरितिसमासः ॥

दानायोग्यः । त्रि । अपात्रे ॥ अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिलातारयेच्छिलाम् ॥

दानीयः । त्रि । सम्प्रदाने । दानपात्रे ॥ दीयतेऽस्मै । डुदाञ्० । कृत्यल्युटोवहुलमिति सम्प्रदानेऽनीयर् ॥

दानुः । त्रि । दातरि ॥ विक्रान्ते ॥ ददाति । डुदाञ्० । दाभाभ्यांनुः ॥

दान्तः । त्रि । तपःक्लेशसहे । जितेन्द्रिये । बहिरिन्द्रियनिग्रहकर्त्तरि ॥ दाम्यतिस्म । दमेर्गत्यर्थेतिक्तः । यस्यविभाषेतिनेट् । अनुनासिकस्येतिदीर्घः ॥ दमिते । शिक्षितवृषे ॥ दान्तोयं वलीवर्दः युवाशकटवाहनयोग्यःकृतइतिगम्यते इतिभामती ॥ दम्यतेस्म । दमुउपशमे । णिजन्तः । क्तः । वादान्तशान्तेतिसाधुः ॥ पुं । दमनकवृक्षे ॥

दान्तिः । स्त्री । तपःक्लेशसहिष्णुतायाम् ॥

। दमथे । दमे ॥ दमनम् । दमु० ।
णिचि यान्तिन् । अनुनासिकस्येति दीर्घः ॥
दापितः । त्रि । साधिते ॥ दापयतेस्म
ण्यन्ताद्दाञः क्तः ॥ दण्डिते ॥
दाप्यः । त्रि । दापनीये ॥
दाम । न । स्त्री । दोहनकाले पशुपा
दबन्धनरज्जौ । सन्दाने ॥ द्यति । दो
अवखण्डने । दीयते वा । दीङ्क्ष
ये । मनिन् ॥ मालायाम् ॥ रज्जौ ॥
दामनपर्व्व । न । दमनभञ्जनतिथौ ।
चैत्रशुक्लचतुर्दश्याम् ॥
दामनी । स्त्री । तन्त्र्याम् । पशुबन्धनर
ज्ज्वाम् ॥ दामैव । प्र० अण् । अनि
तिप्रकृतिभावः । टिड्ढेतिङीप् ॥
दामलिप्तम् । न । तमोलुकइति प्रसि
द्धे तमोलिप्तदेशे ॥
दामा । स्त्री । दामनि ॥ दोअवखण्ड
ने । दीङ्क्षये वा । मनिन् । मन
इति नङीप् । दामानौ दामानः इ
त्यादि । डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्
इति डापि तु । दामा दामे दामाः
इत्यादि बोध्यम् ॥
दामाञ्चनम् । न । अश्वादेः पादबन्धन
रज्जौ । पिछाडी इतिभाषा ॥ इति
हेमचन्द्रः ॥
दामाञ्चलम् । न । एकशफाङ्घ्रिबन्धे
। दामाञ्चने ॥ दामाञ्चलं पादपाशे

इति वैजयन्ती ॥
दामिनी । स्त्री । विद्युति ॥ दामविद्य
ते ऽस्याः । संज्ञायां मन्माभ्यामि-
नीनिः ॥
दामोदरः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ बाल्येचा
पल्यनिषेधाय यशोदयादाम्नोदरे बद्ध
त्वात् दाम उदरे यस्येति सप्तम्यन्त
स्य वैयधिकरण्येपि समासः । सप्तमी
विशेषणे बहुव्रीहाविति लिङ्गात् ॥
तर्वेमेध्यगतं बद्धं दाम्ना गाढं तथोद
रे । ततश्च दामोदरतां स ययौ दा
मबन्धनात् ॥ दामानि लोकनामा
नि तानि यस्योदरान्तरे । तेन दा-
मोदरो देवः श्रीधरस्त्वं रमाश्रित
इति व्यासः ॥ दमादिसाधनेन उदा-
रा उत्कृष्टा या गति र्धूमादिगत्यपे
क्षया ऽर्चिरादिस्तया गम्यते इति वा
॥ दमाद्दामोदरं विदुरिति भारतो
क्तेः ॥ भूतार्हद्विशेषे ॥ नदविशेषे ॥
दाम्भिकः । त्रि । छद्मनाधर्मकारिणि । वैडा
लव्रतिकादौ ॥ दम्भयुक्तो धर्मध्वजिनि
॥ पुं । बकपक्षिणि ॥ दम्भेनचरति । ठक् ॥
दायः । पुं । सोल्लुण्ठभाषणे ॥ विभक्त
व्यपितृद्रव्ये ॥ दाने ॥ हरणे । यौतु
कादिधने । कन्यादानकाले जामात्रा
दिभ्यो व्रतभिक्षादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च
यद्द्रव्यं दीयते तदिति भरतः ॥ याव

तसम्बन्धिधने ॥ क्षये ॥ स्थाने ॥ खण्डने ॥ ददाति । डुदाञ्० । श्याद्व्धेति णः । आतोयुक् ॥ यद्वा । दीयतेऽसौ । दोङ् क्षये ॥ अकर्त्तरिचेति चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वात् घञ् ॥

दायकः । त्रि । दातरि ॥ ददाति । डुदाञ्० । ण्वुल् । आतोयुक् ॥

दायबन्धुः । पुं । भ्रातरि ॥

दायभागः । पुं । दायविभागे । सम्बन्धिमात्रेण सम्बन्धिधनस्य विभागे । पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्रद्रव्येस्वत्वं तत्रनिरूढोदायशब्दस्तस्य विभागे ॥ एकदेशगतस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतयाऽव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जने ॥ अथवा विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा । यत्तुचैकदासीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापितत्तत्कालविशेषवहनदोहनफलेन स्वस्वंव्यज्यते ॥ विभागोऽर्थस्यपित्र्यस्य पुत्रैर्येत्रप्रकल्प्यते । दायभागइतिप्रोक्तं तद्विवादपदंबुधैः ॥ दायस्य भागः ॥

दायविभागः । पुं । दायभागे ॥ श्रीसदाशिवउवाच ॥ भूयस्तेकथयाम्याद्ये व्यवहारानुसनातनान् । यान्नच

न्प्रविदन्राजास्वच्छन्दंपालयेत्प्रजाः ॥ नियमेनविनाराज्ञोमानवाधनलोलुपाः । मिथस्तेविवदिष्यन्तिगुरुस्वजनबन्धुभिः ॥ व्यतिक्रान्तेतदादेविस्वार्थिनोवित्तहेतवे । पापाश्रयाभविष्यन्तिहिंसयाचजिघांसया ॥ अतस्तेषांहितार्थायनियमोधर्मसम्मतः । नियोज्यतेयमाश्रित्यनभ्रंश्येयुःशुभाकराः ॥ दण्डयेत्पापिनोराजायथापापमनुक्रमे । तथैवविभजेद्दायान्नृणांसम्बन्धभेदतः ॥ सम्बन्धोद्विविधोज्ञेयोविवाहाज्जन्मनस्तथा । तत्रौद्वाहिकसम्बन्धाद्दपरोबलवत्तरः ॥ दायेतूद्वहनाज्ज्यायान्सम्बन्धोऽधस्तनःशिवे । अधऊर्द्धक्रमाद्रत्नपुत्रान्मुख्यतरःस्मृतः ॥ तत्रापिसन्निकर्षेणसम्बन्धीदायमर्हति । अनेनविधिनाधीराविभजेयुःक्रमाद्धनम् ॥ मृतस्यपुत्रपौत्रेषुकन्यासुपितरिस्थिते । भार्य्यायामपिदायार्हः पुत्रएवनचापरः ॥ बहवस्तनयायत्रसर्वेतत्रसमांशिनः । ज्येष्ठेराज्याधिकारित्वंतत्तुवंशानुसारतः ॥ ऋणंयत्पैतृकंतच्छोधयेत्पैतृकैर्धनैः ॥ तस्मिन्स्थितेविभागार्हंनभवेत्पैतृकंवसु ॥ विभज्यवहिरगृह्णीयुर्विभर्यपैतृकंनराः । तेष्वकालमृतांचहत्यपितृक्षेत्रेशरूपैःनृपः ॥ अजास्वकृत

प्रापेननिरयंयान्तिमानवाः। कामेना
पितथावहुः स्वयमेवनचापरः॥ साधा
रणंधनंयच्चस्थावरंस्थावरेतरत्। अंशि
नःप्राप्नुमर्हन्तिस्वंस्वमंशंविभागतः॥
अंशिनांसम्मतावेवविभागःपरिसिद्ध्य
ति। तेषामसम्मतौराजासमदृष्ट्यां
शमाचरेत्॥ स्थावरस्यचरस्यापिवि
भागामर्हवस्तुनः। मूल्यं वा तद्रूपस्व
त्व मंशिनां विभजेन्नृपः॥ विभक्तेपि
धनेयस्तुस्वीयांशं प्रतिपादयेत्। पु
नर्विभज्यतद्द्रव्यम प्राप्तांशायदाप-
येत्॥ कृतेविभागेद्रव्याणां मंशिनां
सम्मतौ शिवे। पुनर्विवादयं कश्चा
स्योभवतिभूभृतः॥ स्थितेप्रेतस्यपौत्रे
चभार्य्यायांचपितर्यपि। पौत्रएवध
नार्हः स्याद्धस्ताज्जन्मगौरवात्॥
अपुत्रस्यास्थितेतातेसोदरेच पितामहे।
जन्मनःसन्निकर्षेण पितैवास्यधनं
हरेत्॥ विद्यमानासुकन्यासुसन्निकृष्टास्वपिप्रिये। मृतस्यपौत्रोध
नभाक् यतोमुख्यतरःपुमान्॥ धनं
मृतेन पुत्रेणपौत्रं यातिपितामहात्
। अतोपगीयतेलोकैः पुत्ररूपःस्वयं
पिता॥ औद्वाहिकेपिसम्बन्धे प्राज्ञी
भार्य्यावरीयसी। अपुत्रस्यहरेद्रिक्
थं स्वपुर्द्देहार्द्धहारिणी॥ पतिपुत्र
विहीनातुसंप्राप्य स्वामिनोधनं। नै

वदातुं नविक्रेतुं समर्थास्वधनं विना
॥ पितृभिःश्वशुरैर्वापिदत्तं यद्धर्मसम्म
तं। स्वकृत्योपार्जितं यच्चस्त्रीधनंतत्
प्रकीर्त्तितं॥ तस्यांमृतायां रिक्थं त
त्पुनःस्वामिपदं व्रजेत्। तदासन्तत
रोरिक्थमधजर्द्धक्रमाद्धरेत्॥ मृते
पत्यास्वधर्मेण पतिबन्धुवशेस्थिता।
तदभावेपितृबन्धोर्निष्ठं तीदायमर्ह
ति॥ शंकितव्यभिचारापिनपत्युर्दा
यभागिनी। लभतेजीवनंमात्रंभर्त्तु
र्विभवहारिणः॥ बहव्यश्चेद्वनिता-
स्तस्यस्वर्यातुर्धर्मतत्पराः। भजेरन्स्वा
मिनोवित्तं समांशेनशुचिस्मिते॥ प
त्युर्धनहरायाश्च मृतौभर्त्तृसुतास्थि-
तौ। पुनःस्वामिपदं गत्वाधनं तुरि
तरं व्रजेत्॥ एवंस्थितायां कन्याया
रिक्थं पुत्रवधूगतं। तन्मृतेस्वामिनं
प्राप्य श्वशुरात्तत्सुतामियात्॥ तथा
पितामहेसत्वेवित्तं मातृगतं शिवे।
तस्यांमृतायां पुत्रेणभर्त्रोश्वशुरगम्भ-
वेत्॥ मृतयोर्वंगतं वित्तं यथा प्रा
प्नोति तत् पिता। जनन्यपितथाप्नो
ति पतिहीना भवेद्यदि॥ अतःस-
त्यांजनन्यांतु विमातानधनं हरेत्।
मृतेजनन्यास्तं प्राप्यविभागच्छेद्विमा
तरं॥ अधस्तनानां विरहाद्दारिक्
थमयात्मनः। येनैवाधस्तनं प्राप्तं ते

दायवि

नैवोर्द्धं तदाप्नुयात् ॥ अत:स्थितौापि तृथस्थधनं स्वस्वगतं चसत्। पत्यौ स्थिते ऽनपत्यायामतौापितृथमाश्र- येत् ॥ ऊर्द्धाश्रितमध: प्राप्यपुमांस- मवलम्बते। अत:सत्यांसोदरायांवै मात्रेयोधनं हरेत् ॥ स्थितायां सोद रायांच विमातु: पुत्रसंततौ। वैमात्रे यगतं वित्तं वैमात्रेयान्वयोभजेत् ॥ मृतश्चसोदरोभ्राता वैमात्रेयस्तथा। श्रिये। धनं पितृगतत्वेन विभजेतां समांशिनौ॥ कन्यायां जीवितायांच तदपत्यं नदायभाक्। यचयत्राधितं वित्तंतन्मृतावपरं व्रजेत् ॥ विभजेयु र्दुहितर: पुत्राभावेपितुर्वसु। उत्ताप यं त्यो ऽनूढास्तुपितु साधारणैर्धनै:। असंतत्यामृतायास्तु स्त्रीधनंस्वामिनं भजेत्। अन्यत्तुद्रविणं यस्मादाप्तं- तत्पदमाश्रयेत् ॥ प्रेतस्याश्रयनैर्मा रीविदध्या दात्मपोषणं। पुत्रयन्तु तदुप स्वत्वैर्नशक्ता दानविक्रये॥ पि तामहस्नुषायाञ्च सत्यांतातविभातरि। पितामहगतंरिक्थंतत्पुत्रेयास्नुषां व्रजेत् ॥ पितामह पितृव्ये चतथाभ्रा तरिजीवति। अधोभवानांमुख्यत्वा त्भ्रातैवधनभाग्भवेत् ॥ पितृव्यात् संनिकर्षेतुस्यौ भ्रातृपितामहैा। धर्मपितृपदंगत्वा प्रयातुभ्रातरं व्रजे

दायवि

त् ॥ स्थितेप्यपत्येदुहितु: प्रेतस्यपि तरिस्थिते। दुहितृपत्यंधनभाक् धनं यस्मादधोमुखं ॥ स्व: प्रयातु:स्थिते- तातेतथामातरिकास्थिते। पुंसोमु- ख्यतरत्वेनधनहारीभवेत् पिता ॥ स्थित: स्वपितृसापिण्डोवर्त्तमानेपि मातुले। प्रेतस्यधनहारीस्यात् पितु: सम्बन्धगौरवात् ॥ अधस्तादगमना भावेधनमूर्द्धंभवंगतं। तत्रापिपुंसांमु ख्यत्वादितं पितृकुलंश्रिये॥ अतोपि संनिकृष्टोपिमातुलोनामुयाद्धनं। अ जीवत् पितृक:पौत्र: पितृव्यै:सहपा र्वति ॥पितामहस्यद्रविणात् स्वपितु र्हायमर्हति। भ्रातृहीनातथापौत्री पितृव्यै: समभागिनी ॥ पितामह- धनंसौम्याहरेच्चेन्मृतमातृका। सत्यां पौत्र्या: पितामह्यांपौत्र्या: पितृस्व सर्य्यपि ॥ वित्तेपितृगतेदेविपौत्री- तत्राधिकारिणी। अधोगामिषु वित्ते षु पुमान् ज्यायानधस्तन: ॥ ऊर्द्धगा- मिधनेश्रेष्ठ: पुमानूर्द्ध्वाङ्गवोभवेत् ॥ अत:स्नुषायां पौत्र्याञ्चसत्त्यांदुहित रिप्रिये। प्रेतस्यविभवंहर्त्तुंनैवशक्तो तितत्पिता ॥ यदापितृकुलेनस्या- न्मृतस्यधनभाजनं। पूर्वोक्तविधिनारि क्थंमातामहकुलंभजेत् ॥ मातामह गतंवित्तंमातुलैस्तत्सुतादिभि:। अ

धनार्हक्रमेणैवपुमांसंस्त्रियमाश्रयेत्
॥ ब्राह्मान्वये विद्यमानेपित्रोः सापि
यज्ञनेस्थिते । मृतस्यशैवीतनयोमपि
तुर्द्दायभाग्भवेत् ॥ शैवीपत्नीषतत्
पुत्राल्लभेरन्धनभागिनः । ग्रासमा-
च्छादनंभर्तुस्वःप्रयातुयथाधनं ॥ शैवो
द्वाहं प्रकुर्वन्ती शैवभर्त्तुर्वपाक्षयेत् ।
सौम्यास्वेवाधिकारोस्याः पित्रादीनां
धनेप्रिये ॥ अतःसत्कुलजांकन्यांशै
वेद्वाहयन् पिता । क्रोधाद्वालोभतो
वापिसभवेल्लोकगर्हितः ॥ शैवीसद्
व्ययाभावेसोदकोत्रसुदोग्धपः । हरे
युः क्रमतोवित्तंमृतस्यशिवशासनात्
॥ पिण्डदात्सप्तपुरुषाः सपिण्डाः क
थिताः प्रिये । सोदकाद्यमर्मांताः स्यु
स्ततःकेवलगोत्रजाः ॥ विभक्तंद्रविणं
यच्चसंसृष्टंस्वेच्छयातुचेत् । अविभ
क्तविधानेनभजेरंस्तद्धनं पुनः॥ अविभ
क्तविभक्तेवायस्ययाद्दग्विभागिता। मृ
ते पितस्यदायादास्ताद्दग्विभवभागि-
नः॥ येयस्यधनहर्त्तारोभवेयुर्जीवना
वधि। इयुःपिण्डंतएवास्य शैवभार्य्या
सुतंविना॥ इतिश्रीमहानिर्वाणतन्त्रे
द्वादशोल्लासे सनातनव्यवहारकथ-
नम् ॥
दायादः । पुं । सपिण्डे ॥ तनये । सुते
॥ ज्ञातमत्ति । अद्भक्षणे । कर्मण्य

ण् ॥ यद्वा । आदत्ते । डुदाञ्० । आ
तोनुपसर्गे इतिकः । दायस्यआदः ।
स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रति-
भूप्रसूतैश्चेतिसूत्रएवनिपातनात्सो
पसर्गादप्यादन्तात् कः ॥
दायितः । चि । दण्डिते । साधिते ॥
दयतेर्ण्यन्तात् कर्त्तरिक्तः ॥
दाराः । पुंभूम्नि । भार्यायाम् ॥ दारय
न्ति भ्रातॄन् । दृ० णिजन्तः । दारजा
रौकर्त्तरिणिलुक् चेतिघञ् ॥
दारकः । पुं । बालके । पुत्रे ॥ ग्राम्यशू
करे ॥ त्रि । भेदके॥ दारयति । दृ०।
ण्वुल् ॥
दारकर्म्म । न । विवाहे ॥
दारणम् । न । विदारणे ॥ कतके ॥
दार्यतेऽनेन । दृ० । णिजन्ताल्ल्युट् ॥
दारदः । पुं । विषभेदे ॥ पारदे ॥
हिङ्गुले ॥ समुद्रे ॥ दरदि देशविशे
षेभवः । अण् ॥
दारबलिभुक् । पुं । बकपक्षिणि ॥
दारा । स्त्री । भार्यायाम्॥ इतिभरतः ॥
दारिः । स्त्री । विदारके ॥
दारिका । स्त्री । बालिकायाम् ॥
दारितः । त्रि । भिन्ने । भेदिते । कृत
दारणे ॥ दार्यतेस्म । दृ०। णिजन्ता
त्क्तः ॥
दारिद्र्यम् । न । दरिद्रत्वे । निर्धनत्वे

॥ भावे ल्युट् ॥

दारी । स्त्री । क्षुद्ररोगविशेषे । विपादिकायाम् । बिवाई इति भाषा ॥ परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः । पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥ अस्याश्चिकित्सा भावप्रकाशे द्रष्टव्या ॥

दारु । न । पित्तले ॥ काष्ठे ॥ देवदारौ ॥ त्रि । शिल्पिनि ॥ दातरि ॥ दारके ॥ दीर्यते । दृ॰ । दृसनिजनीति ञुण् ॥ यद्वा । ददाति । डुदाञ्॰ । र्यति । दो॰ । दयते वा । देङ् रक्षणे । तच्छीलादिः । दाधेट्सिशदसदो रुरिति रुर्वा ॥

दारुकः । पुं । श्रीकृष्णसारथौ ॥ न । देवदारुणि ॥

दारुकदली । स्त्री । वनकदल्याम् ॥

दारुका । स्त्री । पुत्रिकायाम् । कुरंव्याम् । शालभंज्याम् । कठपूतली इति भाषा ॥

दारुगन्धा । स्त्री । चीडानामगन्धद्रव्ये ॥

दारुगर्भा । स्त्री । दारुकायाम् ॥

दारुचीनी । स्त्री । स्वनामप्रसिद्धद्रव्ये ॥

दारुचीर्णकम् । न । गुडत्वचि ॥

दारुजः । पुं । मर्दले ॥ त्रि । दारुजाते ॥

दारुणः । पुं । चित्रके ॥ रौद्ररसे । भयानकरसे ॥ न । तीव्रसंचकनयनेषु ॥ त्रि । भयावहे । दुःसहे । भीषणे । भयहेतौ ॥ दारयति चित्तम् । दृ भये । कृदृदारिभ्य उनन् ॥

दारुणकम् । न । रूषीतिख्याते मस्तकस्थे रोगे ॥ तल्लक्षणं यथा । दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमौ प्रजायते । मारुतश्लेष्मकोपेन विद्याद्दारुणकन्तु तम् ॥ दारुणा कर्कशा ॥

दारुणा । स्त्री । रात्रिविशेषे ॥ ॥ यथा । तृतीयाऽथयसंज्ञाया दारुणा सा प्रकीर्त्तितेति ॥ नर्मदच्छेदतीर्थाधिष्ठात्र्यां देव्याम् ॥

दारुनिशा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् ॥

दारुपत्री । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् ॥

दारुपीता । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् ॥

दारुपुत्रिका । स्त्री । दारुकायाम् ॥

दारुमुख्याह्वया । स्त्री । } गोधायाम् । निहाकायाम् ॥
दारुमुख्याह्वा । स्त्री । }

दारुमूषा । स्त्री । दारुमूषीतिप्रसिद्धौषधौ ॥

दारुसारम् । न । चन्दने ॥ दारुष्वां दारुषु वा सारं श्रेष्ठम् ॥

दारुसिता । स्त्री । त्वक्स्वाद्याम् । दरचीनीतिख्यातायाम् ॥ उक्ता दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता चानिलपित्तहृत् । सुरभिः शुक्रला बल्या मुखशोषतृषा

पचा ॥

दारुसुती । स्त्री । दारुपुत्रिकायाम् ॥

दारुहरिद्रा । स्त्री । पचम्पचायाम् । पर्ज्जन्याम् । कस्माल इति पर्व्वतीयभाषाप्रसिद्धायाम् ॥ दारुचासौ हरिद्राच ॥

दारुहस्तकः । पुं । दर्व्वीम् । डोई इति भाषा ॥ हस्त इव प्रतिकृतिः । इवे प्रतिकृताविति कन् । दारुणो हस्तकः ॥

दार्ढ्यम् । न । दृढतायाम् ॥ भावे ष्यञ् ॥

दार्त्तेयः । त्रि । दृतिस्थे ॥ दृतौ भवम् । दृतिकुक्षीति ढञ् ॥

दार्दुरम् । न । दक्षिणावर्त्तशङ्खे ॥ दर्दुरधर्मे ॥

दार्दुरिकः । पुं । कुलाले ॥ दर्दुरो मृत्पात्रविशेषः । तं करोति । शब्ददर्दुरं करोतीति ठक् ॥

दार्व्वटम् । न । मन्त्रवेश्मनि । विश्रा-गृहे ॥

दार्व्वडः । पुं । मयूरे ॥

दार्व्वाघाटः । पुं । काष्ठकुट्टखगे । शतपत्रके । खुटकबढ़या इति भाषा ॥ दारु आहन्तीति विग्रहे दारावाहनोऽणन्तस्य टः संज्ञायामिति दारुशब्दे उपपदे आङ् पूर्व्वाद्धन्तेरण् प्रत्ययः टश्चान्तादेशः ॥

दार्व्वाघातः । पुं । दार्व्वाघाटे । इ० अम० ॥

दार्व्विका । स्त्री । दारुहरिद्राक्वाथतुल्ये । क्वाथोद्भवतुत्थे ॥ गोजिह्वौषधौ ॥ दारयति । दृ० । उत्वादित्वात् साधुः । दार्व्वी दारुहरिद्रा तद्विकारोऽपि दार्व्वी अभेदोपचारात् । स्वार्थे कन् ॥

दार्व्विपत्रिका । स्त्री । गोजिह्वायाम् ॥

दार्व्वी । स्त्री । देवदारुणि ॥ हरिद्रायाम् ॥ गोजिह्विकौषधौ ॥ दारुहरिद्रायाम् ॥ दार्व्वी निशामुखा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥ दीर्य्यते । दृ० । दृसनिजनीति उण् । वोतइति गौरादित्वात् ङीष् ॥

दार्व्वीक्वाथोद्भवम् । न । रसाञ्जने ॥

दार्षदः । त्रि । दृषदिपिष्टे चूर्णादौ ॥ दृषदो भवार्थेऽपि शेषेऽण् ॥

दालः । पुं । कोद्रवे ॥ न । मधुविशेषे ॥ संस्नुत्य पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रोपरिस्थितम् । मधुराम्लकषायञ्च तद्दालं मधुकीर्त्तितम् ॥ दालं मधु लघु प्रोक्तं दीपनीयं कफापहम् । कषायानुरसं रूक्षं रुच्यं छर्द्दिप्रमेहजित् ॥ अधिकं मधुरं स्निग्धं बृंहणं गुरुभारिकम् ॥ लघुपाके । गुरुभारिकं तुखितम् ॥ इन्द्रनीलदलाकाररन्ध्रमक्षिकोत्पन्नं वृक्षकोटरान्तरभवं मक्षिकराजनिर्घटः ॥

दालनः । पुं । दन्तरोगविशेषे ॥ दलनम्

चनतानाद्यः पञ्चमेया यथेरिताः। दीर्घमात्रेष्विवरुजा यस्यदन्तेषुजायते। दालनो नाम सव्याधिःसदागतिनिमित्तजः ॥ १२ ॥

दालवः। पुं। स्थावरविषभेदे ॥

दाला। स्त्री। महाकाले। किम्पाके॥

दालिः। स्त्री। दलितेशमीधान्ये। दाल इति भाषा ॥

दालिका। स्त्री। महाकाललतायाम्। किम्पाके॥

दालिमः। पुं। दाडिमे॥ इतिभरतः॥

दाली। स्त्री। दलिते शमीधान्ये। दालइतिभाषा॥ देवदालीलतायाम्॥

दाल्भ्यः। पुं। मुनिविशेषे॥ चैकितायने॥ वकाख्यर्षौ॥ दल्भ्यस्यगोत्रापत्यम्। गर्गादिभ्योयञ्॥

दाल्मी। पुं। इन्द्रे॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥

दावः। पुं। वनानले॥ वने॥ उपतापे॥ दुनोति। टुदुउपतापे। दुन्योरनुपसर्गे इतिणः॥

दावाग्निः। पुं। वनवह्नौ। दावे॥ दावस्यवनस्याग्निः॥

दावानलः। पुं। दवाग्नौ॥

दाविकः। त्रि। देविकानद्युद्भवे॥ देविकायां भवः। तत्रभवइत्यण्। देविकाशिंशपेत्यचामादेरात्त्वम्। स्त्रियां टिड्ढेतिङीपि दाविकी॥

दाशः। पुं। धीवरे॥ दशति मत्स्यान्। दंशदशने। दंसेष्टटनौन आच। दंशेश्च॥ यद्वा। दाश्यते मूल्यमस्मै। दाशृदाने। घञ्॥

दाशतयी। स्त्री। ऋक्संहितायाम्॥ दशमण्डलानि अवयवा यस्याः। संख्याया अवयवेतयप्। ङीप्॥

दाशपुरम्। न। कैवर्त्तीमुस्तके। दशपुरे। मोथा इति भाषा॥ दाशान् कैवर्त्तान् पिपर्त्ति। पृपालनपूरणयोः। मूलकः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम्॥

दाशपूरम्। न। दाशपुरे॥

दाशफली। स्त्री। ओषधिविशेषे॥ पाककर्णेतिङीष्॥

दाशरथः। पुं। श्रीरामचन्द्रे॥ दशरथस्यायम्। तस्येदमितिसम्बन्धाऽर्थेऽण्। सम्बन्धश्चात्र पितापुत्रत्वरूपः॥ पुरा शरत्सूर्यमरीचिसन्निभान् नवाग्रपुंखान्सुदृढान्नृपात्मजः। सृजत्यमोघान् विशिखान् वधायते मदीयतांदाशरथायमैथिली॥

दाशरथिः। पुं। श्रीरामे॥ दशरथस्यापत्यम्। अतइञ्॥

दाशार्हः। पुं। विष्णौ॥ यादवे॥ दाश्यते इति दाशो दानम्। तदर्हति। अर्हपूजायाम्। अच्॥ कर्मण्यण्

लोहदण्डवाद्वा । दशार्ह एवका । स्वार्थिकःप्रमादाद्यण् ॥ त्रि । दशार्हदेशजे ॥

दाशी । स्त्री । धीवर्याम् ॥

दाशेयी । स्त्री । व्यासमातरि ॥ दाशस्य अपत्यं स्त्री । क्षुद्राभ्योवेतिढ्रगभावे द्व्यच इति ढक् । ङीप् ॥

दाशेरकः । पुं । मालवदेशे ॥ इ० त्रि० ॥

दाश्वः । त्रि । दातरि ॥

दाश्वान् । त्रि । दत्तवति ॥ दाश्वान् साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातितः ॥

दासः । पुं । ज्ञातात्मनि ॥ शूद्रे ॥ धीवरे ॥ दानपात्रे ॥ शूद्रनामोपपदे ॥ सेवके । भृत्ये ॥ सचपञ्चदशविधो नारदेनोक्तो यथा । गृहजातस्तथाक्रीतोलब्धो दायादुपागतः । अन्नाकालभृत स्तद्वदाहितः स्वामिना चयः ॥ मोचितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणेजितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितःकृतः ॥ भक्तदासश्चविज्ञेय स्तथैववडवाकृतः । विक्रेताचात्मनः शास्त्रेदासाःपञ्चदशस्मृताः ॥ अस्यार्थः । गृहजातः दास्यामुत्पन्नः । दायादुपागतः क्रमागतः । अन्नाकालभृतः दुर्भिक्षपोषितः । स्वामिनाआहितः बन्धकीकृतः । मोचितः ऋणदानेनाङ्गीकृतदास्यः । तवाहमित्युपगतःकस्याप्यदासःसन् स्वयं-दासत्वेन दत्तरूपः । प्रव्रज्याऽवसितः सन्न्यासभ्रष्टः । कृतः केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्यन्तं तवाहं दासइतिकृतसमयः । भक्तदासः सुभिक्षेपि भक्तार्थमङ्गीकृतदास्यः । वडवाकृतः वडवा दासीतल्लोभादङ्गीकृतदास्यःइति ॥ ध्वजाहृतो भक्तदासोगृहजः क्रीतदत्त्रिमौ । पैत्रिकोदण्डदासश्चसप्तैते दासयोनयः ॥ * ॥ विप्रस्यकिङ्करोभूपो वैश्यो भूपस्य भूमिप । सर्वेषां किङ्कराःशूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ दसति । दंस दशने । दंसयति दंस्यतेवा । दसिदीसौ । दंसेष्टटनौनआच ॥

दासकः । पुं । सामान्यदासे ॥ दासे ॥ दासएव । स्वा० कः ॥

दासकर्म्म । न । दासस्यकृत्ये ॥ कर्मापिद्विविधं ज्ञेय मशुभं शुभमेवच । अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् । गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥ अशुभं कर्मविज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥

दासनन्दिनी । स्त्री । व्यासमातरि । सत्यवत्याम् ॥

दासपुरम् । न । कैवर्त्तीमुस्तके ॥ दासान् शूद्रान् पिपर्त्ति । पॄ० । मू०

कः। उदोषृथ्यपूर्वस्यस्य ख्यम् ॥

दासपूरम्। न। दासपुरे॥ दासान्पू रयति। पूरपूर्त्तौ। कर्मण्यण्॥

दासिका। स्त्री। पीतजिएव्याम्॥ भुजिष्यायाम्॥ वेश्याम्॥ दास्येव। स्वार्थे कः। केण इति ह्रस्वः॥

दासी। स्त्री। चेट्याम्। भुजिष्यायाम्॥ वाणायाम्। जिएव्याम्॥ काकजङ्घायाम्॥ नीलाम्लाने॥ नीलजिएव्याम्॥ पीतजिएव्याम्॥ वेश्याम्॥ शूद्रायाम्॥ कैवर्त्तभार्यायाम्॥ दस्यते। दसुउपक्षये। कर्मणि घञ्। गौ०ङीष्॥

दासीफली। स्त्री। ओषधिविशेषे॥ पाककर्णेतिङीष्॥

दासीसभम्। न। दासीनांसभायाम्॥ दासीनां सभा। अशालाचेतिन पुंसकत्वम्॥

दासेयः। पुं। धीवरे॥ भृत्ये। दासीतनये॥ दास्या अपत्यम्। क्षुद्राभ्यो वेति ढगभावपक्षे स्त्र्यघइतिढक्॥

दासेयी। स्त्री। सत्यवत्याम्। व्यासजनन्याम्॥ ङीप्॥

दासेरः। पुं। क्रमेलके। उष्ट्रे॥ धीवरे॥ त्रि। चेटे। दासीपुत्रे॥ दास्या अपत्यम्। क्षुद्राभ्योवेति ढक्॥

दासेरकः। पुं। दासेरार्थेनु॥ स्वा०-

कम्॥

दास्यम्। न। दासत्वे। दासभावे॥ दासस्यभावः। ष्यञ्॥

दास्यमानः। त्रि। भविष्यद्दानसम्बन्धिवस्तुनि॥

दास्रम्। न। अश्विनीनक्षत्रे॥ दस्रयोरिदम्। तस्येद मित्यण्॥

दास्रभम्। न। अश्विनीनक्षत्रे॥ दास्रच्च तत् भच्च॥

दाहः। पुं। दहने। भस्मीकरणे॥ गात्रसन्तापे॥ दहनम्। दहभस्मीकरणे। घञ्॥

दाहकः। पुं। चित्रके॥ रक्तचित्रके॥ त्रि। दाहकर्त्तरि॥ दह०। ण्वुल्॥

दाहज्वरः। पुं। देहज्वालायुक्तो ज्वररोगे॥ यथा। पीतं हरिद्रकम् वस्तु पर्युषितजलेनवै। साद्रं त्रिमाषयेद्दाहज्वरघ्न परमेश्वरेतिगारुडे १९३ अध्यायः॥

दाहनम्। न। भस्मीकरणाय प्रेरणे। दाहकरावना इतिभाषा॥ दहन्नाट्हेर्णुट्॥

दाहसरः। पुं। श्मशाने॥

दाहहरणम्। न। वीरणमूले॥ चि। दाहघ्ने॥

दाहागुरुः। पुं। गन्धविशेषे॥ यथा। देवदार्वगुरुधूप्रसाखसाराजपद्मना:

। प्रियादीनाञ्च योद्‌ग्ध्वा गच्छतं दा रुणोरसः । सदाशाकर्षितोगन्धः स्मृतीयः परिकीर्त्तितइति ॥

दाहागुरु । न । सुगन्धिद्रव्यविशेषे । दारुकाष्ठे । तैलागुरुणि ॥

दाहिका । स्त्री । तेजसोभार्य्यायाम् ॥ पश्यप्रभाम् ॥

दाही । त्रि । दाहके ॥

दिक्कः । पुं । करभे ॥ विंशतिवर्षकेगजे॥

दिक्करः । पुं । यूनि ॥

दिक्करवासिनी । स्त्री । कामरूपदेशप्रसिद्धदेव्याम् ॥ देवीविशेषे ॥ दिक्करस्त्वरुणः प्रोक्तः तथाशम्भुश्च दिक्करः । तस्मिन्नध्युषितादेवी तस्माद्दिक्करवासिनीति ॥

दिक्करिका । स्त्री । नाटकप्रसङ्गपश्चिमभागाश्रितः स्वतायां नद्याम् ॥

दिक्करी । स्त्री । युवत्याम् ॥

दिक्पतिः । पुं । दिगधीश्वरे ॥ यथा । सूर्य्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी । सौम्यस्त्रिदशमन्त्रीच प्राच्यादिदिगधीश्वराः ॥ * ॥ इन्द्रोवह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतोवरुणोमरुत् । कुवेरईशःपतयः पूर्वादीनांदिशांक्रमात् ॥ * ॥ मेषसिंहधनुः प्राच्यां दक्षिणस्यान्तुतत्परे । प्रतीच्यांतत्परे ज्ञेयाः उदीच्याञ्चततः परे ॥ दिशः

पतिः ॥

दिक्पालः । पुं । पूर्वादिदशदिक्पतौ॥ यथा । इन्द्रोवह्निःपितृपतिर्नैर्ऋतोवरुणोमरुत् । कुवेरईशोब्रह्माचानन्तो दिक्पालसंज्ञकाः ॥

दिक्शूलम् । न । दिग्विशेषगमनेनिषिद्धवारे ॥ यथा । शुक्रादित्यदिनेनगच्छेद्दिशं नसेकुजेचोत्तरां मन्देन्दोश्चदिनेनशक्रककुभंयाम्यांगुरौनव्रजेत् । शूलानीति विलङ्घ्ययान्तिमनुजा येऽपिस्वलाभाशयाभ्रष्टाशाः पुनरापतन्ति यदिते शक्रेणतुल्या अपि ॥

दिगन्तः । पुं । शास्त्रीयस्नानकर्मसंस्कृतजनाधिष्ठितमध्यदेशादतिरिक्ते देशे ॥ दिशामन्तः ॥

दिगम्बरः । पुं । शङ्करे ॥ तमसि ॥ क्षपणे । आत्मनोमध्यमपरिमाणवादिनि बौद्धविशेषे ॥ यथा । दिगम्बराम ध्यमस्त्वमाहु रापादमस्तकम् । चैतन्यव्याप्तिसंदृष्टेरानखाग्रश्रुतेरपि॥ अस्य भाषा प्राकृतावान्तरभेदभिन्ना मागधी । अस्यस्वरूपन्तु । गलन्मलपङ्केन पिच्छिलवीभत्सदुष्प्रेक्ष्यदेहच्छवि रुल्लुञ्चितचिकुरो मुक्तवसनो वेशदुर्दर्शनः शिखिशिखण्डपिच्छिकाहस्त इति । दश्यशिष्याःश्रावकाः ॥ त्रि । नग्ने । विवसने ॥ दिगे

वाम्बरमस्य ॥

दिगम्बरी । स्त्री । कालिकायाम् ॥ दिगेवाम्बरमस्याः ॥

दिगीश्वरः । पुं । दिगधीश्वरे ॥ यथा । दिगीश्वरा भास्करशुक्रभौमाराहुश्च किंचन्द्रसमुरार्चिताः स्युरिति ॥ दिशः ईश्वरः ॥

दिग्गजः । पुं । दिग्हस्तिनि ॥ ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ दिक्षु स्थिताः गजाः दिग्गजाः ॥

दिग्दर्शनम् । न । दिक्साधनयन्त्रे । कम्पासइतीङ्ग्रभाषा ॥ दिशां दर्शनं ज्ञानं येन ॥

दिग्दाहः । पुं । उत्पातविशेषे ॥ यथा दाहलक्षणं वराहाचार्यः । तत्रवर्णभेदेन तस्यफलम् । दाहोदिशां राजभयायपीतो देशस्यनाशायहुताशवर्णः । यश्चारुणःस्यादपसव्यवायुः सस्यस्य नाशङ्करोतिदृष्टः ॥ योतीवदीप्याकुरुते प्रकाशं छायामभिव्यञ्जयतेर्कवत् । राज्ञोमहद्वेदयते भयं स शस्त्रप्रकोपं चतजानुरूपः ॥ सर्वेसुदिक्षुफलम् । प्राक् चत्रियाणां नरेश्वराणां प्राग्दक्षिणे शिल्पकुमारपीडा । याम्ये सहोग्रैः पुरुषैस्तु वैश्या दूताः पुनर्भूप्रमदाश्चकोणे ॥ पश्चात् तु शूद्राः कृषिजीविनश्च चौरास्तुरङ्गैः सहवायुदिक्स्थः । पीडां व्रजन्त्युत्तरतश्चविप्राः पाखण्डिनोवणिजकाश्चशार्वीम् ॥ * ॥ शुभलक्षणम् । नभः प्रसन्नंविमलानि भानि प्रदक्षिणं वातिसदागतिश्च । दिशाञ्चदाहः कनकावदातो हिताय लोकस्यसपार्थिवस्येति ॥

दिग्वारलग्नम् । न । पूर्वादिदिक्षु स्थिरावृत्त्यामेषादिराशिषु ॥

दिग्धः । पुं । लिप्तके । विषाक्तवाणे ॥ अग्नौ ॥ प्रवृद्धे ॥ स्नेहे ॥ प्रबन्धे ॥ त्रि । लिप्ते । लीपा इति भाषा ॥ दिह्यतेस्म । दिहउपचये । क्तः ॥

दिग्वासाः । पुं । शिवे ॥ त्रि । नग्ने । दिगम्बरे ॥ दिगेववासोऽस्य ॥

दिग्विजयः । पुं । विद्यया युद्धेन वा दिशांविजये ॥ यथा । शङ्करदिग्विजयः पाण्डवदिग्विजयइति ॥

दिङ्कः । पुं । उत्कुणडिम्भे ॥ इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दिङ्मात्रम् । न । एकदेशे ॥

दिण्डिभाण्डम् । न । डिण्डिभाण्डाख्ये वादित्र विशेषे ॥ पटहमृदङ्गकरटाः समेतायत्रवाद्यन्ते तत् डिण्डिभाण्डमित्युच्यते ॥

दितः । त्रि । छिन्ने ॥ दीयतेस्म । दोअवखण्डने । क्तः । द्यतिस्यतीतीत्वम् ॥

दितिः । स्त्री । दैत्यजनन्याम् ॥ खण्डने ॥ दोअवखण्डने । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामितिक्तिच् । द्यतिस्यतीतीत्वम् ॥

दितिजः । पुं । दैत्ये ॥ दितेर्जातः । अनी०। डः ॥

दितिसुतः । पुं । दैतेये ॥ दितेःसुतः ॥

दिती । स्त्री । दैतेयमातरि ॥ कृदिकारादिति ङीष् ॥

दित्सा । स्त्री । दातुमिच्छायाम् ॥ डुदाञ्० । सनिमीमेत्यादिना इसादेशः । अत्रलोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः ॥

दिदृक्षमाणः । त्रि । द्रष्टुमिच्छति ॥ दृशेःसन्नन्तात् लटःशानच् ॥

दिदृक्षा । स्त्री । द्रष्टुमिच्छायाम् ॥ दृशेः सन्नन्तादप्रत्यये टाप् ॥

दिदृक्षुः । त्रि । द्रष्टुमिच्छति ॥ सनाशंसभिक्ष उः ॥

दिद्युत् । त्रि । द्योतनशीले ॥ द्योतते तच्छीलः । द्युतदीप्तौ । द्युतिगमिजुहोतीनांद्वेचेति क्विप् ॥

दिधिषाय्यः । पुं । मत्रे ॥ दधाति आत्मानम् धीयते वा । डुधाञ्० । दिधिषाय्यइति साध्यः धातोर्द्वित्वमित्वं षुक्चनिपात्यते ॥ आरोपितमन्त्री । मित्रद्वयो दिधिषाय्यः ॥

दिधिषुः । पुं । विरूढास्वामिनि । पुनर्भूपतौ ॥ दिधिषूमात्मनइच्छति । सुपआत्मनःक्यच् क्विप् । वाहुलकादूभस्वः ॥ स्त्री । विरूढायाम् ॥

दिधिषूः । स्त्री । विरूढायाम् । पुनर्भ्वाम् ॥ दधाति पापम् धिष्यते वा । डुधाञ्० धिषशब्दे वा । अन्दूदृन्भूइति साधुः ॥ यद्वा । दिधिं धैर्यंस्यति । षो० । प्राग्वत् ॥ मनुस्तु । ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । साचाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वातु दिधिषूः स्मृतेत्याह ॥ पुं । पुनर्भूपतौ ॥

दिधिषूपतिः । पुं । विरूढायाः पत्यौ ॥ भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योनुरज्येतकामतः । धर्मेणापि नियुक्तायां सज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥

दिनम् । न । सूर्यकिरणावच्छिन्ने काले । अहनि । घस्रे । वासरे ॥ तत्तु मनुष्यमाने षष्टिदण्डात्मकम् । पितृमाने गौणचान्द्रमासात्मकम् । देवासुरमाने वत्सरात्मकम् । ब्रह्ममाने दिव्यद्विसहस्रयुगात्मकम् ॥ * ॥ मनुष्यमाने ब्रह्मणो दिनस्य सङ्ख्या। ८६४००००००० । इति

पुराणम् ॥ * ॥ तदेव मनुष्याणां सौरसावनचान्द्रनाक्षत्रभेदेन चतुर्विधम्। यथा। सावनम् उदयात् षष्टिदण्डैः स्ववशवनगुणां नाक्ष्यास्वदैनं भवेत्। १। अहोरात्रोदयाद्गमे सौम्यं मसाश्च नवासवा:। २। तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्त्तितः। ३। आयुर्दाये स्मृतं प्राज्ञैः सावनं षष्टिका स्त्रिकमिति। ४। जीमूतवाहनमतेतु सूर्यकिरणावच्छिन्नचतुर्यामात्मकम् ॥ * ॥ छन्दविशेषे ॥ यथा। अश्लेगोपतियुग्मकर्णधन्विमगाः स्वथा। निशासंज्ञा: स्मृतास्वैते शेषाख्यास्तेदिनात्मका इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ दीयते क्षीणं भवति। दीयत्रे। दिवादि:। इण्‌षिञ्‌जिदीङि नक्। बाहुलकाद्ध्रस्व:॥ विं। खण्डने॥ द्यति। दो। चतेरितीनच्। अत्पस्थि दिनमिति तैत्तिरीये खण्डितमित्यर्थात् ॥

दिनकर:। पुं। सूर्य्ये॥ करोति। कृञ्० । अच्। दिनस्यकर:॥

दिनकरात्मजा। स्त्री। यमुनायाम्॥

दिनकेशव:। पुं। अन्धकारे॥ इतिशब्दरत्नावली॥

दिनक्षय:। पुं। दिनपाते॥ एकस्मिन् सावनेह्नि तिथीनां त्रितयं यदा।

तदा दिनक्षय: प्रोक्त आवसाद्धिककणम्॥

दिनज्योतिः। न। आतपे॥ इ० रानि०॥

दिनपतिः। पुं। सूर्य्ये॥ दिनस्यपतिः॥ षष्मात्रककृतीयभेदे (।ऽ।ऽ)॥

दिनपात:। पुं। दिनक्षये॥

दिनपिण्ड:। पुं। अहर्गणे॥

दिनप्रणी:। पुं। सूर्य्ये॥

दिनबल:। पुं। पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमैकादशद्वादशराशिषु॥

दिनमणि:। पुं। सूर्य्ये॥ दिनस्यमणिरिव॥

दिनमुखम्। न। प्रभाते॥

दिनमूर्द्धा। पुं। उदयाचले॥

दिनयौवनम्। न। मध्याह्ने॥

दिनांश:। पुं। प्राह्णमध्याह्नापराह्णसायाह्ने॥

दिनादि:। पुं। प्रभाते॥

दिनान्त:। पुं। सायं। दिवावसाने॥

दिनान्तक:। पुं। अन्धकारे॥ दिनस्य अन्तक:॥

दिनावसानम्। न। सायङ्काले॥ दिनस्यावसानोऽस्मिन्॥

दिनिका। स्त्री। दिनभृतौ। एकदिवसकृतकर्ममूल्ये॥ इतिशब्दमाला॥

दिनेश:। पुं। अर्कवृक्षे॥

दिनौघ:। पुं। सूर्य्यविशेषे। तयो:

पितरि ॥

दिवोमरात् । पुं । दिवीपे ॥ इ० त्रि ॥

दिवोरम् । न । गोमयच्छत्रिकायाम् । शिलीन्ध्रके ॥

द्यौः । स्त्री । स्वर्गे ॥ आकाशे ॥ दीव्यन्त्यस्याम् । दिवु० । वा० दिवेर्डिविः । द्यौःदिवौ दिवः । द्युभ्याम् ॥

दिवम् । न । स्वर्गे ॥ आकाशे ॥ वने ॥ दीव्यन्त्यस्मिन् । दिवु० । इगुपधेति कः ॥

दिवसः । पुं । न । दिने ॥ सावनादिप्रभेदेन दिवसोऽपि चतुर्विधः । नाडीषष्टितमस्तत्र सावनो दिवसः स्मृतः ॥ त्रिंशांशभागार्कराशेर्दिवसः सौर उच्यते । चान्द्रस्तु तिथ्यवच्छिन्नो भावधिस्त्वभभूः स्मृतः ॥ दीव्यन्त्यत्र । दिवु० । दिवःकित् इत्यसच् ॥

दिवसकरः । पुं । सूर्ये ॥

दिवसमुखम् । न । प्रभाते ॥

दिवस्पतिः । पुं । वासवे । इन्द्रे ॥ दिवः पतिः । तत्पुरुषे कृती त्यत्र बहुलग्रहणादलुक्यपि अलुक् इति मुकुटः । तन्न । पातेर्डतिरित्युणादिसूत्रस्य सत्त्वात् । वस्तुतस्तु । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति सत्वविधानसामर्थ्याल्लोकवेदस्य आदरेण लुप्त्या प्रतः । कस्कादिगणत्वात् । अत एव षष्ठ्याः पतिपुत्रेति स

त्वमिति मुकुटेनोक्तं । तन्न । तत्र छन्दोऽधिकारात् ॥

दिवस्पृथिव्यौ । स्त्री । द्यावापृथिव्योः ॥ द्यौश्च पृथिवी च । दिवसश्च पृथिव्या मिति दिवो दिवसादेशः ॥ दिवश्च नाम्नः ॥

दिवा । अ । दिवसे ॥ दीव्यन्त्यत्र । दिवु० । काप्रत्ययः ॥

दिवाकरः । पुं । भास्करे । सूर्ये ॥ अर्कवृक्षे ॥ दिवा दिनं करोति । दिवाविभेति टः ॥ काके ॥ पुष्पविशेषे ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

दिवाकीर्त्तिः । पुं । नापिते ॥ रात्रौ क्षुरकर्मनिषेधात् । दिवाकीर्त्तिरस्य ॥ चण्डालेऽप्याह ॥ दिवाचरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासने रति चण्डालेषु निर्द्धारात् ॥ उल्लूके ॥ इति शब्दचन्द्रः ॥

दिवाटनः । पुं । काके ॥

दिवातनः । त्रि । दिनभवे ॥

दिवान्धः । पुं । पेचकादौ ॥ यथा । दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथा परे । केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टयः इति देवीमाहात्म्यम् ॥

दिवान्धकी । स्त्री । छुच्छुन्दर्याम् ॥

दिवान्धा । स्त्री । चर्मचटिकायाम् ॥

दिवाभीतः । पुं । कुम्भिले । चौरे ॥

उलूके ॥ कुमुदाकरे ॥

दिवाभीतिः । पुं । पेचके ॥ दिवा दिवसे भीतिर्भयं यस्य ॥

दिवामणिः । पुं । सूर्य्ये ॥ दिवा दिवसस्य मणिरिव ॥

दिवामध्यम् । न । दिनार्द्धे । मध्याह्ने ॥

दिवाशयः । त्रि । दिनेशयनकर्त्तरि ॥ दिवाशेते स्वपितीति । शीङो ऽधिकरणे शेतेरित्यच् ॥

दिवास्वापः । पुं । दिननिद्रायाम् ॥ दिवास्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः । ग्रीष्मवर्जेषु कालेषु दिवास्वापो निषिध्यते ॥ उचितोहि दिवास्वापो नित्यं येषां शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतां दिवा ॥ * ॥ येषामुचितस्तानाह । व्यायामाध्ययवायवाहनरतान्क्लान्तानतीसारिणः शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत् पीड़ितान् । क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो रात्रौ जागरितान् नरान् निरशनान् कामं दिवास्वापयेदिति ॥

दिवास्वापा । स्त्री । दिवान्धायाम् ॥

दिविः । पुं । चाषखगे ॥

दिविजः । त्रि । स्वर्गीये ॥

दिविषत् । पुं । देवे ॥ दिविस्वर्गे सी

दतिवर्त्तते । षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु । सत्सूद्विषेति क्विप् । सुप्यात्वेतिङे रलुक् । सुषामादित्वात्षत्वम् ॥

दिविष्ठः । त्रि । स्वर्गस्थे ॥

दिवी । स्त्री । उपजिह्विकाकीटे ॥

दिवेदिवे । अ । अहन्यहनि ॥

दिवोकाः । पुं । दिवौकसि ॥ द्यौरोको यस्येति विग्रहः ॥

दिवोदासः । पुं । चन्द्रवंशीयभीमरथराजस्य पुत्रे । काशिराजे ॥ दिवद्यनेन तात्स्थ्याद्देवाः । तेषाम् दिवः स्वर्गस्य वा दासः । दिवस्पृदासइतिषष्ठ्या अलुक् ॥

दिवोद्भवा । स्त्री । एलायाम् ॥ त्रि । दिविजाते ॥

दिवौकःपुष्करिणी । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥

दिवौकाः । पुं । देवे ॥ द्यौः दिवि वा ओकोयस्य । पृ० ॥ यद्वा । दिवमोकोयस्येत्यदन्तेन विग्रहः ॥ चातके ॥

दिव्यम् । न । लवङ्गे ॥ हरिचन्दने ॥ शपथे ॥ तद्भेदाः यथा । घटोग्निरुदकञ्चैव विषं कोषश्चपञ्चमम् । षष्ठञ्चतण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तप्तमाषकम् ॥ अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजंस्मृतम् । दिव्यान्येतानिसर्वाणि

निर्द्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥ गङ्गाजलस्य स्पर्शपूर्वकशपथे तत्त्वमिथ्याकथने दोषो यथा । गङ्गातोयमुपस्पृश्यमिथ्यां यदि वदेज्जनः । सयातिकालसूत्रञ्च यावद्वै ब्रह्मणोवय इतिब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ पानीयप्रभेदे ॥ यथा । दिव्यंचतुर्विधंप्रोक्तंधाराजं करकाभवम् । तौषारञ्चतथाहैमं तेषुधारं गुणाधिकमिति ॥ पुं । गुग्गुलौ ॥ यवे ॥ आगमोक्ते भावविशेषे यथा । दिव्यश्च देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा । द्वन्द्वातीतो वीतरागः सर्वभूतसमः-क्षमीति ॥ नायकविशेषे ॥ त्रि । चोतमात्मके मनुष्येतरस्मिन्सर्वप्रपञ्चातीते अत्यद्भुते अप्राकृते ॥ दिविशोभनात्मन्याद्दिव्येभवः । दिविपरमेव्योम्निस्व स्वरूपेवाभवः । चतुरागपागुदक्प्रतीचोयत् ॥ मनोज्ञे ॥ दिविभवे ॥

दिव्यकुण्डम् । न । कामरूपे शोभकाद्रिपूर्वभागस्थे पुष्करिणी विशेषे ॥

दिव्यगन्धः । पुं । गन्धके ॥ न । लवङ्गे ॥

दिव्यगन्धा । स्त्री । स्थूलैलायाम् ॥ महाचञ्चुशाके ॥

दिव्यगायनः । पुं । गन्धर्वे । स्वर्गगायके ॥

दिव्यचक्षुः । पुं । सुगन्धद्रव्यप्रभेदे ॥ मर्कटे ॥ त्रि । अन्धे ॥ सुलोचने ॥

न । ज्ञानात्मके नेत्रे ॥

दिव्यतेजाः । स्त्री । ब्राह्म्याम् ॥

दिव्यदृष्टिः । स्त्री । निमेषशून्यायां दृष्टौ ॥ दिव्याचासौ दृष्टिश्च ॥

दिव्यदोहदम् । न । मनोराज्यस्य सिद्धये देवेभ्योदीयमाने द्रव्ये । उपयाचिते ॥ यद्दीयतेतु देवेभ्योमनोराज्यस्यसिद्धये । उपयाचितकं दिव्यदोहदंतद्विदुर्बुधाइतिहारावली ॥

दिव्यपञ्चामृतम् । न । मिलितगव्याज्यगव्यदधिगव्यक्षीरमाक्षिकशर्करारूपे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

दिव्यपुष्पः । पुं । करवीरे ॥

दिव्यपुष्पा । स्त्री । महाद्रोणायाम् ॥

दिव्यपुष्पिका । स्त्री । लोहितवर्णार्कवृक्षे ॥

दिव्ययमुना । स्त्री । कामरूपे दर्भनिकायानद्याः पूर्वभागस्थे नदीविशेषे ॥

दिव्यरत्नम् । न । चिन्तामणौ ॥

दिव्यरथः । पुं । देवविमाने । व्योमयाने ॥

दिव्यरसः । पुं । पारदे ॥

दिव्यलता । स्त्री । मूर्वालतायाम् ॥

दिव्यवस्त्रः । पुं । सूर्यशोभायाम् ॥ न । शुभांशुके ॥ दिविभववस्त्रे ॥ त्रि । सुन्दरवस्त्रवति ॥

दिव्यसारः । पुं । शालवृक्षे ॥

दिव्यस्त्री । स्त्री । अप्सरः प्रभृतौ ॥

दिव्या । स्त्री । आमलक्याम् । धात्र्याम् ॥ वन्ध्याकर्कोटक्याम् ॥ शतावर्याम् ॥ महामेदायाम् ॥ ब्राह्म्याम् ॥ स्थूलजीरके ॥ श्वेतदूर्वायाम् ॥ हरीतक्याम् ॥ पुरायाम् । गन्धबन्धाम् ॥

दिव्यादिव्या । स्त्री । उपदेवी विशेषे ॥

दिव्योदकम् । न । आकाशजले । खवारिणि ॥

दिव्योपपादुकः । त्रि । अमरे । निर्जरे ॥ मातृपित्रादिदृष्टकारणमिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्योजाता ये देवास्ते दिव्योपपादुकाउच्यन्ते ॥ दिविभवः । द्युप्रागपागितियत् । उपपद्यते । पदगतौ । लषपतपदेत्युकञ् । दिव्यश्चासावुपपादुकश्च ॥

दिव्यौघः । पुं । गुरुविशेषे ॥

दिव्यौषधिः । स्त्री । मनःशिलायाम् ॥

दिक्-ग् । स्त्री । ककुभि । आशायाम् । काष्ठायाम् । प्राच्यादिव्यवहारहेतौ । मूर्त्तैकमवधिं तस्मादिदं पूर्वञ्च पश्चिमम् । इति देशोनिदिश्येत यया सादिगिति स्मृतेतिव्युत्पत्तेः कार्य्यमात्रनिमित्तकारणे ॥ साचैकानित्याविभ्वी चेतिन्यायमतम् ॥ साद्शधा । यथा । पूर्वा आग्नेयी दक्षिणाच

नैर्ऋती पश्चिमा तथा । वायवी चोत्तरै शानी ऊर्द्धा चाधोदिशोदशेतिवराहपुराणम् ॥ दिशत्यवकाशम् । दिशअतिसर्जने । ऋत्विगिव्या दिशा निपातनात् क्विन् ॥ दिश्यते ऽसौवा । दिशेःकर्मणिक्विन् ॥ दन्तक्षतविशेषे ॥ दिग्दष्टे वर्त्तुलाकारे इति वैजयन्ती ॥

दिशा । स्त्री । दिशि ॥ भागुरिमतेन टाप् ॥ अस्याअङ्गारिण्यादि संज्ञा चोक्ता । यथा । अङ्गारिणी दिगुरवि विप्रयुक्ता यस्यांरवि स्तिष्ठतिसा प्रदीप्ता । प्रधूमिता यास्यतियांदिनेशः शेषाः प्रशस्ताःशुभदाश्चताःस्युः ॥

दिश्यम् । त्रि । दिग्भवेवस्तुनि ॥ दिशिभवम् । दिगादिभ्योयत् ॥ दिगन्तरागामीते ॥

दिष्टः । पुं । काले ॥ दारुहरिद्रायाम् ॥ न । भाग्ये । दैवे । भागधेये ॥ त्रि । आदिष्टे । उपदिष्टे ॥ दिशति । दिशअतिसर्जने । क्तिच्क्तौच संज्ञायामितिक्तः ॥ दत्ते ॥

दिष्टान्तः । पुं । मरणे ॥ दिष्टस्य दैवस्यान्तः ॥

दिष्टिः । स्त्री । मुदि । हर्षे ॥ माने ॥ परिमाणे ॥ दिशति । दिश० क्तिच्क्तौचेतिक्तिच् ॥

दिष्ट्या । अ । हर्षे ॥ मङ्गले ॥ भाग्येनेत्यर्थे ॥ देशनम् । दिश० । सं० क्विप् । दिशं स्त्यायति वा । स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः । क्विप् । ष्टुत्वम् । रुंआपूर्वकत्वाज्जश्त्वं न ॥ यद्वा । दिशति । अघ्न्यादिभ्यश्चेति यक् ॥

दिष्णुः । त्रि । दातरि ॥

दीक्षणीया । स्त्री । इष्टिभेदे । सौमिक्याम् ॥

दीक्षा । स्त्री । नियमे ॥ य० । एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन्निति ॥ गुरुमुखात् स्वेष्टदेवस्य मन्त्रग्रहे ॥ क्रियावर्णकलास्पर्शवाग्दृङ्मनस संज्ञकाः । दीक्षा मोक्षप्रदा देवि सप्तधा परिकीर्त्तिताः ॥ दीक्षा च द्विविधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः । क्रियादीक्षा भवेद्बाह्या वेधाख्याभ्यन्तरी भवेत् ॥ दिव्यभावप्रदानाच्च क्षालनात् किल्बिषस्य च । दीक्षेति कथिता सद्भिर्भवबन्धविमोचनी ॥ दीयते सकलं देवि गुरवे प्राणसंयुतम् । धनं तच्च सुवर्णादिपट्टवस्त्रसमुच्चयम् ॥ क्षयं प्राप्नोति सद्भावान्नामापापसमुच्चयः । तस्माद्दीक्षेति नामास्याः सर्वशास्त्रेषु सुव्रते ॥ दीयते विमलं ज्ञानं क्षीयते कर्मवासना । तेन दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिर्धर्मकोविदैः ॥ क्रियाविशेषे ॥ दीक्षा च तृतीयं जन्म ब्राह्मणादेः । यथाह मनुः । मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने । तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनादिति ॥

दीक्षागुरुः । पुं । मन्त्राद्युपदेशकर्त्तरि । देशिके ॥

दीक्षान्तः । पुं । अवभृथे ॥ प्रधानयागदीक्षा तस्या अन्तः समापको योऽपरो यागो न्यूनत्वादिदोषशान्त्यर्थं प्रधानयागस्य पूरणार्थं प्रतिष्ठार्थं क्रियते सोऽवभृथो दीक्षान्तोऽप्युच्यते ॥

दीक्षितः । त्रि । संजातदीक्षे । स्वीकृतदीक्षे ॥ य० । अदीक्षितो हि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्य्याद्व्रतान्विका दिति ॥ अपि च । अदीक्षितस्य मरणं रौरवाय प्रकल्पते । न पूजाद्यधिकारोऽस्ति विना दीक्षां वरानने इति ॥ दीक्षणीयेष्टिकृति ॥ सोमपानाध्वरान्विते । सोमपानवति यागे आदेष्टरि ॥ दीक्षते स्म । दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । गत्यर्थेति क्तः ॥ यद्वा । दीक्षा संजाताऽस्य । ता० इतच् ॥ अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् । भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभि भाषेत धर्मविद्-

त्तिमनुः ॥ काम्पिल्लनगरस्थयज्ञदत्तनामकेविप्रे ॥ सचकाशीखण्डे प्रसिद्धः ॥

दीक्षिता। पुं। सोमयागाख्ये ॥ दीक्षते तच्छीलः। दीक्ष०। तृन्। सूद दीपदीक्षश्चेतिमुजुन ॥

दीक्षितायनी। स्त्री। काम्पिल्लनगरस्थदीक्षितनामकविप्रस्यपत्न्याम् ॥

दीदिविः। पुं। धिषणे। बृहस्पतौ ॥ पुं। न। अन्ने ॥ दीव्यत्यनेन। दिवु०। क्विपोदेदीर्घश्चाभ्यासस्यदीर्घादिकःक्विन्। किस्मात्गुणाभावः। गोपामृतस्यदीदिवमितिमन्त्रेतु द्योतमानमित्यर्थः ॥

दीधितिः। स्त्री। किरणे ॥ दीधीते दीप्यते। दीधीङ्दीप्तिदेवनयोः। क्तिच्। तितुत्रेतीणिनषेधस्तुन। अग्रहादीनामितिवार्त्तिकात्। यीवर्णयोरितीकारलोपः ॥

दीनः। त्रि। दुर्गते। दरिद्रे ॥ भीते ॥ शोच्ये ॥ दीयतेस्म। दीङ्क्षये। गत्यर्थेतिक्तः। स्वादयओदितः। ओदितश्चेतिनत्वम् ॥ यद्वा। दृगासिञ्जिदीङ्क्तिनक् ॥ न। तगरपुष्पे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

दीननाथः। त्रि। दरिद्रजनभर्त्तरि ॥

दीना। स्त्री। मूषिकायाम्। मूसी इतिभाषा ॥

दीनारः। पुं। स्वर्णभूषणे ॥ मुद्रायाम्। व्यावहारिकरूपके। रुप्या इति भाषा ॥ निष्कपरिमाणे ॥ सुवर्णकर्षद्वये ॥ सम्यग् व्यवहारार्थं मानवस्तुनि ॥ द्वात्रिंशद्रत्तिकापरिमिते काञ्चने ॥ दीयते। दीङ्०। दीङोनुट् चेत्यारन् ॥

दीपः। पुं। वर्त्तिस्थज्वलदग्निशिखायाम्। प्रदीपे। कज्जलध्वजे। गृहमणौ ॥ घृततैलचदीपार्थे स्नेहात्यन्या निवर्जयेत् ॥ इति वह्निपुराणम् ॥ दीपनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः। अचिरेणैव काले न वंशनाशो भवेद्ध्रुवम् ॥ नैवनिर्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम्। दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणोनिर्वापको भवेत् ॥ इतिकालिकापुराणम् ॥ कोषजं रोमजं वस्त्रं वर्त्तिकार्थं नचाहरेत्। नमिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपेस्नेहान्घृतादिकान् ॥ कृत्वाभिमिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत्। वसामज्जास्थिनिर्यासैःस्नेहैःप्राण्यङ्गसम्भवैः। प्रदीपं नैवकुर्यात्तु कृत्वा पङ्केविषीदतीतिकाः० पु० ॥ दीप्यतेऽनेनवा। दीपोदीप्तौ। इगुपधत्वात्कः। घञ्वा। पच् ॥

दीपकः। पुं। दीपे। केशरे। दीपाइति दीवा इति च भाषा॥ खगशिखगे वाजइतिसिकरा इति च भाषा॥ यमान्याम्॥ लोचमस्तके॥ माचावृत्तभेदे। य०। तुरगैकमुपधाय सुनरेन्द्रमयधाय। इहदीपक मवेहि लघुमन्तमवधेहि॥ यथा। चपमानमतिवल्गुजगदेतदसिफल्गु। धनलोभमपहाय भजपद्मनयनाय॥ रागविशेषे॥ न। कुङ्कुमे॥ इतिशब्दरत्नावली॥ वागलङ्कारे॥ सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्। सैवक्रियासुवह्वीषु कारकस्येतिदीपकम्॥ प्राकरणिकाना मर्थात् उपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिरेकवारमेवयदुपादीयते तदेकस्यैव समस्तवाक्यदीपनाद्दीपकम्॥ यथा। किवणाणं धणं णाआणं फणमणी केसराइं सीहाणम्। कुलवालिआणं थणा कुत्तो धिप्पन्ति अमुआणम्॥ कृपणानांधनं नागानां फणमणिः केसराणिसिंहानाम्। कुलपालिकानांस्तनाः कुतः स्पृश्यन्ते अमृतानामितिसंस्कृतम्॥ अचामृतानामिति सकलपद्व्यन्तविशेषणम्। अमृतत्वेन प्रकृतानां कुलवधूस्तनानां तदुपमानत्वेन प्रकृतानामन्येषां चकुतः स्पृश्यन्त इतिसकृद्धर्मोपादानाद्दीपकालङ्कारः॥ ६५॥ कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम्। यथा। स्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक्। अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणयावधूः शयने॥ स्विद्यति स्वेदंभजते। कूणति सङ्कोचमाश्रयते। वेल्लतिपरिवृत्त्यशेते। विचलतिविशेषतश्चलाभवति। निमिषति निद्राव्याजेन नेत्रेमुद्रयति। अन्तर्नन्दति हृष्यति मनोढाच्वेन बाह्यतोहर्षाप्रकाशनात्। अतएवचुम्बितुमिच्छति नतु चुम्बती त्यनेकासुक्रियासु वधूरूपकर्त्तृकारकस्यसकृद्वृत्तिरित्यर्थः॥ अपिच। वदन्तिवर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्यंदीपकंबुधाः। मदेनभाति कलभः प्रतापेनमहीपतिः॥ दीपयति। दीपीदीप्तौ। णयन्तः। ण्वुल्॥ त्रि। दीपेकुशले॥ आ० कन्॥ दीप्तिकारके। भासके॥

दीपकूपी। स्त्री। दीपवर्त्याम्। तैलमाल्याम्। पलीता इतिबत्ती इति च भाषा॥

दीपखोरी। स्त्री। दीपकूप्याम्॥ इतिशब्दमाला॥

दीपध्वजः। पुं। कज्जले॥ इतिजटा

धरः ॥

दीपनः । पुं । कासमर्द्दे ॥ पलाण्डौ ॥ मयूरशिखायाम् ॥ शालिञ्चशाके ॥ न । तगरमूले ॥ कुङ्कुमे ॥ त्रि । दीपयितरि ॥

दीपनी । स्त्री । पाठायाम् ॥ मेथिकायाम् ॥ यवान्याम् ॥

दीपनीयः । पुं । यवान्याम् ॥ औषधवर्गविशेषे ॥ यथा । पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् । दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः इतिचक्रदत्तः ॥ त्रि । दीपनयोग्ये ॥

दीपपुष्पः । पुं । चम्पकवृक्षे ॥

दीपमाला । स्त्री । दीपशृङ्खलायाम् । दीपाल्याम् ॥ दीपानां माला ॥

दीपमालिका । स्त्री । दीपान्विताया ममावास्यायाम् । दीपाल्याम् । यत्र रात्रौ ॥ दीपमालेव । स्वा०कः । इत्वम् ॥

दीपलक्षणम् । न । प्रज्वलितदीपस्य शुभाशुभफलाय तत्स्वरूपनिरूपणं ॥ तत्राशुभफलम् । वामावर्त्तो मलिनकिरणः सस्फुलिङ्गोऽल्पमूर्त्तिःक्षिप्रंनाशं व्रजति विमलस्नेहवर्त्त्यन्वितोपि । दीपः पापं कथयति फलं शब्दवान् वेपनश्च व्याकीर्णार्च्चिर्विशलभमरुद्यश्च नाशं प्रयाति ॥ १ ॥ शुभम् ० । दीपः संहतमूर्त्तिरायततनुर्निर्वेपनो दीप्तिमान् निःशब्दो रुचिरः प्रदक्षिणगतिर्वैदूर्यहेमद्युतिः । लक्ष्मीं क्षिप्रमभिव्यनक्ति सुचिरं यश्चोद्यतं दीप्यते शेषं लक्षणमग्निलक्षणसमं योज्यं यथायुक्तितः ॥ इति वाराह्याम् ८१ ॥

दीपवती । स्त्री । कामाख्यायां नदीविशेषे ॥ यथा । एषा च हिमवज्जाता क्लिन्दन्ती दीपवत् तमः । तेन देवमनुष्येषु नदी दीपवती स्मृतेति कालिकापुराणम् ॥

दीपवृक्षः । पुं । दीपाधारे । दीपतरौ । दीवट इतिभाषा ॥ यथा । दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्या स्तैजसाद्यस्तु भैरव । वृक्षेषु दीपोदानेभ्यो न तु भूमौ कदाचन ॥ सर्वंसहा वसुमती सहते न त्विदंद्वयम् । अकार्यपादघातञ्च दीपतापं तथैव च । तस्माद्यथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा ॥ दीपं दद्यान् महादेव्यै अन्येभ्योपि च भैरवेति ॥

दीपवृक्षकः । पुं । दीपवृक्षे ॥

दीपशिखा । स्त्री । प्रदीपज्वालायाम् ॥

दीपशृङ्खला । स्त्री । दीपमालिकायाम् ॥

दीपाग्निः । पुं । अर्कनिष्कासनाय वह्नि

विशेषे ॥ यथा । द्वाभ्यां तस्य चतुर्थी भ्यां योगिन् दीपाभिरुच्यते । तस्यैका छस्रोऽस्यर्थः ॥

दीपान्विता । स्त्री । दीपाल्याम् ॥ सा च मुख्यचान्द्रेणाश्विनस्य । गौणचान्द्रेण कार्त्तिकस्यामावास्या । यथा । ये यं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशीभुवि । तस्यां देया अचे द्दत्तं पितॄणां वैमहालये ॥ तत्रकर्माणि यथा । प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् । दीपवृत्या सथा कार्या भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥ चतुष्पथे श्मशानेषु नदीपर्वतसानुषु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥ वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः । दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम् ॥ ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभाज्य च बुभुक्षितान् । अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥ स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्भृतकैः सहेति ॥ पद्याद्भसुखरात्रिकाम् ॥

दीपाली । स्त्री । दीपान्वितायाममायाम् । यच्चरात्रौ । दिवाली इति भाषा ॥ दीपमालायाम् ॥

दीपिका । स्त्री । प्रकाशिकायाम् ॥ ग्रन्थविशेषे ॥ हिन्दोलरागस्य रागिण्याम् ॥ प्रदोषकाले गृहसम्प्रविष्टा, प्रदीपहस्ता ऽरुणगात्रवस्त्रा । सीमन्तसिन्दूरविराजमाना सुरक्तमाल्याकलिदीपिकेयमितिध्यानम् ॥ गानकालः सायाह्नः ॥

दीपितः । त्रि । प्रकाशिते ॥ उज्ज्वलिते । निखारा इतिभाषा ॥ मण्डिते ॥

दीपिता । त्रि । दीप्तिकर्त्तरि ॥

दीपोत्सवः । पुं । दीपान्वितायाममायाम् ॥

दीप्तः । पुं । निम्बूके ॥ सिंहे ॥ न । स्वर्णे ॥ हिङ्गुनि ॥ त्रि । ज्वलिते ॥ दग्धे ॥ निर्भासिते ॥ दीप्तिमति ॥ दीप्यतेस्म । दीपोदीप्तौ । क्तः । श्वीदितोनिष्ठायामितिनेट् ॥

दीप्तकम् । न । स्वर्णे ॥

दीप्तजिह्वा । स्त्री । उल्कामुख्याम् ॥ दीप्ता ज्वलन्ती जिह्वा यस्याः । शिवानां वाशितेन जिह्वाज्वलतीति प्रसिद्धिः ॥

दीप्तपिङ्गलः । पुं । सिंहे ॥

दीप्तरसः । पुं । किञ्चुलुके ॥

दीप्तलोचनः । पुं । बिडाले ॥

दीप्तलोहम् । न । कांस्ये ॥

दीप्ता । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । अग्निशिखौषधौ ॥ ज्योतिष्मत्याम् ॥ सातलायाम् ॥

दीप्ताक्षः । पुं । मार्जारे ॥

दीप्ताग्निः । पुं । अगस्त्यमुनौ ॥ त्रि । तीक्ष्णजठरानलयुक्ते ॥

दीप्ताङ्गः । पुं । मयूरे ॥

दीप्तिः । स्त्री । प्रभायाम् । रुचि । त्विषि ॥ प्रभाप्रसरे ॥ दीप्यतेऽनया । दीपी॰ क्तिन्नावादिभ्यः ॥ लाक्षावेगस्यतीक्ष्णतायाम् ॥ स्त्रियाः अयत्नजगुणे ॥ कान्तिरेव वयोभोगदेशकालगुणादिभिः । उद्दीपितातिविस्तारं प्राप्ता चेद्दीप्तिरुच्यते ॥ लाक्षायाम ॥ कांस्ये ॥

दीप्तिकः । पुं । दुग्धपाषाणवृक्षे ॥

दीप्तोपलः । पुं । सूर्यकान्तमणौ ॥

दीप्यः । पुं । यमान्यम् ॥ लोचमस्तके ॥ जीरके ॥ न । शुभ्रजीरे ॥ दीपनम् । दीपी॰ भावे घञ् ॥ दीप्येसाधुर्वा । तत्रसाधुरितियत् ॥ त्रि । दीपीये ॥ दीपायहितम् । अपूपादित्वात् पक्षेयत् ॥

दीप्यकः । पुं । अलङ्कारे ॥ यमान्याम् ॥ लोचमस्तके ॥ न । अजमोदायाम् ॥ यवान्याम् ॥ वर्हिचूडायाम् । बनजटेति गौडभाषा ॥

दीप्यमानः । त्रि । प्रकाशमाने ॥

दीप्या । स्त्री । यवान्याम् ॥

दीप्रः । त्रि । दीप्तिमति ॥

दीयमानः । त्रि । वर्त्तमानदानतम्

न्धिवस्तुनि ॥

दीर्घः । पुं । शालाशालवृक्षे ॥ इत्कटे ॥ रामशरे ॥ उष्ट्रे ॥ द्विमात्रवर्णे । गुरुवर्णे ॥ त्रि । आयते ॥ दृणाति । दृविदारणे । बाहुलकाद्घञ् ॥

दीर्घकणा । स्त्री । गौरजीरके ॥

दीर्घकण्टकः । पुं । वर्वुरे ॥

दीर्घकण्ठः । पुं । वके ॥

दीर्घकन्दकम् । न । मूलके ॥

दीर्घकन्दिका । स्त्री । मुषल्याम् ॥

दीर्घकन्धरः । पुं । वकपक्षिणि ॥

दीर्घकाण्डः । पुं । गुण्डतृणे । त्रिकोणके ॥

दीर्घकाण्डा । स्त्री । तिक्ताङ्गायाम् ॥

दीर्घकीलः । पुं । } अङ्कोठवृक्षे । नि

दीर्घकीलकः । पुं । } कोचके ॥

दीर्घकूरकम् । न । आन्ध्रदेशोड्रदेशशालिविशेषे । राजान्ने । धान्यश्रेष्ठे ॥

दीर्घकेशः । पुं । भल्लूके ॥ त्रि । आयतकचे ॥

दीर्घकोशा । स्त्री । दुर्नामायाम् ॥ दीर्घःकोशोयस्याः ॥

दीर्घकोशिका । स्त्री । दुर्नामायाम् । झिनुक् इति गौडभाषा प्रसिद्धे जलजन्तुविशेषे । सीपीइतिदेशभाषा ॥ दीर्घःकोशोयस्याः । जातेरितिङीष् । संज्ञायां कन् । केणइति ह्रस्वः ॥

दीर्घकोषा । स्त्री । } दीर्घकोषि
दीर्घकोषिका । स्त्री । } कायाम् ॥
प्रक्रियापूर्ववत् ॥

दीर्घगतिः । पुं । उष्ट्रे ॥ इ०रानि० ॥

दीर्घग्रन्थिः । पुं । गजपिप्पल्याम् ॥

दीर्घग्रीवः । पुं । उष्ट्रे ॥ दीर्घा ग्रीवा यस्य सः ॥ नीलक्रौञ्चे । अतिजागरे ॥

दीर्घघाटिकः । पुं । उष्ट्रे ॥ इतिशब्दमाला ॥

दीर्घच्छदः । पुं । इक्षौ ॥ दीर्घाश्छदा यस्य सः ॥

दीर्घजङ्गलः । पुं । भङ्गानमत्स्ये ॥

दीर्घजङ्घः । पुं । वके ॥ उष्ट्रे ॥ त्रि । दीर्घप्रसृतावति ॥

दीर्घजिह्वः । पुं । सर्पे ॥

दीर्घतरुः । पुं । ताले ॥

दीर्घतिमिषा । स्त्री । कर्कट्याम् ॥

दीर्घतुण्डा । स्त्री । छुच्छुन्दर्याम् ॥

दीर्घतृणः । पुं । पल्लिवाहे ॥

दीर्घदण्डः । पुं । एरण्डवृक्षे ॥ शुक्लैरण्डे ॥

दीर्घदण्डी । स्त्री । गोरक्ष्याम् ॥

दीर्घदर्शी । पुं । पण्डिते । विदुषि ॥ गृध्रे ॥ भल्लूके ॥ त्रि । दूरदर्शके ॥ आगामिकार्यज्ञे ॥ दीर्घं दीर्घाद्वा पश्यति । दृशिर्० । ग्रह्यादित्वात् णिनिः । सुपीति वा ॥

दीर्घदृष्टिः । पुं । दीर्घदर्शिनि ॥ दूरावलोकनाय यन्त्रविशेषे । दूरवीक्षणे ॥ दीर्घा दृष्टिर्यस्य येन वा ॥

दीर्घद्रुः । पुं । तालवृक्षे ॥

दीर्घद्रुमः । पुं । शाल्मलिवृक्षे ॥

दीर्घनादः । पुं शङ्खे ॥

दीर्घनालः । पुं । यावनाले ॥ वृत्तगुण्डे ॥ न । दीर्घरोहिषके ॥

दीर्घनिद्रा । स्त्री । मरणे ॥ अनया निद्रया राजन् दीर्घनिद्राभविष्यति ॥

दीर्घपक्षः । पुं । कलिङ्गे । धूम्याटखगे ॥

दीर्घपटोलिका । स्त्री । धुंदुल इति गौडभाषाप्रसिद्धे लताफलविशेषे ॥

दीर्घपत्रः । पुं । जलजमधूलके ॥ रसोनभेदे । राजपलाण्डौ ॥ विष्णुकन्दे ॥ हरिदर्भे ॥ कुन्दरे ॥ ताले ॥ कुपीलौ ॥

दीर्घपत्रकः । पुं । एरण्डे ॥ रक्तलशुने ॥ हिज्जले ॥ वेतसे ॥ करवीरवृक्षे ॥ जलजमधूके ॥ लशुने ॥ दीर्घाणि पत्राणि यस्य सः । स्वार्थे कः ॥

दीर्घपत्रा । स्त्री । अल्पजम्बूवृक्षे ॥ शालपर्ण्याम् ॥ चञ्च्वाम् । चेंचूशाके ॥ चित्रपर्णिकायाम् ॥ केतक्याम् ॥ गन्धपत्रायाम् ॥ डोडीक्षुपे ॥ दीर्घाणि पत्राणि यस्याः ॥

दीर्घपत्रिका । स्त्री । घृतकुमार्याम् ॥

शालपर्ण्याम् ॥ श्वेतवचायाम् ॥

दीर्घपर्वी । स्त्री । पलाशीलतायाम् ॥ मत्स्याचञ्चुशाके ॥

दीर्घपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥

दीर्घपल्लवः । पुं । शणवृक्षे ॥ न । आयतच्छदे ॥ त्रि । दीर्घच्छदवति ॥

दीर्घपात् । पुं । कङ्कपक्षिणि ॥

दीर्घपादः । पुं । कङ्कपक्षिणि ॥ दीर्घौ पादौयस्य ॥

दीर्घपादपः । पुं । ताले ॥ पूगे ॥

दीर्घपृष्ठः । पुं । सर्पे ॥ दीर्घंपृष्ठमस्य ॥

दीर्घफलः । पुं । आरग्वधे ॥ दीर्घाणि फलान्यस्य ॥

दीर्घफलकः । पुं । अगस्त्यवृक्षे ॥

दीर्घफला । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् ॥ जतुकायाम् ॥

दीर्घमारुतः । पुं । हस्तिनि ॥ दीर्घो मारुतोवायुर्यस्य ॥

दीर्घमूलः । पुं । मोरटलतायाम् ॥ विल्वान्तरवृक्षे ॥ न । लामज्जके ॥

दीर्घमूलकम् । न । मूलके ।

दीर्घमूला । स्त्री । शालपर्ण्याम् ॥ श्यामलतायाम् ॥ दीर्घंमूलं यस्याः ॥

दीर्घमूली । स्त्री । दुरालभयाम् ॥

दीर्घरदः । पुं । शूकरे ॥ दीर्घौरदौयस्य ॥ त्रि । आयतदन्ते ॥

दीर्घरसनः । पुं । सर्पे ॥ दीर्घारसना जिह्वायस्य ॥

दीर्घरागा । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥

दीर्घरात्रम् । न । चिरकाले ॥

दीर्घरोमा । पुं । भल्लूके ॥

दीर्घरोहिषकम् । न । कत्तृणविशेषे । दूबकाण्डे ॥

दीर्घवंशः । पुं । नले ॥ आयते कुले । तृणध्वजेच ॥

दीर्घवक्त्रः । पुं । हस्तिनि ॥

दीर्घवल्ली । स्त्री । पलाश्याम् ॥ पातालगरुडीलतायाम् ॥ महेन्द्रवारुण्याम् ॥ आयतायां लतायाम् ॥

दीर्घवाला । स्त्री । चमर्याम् ॥

दीर्घवृन्तः । पुं । श्योनाकद्रुमे ॥ दीर्घं वृन्तमस्य ॥

दीर्घवृन्तकः । पुं । श्योनाकप्रभेदे ॥

दीर्घवृन्ता । स्त्री । इन्द्रचिर्भिट्याम् ॥

दीर्घवृन्तिका । स्त्री । एलापर्ण्याम् ॥

दीर्घशरः । पुं । यावनाले ॥

दीर्घशाखः । पुं । शणवृक्षे ॥ शालवृक्षे ॥

दीर्घशाखिका । स्त्री । नीलाम्लीक्षुपे ॥

दीर्घशिम्बिकः । पुं । चवे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशूकः । पुं । शालेर्धान्यान्तरे ॥

दीर्घशूककम् । न । राजान्ने ॥

दीर्घसत्त्रम् । न । यज्ञविशेषे ॥ तीर्थविशेषे ॥

दीर्घसुरतः । पुं । कुक्कुरे । शुनि ॥ दीर्घसुरतंमैथुनमस्य ॥

दीर्घसूत्रः । त्रि । चिरक्रिये । दीर्घकालेन क्रियानुष्ठातरि ॥ दीर्घसूत्रंव्य वस्थायस्य ॥ अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्वकर्मसु पार्थिवः । दीर्घसूत्रस्य न्‍पतेः कर्महानि र्ध्रुवं भवेत् ॥ रागे द्वेषेच कामेच द्रोहे पापेच कर्म्मणि । अप्रियेचैवकर्त्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते इतिमत्स्यपुराणम् ॥ न । विस्तृततन्तौ ॥

दीर्घसूत्री । त्रि । दीर्घसूत्रे । निरन्तरशङ्कासहस्रकवलितान्तःकरणत्वेनातिमन्थरप्रवृत्तौ । यदद्यकर्त्तव्यं तन्मासेनापि करोति नवेत्येवंशीले ॥

दीर्घसोमः । पुं । सोमयागविशेषे ॥

दीर्घस्कन्धः । पुं । तालवृक्षे ॥

दीर्घा । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥ दीर्घप्रमाणायाञ्च स्त्रि ॥

दीर्घाध्वगः । पुं । लेखहारे । धाउडिया० इति गौडभाषा ॥ उष्ट्रे ॥

दीर्घायुधः । पुं । कुन्तास्त्रे ॥ दीर्घमायामायुधश्च ॥ शूकरे ॥ दीर्घमायुधोऽस्य ॥

दीर्घायुष्यः । पुं । श्वेतमन्दारके ॥

दीर्घायुः । पुं । मार्कण्डेयमुनौ ॥ जीवकवृक्षे ॥ मार्कण्डेयमुनौ ॥ त्रि । आयुष्मति । चिरजीविनि ॥ दीर्घमायुर्यस्य ॥

दीर्घार्कः । पुं । श्वेतमन्दारे ॥

दीर्घिका । स्त्री । वाप्याम् । अधिकायतायांचतुरस्रायां वाप्याम् ॥ त्रिशतधनुः परिमिते जलाशये इतिगौडाः ॥ दीर्घैव । संज्ञायांकन् ॥

दीर्घिमा । पुं । दीर्घत्वे ॥ दीर्घस्यभावः । इमनिच् ॥

दीर्घैर्वारुः । पुं । ऊष्ट्रयाम् ॥ इ० रानि० ॥

दीर्णः । त्रि । विदारिते ॥ भीते ॥

दीविः । पुं । किकीदिवौ ॥

दुःकूलः । पुं । चोरनामगन्धद्रव्ये ॥

दुःखम् । न । संसारे ॥ मनोधर्मविशेषे ॥ न्यायमते आत्मगुणभेदे ॥ तत् अधर्मजन्यं सचेतसां प्रतिकूलमिति भा० प० ॥ पीडायाम् । बाधायाम् । कष्टे । सर्वेषां प्रतिकूलवेदनीये ॥ बाधनालक्षणं दुःखम् । २१ ॥ बाधनापीडा तदेव लक्षणंस्वरूपं यस्य । तथाचानुभवसिद्धदुःखत्वजातिरेवलक्षणं शरीरेन्द्रियार्थेषु दुःखसाधनत्वात् । सुखेचदुःखानुषङ्गात् दुःखव्यवहारो गौण इति । दृष्टुतोऽसत्स्वरूपेचित्तस्यराजसे परिणामे बाधनालक्षणे ॥ तद्दुःखंत्रिविध

म् । आध्यात्मिकं शारीरं मानसञ्च व्याधिवशात् कामादिवशाच्च भवति । आधिभौतिकं व्याघ्रादिजनितम् ॥ आधिदैविकं ग्रहपीडादिजनितम् ॥ * ॥ अधर्मसाधारणकारणके प्रतिकूलवेदनीये ॥ निरुपाधिद्वेषविषयीभूताचित्तवृत्तिरधर्मासाधारणकारणिका दुःखम् ॥ इष्टवियोगानिष्टसंयोगजे अध्यात्मादिनिमित्ते ॥ तात्कालिक्यां पीडायाम् ॥ रजसि ॥ न दुःखं पञ्चभिः सह ॥ दुष्टानि खान्यस्मिन् ॥ यद्वा । दुर्निन्दितं खनति । खनु० । अन्ये० डः ॥ यद्वा । दुःखयति । सुखदुःखतत्क्रियायाम् । चु० । पचाद्य ॥ दुःखं चित्तस्य रागजः परिणामो बाधनालक्षणः यद्बाधात् प्राणिनस्तदपघाताय प्रवर्त्तन्ते ॥

दुःखग्रामः । पुं । संसारे ॥

दुःखत्रयम् । न । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकस्वरूपे ॥ तत्राध्यात्मिकं द्विविधम् । शारीरं मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम् । मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषदर्शननिमित्तम् । सर्वञ्चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । बाह्योपायसाध्यं दुःखं द्वेधा। आधिभौतिकम् आधिदैविकञ्च । तत्राधिभौतिकम् मानुषपशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावरनिमित्तम् । आधिदैविकम् यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनम् ॥ प्रत्यात्मवेदनीयो रजःपरिणामभेदो दुःखम् । दुःखानां त्रयम् ॥

दुःखत्रयाभिघातः । पुं । दुःखत्रयसम्बन्धे ॥ दुःखत्रयं प्रत्यात्मवेदनीयं रजःपरिणामभेदो नशक्यते प्रत्याख्यातुम् । तदनेनदुःखत्रयेण अन्तःकरणवर्त्तिना प्रतिकूलतयाचेतनाशक्तेरभिसम्बन्धो ऽभिघातः ॥

दुःखच्छिदः । पुं । दुष्खदिरे । महासारे ॥

दुःखदोह्या । स्त्री । दुर्दोहगव्याम् । करटायाम् ॥ दुःखेनदुह्यते । दुह० । ऋहलोर्ण्यत् ॥

दुःखावसानम् । न । दुरन्ते ॥

दुःखितः । त्रि । दुःखिनि ॥ संसारिणि ॥ दुःखमूलं हि संसारः स यस्यास्ति सदुःखितः । तस्य त्यागःकृतोयेन ससुखीनापरःप्रिये इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥ ईर्षादियुक्ते । यथोक्तं महाभारते । ईर्ष्यीघृणीत्वसन्तुष्टःक्रोधनोनित्यशङ्कितः । परभाग्योपजीवीचषडेते नित्यदुःखिताइति ॥ * ॥

त्यक्त्वात्म सुखभोगेच्छां सर्वसत्त्वसुखैषिणः। भवन्तिपरदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः इतिवह्निपुराणम्॥ दुःखं सञ्जातमस्य। ता० इतच्॥
दुःखी। त्रि। दुःखान्विते। अध्यात्मादिदुःखवति॥ दुःखमस्त्यस्य। सुखादिभ्यश्चेतीनिः॥ उपाधिजनितोयोयं चिदाभासोवभासते। दुःखानुभव स्तत्रस्यौति स्वर्वविनिश्चितः॥ दुःखीयदि भवेदात्मा कः साक्षी दुःखिनोभवेत्। दुःखिनः साक्षिता नैव साक्षिणो दुःखिता तथा॥ न चेष्टादिक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः। धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोह मविक्रियः॥ शरीरेन्द्रियसङ्घात आत्मत्वेनाभिमानिनीम्। चिदाभासयुतां बुद्धिं विशिषन्ति सुखादयः॥
दुःशकुनम्। न। अशुभसूचके निमित्ते॥ यथा। वन्ध्याचर्मतुषास्थिसर्पलवणाङ्गारेन्धनक्लीवविट्तैलोन्मत्तवसौषधारिजटिलप्रव्राट्तृणव्याधिताः। नग्नाभ्यक्तविमुक्तकेशपतितव्यङ्गक्षुधार्त्ता असृक् स्त्रीपुष्पं शरटस्वगेहदहनं मार्जारयुद्धं क्षुतम्॥ काषायी गुडतक्रपङ्कविधवाः कुब्जाः कुटुम्बकलिर्वस्त्रादेःस्खलनं लुलापसमरं कृष्णानिधान्यानिच। कार्पासं वमनञ्च गर्दभरवो दक्षेऽतिरुट् गर्भिणी मुण्डार्द्राम्बरदुर्वचोन्धबधिरा उदक्यानदृष्टाःशुभाः॥ कृष्णाम्बराकृष्णविलेपनाद्या कृष्णस्रजं मूर्द्धनि धारयन्ती। दृष्टाप्रकोपायदिकृष्णवर्णा नारी नरै स्तद्विपदोभवन्तीति॥
दुःशासनः। पुं। दुर्योधनात्मजे भारतप्रसिद्धे क्षत्रिये॥ दुःखेनशास्यते। शासु०। भाषायां शासियुधीतियुच्॥
दुःशीलः। त्रि। दुष्टस्वभावे॥ दुष्टंशीलं यस्यसः॥
दुःषमम्। अ। गर्ह्ये। निःषममित्यर्थे॥ दुष्टं सममत्र। तिष्ठद्गुप्रभृतीनिचेत्यव्ययीभावत्वम्. सुविनिर्दुर्भ्य इति षत्वम्॥
दुःसमम्। अ। असमञ्जसे॥
दुःसहः। त्रि। असह्ये॥
दुःसहा। स्त्री। नागदमन्याम्॥
दुःसाक्षी। त्रि। कूटसाक्षिणि॥
दुःसाधी। पुं। दौःसाधिके। द्वारपाले॥
दुःसाध्यः। त्रि। दुःखनिष्पाद्ये॥ दुःखेनसाध्यतेनिष्पाद्यते। साध०। ण्यत्॥
दुःस्थः। त्रि। दुर्गते॥ मूर्खे॥ दुःखेन तिष्ठति। सुपिस्थ इतिकः॥ लुब्धे॥
दुःस्थितः। त्रि। अनवस्थिते॥ ष्ठा०। क्तः। द्यतिस्यतीतीत्वम्॥

दुःस्पर्शः । पुं । धन्वासा इतिजवासा इति च प्रसिद्धे धन्वयासे । दुरालभायाम् ॥ लताकरञ्जे ॥ चि । खरस्पर्शे ॥ दुःखेनस्पृश्यते । स्पृशस्पर्शने । ईषद्दुरितिखल् ॥

दुःस्पर्शा । स्त्री । कण्टकार्याम् ॥ आकाशवल्ल्याम् ॥ कपिकच्छ्वाम् ॥ दुरालभायाम् ॥ टाप् ॥

दुःस्फोटः । पुं । शस्त्रप्रभेदे ॥ इतिहे॰ ॥

दुकूलम् । न । सूक्ष्मवाससि । श्लक्ष्णवस्त्रे ॥ क्षौमाम्बरे ॥ दुष्टं कूलति । कूलआवरणे । इगुपधेतिकः । पृ॰ ॥ यद्वा । दवति । दुगतौ । पिञ्जा॰ ऊलच् । धातोः कुक् ॥

दुगूलम् । न । दुकूले ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

दुग्धम् । त्रि । प्रपूरिते ॥ कृतदोहे ॥ न । क्षीरे । पीयूषे । ऊधस्ये । स्तन्ये । पयसि । अमृते । बालजीवने ॥ विदाहीन्यन्नपानानि यानिभुङ्क्ते हि मानवः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थंभोजनान्ते पयःपिबेत् ॥ दुह्यते स्म । दुहप्रपूर्णे । क्तः ॥ दुग्धं सुमधुरं स्निग्धं वातपित्तहरं सरम् । सद्यःशुक्रकरं शीतं सात्म्यं सर्वशरीरिणाम् ॥ जीवनं बृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीकरं परम् । वयःस्थापकमायुष्यंसन्धिकारि रसायनम् ॥ विरेकवान्तिव स्तीनां तुल्य मोजो विवर्द्धनम् । जीर्णज्वरे मनोरोगे शोषमूर्च्छाभ्रमेषु च ॥ ग्रहण्यां पाण्डुरोगेच दाहे तृषि हृदामये । शूलोदावर्त्तगुल्मेषु बस्तिरोगे गुदाङ्कुरे ॥ रक्तपित्तेऽतिसारेच योनिरोगे श्रमे क्लमे । गर्भस्रावे चसततं हितं मुनिवरैः स्मृतम् ॥ बालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुद्व्यवायकृशाश्चये । तेभ्यः सदातिशयितं हित मेतदुदाहृतम् ॥ * ॥ धारोष्णं गोःपयो बल्यं लघु शीतं सुधासमम् । दीपनञ्च त्रिदोषघ्नं तद्धाराशिशिरं त्यजेत् ॥ धारोष्णं शस्यते गव्यंधाराशीतन्तु माहिषम् । शृतोष्णमाविकंपथ्यं शृतशीतमजापयः ॥ आमंक्षीर मभिष्यन्दि गुरु श्लेष्मामवर्द्धनम् । ज्ञेयं सर्वमपथ्यं तत्कथ्यमाहिषवर्जितम् ॥ नारीक्षीरन्त्वाममेवहितंनतुशृतंहितम् । शृतोष्णंकफवातघ्नंशृतशीतन्तुपित्तनुत् ॥ * ॥ अर्द्धोदकंक्षीरशेष मामाल्लघुतरं पयः ॥ * ॥ जलेनरहितं दुग्ध मतिपक्वं यथायथा । तथातथा गुरु स्निग्धं वृष्यं बलविवर्द्धनम् ॥ * ॥ पेयूषञ्च किलाटस्क्षीरशाकंतथैवच । तक्रपिण्ड इमे हृष्या बृंहणा बलवर्द्धनाः ॥ गुरवः श्लेष्मलाश्चापिवातपित्तविना

शना: । दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां व्य
वायेष्वतिपूजिता: ॥ * ॥ मुखशोष
तृषादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत् । लघुर्व
लकरोऽच्योमेरटः स्यात् सितायुत:॥
खण्डेन सहितं दुग्धं कफकृत् पव
नापहम् । सितासितोपलायुक्तं शु
क्रलं कृमिलापहम् ॥ सगुडं मूत्रकृ
च्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं स्मृतम् ॥ * ॥
रात्रौ चन्द्रगुणाधिक्या द्यायामाकर
णा त्तथा । प्राभातिकं पय: प्राय:-
प्रादोषा द्गुरु शीतलम् ॥ दिवाकर
करातापा द्यायामकरणात् पय: ।
प्राभातिका त्प्रादोषं लघु वातक
फापहम् ॥ * ॥ वृष्यं बृंहण मग्नि
दीप्तिजनकं पूर्वाह्नकाले पयो मध्या
ह्ने तु बलावहं कफहरं पित्तापहं दी
पनम् । बाले वृद्धिकरं क्षये क्षयहरं
वृद्धेषु रेतोवहं रात्रौ क्षीर मनेक-
दोषशमनं पथ्यं सदा चक्षुषो: ॥ *
॥ वदन्ति पथ्यं निशि केवलं पयोभो
ज्यं न तेनेच्छसहौदनादिकम् । भवे
दजीर्णं न सपीतशर्वरी क्षीरस्य पी
तस्य न शेष मुत्सृजेत् ॥ * ॥ विदा
हीन्यन्नपानानि दिवाभुङ्क्ते हि य
न्नर: । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं रात्रौ क्षी
रं सदा पिबेत् ॥ * ॥ दीप्तानले कृ
शे पुंसि बाले वृद्धे पय:प्रिये । मतं

ष्टितमं दुग्धं सद्य:शुक्रकरं यत: ॥
* ॥ मथितदुग्धस्यत् । क्षीरं गव्यम
थाजं वा कोष्णं दण्डाहतं भवेत् । ल
घु वृष्यं ज्वरहरं वातपित्तकफापह
म् ॥ * ॥ दुग्धफेनगुणा: । गोदुग्ध
प्रभवं किंवा छागीदुग्धसमुद्भवम् । भ
वेत्फेनं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्द्ध
नम् ॥ वह्निवृद्धिकरं पथ्यं सद्यस्तृप्ति
करं लघु । अतिसारेऽग्निमान्द्ये च
ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते ॥ * ॥ विवर्णं वि
रसं चाम्लं दुर्गन्धं ग्रथितं पय: । वर्ज
येदम्ललवणयुक्तं कुष्ठादिकृद्यत: ॥ शा
काम्लफलपिण्याककुलत्थलवणाम्लि-
षै: । करीरदधिमाषैश्च प्राय: क्षी-
रं विरुध्यते ॥ * ॥ केयाविकं पथ्यत
मं शृतोष्णं क्षीरं त्वजानां शृतशीत
माहु: । दोषान्तशीतं महिषीपय
स्यं गव्यन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥
* ॥ वृष्यं बृंहण मग्निवर्द्धनकरं पू-
र्वाह्णपीतं पयो मध्याह्ने बलदाय
कं रतिकरं कृच्छ्रस्य विच्छेदनम् ।
बाल्ये वह्निकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं
वार्द्धके रात्रौ क्षीरमनेकदोषशम
नं सेव्यं तत: सर्वदा ॥ * ॥ क्षीरं मु
हूर्त्तचितयोषितं यद्तत्समेतद्विकृ-
तिं प्रयाति । पश्चान्तु दोषं कुरुते-
तदूर्द्धं विषोपमं स्याद् षितं दशाना

म् ॥ * ॥ जीर्णज्वरे कफे चीणे चीरं स्याद्मृतोपमम् । तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्तिमानुषम् ॥ * ॥ चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्ना यदावर्त्तित मुत्तमं तत् । सर्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि वीर्यप्रदं चीरमतिप्रशस्तम् ॥ * ॥ गव्यं पूर्वाह्लकाले स्यादपराह्णेतु माहिषम् । चीरं समर्करं पथ्यं यद्वासात्म्यञ्च सर्वदा ॥ * ॥ चीरं नभुञ्जीतकदाप्यतप्तं तप्तञ्च-नैत लवणेनसार्द्धम् । पिष्टान्नसन्धानकमाषमुद्गकोषातकीकन्दफलादिकैश्च ॥ * ॥ मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठ मावहति सेवितं पयः । शाकजाम्बवरसादिसेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्ववत् ॥ * ॥ स्निग्धं शीतं गुरु चीरं सर्वकालं न सेवयेत् । दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेवच ॥ * ॥ नित्यं तीव्राग्निना सेव्यं सुपक्कं माहिषं पयः । पुष्यन्ति धातवः सर्वे बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥ चीरं गवाजकादे र्मधुरं चारं नवप्रसूतानाम् । रूचञ्च पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥ * ॥ मधुरं चिदोषशमनं चीरं मध्यप्रसूतानाम् । लवणं मधुरं चीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ॥ गुणहीनं निस्सारं चीरं प्रथमप्रसूतानाम् । मध्यवयसां रसायन मुक्त मिदं दुर्बलानां वृद्धानाम् ॥ तासां मासत्रयादूर्द्धं गुर्विणीनाञ्च यत्पयः । तद्वाहिलवणं चीरं मधुरं पित्तशोषकृत् ॥ * ॥ दुग्धाम्रं शीतलं स्वादु वृष्यं वर्णकरं गुरु । वातपित्तापहं रुच्यं तर्पणं बलवर्द्धनम् ॥ एवं भिषग्वराः प्राहुस्तथा थं न संशयः ॥

दुग्धकन्दगणः । पुं । अश्वगन्धादिषु ॥ अश्वगन्धा च मुसली विदारीच शतावरी । चीरवाराहिकाचेति दुग्ध कन्दगणस्त्वयम् ॥

दुग्धकूपिका । स्त्री । पक्वान्नविशेषे ॥ यथा । तण्डुलचूर्णैर्विमिश्रितनष्टचीरेण सान्द्रपिष्टेन । दृढकूपिकां विदध्यात् ताञ्च पचेत् सर्पिषा सम्यक् ॥ अथतां कोरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाञ्च । शङ्कमुद्रितवदनां तप्तघृतेन पक्ववदनाञ्च ॥ अतिपाण्डुखण्डपाके स्नपयेत् कर्पूरवासिते कुशलः ॥ अथदुग्धकूपिका सा बल्या पित्तानिलापहादृष्टा । शीता वृष्या गुर्वीशुक्रकरी तर्पणीरुच्या। विदधाति कायपुष्टिं दृष्टिं दूरप्रसारिणीं सुचिरम् ॥

दुग्धताबीयम् । न । दुग्धाम्रे ॥ चीर

फेने ॥ दुग्धाग्रे ॥

दुग्धपाचनम् । न । वज्रके । दुग्धपाकपात्रे ॥ इतिहारावली ॥

दुग्धपाषाणः । पुं । दुग्धपाषाणके ॥

दुग्धपाषाणकः । पुं । शिरगोला इति गौडभाषा प्रसिद्धे वृ० विशेषे । क्षीर्याम् । गोमेदसन्निभे । वज्राभे ॥

दुग्धपुच्छी । स्त्री । दुग्धपेया इतिगौडभाषाप्रसिद्धे क्षु० विशेषे । सेवकालौ । नसङ्कर्याम् ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

दुग्धफेनः । पुं । सशर्करदुग्धफेने । क्षीरडिण्डीरे । शार्करे ॥ इतिराजनि० ॥

दुग्धफेनकः । पुं । दुग्धफेने ॥

दुग्धफेनी । स्त्री । क्षुद्रक्षुपविशेषे । पयः फेन्याम् । गोजापर्याम् ॥

दुग्धाब्धितनया । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥

दुग्धाश्मा । पुं । दुग्धपाषाणे ॥

दुग्धिका । स्त्री । क्षीराख्याम् । स्वादुपर्याम् । दुद्धी इति ख्यातायाम् ॥ दुग्धमस्त्यस्याः । अतइनिठनाविति ठन् ॥ दुग्धिकोष्णा गुरू रूक्षा वातला पुत्रदायिनी । स्वादुक्षीरा कटु स्निग्धा सृष्टमूत्रमला पटुः ॥ स्वाद्वी विष्टम्भिनी वृष्या कफकुष्ठकृमिप्रणुत् ॥ गन्धिका इति गौडभाषाप्रसिद्धायामुत्तमफलिन्याम् । युग्मफलायाम् ॥

दुग्धिनिका । स्त्री । रक्तापामार्गे ॥

दुग्धी । स्त्री । दुग्धिकायाम् । क्षीराख्याम् । दुद्धी इति भाषा ॥ दुग्धपाषाणे ॥

दुच्छकः । पुं । गन्धकुट्याम् । मुरामांसगन्धद्रव्ये ॥ विहाराद्यवकाशके ॥

दुडिः । स्त्री । कच्छप्याम् ॥ इतिमुकुटः ॥

दुण्डुकः । त्रि । दुष्टचित्ते ॥

दुण्डुभः । पुं । डुण्डुभसर्पे ॥

दुतः । त्रि । पीडिते ॥ टुदु उपतापे । स्वादिः । कर्मणि क्तः ॥

दुद्रुमः । पुं । हरित्पलाशे पलाण्डौ । लताक्कें ॥ दुष्टोद्रुमः ॥

दुधुक्षन् । त्रि । दोग्धुमिच्छति ॥ दुहेः सन्नन्ताल्लटःशत्रादेशः । घत्वधत्वे ॥

दुन्दमः । पुं । दुन्दुभौ ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

दुन्दुः । पुं । वसुदेवे ॥ दुन्दुभिवाद्ये ॥

दुन्दुभिः । पुं । वरुणे ॥ दैत्यभेदे ॥ दुक्कायाम् । भेर्याम् । आनके ॥ वर्त्तुलश्चर्मवद्धैकाननो दुन्दुभिरुच्यते । इतिकेचित् ॥ दुन्दुइतिशब्देनोभति । उभपूरणे । इगुपधात्किदितीन् । शकन्ध्वादिः ॥ यद्वा । दुन्दइति हलन्तस्यैवानुकरणम् ॥ यद्वा । दाम्भतिशब्देन । उभ० । सर्वधातुभ्यइन् । पृ० ॥ रक्षोभेदे ॥ विषे ॥ षट्

पञ्चाशत्तमे वत्सरे ॥ सुभिक्षं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः । प्राणिनां जायते हर्षो दुन्दुभौवरवर्णिनि ॥ स्त्री । अक्षे । पाशके ॥ अक्षविन्दुत्रिकद्वये ॥ अर्द्धविन्दुत्रिकद्वन्द्वे ॥ विन्दुत्रितचतुष्पार्श्वस्वर्णमृङ्गादिमयप्र्रलोपकरणे पाशटी इतिगौडभाषा प्रसिद्धे इतिकेचित् ॥

दुन्दुमारः । पुं । धुन्धुमारे ॥

दुम्बकः । पुं । मेदःपुच्छे एडके । दुम्बा इति ख्याते मेषविशेषे ॥

दुर् । अ । निषेधे ॥ दुष्टे ॥ निन्दायाम् । अवक्षेपणे ॥ दुःखे ॥

दुरक्षः । पुं । कपटपाशके ॥

दुरतिक्रमः । त्रि । दुरत्यये ॥ दुःखेन अतिक्रमोयस्य ॥

दुरत्ययः । त्रि । दुरतिक्रमे । दुर्गमनीये ॥ दुस्तरे ॥ दुःखेनअत्ययोयस्य ॥

दुरदृष्टम् । न । दुर्भाग्ये ॥

दुरधिगमः । त्रि । दुर्ग्रहे । दुःखेनाधिगन्तुमशक्ये ॥ दुष्प्रापे ॥ दुर्ज्ञेये ॥ दुःखेनाधिगमोऽस्य ॥

दुरध्ययः । त्रि । दुष्प्रापे ॥ इणगतावित्यस्मात् कृच्छ्रार्थेखल् ॥ अध्येतुमशक्ये ॥ इङ्अध्ययने । अस्मात् खलि दुरध्ययइत्येवरूपम् ॥

दुरध्वः । पुं । कुपथे । निन्द्यात्मनि ॥

दुष्टोऽध्वा । प्रादयोगताद्यर्थे इति समासः । उपसर्गादध्वनइत्यच् ॥

दुरन्तः । त्रि । मृगयादिव्यसनेषु । दुःखावसानेषु ॥ तेच आदौ सुखयन्ति अन्ते दुःखानि कुर्वन्ति । दुर्लभोऽन्तो यस्य वा । नहिव्यसनीततो निवर्त्तयितुंशक्यते ॥

दुरन्तभावः । त्रि । गभीराभिप्राये ॥

दुरभिग्रहः । पुं । अपामार्गे ॥ त्रि । दुःखग्राह्ये ॥

दुरभिग्रहा । स्त्री । कपिकच्छाम् ॥ दुरालभायाम् ॥

दुराकः । पुं । म्लेच्छभेदे ॥

दुराग्रहः । पुं । युक्तिरहितेऽभिनिवेशे ॥ त्रि । तद्वति ॥

दुराचारः । पुं । निन्द्याचरणे ॥ त्रि । निन्दिताचारवति ॥ दुर्दुष्टः शास्त्रावित्दितः आचारोयस्य॥ दुराचाराद्दुर्विचेष्टादुष्प्रज्ञाः प्रियसाहसाः । असन्तस्त्विति विख्याताः सन्तस्त्वाचारलक्षणाःइतिमहाभारतम् ॥

दुरात्मा त्रि । दुष्टचित्ते ॥

दुराधर्षः । पुं । गौरसर्षपे ॥ त्रि । अधर्षणीये ॥ दुष्प्रापे ॥ दैत्यादिभिर्धर्षयितुमशक्यायां परदेवतायाम् ॥ दुःखेन ईषदपि धर्षयितुमशक्यः । धृषप्रसहने । ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ खलि ईष-

दुःसुखकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलितिकर्मणि खल् ॥

दुराधर्षा । स्त्री । कुटुम्बिनीवृक्षे ॥

दुरानमः । त्रि । आनमयितुमशक्ये ॥ नमेर्ण्यन्तात् खल् ॥

दुरापः । त्रि । दुर्लभे ॥

दुरारुहः । पुं । बिल्वे ॥ नारिकेले ॥

दुरारुहा । स्त्री । खर्ज्जूर्य्याम् ॥

दुरारोहः । पुं । शरटे ॥ त्रि । दुःखेनारोहणीये ॥

दुरारोहा । स्त्री । शाल्मलिद्रुमे ॥ श्रीवल्ल्याम् ॥ खर्ज्जूर्याम् ॥ दुष्टो दुःखेन वा आरोहो यस्याः ॥

दुरालभा । स्त्री । यवासप्रभेदे । दुस्पर्शायाम् ॥ यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा ॥ त्रि । दुःखेनस्पर्शार्हे ॥ दुःखेन आलभ्यते । डुलभष० । ईषद्दुःसुष्विति खल् । आगमशासनस्यानित्यत्वान्नुम् ॥

दुरालम्भा । स्त्री । दुरालभायाम् ॥ दुःखेन आलभ्यते । डुलभष० । ईषद्दुःसुष्विति खल् । नुम् ॥

दुरालापः । त्रि । गालिप्रदे ॥ पुं । दुष्टभाषणे ॥

दुराशयः । त्रि । दुष्टाभिप्राये ॥

दुरासम् । त्रि । आसितुमशक्ये ॥ आसेरकर्मकात् ईषद्दुरित्यादिना खल्

तयोरेवकृत्यक्त खलर्था इति नियमात् ॥

दुरासदः । त्रि । दुष्प्रापे । दुःखेनासादनीये । दुष्टजने ॥ दुर्द्धर्षे ॥

दुरितम् । न । पापे ॥ यथा । नित्यनैमित्तिकैरेवकुर्वाणोदुरितक्षयमिति ॥ इणोभावेक्तः । दुष्टमितं गमनं मनेन ॥

दुरितदमनी । स्त्री । पापनाशिन्याम् ॥ शम्याम् ॥ दुर्गायाम् ॥

दुरिष्टकृत् । पुं । अभिचारकर्त्तरि ॥ यथा । देवद्विजपितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः । सयाति कृमिभक्षे वै कृमीशे च दुरिष्टकृदिति विष्णुपुराणम् ॥

दुरीशः । त्रि । दुष्टप्रभौ ॥

दुरीषणा । स्त्री । शापे ॥ इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुरुक्तम् । न । शापे ॥

दुरुच्छेदः । त्रि । दुर्वारे ॥

दुरुत्तरः । त्रि । दुस्तरे ॥

दुरुदाहरः । त्रि । दुर्वचे ॥ हरतेः खल् ॥

दुरुधरा । स्त्री । हित्वार्कं सुनफाऽनफादुरुधराख्यान्यो भयस्थैर्ग्रहैः शीतांशोरित्युक्तयोगविशेषे ॥ एतदेव स्पष्टीकृतं कल्याणवर्म्मणा । रविवर्जं द्वादशगैरनफा चन्द्राद्द्वितीयगैः सुनफा । उभयस्थितैर्दुरुधराके

मद्गुमसंश्रितोतोन्य इति ॥

दुरुपसदः। त्रि। दुःसहे ॥

दुरूहः। त्रि। दुर्विज्ञेये ॥

दुरोणः। पुं। कलशे ॥ यज्ञगृहे ॥

दुरोदरः। पुं। द्यूतकारे॥ पणे ॥ अक्षे ॥ न। द्यूतभेदे। पाशकक्रीडायाम्॥ दुष्ट मासमन्तात् उदरमस्य ॥ दुष्ट मुदरमस्य वा। पृ० ॥

दुर्गः। पुं। असुरभेदे ॥ यंहत्त्वाचण्डिकायास्तु दुर्गानामवभूवह ॥ गुग्गुलौ ॥ न। गिर्यादिभि र्दुर्गमे पुरे। कोट्टे। गढइति कोटइतिच भाषाप्रसिद्धे राज्ञां वासस्थाने ॥ तत्षड्विधं यथा। धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेवशा। न्वदुर्गं गिरिदुर्गञ्च समाश्रित्य वसेत् पुरम्। इत्युक्तेः ॥ एषां त्विवाहुगुणयेन गिरिदुर्गं विशिष्यते॥ तत्र। चीण्याद्यान्याश्रिता स्त्वेषां मृगगर्त्ताश्रयापचराः। चीण्यत्त राणिक्रमशः श्रवङ्गमनरामराः ॥ यथा दुर्गाश्रयानेतान् नोपहिंसन्ति शत्रवः। तथारयो न हिंसन्ति नृपंदुर्गसमाश्रितम्॥ एकः शतंयोधयतिप्राकारस्थोधनुर्द्धरः। शतंदशसहस्राणितस्माद्दुर्गंविधीयते॥ तत् स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः। ब्राह्मणैः शिल्पिभि र्यन्त्रै र्यवसेनोदकेन च ॥ तस्यमध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः। गुप्तंसर्वर्त्तुकं शुभ्रंजलवृक्षसमन्वितमितिमनुः ॥ अपिच। दुर्गञ्च परिखोपेतं वप्राट्टालकसंयुतम्। शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्चशतशस्त्रसमावृतम्॥ गोपुरं सकपाटञ्च तत्र स्यात् सुमनोहरम्। सपताकंगजारूढो येन राजाविशेत् पुरमितिमात्स्ये ॥ १९१ अध्यायः ॥ अस्यावश्यकत्त्वं शुभाशुभञ्चोक्तं कालिकापुराणे ८५ अध्याये राजनीतिविशेषे ॥ त्रि। दुर्गमे। दुर्गमप्रदेशे। उच्छ्रिते। दुःसम्पाद्ये। कोटादौ। प्राकारे॥ दुस्तरे ॥ कामक्रोधादिसंसार दुःखसाधने ॥ दुःखेनगच्छत्यत्रेतिविग्रहे सुदुरोरधिकरणइति दुरुपपदाद्गमेर्डः प्रत्ययः॥ दुःखादवाप्यते वा ॥ दुःखेनगम्यतेप्राप्यते। अन्यत्रापिदृश्यतइतिडः ॥

दुर्गकारकः। त्रि। दुर्गकर्त्तरि ॥ न। वृक्षविशेषे ॥

दुर्गतः। त्रि। दरिद्रे ॥ दुर्गच्छतिस्म। गम्लृ०। गत्यर्थेतिक्तः ॥

दुर्गतिः। स्त्री। नरके ॥ नैःस्वे। दारिद्र्ये ॥ दुष्टागतिः ॥

दुर्गतिनाशिनी। स्त्री। दुर्गादेव्याम्॥

दुर्गन्धः। पुं। पूतिगन्धे। दुष्टगन्धे॥ प

लाण्डी ॥ न । सौवर्च्चल लवणे ॥ दुष्टो गन्धः ॥

दुर्ग्गन्धी । चि । दुर्गन्धयुक्ते ॥

दुर्ग्गपुष्पी । स्त्री । गौड भाषायां अश्मपुष्टा इति ख्याते वृक्षविशेषे । मानस्याम् । केशधारिण्याम् ॥

दुर्ग्गमः । त्रि । दुर्गे ॥ दुःखेनगम्यते प्राप्यते । गम्लृ० । ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषुखल् ॥ दुर्गमनीयस्थानादौ ॥ यथा । दुर्गमः पन्थाः ॥ पुं । हिरण्याक्षान्वयेजाते रुरोः पुत्रेमहादैत्ये ॥

दुर्ग्गलङ्घनः । पुं । उष्ट्रे ॥ दुर्गं दुःसम्पाद्यं लङ्घनं यस्य ॥ चि । दुःखेनलङ्घनीये ॥

दुर्ग्गसञ्चरः । पुं । सङ्क्रमे । दुर्गदेशप्रवेशक्रियायाम् ॥ सञ्चरणम् । चर० । पुंसीतिघः । दुर्गस्यसञ्चरः ॥

दुर्ग्गा । स्त्री । ओषधिविशेषे । नील्याम् ॥ अपराजितायाम् ॥ दुष्प्रापायाम् ॥ श्यामायाम् । पोतकीखगे ॥ अमरेशमहापीठदेवतायाम् ॥ उमायाम् । कात्यायन्याम् । गौर्याम् । काल्याम् । हैमवत्याम् । शिवायाम् ॥ दुःखेन गम्यते ज्ञायते ऽस्याम् । सुदुरोरधिकरणे इतिडे टाप् ॥ दुःखेनगीयतेस्तूयते । गैशब्दे । आतश्चोपसर्गेइत्यङ् । टाप् वा ॥ यद्वा । दुर्गं गिरिं वनंवा वासत्त्वेनास्या अस्तीत्यर्शआद्यच् । टाप् ॥ दुर्गनामासुरवधाद्वा । यथा । तत्रैवच वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् । दुर्गादेवीतिविख्यातं तन्मनामभविष्यतीति ॥ अपिचास्यानामोत्पत्तिः । दुर्गोदैत्ये महाविघ्ने भवबन्धे कुकर्मणि । शोके दुःखेच नरके यमदण्डे च जन्मनि ॥ महाभये ऽतिरोगेचाप्याशब्दो हन्तृवाचकः । एतान्हन्त्येवयादेवी सादुर्गापरिकीर्त्तिता ॥ * ॥ अपिच । दैत्यनाशार्थवचनो दकारः परिकीर्त्तितः । उकारोविघ्ननाशस्यवाचको वेदसम्मतः ॥ रेफो रोगघ्नवचनो गश्चपापघ्नवाचकः । भयशत्रुघ्नवचनश्चाकारः परिकीर्त्तितः ॥ स्मृत्युक्तिश्रवणाद्यस्या एते नश्यन्तिनिश्चितम् । ततो दुर्गा हरेः शक्तिर्हरिणा परिकीर्त्तिता ॥ दुर्गेति दैत्यवचनो प्याकारो नाशवाचकः । दुर्गंनाशयति या नित्यं सादुर्गाप्रकीर्त्तिता ॥ विपत्तिवाचकोदुर्ग श्चाकारो नाशवाचकः । तं ननाश पुरा तेन बुधैर्दुर्गाप्रकीर्त्तिता ॥ * ॥ अस्याःस्थानं कृष्णावेणीतुङ्गभद्रयोर्मध्यभागे सह्याद्रेरीषत्प्राच्यां प्रसिद्ध

म् । अयमवतारोऽस्मिन्कल्पेऽद्या पिमजातः । श्वेतवाराहकल्पात्प्राक्तनकल्पेषु मन्वन्तरयुगभेदेन जातएव । ततश्च तत्तत्कुलदेवतात्वेनार्चनमधुनातनानामपि सङ्गच्छतेइतिगुप्तवत्यां भास्कररावः ॥ * ॥ सर्वस्वरूपिणीशक्तिःसादुर्गेतिचपठ्यते । यथामुण्डमालायाम् । भूतानिदुर्गा भुवनानिदुर्गा नराःस्त्रियश्चापि सुरासुरादिकम् । यद्यद्धिदृश्यं खलु सैवदुर्गा दुर्गास्वरूपादपरंनकिञ्चिदिति ॥

दुर्गाध्यक्षः । पुं । दुर्गस्यरक्षके ॥ तल्लक्षणं यथा । अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्गतः । दुर्गाध्यक्षः स्मृतोराजन्सत्युक्तः सर्वकर्मसु ॥ इतिमत्स्यपुराणम् ॥

दुर्गानवमी । स्त्री । आश्विनशुक्लनवम्याम् । महानवम्याम् ॥ कार्त्तिकशुक्लनवम्याम् ॥ सावेतायुगाद्या । तत्र जगद्धात्रीपूजाकर्त्तव्येति वाङ्गाः ॥ कार्त्तिकेऽमलपक्षेतु नवम्यान्दविशेषतः । प्रगल्भाऽज्जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालयेतियोगिनीतन्त्रम् ॥

दुर्गास्मरणम् । न । दुर्गाजगदेद्दं सर्वं दुर्गासर्वस्यकारणम् । अहञ्च दुर्गेत्येवं यत् तद्दुर्गास्मरणंविदुः ॥

दुर्गाह्वः । पुं । भूमिजगुग्गुलौ ॥

दुर्ग्रहः । त्रि । दुरासदे ॥ दुर्द्धर्षे ॥ दुःखेनग्रहोऽस्य ॥

दुर्ग्रहा । स्त्री । अपामार्गे ॥

दुर्घटः । त्रि । दुःसम्पाद्ये ॥

दुर्घोषः । पुं । भल्लूके ॥ निन्दितरवे ॥ त्रि । तद्वति ॥

दुर्ज्जनः । त्रि । खले ॥ दुष्टोजनः । कुगतीतिसमासः ॥ दुर्जनः परिहर्त्तव्यो विद्ययाभूषितोपिसः । मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥

दुर्ज्जयः । पुं । असुरविशेषे ॥ कार्त्तवीर्येन्द्रपवंशोद्भवानन्तपुत्रे ॥ त्रि । दुर्जेये ॥ दुःखेनजीयते । जीजये । एरच् ॥

दुर्ज्जरः । त्रि । दुःखेनजीर्यति ॥ जृष० । अच् ॥

दुर्ज्जरा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् ॥

दुर्ज्जातम् । न । व्यसने ॥ यथा । दुर्जातबन्धुः आपद्बन्धुरितितदर्थः ॥ त्रि । असम्यग्जाते ॥ असमञ्जसे ॥

दुर्द्दर्शः । पुं । कौरवेयविशेषे ॥ दुःखेन दर्शनमस्य । दुःखेदृश्यते इतिवा ॥ त्रि । दुर्विज्ञेये ॥ द्रष्टुमशक्ये ॥ दुःखेनद्रष्टुंयोग्ये ॥

दुर्द्दान्तः । पुं । कलहे ॥ वत्सतरे ॥ त्रि । अशान्ते ॥ दुःखेनदान्तः ॥

दुर्द्दिनम् । न । मेघच्छन्नेऽह्नि ॥ दिवानिशिचवर्षणे ॥ मेघान्धकारे ॥ मे

धान्धकारिते ऽह्नीतिराबेरप्युपलक्षणम् । तेनराचावपिनतया दुर्द्दिनं कविनेरितम् ॥ * ॥ घनान्धकारे वृष्टौचदुर्दिनं कथयोविदुरिति साम्बः ॥ दुर्दिनं जलदध्वान्ते इतिरत्नकोषः ॥ चतितमः इतिदिनम् । दोअवखण्डने । द्यतेरिति इमच् । दुष्टंदिनं दुर्दिनम् । वृष्टत्वच्चतमोनाशकस्व रूपहीनत्वात् । लक्षणयात् कालातिरिक्तेपिदुर्दिनपदप्रयोगः ॥ यदच्युतकथालापरसपीयूषवर्जितम् । तद्दिनं दुर्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं नदुर्दिनम् ॥

दुर्द्दुरूढः । पुं । नास्तिके ॥ दुरूढत्वेपे । दुःपूर्व्वः । औणादिकः कूटप्रत्ययः । बहुलमन्यचापीतिणिलुक् । रलयोरेकत्वस्मरणात् ॥ पलाण्डौ ॥

दुद्रिता । स्त्री । लताविशेषे ॥

दुर्द्दुरः । पुं । नरकान्तरे ॥ ऋषभौषधौ ॥ पारदे ॥ भल्लातके ॥ महिषासुरस्यसेनापतिविशेषे ॥ श्रीधरौ ॥ पृथिव्यादीनि धारकाणि कन्यैर्द्धारयितुमशक्यानिधारदन्स्वयच्चनकेनचिद्धारयितुं शक्यते इति दुःखेनमुमुचुभिर्हृदयेधार्यते वेतिनिरुक्तेः ॥ त्रि । दुर्द्धर्षे ॥ दुःखधार्य्ये ॥ दुःखेनध्रियते । दुःखपपदाद्धरतेः खल् ॥

दुर्द्धर्षः । त्रि । अप्रधृष्ये । तिरस्कर्त्तुमशक्ये ॥ अप्रक्षोभ्ये ॥

दुर्द्धर्षा । स्त्री । कन्थारीवृक्षे ॥ नागदमन्याम् ॥ त्रि । दुःखधर्षणीये ॥

दुर्द्रुमः । पुं । हरित् पलाण्डौ । लताकें । हरिद्वर्णपलाशे पलाण्डौ ॥ दुष्टाद्रुमः ॥

दुर्धावः । त्रि । दुःशोधे ॥

दुर्नामकम् । न । अर्शसि । गुदरोगे ॥ दुष्टंनामास्य पापरोगत्वात् । चुम्बादित्वात्नामत्वम् ॥

दुर्नाम । न । अर्शोरोगे ॥ दुष्टंनामास्य पापरोगत्वात् ॥ चु० नत्वम् ॥

दुर्नामा । स्त्री । दीर्घकोशिकायाम् ॥ दुर्न्निन्दितं नामास्याः । डाबुभाभ्यामिति डाप् ॥

दुर्नामारिः । पुं । शूरणे ॥

दुर्न्नाम्नी । स्त्री । दुर्नामायाम् ॥ अनउपधेति पाचिकोङीप् ॥ चु० नत्वः ॥

दुर्निचितः । त्रि । सम्भ्रमाद्दुर्न्नचिते ॥

दुर्न्निष्प्रयतरम् । त्रि । दुःखतरनिस्तरणे ॥

दुर्ब्बलः । पुं । ५ नाद्दत्तमेढ्रमणौ ॥ त्रि । बलशून्ये । अमांसे ॥ दुष्टंबलमस्य ॥

दुर्ब्बला । स्त्री । अम्बुशिरीषिकायाम् ॥

दुर्ब्बोधः । त्रि । दुर्ज्ञेये ॥ बोद्धुमशक्ये ॥

दुःखेनबुध्यते । बुध० । ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥

दुर्भगः । त्रि । अनिष्टे ॥

दुर्भगा । स्त्री । निरक्तायाम् ॥ पतिस्नेहरहितायाम् ॥ दुष्टोभगो भाग्यं यस्याः ॥

दुर्भाग्यम् । न । दुरदृष्टे ॥

दुर्भिक्षम् । न । भिक्षाया अप्राप्तिकाले । अकाल इति काल इतिच भाषाप्रसिद्धे समयविशेषे ॥ यद्देशे यत्काले तद्देशतत्कालयोग्यसस्यादिकं न जायते तदातद्देशे याच्यमानद्रव्याभावात् दुर्भिक्षं जातमितिव्यवह्रियते ॥ अत्र चाणक्येन मुनिना नवकृत्त्यउक्ताः । तथाहि । शकटः शाकिनी गावो जालमस्पन्दनं वनम् । अनूपं पर्वतोराजा दुर्भिक्षे नवहृत्तय इति ॥ अस्यार्थः शाकिनीशब्देद्रष्टव्यः ॥ भिक्षाया अभाव इत्यर्थे ऽव्ययीभावः ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डलभेदिनौ । दातावस्यतु दुर्भिक्षे सुभिक्षे बहुहृमदः ॥ दुर्भिक्षमत्यंस्मरणां चिराय ॥

दुर्म्मतिः । त्रि । विवेकप्रतिबन्धकपापेन मलिनमतौ ॥ दुष्टामतिर्यस्य ॥ वत्सरविशेषे । यथा । दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते । भवेद्वै मध्यमावृष्टिर्दुर्मतौ समुपस्थिते ॥ ५५ ॥

दुर्म्मदः । त्रि । अतिमत्ते ॥

दुर्म्मनाः । त्रि । अन्तर्मनसि । विमनसि । चिन्तादिव्याकुलचित्ते ॥ क्रियात्वस्थिरे ॥ दुःस्थितं मनोऽस्य ॥ स्त्री । शतावर्य्याम् ॥

दुर्म्मरः । पुं । दुर्म्मृतौ ॥ मरणंमरः । दुष्टोमरः ॥

दुर्म्मरा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् ॥ कृष्णदूर्वायाम् ॥

दुर्म्मर्षणः । त्रि । मर्षितुमशक्ये ॥ दुःखेनमृष्यते । मृष० । भाषायांशासियुधीत्तियुच् ॥

दुर्म्मिलका । स्त्री । मात्रावृत्तप्रभेदे ॥ यथा । द्वात्रिंशन्मात्रं फणिपतिजल्पितसकलविभूषणवृत्तवरम् दशवसुभुवनैर्यति रत्नप्रभवतिकविकुलहृदयानन्दकरम् । यद्यष्टचतुष्कलगणनिर्मितपदमितिदुर्मिलकानामवरम्- नरपतिवरतोषणवन्दिविभूषणभुवनविदितसन्तापहरम् ॥ यथा । यमुनाजलकेलिविलोलविलोचनगोपीजनहृतवसनवरम् तटजातविशालतमालतरुणतरुदुर्गमशाखारोहपरम् । निजभुजमदमत्तभोजपतिमानससम्भृतदम्भविनाशकरम् करक-

मलमयूखमुषितकमलं नम लीला मानुषवेषधरम् ॥

दुर्म्मिला । स्त्री । दुर्मिलकाहत्ते ॥

दुर्म्मुखः । पुं । कपिविशेषे ॥ नागभेदे ॥ वाजिनि ॥ गणेशमूर्त्त्यन्तरे ॥ महिषासुरस्य सेनापतिविशेषे ॥ उत्तरद्वारेनवमगृहे ॥ वत्सरविशेषे ॥ तुषधान्ययोर्वत्सरेऽत्र महार्घता । व्यवहाराश्चनश्यन्ति दुर्मुखे दुर्मुखाः प्रजाः ॥ त्रि । मुखरे । अवद्गमुखे । अप्रियवादिनि ॥ दुर्निन्दितं मुखमस्य ॥

दुर्म्मेधा । त्रि । मन्दमतौ । विवेकासमर्थे ॥ दुष्टा मेधावस्य । नित्यमसिच प्रजामेधयोः ॥

दुर्म्मोहः । पुं । काकतुण्ड्याम् ॥

दुर्म्मोहा । स्त्री । कौराडोडी इतिभाषा प्रसिद्धे वृत्ते । काकादन्याम् ॥

दुर्य्योधनः । पुं । धृतराष्ट्रतनये । कौरव्यभूपतौ । सुयोधने ॥ दुःखेनयुध्यते । युध० । भाषायांशासियुधीति युच् ॥

दुर्ल्लतिका । स्त्री । छन्दोभेदे ॥ यथा । वसुभिश्च रसैः रुद्रिभि रुदीरित सयतिका विहिताहि यदा सगणा इक्रभूषितसचरणा जितदुर्नयदुर्ल्लतिकेतितदा । फणभृत्कुलमंगलना मककनागवरप्रथिता सुकृतां सुखदा यशस्तलधराधिपगौडकुलोज्ज्वलता मवधेहि हृदेहरदा ॥

दुर्ल्लभः । पुं । कच्छूरे ॥ द्राविडके । कर्चूरे ॥ त्रि । दुष्प्रापे ॥ यथा । दुर्लभं त्रयमेवैतत् देवानुग्रहहेतुकम् । मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रय इति विवेकचूडामणिः ॥ अतिप्रशस्ते ॥ प्रिये ॥ दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः क्षेमकृत् सुतः । दुर्लभासदृशी भार्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥ दुःखेनलभ्यते । लभ० । ईषद्दुःसुषुखिति खल् ॥

दुर्ल्लभा । स्त्री । भक्तौ ॥ जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥ इति व्यासवचनम् ॥ दुरालभायाम् ॥ श्वेतकण्टकार्य्याम् ॥

दुर्व्वचः । त्रि । वक्तुमशक्ये । दुःखकथ्ये ॥

दुर्व्वचः । न । मन्दवाक्ये ॥ असह्यं दुर्वचो भ्रातेर्मेघान्तरितरौद्रवत् ॥

दुर्व्वर्णम् । न । रजते । रूप्ये ॥ सुवर्णापेक्षया दुष्टोवर्णोऽस्य ॥ एलवालुके । एलेये ॥ त्रि । असद्वर्णे ॥

दुर्व्वर्णकम् । न । रजते ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

दुर्व्वाक् । स्त्री । दुष्टायांवाचि ॥ त्रि । कद्वदे ॥ दुष्टावागस्य ॥

दुर्वाच्यम् । त्रि । अवक्तव्ये ॥
दुर्वादः । पुं । दुरुक्तौ । निन्दितवाक्ये ॥ दुष्टोवादः ॥ स्तुतिपूर्वकदुर्वाक्ये ॥
दुर्वासाऽ । पुं । अत्रितनये शङ्करांशाज्जाते मुनिविशेषे । कुशारणौ ॥ त्रि । कुत्सितवस्त्रयुक्ते ॥
दुर्विज्ञेयः । त्रि । दुर्दर्शे ॥ दुःखेनविज्ञेये ॥
दुर्विधः । त्रि । दरिद्रे ॥ दुस्था विधाप्रकारः समृद्धिर्वास्य ॥ खले ॥ मूर्खे । वाणिशे ॥
दुर्विनीतः । पुं । शूकले । अशिक्षिताश्वे ॥ त्रि । अविनीते ॥
दुर्विभाव्यः । त्रि । अवितर्क्ये ॥
दुर्वृत्तः । त्रि । दुर्जने । दुष्टे । ऐन्द्रजालिककितवादौ ॥ दुष्टंवृत्तमस्य ॥
दुर्वृत्तिः । त्रि । दुष्टेकर्मणिवर्त्तमाने ॥ दुष्टेकर्मणिवृत्तिः दुष्टावावृत्तिर्यस्य ॥
दुर्हृत्-द् । त्रि । वैरिणि । शत्रौ ॥ दुष्टंहृदयमस्य । सुहृद्दुर्हृदौमित्रामित्रयोरितिनिपातनात् हृदयस्यहृद्भावः ॥
दुर्हृदयः । त्रि । दुष्टान्तःकरणे ॥
दुलिः । पुं । मुनिविशेषे ॥ स्त्री । कच्छप्याम् ॥ दोलति । दुलउत्क्षेपे । इगुपधात्किदितिइन् ॥
दुखी । स्त्री । कमठ्याम् ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥
दुस्वरः । पुं । भल्लूके ॥ अच्छूके ॥ त्रि । दुस्तरे ॥
दुश्चरितम् । न । श्रुतिस्मृत्यविहिते पापकर्मणि ॥ दुष्टंचरितम् ॥
दुश्चर्मा । पुं । अच्छन्नमेढ्रमणौ । खिनमके ॥ कोठरोगे ॥ दुष्टंचर्मास्य ॥
दुश्चिक्यम् । न । लग्नात् तृतीयभवने । सहजे ॥
दुश्च्यवनः । पुं । इन्द्रे ॥ दुःखेन दुष्टं दृष्टेपुषा च्यवनंपतनमस्य ॥ च्यवनमुनिनैकदाजितत्वात् दुस्सहः च्यवनो यस्येति वा ॥
दुष्करम् । न । दुःखेनकरणे ॥ आकाशे ॥ त्रि । दुःखेनक्रियमाणे ॥ कर्त्तुमशक्ये ॥ अपियत् सुकरंकर्म्म तदप्येकेनदुष्करम् ॥ दुःक्रियते । ईषद्दुःसुष्विति खल् ॥
दुष्कर्म्म । न । पापे ॥
दुष्कुलम् । न । दुष्टकुले ॥ त्रि । दुष्टकुलजे ॥
दुष्कुलीनः । पुं । चोराख्यगन्धद्रव्ये ॥ त्रि । दौष्कुलेये ॥ दुष्कुलस्याऽपत्यम् । दुष्कुलाड्ढगितिपक्षे खः ॥
दुष्कृतम् । न । पापे ॥ तत् सत्कर्त्तुं मरणानन्तरं तेनसहगच्छतीत्युक्तं वह्निपुराणे । गङ्गादर्या निवर्त्तन्ते

श्मशानादपिवान्धवाः। सुकृतं दुष्कृतं लोके गच्छन्तमनुगच्छति ॥ तस्माद् वित्तं समासाद्य दैवाद् वा पौरुषा दथ। दद्यात् सम्यग् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानिच कारयेदिति॥

दुष्टंकृतं करणमनेन। इदुदुपधस्याचाप्रत्ययस्येतिषः॥ त्रि। तद्वति॥

दुष्कृतात्मा। त्रि। पापहृदये। पापबुद्धौ॥

दुष्कृती। त्रि। पापकारिणि। पापेन सहनित्ययोगिनि। वेदमार्गविरोधिनि॥ दुष्कृतमस्यास्तीतिइनि। इनिः॥

दुष्क्रीतः। त्रि। महार्घे॥ यथा। क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी। विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतमितिनारदः॥

दुष्खम्। न। दुःखे॥

दुष्खदिरः। पुं। खदिरभेदे। महासारे। गोरटे। क्षुद्रखदिरे॥

दुष्टम्। न। कुष्ठौषधौ॥ त्रि। अधमे॥ दुर्बले॥ वञ्चके॥ दोषयुक्ते॥ यथा। दुष्टः शब्दः स्वरतोवर्णतोवेतिभाष्यम्॥

दुष्टकालः। पुं। केत्वाद्युत्पातदर्शने॥ गुरुशुक्रास्ताद्यै॥

दुष्टचारिणी। स्त्री। स्वैरिण्याम्॥

दुष्टयोगः। पुं। व्यतीपातादौ॥

दुष्टवृषः। पुं। गलौ॥ शक्तोप्यधुर्वहो योऽश्वित्वृषोगलिरुदाहृतः॥

दुष्टा। स्त्री। दुःशीलायाम्। पुंश्चल्याम्॥ दुष्टाभार्या शठंमित्रं भृत्याश्चोत्तरदायकाः। ससर्पेचगृहेवासो मृत्युरेवनसंशयः॥ दुर्वचनायाम्॥

दुष्टाश्वः। पुं। अदान्ताश्वे॥

दुष्ठु। अ। निकृष्टे। निन्दायाम्॥ दुःस्थानम्। छा०। अपदुःसुषुस्थइति कुः। सु० षत्वम्॥

दुष्ठुः। त्रि। अविनीते॥

दुष्पचः। पुं। चोराभिधगन्धद्रव्ये॥ चण्डाद्रुमे॥ दुष्टानिपचाययस्य॥

दुष्पूरः। त्रि। पूरयितुमशक्ये॥

दुष्प्रधर्षणी। स्त्री। वार्त्ताक्याम्। वनभण्टा इतिभाषा॥ दुःखेनप्रधृष्यते। ञिधृषाप्रागल्भ्ये। कर्मणिल्युट्॥

दुष्प्रधर्षा। स्त्री। दुरालभायाम्॥ खर्जूर्याम्॥

दुष्प्रधर्षिणी। स्त्री। वार्त्ताकौ॥ कण्टकार्याम्॥ हस्त्याम्॥ पुनःपुनर्दुःखेनप्रधृष्यते। ञिधृषा०। आभीक्ष्ण्येणिनिः॥

दुष्प्रवृत्तिः। स्त्री। दुर्वार्त्तायाम्॥

दुष्प्रवेशा। स्त्री। कन्थारीवृक्षे॥

दुष्यन्तः। पुं। चन्द्रवंशीयनृपतिविशेषे। शकुन्तलापतौ। भरतपितरि॥

दुः । अ । दुःखे ॥ कोपे ॥ दुःखभावने ॥ दोषे ॥

दुस्तरः । त्रि । दुःखेनतर्त्तुंशक्ये । तरितुमशक्ये ॥ ईषद्दुःसुष्वितिखल् ॥

दुस्तर्कः । पुं । शुष्कतर्के ॥ दुस्तर्कात् सुविरम्यताम् ॥

दुस्थः । त्रि । दुर्गते ॥ मूर्खे ॥ दुःखेन तिष्ठति ॥ ष्ठा० । सुपिस्थइतिकः ॥

दुस्पर्शः । त्रि । दुःस्पर्शे ॥

दुस्पर्शा । स्त्री । दुःस्पर्शायाम् ॥

दुहितुःपतिः । पुं । जामातरि ॥ विभाषा स्वसृपत्योरितिवा ऽलुक् ॥

दुहिता । स्त्री । सुतायाम् । कन्यायाम् ॥ दोग्धि । दुहप्रपूरणे । नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ इति दुहेस्तृच् इट् गुणाभावश्च निपातितः ॥ दहतिवा । दह भस्मीकरणे । तथा साधुः । स्वस्रादित्वान्न ङीप् ॥

दूतः । पुं । सन्देशहरे । वार्त्ताहरे ॥ दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् । इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥ अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् । वपुष्मान् वीतभी र्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥ अमात्ये दण्डआयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया । नृपतौ कोषराष्ट्रे च दूते सन्धिविपर्ययौ ॥ दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव च संहतान् । दूतस्तत् कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन वा न वा ॥ सविद्यादस्य कृत्येषु निगूढेङ्गितचेष्टितैः । आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ बुद्धा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् । तथा प्रयत्नमातिष्ठेद् यथात्मानं न पीडयेदिति मनुः ॥ अस्य लक्षणं यथा । यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः । सक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित् । विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् समहीक्षितः ॥ वक्ता नयस्य यः काले स दूतो नृपते र्भवेदिति मत्स्य पु० ॥ मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः । धीरो यथोक्तवादी च एष दूतोऽभिधीयते इतिचाणक्यम् ॥ अस्यावध्यत्वं यथा । वैरूप्यमङ्गेषु कशानिपातो मौण्ड्यं तथा लक्ष्मणसन्निवेशः । एतान्वधानर्हतिरूक्षवादी शास्त्रेषु दूतस्त्ववधोऽनदृष्ट इति ॥ दवति । दुगतौ । दुतनिभ्यांदीर्घश्चेतिक्तः ॥ यद्वा । दूयतेऽस्म । दूङ् परितापे । गत्यर्थेतिक्तः ॥ दुनोतिवा । टुदुउपतापे । पूर्ववत् ॥

दूतघ्नी । स्त्री । कदम्बपुष्प्याम् ॥

दूतागारम् । न । पत्तगृहे । डाक इति पोष्ट इतिचेतरभाषा ॥

दूतिः । स्त्री । दूतिकायाम् ॥ दूयते । दूङ्० क्तिच् ॥

दूतिका । स्त्री । सञ्चारिकायाम् ॥

दूती । स्त्री । स्त्रीपुंसोःसन्देशप्रापिकायाम् । सञ्चारिकायाम् ॥ गौ०ङीष् ॥

दूतीका । स्त्री । सञ्चारिकायाम् ॥

दूत्यम् । न । दूतस्वभावे ॥ दूतभावे ॥ दूतकर्मणि ॥ दूतस्यभावःकर्मवा । दूतवणिग्भ्याञ्चेतियः ॥

दूनः । त्रि । अध्वादिनाश्रान्ते ॥ दूयते स्म । दुगतौ क्तः । दुग्वोर्दीर्घश्चेति नत्वम् ॥ अकर्मकत्वात् कर्त्तरि वाक्तः ॥ सन्तप्ते ॥ पित्तेनदूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुलावतंसेतिनैषधम् ॥

दूरः । त्रि । विप्रकृष्टे ॥ महदन्तरेणावर्त्तमाने ॥ अगोचरे ॥ दुःखेनेयते प्राप्यते । दुरीणोलोपश्चेतिसाधुः ॥

दूरदर्शनः । पुं । गृध्रे ॥

दूरदर्शी । पुं । पण्डिते दूरं दूराद्वा पश्यति । दृशिर्० गृ० णिनिः । सुपीतिथा ॥ गृध्रे ॥ त्रि । दीर्घदर्शके ॥

दूरदृक् । पुं । पण्डिते ॥ गृध्रे ॥ त्रि । दीर्घदर्शके ॥ दूरावलोकनार्थयन्त्रविशेषे । दूरवीक्षणे । दूरवीन इतिभाषा ॥ दूरे दृक् दर्शनंयेन ॥

दूरमूलः । पुं । मुञ्जतृणे ॥

दूरवर्त्ती । त्रि । महदन्तरेण वर्त्तनशीले ॥ यथा । किन्त्वया दूरवर्त्तिन्या श्रिया राक्षसपुङ्गव । अरयोयां नपश्यन्तिबन्धुभिर्या नभुज्यतइतिरामायणे विभीषणंप्रतिरामवाक्यम् ॥

दूरवीक्षणम् । न । दूरवीन इतिप्रसिद्धे दूरदृशि यन्त्रे ॥

दूरवेधी । पुं । दूरापातिनि । दूरनिक्षेप्यास्त्रे ॥

दूरभिन्नः । त्रि । अत्यन्तविलक्षणे ॥

दूरस्थः । त्रि । विप्रकृष्टस्थिते ॥ योजनलक्षकोट्यन्तरिते ॥ दूरेतिष्ठति । ष्ठा० । सुपिस्थ इति कः ॥

दूरापाती । पुं । दूरवेधिनि ॥

दूरेत्यः । त्रि । दूरेजातादौ ॥ पथिके ॥ दूरादेत्यः ॥

दूरेरितेक्षणः । त्रि । केकरे ॥

दूर्ष्यम् । न । मलम् ॥ विष्ठायाम् ॥

दूर्व्वा । स्त्री । शतपर्विकायाम् । नीलदूर्वायाम् । तिक्तपर्वायाम् ॥ श्वेतदूर्वायाम् । गोलोम्याम् ॥ नीलश्वेतविभेदेनदूर्वेद्वेसमुदाहृते ॥ रक्तपित्तकण्डूत्वग्दोषनाशिनीयमिति राजवल्लभः ॥ दूर्वति दूर्व्यतेवा । दुर्वी हिंसायाम् । अच् घञ्वा । उपधाया

त्वेतिदीर्घः ॥

दूर्वाकाण्डम् । न । दूर्वाणांसमूहे ॥ दूर्वादिभ्यः काण्डः ॥

दूर्वाष्टमी । स्त्री । भाद्रशुक्लाष्टम्याम् ॥

दूलिका । स्त्री ।
दूली । स्त्री । } नील्याम् ॥

दूषकः । त्रि । पांसने । दोषोत्पादके ॥ पुं । शालेर्जात्यन्तरे ॥ दूषयति । दुष० । एयन्तः । एवुल् । दोषोणा विकृत्वम् ॥

दूषणः । पुं । राक्षसविशेषे । रावणभ्रातृखरसेनापतौ ॥ न । दोषे ॥ दूषयति । दुषवैकृत्ये । नं० ल्युः ॥

दूषणारिः । पुं । श्रीरामे ॥

दूषिः । स्त्री । दूषिकायाम् ॥ दूषयति । दुष० । एयन्तः । दोषोणाविकृत्वम् । अचइः ॥

दूषिका । स्त्री । तूलिकायाम् ॥ लोचनस्यमले । पिल्लोडके । गीड इति भाषा ॥ दूषयति । दुष० । एयन्तः । ऊत्वम् । एवुल् ॥ यद्वा । दूषयते रचइ रिति इप्रत्ययः । ऊत्वम् । स्वार्थे कन् ॥

दूषितः । त्रि । अभिशस्ते । चारिते । वाच्ये । प्राप्तदोषे ॥

दूषिता । स्त्री । दोषप्राप्तायां कन्यायाम् । सम्वेदायाम् ॥

दूषी । स्त्री । नेत्रमले ॥ कृदिकारादक्तिनइतिङीष् ॥

दूषीका । स्त्री । दूषिकायाम् ॥ दूषयति । दुष० । एयन्तः । ऊत्वम् । कषिद् षिभ्यामीकन् ॥ स्वार्थे कन्वा ॥

दूषीविषम् । न । औषधादिभिरवीर्यीविषे । आदिना दावाग्निवायुरौद्रशोषिते विषे ॥ जीर्णं विषघ्नौषधिभि र्हतंवा दावाग्निवातातपशोषितं वा । स्वभावतोवा गुणविप्रहीनं विषं हिदूषीविषता मुपैतीतिमाधवः ॥

दूष्यम् । न । वस्त्रे ॥ वस्त्रगृहे ॥ पूये ॥ त्रि । दूषणीये ॥ यथा । दूष्यंवचो मम पुनर्निपुणं विभाव्यभावावबोधविहितोनदुनोति दोषइति ॥ दूष्यते । दुष० । एयन्तादचोयत् । दोषोणाविकृत्वम् ॥ दूषयितुमर्हं वा । अर्हेकृत्यतृचश्च ॥

दूष्या । स्त्री । कक्षायाम् । वरत्रायाम् । गजमध्यबन्धनरज्ज्वाम् ॥ दूष्यते ऽनया । दुष । यत् । टाप् ॥

दृकम् । न । छिद्रे ॥ इतिसंक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

दृकाणः । पुं । द्रेक्काणे ॥

दृकर्णः । पुं । सर्पे ॥ दृशोकर्णावस्य ॥

दृक्काणः । पुं । द्रेक्काणे । लग्नविभागे ॥

दृक्प्रसादा । स्त्री । कुलत्थायाम् ॥ कुलत्थाञ्जने ॥

दृक्प्रिया । स्त्री । शोभायाम् ॥

दृक्श्रुतिः । पुं । सर्पे ॥

दृक्स्थितिः । स्त्री । दृष्टेःस्थैर्ये ॥ दृशः स्थितिः ॥ दृष्टिंज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद्ब्रह्ममयं जगत् । सा दृष्टिः परमोदारा न नासाग्रविलोकिनी ॥ दृष्टिदर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवेत् । दृष्टिस्तत्रैव कर्त्तव्या न नासाग्रविलोकिनी स्याचार्य्याः ॥

दृगध्यक्षः । पुं । सूर्ये ॥

दृग्गोलः । पुं । खगोलान्तर्गते गोलविशेषे ॥

दृग्भूः । स्त्री । सर्पे ॥ वज्रे ॥ भास्करे ॥

दृग्विषः । पुं । नागे ॥

दृढम् । न । लौहे ॥ अतिशये । नितान्ते ॥ क्रियाविशेषणेऽस्यक्लीबत्त्वंद्रव्यविशेषणेतुवाच्यलिङ्गता ॥ पुं । रूपकप्रभेदे ॥ यथा । दृढाख्यः स्यात्ताल घुद्वन्द्वं तालेच हंसलीलके । चतुर्द्रुमाचरैर्युक्तः शृङ्गारे परिकीर्त्तितइति सङ्गीतदामोदरः ॥ त्रि । स्थूले ॥ प्रगाढे । अप्रशिथिले ॥ बलवति । शक्ते ॥ कठिने ॥ दृंहति दृंहतिर्वा । दृहदृंहिर्वाद्वौ । क्तप्रत्यये । दृढः स्थूलबलयोरिति सूत्रे ढभावः न लोपश्च ॥ इडभावश्च निपात्यते ॥

दृढकण्टकः । पुं । क्षुद्रफलकवृक्षे । धौला आँकडा इतिगौडभाषा ॥

दृढकाण्डः । पुं । वंशवृक्षे ॥ न । दीर्घरोहिषके ॥

दृढकाण्डा । स्त्री । पातालगरुडीलतायाम् ॥

दृढकारी । त्रि । प्रारब्धकर्मसम्पादयितरि ॥

दृढक्षुरा । स्त्री । वल्वजायाम् ॥

दृढगात्रिका । स्त्री । मत्स्यण्ड्याम् ॥

दृढग्रन्थिः । पुं । वंशे ॥

दृढच्छदम् । न । दीर्घरोहिषके ॥

दृढतरुः । पुं । धवदृक्षे ॥

दृढतृणः । पुं । मुञ्जतृणे ॥

दृढतृणा । स्त्री । वल्वजायाम् ॥

दृढत्वक् । पुं । यावनालशरे ॥

दृढदंशकः । न । टांगर इति प्रसिद्धे यादसि ॥

दृढनिश्चयः । त्रि । स्थिरप्रज्ञे ॥ दृढः कुतार्किकैरभिभवितुमशक्यतयास्थिरो निश्चयो ऽहमस्म्यकर्त्रभोक्तृसं चिदानन्दाद्वितीयं ब्रह्मेत्यध्यवसायशीले संसारादुपरतेमुनौ ॥

दृढनीरः । पुं । नारिकेलवृक्षे ॥

दृढपत्रः । पुं । वंशे ॥

दृढपत्री । स्त्री । वल्वजायाम् ॥

दृढपादा । स्त्री । यवतिक्तायाम् ॥

दृढपादी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥

दृढप्ररोहः । पुं । प्लक्षवृक्षे ॥

दृढफलः । पुं । नारिकेरे ॥ दृढानि फलानि यस्यसः ॥

दृढबन्धिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् ॥

दृढभूमिः । त्रि । विषयसुखवासनया-चालयितुमशक्ये ॥

दृढमुष्टिः । पुं । खड्गादौ ॥ त्रि । कृपणे ॥ दृढामुष्टिर्यस्य ॥

दृढमूलः । पुं । मुञ्जतृणे ॥ मन्थानकतृणे ॥ नारिकेले ॥

दृढरङ्गा । स्त्री । स्फटयाम् ॥

दृढलता । स्त्री । पातालगरुड्याम् ॥

दृढलोमा । पुं । शूकरे ॥ त्रि । कठिनलोमयुक्ते ॥ दृढानि लोमानि यस्य ॥

दृढवल्कलः । पुं । पूगे ॥ लकुचे ॥

दृढवल्का । स्त्री । अम्बष्ठायाम् ॥

दृढवीजः । पुं । चक्रमर्दे ॥ वदरे ॥ बर्वुरे ॥

दृढव्रतः । त्रि । अचाल्यसङ्कल्पे । फल-पर्यन्तं प्रारब्धव्रतापरित्यागशीले ॥ सर्वथाभगवानेव भजनीयः सचैवंरूपएवेतिप्रमाणजनिताऽप्रामाण्यशङ्काशून्यविज्ञाने ॥ दृढानि प्रतिपक्षैश्चालयितुमशक्यानि अहिंसासत्या-स्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहादीनि व्रतानि नियमा यस्यसतथा । शमदमादिसाधनसम्पन्न इतियावत् ॥

दृढसन्धिः । त्रि । संहते । निश्छिद्रे ॥ दृढःसन्धिःसन्धानमस्य ॥

दृढसूत्रिका । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

दृढस्कन्धः । पुं । क्षीरिकावृक्षे ॥

दृढाङ्गम् । न । हीरके ॥

दृता । स्त्री । जीरके ॥

दृतिः । पुं । चर्मपुटे । चर्मनिर्मितोदकादिपात्रे ॥ मत्स्ये ॥ दृणाति । दृविदारणे ॥ दृणातेर्ह्रस्वश्चेति तिः ॥ शरीरावयवविशेषे ॥ उदकनोदनचर्मयन्त्रे ॥

दृतिधारकः । पुं । आकन्‌पाता इति-गौडभाषाप्रसिद्धे वृक्षे ॥

दृतिहरिः । पुं । पशौ ॥ दृतिंहरतीति विग्रहे दृत्युपपदाद्धरतेःपशौकर्त्तरि इन्प्रत्ययः ॥

दृन् । अ । दृढार्थे ॥ हिंसायाम् ॥

दृन्भूः । स्त्री । सर्पे ॥ चक्रसर्पे ॥ पुं । वज्रे ॥ अग्यभूपतौ ॥ तक्षसर्पजातौ ॥ कपौ ॥ सन्दर्भकर्त्तरि ॥ कथके ॥ सूर्ये ॥ दृभति । दृभीग्रन्थे । अन्दूदृन्भूजम्बितिकूप्रत्ययो निपातनान्नुम् अनुस्वाराभावोपि । हूहूवद्रूपाणि ॥ दृढग्रन्थउपपदेभुवःकूप्रत्ययःउप

पदत्वाद्दन्तादेशोनिपातनादितिमाधवः ॥ यद्वा । दृशिरितिनामसमर्थ्यं दृढार्थकमुपपदम् । वर्माभूर्वत्पमस्ये-त्याहुः ॥

दृप्तः । त्रि । उद्धते । गर्विते ॥ दृप्यते । दृपहर्षविमोहनयोः । अस्मात्स्यर्थाकर्मकेत्यादिनाकर्त्तरिक्तः ॥

दृप्रः । त्रि । बलवति ॥ दृप्यति । दृप० । स्फायितञ्चीतिरः ॥

दृब्धः । त्रि । ग्रथिते ॥ दृभ्यते स्म । दृभीग्रन्थे । क्तः ॥

दृब्धिः । स्त्री । गुम्फे ॥

दृक् । स्त्री । दर्शने ॥ नेत्रे ॥ नेत्रेणाहि रूपं व्याप्यते दृश्यविषादम् ॥ बुद्धौ ॥ ज्ञाने ॥ रूपंदृश्यं लोचनं दृक् तद्दृश्यं दृक्तुमानसम् । दृश्याधीदृत्तयः साचीदृगेव नतु दृश्यते ॥ त्रि ६ वी चके ॥ अध्यक्षे ॥ ज्ञातरि ॥ पश्यति दृशिर्प्रेक्षणे । क्विप् ॥ यद्वा । दृश्यते दर्शनमनयावा । सं० क्विप् । क्विन् प्रत्ययस्येति बहुव्रीह्याश्रयणात्क्विप्यपिकुत्त्वम् । त्यदादिषुदृशः क्विनोविधानात् ॥ द्यक्ते ॥

दृशत् । स्त्री । दृषदि ॥

दृशद्वती । स्त्री । दृषद्वत्याम् ॥

दृशा । स्त्री । चक्षुषि ॥

दृशाकाङ्क्ष्यम् । न । पद्मे ॥

दृशानः । पुं । विरोचने । छर्वे ॥ आचार्ये ॥ लोकपाले ॥ न । ज्योतिषि ॥ पश्यति । दृशिर् ० । युधिवुधिदृशः किच्चेत्यानच् ॥

दृशिः । स्त्री । चक्षुषि ॥ दर्शने ॥ गोपीदृगुत्सवदृशिःप्रविवेशगोष्ठम् ॥

दृशिस्वरूपः । त्रि । चैतन्यघने ॥

दृशी । स्त्री । नेत्रे ॥

दृशोपमम् । न । सिताम्भोजे ॥

दृश्यम् । न । अनात्मस्वरूपे । अमेदंश्रोत्रं ममेदंमनइत्यादिममतास्पदत्वेनात्मनउपसर्जनभूते स्थूलदेहादौ ॥ दृष्टिदृश्यव्याप्यंदृश्यमितिप्रसिद्धम् ॥ त्रि । द्रष्टव्ये । दर्शनीये ॥ द्रष्टुंयोग्यम् । दृशेर्ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेरितिक्यप् वा ॥

दृषत्सारम् । न । मण्डायसे ॥

दृषद् । स्त्री । निष्पेषणशिलापट्टे । शिल इति भाषा ॥ पाषाणे । प्रस्तरे ॥ दृणात्यथ । दृविदारणे । दृणातेःपुग्भ्रस्वश्चेत्यदिः ॥

दृषद्वती । स्त्री । नदीविशेषे ॥ दृषदः सन्त्यस्याम् । मतुप् । ञयइतिमस्यवः ॥ कात्यायन्याम् ॥

दृष्टम् । न मदीभुजां स्वपरचक्रोत्थभये ॥ स्वराष्ट्राच्चोराटविकादेर्भयम् । परराष्ट्राद्धाडविलोपादेर्भयम् ॥ प्रति

विषयाध्यवसाये ॥ त्रि । साक्षात्कृते । प्रत्यक्षे । अक्षिगोचरे । ईक्षिते ॥ अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षु र्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥ दृश्यते स्म । दृशिर् ॰ । क्तः ॥ ज्ञाते ॥ दर्शने ॥

दृष्टपृष्ठः । त्रि । पलायमाने ॥

दृष्टप्रत्ययः । त्रि । दृढविश्वासे ॥

दृष्टरजाः । स्त्री । मध्यमायाम् । प्रथमं प्राप्तरजस्कायां नार्याम् ॥ दृष्टं रजो यस्याः ॥ प्रौढायाम् ॥

दृष्टान्तः । पुं । मरणे ॥ शास्त्रे ॥ उदाहरणे ॥ प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं सदृष्टान्तः ॥ तथाच गौतमसूत्रम् । लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं सदृष्टान्त इति ॥ लौकिकोऽप्राप्तशास्त्रपरिशीलनजन्यबुद्धिप्रकर्षाः प्रतिपाद्य इति फलितोऽर्थः । परीक्षकः शास्त्रपरिशीलनप्राप्तबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपादक इति फलितोऽर्थः ॥ तथाच प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरितिपर्य्यवसन्नम् । वहुवचनं कथावहुत्वमभिप्रेत्य बुद्धेःसाध्यसाधनोभयविषयिण्या तदभाव विषयिण्यावा साम्य मविरोधो यस्मिन्नर्थे सोर्थोदृष्टान्तः । वादिप्रतिवादिनोःसाध्यसाधनोभयप्रकारकतदभावद्वयप्रकारकान्यतरनिश्चयविषयो-दृष्टान्तइतिपर्यवसितोऽर्थः ॥ * ॥ अलङ्कारविशेषे । दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥ एतेषांसाधारणधर्मादीनां दृष्टोऽन्तोनिश्चयोयत्र सदृष्टान्तः । त्वयि दृष्ट एव तस्या-निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् । आलोके हि हिमांशो विकसति कुमुदं कुमुद्वत्याः ॥ एषसाधर्म्येण । वैधर्म्येणतु । तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिक मानिनीषतः । भटाः परेषां विशराहतां मगुर्दधत्यऽवाते स्थिरतां हि पांशवः ॥ * ॥ उपमाने ॥ दृष्टः अन्तोनिश्चयो-यत्र । दृष्टअन्तः सादृश्यवलेन प्रकृतार्थनिर्णयोयेनवा ॥

दृष्टिः । स्त्री । वुद्धौ ॥ लोचने ॥ दर्शने ॥ ज्ञाने ॥ अन्तः करणवृत्तौ ॥ चक्षुर्जन्यमनोवृत्ति श्चित्युक्ता रूपभासिका । दृष्टिरित्युच्यते द्रष्टा दृष्टेः कर्त्तेति लौकिकैः ॥ दर्शनम् । दृशिर् ॰ । क्तिन् । दृश्यतेऽनयावाकरणे क्तिच् ॥ * ॥ अथग्रहाणां दृष्टिकथनं यथा । तृतीये दशमेचैव पाद दृष्टिरुदाहृता । अर्द्धदृष्टिस्तुनवमे पञ्चमेच प्रकीर्त्तिता ॥ चतुर्थेचाष्टमे चैवपादोना परिकीर्त्तिता । सप्तमे

परिपूर्णाच फलमेवं प्रकल्प्यते ॥ द्वितीयदशमावार्किः पश्यन् पूर्णफलप्रदः। त्रिकोणगान् गुरुश्चैव चतुर्थाष्टमगान् कुजः॥ सुतमदननवान्त्ये पूर्णदृष्टिः सुरारे र्युगलदशमरायौ दृष्टिपादत्रयार्कः। सहजरिपुचतुर्थे ष्वऽष्टमेचार्द्धदृष्टिः स्थितिभवनमुपान्त्यं नैवदृश्यं हि राज्ञैः॥ स्वस्थानच्च द्वितीयच्च षष्ठ मेकादशं तथा। द्वादशाख्यं नपश्यन्ति शेषं पश्यन्तिते ग्रहाः॥

दृष्टिकृत्। न। } स्थलपद्मे॥
दृष्टिकृतम्। न। }

दृष्टिगुणः। पुं। वाणादेर्लक्ष्ये॥

दृष्टिबन्धुः। पुं। खद्योते॥ खाम्भने॥

दृष्टियोनिः। पुं। ईर्ष्यके॥

दृष्टिविक्षेपः। पुं। कटाक्षे॥

दृष्टिविषः। पुं। सर्पविशेषे॥

दृष्ट्वा। अ। विलोक्येत्यर्थे॥

दृह्नितः। त्रि। वृद्धिमप्राप्ते॥

देदीप्यमानः। त्रि। जाज्वल्यमाने। अतिशयदीप्तिविशिष्टे। यःपुनःपुनरतिशयेनवा दीप्यते तत्र॥

देयम्। त्रि। दातव्ये॥ दातुंयोग्यम्। डुदाञ्०। अचोयत्। ईद्यतिगुणः॥ न। धनविशेषे॥ यथा। अपरावाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्जितं धनम्। स्वल्पं वा बहुलंवापि देयमित्यभिधीयते॥ अपरावाधम् परपीडारहितम्। अक्लेशं पापक्लेशाजनकम्॥

देवः। पुं। वसुरुद्रादौ। ब्रह्मविष्णुशिवसूर्याग्निगणपतिदुर्गादौ। सुरे। अमरे॥ एतेषांवर्णायथा। आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशश्चमरुतस्तथा। अश्विनौचस्मृतौशूद्रौ तपस्युग्रेसमास्थितौ॥ स्मृतास्त्वाङ्गिरसादेवा ब्राह्मणाइति निश्चयः इति॥ नानातिशयशालिनिद्योतनात्मके आत्मनि॥ दीव्यति क्रीडति सर्गादिभिःविजिगीषते असुरादीन् व्यवहरति सर्वभूतेष्वात्मतया द्योतते स्तूयते स्तुत्यैः सर्वंगच्छतिवा तस्माद्देवः॥ दीव्यतेः पचाद्यच्॥ दीव्यते स्तूयते इतिदिवेः कर्मणिघञ्वा॥ दीव्यते क्रीडतेयस्माद्रोचते द्योततेदिवि। तस्माद्देवइतिप्रोक्तः स्तूयते सर्वदैवतैः॥ मेघे॥ राज्ञि॥ नाट्योक्त्याभूपाले॥ पारदे॥ वज्रटीके॥ देवदारुणि॥ न। इन्द्रिये॥ त्रि। पूज्ये॥ दीप्तिमति॥

देवकः। पुं। यदुवंशीये नृपविशेषे। श्रीकृष्णस्य मातामहे॥ दीव्यति। ण्वुल्॥

देवकर्दमः। पुं। सुगन्धिद्रव्यविशेषे॥

समनुश्रीखण्डा गुरुकर्पूरकुङ्कुममिश्रितैर्भवति ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

देवकल्पः । त्रि । देवतुल्ये ॥ ईषदूनो देवः । ईषदसमाप्ताविति कल्पप् ॥

देवकात्मजा । स्त्री । देवक्याम् ॥

देवकार्य्यम् । न । देवानुद्दिश्य क्रियमाणे ॥

देवकाष्ठम् । न । देवदारुणि ॥

देवकिरी । स्त्री । मेघरागस्य भार्य्यायाम् ॥ यथा । खण्डिता मालती गौरी नाटी देवकिरी तथा । मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥ अस्याः स्वरूपं यथा । भ्रमन्ती नन्दने श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा । ख्याता देवकिरी शोभाकरा मित सखीकरा ॥

देवकी । स्त्री । वसुदेवभार्य्यायाम् । श्रीकृष्णमातरि ॥ मथुरायां यादवेन्द्र यीम् ॥ देवकानाचष्टे इति णिच् मादयः । ततोऽङीप् ॥ यद्वा । देवकस्यापत्यम् । इसष्‌ञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धभवः । इतोमनुष्यजाते रितिङीष् ॥ यद्वा । देवकशब्दस्य तदपत्ये लक्षणया कृत्वा पुंयोगादिति ङीष् । नहितत्र दाम्पत्यलक्षण एव पुंयोगः किन्तु जन्यजनकभावोपीति हरदत्तादयः । अतएव प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूदितिभट्टिः । एवं रेवतीरमणोपि ॥

देवकीनन्दनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ देवक्यानन्दनः पुत्रः ॥

देवकीसूनुः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ देवक्याः सूनुः ॥

देवकुल्या । स्त्री । महाद्रोणायाम् ॥

देवकुलम् । न । प्रासादे । देवकुलमिति भाषा प्रसिद्धे आयतने ॥

देवकुल्या । स्त्री । सरिति ॥

देवकुसुमम् । न । लवङ्गे ॥ देवानांकुसुमम् ॥ कुसुमेषु देवरवला । राज० ॥ देवयोग्यं कुसुमं वा । ग्रा० ॥

देवकूटम् । न । तीर्थविशेषे ॥

देवखातः । पुं । न । अकृत्रिमजलाशये ॥ देवेनखातः ॥ देवतारक्षजलाशये । देवसम्बन्धिखाते न प्रसिद्धे सरसि ॥ स्त्री । न । गुहायाम् ॥

देवखातकम् । न । अखाते देवखाते ॥ देवे न खातम् । स्वा० कः ॥

देवखातबिलम् । न । गुहायाम् ॥

देवगन्धा । स्त्री । महामेदायाम् ॥

देवगर्भा । स्त्री । कङ्कालपीठाधिष्ठात्र्यां देवतायाम् ॥

देवगान्धारी । स्त्री । श्रीरागस्य भार्यायाम् ॥ यथा । गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीस्त्वसारवी । रामकीर्य्यपि रागिण्यः श्रीरागस्यप्रियाइमे ॥ अस्याः ध्यानसमयःशिशिरर्त्तौ तृतीयप्रहरा

वधिरात्र्यर्द्धपर्यन्तमिति गानविदः ॥

देवगायनः । पुं । गन्धर्वे ॥

देवगिरिः । पुं । भारतवर्षस्य शैलवि-शेषे ॥

देवगिरी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥ सा च सोमेश्वरमते वसन्तरागस्यभार्या वसन्तर्त्तौचसदा गेया । भरतमते हिन्दोलरागपुत्रस्य नागध्वने भार्या ॥ सङ्गीतदर्पणमतेतु नटकल्याणभा र्या ॥ अस्याः स्वरूपं यथा । अत्यभि रामतनुः उत्तुङ्गपीनस्तनी शारक हटभूषणा स्त्रीपङ्क्तिमध्यस्था मत्त चकोरनयना सुभङ्ग्यङ्गीच । अस्या गानसमये हेमन्ते दिवाचतुर्थप्रह रावधिरात्र्यर्द्धपर्य्यन्तम् ॥

देवगुरुः । पुं । सुराचार्ये ॥ देवानांगुरुः॥

देवगुह्यम् । न । मरणे ॥ तद्धि प्राणि नां वैराग्यानुदयाय देवैर्गोप्यते ॥

देवगृहम् । न । देवालये ॥ सूर्यचन्द्रा दीनां ज्योतिर्मण्डलेषु ॥

देवचिकित्सकौ । पुं । अश्विनीकुमार योः ॥ इति हलायुधः ॥

देवच्छन्दः । पुं । शतयष्टिहारे ॥ देवै श्छन्द्यते । छदि० । घञ् ॥

देवजग्धम् । न । देवजग्धके ॥

देवजग्धकम् । न । कत्तृणे ॥ देवैरद्यते स्म । अद० । क्तः । अदोजग्धिर्ल्यप्ति

क्तिति ॥

देवजनविद्या । स्त्री । गन्धयुक्तिनृत्यगी तवाद्यशिल्पादिविज्ञानेषु ॥

देवटः । पुं । शिल्पिनि ॥ दीव्यति । दि वु० । शकादिभ्योऽटन् ॥

देवट्टी । स्त्री । गङ्गाचिल्ल्याम् ॥

देवतरुः । पुं । मन्दारादिवृक्षेषु ॥ प-ञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजात कः । सन्तानः कल्पवृक्षश्चपुंसिवा ह रिचन्दनम् ॥ देवानां तरुः ॥ चैत्य वृक्षे ॥

देवता । स्त्री । अमरे । सुरे ॥ देवएव । स्वार्थे तल् ॥ विष्ण्वादिप्रतिमाया म् ॥ त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषे ॥ ॥ मन्त्रस्तुत्यायाम् ॥ तस्याः सङ्ख्या यथा । सदाराविबुधाः सर्वेस्वानांस्वा नांगणैःसह । त्रैलोक्येतत्त्रयस्त्रिंश त्कोटिसंख्या यथाभवेति पाद्मोत्तर खण्डम् ॥

देवताडः । पुं । सैंहिकेये । राहौ ॥ जीमूते । खरायाम् । देताडा इति-गौडभाषा प्रसिद्धे वृक्षे ॥ अग्नौ ॥ देव मिन्द्रियं ताडयति । तडआघा-ते । कर्मण्यण् ॥

देवताडकः । पुं । देवताडे ॥ स्वार्थेकः॥

देवताधिपः । पुं । इन्द्रे ॥

देवत्वम् । न । देवभूये । देवसायुज्ये ॥

देवस्वभावः कर्मवा । तस्यभावस्त्व-
तलौ ॥

देवदण्डा । स्त्री । नागवल्लायाम् ॥

देवदत्तः । पुं । अर्जुनस्य शङ्खे ॥ बुद्धानु
जे ॥ जृम्भणकरे वायुविशेषे ॥ विजृ
म्भणे देवदत्तः शुद्धस्फटिकसन्निभः
॥ देवाएनं देयासुः । क्तिच्क्तौचसं
ज्ञायामिति आशिषिक्तः । दोदद्-
घोरिति दथादेशः ॥ त्रि । सुरार्पि
ते ॥ देवायदत्तः ॥ ग्रामविशेषे ॥

देवदत्ताग्रजः । पुं । बुद्धे । शाक्यमुनौ ॥

देवदानी । स्त्री । हस्तिघोषायाम् ॥

देवदारु । न । स्वनाम्नाप्रसिद्धे वृक्षवि-
शेषे । भद्रदारुणि । पूतिकाष्ठे ॥ देव
स्यदारु ॥ देवदारुलघु स्निग्धं तिक्तो
ष्णं कटुपाकिच । विबन्धाध्मानशोथा
मतन्द्राहिक्काज्वरास्रजित् ॥ प्रमेह
पीनसश्लेष्मश्वासकण्डुसमीरनुत् ॥
पुं । यथा । अमुंपुरः पश्यसि देवदारु
मितिरघुः ॥

देवदालिका । स्त्री । महाकाले ॥

देवदाली । स्त्री । लताविशेषे । जीमू
तके । कर्कटफलायाम् । घघरबेल
इतिसोनैया इतिच भाषा ॥ देवदा
ली रसेतिक्ता कफार्शः शोफपाण्डु
ताः । नाशयेद्वामनी तिक्ता क्षय
हिध्माकृमिज्वरान् ॥ देवदालीफलं
तिक्तं कृमिश्लेष्मविनाशनम् । स्रंसनं
गुल्मशूलघ्नं मर्शोघ्नं वातजित् परम्
॥ * ॥ देवदालीदलं तक्रे स्वेदितं
खण्डितं भृशम् । वेसवारयुते साज्ये
भर्जितं हिङ्गुना दृढम् ॥ पीतापरा
खरस्पर्शा विषघ्नीगरनाशिनी ॥ इत्य
परा देवदाली ॥

देवदासी । स्त्री । वनबीजपूरे ॥ वेश्या
याम् ॥

देवदीपः । पुं । लोचने ॥

देवदुन्दुभिः । पुं । गन्धपर्णासे । सरक्त
तुलस्याम् ॥ देवानां दुन्दुभिवाद्ये ॥

देवदूती । स्त्री । अप्सरसायाम् । वन
बीजपूरके ॥

देवदेवः । पुं । शिवे । महेश्वरे ॥ ब्रह्म
णि ॥ देवानां देवेषुवादेवः ॥

देवदेवाधिपः । पुं । नैमिषेशम्भौ ॥

देवद्रोणी । स्त्री । देवयात्रायाम् ॥

देवद्र्यङ् । त्रि । देवपूजके ॥ देवान् अ
ञ्चति । अञ्चु० । ऋत्विगादिनाक्विन्
। विष्विग्देवयोरित्यद्र्यादेशः ॥

देवधनम् । न । देवस्वे ॥

देवधान्यम् । न । जूर्णाह्वये । योनले
। बीजपुष्पिकायाम् । जुन्हरी इति
जुवार इतिच भाषा ॥

देवधूपः । पुं । गुग्गुलौ ॥ राले ॥

देवनः । पुं । पाशके ॥ दीव्यतेऽनेन-

। दिवु० । भावकरणादैाल्युट् ॥ न । व्यवहारे ॥ जिगीषायाम् ॥ क्रीडायाम् ॥ वीलोद्याने ॥ पद्मे ॥ दीप्तौ ॥

देवनदी । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ यमुनायाम् ॥

देवनन्दी । पुं । शक्रद्वारपाले ॥

देवनलः । पुं । नलोत्तमे । महानले ॥

देवना । स्त्री । क्रीडायाम् ॥ सेवायाम् ॥

देवनालः । पुं । स्थूलदण्डे । देवनले ॥

देवनिर्म्मिता । स्त्री । गुडूच्याम् ॥

देवपतिः । पुं । इन्द्रे ॥

देवपत्नी । स्त्री । मध्वालुके ॥ देवनार्याम् ॥

देवपथः । पुं । सुराध्वनि । छायापथे । सोमधारायाम् ॥ देवैरर्चिरादिभिर्गमयितृत्वेनाधिकृते रुपलक्षितःपन्था देवपथउच्यते ॥ देवानांपन्थाः । ऋक्पूरित्यः ॥ न । तीर्थविशेषे ॥

देवपरः । त्रि । मूर्खे ॥ यज्ञविघ्ने ॥ देवःपरःउत्कृष्टोस्य ॥

देवपर्णम् । न । सुरपर्णे ॥

देवपुत्रिका । स्त्री । पृक्कायाम् ॥

देवपुत्री । स्त्री । देवकन्यायाम् ॥ पृक्कायाम् ॥

देवपूः । स्त्री । अमरावत्याम् ॥

देवपुरी । स्त्री । अमरावत्याम् ॥ देवानांपुरी ॥

देवपुरोधाः । पुं । बृहस्पतौ ॥

देवप्रश्नः । पुं । उपश्रुतौ । ग्रहनक्षत्रादिघटितजिज्ञासायाम् ॥

देवप्रियः । पुं । पीतभृङ्गराजे ॥ बकपुष्पे ॥

देवबला । स्त्री । त्रायमाणायाम् ॥ सहदेव्याम् ॥

देववल्लभः । पुं । पुन्नागवृक्षे ॥

देवब्रह्मा । पुं । नारदमुनौ ॥

देवब्राह्मणः । पुं । देवपूजकेब्राह्मणे ॥ शा०मध्यमपदलोपः ॥

देवभवनम् । न । बोधिद्रुमे । अश्वत्थे ॥ नाके । स्वर्गे ॥ देवानां भवनम् ॥

देवभूः । पुं । देवे ॥ स्वर्गे ॥

देवभूतिः । स्त्री । मन्दाकिन्याम् ॥ सुरैश्वर्ये ॥

देवभूयम् । न । देवत्वे । देवसायुज्ये ॥ देवस्य भावः । भुवोभावइतिक्यप् ॥

देवमणिः । पुं । भर्गे । हरे । शिवे ॥ अश्वस्यकण्ठावर्त्ते । अश्वरोमावर्त्ते ॥ आवर्त्तोरोमजोदेवमणिस्त्वेषनिगद्यते ॥ विष्णुवक्षोमणौ । कौस्तुभे ॥ महामेदायाम् ॥

देवमाता । स्त्री । अदित्याम् ॥ देवानांमाता ॥

देवमातृकः । पुं । वृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालिते देशे ॥ देवो माताऽस्य

। नद्यृतश्चेतिकप् ॥

देवमानक: । पुं । कौस्तुभमणौ ॥

देवमास: । पुं । गर्भाष्टमे । गर्भस्याष्टमे मासि ॥ मनुष्यमानेनचिंशद्वर्षात्मके देवानांमासे ॥

देवयजनम् । न । यज्ञभूमौ ॥ कुरुक्षेत्रे ॥ देवा ईज्यन्ते यस्मिन् ॥

देवयजि: । पुं । देवपूजके । मुनौ ॥

देवयज्ञ: । पुं । होमे । देवोद्देश्यकयागे ॥

देवयाजी । चि । कामनापुरस्सरं देवान् यजमाने । य:फलकामनयादेवानयजते स: ॥ देवयाजिभ्यआत्मयाजीश्रेयान् ॥

देवयात्रा । स्त्री । देवद्रोण्याम् । देवगमने ॥ देवोत्सवादौ ॥

देवयान: । पुं । न । विद्यावतोमार्गविशेषे । तद्यइत्थंविदुरितिविद्या तया प्रतिपत्तव्येपथि ॥ न । देवरथे । देवविमाने ॥

देवयानी । स्त्री । शुक्राचार्यस्यपुत्र्याम् । ययातेर्न्नृपस्यपत्न्याम् ॥

देव्रय: । त्रि । धार्मिके ॥ लोकयात्रिके ॥ पुं । देवे ॥ देवान् याति । याप्रापणे । म०कु: ॥

देवयोनि: । पुं । विद्याधरादिषु ॥ तेच दश । यथा । विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नरा: । पिशाचो गुह्यक: सिद्धो भूतोऽमीदेवयोनय: ॥ देवोयोनि: उत्पत्तिस्थानंयस्यस: इवार्थइत्यर्थ: ॥

देवर: । पुं । देवरि । पतिभ्रातरि ॥ देवते । देवृदेवने । अर्त्तिकमिभ्रमीत्यरन्शित् ॥ पत्यु:कनिष्ठभ्रातरि इतिस्वामी । ज्येष्ठस्तुश्वशुरएवेतिसुभूत्यादय: ॥ पतिश्वशुरताज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे । इतरेषुतुपांश्याल्याश्वितयं चितयं मतम् ॥

देवरथ: । पुं । पुष्पकादौदेवानांविमाने ॥

देवराज: । पुं । इन्द्रे । मरुत्वति ॥ देवानांराजा । राजाह:सखिभ्यष्टच् ॥

देवरात: । पुं । परीक्षिति । अभिमन्युसुते नृपतिलके ॥

देवर्षि: । पुं । नारदादिषु ॥ देवाएवसन्तो ये मन्त्रदर्शित्वेन ऋषित्वं प्राप्ता स्तेदेवर्षयउच्यन्ते ॥ सप्तगोदावरतीर्थदेवे ॥

देवल: । पुं । मुन्यन्तरे । व्यासशिष्येधौम्यर्षेर्ज्येष्ठभ्रातरि ॥ देवरे ॥ देवाजीवे ॥ धार्मिके ॥ सुरर्षौ ॥ दीव्यति । दिवु० । वृषा०कलच् ॥ देवाम् जीविकार्थंलाति आदत्ते । लाआदाने । आतोनुपेतिक: ॥

देवलकः । पुं । वर्त्तनार्थत्वेनप्रतिमापरिचारके । पुजारी इतिभाषा ॥ चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेनचजीवन्तो वर्ज्याः स्यु र्हव्यकव्ययोः ॥ देवकोषोपजीवीचनाम्नादेवलकोभवेत् ॥ स्वा०कः ॥

देवलता । स्त्री । नवमल्लिकायाम् ॥

देवलाङ्गुलिका । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् ॥

देवलोकः । पुं । स्वर्गे ॥ भूर्लोकोऽथभुवर्लोकः स्वर्लोकोथ महर्जनः । तपः सत्यञ्च सप्तैते देवलोकाःप्रकीर्त्तिता इतिमत्स्यपुराणम् ॥

देववक्त्रम् । न । वह्नौ ॥ देवानांवक्त्रम् ॥

देववर्द्धकिः । पुं । विश्वकर्मणि ॥

देववल्लभः । पुं । पुन्नागे । गुर्जरदेशे सल्वेश्वरा इतिप्रसिद्धे ॥ देवानांवल्लभः ॥

देववित् । त्रि । देवताकाण्डीये ॥ सत्यंकल्पयति । अग्नीन्द्रादयोदेवास्तत्तत्फलदातारो नेश्वर स्तथेति । एतच्चकल्पनामात्रम् । अस्मदादिप्रयत्नमपेक्ष्य फलदातृत्वे तेषां भृत्येभ्यो विशेषाभावप्रसङ्गात् । स्वातन्त्र्येणोपकारकत्वे तदाराधनवैयर्थ्यात् । तद्भक्तानामपि विप्रतिपत्तिदर्शनात् तत् प्रसादस्याकिञ्चित्करत्वात् ॥

देवविद्या । स्त्री । निरुक्ते ॥

देववृक्षः । पुं । सप्तपर्णे ॥ मन्दारादिदेवतरौ ॥ गुग्गुलौ ॥ देवानां वृक्षः ॥

देवव्रतः । पुं । भीष्मपितामहे ॥ भीष्मो हि पितरि शन्तनौ मृते स्वस्य राज्याधिकारसत्त्वेपि पितरं शन्तनुं प्रतिनाहं राज्यं विवाहं वाकरिष्यामि त्वं सत्यवतीं वृणु इतिसत्यवती विवाहसमये प्रतिज्ञातत्वाच्चित्राङ्गदं सत्यवतीज्येष्ठपुत्रमेव राज्येस्थापयामास-तादृशसत्यरूपस्य देवानां व्रतस्य परिपालनाद्देवव्रतनामा भवत् इति पुराणप्रसिद्धेः ॥ देवानां व्रते ॥

देवशेखरः । पुं । दमनके ॥

देवश्रुतः । पुं । ईश्वरे ॥ शास्त्रे ॥ नारदे ॥

देवश्रेणी । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

देवसखः । पुं । पर्वतान्तरे ॥

देवसभा । स्त्री । सुधर्मायाम् ॥ सत्त्वभान्यस्याम् । सभाराजेतिनिपातनाद् ङ् । देवानां सभा आस्थानगृहम् ॥

देवसभ्यः । त्रि । क्रीडासंसक्ते । सभिके ॥

देवसर्षपः । पुं । वृक्षविशेषे । अश्वाक्षे । रक्तमूलके । सूक्ष्मदले ॥ इ०रानि० ॥

देवसहा । स्त्री । दण्डोत्पलौषधौ ॥ भिक्षासूत्रे ॥

देवसात् । अ । देवाधीने ॥ देवदेये ॥

देवसायुज्यम् । न । देवभूये । देवत्वे ॥ युनक्ति । युजिर्० । इगुपधेतिकः । युजेनसह । तेनसहेति बहुव्रीहिः । वोपसर्जनस्येति सहस्य सः ॥ यद्वा । योजनंयुक् । सं० क्विप् । सहयुजा सयुक् । सयुजस्य सयुजोवा भावः । ब्रा० ष्यञ् । देवस्य सायुज्यम् ॥

देवसृष्टा । स्त्री । मद्ये ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥ देवेन सृष्टा ॥

देवसेना । स्त्री । मातृकाविशेषे । इन्द्रस्य सुतायाम् । षष्ठ्याम् । स्कन्दस्य पत्न्याम् ॥ षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥ देवतानां सेना याम् ॥

देवसेनापतिः । पुं । स्कन्दे ॥

देवस्वम् । न । यज्ञशीलानां धने ॥ यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ॥ प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टधने ॥ देवानां स्वम् । ब्रह्मस्वञ्च गुरोर्द्रव्यं देवस्वञ्चापि यस्तु यः । कन्यां ददातिशुल्केन सप्रेतो जायते सुत इतिमहाभारते पञ्चप्रेतोपाख्यानम् ॥

देवहूः । पुं । वामकर्णे । पितृहूर्दक्षिणः कर्ण उत्तरोदेवहूः स्मृतः ॥

देवहूतिः । स्त्री । स्वायम्भुवमनोःकन्यायाम् ॥ यथा । आकूतिः प्रथमाकन्या द्वितीयादेवहूतिका । तृतीयाचप्रसू

तिर्हिविख्यातालोकपाविनी ॥

देवह्रदः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

देवा । स्त्री । चारुयामोषधौ ॥ अशनपर्ण्याम् ॥

देवागारिकः । त्रि । देवागारे नियुक्ते ॥ अगारान्ताट्ठन् ॥

देवाजीवः । त्रि । देवले । प्रतिमापरिचारके । पुजारीब्राह्मन् इति भाषा ॥ देवआजीवो ऽस्य ॥

देवाजीवी । त्रि । देवले ॥ देवैराजीवितुंशीलमस्य । सुप्यजातौणिनि-स्ताच्छील्ये ॥ ...णिनिः ॥

देवाटः । पुं । हरिहरक्षेत्रे ॥ देवानामटनाच्चैवदेवाट इतिसंज्ञितम् ॥

देवात्मा । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥

देवानांप्रियः । पुं । छागे ॥ त्रि । मूर्खे ॥ मूर्खाहि देवानां प्रीतिंजनयन्ति देवपशुत्वात् ॥ षष्ठ्या अलुक् ॥

देवापिः । पुं । असुरविशेषे ॥ देवानाप्नोति । आप्लृ० । फलेग्रहिरात्मम्भरिश्चेतिचकारादिन् ॥ प्रतीपराजस्य-पुत्रे ॥ ससुमेरुसमीपे कलापग्रामे योगीभूत्वा आस्ते । सकलौ नृपंच स्त्वंशं पुनः सत्ययुगे भावयिष्यति ॥

देवाभीष्टा । स्त्री । ताम्बूल्याम् ॥

देवायतनम् । न । देवालये ॥ न देवायतनं गच्छेत् कदाचिद्वाऽप्रदक्षिण

म् । नपीतवेष्टा वस्त्राणि नदेवायत नेष्वपीतिकूर्मपुराणम् ॥
देवायुधम् । न । शक्रधनुषि ॥ देवानां मस्त्रे ॥
देवारातिः । पुं । दैत्ये ॥
देवार्य्यः । पुं । वर्द्धमानाख्ये ऽर्हद्भेदे ॥
देवार्हम् । न । सुपर्ण्यां । त्रि । देवयोग्ये ॥
देवार्हा । स्त्री । सहदेवीलतायाम् ॥
देवालयः । पुं । देवगृहे ॥ देवस्यालयः ॥ स्वर्गे ॥ देवानामालयः ॥
देवाला । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥
देवावासः । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥
देवाश्वः । पुं । इन्द्रस्याश्वे । उच्चैःश्रवसि ॥
देविका । स्त्री । सरिद्भेदे ॥ दीव्यति । दिवु० । ण्वुल् ॥ अर्द्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् । एतावद्देविकामाहुर्देवर्षिपरिषेवितामिति पाद्मे भूमिखण्डम् ॥ धुस्तूरे ॥
देविलः । त्रि । धार्मिके ॥ अनुकम्पितो देवदत्तः । घनिलचौचेतीलच् ॥
देवी । स्त्री । कृताभिषेकायाम् । महिष्याम् ॥ नटीक्याभिषिक्ताऽन्यपत्न्याम् ॥ पृक्कायाम् ॥ मूर्वायाम् ॥ आदित्यभक्तायाम् ॥ लिङ्गिन्याम् ॥ बन्ध्याकर्कोटक्याम् ॥ शालिपर्ण्याम् ॥ म. हाद्रोणायाम् ॥ पाठायाम् ॥ नागरमुस्तायाम् ॥ मगेर्वारौ ॥ हरीतक्याम् ॥ अतस्याम् ॥ श्यामानामपक्षिजातौ ॥ दुर्गायाम् । पार्वत्याम् ॥ देव्याः पादोदकमाहात्म्यमुक्तं देवीभागवते । सकृत्कृत्वा महापूजां देवीपादजलं पिबन् । नजातु जननीगर्भे गच्छेदिति विनिश्चयइति । दीव्यति यद्वा । देवयति सर्वान् ॥ प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशेनयथाधिकारं व्यवहारयति । दिवु० । पचादौ देवडितिनिपातनान्ङीप् ॥ सामान्यतोदेवपत्न्याम् ॥ ब्राह्मणस्त्रीनामोपपदे ॥ देव्यन्ताः क्षत्रियोमताः ॥ देव्यन्ता क्षत्रियः सर्वे दासान्ताः शूद्रयोनयः ॥
देवीकोटः । पुं । वाणपुरे ॥
देवीभक्तः । त्रि । शाक्ते ॥ यथा । अपराधं परंकृत्वा देवीभक्तस्य कोजनः । सुखं लभेत यद्दिभवेत् स्थाणुर्भवःस्वयमितिभागवतम् ॥
देवः । पुं । देवरे ॥ दीव्यति । दिवु० । दिवेर्ऋः । देवरौ देवः इत्यादिपि दृवत् ॥
देवेज्यः । पुं । बृहस्पतौ ॥ देवानामीज्यः ॥
देवेशः । पुं । श्रीसदाशिवे ॥ देवानामिन्द्रादीनामीशोनियन्ता ॥ विष्णौ ॥
देवेशी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥
देवेष्टः । पुं । गुग्गुलौ ॥ महामेदायाम्

। चि । देववाच्छित्ते ॥

देवेष्टा । स्त्री । वनवीजपूरके ॥

देवोद्यानम् । न । सुपर्वणां लीलाकाननेषु ॥ तानिच नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमितिचत्वारि देवोद्यानानि भवन्ति ॥ देवोद्यानानि वैभ्राजं मिश्रकं सिश्रकावणम् । चैत्ररथश्चेति त्रिकाण्डशेषः ॥

देशः । पुं । भूगोलभागविशेषे । कुरुपञ्चालादिविषये । जनपदे । नीरुति ॥ स्थानमात्रे । सचत्रिविधः । जाङ्गलोऽनूपः साधारणश्चेति । एतन्मध्येपि देवेशि देशभेदाह्यनेकशः । कोटिशःसन्तिदेवेशि एते मुख्याःप्रकीर्त्तिताः ॥ एतन्मध्येषट्पञ्चाशन्मध्ये । एतेमध्यप्राच्यादिदेशाइत्यर्थः ॥ दिशति । दिश० । पचाद्यच् ॥

देशकः । चि । शास्तरि ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

देशकारी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देशपरिच्छिन्नः । त्रि । मूर्त्तत्वेन सर्वदेशावर्त्तिनि ॥

देशरूपम् । न । उचिते । समञ्जसे ॥ दिशअतिसर्जने । घञ् । देशोरूपमस्य । दिश्यमानस्यो चितस्यरूपम् ॥ यद्वा देशनम् । घञ् । प्रशस्तं देशनं वा । प्रशंसायां रूपप् ॥

देशाखी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देशान्तरम् । न । सुमेरुलङ्कयोर्मध्यरेखास्वरूपदेशस्वदेशयो रन्तरयोजने ॥ देशान्तरपरिभाषायां वृद्धमनुः । प्राचीग्रचविभिग्रन्ते गिरिर्वाथवधा यकः । महानद्यन्तरं यच्च तद्देशान्तरमुच्यते ॥ देशनामनदीभेदान्निकटोपि भवेद्यदि । तत्तुदेशान्तरं प्रोक्तंस्वयमेवस्वयम्भुवा ॥ दशरात्रेणया वार्त्ता यत्रनश्रूयते ऽथवेति बृहस्पतिः ॥ देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्वदन्त्येके त्रिंशदेकेतथैवचेति ॥

देशिकः । पुं । मूलमन्त्रप्रदे श्रीगुरौ ॥ यथा । शरणं नहि मम जननी न पिता न सुता न सोदरा नान्ये । परमं शरण मिदमेव चरणं मम मूर्द्धि देशिकन्यस्त मिथ्याचार्यार्था ॥ चि । पथिके ॥ देश्ये ॥

देशितः । चि । उपदिष्टे ॥

देशी । पुं । गानप्रकारे । क्वचिद्देशविशेषे गीयमाने ॥

देशिनी । स्त्री । तर्जन्याम् ॥

देशी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देश्यम् । न । पूर्वपक्षे ॥ त्रि । देशार्हे ॥

देष्णुः । चि । दातरि ॥ दुदंमे ॥ ददाति । डुदाञ्० । गादाभ्यामिष्णुच् ॥

देहः । पुं । न । काये । शरीरे ॥

सचस्थूलसूक्ष्मकारणभेदात् त्रिविधो भवति ॥ मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ । देहेचेत्प्रीतिमान् मूढो भविता नरकेऽपिसः ॥ स्मृते ॥ दिह्यते । दिह० । घञ् ॥ न्यायमते पृथिव्यादेहं योनिजमयोनिजञ्च । योनिजं जरायुजमण्डजञ्च । अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम् । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् । जलीयंदेह मयोनिजं वरुणलोकेप्रसिद्धम् । तैजसंदेहमयोनिजं सूर्यलोके प्रसिद्धम् । वायोर्देहमयोनिजं तदेव पिशाचादीना मितिसिद्धान्तमुक्तावली ॥

देहकः । पुं । देहे ॥ स्वार्थे संज्ञायांवा कन् ॥

देहकोषः । पुं । पक्षे । पङ्खा इति-भाषा ॥ इ० श० चं० ॥

देहक्षयः । पुं । कायनाशे ॥ रोगे ॥ देहस्यक्षयः येनवा ॥

देहदः । पुं । पारदे ॥

देहदुर्गन्धता । स्त्री । शरीरदौर्गन्ध्ये ॥ तन्नाशकौषधं यथा । अर्जुनस्यतु पुष्पाणि जम्बुपत्रयुतानिच । सलोध्राणिच तल्लेपो देहदुर्गन्धतांहरेदिति गारुडे १९४ अध्यायः ॥

देहद्वयम् । न । स्थूलसूक्ष्मलक्षणे । देहयोर्द्वयम् ॥

देहधारकम् । न । अस्थि ॥

देहधिः । पुं । पक्षे । पङ्खा इतिभाषा ॥

देहभृक् । पुं । वायौ ॥

देहमाद्यः । पुं । प्राणे ॥

देहभृत् । पुं । जीवे ॥ मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं गृहस्थोऽहमित्याद्यभिमानेनाबाधितेन देहंकर्माधिकारहेतुवर्णाश्रमादिरूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्याश्रयं स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियसङ्घातं बिभर्त्ति अनाद्यविद्यावासनावशात् व्यवहारयोग्यत्वेन कल्पितमसत्यमपि सत्यतया स्वभिन्नमपिस्वाभिन्नतया पश्यन् धारयति पोषयतिचेति देहभृत् । डुभृञ्० । क्विप् तुक् ॥ विवेकज्ञानशून्ये अविद्यावति कर्तृत्वाभिमानिनि ॥ सत्रिविधः । रागादिदोषप्राबल्यात् काम्यनिषिद्धादिययेष्टकर्मानुष्ठायी मोक्षशास्त्रानधिकार्येकः १ । अपरस्तु यःप्राकृतःसुकृतवशात् किञ्चित्प्रक्षीणरागादिदोषः सर्वाणिकर्माणित्यक्तुमशक्नुवन् निषिद्धानि काम्यानिचपरित्यज्य नित्यानि नैमित्तिकानिचकर्माणि फलाभिसन्धित्यागेनसत्त्वशुद्ध्यर्थमनुतिष्ठन् गौणसन्न्यासी मोक्षशास्त्राधिकारीद्वितीयः २ । ततोनित्यनैमित्ति

देहात्म

कर्मानुष्ठानेनास्य: करणशुद्ध्यासमुपजातविविदिष: श्रवणादिना वेदनं मोक्षसाधनं सम्पिपादयिषु: सर्वाणि कर्माणि विधित: परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसर्पतिविविदिषासन्न्यासि समाख्यस्तृतीय: ३ ॥

देहयात्रा । स्त्री । यमपुरीगमने । मरणे ॥ भोजने ॥ देहस्य यात्रा ॥

देहला । स्त्री । मद्ये ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

देहलि: । स्त्री । देहल्याम् ॥

देहलिकाश्रमम् । न । अश्वादेर्थधिष्ठिते पिठविशेषे ॥

देहली । स्त्री । गृहावग्रहण्याम् । द्वारपिण्ड्याम् । देहल इतिभाषा ॥ देहनम् । दिह० । भावेघञ् । देहंलाति । ला० । आतोनुपेतिक: । गौ० ङीष् ॥

देहसाम्यम् । न । अङ्गसमत्वे ॥ अङ्गानां समतां विद्यात् समे ब्रह्मणि लीयते । नोचेन्नैवसमानत्वं मृजुत्वं शुष्कवृक्षवत् ॥

देहसार: । पुं । मज्जनि ॥

देहातीत: । पुं । घटादिवद्देहद्रष्टृत्वेन देहविलक्षणेआत्मनि ॥

देहात्मवादी । त्रि । चार्वाके ॥ तस्येदं मतम् । शरीरमेवात्मा प्रज्वलितगृहात् स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्यनिर्गमदर्शनात् स्थूलोहं कृशोहमित्यनुभवाच्चेति ॥ देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता: । इति भाष्यम् ॥

देही

देहाध्यास: । पुं । मनुष्योहं कृष्णोहं गौरोहमित्यादिबुद्धौ ॥ देहे अध्यास:॥

देहिका । स्त्री । कीटविशेषे । उपादिके । उपजिह्विकायाम् ॥

देही । त्रि । देहवति । शरीरिणि । देहतादात्म्याध्यासापन्नेजीवे ॥ देहा: सर्वेभूतभविष्यद्वर्त्तमाना जगन्मण्डलवर्त्तिनो ऽस्यसन्तीतितथा । एकस्यैवविभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वाल्लिङ्गदेहोपाधिरात्मादेहीत्युच्यते ॥ देहभिन्नात्मदर्शिनि ॥ सच प्रवासीव परगेहे तत् पूजापरिभवादिभिर प्रहृष्यन्नविषीदन्नहङ्कारममकारशून्यस्तिष्ठति । अज्ञोहिदेहतादात्म्याभिमानाद्देहएवनतुदेही सचदेहाधिकरणमेवात्मनो ऽधिकरणं मन्यमानो गृहे भमा वासनेवा स्वमासे इति मन्यते नतुदेहमास इति ॥ * ॥ न्यायमते अस्य गुणायथा । बुद्ध्यादिषट्कंसङ्ख्यादि पञ्चकं भावनातथा । धर्माधर्मौ गुणाएते आत्मन: स्युश्चतुर्दश ॥ अयमिन्द्रियाद्यधिष्ठाता पुण्यपापाश्रय: । ज्ञानसुखादियोगतोमान

सप्रत्यक्षविषयः। पादेशादौ प्रवृत्त्यादिना ऽनुमेयः। अहमित्याकारप्रत्ययाश्रयः। मनोमात्रस्य गोचरः। विभुः परममहत्त्ववान्। इति भाषापरिच्छेदः॥

दैत्यम्। न। दीक्षायाम्भवे मौञ्ज्यादिकर्मणि॥

दैतेयः। पुं। असुरे। दैत्ये॥ दित्या अपत्यम् इत्यर्थे ङीषन्तात् स्त्रीभ्यो ढक्॥

दैत्यः। पुं। असुरे॥ दितेरपत्यमित्यर्थे दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः॥

दैत्यगुरुः। पुं। उशनसि। शुक्रे॥ दैत्यानां गुरुः॥

दैत्यदेवः। पुं। वरुणे॥ वायौ॥

दैत्यनिसूदनः। पुं। विष्णौ॥

दैत्यपुरोधाः। पुं।
दैत्यपुरोहितः। पुं। } शुक्रे॥

दैत्यमाता। स्त्री। दितौ॥

दैत्यमेदजः। पुं। गुग्गुलौ॥ इ० रानि०॥

दैत्यमेदजा। स्त्री। भूमौ॥

दैत्ययुगम्। न। असुराणांयुगे॥ तद्देवपरिमाणेन द्वादशसहस्रवर्षाणि। मनुष्यमानेन चतुर्युगसङ्ख्यम्॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः॥

दैत्या। स्त्री। मुरायाम्॥ चण्डौषधौ॥ मद्ये॥ दैत्यभार्यायाम्॥ दितेरियम्। ययन्ताट्टाप्॥

दैत्यारिः। पुं। देवमात्रे॥ विष्णौ॥ दैत्यानामरिः॥

दैवाहोरात्रः। पुं। मानवानां वर्षे॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः॥

दैनन्दिनम्। त्रि। दिनेदिने भवे॥

दैनिकी। स्त्री। दिनभृतौ। एकदिनकर्ममूल्ये॥ इतिशब्दमाला॥

दैन्यम्। न। दीनत्वे॥ कार्पण्ये॥

दैर्घ्यम्। न। आयामे। दीर्घत्वे॥ दीर्घस्य भावः। ष्यञ्॥

दैवम्। न। भागधेये। भाग्ये। फलाभिमुखे कर्मणि। पूर्वजन्मार्जितसदसत्कर्मविपाके॥ प्राग्जन्मनि कृतं कर्म शुभं वा यदि वा ऽशुभम्। दैवशब्देन निर्दिष्ट मिह जन्मनि तद्बुधैः॥ दैवं पुरुषकारश्च द्वे वेगसदृशावुभौ। उपायस्तु विधातव्यो दैवात् फलति सर्वथा॥ अत्रोक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे। दैवाधीनं जगत् सर्वं जन्मकर्म शुभाशुभम्। संयोगाश्च वियोगाश्च नचदैवात् परं बलम्॥ कृष्णायत्तश्च तद्दैवं स दैवात् परतस्ततः। भजन्ति सततं सन्तः परमात्मानमीश्वरम्॥ दैवं वर्द्धयितुं शक्तः क्षयं कर्त्तुं स्वलीलया। नदैववद्धस्तद्भक्त-

शत्रिमार्गोच निर्गुण इति ॥ अस्य गतिर्विलक्षणोक्ता यथा। तृणं वज्रा यते नूनं वज्रञ्चैव तृणायते। बलवान् बलहीनः स्याद्दैवस्यगतिरीदृशीति॥

दैवतीर्थे । दक्षहस्ताङ्गुलीनामग्रे॥ देवताज्ञाने॥ दैवश्राद्धे॥ अनुग्राहकदेवताजाते। उपास्ये॥ उत्पातविज्ञाने॥ देवादागतम्। ततआगतइत्यण्॥ देवानामिदम्। तस्येदमित्यण्॥ देवो देवतास्य। सास्य देवतेत्यण्। देवाद्यञञावित्यञ्वा॥ पुं। विवाहविशेषे॥ यथा। यज्ञेतु वितते सम्यगृत्विजे कर्मकुर्वते। अलङ्कृत्य सुतादानं दैवंधर्मं प्रचक्षते॥ यज्ञेज्योतिष्टोमादौ। देवस्येद्वायम्। मनुर्देवदेवतात्वं विवाहस्य सम्भवति॥ वृद्धभेदे॥ दैवसर्गे। त्रिधभूतादिसर्गे॥ त्रि। होमादौदैवकर्मणि॥ प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याऽशुचि र्भवेत्। नापिदैवं न वापित्र्यंयावत्पूर्णो नवत्सरः॥ दिविभवे॥

दैवकी। स्त्री। देवक्याम्॥

दैवकीनन्दनः। पुं। देवकीनन्दने॥

दैवकोविदा। स्त्री। दैवज्ञायाम्॥ त्रि। दैवपण्डिते॥

दैवज्ञः। पुं। गणके। ज्योतिर्विद्धि। पूर्वजन्मार्जितसदसत्कर्मविपाकज्ञे॥ दैवंजानाति। ज्ञा०। आतोनुपेतिकः॥ लाक्षालोहादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः। सयाति नागवेष्ट च नागैर्वेष्टित एवच॥ वसेत्स्वलोममानाब्दं तथैवनागदंशितः। ततो भवेत्सगणको वैद्यश्चसप्तजन्मसु॥ गोपश्च चर्मकारश्च रङ्गकारस्ततःशुचिरितिब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

दैवज्ञा। स्त्री। विप्रश्निकायाम्। लक्षणादिना जनानां शुभाशुभं जानन्त्याम्॥ दैवंशुभाशुभंजानाति। ज्ञा०। कः। टाप्॥ दैवज्ञभार्यायाम्॥

दैवतः। पुं। न। सुरे॥ प्रतिमायाम्। देवशब्दात्स्वा०तल्। ततःस्वा०प्र०अण्॥ न। देवतानांसमूहे॥ त्रि। देवतासम्बन्धिनि॥

दैवतन्त्रः। त्रि। ईश्वराधीने॥ दैवंतन्त्रंप्रधानंयस्य॥

दैवदीपः। पुं। लोचने॥

दैवपरः। त्रि। दैवसारे। यद्भविष्ये। कर्मठोक्त इतिभाषा॥ दैवंपरंश्रेष्ठंयस्य॥

दैवप्रश्नः। पुं। उपश्रुतौ। आकाशवाण्याम्॥ दिविभवोदैवः। सचासौ प्रश्नश्च॥ नक्तंनिर्गत्य यत्किञ्चिच्छु,

भाशुभकरं वचः । श्रूयतेतद्विदुर्भीरा दैवप्रश्नमुपश्रुतिम् ॥

दैवयज्ञः । पुं । दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिरूपे कर्मयोगिभिरनुष्ठेये गीणयज्ञे ॥ इष्टाख्येश्रौतकर्मणि ॥ अग्नौहोमे ॥

दैवयुगम् । न । देवानांयुगे ॥ तच्चदेवमानेन द्वादशसहस्रवर्षम् ॥ मनुष्यपरिमाणेन चतुर्युगमानम् ॥

दैवलकः । पुं । भूतसेवके । भोते ॥ इतिशब्दावली ॥ त्रि । देवलसम्बन्धिनि ॥

दैवलेखकः । पुं । मौहूर्त्ते । गणके ॥

दैववर्जितः । त्रि । हतभाग्ये ॥

दैववाणी । स्त्री । खोक्तौ । दैवप्रश्ने ॥ गीर्वाणवाण्याम् । संस्कृतवाक्ये ॥ संस्कृतंनामदैवीवागन्वाख्याता महर्षिभिरितिदण्डी ॥

दैववित्तम् । न । देवताध्याने ॥

दैवसर्गः । पुं । त्रिधाभूतादिसर्गेष्वेकस्मिन् ॥ सचब्राह्मादिभेदादष्टविकल्पस्त्रिधासर्गैर्द्रष्टव्यः ॥

दैवसिकम् । त्रि । दिवसभवे ॥

दैवाकरिः । पुं । शनौ ॥ यमे ॥ स्त्री । यमुनायाम् ॥

दैवागारिकः । त्रि । देवागारेनियुक्ते ॥ सचनियुक्तइतिठक् । अगारान्ताट्ठन्

तु स्वा० कृत् ॥

दैवात् । अ । हठादित्यर्थे ॥

दैवाहोरात्रः । पुं । देवानामेकस्मिन् दिने । मानवानां संवत्सरे ॥ उत्तरायणंहिदेवानांदिनंभवति दक्षिणायनं रात्रिः ॥ दैवश्चासावहोरात्रश्च ॥

दैविकम् । न । दैवश्राद्धे ॥ देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तुदैविक मुच्यते । हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः ॥ त्रि । दैवादागते । विधिहेतौ ॥ यत्तुसम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम् । पुंसांस्तत्रानुपालभ्यो दैवान्तरितपौरुषः ॥ देवसम्बन्धिनि ॥

दैवी । स्त्री । सात्त्विक्यांप्रकृतौ ॥ देवसम्बन्धिन्याम् ॥ चिकित्साविशेषे ॥ आसुरी मानुषी दैवीचिकित्साचिविधामतेति वैद्योक्तेः ॥

दैवोदासिः । पुं । दिवोदासात्मजे । प्रतर्दने ॥ दिवोदासस्यापत्यम् । अतइञ् ॥

दैव्यम् । न । दैवे । भाग्ये ॥ देवानामिदमिति प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु देवाद्यञञाविति यञ् ॥

दैशिकः । त्रि । देशसम्बन्धिनि ॥ सम्बन्धविशेषे ॥ देशनिष्ठविशेषणताायाम् ॥

दैष्टिकः । त्रि । भाग्याधीनज्ञाने ॥ का

लेन जाते ॥ दैवप्रमाणके । दैवप रे ॥ दिष्टंभागधेय मितिमति र्यस्य । अस्तिनास्तिदिष्टंमतिरिति ठक् । नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे ॥

दैहिकः । त्रि । देहसम्बन्धिनि ॥

दोःशिखरम् । न । स्कन्धे ॥

दोःसहस्रभृत् । पुं । कार्त्तवीर्यार्जुने ॥ वाणासुरे ॥

दोग्धा । पुं । अर्थोपजीविकवौ ॥ गोपाले ॥ वत्से ॥ त्रि । दोहनकर्त्तरि ॥

दोग्धी । स्त्री । गवि ॥

दोधः । पुं । गोवत्से ॥

दोधकः । पुं । दोधकवृत्ते ॥

दोधकवृत्तम् । न । त्रिष्टुप्छन्दःप्रभेदे ॥ यथा । भवितयं यदिकर्णसमेतं पन्नगराजसुभाषितमेतत् । पण्डितमण्डलिकाहृतचित्तं भामिनिभावयदोधकवृत्तम् ॥ यथा । फुल्लकदम्बलसदनमालो निर्दलदिन्द्रमणीरुचिजालः । एषउपैतिघनाघनकालःपान्थवधूजनदर्शितकालः ॥

दोधूयमानः । त्रि । पुनःपुनरतिशयेन वाकम्पविशिष्टे ॥ प्रलयेपिदोधूयमानाःपरमाणव स्तिष्ठन्तीतिशिरोमणिः ॥

दोरः । पुं । डोर इति भाषाप्रसिद्धायांरज्जौ ॥

दोरकः । पुं । वीणातन्तुबन्धनरज्जौ ॥

दोर्गडुः । पुं । कुण्ठितहस्ते । वाहुकुण्ठे ॥

दोर्ग्रहः । त्रि । अश्रामे । बलवति ॥ भुजस्यग्रहणे ॥ भुजस्य व्यथायाम्

दोर्दण्डः । पुं । वाहुरूपदण्डे ॥

दोर्मध्यम् । न । वाहुमध्यभागे । वाजू० इति भाषा ॥

दोर्मूलम् । न । कक्षे । भुजकोटरे । काख० इति भाषा ॥

दोलः । पुं । दोलने ॥ श्रीकृष्णस्योत्सवविशेषे । झूला इतिभाषा ॥ दुल उत्क्षेपे । भावे घञ् ॥

दोलनम् । न । आन्दोलने । कम्पने ॥

दोला । स्त्री । नील्याम् ॥ प्रेङ्खायाम् । डोली इतिभाषा ॥ उद्यानादिषु क्रीडार्थे काष्ठादिरचिते हिन्दोले । हिंडोला इतिभाषा ॥ यन्त्रविशेषे । स्वेदने ॥ दोलति दोलयति दोल्यते वा । दुल० । अच् घञ्वा ॥

दोलायमानः । त्रि । दोलनविशिष्टे ॥ यथा । दोलायमानं गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम् । रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते इत्युत्कलखण्डः ॥

दोलायुद्धम् । न । अनियतजयपराजये ॥

दोलिका । स्त्री । हिन्दोलायाम् । हिंडोला इतिभाषा ॥ दोलैव । स्वार्थे कन् ॥

दोलिकाचक्रम् । न । दोलारोहणमुहूर्त्तोपयोगिनक्षत्रविचारार्थचक्रे ॥ यथा । दोलारोहे ऽर्कभात् पञ्चशरपञ्चेषुसप्तभैः । नैरुज्यंमरणं कार्श्यं व्याधिः सौख्यं क्रमाच्छिशोः ॥

दोलितः । त्रि । आन्दोलिते । कम्पिते ॥

दोली । त्रि । दोलनवति ॥ दोलोदोलनमस्त्यस्यास्मिन्वा । इनिः ॥

दोली । स्त्री । दोलायाम् । डोली इति भाषा ॥

दोलोत्सवः । पुं । चैत्रशुक्लतृतीयायां कर्त्तव्यत्त्वेनोक्ते उत्सवविशेषे ॥ अस्यविधिस्तुदेवीपुराणादौ द्रष्टव्यः ॥

दोः । पुं । भुजे । प्रवेष्टे ॥ दाम्यत्यनेन । दम० । दमेर्डोसिः । षत्वस्यासिद्धत्वात् रुत्वविसर्गौसिद्धौ ॥

दोषः । पुं । दूषणे ॥ एकोहिदोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ पापे ॥ आचमनं विना भक्षणेदोषाभावो यथा । मधुपर्केच सोमेच ताम्बूलस्यच भक्षणे । फलमूलेचेक्षुदण्डेन दोषं प्राहवैमनुः ॥ अदातावंशदोषेण कर्मदोषाद्दरिद्रता । उन्मादोमातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता ॥ वातपित्तकफेषु ॥ वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयोदोषाः समासतः । विकृताविकृतादेहंघ्नन्ति ते वर्द्धयन्तिच ॥ तेव्यापिनोपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध्वसंश्रयाः ॥ धातवश्चमलाश्चापिदुष्यन्त्येभिर्यतस्ततः । वातपित्तकफाएते त्रयोदोषा इतिस्मृताः ॥ ऋतुभेदेन विहारादिनाचैषां चयप्रकोपशमना नियता । ग्रीष्मेसञ्चीयतेवायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति । प्रायेणोपशमंयाति स्वयमेवसमीरणः ॥ शरत्कालेव सन्तेच पित्तं प्रावृडृतौ कफः । चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनैः ॥ समानैर्यान्त्यकालेपि विपरीतैर्विपर्यय इति ॥ वातपित्तश्लेष्ममलमूत्रादिपरिपूर्णत्वेन कायजुगुप्सितत्वे ॥ काव्यगुणेतरस्मिन् ॥ सचरसाद्यपकर्षकः । यथा । मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्चमुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ॥ दोषं लक्षयति ॥ प्रवर्त्तना लक्षणादोषाः ॥ १८ ॥ दोषाइतिबहुवचनं रागद्वेषमोहात्मकत्वस्य त्रयत्त्वापनाय । प्रवर्त्तनाप्रवृत्तिजनकत्वम् तदेवलक्षणं येषाम् । यद्यपीदं शरीरादृष्टेश्वरेच्छादावतिव्याप्तं तथापि लौकिकप्रत्यक्षत्वसविषयकत्वेसतीतिविशेषणीयम् । योगादिमोच

दमभावारचात्र प्रामाख्यत्वेसतीति विशेषयन्ति ॥ दुष्यति अनेनवा । दुषवैकृत्ये । अत्र अकर्त्तरिचकारक इत्येनकरणेवा घञ् ॥

दोषग्राही । चि । पुरोभागिनि । खले ॥ विसृज्य सूर्पवद्दोषान् गुणान् गृह्णन्ति साधवः । दोषग्राही गुणत्यागी चालनीवद्धि दुर्जनः ॥ दोषंगृह्णाति । ग्रह० । णिनिः ॥

दोषज्ञः । त्रि । विपश्चिति । पण्डिते ॥ चिकित्सके ॥ दोषविषयकज्ञानयुक्ते ॥ दोषंजानाति । ज्ञा० । आत इतिकः ॥

दोषत्रयम् । न । वातपित्तकफेषु ॥

दोषवान् । त्रि । दुष्टे ॥

दोषा । अ । रात्रौ ॥ रात्रिमुखे ॥ दुष्यत्यत्र । दुष० । बाहुलकात् आप्रत्ययः ॥

दोषा । स्त्री । रात्रौ ॥ भुजे ॥ दाम्यत्यनेन । दम० । दमेर्डोसिः । भागुरिमतेनटाप् ॥

दोषाकरः । पुं । चन्द्रे ॥ त्रि । दोषाणामाकरे ॥

दोषाक्लेशी । स्त्री । वनवर्बुरिकायाम् ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

दोषातनः । त्रि । रात्रिभवे ॥ सायञ्चिरमितिट्युः ॥

दोषातिलकः । पुं । प्रदीपे ॥

दोषास्यः । पुं । प्रदीपे ॥

दोषिकः । पुं । रोगे ॥

दोषी । त्रि । अपराधिनि । दोषयुक्ते ॥

दोषैकदृक् । चि । पुरोभागिनि । खले ॥ दोष एवैकस्मिन् नतुगुणे दृक् ज्ञान मस्य ॥

दोस्यः । पुं । क्रीडायाम् ॥ क्रीडके ॥ सेवायाम् ॥ सेवके ॥ त्रि । दोःस्थिते ॥

दोहः । पुं । दोहनपात्रे ॥ दुग्धे ॥ दुह्यते ॥ दुहप्रपूरणे । कर्मणिघञ् ॥

दोहजम् । न । दुग्धे ॥

दोहडिका । स्त्री । मात्रावृत्ते पञ्चकृटिकाप्रभेदे ॥ मात्रात्रयोदशकंयदि पूर्वं लघुकपरिविरामि । पठपुनरेकादशं दोहडिकाद्विगुणेन ॥ प्राकृतेप्रचारः । यथा । राई दोहडिपठन सुनि हँसिओकान्हगोआल । वृन्दावनघनकुञ्ज चलिओकमलरसाल ॥ अस्यार्थः । हेमातः दोहडिकापाठंश्रुत्वाकृष्णोगोपालो हसित्वा कमपिरसालं चलितः कुत्र वृन्दावनघनकुञ्जे वृन्दावनस्य निबिडनिकुञ्जे । मातरितिकचित्पाठ स्तन्मतेन राधिकायादोहडिकापाठं श्रुत्वा ॥ गुरुलघुव्यत्ययेनवहुविधाभवति ॥

दोहदः । पुं । न । गर्भे ॥ गर्भिण्याम

भिलाषे । स्पृहायाम् ॥ गर्भिण्यास्तु स्वदिच्छायां विशेषेण प्रयुज्यते । दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ॥ देश मप्यहितं तस्यै हिताय हितमल्पकम् । श्रद्धाविघाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव च ॥ चिह्ने । गर्भलक्षणे ॥ न । स्पृहायाम् ॥ दोहमाकर्षं ददाति । डुदाञ्० । आतोनुपसर्ग्गे कः ॥

दोहदलक्षणम् । न । वयः सन्धौ ॥ गर्भे ॥

दोहदवती । स्त्री । अन्नादिद्रव्यविशेषाभिलाषवत्यां गर्भवत्याम् । अस्याख्या ॥ अथान्तर्गर्भिण्याः कर्त्तव्याकर्त्तव्यमुक्तं मत्स्य पुराणे । दित्यां गर्भमाधत्त कश्यपः प्राह तां पुनः । त्वया यत्नो विधातव्यो ह्यस्मिन् गर्भे वरानने ॥ संवत्सरशतं त्वेक मस्मिन्नेव तपोवने । सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि ॥ न स्थातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्व्वदा । नोपस्करेषूपविशेन्मुषलोलूखलादिषु ॥ जलञ्च नावगाहेत शून्यागारञ्च वर्जयेत् । वल्मीकेषु न तिष्ठेत न चोद्विग्नमना भवेत् ॥ विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना । न शयालुः सदा तिष्ठेद्व्यायामञ्च विवर्जयेत् ॥ न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् । वर्जयेत् कलहं लोके गात्रभङ्गञ्च वर्जयेत् ॥ न मुक्तकेशा तिष्ठेत नाशुचिः स्यात् कदाचन । न शयीतोत्तरशिरा न चापरशिराः क्वचित् ॥ न वस्त्रहीना नोद्विग्ना न चार्द्रचरणा सती । नामङ्गल्यां वदेद्वाचं न च हास्याधिका भवेत् ॥ कुर्य्याच्च गुरुशुश्रूषां नित्यं मङ्गलतत्परा । सर्व्वौषधीभिः कोष्णेन वारिणा स्नानमाचरेत् ॥ कृतरक्षा सुभूषा च वास्तुपूजनतत्परा । तिष्ठेत् प्रसन्नवदना भर्त्तुः प्रियहिते रता ॥ दानशीला तृतीयायां पार्व्वण्यां नक्तमाचरेत् । इतिवृत्ता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ॥ यस्तु तस्या भवेत् पुत्त्रः स्थिरायुर्बुद्धिसंयुतः । अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशयः ॥ तस्मात् त्वमनयादृत्या गर्भेऽस्मिन् यत्नमाचरेति ॥ दोहदो गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः । मतुप् । ङीप् ॥

दोहदान्विता । स्त्री । दोहदवत्याम् ॥

दोहदिनी । स्त्री । दोहदवत्याम् ॥ ताञ्च द्विहृदयां नारीमाहुर्दोहदिनीं बुधाः ॥ दोहदोऽस्त्यस्याः । अतइनिः । ङीप् ॥

दोहनम् । न । स्तनाद्दुग्धनिस्सारणे ॥

दोहनी । स्त्री । दोहनपात्रे । पार्य्याम् ॥

दोहलः । पुं । दोहदे ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

दोहलवती । स्त्री । दोहदवत्याम् ॥

दोहली । स्त्री । अशोकवृक्षे ॥

दोहा । स्त्री । भाषावृत्तविशेषे ॥ षट्कलतुरगौ चिकलमपि विषमपदे विनिधेहि । समपादान्ते चैककलमिति दोहामवधेहि ॥ यथा । चरणसरोरुह मस्तु हृदि मदचने तवनाम । चक्षुषिरूपं यावदमु रमय मनो मम धामेति ॥

दोहापनयः । पुं । दुग्धे ॥

दोहीयान् । त्रि । अतिशयदोहके ॥

दोह्यम् । त्रि । दोहनीये । दुग्धे ॥

दौःसाधिकः । पुं । द्वारपाले ॥

दौकूलः । पुं । दुकूलाद्यतेरथे ॥ दुकूलेन परिवृतोरथः । परिवृतोरथ इत्यण् ॥

दौत्यम् । न । दूतभावे । दूतकर्मणि ॥ दूतस्य भावः कर्म वा । ष्यञ् ।

दौरात्म्यम् । न । दुरात्मनो भावे ॥ दुरात्मनः कर्मणि ॥ दुर्निन्दित आत्मा यत्नः धृतिः बुद्धिः स्वभावः शरीरं वा यस्य सदुरात्मा । तस्य भावः कर्म वा । ष्यञ् ॥

दौर्ग्यम् । न । दुर्गवृत्तिधर्मे । दुर्गसम्बन्धिनि ॥ दुर्गस्यभावः । ष्यञ् ॥ दुर्गस्येदम् ॥

दौर्जन्यम् । न । दुर्जनत्वे । अनार्यतायाम् ॥

दौर्बल्यम् । न । दुर्बलत्वे ॥ भावे ष्यञ् ॥

दौर्भागिनेयः । पुं । दुर्भगापुत्रे ॥ दुर्भगाया अपत्यम् । कल्या० ढक् इनङादेशश्च । हृद्भगेत्युभयपदवृद्धिः ॥ स्त्रियांङीपि दौर्भागिनेयी ॥

दौर्भाग्यम् । न । दुर्भगत्वे ॥ दुर्भगस्य दुर्भगायाश्च भावः । ष्यञ् । हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्यचेत्युभयपदवृद्धिः ॥ भुक्ता पितृगृहेनारी भुक्ते स्वामिगृहे यदि । दौर्भाग्यंजायते तस्याः शपन्तिकुलदेवता इतिज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दौर्मनस्यम् । न । दुःखनिबन्धनचित्तावसादे । इच्छाविघातादिबलवद्दुःखानुभवजनिते चित्तस्य तामसपरिणामविशेषे । चोभापरपर्याये स्त्रीभावे ॥ सतु देषाख्यविपर्ययहेतुत्वात् कषायत्वाच्च लयवत् समाधेर्विरोधीत्युच्यते ॥ दुर्मनसो भावः । ष्यञ् ॥ बाह्याभ्यन्तरैः कारणैर्मनसो दौस्थ्ये ॥

दौर्वासमम् । न । उपपुराणान्तरे ॥

दौर्वारिम् । न । महत्पर्वणि ॥ दूर्धारसे ॥

दौर्हृदम् । न । इच्छायाम् । लालसा

याम् । दोहदे ॥ दुर्जनत्वे ॥ दुर्हृदः कर्मभावो वा । यु० अण् ॥

दौलेयः । पुं । कच्छपे ॥ दुल्या अपत्यम् । इतश्चानिञ इति ढक् ॥

दौवारिकः । पुं । द्वाःस्थे । वेत्रधरे ॥ द्वारे नियुक्तः । तत्र नियुक्त इति ठक् ॥

दौवारिकी । स्त्री । प्रतीहार्य्यम् ॥ ङीप् ॥

दौष्कुलेयः । त्रि । दुष्कुलीने ॥ दुष्कुलस्यापत्यम् । दुष्कुलाड्ढक् ॥

दौष्ठवम् । न । दुष्टुभावे ॥ उद्० अञ् ॥

दौष्मन्तिः । पुं । भरतनृपे ॥ दुष्मन्तस्यापत्यम् । अत इञ् ॥

दौहित्रः । पुं । कुतपे । दुहितुः सुते ॥ दुहितुरपत्यम् । अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ॥ न । त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतपस्तिलाः । दौहित्रं खड्गमित्याहुरपत्यं दुहितुस्तिलाः ॥ कपिलायाघृतञ्चैव दौहित्रमिति चोच्यते ॥ इति मार्कण्डेयपु० ॥ पौत्रदौहित्रयो र्लोके विशेषो नास्ति कश्चन । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः इति दायभागः ॥ दौहित्रोपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवदिति मनुः ॥

द्य । अ । हिंसायाम् ॥ प्रातिलोम्ये ॥ पादपूरणे ॥

द्यावाक्षमे । स्त्री । द्वि० । भूदिवौ । स्वर्गपृथिव्योः ॥ द्यौश्च क्षमा च । दिवो द्यावा ॥

द्यावापृथिवीयम् । न । द्यावापृथिव्योर्हविरादौ ॥ द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य । द्यावापृथिवीत्यादिना छः ॥

द्यावापृथिव्यम् । न । द्यावापृथिव्योर्हविरादौ ॥ द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य । द्यावापृथिवीत्यत्र चायत् ॥

द्यावापृथिव्यौ । स्त्री । द्वि० । स्वर्गपृथिव्योः ॥ द्यौश्च पृथिवी च । दिवसश्च पृथिव्यामिति चादिवो द्यावा ॥

द्यावाभूमी । स्त्री । द्वि० । द्यावापृथिव्योः ॥ द्यौश्च भूमिश्च । दिवो द्यावेति देवताद्वन्द्वे द्यावादेशः ॥

द्युः । पुं । अग्नौ ॥ न । अह्नि ॥ गगने ॥ स्वर्गे ॥ अव्युत्पन्नप्रातिपदिकोऽयम् ॥

द्युगः । पुं । पक्षिणि ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

द्युगणः । पुं । अहर्गणे ॥

द्युत् । पुं । किरणे ॥ द्युत० । क्विप् ॥

द्युतिः । स्त्री । रश्मौ ॥ शोभायाम् ॥ प्रकाशे ॥ प्रभायाम् ॥ द्युतिरङ्गनता कान्तिरित्याचार्याः ॥ द्योततेऽनया ॥ द्युत दीप्तौ । इगुपधादितीन् ॥

द्युतिकरः । पुं । ध्रुवे ॥ त्रि । शोभाकरे ॥

द्युतितम् । त्रि । दीप्तिविशिष्टे । द्योतिते ॥

द्युतिमान् । त्रि । प्रशस्तकान्तिमति ॥
द्युती । स्त्री । शोभायाम् ॥ कृदिकारादक्तिनः इति ङीष् ॥
द्युनम् । न । अस्मात् सम्मरा श्री ॥
द्युनिशम् । न । अहोरात्रे ॥ भवति किं द्युनिशं द्युनिवासिनाम् ॥
द्युनिवासी । पु । देवे ॥
द्युपतिः । पुं । आनौ । हंसे ॥
द्युभ्वाश्रायतनम् । न । दिवोभुवश्चाश्रये ब्रह्मणि ॥
द्युमणिः । पुं । हंसे । सूर्ये ॥ दिवो मणिरिव ॥ अर्कवृक्षे ॥ मारिते-ताम्रे ॥
द्युमयी । स्त्री । सूर्ययोषायाम् । विश्वकर्मणःपुत्र्याम् ॥
द्युम्नम् । न । वित्ते । धने ॥ बले ॥ दिवंमनति । म्ना अभ्यासे । आतोनुपेतिकः ॥
द्युवा । पुं । मित्रे । सूर्ये ॥ द्यौति । द्यु अभिगमने । कनिन् युवृषितक्षिराजोध्यादिना कनिन् ॥
द्युषन्दः । पु । अश्वमेधे ॥
द्युषत् । पुं । देवे ॥ दिविसीदति वर्त्तते । षद्लृ० । सत्सूद्विषेति क्विप् । तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति लुक् । सुषामादित्वात् षत्वम् ॥
द्युसत् । पुं । देवे ॥ दिविसीदति । सत्सूद्विषेति क्विप् । पूर्वपदादिति षत्वन्तु न भवति । ह्रसीत्यनुवृत्तेः । तथाचमाघः । सनन्दयेनद्युसदां न्यधीयतेति ॥
द्यूतः । पु । न । अक्षादिक्रीडायाम् । कैतवे । अप्राणिकरणकक्रीडायाम् ॥ अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । जुआ इति भाषा ॥ द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् । तस्माद् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥*॥ परवञ्चनस्य कर्त्तॄणां सम्बन्धिद्यूतमक्षदेवनादिकमस्मि सर्वस्वापहरणकरं भगवतो विभूतिः ॥ देवनम् । दिवु० । भावे क्तः ॥
द्यूतकरः । त्रि । जुआरीइतिभाषाप्रसिद्धे । द्यूतकर्त्तरि । दुरोदरे धूर्त्ते । कितवे ॥
द्यूतकारः । त्रि । द्यूतकारयितरि । सभिके ॥ द्यूतं कारयति । डुकृञ्० । कर्मण्यण् ॥
द्यूतकारकः । त्रि । द्यूतकारे ॥ स्वार्थेकः ॥ कारयति । कृ० । ण्वुल् । द्यूतस्य कारको वा ॥
द्यूतकृत् । त्रि । अक्षधूर्त्ते । द्यूतकरे ॥ ॥ द्यूतंकरोति । डुकृञ्० । क्विप् । तुक् ॥
द्यूतपूर्णिमा । स्त्री । कोजागरपूर्णिमा-

याम् ॥

द्यूतपौर्णमी । स्त्री । कोजागरतिथौ ॥ इतिभूरिप्रयोगः ॥

द्यूतप्रतिपत् । स्त्री । कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि । कौमुद्याम् ॥ तदुक्तम् कार्त्तिके तस्य शुक्ला या प्रतिपत्तिथिः । विष्णोर्दत्ता मही तत्र कौमुदी सा स्मृता बुधैः ॥ कुशब्देन मही ज्ञेया मुदा हर्षे च वै द्विज । धातुज्ञैः सर्वशब्दज्ञैः सा च वै कौमुदी स्मृता ॥ इति प० पु० ॥ अत्र बलेर्दैत्यस्य पूजादिकं कार्य्यम् । इत्युक्तं वामनपुराणे ॥ शङ्करस्य पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरम् । कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ॥ जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती । अतोर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता ॥ तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः । तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥ पराजयो विरुद्धस्य लब्धनाशकरो भवेत् । इति ॥

द्यूतबीजम् । न । वराटके । कपर्द्दके ॥ द्यूतस्य कारणे ॥

द्यूतवृत्तिः । त्रि । सभिके ॥

द्यूनम् । न । लग्नात्सप्तमराशौ ॥ यथा । धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम् । द्युं द्यूनं तथास्ताख्यं पट्

कोर्ण्णरिपुमन्दिरम् ॥ त्रि । क्षीणे ॥ अदेवीत् । दिवु० । क्तः । दिवो विजिगीषायामिति तस्य नः । यस्य विभाषेति नेट् । च्छ्वोरिति ऊठ् ॥

द्यौः । स्त्री । त्रिदशालये । स्वर्गे ॥ त्रिदशवर्त्मनि । आकाशे ॥ द्योतन्ते देवा अस्याम् । द्युतदीप्तौ । बाहुलकाड्डोः ॥ द्योर्गोवत् ॥

द्योतः । पुं । प्रकाशे । आतपे ॥ द्योतनम् । द्युतेर्घञ् ॥

द्योतनम् । न । दर्शने ॥ पुं । दीपे ॥ द्युतेर्ल्युट् ॥

द्योतितः । त्रि । दीप्ते ॥

द्योभूमिः । पुं । खगे । पक्षिणि ॥ द्यौर्भूमिरस्य ॥

द्योषद् । पुं । देवे ॥

द्योत्रम् । न । ज्योतिषि ॥ दीव्यन्त्यस्मिन् । दिवु । दिवेर्द्युश्चेति ष्ट्रन् गुरादेशो द्युश्च ॥

द्रगडः । पुं । प्रतिपत्तूर्य्ये । दगड इति गौडभाषा प्रसिद्धे वाद्ये ॥ इ० चि० ॥

द्रङ्क्षणम् । न । तोलके । कोले । वटके । कर्षार्द्धे ॥ इति वैद्यकपरिभाषा ॥

द्रङ्गः । पुं । पुर्य्यामिति हेमचन्द्रः ॥

द्रढिमा । पुं । दृढतायाम् ॥ दृढस्य भावः । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । रऋतो

ख्लादेर्लघोः । टेर्लोपः ॥

द्रढिष्ठः । त्रि । द्रढीयसि ॥ अयमनयो रेषां वा अतिशयेन दृढः । इष्ठन् ॥

द्रढीयः । त्रि । दृढतरे ॥

द्रप्सम् । न । घनेतरदधिनि । द्रप्स्ये ॥ दृ प्यत्यनेन । दृपदर्षादौ । अनुदात्त स्येत्यम् । बाहुलकात्सः ॥

द्रप्स्म् । न । द्रप्से ॥ तृप्यन्त्यनेन । तृप प्रीणने । अघ्न्यादयश्चेति निपा- तितः ॥

द्रम्मः । पुं । पणानां षोडशके ॥ वराट कानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः । ते षोडश द्रम्म इत्यवगम्यो द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ॥

द्रवः । पुं । प्रद्रावे । पलायने ॥ नर्मणि ॥ रसे ॥ गतौ ॥ आसवे ॥ वेगे ॥ द्रवणम् । द्रु गतौ । ऋदोरप् ॥ त्रि । द्रववति ॥ आपोद्रवाः । सर्वाणि द्रवाणि तूद ग्रुलेन जुहोतीत्यादि प्रयोगात् ॥

द्रवजः । पुं । गुडे ॥ त्रि । द्रवजातवस्तु मात्रे ॥

द्रवणम् । न । अनुतापे ॥ चरणे ॥ ग मने ॥ द्रु० । ल्युट् ॥

द्रवत्वम् । न । द्रवतायाम् । आद्यस्यन्द नासमवायिकारणे । तत्तु पृथिवी अप्तेजोवृत्ति । तद्द्विविधम् । सां सिद्धिकनैमित्तिकभेदात् । तत्र सां सिद्धिकं जले । नैमित्तिकं पृथिवीते जसोः । पृथिव्यां घृतादावग्निसंयोग जं द्रवत्वम् तेजसि सुवर्णादौ च ॥ त दुक्तम् । सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यात् नै मित्तिकमुदाहृतम् । सांसिद्धिकन्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ॥ प रमाणौ जलेनित्यमन्यतोऽनित्य मुच्यते । नैमित्तिकं वह्नियोगात् त पनीयघृतादिषु ॥ द्रवत्वंस्यन्दनेहेतु र्निमित्तं सङ्ग्रहेतु तत् । इतिभाषा- परिच्छेदः ॥

द्रवत्पत्री । स्त्री । शिम्बडीवृक्षे ॥

द्रवद्रव्यम् । न । दुग्धदध्याज्यतक्रासवज लक्षीद्रतैलमूत्रादिदेहतोयेषु ॥

द्रवन्ती । स्त्री । नद्याम् ॥ मूषिकपर्ण्या म् । शतमूलिकायाम् ॥ द्रवति । द्रु० । लटःशतृ । उगितश्चेतिङीप् ॥ शि खरिणी प्रभेदे ॥ यथा । शुभ्रशर्कर या युक्तं निर्नीरं द्विगुणं दधि । शा- णामुद्धननं देय मेतन्मानंबुधैः स्मृत म् ॥ दद्यात्सुरक्षितं पात्रे खण्डदुग्धे नगालितम् । कर्पूरमरिचोन्मिश्रं द्र वन्तीपरिकीर्त्तिता ॥ द्रवन्तीमधुरा वृष्यावल्यापुष्टिकरीहिमा । वातपि त्तहरारुच्यं किञ्चित्कफकराहिसा ॥

द्रवमूर्त्तिः । त्रि । द्रवद् द्रव्यकाठिन्ये ॥

द्रवस्य मूर्त्तिः ॥

द्रवरसा । स्त्री । लाक्षायाम् ॥

द्रवाधारः । पुं । चुलुके ॥ द्रवद्रव्यरक्षापात्रे ॥

द्रविडः । पुं । देशविशेषे ॥ जल्लाख्यसङ्करजातौ ॥ द्रविडदेशोद्भवे आदौ क्षत्रिये पश्चाद्विहितक्रियालोपादिनाशूद्रत्त्वमापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥

द्रविडी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

द्रविणम् । न । वित्ते ॥ काञ्चने ॥ पराक्रमे । वले ॥

द्रविणनाशनः । पुं । शोभाञ्जने ॥

द्रविणोदाः । पुं । अग्नौ ॥ यथोक्तम् । द्रविणं वलमित्युक्तं धनञ्चद्रविणं ततः । ददातितद्भवानेव द्रविणोदास्ततो भवेति वराहपुराणम् ॥ सान्तः ॥

द्रवीकरणम् । न । अद्रवस्य द्रवकरणे । गलावना इतिभाषा ॥

द्रव्यम् । न । पित्तले ॥ वित्ते ॥ विलेपने ॥ भेषजे ॥ भव्ये ॥ जतुनि ॥ विनये ॥ मद्ये ॥ लिङ्गसङ्ख्यान्विते ॥ गुणानामाश्रये ॥ द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ । ऋतेघृतगुडक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गत इति वैद्यकपरिभाषा ॥ समवायिकारणं द्रव्यमितितार्किकैर्लक्षिते । पृथिव्याद्यौ ॥ तानिच पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसिनवैव ॥ * ॥ रसो गुणस्तथावीर्यं विपाकः शक्तिरेवच पञ्चानांयः समाहारस्तद्द्रव्यमितिकीर्त्यते ॥ इतिभिषग्वराः । पुनः पञ्चविधम् । अत्यन्तकठिनकठिनार्द्रवृत्तुल्यद्रवद्रव्यभेदात् ॥ * ॥ द्रव्याणां गुणवत्तावधिः । गुणहीनं भवेद्वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् । मासद्वयात् तथाचूर्णं लभते हीनवीर्यताम् ॥ हीनत्वं गुटिका लेहौ लभते वत्सरात् परम् । हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिका स्तथा ॥ घृततैलाद्याइतियोग विशेषणम् । चतुर्मासाधिकाः संवत्सरादुपरि चत्वारोमासा अधिका येषुते ॥ घृतमब्दात् परं पक्वं हीनवीर्यत्त्व माप्नुयात् । तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायिगुणाधिकम् ॥ तदपिषोडशमासाभ्यन्तरे पक्वतैलं गुणाधिकं वोद्धव्यम् । ओषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्यावत्सरात् परम् । ओषध्योधान्याद्यः । लघुपाकाः शीघ्रपाकाः । निर्वीर्याः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ॥ त्रि । द्रोर्विकारे ॥ द्रोरिदम् । द्रोर्विकारोवा । द्रव्यञ्चभव्ये इतिसाधु ॥ द्रुरिववा । द्रोर्विकारे द्रो

प्चेति यद्या ॥

द्रव्यकः । त्रि । द्रव्यं हरति वहति आवहति वा । वस्त्रद्रव्याभ्यांठन् कनावित्याहीयः कन् ॥

द्रव्यकल्कः । पुं । वैद्यशास्त्रप्रसिद्धेषु कल्कादिपञ्चसु ॥ द्रव्यकल्कः पञ्चधा-स्यात् कल्कं चूर्णं रस स्तथा । तैल मर्कः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये॥

द्रव्यनिश्चयः । पुं । द्रव्याणां मेषाद्यधिपतिज्ञानेन शुभाशुभनिश्चये ॥ तत्राद्दौ बेशागमप्रदर्शनार्थमाह । ये येषां द्रव्याणा मधिपतयो राशयः समुद्दिष्टाः । मुनिभिः शुभाशुभार्थं नानागमतः प्रवक्ष्यामि ॥ १ ॥ वस्त्राविकक्रुतपानां मसूरगोधूमरालकयवानाम् । स्थलसम्भ वौषधीनां कनकस्यच कीर्त्तितो मेषः ॥ २ ॥ गविवस्त्रकुसुमगोधूमशालियवमहिषसुरभितनयाः स्युः । मिथुनेपिधान्यशारदवल्लीशालूककार्पासाः ॥ ३ ॥ कर्कीणि कोद्रवकदलीदूर्वाफलकन्दपत्रचोचानि । सिंहे तुषधान्यरसाः सिंहादीनांत्वचः सगुडाः ॥४॥ षष्ठे ऽतसीकलायाः कुलत्थगोधूममुद्गनिष्पावाः सप्तमराशौ माषायवगोधूमाः ससर्षपास्चैव ॥ ५ ॥ अष्टमराशावित्तुःसैक्यं लोहा न्यजावि

कञ्चापि । नवमेतु तुरमलवणाम्बराखतिलधान्यमूलानि ॥ ६ ॥ मकरे तरुगुल्माद्यं सैक्षेचुसुवर्णकृष्णलोहानि । कुम्भे सलिलजफलकुसुमरत्नचित्राणि रूपाणि ॥७॥ मीने कपालसम्भवरत्नान्यम्बुद्भवानि वज्राणि । स्नेहाश्च नैकरूपा व्याख्याता मत्स्यजातञ्च ॥ ८ ॥ एतेषां द्रव्याणां शुभाशुभज्ञानार्थमाह । राशेस्तदुदं शार्थायसप्तनवपञ्चमस्थितो ४ । १० । २ । ११ । ७ । ९ । ५ । जीवः । द्येकाद्शदश पञ्चाष्टमेषु २ । ११ । १० । ५ । ८ । शशिजश्च वृद्धिकरः ॥ ९ ॥ षट्सप्तमगो ६ । ७ । हानिं वृद्धिं शुक्रःकरोतिशेषेषु । उपचयसंस्थाः ३ । ६ । ११ । १० । क्रूराःशुभदाःशेषेषु १ । २ । ४ । ५ । ७ । ८ । ९ । १२ । हानिकराः ॥ १० ॥ * ॥ अथ वविशेषमाह । राशेर्यस्य क्रूराः पीडास्थानेषु संस्थिता बलिनः१ तत्रोक्तद्रव्याणां महार्घता दुर्लभत्वञ्च ॥ ॥ ११ ॥ इष्टस्थाने सौम्याबलिनो येषां भवन्ति राशीनाम् । तद्द्रव्याणां वृद्धिः सामर्थ्यं वल्लभत्वञ्च ॥ १२ ॥ गोचर पीडायामपि राशिर्बलिभिः शुभग्रहै र्दृष्टः । पीडां न करोति तथा क्रूरैरेवं विपर्यासः ॥ इति वारा

ष्ठाम् ३९ ऽध्यायः॥

द्रष्ट्रमययज्ञः। पुं। ज्ञाननिष्ठीनेयज्ञे॥ द्रष्ट्रमयः द्रष्ट्रोपलक्षितो ज्ञानभून्यो योयज्ञः ससंसारफलः॥

द्रव्ययज्ञः। त्रि। पूर्त्तदत्ताख्यस्मार्त्तकर्मपरे॥ द्रव्यस्त्यागएव यथाशास्त्रंयज्ञोयस्य॥

द्रष्टव्यः। त्रि। दृश्ये। दर्शनार्हे॥

द्रष्टा। त्रि। विचारकुशले॥ साक्षिचेतने॥ चेतनोऽपिद्रष्टा भवति नाचेतनः॥ दृशेःकर्त्तरि। दृष्टिमति। का त्मनि॥ चक्षुर्जन्यमनोवृत्ति विशिष्टात्मरूपभासिका। दृष्टिरित्युच्यते- द्रष्टादृष्टेः कर्त्तातलौकिकैः॥ पश्यति। दृशिर्७। तृन्॥

द्रष्टृता। स्त्री। शब्दादिविषयप्रकाशतायाम्॥ भावे तल्॥

द्राक्। अ। द्रुते। शीघ्रे। झटित्यर्थे॥ ॥ द्राति। द्राकुत्सायांगतौ। वा०क:।

द्राक्षा। स्त्री। मृद्वीकायाम्। गोस्तन्याम्। मनक्कादाख इतिभाषा॥ द्राक्षा मावे॥ द्राक्षा पक्का सरा शीता च क्षुष्या वृंहिणी गुरुः। स्वादुपाकरसा स्वर्या तुवरा सृष्टमूत्रविट्॥ के छमारुतकृद्वृष्या कफपुष्टिरुचिप्रदा। हन्ति तृष्णाज्वरश्वासवातवातास्नकामलान्॥ कृच्छ्रास्रपित्तस मोहदाहशोषमदात्ययान्। आमा साऽल्पगुणा गुर्वी सैवाम्ला रक्तपित्तकृत्॥ वृष्या स्याद् गोस्तनीद्राक्षा गुर्वीच कफपित्तनुत्। अबीजान्यास्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणैः॥ द्राक्षा पर्वतजा लघ्वी साम्ला श्लेष्माम्लपित्तकृत। द्राक्षापर्वतजा यादृक् तादृशी करमर्द्दिकेतिभावप्रकाशः॥ द्राक्षायाःफलम्। हरीतक्यादिभ्यश्चेतिविकारावयवप्रत्ययस्लुप्॥ यद्वा। द्राङ्क्ष्यते। द्राक्षिकाङ्क्षायाम्। कर्मणि घञ्। आगमशासनमनित्यम्॥ यद्वा। गुरोश्चहलइत्य प्रत्ययः। यवादिगणेपाठान्नलोपः। अतएव द्राक्षामान् इत्यमतोर्वत्वंन भवति। अयवादिभ्यइत्युक्तेः॥

द्राक्षासवः। पुं। माधव्याम्॥ यथा। पीत्वा द्राक्षासवं मिष्टं शूलमादायसत्वामिति॥

द्राघिमा। पुं। दीर्घत्वे। दैर्घ्ये॥ दीर्घस्यभावः। पृथ्७ इमनिच्। प्रियस्थिरेत्यादिनादीर्घस्यद्राघ्यादेशः।

द्राघिष्ठः। त्रि। दीर्घतमे। अतिदीर्घे॥ अतिशयेन दीर्घः। इष्ठन्। प्रियस्थिरेतिसाधुः॥

द्राघीयान्। त्रि। दीर्घतरे॥ अयमनयो रतिशयेन दीर्घः। ईयसुन्। प्रि

यस्थिरेति साधुः ॥

द्राणः । त्रि । सुप्ते ॥ पलायिते ॥ द्रातेः कर्त्तरिक्तः ॥

द्रापः । पुं । पङ्के ॥ आकाशे ॥ कपर्द्दिनि ॥ मूर्खे ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रामिलः । पुं । चाणक्यमुनौ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

द्रावः । पुं । गमने ॥ स्रवणे ॥ अनुतापे ॥ द्रवणम् । द्रुगतौ । घञ् ॥

द्रावकः । पुं । ग्रावप्रभेदे । चन्द्रकान्तमणौ ॥ विदग्धे ॥ चोषके ॥ विटे । चिङ्के ॥ रसभेदे ॥ न । सिक्थके ॥ स्त्री हृद्रोगस्यौषधे ॥ त्रि । हृदयग्राहिणि ॥ द्रवकारके ॥

द्रावककन्दः । पुं । तैलकन्दे ॥

द्रावकरम् । न । श्वेतटङ्कणे ॥

द्रावणम् । न । कतकफले । निर्म्मली इतिभाषा ॥ विद्रावणे ॥ पुं । कामवाणविशेषे ॥

द्राविका । स्त्री । लालायाम् । लाल इतिभाषा ॥

द्राविडः । पुं । द्रविडदेशजे ॥ संख्यान्तरे ॥ वेधमुख्ये । कर्चूरे ॥ स्वनाम्नाप्रसिद्धे देशे ॥ द्राविडाः पञ्च । तेयथा । कर्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुर्जरा राष्ट्रवासिनः । आन्ध्राश्च द्राविडाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः इतिस्कन्दपुराणम् ॥ त्रि । तद्देशजाते ॥ द्रविडेजातः । अण् ॥

द्राविडकः । पुं । द्राविडार्थे ॥ वेधमुख्यके । जिआंचपष्ठी इतिगौड भाषा । कचूर इतिभाषा ॥ न । विड्लवणे ॥ स्वार्थेकन् ॥

द्राविडभूतिकः । पुं । वेधमुख्ये । काल्पके । कचूर इतिप्रसिद्धे ॥

द्राविडी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् ॥ द्रविडेजाता । अण् । ङीप् ॥

द्रावितः । त्रि । द्रवीकृते ॥

द्राव्यः । त्रि । अवश्यङ्गमनीये क्षरणीये अनुतपनीये ॥

द्रिमीतीर्थम् । न । भीमेतीर्थप्रभेदे ॥

द्रुः । पुं । पादपे । वृक्षे ॥ द्रवत्यूर्द्ध्वम् । द्रुगतौ । मित० डुः ॥ वा० कुर्वा ॥ स्त्री । गतौ ॥ शाखायाम् ॥

द्रुकिलिमम् । न । देवदारुवृक्षे ॥ किलति । किलश्वैत्यक्रीडनयोः । बाहुलकात् किमच् । द्रुष्वासौकिलिमश्च ॥

द्रुघणः । पुं । मुद्गरे ॥ लौहमुद्गरे । खड्गधारादीनां मुद्गराकारे लौहमयास्त्रप्रभेदे ॥ द्रुहिणे । ब्रह्मणि ॥ परश्वधे ॥ भूमिचम्पके ॥ द्रुः संसारवृक्षोवा हन्यते ऽनेन । करणे ऽयोविद्रुष्विति क्ते: करणे ऽप् घनादेश·

श्च । पूर्वपदादितिणत्वम् ॥

द्रुणः । पुं । वृश्चिके ॥ भृङ्गे ॥ त्रि । पिशुने ॥ न । चापे ॥ कृपाणे ॥ द्रुणाति । द्रुणहिंसागतिकौटिल्येषु । इगुपधे-तिकः ॥

द्रुणसः । त्रि । दीर्घनासिकायुक्ते ॥

द्रुणाहः । पुं । खड्गपिधाने ॥ इतिशारावली ॥

द्रुणा । स्त्री । ज्यायाम् ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

द्रुणिः । स्त्री । कूर्म्याम् ॥ जलद्रोण्याम् ॥ द्रुणाति । द्रुण० । इगुपधात् किदितीन् ॥

द्रुणी । स्त्री । अम्बुद्रोण्याम् ॥ कच्छप्याम् ॥ कर्णजलौकायाम् ॥ द्रुणेरिन्नन्तात् कृदिकारादक्तिन इति ङीष् ॥ इगुपधेतिके जातेरितिङीषु गौरादित्वाद्वा ॥

द्रुतः । पुं । द्रुमे ॥ न । शीघ्रे । नृत्यविषयकशीघ्रगमने ॥ नृत्यगीतवाद्येषु द्रवन्तिशीघ्रं गच्छन्ति समुदाय-मतिप्रदर्शनार्थं कर्तादयोऽत्र तत् द्रुतम् । अधिकरणेक्तः ॥ शीघ्रलये ॥ त्रि । शीघ्रे ॥ विलीने । जातद्रवीभावेघृतसुवर्णादौ ॥ विद्राणे ॥ पला-यिते ॥ द्रवतिस्म । द्रु० गत्यर्थेतिकर्त्तरिक्तः ॥ द्रूयतेस्मवा । वर्मणिक्तः ॥ शीघ्रार्थे क्रियाविशेषणत्वात् क्स-त्वे वर्त्तमानं क्लीवम् । द्रव्येतुवि-शिष्टम् ॥

द्रुतविलम्बितम् । न । जगती छन्दोभेदे ॥ द्रुतविलम्बित माह नभौभरौ । यथा । तरणिजापुलिने नववल्लवीपरिषदा सह केलिकुतूहलात् । द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं हरि महं हृदयेन सदा वहे ॥ सुन्दरीत्यप्यस्यैवसंज्ञा ॥

द्रुनखः । पुं । कण्टके ॥ द्रोर्वृक्षस्यनखः ॥

द्रुपदः । पुं । चन्द्रवंशीये नृपविशेषे । शिखण्डिधृष्टद्युम्नद्रौपदीनांजनके । पञ्चालदेशाधिपतौ ॥

द्रुपदपुत्रः । पुं । धृष्टद्युम्ने ॥ शिखण्डिनि ॥

द्रुपदपुत्री । स्त्री । द्रौपद्याम् ॥

द्रुमः । पुं । महीरुहे । वृक्षे ॥ पारिजाते ॥ कुबेरे ॥ द्रुर्वृक्षःसोऽस्यास्ति जनकतया । यद्वा । समुदायेवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्तइतिन्यायात् द्रुःशाखा स स्यास्ति । द्युद्रुभ्यांमः ॥

द्रुमनखः । पुं । कण्टके ॥ द्रुमस्यनखइव ॥

द्रुमरः । पुं । कण्टके ॥

द्रुमव्याधिः । पुं । लाक्षायाम् ॥

द्रुमशीर्षम् । न । कुट्टिमप्रभेदे ॥ कपिशीर्षं द्रुमशीर्षं तथा चाखेटशीर्षकम् । इतिकुट्टिमभेदाः स्युः शा-ब्दिकैःसमुदाहृताः इति शब्दरत्नाव

स्त्री ॥ द्रुमाग्रे ॥

द्रुमश्रेष्ठः । पुं । तालवृक्षे ॥

द्रुमामयः । पुं । लाक्षायाम् ॥

द्रुमारिः । पुं । गजे । हस्तिनि ॥

द्रुमाश्रयः । पुं । सरटे ॥ त्रि । वृक्षाश्रितमात्र ॥

द्रुमिणी । स्त्री । द्रुमाणां समूहे ॥ खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥

द्रुमेश्वरः । पुं । चन्द्रमसि ॥ इतिहरिवंशः ॥ तालतरौ ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रुमोत्पलः । पुं । कर्णिकारे । कठचम्पा इतिभाषा ॥ द्रुमे उत्पलं तदाकारं पुष्पमस्य ॥

द्रुवयम् । न । पात्रे । चैतवे । मानार्थे परिमाणे ॥ द्रोर्विकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणम् । मानेवयः ॥

द्रुसल्लकः । पुं । पियाले ॥

द्रुषः । पुं । पुत्रे ॥ इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रुहणः । पुं । ब्रह्मणि । सुरज्येष्ठे ॥ इति द्विरूपकोषः ॥

द्रुहिणः । पुं । हरे । प्रजापतौ । ब्रह्मणि ॥ कामक्रोधादिभ्योदुष्टेभ्यो वा द्रुह्यति । द्रुहजिघांसायाम् । बहुलमन्यत्रापीति इनन् । वाहुलकाद्गुणाभावः ॥

द्रुही । स्त्री । दुहितरि ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रूः । पुं । शिरसि । स्वर्णे ॥ द्रवति । द्रुगतौ । क्विब्वचीति क्विब्दीर्घौ ॥

द्रूघणः । पुं । द्रुघणे ॥ इतिद्विरूपकोशः ॥

द्रूणः । पुं । द्रुणे ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रेक्कः । पुं । द्रेक्काणे ॥

द्रेक्काणः । पुं । लग्नविभागे ॥

द्रेक्काणाधिपः । पुं । लग्नविभागाधीशे ॥ स्वपञ्चनवमानां ये राशीनामधिपा ग्रहाः । ते द्रेक्काणाधिपा राशौ द्रेक्काणास्त्रय एवहि ॥

द्रोणः । पुं । द्रोणाचार्ये । पार्थगुरौ । पुराणप्रसिद्धे धनुर्विद्यासम्प्रदायप्रवर्त्तकाचार्यविशेषे ॥ दग्धकाके ॥ वृश्चिके ॥ पर्वतविशेषे ॥ चतुःशतधनुष्परिमिते जलाशये ॥ मेघनायकविशेषे ॥ यथा । चियुते शाकवर्षेतु चतुर्भिःशेषितःक्रमात् । आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥ आवर्त्तो निर्जलोमेघः संवर्त्तश्चवहूदकः । पुष्करोदुष्करजलो द्रोणःसस्यप्रपूरकः ॥ श्वेतवर्णक्षुद्रपुष्पवृक्षविशेषे । घलघसिया इति घलकसिया इतिचगौडभाषा ॥ पुं । न । आढकपरिमाणे ॥ आढकाप चतुष्ट

ये । आढकचतुष्टये ॥ ३२ सेर इति लौकिकमाने । घटे । कलसे । उन्माने । इति वै० प० ॥ खार्याःषोडशांशे ॥ द्रोणस्तु खार्याः खलु षोडशांशः । इति ली० ॥ अष्टाढको भवेद्द्रोण इति केचित् ॥ द्विशतंद्रोण इति कुल्लूकभट्टः ॥ द्रुणति । द्रुण० । पचाद्यच् ॥ द्रवति । द्रु० । छादजूसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्योनिदिति नः ॥

द्रोणकाकः । पुं । दण्डकाके । कृष्णकाके ॥ द्रोणाख्यःकाकः ॥

द्रोणक्षीरा । स्त्री । द्रोणदुघायांगवि ॥ द्रोणपरिमितं क्षीरं मस्याः ॥

द्रोणगन्धिका । स्त्री । रास्नायाम् ॥

द्रोणघा । स्त्री । द्रोणक्षीरायाम् ॥

द्रोणदुग्धा । स्त्री । } द्रोणक्षीरा
द्रोणदुग्धिका । स्त्री । } याम् ॥

द्रोणदुघा । स्त्री । द्रोणमितदुग्धायां गवि । द्रोणक्षीरायाम् ॥ द्रोणं दोग्धि । दुह० । दुहःकप्घश्चेति कप् घश्चान्तादेशः ॥

द्रोणपर्णी । स्त्री । भूमिकन्दल्याम् ॥

द्रोणपुष्पी । स्त्री । गुम्मा इति ख्यातेक्षुपे । कुम्भयोनौ । खर्वपत्रायाम् ॥ द्रोणपुष्पी गुरुः स्वादू रूक्षोष्णा वातपित्तकृत् । सक्षारलवणा स्वादुपाका कट्वीच भेदिनी ॥ कफामकामलाशोथतमकश्वासजन्तुजित् ॥ घलघसिया इति गौडेषु प्रसिद्धेगोशीर्षकवृक्षे ॥ कफार्शःकामलाकृमिशोथमाशिस्त्वमिच्यस्याः गुणाः ॥

द्रोणपुष्पीदलम् । न । गुम्माख्यशाके ॥ द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रूक्षं गुरुच पित्तकृत् । भेदनं कामलाशोथमेहज्वरहरं कटु ॥

द्रोणमाना । स्त्री । द्रोणदुघायाम् ॥

द्रोणमुखम् । न । चतुःशतग्राममध्येमनोहरग्रामे ॥ इतिहारावली ॥

द्रोणा । स्त्री । द्रोणपुष्पिकायाम् ॥

द्रोणाचार्य्यः । पुं । भारद्वाजे । कीर्त्तिभाजि । अश्वत्थामःपितरि । कृपीपतौ । पाण्डवानामस्त्रशिक्षागुरौ ॥ द्रोणश्चासावाचार्यश्च ॥

द्रोणिः । स्त्री । द्रोण्याम् ॥ द्रवति । द्रुगतौ । वह्निश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्योनिदिति निः ॥

द्रोणिका । स्त्री । नीलीवृक्षे ॥

द्रोणी । स्त्री । देशविशेषे ॥ शैलानामन्तरे द्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः ॥ काष्ठाम्बुवाहिन्याम् । काष्ठादिकृतच्छिन्नाग्रनौकाकृत्यम्बुसेचन्याम् ॥ गवादन्याम् ॥ नौकाप्रभेदे ॥ शैलविशेषे ॥ नीलीवृक्षे ॥ नदीविशेषे ॥ शैलयोः सन्धौ ॥ इन्द्रचिर्भिट्याम्-

॥ द्रोणीलवणे ॥ हिङ्गुर्पपरिमाणे । गोण्याम् । १२८ सेर इति भाषा । इति वै प० ॥ काष्ठरचितेऽम्बुपात्रे ॥ यथा । ह्रीवेरपद्मकोशीरचन्दनाम्बुजवारिणा । सम्पूर्णामवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः इति ॥ निम्नस्थ याम्यादृश्यते: शृङ्गकारादित्वात्ङीष् । गौरादित्वाद्वा ॥

द्रोणीदल: । पुं । केतकीपुष्पे ॥

द्रोणीमुखम् । न । द्रोणमुखे ॥ इतिभूरिप्रयोग: ॥

द्रोणीलवणम् । न । उपकर्णाटदेश प्रसिद्धे लवणविशेषे । त्रिकूटलवणे । वाह्निभवे ॥

द्रोमिण: । पुं । चाणक्ये मुनौ । अंगुले ॥

द्रोह: । पुं । जिघांसायाम् । अनिष्टचिन्तने । अपक्रियायाम् ॥ देवद्रोहाद्गुरोर्द्रोह: कोटिकोटिगुणाधिक: इति कूर्मपुराणम् ॥ परजिघांसया शस्त्रग्रहणादौ ॥ छद्मवधे ॥ हिंसातु द्रोहजन्या परेतु हिंसामेवद्रोहंमन्यन्ते ॥

द्रोहचिन्तनम् । न । परानिष्टविभावने । व्यापादे ॥ द्रोहस्यचिन्तनम् । ल्युट् चेति भावे ल्युट् ॥

द्रोहाट: । पुं । गाथाप्रभेदे ॥ मृगलुब्धके ॥ वैडालव्रतिके ॥ इतिमेदिनी ॥

द्रोही । त्रि । द्रोहके । परानिष्टचिन्तके ॥

द्रौणायन: । पुं । अश्वत्थाम्नि ॥ द्रोणस्यापत्यम् । फक् । द्रोणपर्वतेतिसूत्रे अनादिरिहद्रोणशब्दयुक्तो भारतप्रसिद्धेऽनन्तरापत्येऽश्वत्थाम्नि द्रौणायन इति प्रयोगस्तूपचाराद्बोध्य: ॥

द्रौणि: । पुं । अश्वत्थाम्नि ॥ द्रोणस्यापत्यम् । अतइञ् ॥ एकोनविंशतसम्प्राप्ते द्रौणि र्व्यासो भविष्यति ॥

द्रौणिक: । पुं । कटाहे ॥ द्रोणं स्वस्मिन् समावेशयतीत्यर्थात् ॥ त्रि । द्रोणशापक्षेत्रे । द्रोणपरिमितव्रीह्यादिवापयोग्यक्षेत्रे ॥ द्रोणस्यवाप: । तस्य वापइतिठञ् ॥ त्रि । द्रोणम् पचति । सम्भवत्यवहरति पचति इतिठञ् ॥ द्रोणेनक्रीते ॥ निष्कादित्वाट्ठक् ॥

द्रौपदी । स्त्री । कृष्णायाम् । नित्ययौवनायाम् । पाञ्चाल्याम् । याज्ञसेन्याम् । पाण्डवानां स्त्रियाम् ॥ अस्या: पञ्चस्वामित्वे हेतुर्ब्रह्मवैवर्त्ते यथा । राजा ददौ फाल्गुनाय कन्यायाश्च स्वयंवरे । पप्रच्छ मातरं वीरो वस्तु प्राप्तंमयाधुना ॥ तमुवाच स्वयं माता गृहाण भ्रातृभि: सह । शम्भोर्वरेणपूर्वञ्च परश्चमातु राज्ञया ॥ द्रौपद्या: स्वामिनस्तेनहेतुना पञ्चपा-

पत्नी इति ॥ द्रुपदस्यापत्यं स्त्री । अ
ण् । ङीप् ॥

द्रौपदेयः । पुं । प्रतिविन्ध्यादिपञ्चसु
द्रौपदीतनयेषु ॥ द्रौपद्याः अपत्यम्
पुमान् । स्त्री भ्योढक् ॥

द्वन्द्वः । पुं । रोगविशेषे ॥ उभयपदार्थ
प्रधाने समासे । अव्ययीभावतत्पु
रुषबहुव्रीहिसमासभेदानामुभयप-
दार्थसाम्याभावेनापकृष्टत्वात् द्वन्द्व
समासो भगवद्विभूतिः ॥ स द्विधा । इ
तरेतरयोगसमाहारभेदात् ॥ पर
स्परविरुद्धे सम्मानावमानादौ । शी
तोष्णादौ ॥ यथा क्षुत्पिपासे शोक
मोहौ रागद्वेषौ तथैव च । कामक्रो
धप्रभृतयो द्वन्द्वशब्देन वर्णिता इति ॥
न । रहस्ये ॥ कलहे । आहवे ॥ मि
थुने । युग्मे ॥ द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ
इति द्वन्द्वम् । द्वन्द्वं रहस्यमर्यादाव
चनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्य
क्तिष्विति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वप
दस्याम् भावो ऽत्वञ्चोत्तरपदस्य न
पुंसकत्वञ्च निपात्यते एष्वर्थेषु । चा
र्थे द्वन्द्व इति निर्देशात् पुंस्यपि ॥ दुर्गे ॥
यथा । राज्ञो बलं न हि बलं द्वन्द्वमेव-
बलं बलम् । अप्यल्पबलवान् राजा-
स्थिरो द्वन्द्वबलाद्भवेदिति ॥

द्वन्द्वगदः । पुं । रागद्वेषादिरूपे द्वन्द्वरोगे ।

॥ यथा । अहं हरिः सर्वमिदं जनार्द
नो नान्यत्ततः कारणकार्यजातम् ।
ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा
द्वन्द्वगदा भवन्तीति विष्णुपुराणम् ॥

द्वन्द्वचरः । पुं । } चक्रवाके ॥ द्वन्द्वं च
द्वन्द्वचारी । पुं । } रति । चर० । प-
चाद्यच् ॥ ताच्छील्ये णिनिः ॥

द्वन्द्वजः । पुं । द्विदोषजरोगे ॥ अस्य पू
र्वरूपम् । रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृ-
ष्टैर्द्वन्द्वजं विदुरिति । अन्यतराभ्यां
जृम्भानेत्रदाहाभ्यां जृम्भानारुचिभ्यां
नेत्रदाहनारुचिभ्यां वा संसृष्टैरूपैः
श्रमादिभिर्द्वन्द्वजं पूर्वरूपं विदुर्जा-
नीयुः ॥

द्वन्द्वयुक्तिः । पुं । दुर्गविचारग्रन्थे ॥ स
यथा । राज्ञो बलं न हि बलं द्वन्द्व
मेव बलं बलम् । अप्यल्पबलवान्
राजा स्थिरो द्वन्द्वबलाद् भवेत् ॥ त-
थाच । एकः शतं योधयति प्राकार
स्थो धनुर्द्धरः । शतं दशसहस्राणि
तस्माद् दुर्गं विशिष्यते ॥ अकृत्रिमं
कृत्रिमञ्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
यद् दैवसृष्टितं द्वन्द्वं गिरिनद्यादिसं
श्रितम् ॥ अकृत्रिममिदं ज्ञेयं दुर्ल
ङ्घ्यमरिभूभुजाम् । प्राकारपरि
खाद्युसंश्रयं यद् भवेदिह । कृ
त्रिमं नाम विज्ञेयं लङ्घ्यालङ्घ्य

न्तु वैरिणाम् ॥ तत्राकृत्रिमदुर्गयुक्ति र्यथा । अत्यन्तविस्तीर्णगिरा दुरारोहः सकानन: । सजलाश्रयसम्भार भोज्यद्रव्यसमाश्रय:॥ सुखनि:सरणो दुर्ग: पर्वताख्यो महीभुजाम् । नद्यो गभीरविस्तीर्णा स्तुदिंक्षु व्यवस्थिता: ॥ तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदीदुर्ग: स उच्यते । यदन्यत्र चिरकालीनं दुर्लङ्घ्यविपिनादिकम् ॥ तन्मध्यरचिता भूमि र्दुर्गत्वेनो पतिष्ठते । वनदुर्गमितिख्यातं यथा पूर्वं महत्तरम् ॥ * ॥ कृत्रिमदुर्गयुक्तिर्यथा । यस्मिन् राज्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदका: । तस्य मध्ये महीपाल: कृत्रिमं दुर्ग मारभेत् ॥ गर्त्तैरलङ्घ्या विस्तीर्णा गम्भीरा:पूर्णवारय: । दुर्गत्वेन समादिष्टा: परिखा बहुयादस:॥ विशालशालं सुघनं बहुकण्टकिसङ्कटम् । दुर्गत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वनम् ॥ अधोधो वध्यमानोपि कन्दराल्पजलस्रवम् । दुर्गत्वेन समुद्दिष्ट: स दुर्लङ्घ्यो हि भूभुजाम् ॥ सर्वत: परिखां कृत्वा निरन्ध्रोपरिकन्दरम् । तज्जलप्लुतदेशत्वात् जलदुर्गं तदुच्यते ॥ एषा मभावे निजस्य भूप्रदेशस्य दन्धनात् । वर्षासु

प्रवृत्ते वारि जलदुर्गं ततो भवेत् ॥ एतयो रपि संमिश्रात् संमिश्रं दुर्ग माचरेत् । आश्रित्य कृत्रिमं दुर्गं बलवद्वैरिणो दिशि ॥ अन्यत्र कृत्रिमं दुर्गं कृत्वा नरपति र्वसेत् । रथपति र्यदा वैरी स्थलदुर्गं तदाचरेत् ॥ गजाश्वनाथस्ते वैरी जलदुर्गं तदाचरेत् । गिरिदुर्गं नृप: सेवेत् यस्य स्याद् विविधो रिपु: ॥ सर्वोहि विविधो युद्ध: समासा दुपदिश्यते । प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्त एव च ॥ राज्यान्ते सैनिकान् रचेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् । गुप्ते स्त्रीकोषसम्भारं संरक्षे दिति निश्चय: ॥ * ॥ अथ सामान्यतो गुणा: । तथाहि नीतिशास्त्रम् । सप्रवेशापसरणं दुर्ग मुत्तम मुच्यते । अन्यत्र वह्निशालेव न तादृग् वद्व माश्रयेत् ॥ धनुर्दुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च । मनुष्यदुर्गसंसर्गं वनदुर्गञ्च तानि षट् ॥ * ॥ अन्येतु । न दुर्गं दुर्ग मित्याहुर्या दुर्दुर्गं प्रकीर्त्तितम् । योऽदूरान्यं हि यद् दुर्गं स्नतकायसमं हि तत् ॥ * ॥ अथान्यत्रापि । यावत् प्रमाणं नगरं हि राज्ञां ततो भवे दुत्तममध्यमाभ्याम् । चिंशतत दर्द्धाष्टगुणोत्तरेणचिदेशजानां धरि

णीपतीनाम् ॥ गर्गस्तु । यद्दन्यद्दृष्टिविधं द्वन्द्वं प्रोच्यते धरणीभुजाम् । ताभ्यामेवातिरिच्येत मन्त्रद्वन्द्वं विशेषतः ॥ अन्येषु दैवाद् भिन्नेषुमन्त्रद्वन्द्वाज् जयेन् नृपः । मन्त्रद्वन्द्वे हि भिन्ने हि नचान्यत् कार्यकारकम् ॥ भोजस्तु । यद्दैववैरिदुर्लङ्घ्यं विस्तीर्णं विषमञ्च तत् । सप्रवेशापसरणं तद् द्वन्द्वमुत्तमं विदुरिति ॥

द्वन्द्वातीतः । त्रि । द्वन्द्वैरक्षुभितचित्ते ॥ द्वन्द्वानि क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षादीनि अतीतो ऽतिक्रान्तः । समाधिदशायां तेषामस्फुरणात् व्युत्थानदशायां स्फुरणेपि परमानन्दाद्वितीयाकर्त्रभोक्त्रात्मप्रत्ययेन बाधात् तैर्द्वन्द्वै रुपद्रूयमाणोप्यक्षुभितचित्त उच्यते ॥

द्वन्द्वाभयः । पुं । अग्निभयादिजातगृहप्रवेशे ॥ अग्निकृतदाहेन नद्यादिजलप्लावनेन अनवरतवृष्टिपातेन वा क्रुद्धेन राज्ञा पातितत्वेनवा योगृहनाशः स्तद्गृहं यदापुनः सम्पाद्य तस्मिन् यः प्रवेशः सद्वन्द्वाभय इत्युच्यते । अन्वर्थसंज्ञेयम् । शीतोष्णरूपद्वन्द्वात् पुनरुत्थापनेन यदभयं तत् द्वन्द्वाभयं विद्यतेयस्मिन्निति मत्वर्थीयः प्रत्ययः ॥

द्वयम् । न । द्वितये । युग्मे ॥ द्वावयवावस्य । सङ्ख्याया अवयवेतयप् । द्वित्रिभ्यांतयस्यायज्वा ॥

द्वयाग्निः । पुं । पाठिद्रुमे । चित्रके । चीता इतिभाषा ॥

द्वयातिगः । त्रि । रजस्तमोविहीने । विरजस्तमसि । सत्त्वगुणयुक्ते ॥ द्वयमतिगच्छति । गम्लृ० । अन्ये० डः ॥

द्वाःस्थः । पुं । प्रतीहारे ॥ नन्दीश्वरे ॥ द्वारितिष्ठति । ष्ठा० । सुपीतिकः ॥

द्वाःस्थितः । त्रि । दर्शके । द्वारपाले ॥ द्वारितिष्ठतिस्म । ष्ठा० । गत्यर्थाकर्मकेति क्तः ॥

द्वाःस्थितदर्शकः । पुं । } द्वारपाले ।
द्वाःस्थितदर्शी । पुं । } प्रतीहारे ॥

द्वाचत्वारिंशत् । स्त्री । द्विचत्वारिंशति । बेयालीस इतिभाषा ॥

द्वात्रिंशत् । स्त्री । सङ्ख्याविशेषे । बत्तीस इतिभाषा ॥ तत्सङ्ख्येये ॥ द्वौचत्रिंशच्च । द्व्यधिकाः त्रिंशद्वा । द्व्यष्टनः सङ्ख्यायामित्यात्वम् ॥

द्वात्रिंशदक्षरी । स्त्री । ग्रन्थे ॥ इतिवकाण्डशेषः ॥ त्रिद्याविशेषे ॥

द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतः । पुं । महापुरुषे ॥ तल्लक्षणानियथा । रागः सप्तसुषन्तषट्स्वपिशिशोरङ्गेष्वलंतुङ्गता विस्तारस्त्रिषु खर्वता त्रिषु तथागम्भीर

ताबचिषु । दैर्घ्यंपञ्चसु किञ्चपञ्चसु सप्ते सम्प्रेच्यते सूच्मता द्वाचिंशदर लक्षणः कथमसौगोपेषुसम्भाव्यते इतिश्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ सप्तसु नेचान्तपादकरतलताल्वधरो ष्ठजिह्वानखेषु । षट्सु वचःस्कन्धन खनासिकाकटिमुखेषु । चिषुकटिल लाटवक्षःसु । केचित्कटिस्थानेशि रः पठन्ति । चिषु ग्रीवाजङ्घामेहने षु । पुनस्त्रिषु नाभिस्वरसत्त्वेषु । प ञ्चसु नासाभुजनेचहनुजानुषु । पुनः पञ्चसु त्वक्केशरोमदन्ताङ्गुलिपर्वसु ॥ द्वाचिंशदराणि तत्तल्लक्षणेभ्योऽन्येभ्यो पिश्रेष्ठानि लक्षणानि यस्य सः गोपे षु कथमिति भगवदवताराद्विष्वप्ये तादृशत्वाश्रवणादितिभावः । इति श्रीमद्रजेश्वरं प्रतिकस्यचित्सवयसो गोपस्याश्चर्यसूचकंवचनम् ॥

द्वादशः । चि । द्वादशानां पूरणे ॥ तस्य पूरणेडट् ॥

द्वादश । चि । सङ्ख्याप्रभेदे ॥ सङ्ख्ये ये ॥ द्वौचदशच । द्व्यधिकादशेतिवा । द्व्यष्टनद्दत्त्यात्त्वम् ॥

द्वादशकरः । पुं । षडानने । कार्त्तिके ये ॥ वृहस्पतौ ॥ द्वादशकरा अस्य ॥

द्वादशपत्रकम् । न । वामनपुराणोक्ते देवस्य योगविशेषे ॥

द्वादशलोचनः । पुं । कार्त्तिकेये ॥ द्वा दशलोचनान्यस्य ॥

द्वादशांशः । पुं । लग्नद्वादशांशे ॥ मेषा दीनान्तुराशीनां स्वराशे द्वादशांश काः । यथा । मेषे प्रथमद्वादशांशे- कांशोमेषस्य । द्वितीयोवृषस्य । तृती योमिथुनस्य । तथा कर्कसिंहकन्या तुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनानां क्रमादेकैकांशाज्ञेयाः ॥ वृषादिष्वप्ये वं स्वराशिमारभ्यद्वादशांशाज्ञेयाः ॥

द्वादशांशाधिपः । पुं । राशीना मधिपा येच द्वादशांशाधिपास्तुते ॥ ये मेषा दीना मधिपा स्तएव द्वादशांशाधिपा ज्ञेयाः ॥

द्वादशांशुः । पुं । वृहस्पतौ ॥

द्वादशात्मः । पुं । स्कन्दे ॥ वुद्धमुनौ ॥ इ तिहेमचन्द्रः ॥

द्वादशाख्यः । पुं । वुद्धे ॥ इतित्रिकाण्ड शेषः ॥

द्वादशाङ्गः । पुं । धूपविशेषे ॥ यथा । गु ग्गुलुश्चन्दनं पत्रं कुष्ठञ्चागुरुकुङ्कु मम् । जातीकोषञ्चकर्पूरं जटामां सीच वालकम् ॥ त्वगुशीरञ्च धूपो ऽसौद्वादशाङ्गः प्रकीर्त्तितइति ॥

द्वादशाङ्गुलः । पुं । वितस्तौ ॥ द्वादश- अङ्गुलयः प्रमाणमस्य । तद्धितार्थेद्वि गुः । द्विगोर्नित्यमिति मात्रचोलु

क । तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् ॥

द्वादशात्मा । पुं । दिवाकरे ॥ द्वादशआत्मानो मूर्त्तयो यस्य ॥ अर्कवृक्षे ॥

द्वादशायुः । पुं । कुक्कुरे ॥

द्वादशार्च्चिः । पुं । बृहस्पतौ ॥

द्वादशी । स्त्री । तिथिविशेषे ॥ सा च सूर्य्यस्य द्वादशकलाक्रियारूपा । सा च विष्णोस्तिथिः ॥ मार्गशीर्षशुक्लद्वादशी मत्स्यद्वादशी । पौषी कूर्मद्वादशी । माघी वराहद्वा° । फाल्गुनी नृसिंहद्वा° । चैत्री वामन द्वा० । वैशाखी जामदग्न्यद्वा° । ज्यैष्ठी राम द्वा° । आषाढी कृष्णद्वा° । श्रावणी बुद्धद्वादशी । भाद्री कल्किद्वा° । आश्विनी पद्मनाभद्वा० । कार्त्तिकीनारायणद्वादशी ॥ एतासांनाम धरणी व्रतम् ॥ इतिवाराह पुराणम् ॥ द्वादशीजातस्य फलम् । बहुप्रजः सर्वजनानुरागी भूपालमान्य स्वतिथिप्रियः स्यात् । चेद्द्वादशी यस्य जनस्य सूतौ प्रवासशीलो व्यवहारदक्षः ॥

द्वापरः । पुं । संशये । सन्देहे ॥ त्रेतायुगानन्तरयुगे ॥ भाद्रकृष्णत्रयोदश्यांगुरुवारेऽस्योत्पत्तिः ॥ अस्यपरिमाणं यथा । अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगमिति ॥ तद्धर्मा मत्स्यपुराणादौ द्रष्टव्याः ॥ ततोपि द्वापरे प्राप्ते स्मृत्युक्तसुकृतोज्झिते । धर्मार्द्धलोपे मनुजे आधिव्याधिसमाकुले ॥ संहिताद्युपदेशेन त्वयैवोद्धारिता नराइति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे प्रथमोल्लासः ॥ तत्रतारकब्रह्मनाम । हरे मुरारे मधुकैटभारे गोपालगोविन्द मुकुन्द सौरे । यज्ञेश नारायण कृष्ण विष्णो निराश्रयं मां जगदीशरक्षेति ॥ द्वौपरौ प्रकारौ यस्याप सा । सर्व नाम सङ्ख्ययोरिति द्विशब्द स्य पूर्वनिपातः । पृ° आत्वम् ॥ द्वाभ्यां परोवा ॥ द्वापराये ॥

द्वापरायः । पुं । द्यूतक्रीडासाधनीभूतास्य यत्रभागे द्वावङ्कौ भवतस्तस्मिन्भागे ॥ द्वापरनामकोऽयः ॥

द्वामुष्यायणः । पुं । औद्दालकौ । गौतमे ॥

द्वाः । स्त्री । निर्गमने । प्रतीहारे ॥ उपाये ॥ यथा ज्ञानद्वारा भवेन्मुक्तिरिति ॥ द्वारयति । दृवरणे । णिजन्तः । विच् ॥ यद्वा । द्वार्यते । सं. क्विप् ॥

द्वारम् । न । अभ्युपाये ॥ निर्गमने ॥ यथा । गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्यच । न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिके शुभम् ॥ मुखे ॥ वाह्येन्द्रिये रूपनीतं विषयं समनोहङ्कारा बुद्धिर्यस्मात् तद्विषयमवगा

द्रते ऽ ध्यवस्यति तस्माद् वाह्यानी न्द्रियाणि द्वाराणि भवन्ति । द्वारय ति । द्वृ । अच् । द्वार्यते वा ॥

द्वारकः । पुं । द्वारकापुर्याम् ॥ इति श ब्दरत्नावली ॥ रवेःपार्श्वेणान्तरे ॥

द्वारकण्टकः । पुं । कपाटे ॥

द्वारका । स्त्री । द्वारवत्याम् । अब्धि नगर्याम् ॥ सर्व्वतीर्थपराश्रेष्ठा द्वार का बहुपुण्यदा । यस्याः प्रवेशमात्रे ण नराणां जन्मखण्डनम् ॥ दानञ्च द्वारकायाञ्च श्राद्धञ्चदेवपूजनम् । चतुर्गुणञ्चतीर्थानां गङ्गादीनाञ्चभू मिपेति ब्र० वै० पु० ॥

द्वारकेशः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ द्वारकाया ईशः ॥

द्वारताली । स्त्री । द्वारयन्त्रे ॥

द्वारदातु । पुं । वरदातौ । भमीसत्रक्षे ॥ इति भावप्रकाशः ॥

द्वारदुर्गक्रिया । स्त्री । कीलखननअलौ घवनादिभिर्दुर्गमत्वकरणे ॥

द्वारपः । त्रि । प्रतीहारे । द्वास्थे ॥ द्वारंपा ति । पा० । आत इति कः ॥

द्वारपालः । पुं । द्वाररक्षके । प्रतीहारे ॥ द्वारं पालयति । पालरक्षणे । कर्म ण्यण् ॥

द्वारपालकः । पुं । दौवारिके । द्वारपे ॥ स्वार्थे कन् ॥

द्वारपिण्डी । स्त्री । देहल्याम् ॥

द्वारयन्त्रम् । न । द्वारताल्याम् । ताल के । ताला इति भाषा ॥ द्वारस्य द्वा रेवा यन्त्रम् ॥

द्वारवती । स्त्री । अब्धिपुर्याम् । द्वारका याम् ॥ सान्तःकरणायां बुद्धौ ॥ तत्के वलं वाह्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिः अपितु ये अपि अहङ्कारमन सी द्वारे ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधा नम् ॥

द्वारवलिभुक । पुं । वके ॥

द्वारस्थः । पुं । वेत्रिणि । दौवारिके ॥ द्वारेतिष्ठति । स्था० । कः ॥

द्वारावती । स्त्री । वनमालिन्याम् । द्वारि कायाम् ॥ अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरीद्वा रावतीचैव सप्तैतामोक्षदायिकाः ॥ एतास्तुपृथिवीमध्ये न गण्यन्ते क दाचन । पुरीद्वारावती विष्णोः पा ञ्चजन्योपरिस्थिता ॥ मुक्तिदा एताः सर्वास्तु एकत्र गणिताः सुरैः । यानि यानिच क्षेत्राणि काशीप्राप्तिकरा णि पठितिति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥

द्वारि । न । प्रधाने । प्रकृतौ ॥ सान्तः करणा बुद्धिः सर्वं विषय मवगाहते यस्मात् । तस्मात् त्रिविधं करणं द्वा रि द्वाराणिशेषा णीति साङ्ख्याः ॥

द्वारिका। स्त्री। द्वारावत्याम्॥ इ० श्रम०॥

द्वारी। त्रि। द्वारपाले॥ द्वारमस्यास्य। इनिः॥

द्वात्रिंशतिः। स्त्री। द्व्यधिकविंशतौ॥

द्वासप्ततिः। स्त्री। द्विसप्ततौ॥ द्व्यधिकासप्ततिः॥

द्वास्थः। त्रि। प्रतीहारे॥ द्वारितिष्ठति। ष्ठा०। सुपीतिकः। खर्परेशरि वा विसर्गलोपोवक्तव्यः॥

द्वास्थितः। त्रि। द्वारपाले॥ द्वारितिष्ठति। ष्ठा०। गत्यर्थाकर्मकेति क्तः। पाक्षिको विसर्गलोपः॥

द्वास्थितदर्शकः। त्रि। दौवारिके॥

द्वि। त्रि। दो इति भाषाप्रसिद्धायां सङ्ख्यायाम्॥ सङ्ख्येये॥ यथा। द्वौविप्रौ॥

द्विकः। पुं। काके॥ कोके॥ द्वौ कौ वर्णविशेषौ यस्यनाम्नीत्यर्थः॥ द्वितीयके॥ द्वितीयेनरूपेण ग्रहणं ग्रन्थस्य। तावतिथं ग्रहणमितिलुग्वेति कन् पूरणप्रत्ययस्य चवा लुक्। ग्रन्थ एवप्रयोगः॥ न। द्वये॥

द्विककारः। पुं। वायसे। काके॥ द्वौ ककारौ नाम्नियस्य॥

द्विककुत्। पुं। उष्ट्रे॥ इति हेमचन्द्रः॥

द्विगुः। पुं। सङ्ख्यापूर्वे तत्पुरुषावान्तरसमासविशेषे॥ सचत्रिविधः। तद्धितार्थः समाहारः उत्तरपदपरश्चेतिभेदात्। तद्धितार्थोपिद्विविधः। तद्धितप्रत्ययमात्रस्यलजादेर्दर्शनादर्शनाभ्यां विषये इत्येकः। अपत्याद्यर्थयादिकं त्यक्त्वा अजादेस्तद्धितार्थे वाच्ये इत्यपरः। तद्धितार्थविषयो यथा। द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः। पञ्चानां नापितानामपत्यम् पाञ्चनापितिः॥ तद्धितार्थवाच्योयथा। पञ्चभिर्गोभिःक्रीतः पञ्चगुः॥ समाहारो यथा। त्रयाणां सखीनांसमाहारः त्रिसखम्। समाहारे अदन्तानां स्त्रीत्वं पात्रादेस्तुक्लीवत्वम्॥ उत्तरपदपरो यथा। पञ्चगावोधनं यस्यस पञ्चगवधन इत्यादिः॥ इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

द्विगुणः। त्रि। द्वाभ्यां पूरणे। अङ्कद्वयाभ्यांघाते॥ द्वौगुणौ आवृत्तीयस्यसः॥

द्विगुणाकृतम्। त्रि। द्विःकृष्टक्षेत्रे। वारद्वयकृष्टक्षेत्रे॥ द्विगुणं कृतम्। सङ्ख्यायाश्च गुणान्ताया इतिडाच्॥

द्विगुणितः। त्रि। द्विरावृत्तकृते॥

द्विजः। पुं। ब्राह्मणे॥ क्षत्रिये॥ वैश्ये॥ जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेनच। एभिर्युक्तोहि य स्तिष्ठे न्नित्यं स द्विजउच्यते॥ नजाति र्नकुलं राजन् नस्वाध्यायः श्रुतंनच। का

रणानि द्विजत्वस्य हन्त मेवतु कारणम् ॥ इतिवह्नि पुराणे वशिष्ठ वाक्यम् ॥ दन्ते ॥ अण्डजे ॥ द्विर्जायते । जनी° । अन्येष्वपीतिडः ॥ तुम्बुरुवृक्षे ॥

द्विजकुत्सितः । पुं । श्लेष्मातकवृक्षे । श्लेष्मातके ॥ द्विजैः कुत्सितः ॥

द्विजदासः । पुं । शूद्रे ॥ षि । द्विजानां दासे ॥

द्विजदेवः । पुं । ब्राह्मणे ॥ द्विजेषु देव इव ॥ न्यूषा ॥ इति श्रीधरस्वामी ॥

द्विजन्मा । पुं । विप्रे ॥ दशने ॥ द्वेजन्मनी अस्य ॥ ब्राह्मणादित्रये ॥ खगे ॥

द्विजपतिः । पुं । चन्द्रे ॥ द्विजानांपतिः ॥

द्विजप्रपा । स्त्री । पक्षिणां जलपानार्थं विहितकूपाद्यन्तिकखाते । तत्ते । आलवाले ॥ द्विजानां प्रपा ॥

द्विजप्रिया । स्त्री । सोमलतायाम् ॥ त्रि । द्विजस्यप्रियवस्तुनि ॥

द्विजबन्धुः । पुं । त्रैवर्णिकाधमे ॥ द्विजा बन्धवोयस्य सः ॥

द्विजब्रुवः । पुं । जातिमात्रोपजीविनि ब्राह्मणे । ब्राह्मणब्रुवे ॥

द्विजराजः । पुं । चन्द्रे ॥ अनन्ते ॥ गरुडे ॥ द्विजानांराजा । राजाहः सखिभ्यष्टच् ॥ कर्पूरे ॥

द्विजलिङ्गी । पुं । क्षत्रिये ॥ त्रि । विप्रचिह्नधारिणि ॥

द्विजवरः । पुं । द्विजोत्तमे ॥ द्विजेषु द्विजानांवा मध्ये वरः ॥ चतुष्कलस्य पञ्चमे (IIII) पर्याये ॥

द्विजवर्य्यः । पुं । विप्रश्रेष्ठे ॥

द्विजव्रणः । पुं । दन्तार्वुदे ॥

द्विजशप्तः । पुं । राजमाषे । वरवटी इतिगौडभाषा प्रसिद्धे ॥ त्रि । द्विजैः शप्ते ॥

द्विजसेवकः । पुं । शूद्रे ॥ त्रि । द्विजानां सेवाकर्त्तरि ॥

द्विजा । स्त्री । भार्ग्याम् ॥ हरेणौ । रेणुकानामगन्धद्रव्ये ॥ टाप् ॥

द्विजाङ्गी । स्त्री । कटुकायाम् ॥

द्विजातिः । पुं । विप्रे ॥ वेदाध्ययनादितुल्यधर्मत्वाद् ब्राह्मणादित्रिके ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य स्त्रयोवर्णाद्विजातयः । चतुर्थएकजातिस्तु शूद्रो नास्तितु पञ्चम इतिमनुः ॥ शूद्राद्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हतीतिस्मृतिः ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य सः ॥ मातुरग्रेधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने इत्युक्तेः ॥ पक्षिसर्पाद्यण्डजेषु ॥

द्विजायनी । स्त्री । यज्ञोपवीते ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

द्विजालयः । पुं । कोटरे ॥ द्विजानां गृहे ॥

द्विजावलिः । स्त्री । दन्तपङ्क्तौ ॥

द्विजिह्वः । पुं । सर्पे ॥ त्रि । खले ॥ द्वे जिह्वेयस्यसः ॥ चौरे ॥

द्विजोत्तमः । पुं । ब्राह्मणे ॥

द्विट्सेवी । त्रि । शत्रुसेविनि ॥

द्वितयम् । न । युग्मे । द्वये ॥ द्वाववयवौ अस्य । सङ्ख्याया अवयवेतयप् ॥

द्वितयी । स्त्री । युग्मायाम् ॥ टिड्ढेङीप्

द्वितीयः । त्रि । द्वयोः पूरणे । द्विपूरके ॥ द्वयोः पूरणः । द्वेस्तीयः ॥ द्वितीयेभागे ॥ पूरणाद्भागेतीयादन् ॥ पुं । पुत्रे ॥

द्वितीयकः । पुं । ज्वरविशेषे ॥ द्वितीये अह्नि भवः । कालप्रयोजना द्रोग इतिकन् ॥ द्विके ॥ द्वितीयेनरूपेण ग्रहणम् । तावतिथं ग्रहणमितिलुग्वेतिकन् ॥

द्वितीया । स्त्री । तिथिप्रभेदे । चन्द्रमसोद्वितीयकलाक्रियारूपायाम् ॥ सा अश्विनीकुमारयोर्जन्मतिथिः ॥ अत्रजातस्य फलम् । निखिलगुणगभीरोदानशीलो दयालुः स्वकुलकुमुदचन्द्रः स्वच्छचित्तोतिशूरः । निजभुजवलगर्वाच्छादितारातिवर्गो भवतिविपुलकीर्त्तिर्योद्वितीयाप्रसूतः ॥ अनध्यायद्वितीया यथा । प्रे कोचैचा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षेगरेतथा । याच कोजागरेजाते चैत्रावल्याःपरेपिया ॥ चातुर्मास्येसमाप्तेच द्वितीया या भवेत्तिथिः । परास्वेतास्वनध्यायःपुराणैःपरिकीर्त्तितः ॥ पक्षयोर्माघमासस्यद्वितीयांपरिवर्जयेदिति ॥ सप्तधर्मिण्याम् । पत्न्याम् ॥ अमन्त्रौट् ग्रस् इतितिके ॥ टाप् ॥

द्वितीयाकृतम् । त्रि । द्विगुणाकृते । वारद्वयकृष्टे क्षेत्रे ॥ द्वितीयं कृतम् । कृञोद्वितीयेतिडाच् ॥

द्वितीयाभा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् ॥

द्विदन् । त्रि । दन्तद्वययुक्तेपशौ ॥ द्वौदन्तावस्य । वयसिदन्तस्यदतृ ॥

द्विदाम्नी । स्त्री । रज्जुद्वययुक्तायांगवि ॥

द्विदेहः । पुं । श्रीगणेशे । विनायके ॥ द्वाभ्यांदेहोऽस्य ॥

द्विदैवः । पुं । विशाखानक्षत्रे ॥

द्विद्वादशम् । न । योगविशेषे ॥ कन्याया द्वादशेभर्त्ता भर्त्तुः कन्या द्वितीयगा । द्विद्वादशं विजानीया द्वर्जितं त्रिदशैरपि ॥

द्विधा । अ । द्विप्रकारे ॥

द्विधागतिः । पुं । कुम्भीरे ॥ त्रि । द्विप्रकारगतिविशिष्टे ॥

द्विधातुः । पुं । गजानने । हेरम्बे ॥ न । धातुद्वये ॥

द्विधात्मकम् । न । जातीकोषे । जाय फल इतिभाषा ॥

द्विधालेख्यः । पुं । छिन्नालहचे ॥ त्रि । द्विप्रकारलेखनीये ॥

द्विनग्नकः । पुं । दुश्चर्मणि ॥

द्विपः । पुं । इभे । हस्तिनि ॥ द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबति । पा० । सुपी-तियोगविभागात्कः ॥ नागकेशरे ॥

द्विपग्राहः । पुं । हस्तिवन्धके ॥

द्विपथम् । न । चारुपथे । पथद्वये ॥ द्वयोः पथोः समाहारः । तद्धितार्थेति समासः । ऋक्पूरितिसमासान्तो ऽच् ॥

द्विपदः । पुं । मनुजे ॥ देवे ॥ पक्षिणि ॥ राक्षसे ॥ यथा । द्विपदेपिचतुर्भेदा स्त्वदेवपक्षिराक्षसाः ॥ द्विपदाख्ये ॥

द्विपदराशिः । पुं । द्विपदाख्ये ॥

द्विपदा । स्त्री । ऋग्विशेषे ॥ द्वौपादावस्याः । सङ्ख्यासु पूर्वस्येति पादस्यान्त्यलोपः । टाबृचीतिटापि पादःपत् ॥

द्विपदाख्यः । पुं । द्विपदराशौ ॥ मिथुन तुलाघटकन्या द्विपदाख्या श्चापपूर्व भागश्च ॥

द्विपदी । स्त्री । मात्रावृत्तान्तरे ॥ आदौ षट्कलसङ्गतमेतत् तदनु पञ्चचतुष्कलम् । गुर्वन्तं द्विपदी भवतीह-विंशत्यष्टकलंदलम् ॥ यथा । यथा मपिमयिविनिवेशितविशालिनि मधुकरमदविमोचने । विषमायुधविषमायुधशासनविकले सुमुखिलोचने ॥ द्वौपादावस्याः । सङ्ख्यासुपूर्वस्येतिपादस्यान्त्यलोपः । पादोन्यतरस्यामितिङीपिभत्वात् पादःपत् ॥

द्विपमदः । पुं । हस्तिमदे ॥

द्विपरार्द्धावसानम् । न । परान्तकाले ॥ द्वितीयस्यपरार्द्धस्य अवसानम् ॥

द्विपर्णी । स्त्री । वनकोल्याम् ॥ माषपर्णीपृश्निपर्ण्योः ॥ त्रि । पर्णद्वययुक्ते ॥

द्विपात् । त्रि । पादद्वययुक्ते ॥ द्वौपादौ यस्य ॥

द्विपाद्यम् । न । द्विगुणदण्डे ॥ द्वौपादौ परिमाणमस्य । पणपादमाषशताद्यत् । इह पादः पदितिन । यस्येतिलोपस्यस्थानिवत्त्वात् । पद्यतदर्थे इत्यपि न । प्राण्यङ्गार्थस्य वतग्रहणात् ॥

द्विपायी । पुं । हस्तिनि । गजे ॥

द्विपुटः । पुं । सुगन्धिश्वेतपुष्पे । दूडा इति पर्वतीय भाषा प्रसिद्धे ॥

द्विपृष्ठः । पुं । राजप्रभेदे । ब्रह्मसम्भवे ॥

द्विमातृकः । पुं । गणेशे ॥

द्विमुखः । पुं । राजसर्पे ॥ त्रि । मुखद्वययुक्ते ॥ द्वौमुखौयस्य ॥

द्विमुखा । स्त्री । जलौकायाम् । गडुआ गाडूजारी वधनी इत्यादि भाषा ॥

अशीकायाम् ॥ द्वौ मुखौ यस्याः ॥

द्विमुखाहिः । पुं । सर्पभुजि । राजसर्पे ॥ द्विमुखश्चासावहिश्च ॥

द्विमुखोरगः । पुं । राजसर्पे ॥

द्विमूर्द्धः । त्रि । मस्तकद्वययुक्ते असुरविशेषे ॥ द्वौ मूर्द्धानौ यस्य । द्वित्रिभ्यांष मूर्द्ध्नः इति षः ॥

द्विमूर्द्धा । पुं । असुरविशेषे ॥

द्विरः । पुं । भ्रमरे ॥ द्वौ रौ नाम्नि यस्य ॥

द्विरदः । पुं । गजे । हस्तिनि ॥ द्वौ रदौ यस्य ॥ स्त्रियां टापि द्विरदा ॥

द्विरदान्तकः । पुं । सिंहे ॥

द्विरशनम् । न । वारद्वयभोजने ॥ मुनिभि द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनिच तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः इतितिथ्यादितत्त्वम् ॥

द्विरसनः । पुं । सर्पे ॥ द्वे रसने यस्य सः ॥

द्विरागमनम् । न । वधूप्रवेशानन्तरं परावृत्त्या पितृगृहप्राप्ताया वध्वाः पुनर्भर्त्तृगृहप्रवेशे ॥ तदुक्तम् । दत्ते पाणिग्रहे गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति । पुनरागमनं वध्वा स्तद्विरागमनं विदुरिति ॥

द्विरापः । पुं । हस्तिनि ॥ इतिशब्दमाला ॥

द्विराषाढः । पुं । मिथुनस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासद्वये ॥ स चाषाढमलमासे भवति । यथा । मिथुनस्थो यदाभानु रमावास्याद्वयं स्पृशेत् । द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥ अपिच । माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा । द्विराषाढः स विज्ञेयः शेतेतु श्रावणेऽच्युत इति मलमासतत्त्वम् ॥

द्विरुक्तः । त्रि । विषादादिना द्विवारमुच्चारिते ॥ विषादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्येऽवधारणे । प्रसादने सम्भ्रमेऽपि द्विस्त्रिरुक्तं न दुष्यतीति ॥

द्विरुक्तिः । स्त्री । द्विवारकथने ॥

द्विरूढा । स्त्री । पुनर्भ्वाम् । द्विवारविवाहितायाम् ॥

द्विरूपः । पुं । कोपविशेषे ॥ द्वे रूपे यस्मिन्नः ॥ त्रि । रूपद्वयविशिष्टे ॥

द्विरेफः । पुं । भ्रमरे ॥ त्रि । वर्वरे ॥ द्वौ रेफौ नाम्नि यस्य ॥

द्विवचनम् । न । येनपदेन द्वावर्थावुच्येते तस्मिन् ॥ द्वयोरर्थयोर्वचनम् । वचेः करणेल्युट् । कर्मणिषष्ठ्या समासः ॥

द्विवर्षा । स्त्री । द्विहायन्याम् ॥ द्वेवर्षे वयः प्रमाणमस्याः । आर्षीयष्ठक् । अस्य लुगितिलुक् ॥

द्विवर्षिका । स्त्री । द्विवर्षायाङ्गवि ॥

द्वेवर्षे वयो यस्याः सा द्विवर्षा। द्विवर्षैव। स्वार्थकः। प्रत्ययस्थादितीत्वम्॥

द्विवार्षिकः। त्रि। द्विवर्षभवे॥

द्विवाहिका। स्त्री। दोलायाम्॥

द्विविदः। पुं। वानरविशेषे॥ यो बलरामेण हतः॥ समुद्रस्योत्तरेतीरे द्विविदोनाम वानरः। ऐकाहिकज्वरं हन्ति तस्य नामानुकीर्त्तनात्॥

द्विवेशरा। स्त्री। लघुरथे। लघ्वन्राम्॥

द्विशफः। पुं। द्विखुरेपशौ॥ यथा। गौरजोमहिषः कृष्णः शूकरोगवयोरुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्चसप्तमः॥ इति श्रीभागवतम्॥

द्विश॰। अ। द्वयोर्द्वयोः॥ द्वौ द्वौददातीतिद्विशः। संख्यैकवचनाच्चवीप्सायामितिशस्॥

द्विट्। पुं। शत्रौ॥ त्रि। द्वेष्टरि॥ द्वेष्टि। द्विष अप्रीतौ। क्विप्॥

द्विषन्। त्रि। शत्रौ॥ द्वेष्टि। द्विष॰। द्विषोऽमित्रे इति शतृ॥

द्विषन्तपः। त्रि। शत्रुतापने॥ द्विषन्तं तापयति। तप॰। णिजन्तः। द्विषत्परयोस्तापेरितिखच्। खचिह्रस्वः। मुम्॥

द्विष्टः। त्रि। द्वेषविषये॥

द्विष्ठः। त्रि। उभयस्थे॥ संयोगस्तुद्विष्ठतयेति जगदीशः॥ द्वयोस्तिष्ठति। ष्ठा॰। कः॥

द्वि॰। त्रि। क्रियाद्वयगणने॥ यथा। द्विः शरंनाभिसन्धत्ते द्विःस्थापयति नाश्रितान्। द्विर्ददातिनचार्थिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषत इति॥ द्विवारमित्यर्थे द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्॥

द्विसप्ततिः। स्त्री। द्व्यधिकसप्तत्याम्॥

द्विसहस्राक्षः। पुं। अनन्ते। नागराजे॥

द्विसीत्यम्। त्रि। द्विगुणाकृते। द्विवारं कृष्टेक्षेत्रे॥ द्विवारं सीतया सम्मितम्। नौवयोधर्मेत्यादिनायत्॥

द्विस्विन्नान्नम्। न। सिद्धतण्डुले। उसनाचाउर इतिभाषा॥ द्विः स्विन्नमन्नं पृथुकं शुद्धदेशविशेषके। नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणेचनिवेदने॥ अभक्ष्यं तद्यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम्। ताम्बूलञ्चयथा ब्रह्मन् तथैते वस्तुनी ध्रुवमिति ब्र॰ वै॰ ब्रह्मखण्डम्॥

द्विहा। पुं। गजे। हस्तिनि॥ नान्तः॥ इतिशब्दरत्नावली॥

द्विहल्यम्। त्रि। द्विसीत्ये। द्विगुणाकृते॥ द्विवारं हलेन कृष्टम्। मतजनहलादितियत्॥

द्विहायनी। स्त्री। द्विवर्षायाङ्गवि॥ द्वौहायनौ यस्याः। दामहायनान्ता

चेति ङीप् ॥

द्विहृदया । स्त्री । दोहदिन्याम् ॥ स्व-हृदयेन गर्भहृदयेनच द्विहृदयागर्भिणी भवति ॥

द्वीन्द्रियग्राह्यः । पुं । इन्द्रियद्वयग्रहणीयेगुणे ॥ सतुसङ्ख्यादिससद्रवत्वस्नेहरूपः । यथा । सङ्ख्यादि रपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एवच । एतेतु द्वीन्द्रियग्राह्या अथस्पर्शान्तशब्दकाः ॥ इति भाषापरिच्छेदः ॥ द्वीन्द्रियग्राह्याः ॥ चाक्षुषप्रत्यक्षत्वाचप्रत्यक्षयो र्विषया इत्यर्थः ॥

द्वीपः । पुं । न । जलमध्यस्थस्थले । अन्तरीपे ॥ पुराणादिप्रसिद्धेषु ससमु ॥ तेचयथा । जम्बूशाककुशक्रौञ्चशाल्मगोमेदपुष्कराः । लक्षादिद्विगुणा द्वीपाः क्षाराद्यब्धिभिरावृताः ॥ द्विर्गता आपोऽत्र । ऋक्पूरित्यः समासान्तः । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योपईत् इत्यपईत् ॥ भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्यवर्य्याः । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥ शाकं ततः शाल्मल मत्रकौशं क्रौञ्चञ्च गोमेदकपुष्करेच । द्वयोर्द्वयो रन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति ॥ इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

द्वीपकर्पूरजः । पुं । चीनकर्पूरे ॥

द्वीपखर्ज्जूरम् । न । }
द्वीपजम् । न । } महापारेवते ॥

द्वीपवान् । पुं । नदे ॥ अब्धौ ॥ द्वीपमस्त्यस्य । मतुप् ॥

द्वीपवती । स्त्री । भूमौ ॥ नद्याम् ॥ द्वीपमस्त्यस्याम् । मतुप् । ङीप् ॥

द्वीपशत्रुः । पुं । शतावर्य्याम् ॥

द्वीपान्तरवचा । स्त्री । चोपचीनी इति भाषा प्रसिद्धे द्रव्ये ॥

द्वीपिका । स्त्री । शतावर्य्याम् ॥

द्वीपी । पुं । व्याघ्रे । वघेरा इतिभाषा ॥ चित्रके । चीता इतिभाषा । द्वावर्णावीयते । ईङ् गतौ । बा० पः । द्वीपं चर्मास्त्यस्य । अतइनिठनावितीनिः ॥

द्वीपिनखः । पुं । व्याघ्रनखे ॥

द्वीपिशत्रुः । पुं । शतमूल्याम् ॥

द्वीशः । पुं । विशाखानक्षत्रे ॥ द्वौ इन्द्राग्नी ईशौयस्य सः ॥

द्वेधा । अ । द्विप्रकारे ॥ सङ्ख्याया विधार्थे धा । एधाच्चेतितस्य एधाजादेशः ॥ वेधा द्वेधा भ्रमं चक्रे कान्तासु कनकेषुच । तासु तेष्वऽप्यऽनासक्तः साक्षाद्भर्गो नराकृतिः ॥

द्वेषः । पुं । शत्रुतायाम् । द्वेषणे । वैरे । विरोधे । दुःखसाधने विद्यमाने

द्वेषः

किमपि दुःखं मे माभूदिति विपर्य्ययविशेषे तामिस्त्रे ॥ स चाष्टादशविधस्तामिस्त्रे द्रष्टव्यः ॥ दुःखमनुशेते कश्चिद्वृत्तिविशेषस्तमोनुगतरजःपरिणामः । ईदृशं सर्वं सर्वदा मे माभूदिति । तच्च शत्रुव्याघ्रादिषु सत्सुन निवारयितुं शक्यम् । न च सर्वे ते दुःखहेतवो हन्तुं शक्यन्ते अतः सद्वेषः सदा हृदयं दहति । यदा तु स्वस्येव परेषां सर्वेषामपि दुःखं माभूदिति करुणां दुःखिषु भावयेत् तदा वैर्यादिद्वेषनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति । यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदितां भावयेत् तदा तद्वासनाभावात् स्वयमेवाप्रमत्तो ऽशुक्लाकृष्णे पुण्ये प्रवर्त्तते । तथा पापपुरुषेषूपेक्षां भावयन् स्वयमपि तद्वासनाभावात् पापान्निवर्त्तते । ततश्च पुण्याकरणपापकरणनिमित्तस्य पश्चात्तापस्याभावे चित्तं प्रसीदति । एवं सुखिषु मैत्रीं भावयतो न केवलं रागो निवर्त्तते किन्त्वसूयेर्ष्यादयोऽपि निवर्त्तन्ते । तथा दुःखिषु करुणां भावयतः शत्रुवधादिकरो द्वेषो यदा निवर्त्तते तदा दुःखि प्रतियोगिकत्वसुखित्वप्रयुक्ता दर्पोऽपि निवर्त्तते ॥ एवं दोषान्तरनिवृत्तिरप्यूहनीया ॥

द्वेषणम्

दुःखं तत्साधनेच इदं मे माभूदिति-स्पृहाविरोधिनी चित्तवृत्तिः क्रोध इति ईर्ष्येति चोच्यते द्वेषणम् । द्विष० । घञ् ॥ * ॥ द्वेषश्चात्मनो विशेषगुण इति सि० मु० ॥ द्वेषप्रवर्त्तित्वनिषेधो यथा । इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ । इति भगवद्गीता ॥ अस्यकारणं द्विष्टसाधनताज्ञानम् । इति भाषा प० ॥

द्वेषणः । त्रि । शत्रौ ॥ द्वेषशीलः । क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेति युच् ॥ न । द्वेषे ॥

द्वेषपक्षः । पुं । क्रोधेर्ष्यासूयाद्रोहामर्षाभिमानेषु ॥ द्वेषस्य पक्षः ॥

द्वेषी । त्रि । वैरिणि । शत्रौ ॥ द्वेष्टि तच्छीलः । द्विष० । सम्पृचेतिघिनुण् ॥

द्वेष्टा । त्रि । विद्वेषकर्त्तरि ॥

द्वेष्यः । त्रि । द्वेषविषये । द्वेषकर्मणि स्वकृतापकारमपेक्ष्यापकारकर्त्तरि ॥ अधिगते ॥ द्वेष्टुमर्हः ॥ यत् ॥

द्वै । अ । वितर्के ॥

द्वैगुणिकः । त्रि । वार्द्धुषौ । वृद्ध्याजीवे ॥ द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणम् । तत्प्रयच्छति द्विगुणं ग्रहीतुमेकं गुणं ददाति । प्रयच्छतिगर्ह्यमितिठक् ॥

द्वैतम् । न । युगले । द्वये । द्वैधीभावे ॥ द्विधा इतंद्वीतम् । तस्यभावः । युवा दिस्वादण् स्वार्थेवा ॥ द्वैताद्वैतयोःप्र माणभूतवेदप्रतिपाद्यत्वात् कस्यस त्यत्वं कस्यासत्यत्वमित्याऽकांक्षा यामाहुराचार्याः ॥ अद्वैतमेवसत्यं तस्मिन् द्वैतं न सत्यमध्यस्तम् । र जतमिव शुक्तिकायां मृगतृष्णाया-मिवोदकस्फुरणम् ॥ आरोपितंय दिष्टाद्द्वैतंवस्त्ववस्तुनि द्वैते । युक्तं नैव तदा स्यात् सत्येध्यासो भवत्य सत्यानाम् ॥ यद्यारोपणमुभयो स्त ह्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावः । आरो पणं न शून्ये तस्माद्द्वैतसत्यता ग्रा ह्या ॥ प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्या प्र-तिपादनीयमद्वैतम् । द्वैतं नप्रतिपा द्यं तस्य स्वयमेवलोकसिद्धत्वादिति ॥ प्रपञ्चोयदि विद्येतनिवर्त्तेतनसंश यः । मायामात्रमिदंद्वैतमद्वैतंपरमा र्थत इति ॥

द्वैतवनम् । न । शोकमोहादिरहिते तपोवने ॥ द्वे इते गतेयस्मात् तद्वी तम् । द्वीतमेव द्वैतम् । तच्चतद्वनञ्च ॥

द्वैतवादी । त्रि । जीवेश्वरयोर्भेदवादि नि । ईश्वरातिरिक्तजीववक्तरि ॥ त स्यमतं यथा । परमात्मनो जीवात्मा पृथक् तन्मध्ये केषाञ्चिन्मते प्रकृति रतिरिक्ता केषाञ्चिन्मतेप्रकृतिरदृष्ट मात्रे पर्यवसिता एवंजीवस्य पृथक् । अत्रप्रमाणम् । जन्मकर्ममरणानां प्रतिनियमा दयुगपत् प्रवृत्तेश्च । पु रुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवे तिसाङ्ख्यार्या ॥ अस्यार्थः । पु रुषबहुत्वं सिद्धम् । कस्मात् । जन्म मरणकरणानां प्रतिनियमात् नि कायविशिष्टाभिरपूर्वाभि र्देहेन्द्रिय बुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म नतु पुरुषस्य परिणामस्तस्या-परिणामित्वात् । तेषामेवच देहा दीना मुपात्तानां परित्यागो मर णम् नत्वात्मनोपिनाशस्तस्य कूटस्थ नित्यत्वात् । करणानि बुद्ध्यादीनि त्रयोदश । तेषां जन्ममरणकरणाना म् प्रतिनियमोव्यवस्था । साखल्विं सर्वशरीरेष्वेकस्मिन् पुरुषे नोपप-द्यते । तदाखल्वेकस्मिन् जायमाने सर्वेजायेरन् म्रियमाणेवा म्रियेरन्-। अन्धादौ चैकस्मिन् सर्वे एवान्धाः एकस्मिन् विचित्रे सर्वएव विचित्राः स्युरित्यव्यवस्था प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेदे तु भवति व्यवस्था । नचैकस्यापि पु रुषस्य देहोपधानभेदाद् व्यवस्थेति युक्तम् । पाण्यिस्तनाद्युपधानभेदेना पिजन्ममरणादिव्यवस्थासम्भवात् ।

नहि पाणौ कृत्ते जाते वा स्तनादौ स्त्र्यवयवे युवतिर्जाता मृता वा भवतीति। इतश्च प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेद इत्याह। अयुगपत् प्रवृत्तेश्चेति। प्रवृत्तिश्च प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकरणवर्त्तिनी तथापि पुरुष उपचर्य्यते। तथा च तस्मिन्नेकशरीरे प्रयतमाने स एव सर्वशरीरेष्वेक इति सर्वत्र प्रयतेत। ततश्च सर्वाण्येव शरीराणि युगपच्चालयेत्। नानात्वे तु नायं दोष इति। इतश्च पुरुषभेद इत्याह। त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेति। एवकारो भिन्नक्रमः सिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। सिद्धमेव नासिद्धम्। त्रयो गुणास्त्रैगुण्यम्। तस्य विपर्ययोऽन्यथाभावः। केचित् खलु सत्त्वनिकायाः सत्त्वबहुलाः यथोर्द्ध्वस्रोतसः। केचिद् रजोबहुलाः यथा मनुष्याः। केचित् तमोबहुलाः यथा तिर्य्यग्योनयः। सोऽयमीदृशस्त्रैगुण्यविपर्ययोऽन्यथाभावस्तेषु तेषु सत्त्वनिकायेषु न भवेत् यद्येकः पुरुषः स्यात्। भेदे त्वयमदोष इति॥*॥ तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव। जीवः प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्चेति गौतममतम्॥ इह ब्रह्मणो जीवेतरत्वप्रतिपादनात् तयोरद्वैतं नाभिमतम्॥ नेतरो

ऽनुपपत्तेः।१।१।१६। भेदव्यपदेशाच्च।१।१।१७। मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्।१।३।२। आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्।१।३।४१। भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च।४।४।२१। इति सूत्रैर्मोक्षेऽपि तयोर्द्वैतनिरूपणाच्च। इति गोविन्दभाष्यमतम्॥ यतो द्वैतमते युक्तिरेव प्रमाणं युक्त्यायत् फलितदेव सर्वाध्यात्मविद्याप्रतिपादकश्रुतीनां तात्पर्यमिति रामानुजमतञ्च॥*॥ सूत्रार्थस्तु। इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीवो नानन्दमयः। कस्मात् स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चेति विजगदर्थेक्षणानुपपत्तेः सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते॥*॥ रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति श्रुतौ प्राप्यप्रापकत्वभेदोक्तेर्न जीव आनन्दमयः॥*॥ अथ मर्त्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते इति मुक्तानामुपसृप्यत्वस्य प्राप्यत्वस्योक्तेः॥*॥ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिते त्यादौ भूताकाश इति चेन्न। ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेत्यत्र। ते नामरूपे यदन्तरा यतो भिन्ने इति नामाद्युक्तः प्रातिगगनरूपार्थभिन्नत्वेन। आदिमाब्रह्मत्वेनाकाशस्य व्यपदे

यात् ॥ * ॥ एत मानन्दमय मात्मा न मनुविश्य नजायते नम्रियते न ह्रसते नवर्द्धते यथाकामं चरति यथा कामंपिवति यथाकामं रमते इति भो गमात्रेणेश्वरसाम्यलिङ्गात् जीवस्य जगत्कृतिः। चकारादश्रुतत्वात् जगद्व्यापारार्थोपास्त्यभावादिति ॥ * ॥ विकल्पोविनिवर्त्तेत कल्पितोयदिकेनचित्। उपदेशादयं वादोज्ञाते द्वैतं न विन्द्यते इत्यागमविदः ॥

द्वैती। त्रि। भेदवादिनि ॥ कपिलकाणादबुद्धार्हतादिदृष्ट्यनुसारिणि ॥ यथा। स्वसिद्धान्तव्यवस्थासुद्वैतिनोनिश्चिता दृढम्। परस्परं विरुद्धान्ते तैरयं नविरुध्यत इति ॥ व्यवस्थासु स्वसिद्धान्तरचनासु। निश्चिताः एवमेवैषपरमार्थो नान्यथेति तत्र तत्रनिरुक्ताः। स्वसिद्धान्तदर्शननिमित्तमेवान्योन्यं विरुध्यन्ते तैरस्मदीयो वैदिकः सर्वानन्यत्वादात्मैकत्वदर्शनपक्षो नविरुध्यते यथा स्वहस्तपादादिभिः ॥ अद्वैतं परमार्थोहिद्वैतं तद्भेदउच्यते। तेषामुभयथाद्वैतं तेनायंन विरुध्यते ॥ द्वैतंनानात्वं तद्याद्वैतस्यभेदः कार्यम् ॥

द्वैतीयीकः। त्रि। द्वितीये ॥ तीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्यः ॥

द्वैधम्। अ। द्विप्रकारे ॥ द्विधोश्च धमुञ् ॥ सैन्यद्विधास्थितौ ॥ एकेनसन्धि रपरेण विग्रह इत्येवं द्विप्रकारौ द्वैधम् ॥ विवादे ॥ धमुञन्तात् स्वार्थेड दर्शनम्॥ पञ्चद्वैधानितृणानि ॥

द्वैधीभावः। पुं। द्वैधे। नीतिवेदिनां राज्ञांगुणविशेषे ॥ बलिनो द्विषतो मध्ये वाचात्मानं समर्पयन्। द्वैधीभावेन वर्त्तेत काकाक्षिवदलक्षित इतिनीतिः ॥

द्वैपः। पुं। द्वीपचर्मावृतेरथे। वैयाघ्रे ॥ द्वीपिनोविकारः। प्राणिरजतादिभ्योऽञ्। द्वैपेनचर्मणापरिवृतोरथः। द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ न। व्याघ्रचर्मणि ॥ द्वीपिनोविकारः। प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ त्रि। द्वीपिसम्बन्धिनि ॥ व्याघ्रचर्मसम्बन्धिनि ॥ द्वीपसम्बन्धिनि॥ अण् ॥

द्वैपदिकः। पुं। द्विपदामधीते वेदवेत्यर्थे ॥ उ॰ ठक् ॥

द्वैपायनः। पुं। व्यासे ॥ द्वीप मयनं स्थानं जन्मभूमिर्यस्य सद्वीपायनः। स एव। प्र॰ अण् ॥ द्वीपेन्यस्तस्तयांबालस्तस्माद्द्वैपायनोभवदिति पुराणम्। तयासत्यवत्या ॥

द्वैप्यः। त्रि। द्वीपवासिनि। समुद्रसमीपवर्त्तिद्वीपभवे॥ द्वीपादनुसमुद्रंयञ्

॥ द्विवर्गादेप्या ॥

द्वैमातुरः । पुं । गणाधिपे । विघ्नराजे ॥ द्वयोर्मात्रोरपत्यम् । मातुरुत्स ङ्ख्येत्यणि उत्त्वं रपरत्वञ्च । दुर्गाचामुण्डाभ्यां पालितत्वात् । गजमुखतयाहस्तिन्याअप्यपत्यत्वात् ॥ गङ्गाया अपत्यत्वाद्वा ॥ जरासन्धे ॥ त्रि । द्विमातृजे ॥

द्वैमातृकः । पुं । नदीवृष्टिजलोद्भूतधान्यभृतदेशे ॥

द्वैपणीया । स्त्री । नागवल्लीप्रभेदे ॥

द्व्यङ्गः । पुं । द्विस्वभावराशौ ॥

द्व्यङ्गुलम् । त्रि । अङ्गुलिद्वयपरिमिते ॥ द्वे अङ्गुली परिमाणमस्य ॥ न । अङ्गुलिद्वयमात्रे ॥ द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः ॥

द्व्यञ्जलः । त्रि । अञ्जलिद्वयपरिमिते ॥ द्वावञ्जली परिमाणमस्य ॥ न । अञ्जलिद्वयमात्रे ॥ द्वयोरञ्जल्योः समाहारः ॥

द्व्यणुकम् । न । परमाणुद्वयसंयोगादुत्पन्ने । परमाणुसमवेतद्रव्ये । परमाणुद्वयात्मके ॥ तच्च प्रत्यक्षादिविषयम् । यथा । विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ तस्य परिमाणमनित्यम् । यथा । अनित्ये द्व्यणुकादौ तु सङ्ख्याजन्यमुदा

हृतमितिभाषापरिच्छेदः ॥

द्व्यन्यः । त्रि । द्वाभ्यामन्यस्मिन् ॥ द्वेअन्ये यस्य वा ॥ न । द्वयोरन्ययोः समाहारे ॥

द्व्यर्थः । त्रि । अर्थद्वययुक्ते शब्दादौ ॥

द्व्यष्टम् । न । ताम्रे । शुल्बे ॥ द्वेष्टमष्ट्ये अस्तुतेस्य । अष्टु० । गत्यर्थे-तिक्तः ॥

द्व्यहः । पुं । अहर्द्वये ॥ द्वेअहनीसमाहृते । राजाहःसखिभ्यष्टच् । रात्राह्नाहाःपुंसि ॥

द्व्यात्मकः । पुं । मिथुनकन्याधनुर्मीन- राशिषु ॥ यथा । चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमीक्रमशःप्रदिष्टाः । इति ॥

द्व्यामुष्यायणः । पुं । तवममचायमितिपरिभाषया धर्मतःपरिगृहीते ॥ अमुष्यप्रसिद्धस्यापत्यमामुष्यायणः । द्वयोरामुष्यायणः ॥ उभयोरप्यसौपिण्डदाताभवति । यतःसुतोजायतेयेनचायं धर्मतोगृह्यते तयोः । उभयोरप्यसौरिक्थी पिण्डदाताचधर्मतः । इति स्मृतेः ॥

द्व्याह्निकः । त्रि । दिनद्वयभवे ॥ द्व्यहे भवः ॥

ध:

ध: । पुं । धकारे ॥ धर्म्मे ॥ कुवेरे ॥ ब्रह्मणि ॥ न । वसुनि । धने ॥

धट: । पुं । दिव्यतुलायाम् । तुलापरीक्षायाम् ॥ तुलायाम् । तराजू इति भाषा ॥ तुलाराशौ ॥

धटक: । पुं । चतुर्द्दशशतपरिमाणे । द्विचत्वारिंशद्रक्तिकासु ॥

धटपरीक्षा । स्त्री । तुलापरीक्षायाम् ॥

धटी । स्त्री । वाससश्चीरे । धड़ी इति भाषा ॥ कौपीने ॥

धटीदानम् । न । गर्भाधानानन्तरस्त्रीसम्प्रदानकचीरवस्त्रदाने ॥ यथा । मूलश्रवणहस्तेषु पुष्यादित्युत्तरासु च । मृगे पौष्णे धटी देया सौम्यवारे शुभे तिथाविति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

धत्तूर: । पुं । उन्मत्ते । धुस्तूरे ॥ धत्तूरो मदवर्णाग्निवातकृज्ज्वरकुष्ठनुत् । कषायो मधुरस्तिक्तो यूकालिक्षाविनाशनः ॥ उष्णो गुरुर्व्रणश्लेष्मकण्डूकृमिविषापहः ॥ * ॥ धयति धातून् । धेट्० । वा० ऊरच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ॥

धनम् । न । गोधने ॥ वित्ते । स्वापतेये । ऋक्थे । अर्थे । द्रविणे ॥ यदेतद्द्रविणं नाम प्राणा ह्येते बहिश्चरा: । स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनम् ॥ इति कूर्म्मपुराणम् ॥ श्रीभागवते तु । राजन् यमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः । ततोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितमिति ॥ दानं भोगस्तथा नाशो धनस्य गतिरीदृशी । दानभोगौ कृतौ माभ्यां नाशः पापात्मनां किलेति देवीभागवतम् ॥ धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्म्मः प्रवर्त्तते । नाधनस्य भवेद्धर्म्मः काम एव कथं च नेति च ॥ तत् त्रिविधमुक्तं गारुडे २१० अध्याये । यथा । धनन्तु त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च । कृष्णञ्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पृथक् ॥ * ॥ क्रमायातं प्रीतिदायं प्राप्तञ्च सह भार्य्यया । अविशेषेण सर्व्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् ॥ * ॥ वैशेषिकं धनं दृष्टं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् । याजनाध्यापने नित्यं विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ त्रिविधं क्षत्त्रियस्यापि प्राहुर्व्वैशेषिकं धनम् । युद्धार्थलब्धं कर जं दण्डाच्च व्यवहारतः ॥ वैशेषिकं धनं दृष्टं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ॥ कृषिगोरक्षवाणिज्यं शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुग्रहात् ॥ कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीत स्वयंकृतम् । आपत्काले स्वयं कु-

वेनैनसायुज्यते विजइति ॥ धनति । धनधान्ये । पचायच् ॥ खेदार्थे ॥ धनिष्ठानचत्रे ॥

धनकेलिः । पुं । कुबेरे । राजराजे ॥

धनच्छदः । स्त्री । पक्षिविशेषे । करेट व्यायाम् ॥ इ०चि० ॥

धनञ्जयः । पुं । अर्जुने । युधिष्ठिरराजसूयार्थं दिग्विजये सर्वान् राज्ञोजित्वा धनमाहृतवति महाप्रभावे पाण्डवानां मध्येभगवद्विभूतौ ॥ वह्नौ ॥ धनमिच्छेद्धुताशनात् ॥ नागप्रभेदे ॥ अयञ्च जलाशयाधिपतिः ॥ पेषणकरे देहवर्त्तिवायौ ॥ नजहाति मृतञ्चापि सर्वव्यापीधनञ्जयः ॥ ककुभतरौ ॥ चित्रकवृक्षे ॥ प्रलेहप्रभेदे ॥ यथा । मांसकूष्माण्डकदलीमूलकेराशि साधयेत् । प्रलेहविधिना चायं प्रजेहोयं धनञ्जयः ॥ धनञ्जयति । जिजये । अस्मात् संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः इतिखच् । अरुर्द्विषदितिमुम् ॥

धनदः । पुं । कुबेरे ॥ धनं दयते । देङ्पालने । आतइति कः ॥ चित्रकवृक्षे ॥ त्रि । धनदातरि ॥ धनं ददाति । डुदाञ्० । आतइतिकः ॥

धनदा । स्त्री । देवीविशेषे ॥ टाप् ॥

धनदाची । स्त्री । कुताकरञ्जे ॥

धनदानुचरः । पुं । यक्षे ॥ धनदस्यानुचरः ॥

धनदानुजः । पुं । दशास्ये । रावणे ॥ धनदस्य अनुजः ॥

धनदायी । पुं । अग्नौ ॥ आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ज्ञानञ्चशङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥ त्रि । रिक्थप्रदे ॥

धनदा । स्त्री । जिनशक्तिविशेषे ॥

धनपतिः । पुं । कुबेरे । त्र्यम्बकसखे ॥ धनस्य धनानां वा पतिः ॥ त्रि । धनान्विते ॥

धनपिशाचिका । स्त्री । } धनाशायाम्
धनपिशाची । स्त्री । } । तृष्णायाम् । धनलोभे ॥

धनप्रिया । स्त्री । काकजंघाम् ॥

धनमानमदान्वितः । त्रि । धननिमित्तो योमान आत्मनि पूज्यत्वाध्यासः तन्निमित्तोयोमदः यस्मिन् गुर्वादावप्यपूज्यत्वाभिमान स्ताभ्यामन्विते ॥

धनलोलुपः । त्रि । धनविषये अतिलुब्धे ॥ यथा । यदात्ववेच्छजातीयाराजानोधनलोलुपाः । भविष्यन्ति महाप्राज्ञे तदैवप्रबलः कलिरितिश्रीमहानिर्वाणतन्त्रम् ॥

धनवान् । त्रि । धनिनि । धनविशिष्टे ॥ धनमस्त्यस्मिन्वा । तदस्यास्तीति

मतुप् ॥ धिक्शीलताविद्या धिगुपकथिता धिक्सुजनता वयोरूपं वा धिक् धिगपि च यशो निर्धनवताम् । अजीजीयादेकः सकलगुणहीनोपि धनवान् वन्हिर्द्वारेयस्य तृणलवसमाः सन्ति गुणिन इति विवेकिनः खेदोक्तिः ॥

धनवती । स्त्री । धनिष्ठानक्षत्रे ॥ ङीप् ॥

धनस्यकः । पुं । गोक्षुरे ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

धनस्वामी । त्रि । उत्तमर्णे ॥

धनहरी । स्त्री । चण्डाद्रुमे । चोरनामगन्धद्रव्ये । गणहासके ॥ त्रि । धनहारिणि ॥ धनं हरति । हृञ् । हरतेरनुद्यमनेऽच् । गौ० ङीष् ॥

धनहारी । त्रि । धनहारके ॥

धनागारम् । न । भाण्डागारे ॥

धनाढ्यः । त्रि । धनसंयुक्ते ॥ धनेनाढ्यः ॥

धनाधिकृतः । त्रि । धनाध्यक्षे । खजाञ्ची इति भाषा ॥

धनाधिपः । पुं । कुवेरे । गुह्यकेश्वरे । धनदे ॥ धनानामधिपः ॥

धनाधिपतिः । पुं । कुवेरे ॥ धनानामधिपतिः ॥

धनाध्यक्षः । पुं । कुवेरे । धनदे ॥ धनाऽधिकृते । खजाञ्ची इति भाषा ॥ अस्य लक्षणं यथा । लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित् । विज्ञाता फल्गुसाराणां मनाहार्यः शुचिः सदा ॥ निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः ॥ आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः । व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता ॥ इति मत्स्यपुराणम् ॥

धनाशा । स्त्री । धनलोभे ॥ जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । जीविताशा धनाशा च जीर्यतोपि न जीर्यति ॥

धनाश्रीः । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

धनिकः । पुं । धन्याके ॥ अस्मिन्नर्थे क्लीवमिति राजनिर्घण्टः । पुलिङ्ग इति मेदिनी ॥ धवे ॥ त्रि । साधौ ॥ धनिनि ॥ धनमस्यास्ति । अतइनिठनाविति ठन् ॥

धनिका । स्त्री । साधुनार्य्याम् ॥ वध्वाम् ॥ युवत्याम् ॥ प्रियङ्गुवृक्षे ॥

धनी । त्रि । आढ्ये ॥ वहुधनमस्यास्ति । अतइनिठनावितीनिः ॥

धनिष्ठा । स्त्री । श्रविष्ठायाम् । त्रयोविंशतितमेनक्षत्रे ॥ अतिशयेनधनवती । इष्ठन् । विन्मतुपोर्लुगिति मतुपोलुक् ॥ अत्रजातस्यफलम् । आचारज्ञातादरश्चारुशीलो धनाधिशाली वलवान् दयालुः । यस्य प्रसूतौ च भवेद्धनिष्ठा महत् प्रतिष्ठा सहितो नरः

स्यात् ॥

धनीका । स्त्री । युवत्याम् ॥

धनीयकम् । न । धान्याके ॥

धनुः । पुं । पियालद्रौ ॥ राशिभेदे ॥ शरासने ॥ हस्तचतुष्टयमाने ॥ दध न्ति । धारयति । धमति वा । धन० । भृमृशीङ्त्वरितृसरितनिधनिमिम स्जिभ्यउरिति उः ॥

धनुःपटः । पुं । पियालतरौ ॥ धनुषइ वपटोविस्तारोऽस्य ॥

धनुःशाखा । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

धनुःश्रेणी । स्त्री । मूर्वायाम् ॥ महेन्द्र वारुण्याम् ॥

धनुरधिपः । पुं । बृहस्पतौ ॥ धनुषः अधिपः ॥

धनुर्गुणः । पुं । ज्यायाम् । मौर्व्याम् ॥ धनुषोगुणः ॥

धनुर्गुणा । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

धनुर्द्रुमः । पुं । वंशे ॥

धनुर्धरः । त्रि । धनुष्मति । धन्विनि ॥ ध रति । धृञ्० । अच् । धनुषोधरः ॥

धनुर्धारी । त्रि । धनुर्धरे । निषङ्गिणि । धाविनि ॥ तल्लक्षणं यथा । शूरश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः । धनु र्धारी भवेद्राज्ञः सर्वक्लेशसहःशुचि रिति मत्स्यपुराणम् ॥

धनुर्भृत् । पुं । धनुर्धरे । धानुष्के ॥

धनुर्मध्यम् । न । लग्नके ॥ धनुषोम- ध्यम् ॥

धनुर्माला । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

धनुर्यासः । पुं । यवासे ॥

धनुर्लता । स्त्री । सोमवल्ल्याम् ॥

धनुर्वृक्षः । पुं । धन्वनवृक्षे ॥ भल्लातके ॥ वंशे ॥ अश्वत्थे ॥

धनुर्वेदः । पुं । अस्त्रशस्त्रप्रयोगोपसंहा रप्रतिपादके मन्त्रसहिते पादचतु ष्टयात्मके यजुर्वेदस्योपवेदे ॥

धनुष्कारः । पुं । धानुष्के ॥ धनुःकरोत्य स्य ॥ यद्वा । धनुःकरोति । दिवाविभेतिटः ॥

धनुष्पटः । पुं । पियालवृक्षे ॥ धनुषइव पटो विस्तारोऽस्य ॥

धनुष्मान् । पुं । धानुष्के । धनुर्धारिणि ॥ धनुरस्यास्ति । मतुप् । तदीमस्त्र र्थे इति मस्त्वम् ॥

धनु४ । पुं । पियाले ॥ पुं । न । राशि विशेषे । ज्यौतिषिके ॥ तत्राशिजात फलं यथा । बहुकलाकुशलः प्रभुतो महान् विमलताकलितः सरलोक्ति भाक् । प्रथमरेषि धनुर्धरगे नरो धनकरो नकरोति धनव्ययम् ॥ त- त्र्यंशजातफलम् । धनुर्लग्नेसमुत्पन्नो नीतिमान् धनवान् सुखी । कुलम ध्येप्रधानश्च प्राज्ञः सर्वस्यपोषकः ॥

शरासने। कोदण्डे। कार्मुके॥ अ-स्त्रलक्षणं यथा। धनुस्तु द्विविधं प्रो क्तं शार्ङ्गं शार्ङ्गं तथैव च। कोशलं व र्ण्द्रढता तयोर्गुण उदाहृतः॥ सुखस म्पत्तिकारणं सममुष्ट्यायतं धनुः। विपदे मुष्टिवैषम्ये तदङ्गे भङ्गभावहे दितियुक्तिकल्पतरुः॥ * ॥ धनुषा कार्यमेतावद्दत्तागामभिरक्षणम्॥ * ॥ हस्तचतुष्टयपरिमाणे। काठा। इति गौड़भाषा॥ यथा। चतुर्विंशा ङ्गुलो हस्तश्चतुष्कं धनुः स्मृतम्॥ त्रि। धनुर्द्धरे॥ दधन्ति धारयति। धन०। उसिः प्रत्ययः॥ यद्वा। धन ति। धनशब्दे। ऋर्त्तिपृवपियजित निधनितपिभ्यो नित् इत्युसिः॥

धनूः। पुं। धनुषि॥ नवमराशौ॥ दधन्ति। धन्यते वा। धन०। कृषि चमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः॥

धनेश्वरः। पुं। कुबेरे॥ धनानामीश्वरः॥

धन्धधन्ध्यम्। न। अपाटवे॥

धन्यः। पुं। अश्वकर्णवृक्षे॥ त्रि। श्ला-घ्ये॥ स्वनामा पुरुषो धन्यः पितृनामा च मध्यमः। अधमो भ्रातृनामा च मा तृनामाधमाधमः॥ कृतार्थे॥ पुण्य वति। सुकृतिनि॥ वार्हस्पत्यौ शन सादावर्थेशाख्ये॥ धनाय हिते॥ धन लब्धिमिति॥ धनं लब्धा। धनगर्भं ल

भेतियत्॥ धनस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा। गोद्व्यचश्च्यादिनायत्॥ धनंप्रयोजनमस्य वा॥

धन्यव्रतम्। न। धनजनके व्रतविशेषे॥

धन्या। स्त्री। आमलक्याम्॥ धात्र्या म्। उपमातरि। धाय इति भाषा॥

धन्याके॥ पिण्डारकवनदेव्याम्॥ टाप्॥

धन्याकम्। न। छत्रायाम्। कुस्तुम्बुरु णि। वितुन्नके। धनिआ इति भाषा ॥ शिलायां साधु सम्पिष्टं धन्याकं वस्त्र गालितम्। शर्करोदकसम्मिश्रं कर्पू रादि सुसंस्कृतम्। नवीने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम्॥ धन्यते भक्षार्थिभिः। धन शब्दे। पिनाकादयश्च॥

धन्यासरस्वती। स्त्री। तीर्थविशेषे॥

धन्वम्। न। चापे। इत्यमरटीकायां भरतः॥

धन्वङ्गः। पुं। धामिन् इति भाषाप्रसि द्धे धनुर्वृक्षे। गोरक्षवृक्षे॥ धन्वङ्गः कफ पित्तास्रकासहृत् तुवरो लघुः। बंह णो बलकृद्रूक्षः सन्धिकृद्वातरोपणः॥ इति भावप्रकाशः॥

धन्वदुर्गम्। न। मरुवेष्टिते चतुर्द्दि क्षु पञ्चयोजनमनुदके॥

धन्वा। पुं। अल्पोदकदेशे॥ मरुदेशे॥ न। चापे॥ स्थले॥ धन्वते ऽस्मा

त् । धन्वि:संयोगस्तदर्थ: । कनिन्युवृषीतिकनिन् । धन्वति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा ॥

धन्वन: । पुं । धामनि इति भाषा प्रसिद्धे धनुर्वृक्षे । रक्तकुसुमे । मरुस्थले ॥

धन्वन्तरि: । पुं । देववैद्यविशेषे । नारायणांशे ॥ नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वन्तरिर्महान् । पुरा समुद्रमथने समुत्तस्थौ महोदधे: ॥ सर्ववेदेषु निष्णातो मन्त्रतन्त्रविशारद: । शिष्योहि वैनतेयस्य शङ्करस्योपशिष्यक: ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ काशिराजे । दिवोदासे ॥ यथा । अहंहि धन्वन्तरिरादिदेवो जरारुजामृत्युहरोऽमराणाम् । शल्याङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्तोस्मिगां भूयइहोपदेष्टुम् ॥ धन्वं शल्यशास्त्रम् तस्यान्तंपारमियर्त्ति गच्छति । ऋगतौ । अच्इ: ॥ विक्रमादित्यसभास्थे वैद्यान्तरे ॥

धन्वन्तरिग्रस्ता । स्त्री । कटुकायाम् ॥

धन्वयवास: । पुं । दुरालभायाम् । धमासा । जौरजवासा इति भाषा ॥ धन्वनोमरुभूमेर्यवास: । तत्रोत्पन्नत्वात् ॥

धन्वयवासक: । पुं । दुरालभायाम् ॥

धन्वयास: । पुं । दुरालभायाम् । यवासे । जवासा इतिभाषा ॥ धन्वनोयास: मरुभवत्वात् ॥

धन्वी । पुं । अर्जुने । पार्थे ॥ ककुभद्रुमे ॥ दुरालभायाम् ॥ बकुले ॥ त्रि । छेके । विदग्धे ॥ चापिनि । धनुर्द्धरे ॥ लोकार्ककेशवौ कोटी गङ्गाद्या नगरंधनु: । कलि र्लक्ष्य: शरो धर्म्म: शिवो धन्वी पुमासुमाम् ॥ धनुश्चापोऽस्यास्ति । व्रीह्यादित्वादिनि: ॥

धन्विस्थानम् । न । प्रत्यालीढादिषु ॥ वैशवं समपादञ्च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढ मथालीढं स्थानान्येतानि धन्विनाम् ॥ धन्विनां युद्धकाले स्थानम् ॥

धम: । त्रि । अग्निसंयोगकर्त्तरि ॥ शब्दकर्त्तरि ॥ धमते: पचाद्यच् ॥

धमक: । पुं । कर्मकारे ॥ धमति । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयो: । ध्मोधमश्चेति क्वुन् ॥

धमन: । पुं । नले । नडे । नरकट इति नरसल इति च प्रसिद्धे तृणे ॥ त्रि । भस्त्राध्मापके ॥ क्रूरे ॥ धमति धम्यते वा । धमध्माने सौत्र: । बहुलमिति युच् ॥

धमनि: । स्त्री । धमन्याम् ॥ धम्यते । धमि: सौत्रो ध्माने । अर्त्तिस्तृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिरित्यनि: प्रत्यय: ॥

धमनी । स्त्री । शिरायाम् । नाड्याम् ॥

कन्धरायाम् ॥ वृद्धिवचासिन्याम् ॥ हरिद्रायाम् ॥ धम्यते । धमिःसौत्रः । अनिप्रत्ययः । ततः कृदिकारादक्तिन इतिङीष् ॥ नलिकायाम् ॥ पृश्निपर्ण्याम् ॥

धम्मिल्लः । पुं । संयतकचेषु । बद्धकुन्तलेषु । खोपा इतिगौड भाषा ॥ सचकुसुमगर्भो मौक्तिकपद्मरागलतिकादिना बहिःसंयतोबद्धः केशकलाप इतिभरतः । जूडा इतिभाषा ॥ धमति । धमध्माने सौत्रः । विच् । मिलति । मिलसङ्गमे । कच् । धम्चासौमिलश्च । मोनेधातोरिति सौत्रेषुन भवति । पृषोदरादिः ॥

धरः । पुं । गिरौ । पर्वते ॥ कार्पासतूले ॥ कूर्मराजे ॥ वसुविशेषे ॥ धरति । धृञ्० । पचाद्यच् ॥

धरणः । पुं । अद्रिपतौ ॥ लोके ॥ स्तने ॥ धान्ये ॥ दिवाकरे ॥ सेतौ ॥ न । चतुर्विंशतिरक्तिकारूपे मानभेदे । वल्ले ॥ दशपलमाने । पलंसुवर्णाश्चत्वारः पलानिधरणंदशेतिमनुः ॥ पलदशमांशे । इतिवैद्यकम् ॥ धारणे ॥ षोडशरूप्यमाषकैः परिमिते । पुराणे ॥

धरणिः । स्त्री । भूमौ ॥ धरति । धृञ्० । ध्रियते विश्वमनया । धृङ् अवस्था ने वा । अर्त्तिसृधृधमीत्यनिः ॥

धरणिधरः । पुं । विष्णौ ॥ धरण्याः धरः ॥ नगे ॥

धरणिस्थः । त्रि । भूतलचारिणि ॥ धरण्यांतिष्ठति । ष्ठा० । कः ॥

धरणी । स्त्री । भुवि ॥ धरणीपतितंतोयं चातकानां रुजाकरम् ॥ शाल्मलिद्रुमे ॥ धरति विश्वम् । धृञ्० । अर्त्तिसृध्रिस्यादिना ऽनिः । कृदिकारादितिङीष् ॥ नाड्याम् ॥ कन्दविशेषे । कन्दालौ । वनकन्दे ॥

धरणीकन्दः । पुं । धरणीनाममूलविशेषे ॥

धरणीकीलकः । पुं । नगे । पर्वते ॥

धरणीधरः । पुं । विष्णौ ॥ पर्वते ॥ कच्छपे ॥ शेषदिग्गजादिरूपेण धरणींधत्ते । धृञ्० । अच् ॥ धरण्याःधरो वा ॥

धरणीपुरम् । न । चतुरस्रमण्डले ॥ पुं । अब्धौ ॥ धरण्याः पुरम् । धरणीपुरंयस्य ॥

धरणीपूरः । पुं । सिन्धौ । समुद्रे ॥

धरणीप्लवः । पुं । समुद्रे ॥ धरणीप्लवो ऽस्मिन् ॥

धरणीश्वरः । पुं । ईश्वरे । शिवे ॥ धरण्याईश्वरः ॥ नृपे ॥

धरणीसुतः । पुं । भौमे ॥ धरण्याः-

सुतः ॥

धरणीसुता । स्त्री । सीतायाम् । जान कयाम् ॥ धरण्याःसुता ॥

धरसंस्थः । त्रि । पर्वताकारे । गिरिस दृशे ॥ धरइव संस्था सादृश्यं यस्य ॥

धरा । स्त्री । भुवि । पृथिव्याम् ॥ गर्भाशये । जरायौ ॥ मेदसि ॥ नाड्याम् ॥ महादानविशेषे ॥ धरतिविश्वम् । धृञ्० । धराः शैलाः सन्त्यस्यांवा । यद्वा । ध्रियते । धृङ्० । अच् ॥ तीर्थविशेषे ॥ यत्स्नानात् शोकनाशो भवति ॥

धराकदम्बः । पुं । धाराकदम्बवृक्षे । प्राहृष्ये । भृङ्गवल्लभे ॥

धराकदम्बकः । पुं । धराकदम्बे ॥

धरात्मजः । पुं । भौमे । मङ्गलग्रहे ॥ धरायाः आत्मजः ॥

धराधरः । पुं । वराहरूपे विष्णौ ॥ अंशैरशेषैः शेषादिरशेषां धरां धारयति तथा ॥ धरायाधरः ॥ पर्वते ॥

धरामरः । पुं । भूमिदेवे । ब्राह्मणे ॥ यथा । धरामरेन्द्रपाणिषु प्रधातुमीहसे धरांयदित्वमादरात् सदा प्रदेशितनतफलप्रदाम् । पयस्विनीं स्वलङ्कृतांसुवंशभुक्तिमुक्तिदां यदात दाभवेच्छुभानिमेदर्शनिमेवहृन्मि- ति वीरवचः ॥

धरित्री । स्त्री । भूमौ ॥ धरतिविश्वम् । धृञ्० । अशि० इत्रः । गौ० ङीष् ॥

धरिमा । पुं । रूपे ॥ तुलायाम् ॥ यथा । तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥ ध्रियते । धृञ्० । हृभृधृसृस्तृ शृभ्यइमनिच् ॥

धरिममेयः । त्रि । तुलापरिच्छेद्ये ॥

धर्त्तव्यः । त्रि । धारणीये ॥

धर्त्तम् । न । आलये । गृहे ॥ धरतिध्रियते वा । धृञ्० । गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः ॥

धर्म्मः । पुं । न । शास्त्रविहितकर्म्मानुष्ठानजन्येऽपूर्वेपूर्वमीमांसा प्रसिद्धेभाविफलाधारभूते पुण्ये । श्रेयसि । सुकृते । वृषे ॥ यथा । श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितं यत् स धर्मः प्रकीर्त्तित इति देवीभगवतम् ॥ सचवर्णाश्रमादिधर्म्मरूपः । युक्तोक्तंभविष्यपुराणे । वर्णधर्मःस्मृतस्त्वेकआश्रमाणामतःपरम् । वर्णाश्रमस्तृतीयस्तुगौणोनैमित्तिकस्तथेति ॥ तत्रवर्णधर्मोनित्यंमद्यंब्राह्मणोवर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मोऽग्नीन्धनभैक्ष्यब्रह्मचर्यादिः । व वर्णाश्रमधर्मः पालाशोदण्डो ब्राह्मणस्येत्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्यराज्ञः प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मो, विहि

ताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तंप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ साधारणधर्मोऽपि । यथाहिंसादिः । न हिंस्यात् सर्व्वाभूतानीत्याचाण्डालं साधारणो धर्मः ॥ * ॥ मनुस्तु । विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः । हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधतेत्याह । अस्यव्याख्यायां कुल्लूकभट्टप्रणीताःश्लोकाः । यथा । वेदविद्भिर्ज्ञात इति प्रयुञ्जानो विशेषणम् । वेदादेवपरिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान् मनुः ॥ हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञातइत्यपिनिर्द्दिशन् । श्रेयःसाधनमित्याह तच्चाभिमुख्यं मनः ॥ वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मइत्यतः । मनूक्तमेवमुनयःप्रणिन्युर्धर्मलक्षणमिति ॥ अदृष्टार्थे । चोदनालक्षणे । वेदोक्तेभ्युदयनिःश्रेयसहेतौ ॥ तत्रयागदानाद्यनुष्ठानजनितो धर्मोऽभ्युदयहेतुः । अष्टाङ्गयोगानुष्ठानजनितश्च निःश्रेयसहेतुर्भवति ॥ वेदविहिते प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधने प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणे ॥ वर्णाश्रमतदाचारव्युत्पन्ने ॥ विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसांगुणो मतः । प्रतिषिद्धक्रियासाध्यःसगुणोऽधर्म उच्यते ॥ धर्मस्याचरणंकार्यंपुरुषेणविजानता ।

सन्निरुध्येन्द्रियवर्गं वैरयवनमरकं व्रजेत् ॥ मानुष्यं दुर्लभं मातः खण्डेस्मिन् भारतेशुभे । आहारादिसुखं नूनंभवेत् सर्व्वासुयोनिषु ॥ प्राप्य तं मानुषं देहं कर्त्तव्यं धर्म्मसाधनम् । स्वर्गमोक्षप्रदं नृणां दुर्लभं चान्ययोनिषु ॥ इतिश्रीदेवीभागवते ३ स्कन्धे २५ ऽध्यायः ॥ धर्म्मस्य चत्वारः पादायथा । धर्मस्य प्रथमः पादः सत्यमेतत्कृते वचः । द्वितीयस्तुतथाशौचं दयापादस्तृतीयकः ॥ दानपादश्चतुर्थस्तु पुराणावदन्तिवैइति ॥ चतुष्पात् सकलो धर्मइतिमनुः । तत्रापिसत्यंवल्कवत्पः खञ्जंदयापिच । सत्यपादेकृते लोपेधर्मलोपः प्रजायत इत्यागमः ॥ * ॥ आत्मनि ॥ कल्पितस्य सर्व्वस्य स्वस्मिन् धारणात् ॥ जीवे ॥ देहस्य धारणात् ॥ आचारे ॥ स्वभावे ॥ उपमायाम् ॥ क्रतौ ॥ अहिंसायाम् ॥ उपनिषदि ॥ न्याये ॥ धरणमात्रस्यवादशप्रभेदे (ऽ॥॥) ॥ पुं । धनुषि ॥ यमे ॥ सोमपे ॥ सत्सङ्गे ॥ अर्हति ॥ ब्रह्मणोदक्षिणस्तनाज्जाते देवताविशेषे ॥ न्यूनदेशवृत्तौ ॥ * ॥ न । दानादौ ॥ धर्मंशनैः सञ्चिनुया द्वल्मीकमिवपुत्तिका । परलोक सहायार्थं भास्वन्तं खशरीरिणाम् ॥ धर्मे

मति भंवतु यः सततोत्थितानां स छोक एवपरलोकगतस्य बन्धुः। अर्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना नैवात्मभाव मपियान्ति नचस्थिरत्त्वम्॥ समानवर्मस्थाने॥ धरतिविश्वम् भ्रियतेवाधारयतिवा। धृञ्०। अर्त्ति स्तुसुहुसृधृक्षि क्षुभायावापदियक्षि नीभ्योमन्नितिमन्॥

धर्म्मकर्म्म। न। धर्म्मकार्य्ये। शुभादृष्टप्रतिपादकक्रियायाम्॥ वेदप्रणिहितं धर्म्मकर्म्म तन्मङ्गलं परमितिब्रह्मवैवर्त्त पुराणम्॥

धर्म्मकथादरिद्रः। त्रि। भारतेकलिजन्मनिमानवे॥ इतिहेमाद्रिः॥

धर्म्मकायः। पुं। बुद्धे॥ इतित्रिकाण्डशेषः॥ धर्म्मोय कायोयस्य॥

धर्म्मकीलः। पुं। राजशासने॥ इ०त्रि०॥

धर्म्मकीलकः। पुं। ब्रह्मशासने॥ इतिशब्दरत्नावली॥

धर्म्मकेतुः। पुं। बुद्धे॥

धर्म्मक्षेत्रम्। न। धर्म्मभूमौ। धर्म्मस्य पूर्व्वे मविद्यमानस्योत्पत्ते र्विद्यमानस्य च वृद्धे र्निमित्ते॥ धर्म्मस्यक्षेत्रम्॥ कुरुक्षेत्रे॥ यथा। ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्र पञ्च रामह्रदान्तरम्। धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि॥ *॥ अपिच। तरन्तुकारन्तुकयो यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्यच। एतत् कुरुक्षेत्र समन्तपञ्चकं प्रजापते रुत्तरवेदिरुच्यते॥ त्रि। धर्म्माधारे॥

धर्म्मगुप्। त्रि। धर्म्मरक्षके॥ धर्म्मंगोपायति। गुपू०। क्विप्॥

धर्म्मघटः। पुं। वैशाखे प्रत्यहदातव्येसुगन्धोदकपूर्णकलसे॥

धर्म्मचक्रः। पुं। बुद्धे॥

धर्म्मचक्रभृत्। पुं। जिने॥ इतिध०॥

धर्म्मचारिणी। स्त्री। भार्य्यायाम्॥

धर्म्मचिन्तनम्। न। धर्म्मचिन्तायाम्। पुण्यभावनायाम्॥

धर्म्मचिन्ता। स्त्री। उपाधौ। धर्म्मचिन्तने॥ धर्म्मस्यचिन्ता॥

धर्म्मजीवनः। पुं। ब्राह्मणविशेषे। याजनप्रतिग्रहादिना परस्य धर्म्ममुत्पाद्य यो ब्राह्मणो जीवति तस्मिन्॥

धर्म्मज्ञः। त्रि। धर्म्मज्ञानविशिष्टे॥

धर्म्मणः। पुं। वृक्षभेदे। धामिनिया इति गौडभाषाप्रसिद्धे॥ सर्पप्रभेदे। ढेमना इतिगौडभाषा॥

धर्म्मतीर्थम्। न। तीर्थविशेषे॥

धर्म्मत्वम्। न। वृत्तिमत्त्वे। आधेयत्त्व इतियावत्॥ यथा। गगनादे र्वृत्तिमत्त्वलक्षणधर्म्मत्वाभा वादिति जगदीशः॥

धर्म्मदानम्। न। प्रयोजनमनपेक्ष्यके

वत्सधर्मवृद्ध्यापाचेभ्योदाने ॥ यथा इट्देवस: । पाचेभ्योदीयते नित्य-मनपेक्ष्य प्रयोजनम् । केवलं धर्म-बुद्ध्यायत् धर्मदानं प्रचक्षत इति ॥

धर्म्मदुघा । स्त्री । हविर्दोग्ध्याम् ॥ धर्मा न् दोग्धीतिविग्रहे दुहेःकप् घश्चा ऽन्तादेशः ॥

धर्म्मद्रवा । स्त्री । } गङ्गायाम् । सिद्ध

धर्म्मद्रवी । स्त्री । } सिन्धौ ॥ यथा । विष्णुपादार्घसम्भूते गङ्गेत्रिपथगामि नि । धर्मद्रवीतिविख्याते पापंमेहर जाह्नवीति ॥

धर्म्मधातुः । पुं । खसमे । बुद्धे ॥

धर्म्मध्वजी । त्रि । जीविकार्थं जटादि-धारिणि । लिङ्गवृत्तौ ॥ यो बहुज-नसमक्षं धर्ममाचरति स्वतः परत श्चलोके ख्यापयति तस्य धर्मो ध्वजं चिह्नमिवेति धर्मध्वजी । धर्मस्यध्व जश्चिह्नम् । धर्मोध्वजइववा ॥ धर्मध्व जो ऽस्यास्ति । अतइनिः ॥

धर्म्मनैपुण्यकामः । त्रि । गृहीतवेदा-ध्ययननियमजन्यादृष्टेच्छौ ॥

धर्म्मपत्तनम् । न । मरिचे ॥ धर्मपत्तने जातम् । तचजातइत्यण् । संज्ञापूर्वक त्वान्नवृद्धिः ॥ आवन्त्याम् । धर्मपुर्याम् ॥

धर्म्मपत्नी । स्त्री । प्रथमोढायां सवर्णा याम् ॥ कीर्त्तौ ॥ श्रियि ॥ वाचि ॥ स्मृतौ ॥ मेधायाम् ॥ धृतौ ॥ क्षमा याम् ॥ नारीणां मध्ये कीर्त्याद्याः सप्तधर्मपत्न्यो भगवद्विभूतयः । या साम्राभासमात्रसम्बन्धेनापि जनः-सर्वलोकादरणीयो भवति तासां सर्वस्त्रीपूत्तमत्वमतिप्रसिद्धमेव ॥

धर्म्मपत्रम् । न । यज्ञोदुम्बरे ॥ धर्मार्थं पत्रे ॥

धर्म्मपालः । पुं । वर्णाश्रमधर्मपालके ॥ धर्मम् पालयति । पाल० । कर्म ण्यण् ॥

धर्म्मपुत्रः । पुं । युधिष्ठिरेनृपे । अजात शत्रौ ॥ धर्मस्यपुत्रः ॥ नरनारायण योर्ऋष्योः ॥ धर्मतःकृतेपुत्रे । धरम् बेटा इति भाषा ॥

धर्म्मप्रधानः । पुं । धार्मिके ॥ धर्मःप्रधा नोयस्य ॥

धर्म्मभाणकः । पुं । भारतादिपाठके ॥

धर्म्ममूलम् । न । अद्रोहादिषु ॥ यथा अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमोभूतदया तपः । ब्रह्मचर्यं ततः सत्यमनुक्रो शःक्षमाधृतिः । सनातनस्यधर्मस्यमू लमेतद्दुरासदमिति मत० पु० ॥

धर्म्ममेघः । पुं । असम्प्रज्ञातसमाधौ ॥ सर्वतो विरक्तस्य समाधिफलमपि-सुख मनपेक्ष्यमाणस्य योगिनोदृढ भूमिः सन् धर्ममेघ इत्युच्यते । उ

क्षाच । प्रसङ्ख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वथाविवेकख्यातेर्धर्ममेघःसमाधिस्ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिरिति ॥

धर्म्मयुक्तः । त्रि । नित्यनैमित्तिकस्वधर्मोत्थागिनि ॥

धर्म्मयुक् । त्रि । धार्मिके । धर्मयुक्ते ॥

धर्म्मयूपः । पुं । श्रीहरौ ॥ यूपे पशुवत् भगवत्समाराधनात्मका धर्मास्तस्य धर्म्मे ऽतो धर्मार्णांयूपः ॥ यथायूपः पशूनांनियोजनस्थान मेवं विष्णुःस्व समाराधनात्मकानां धर्माणां स्थानमित्यर्थः ॥

धर्म्मराजः । पुं । यमे ॥ बुद्धे ॥ युधिष्ठिरनृपे ॥ धर्मेणराजते । राज० । पचाद्यच् ॥ धर्मस्यराजा वा । राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ धर्मश्चासौराजाचेति वा ॥

धर्म्मराजपरीक्षा । स्त्री । धर्म्माधर्मपरीक्षणे ॥ यथाह हस्पतिः । पञ्चद्ये लेखनीयौ धर्म्माधर्मौ सितासितौ । जीवदानादिकैर्मन्त्रै र्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः ॥ आमन्त्र्यपूजयेद्गन्धैः कुसुमैश्चसितासितैः । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः ॥ समौकृत्वातु वैकुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ । ततःकुम्भात् पिण्डमेकं गृह्णीयाद्विलम्बितः ॥ धर्मेगृहीतेशुद्धःस्यात् सम्पूज्यस्तुपरीक्षकैरिति ॥ जीवदानमन्त्रादिकं शारदायां द्रष्टव्यतत्त्वेचद्रष्टव्यम् ॥

धर्म्मलक्षणम् । न । धर्मस्वरूपे ॥ धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्य मक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ इति मनुः ॥ अपि च । पात्रेदानं मतिःकृष्णे मातापित्रोश्चपूजनम् । श्रद्धा बलि र्गवांग्रासःषड्विधं धर्मलक्षणम् ॥

धर्म्मवाणिजिकः । पुं । पुण्यकर्म्मफलकामिनि ॥

धर्म्मवान् । त्रि । पुण्यवति । धर्मविशिष्टे ॥ धर्मोस्त्यस्यास्मिन् वा । मतुप् ॥

धर्म्मवर्गः । पुं । चतुर्वर्गे ॥ धर्मघटितोवर्गः ॥

धर्म्मवासरः । पुं । पूर्णिमायाम् ॥

धर्म्मवाहनः । पुं । श्रीसदाशिवे ॥ धर्मोवाहनमस्य ॥ न । धर्मस्ययाने ॥

धर्म्मवित् । त्रि । धर्मज्ञे ॥

धर्म्मविप्लवः । पुं । धर्म्मव्यतिक्रमे । अधर्मे ॥

धर्म्मवैतंसिकः । पुं । पापकर्मणा धनमासाद्यात्मनो धार्म्मिकत्वख्यापनाय दानकर्त्तरि ॥

धर्म्मव्याधः । पुं । पापपुरुषविशेषे ॥

धर्म्मशास्त्रम् । न । मन्वाद्युक्तस्मृतौ । धर्मसंहितायाम् ॥ धर्मप्रतिपादकं शास्त्रम् ॥ धर्मशास्त्रप्रयोजका यथा

। मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योश नोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताःका त्यायनबृहस्पती ॥ पराशरव्यासश ङ्खलिखिता दक्षगौतमौ । शाता तपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्र प्रयोजकाः इतियाज्ञवल्क्यः ॥ उशनश्शब्दपर्य न्तो द्वन्द्वैकवद्भावः । नेयं परिसङ्ख्या किन्तु प्रदर्शनार्थमेतत् । अतोबौधा यनादेरपि धर्मशास्त्रत्वमविरुद्धम् । एतेषां प्रत्येकं प्रामाण्येपि साकाङ् क्षाणां साकाङ्क्षापरिपूरणं मन्यतः क्रियते । विरोधेतु विकल्पः ॥

धर्म्मशील: । त्रि । धर्मयुक्ते । धार्मिके ॥ धर्मःशीलमस्य ॥

धर्म्मशुद्धिः । स्त्री । अधर्मान्निष्कृष्यनिर्द्धा रणे ॥

धर्म्मसंस्थापनम् । न । वेदमार्गपरिरक्ष णे ॥ धर्मस्य सम्यक् अधर्मनिवारणेन स्थापनम् ॥

धर्म्मसंहिता । स्त्री । मन्वाद्युक्तस्मृतौ ॥ धर्मबोधार्थं रचिता । सम्पूर्णोहृधा तेःकर्मणिक्ते दधातेर्हिः ॥

धर्म्मसम्मूढचेताः । त्रि । धर्मे विषये- निर्णायकप्रमाणादर्शनात् संशयैर्व्या सचित्ते ॥ धर्मे सम्मूढं चेतो ऽस्य ॥

धर्म्मसावर्णिः । पुं । एकादशेमनौ ॥

धर्म्मसुतः । पुं । युधिष्ठिरे ॥ धर्मस्यसुतः ॥

धर्म्मसूः । पुं । कलिङ्गे । धूम्याटपक्षिणि ॥

धर्म्मस्थः । पुं । प्राड्विवाके ॥ धर्मेतिष्ठ ति । ष्ठा० । कः ॥

धर्म्मस्थानम् । न । लक्ष्मानवमभवने ॥

धर्म्माङ्गम् । न । ब्रह्मचर्यादिदशसु ॥ यथा । ब्रह्मचर्येणसत्येनतपसाच प्र वर्त्तते । दानेन नियमेनापि क्षमा शौचेनवल्लभ ॥ अहिंसयासुशान्त्या च अस्तेयेनापिवर्त्तते । एतैर्दशभिर ङ्गैस्तुधर्ममेवप्रसूचयेदिति पा० भू० ॥

धर्म्मात्मजः । पुं । युधिष्ठिरे ॥

धर्म्मात्मा । पुं । धर्मस्वभावे । धर्मानुगत चित्ते ॥ धर्मआत्मायस्य ॥ स्तुनिवि षेधे ॥

धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् । न । मिताक्षरो क्तपरीक्षाविशेषे ॥

धर्म्माधर्म्मवित् । पुं । मीमांसके ॥ धर्मा ऽधर्मौ विधिनिषेधचोदनागम्यौपर मार्थौविति मीमांसकस्यकल्पनामा त्रम् । देशकालादिषु धर्मा ऽधर्मयो र्विप्रतिपत्तिदर्शनात् ॥

धर्म्माधिकरणः । पुं । धर्माध्यक्षे ॥ तल्ल क्षणं यथा । समःशत्रौचमित्रेच सर्व शास्त्रविशारदः । विप्रमुख्यःकुली नश्च धर्माधिकरणो भवेत् ॥ इतिम त्० पु० ॥ न । राज्ञोविचारस्थाने ॥ यथा । धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्र

निरूपणम् । यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत् ॥ इति वी० मि० ॥ पुरुषान्तरतत्त्वज्ञा: प्राज्ञव श्चाप्यलोलुपा: । धर्माधिकरणे कार्या अनाह्वानकरानरा: ॥ इति मत्स्य पु० ॥

धर्म्माधिकरणी । पुं । धर्माधिकरणवि शिष्टे । धर्माध्यक्षे । प्राड्विवाके ॥

धर्म्माध्यक्ष: । पुं । धर्माधिकरणि ॥ कुलशीलगुणोपेत: सर्वकर्मपरायण: । प्रवीण: प्रेषणाध्यक्षो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥ परमेश्वरे ॥ धर्मपदंलक्षणयाधर्माधर्मप्रतिपादकम् । तथाच धर्माधर्मौ फलदानाय अध्यक्षयस्ये ति तौ अध्यक्षयतीतिवा ॥

धर्म्माभास: । पुं । श्रुतिस्मृतीतरशास्त्रो क्ते सुकृते ॥ यथा । श्रुतिस्मृतिभ्या मुदितं यत् स धर्म: प्रकीर्त्तित: । अन्यशास्त्रेषु य: प्रोक्तो धर्माभास:सउच्यत इति देवीगीता ॥

धर्म्मारण्यम् । न । पुण्यवनविशेषे ॥ तीर्थविशेषे ॥

धर्म्मासनम् । न । राज्ञोधर्मदर्शनार्थ मासने । विचारासने । व्यवहारासने ॥

धर्म्मास्तिकाय: । पुं । पुद्गलास्तिकायाद न्यस्मिन्नभ्युदयहेतौ ॥

धर्म्मिणी । स्त्री । रेणुकायाम् ॥

धर्म्मी । त्रि । पुण्ययुते । धर्मवति ॥ धर्मो विद्यतेऽस्य । इनि: ॥ अधिकटे प्रवृत्तौ ॥ धर्मा यागादिरूपा: श्रौता: स्मार्त्तास्तान्त्रिकाश्च भगवत्समाराधनरूपा:ग्राह्यत्वेनस्याप्यत्वेनचसन्त्य स्येतिधर्मी । इनि: ॥ धर्म्मेभ्यो सर्वम प्यन्तं प्रकारेण विपर्यय: ॥

धर्म्मिष्ठ: । त्रि । धार्मिके ॥

धर्म्मोत्तर: । त्रि । धर्मप्रधाने ॥

धर्म्मोपदेशक: । पुं । श्रीगुरौ ॥

धर्म्यम् । त्रि । धर्मयुक्ते ॥ धर्मादनपेत म् । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत् ॥ धर्मेणप्राप्ये ॥ नौवयोधर्मेत्या दिनायत् ॥

धर्म्यविवाह: । पुं । ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्यरूपे विवाहविशेषे ॥

धर्ष: । पुं । प्रागल्भ्ये ॥ अमर्षे ॥ शक्तिबन्धने ॥ संहतौ ॥ हिंसायाम् ॥ धर्षणम् । धृषेर्भावे घञ् ॥

धर्षक: । त्रि । अभिभवकर्त्तरि ॥ नटे ॥

धर्षकारिणी । स्त्री । दूषितायां कन्यायाम् ॥

धर्षणम् । न । परिभवे ॥ रते ॥ धृषे ल्युट् ॥ धर्षशब्दार्थे ॥

धर्षणी । स्त्री । अभिसारिकायाम् । असत्याम् ॥ धर्षति । ञिधृषा० । ल्युट् । ङीप् ॥

धर्षणीयः। त्रि। अभिभवनीये। धृष्ये॥

धर्षिणी। स्त्री। पुंश्चल्याम्॥

धर्षितम्। न। रतौ। मैथुने॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥ त्रि। कृतधर्षणे। परिभूते। तिरस्कृते॥ धृषेःक्तः। इड्गुणौ॥

धर्षिता। स्त्री। असत्याम्॥ तिरस्कृतायाम्॥

धलखण्डः। पुं। हठकण्टकवृक्षे। धलआँकडा इति गौड भाषा॥

धलखण्डकः। पुं। धलखण्डे॥

धवः। पुं। नरे॥ धूर्त्ते॥ पत्यौ॥ स्वनामख्यातेवृक्षे। मधुरत्वचे। पीतफले। गौरे। शुक्लवृक्षे॥ अस्य गुणाः। धवः शीतः प्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहः। मधुर स्तुवर स्तस्य फलञ्च मधुरं मनागिति भावप्रकाशः॥ धवति धुवति धुनोति धुनाति वा। धूञ्० धुञ्कम्पने धूविधूनने वा। पचाद्यच्॥ यद्वा। धूयते। ऋदोरप्॥

धवलः। पुं। वृषश्रेष्ठे। महोक्षे॥ चीनकर्पूरे॥ धववृक्षे॥ रागविशेषे॥ वीरवृक्षे॥ पाण्डुप्रभेदेखगे। धौला इति भाषा॥ धवलः पाण्डु र्लाहोरक्तपित्तघ्नो हिमः। रसे पाके च मधुरः सङ्ग्राही वातशान्तिकृत्॥ न। श्वेतमरिचे॥ छन्दोभेदे॥ यथा। द्विजवरगणयुगलमगणनगणयुगलं विमलवलयमपिच कलयसकलजनसुखम्। फणिपतिवरभणित ममलधवल मिह हितं विमलकविमुहृदिव खलित मिति भुविविदितम्॥ यथा॥ उपगतइहसुरभिसमय इतिसुमुखिवरे निधुवनमधिपिव सह मधुजिद्वृषमपदे। कमलनयन मनसरसखि तवरभसपरं प्रियतमगृहगमनमुचितमनुचित मपरम्॥ त्रि। शुक्ले। सितवर्णाढ्ये॥ सुन्दरे॥ धातु०। वाहुलकात् कलः धातोर्ह्रस्वश्च॥

धवलपक्षः। पुं। हंसे॥ शुक्लपक्षे॥

धवलपाटली। स्त्री। सितपाटलिकायाम्॥

धवलमृत्तिका। स्त्री। खटिकायाम्॥

धवलयावनालः। पुं। यावनालविशेषे। तारतण्डुले। पाण्डुरे॥

धवला। स्त्री। शुक्लवर्णायाङ्गवि॥ धवलवर्णयोगात् अनुदात्तत्वाभावान्न-ङीष्॥

धवलार्कः। पुं। प्रतापसे॥ धवलश्चासावर्कश्च॥

धवली। स्त्री। धवलवर्णायाङ्गवि। धवलायाम्॥ गौरादित्वान् ङीष्॥

धवलोत्पलम् । न । कुमुदे ॥

धवाणकः । पुं । समीरणे । वायौ ॥ धुनाति । धूञ्० । आणकोणू धूशिङ्क्षिधाञ्भ्यः ॥

धविचम् । न । यज्ञज्वलनज्वालनव्यजने । अग्नेः सन्धुक्षणाय मृगत्वचा रचिते व्यजने ॥ धूयते ऽनेन । धूञ्० । अर्त्तिलू धूसूइति इत्रः ॥

धा: । पुं । ब्रह्मणि ॥ धारके ॥ बृहस्पतौ ॥

धाकः । पुं । वृषे ॥ भोजने । आहारे ॥ आधारे ॥ दधाति । डुधाञ्० । कृदाधाराचिकलिभ्यः कः । इतिकः ॥

धाटी । स्त्री । अभ्यवस्कन्दे । प्रपाते । शत्रोः सम्मुखगमने ॥

धाणकः । पुं । दीनारभागे । स्वर्णभूषाभागे ॥ दधाति । डुधाञ्० । आणकोणू धूशिङ्क्षिधाञ्भ्यः ॥

धातकी । स्त्री । मद्यपुष्पायाम् । धाटपुष्प्याम् । धाइ इतिप्रसिद्धे गुल्मे ॥ धातकी कटुका शीता मदकृत् तुवरा लघुः । तृष्णातीसारपित्तास्रविषकृमिविसर्पजित् ॥ अस्याः पुष्पाणि ग्राह्याणि ॥ धातुं करोति । तत्करोतीतिणिच् । टिलोपः । क्वुन् । पिप्पल्यादित्वात् ङीष् ॥

धातुः । पुं । इन्द्रियेषु ॥ शब्दयोनौ । श्लेषस्पर्शादौ ॥ अत्रार्थनिर्णयार्थमुक्तं यथा । क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतो ऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः इति ॥ सकर्मकाकर्मकभेदेन धातवो द्विविधाः । तथाहि । सत्ताजीवनदर्पभीतिशयनक्रीडानिवासच्चयाव्यक्तध्याननभोगतिस्थितिजरालज्जाप्रमादोदये । मोहखेटनवेगयुद्धदहनख्यातिज्वरोन्मादकेशुद्धिस्वेदपलायनभ्रमणक्लेशाल्लोशुतौमज्जने ॥ हतौजागरणोपवक्रगमनोत्साहेमृतौ संशयेग्लानौमन्दगतौचवृष्ट्यपतनेचेष्टाक्रुधौरोदने । हृद्धौ हावकृतौ च सिद्धिविरतौहर्षोपवेशे बलेकम्पोद्वेगनिमेषभञ्जयतनाद्येधातवो ऽकर्मकाः ॥ दीव्यादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धातवः । वाचकाभावमात्रस्य यतस्तस्मादकर्मकाः ॥ कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्तायेतेतु धातवः । तद्भावे ऽकर्मकाः स्युस्तदत्र त्वासकर्मकाइति ॥ * ॥ आकाशादिमहाभूतेषु ॥ शब्दाद्याकाशादिगुणेषु ॥ रसादिषु । रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातव इत्युक्तेषु ॥ गैरिकमनः शिलाद्यश्मविकारे ॥ श्लेष्मादौ ॥ तेषां तत्रापिविद्वद्भिर्गदिता देहधारणात् । अत्राहसुश्रुतः । विसर्गादानविक्षे-

पैःसोमसूर्यानिला यथा । धारयन्ति जगद् देहंकफपित्तानिलास्तथेति॥ अस्थि ॥ स्वर्णादौ ॥ सुवर्णरूप्यता म्राणिहरितालंमनःशिला । गैरिका ञ्जनकासीससीससेलाहाः सहिङ्गुलाः । गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवोगिरिसम्भवाः ॥ * ॥ नवधातवोयथा । हेमताराऽरनागाश्च ताम्ररङ्गेच तीक्ष्णकम् । कांस्यकं कान्तलौहश्च धातवो नव कीर्त्तिताः ॥ * ॥ अष्टधातवोयथा । हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेवच । रङ्ग मायसरैत्यञ्च धातवोष्टौप्रकीर्त्तिता इतिदानसागरः ॥ अपिच । सुवर्णं रजतं ताम्रं लौहं कुप्यञ्च पारदम् । वङ्गञ्च सीसकञ्चैवदृश्यष्टौदेवसम्भवा इतिवैद्यकम् ॥ * ॥ सप्तधातवो यथा । स्वर्णं रूप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यसदमेवच । सीसं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः इतिभावप्रकाशः ॥ * ॥ वलीपलितखालित्यकार्श्यावल्यजरामयान् । निवार्यदेहंदधतिन्नुणांतद्धातवोमताः ॥ * ॥ सप्तोपधातवो यथा । माक्षिकंतुत्थिकाभ्रेचनीलाञ्जनशिलाऽलकाः । रसकश्चेतिविज्ञेयाएतेसप्तोपधातवः ॥ * ॥ शरीरस्थसप्तधातुभवसप्तोप धातवो

यथा । स्तन्यं रजश्च नारीणां कालेभवति गच्छति । शुद्धमांसभवःस्नेहो यःसा सर्व्वीर्च्यतेवसा । स्वेदोदन्तास्तथाकेशा स्तथैवोजश्चसप्तमम् । इतिधातुभवाज्ञेयाएतेसप्तोपधातवः ॥ इतिसुखबोधः ॥ * ॥ लोकेषु ॥ वस्तुनि ॥ धीयते सर्वंनिःक्षिप्यते सुप्यादावस्मिन्निति व्युत्पत्त्या आत्मनि ॥ दधाति शोभां धीयते वा । डुधाञ्० । सितनिगमिमसीतितुन् ॥ शरीरदूषणाद्दोषा मलिनी करणान्मलाः । धारणाद्धातव स्तेस्यु र्वातपित्तकफास्त्रयः ॥ * ॥ हरितालं हरे र्वीर्यंलक्ष्मीवीर्यं मनःशिला । पारदं शिववीर्यंस्याद्गन्धकं पार्वतीरजः ॥

धातुकाशीशम् । न । } द्रव्यविशेषे ।
धातुकासीसम् । न । } कासीसे ॥

धातुघ्नम् । न । काञ्जिके ॥

धातुद्रावकम् । न । टङ्कणे ॥

धातुनाशनम् । न । काञ्जिके ॥

धातुपः । पुं । शरीरस्थप्रथमधातौ । रसइतिख्याते ॥

धातुपुष्पिका । स्त्री । धातुपुष्प्याम् । धाइफूल इतिभाषा ॥

धातुपुष्पी । स्त्री । धातुपुष्पिकायाम् । धातक्याम् ॥

धातुभृत् । पुं । पर्वते ॥ त्रि । धातुपो

पके ॥

धातुमाक्षिकम् । न । माक्षिके । पीतके ॥

धातुमारिणी । स्त्री । सर्जिकायाम् ॥

धातुराजकम् । न । रेतसि ॥

धातुवल्लभम् । न । टङ्कणे ॥

धातुवादी । पुं । कारन्धमिनि । धातुवादरते ॥

धातुवैरी । पुं । गन्धके ॥ इति शब्दच० ॥

धातुशेखरम् । न । कासीसे ॥

धातूपलः । पुं । कठिनिकायाम् ॥

धाता । पुं । अजयोनौ । ब्रह्मणि ॥ उपादानत्वात् सर्वस्य कर्म्मफलजातस्य विचित्रतया प्राणिभ्योविभक्तरि । पोषयितरि । कर्मफलविधातॄणां मध्ये विश्वतोमुखोधाता सर्वकर्मफलदाते श्वरविभूतिः ॥ धातुर्गतिर्विचित्राच दुर्ज्ञेयाभुवनत्रये ॥ विष्णौ । श्रीपतौ ॥ अनन्तादिरूपेण विश्वं दधाति धारयति । दधाते स्तृच् ॥ भृगुमुनेः पुत्रे ॥ दशमेवत्सरे ॥ यथा । निष्पत्तिः सर्वशस्यानां मध्याधातरिकीर्त्तिता । इक्षुक्षीरगुडादीनां प्रवलत्वंवराननै ॥ पञ्चाशस्याष्टमेभेदे (॥।ऽ।) ॥ त्रि । पालके ॥ धारणपोषणसामर्थ्ययुक्ते ॥ धारके ॥ दधाति । डुधाञ्० । तृच् ॥

धातृपुत्रः । पुं । सनत्कुमारे ॥ ब्रह्मणः सुतमात्रे ॥

धातृपुष्पिका । स्त्री । धातक्याम् ॥ धातृपुष्पमस्याः । शेषिकःकप् ॥

धातृपुष्पी । स्त्री । धातक्याम् ॥ धातृपुष्पमस्याः । पाक्षिकःकवभावः ॥

धात्रिका । स्त्री । आमलक्याम् ॥

धात्री । स्त्री । जनन्याम् । मातरि ॥ आमलक्याम् ॥ वसुमत्याम् । भुवि ॥ उपमातरि ॥ धीयते । धेट्० । धः कर्मणिष्ट्रन् ॥ दधातिवा । डुधाञ्० । सर्वधातुभ्यःष्ट्रन् । षित्त्वान् ङीष् ॥

धात्रीपत्रम् । न । आमलकीदले ॥ तालीशपत्रे ॥

धात्रीपुत्रः । पुं । नटे ॥ उपमातुः सुते ॥ धात्र्याः पुत्रः ॥

धात्रीफलम् । न । आमलकीफले । आंवला इतिभाषा ॥ धात्र्याःफलम् ॥ हरीतकीसमंधात्रीफलं किन्तु विशेषतः । रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं वृष्यं रसायनम् ॥ हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफंरूक्षकषायत्वात् फलंधात्र्यास्त्रिदोषजित् ॥ अङ्गारपाकमृदुयत्नसुपाचितानि सिन्ध्वत्थहिङ्गुमरिचादिसमन्वितानि । तप्तेघृतेपुनरपिप्रतिभर्जितानि धात्रीफलानि जनयन्ति हिजाठरा-

स्मिन् ॥

धाचेयिका । स्त्री । धात्र्याम् । धाय इति भाषा ॥ यथा । पठेद्वाचेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुख इति ॥

धाचेयी । स्त्री । धाचेयिकायाम् ॥

धानम् । न । पोषणे ॥ निधाने ॥ धीयते ऽस्मिन् । ल्युट् ॥

धानकम् । न । धन्याके ॥

धाना । स्त्री । । वहुरी इतिभाषाप्रसिद्धे भृष्टयवे॥ धन्याके ॥ अभिनवोद्भिन्ने । अङ्कुरे ॥ चूर्णसक्तुषु ॥ धानाः । स्त्री । धाना भृष्टयवे स्त्रिय इतिवहुवचननिर्देशात् वहुवचनान्तोपि ॥ यवास्तु निस्तुषाभृष्टाः स्मृताधाना इतिस्त्रियाम् । धानाः स्यु दुर्जरा रूक्षा स्तृट्प्रदा गुरवस्तुताः ॥ तथामेदःकफच्छर्द्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥ दधाति दधति वा । डुधाञ्० । धापृवस्यज्यतिभ्योनः । टाप् ॥

धानाकाः । स्त्री । धानासु ॥ नित्यंवहुवचनान्तोयमितशब्दरत्नावली ॥

धानाचूर्णम् । न । भृष्टयवचूर्णे । सक्तुषु ॥

धानी । स्त्री । पीलुवृक्षे ॥ आधारे ॥ यथा । राजधानीततःसाभूत् सर्वयादवभूभुजामिति ॥ धीयते ऽस्याम् ॥ करणा ऽधिकरणयोश्चेतिल्युट् । ङीप् ॥

धानुष्कः । त्रि । धनुर्द्धरे । धन्विनि ॥ धनुः प्रहरण मस्य । तदस्येस्यधिकृत्य प्रहरणमिति ठक् । इसुसुक्तान्तात्कः ॥ यद्वा । धनुषाजीवति । वेत० ठञ् ॥ लग्नात् तृतीयभवने ॥

धानुष्का । स्त्री । अपामार्गे ॥

धानुष्यः । पुं । वंशे ॥ इति राजनि० ॥

धानेयम् । न । } धन्याके । धनिआ-
धानेयकम् । न । } इति भाषा ॥

धान्या । स्त्री । एलायाम् । पृथीकायाम् । एलावची इतिभाषा इतिशब्दचन्द्रिका ॥

धान्यम् । न । धन्याके ॥ परिपेले ॥ चतुस्तिलपरिमाणे ॥ पूर्वद्वारगृहे ॥ व्रीहिसामान्ये नीवारादौ ॥ धान इति भाषाप्रसिद्धे सतुषतण्डुलादौ । भोगार्हे । अन्ने ॥ धान्यं त्रिविधम् आशु षष्टिकशालिभेदात् । तत्रप्रावृट्कालभवमाशुः । ग्रीष्मजं षष्टिकः । हेमन्तोद्भवं शालिः ॥ * ॥ धान्यं सर्वं नवं स्वादु गुरु श्लेष्मकरं स्मृतम् । तत्तुवर्षोषितं पथ्यं यतो लघुतरं हितम् ॥ वर्षोषितं सर्वधान्यं गौरवं परिमुञ्चति । न तु त्यजति वीर्यत्वं क्रमान्मुञ्चत्यतः परम् ॥ एतेषु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः । पुराणा

विरसा रूक्षा न तथागुणकारि-णः ॥ पुराणावर्षद्वयादुपरिस्थिता: । यवादयोनवा स्वस्थानप्रतिष्ठिताः । पथ्याशिनाम्पुराणाहिताः । पुराणयवगोधूमचौद्रजाङ्गलशूल्यभुगिति श्रसन्ते वाग्भटेनोक्तत्वात् ॥ धाने पोषणे साधु । तत्रसाधुरितियत् ॥ यद्वा । दधाति । डुधाञ् ०। दधातेर्यन् नुट्चेति यन्नुटौ ॥

धान्यकम् । न । धान्याके ॥ इ०रानि०॥

धान्यकोष्ठकम् । न । धान्यरक्षार्थेगृहे । गोला इतिभाषा ॥

धान्यचमसः । पुं । चिपिटके ॥

धान्यत्वक् । स्त्री । तुषे ॥ धान्यस्यत्वक् ॥

धान्यधेनुः । स्त्री । दानार्थं धान्यनिर्मितधेनौ ॥

धान्यपञ्चकम् । न । शालिधान्यादिपञ्चसु ॥ यथा । शालिधान्यं व्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकम् । शिम्बिधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तंधान्यपञ्चकम् ॥ शालयोरक्तशाल्याद्या व्रीहयः षष्टिकादयः । यवादिकं शूकधान्यंमुद्गाद्यंशिम्बिधान्यकम् ॥ कङ्ग्वादिक्षुद्रधान्यं स्यात्तृणधान्यञ्चतत्स्मृतमिति ॥ अतीसारेपाचनविशेषे ॥ यथा । धान्यबालकविल्वाब्दनागरैः पाचितंजलम् । आमशूलविबन्धघ्नंपाचनंनिश्चयसेवितमितिभावमिश्रः ॥

धान्यमायः । पुं । धान्यविक्रयिणि ॥

धान्यराजः । पुं । यवे ॥

धान्यवर्द्धनम् । न । वार्द्धुष्ये । धान्यवृद्धौ ॥

धान्यवीजम् । न । धन्याके ॥

धान्यवीरः । पुं । माषे ॥

धान्यवृद्धिः । स्त्री । धान्यवर्द्धने । मद्यमेतावद्धान्यंदेहि ततोमासानन्तरं वर्षानन्तरंवा सपादं सार्द्धं द्विगुणंवा दास्यामीत्येवरूपायां वृद्धौ ॥

धान्यशीर्षकम् । न । धान्यमञ्जर्याम् ॥

धान्याकम् । न । धन्याके । कुस्तुम्बुरुणि ॥ धान्याकं तुवरं स्निग्ध मवृष्यं मूत्रलं लघु । तिक्तं कटूष्णवीर्यञ्च दीपनं पाचनं स्मृतम् ॥ ज्वरघ्नं रोचनं ग्राहि स्वादुपाके त्रिदोषनुत् । तृष्णादाहवमिश्वासकासाकार्श्यः कृमिप्रणुत् ॥ आर्द्रन्तुतद्गुणं स्वादुविशेषात्पित्तनाशनम् ॥ धान्य मकति । अकत्कुटिलायाङ्गतौ । अण् ॥

धान्याम्लम् । न । व्रीहिमञ्जर्याम् ॥

धान्याचलः । पुं । दानार्थंधान्यनिर्मितेपर्वते ॥

धान्याभ्रम् । न । अभ्रकमारणोपयोगिवस्तुनि ॥ पादांशशालिसंयुक्तमभ्रं बद्धाय कम्बले । त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत्क्लिन्नं मर्दयेत्करैः ॥ क

ग्वाद्गालितं हृद्यं वातकारोग तच्यहम्। सद्गुम्याभ्रमिमितिप्रोक्त म श्रमारणसिद्धये इतिभावप्रकाशः॥

धान्याम्लम्। न। काञ्जिके॥ धान्याम्लं शालिचूर्णाच्छकोद्रवादिकृतं भवेत्। धान्याम्लं धान्ययोनित्वात् प्रीणनं-लघुदीपनम्। अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्वास्थापनेहितम्॥ धान्येष्वभि षुतमम्लम्। शाकपार्थिवादि॥

धान्यारिः। पुं। मूषिके॥

धान्योत्तमः। पुं। शालिधान्ये॥

धान्मकः। पुं। माषकपरिमाणे॥ इति वैद्यकपरिभाषा॥

धाम। न। देहे॥ गृहे॥ रश्मौ॥ स्थाने। आश्रये॥ जन्मनि॥ प्रभावे॥ त्विषि॥ ज्योतिषि। स्वयम्प्रकाशे। स्वस्वरूपे॥ दधाति धीयते वा। डुधाञ्०। मनिन्॥

धामनिधिः। पुं। सूर्ये॥धामनिधिः॥

धामनी। स्त्री। धमन्याम्॥

धामवान्। त्रि। तेजस्विनि॥

धामार्गवः। पुं। अपामार्गे॥ घोषके। तोरञी इतिप्रसिद्धे शाके॥ नेनुर्वा ख्ये। पीतघोषाख्येपि॥ धामार्गः। धामार्गं वाति। वा०। आतोनुपेसि कः॥ यद्वा। धाममृच्छति। ऋ०। अन्ये०विच्। धामार्गवोगोरथ। गोरतहितमुक्तीति टच्॥

धायः। त्रि। धारणकर्त्तरि॥

धायाः। त्रि। धारणकर्त्तरि॥ पोषणक र्त्तरि॥ यथाविश्वस्य धायाइति॥

धाय्यः। पुं। पुरोहिते॥

धाय्या। स्त्री। वह्निप्रज्वालनार्थायामृचि। सामिधेन्याम्॥ धीयते पुष्यते ऽग्निरनया धीयते ऽनया समिदितिवा। पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीष्विति धाञोण्यत् युगागमश्च॥

धारः। पुं। जलधरासारवर्षणे॥ ग्रावान्तरे॥ ऋणे॥ प्रान्ते॥ गम्भीरे॥

धारम्। न। दिव्यपानीयप्रभेदे॥ धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीत वाससा। शिलायां वसुधायांवा धौतायां पतितञ्चयत्॥ सौवर्णे राज ते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्मिते। भाजने मृन्मयेवापि स्थापितं धार मुच्यते॥ धारं नीरं त्रिदोषघ्न मनि र्देश्यरसं लघु। सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम्॥ पाचनं म तिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान्। तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्रा वृषिस्मृतम्॥ *॥ धाराजलञ्चद्वि विधंगाङ्गसामुद्रभेदतः॥ यदाश्वा दाश्विनेमासि सूर्यः स्वातीविशाखयोः

। तद्दाम्बु जलदैर्मुक्तं गाङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥ अन्यदाश्वयुजाद्विन चत्वेषु यदाम्बुदैः । अभिवृष्ट मिदं तोयं सामुद्रमितिसंज्ञितम् ॥ * ॥ गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलञ्च रुचिप्रदं पित्तकफापहञ्च । निर्दोषमिष्टं लघु तच्च नित्यं गुणाधिकं व्योमिगृहीतमाहुः ॥ सामुद्रसलिलं शीतं कफवातकरं गुरु । चित्रायां माश्विने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत् ॥ पतितं भुवि तत्तोयं गाङ्गं सामुद्रमेववा । स्वस्वाश्रयवशाद् गच्छेदन्यदन्यद्रसादिकम् ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

धारकः । पुं । कलसे ॥ त्रि । धारणकर्त्तरि ॥

धारणः । पुं । सम्भ्रते ॥ नीरे ॥ स्वर्लोके ॥ परमेष्ठिनि ॥ धृतौ ॥ न । वि धारणे । धरणा इति भाषा ॥ धारयति । धृञ् । नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥

धारणा । स्त्री । योगाङ्गे ॥ देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥ देशे नाभिचक्र नासाग्रादौ चित्तस्य बन्धो विषयान्तरपरिहारेण यत्स्थिरीकरणं सा चित्तस्य धारणेत्युच्यते । अयमर्थः । मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मवासितान्तःकरणेन यमनियमवता जितासनेन परिहृतप्राणविक्षेपेण प्रत्याहृतेन्द्रियग्रामेण निर्बाधे प्रदेशे ऋजुकायेन जितद्वन्द्वेन योगिना नासाग्रादौ सम्प्रज्ञातस्य समाधेरभ्यासाय चेतसः स्थिरीकरणं कर्त्तव्यमिति ॥ * ॥ यमादिगुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते सद्भिर्योगशास्त्रविशारदैः ॥ तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः । कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणेति वि॰ पु॰ ॥ ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धने ॥ अद्वितीयवस्तुन्यन्तरिन्द्रियवृत्तिधारणे ॥ यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात् । मनसो धारणञ्चैव धारणा सा परामता ॥ मर्यादायाम् । संस्थायाम् । न्याय्यपथस्थितौ ॥ बुद्धौ ॥ निश्चये ॥ धारयति धर्मम् । धृञ् । ण॰ ल्युः ॥ युच्वा ॥

धारणी । स्त्री । नाडिकायाम् ॥ बुद्धोक्तमन्त्रविशेषे ॥ श्रेण्याम् । पङ्क्तौ ॥

धारणीयः । त्रि । धार्य्ये । धारयितुं शक्य ॥ धृञो ऽनीयर् ॥

धारणीया । स्त्री । धरणीकन्दे ॥

धारयित्री । स्त्री । धरित्र्याम् ॥ त्रि । धारयितरि ॥

धारा । स्त्री । सैन्याग्रिमस्कन्धे ॥ घटादिच्छिद्रे ॥ सन्ततौ ॥ द्रवद्रव्यस्य प्रपाते ॥ खड्गादेर्निशितमुखे ॥ इति

मे० ॥ उत्कर्षे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥ यशसि ॥ अतिवृष्टौ ॥ समूहे ॥ घनासारवर्षणे ॥ सहस्रे ॥ इतिविश्वः ॥ पुरीविशेषे ॥ तुरङ्गगतिपञ्चके- ॥ अश्वानान्तुगति धीरा विभिन्ना सा च पञ्चधा । आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥ धौरितंवल्गितं धाराप्लुतमुत्तेजितंक्रमात् । उत्तेरितञ्चेति पञ्चशिक्षयेत् तुरगं गतीः ॥ उत्तेरितेनातिवेगान्धो नशृणोति न पश्यति । धौरितंगतिमात्रे यश्चोजितं वल्गितंपुरः ॥ अग्रकायः समुल्लासाकुञ्चिताख्यंनतत्पिकम् । उत्तेजितं मध्यवेगं योजनंस्थयत्नाया ॥ पूर्वापरोत्रमनतः क्रमादुत्तारणं प्लुतम् ॥ अश्वशास्त्रेतु संज्ञान्तरेणोक्ताः । गतिः पुलाचतुष्का चतदन्मध्यजवापरा । पूर्णवेगातथाचान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः ॥ एकैका त्रिविधा धारा ह्ययशिक्षाविधौमता । लघ्वी मध्या तथादीर्घाचाश्वेतायोजयेत् क्रमादिति ॥ धार्यन्ते अश्वा अया ऽनयावा । धृञ्० । यद्यन्तः । भि०ऋङ् । ऋट्टशोङोतितिगुणनिपातनाद्दीर्घोवा ॥

धाराकदम्बः । पुं । केश्चिकदम्ब इति गौडभाषा प्रसिद्धे कदम्बविशेषे । प्रावृषेण्ये । मेघाभे ॥

धाराङ्कुरः । पुं । नाशीरे ॥ शीकरे ॥ घनोपले ॥ इति मेदिनी ॥

धाराङ्गः । पुं । असौ । खड्गे ॥ तीर्थे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

धाराटः । पुं । चातके ॥ अश्वे ॥ मेघे ॥ मत्तमातङ्गे । मत्तगजे ॥ इति- शब्दरत्नावली ॥

धाराधरः । पुं । जलधरे । मेघे ॥ धाराणां धरः ॥ खड्गे ॥

धारापूपः । पुं । अपूपविशेषे ॥ घृतमिश्रा कनिक्या या दुग्धेनालोडिता- तुसा । धाराख्या पूपकं स्वाज्ये पक्वं खण्डेन योजयेत् ॥ आपूपकं सुमधुरं हृष्यं पित्तहरंपरम् । सुस्निग्धं- रोचनं हृद्यमत्यर्थं वातनाशनम् ॥

धाराफलः । पुं । मदनवृक्षे ॥

धारावनिः । पुं । वायौ ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

धाराविषः । पुं । खड्गे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

धारासम्पातः । पुं । आसारे । महावृष्टौ ॥ धाराणां सम्पातः सम्भ्रयपतनम् । पतेर्भावे घञ् ॥

धारासुही । स्त्री । त्रिधारस्नुह्याम् ॥

धारिणी । स्त्री । धरायाम् ॥ शाल्मलिद्रुमे ॥

धारितः । त्रि । धृते ॥

धारी । पुं । पीलुवृक्षे ॥ त्रि । धारविशिष्टे ॥

धारुः । त्रि । पानकर्त्तरि ॥ धयति तच्छीलः । धेट्० । दाधेट् सिशदसदोरुः ॥

धारेश्वरी । स्त्री । देवीविशेषे ॥

धारोष्णम् । न । दोहनेनोष्णधारया सद्यः पतिते दुग्धे ॥ धारोष्णन्त्वमृतं पयोभ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं वृष्यं वृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहमिति राज निर्घण्टः ॥

धार्त्तः । त्रि । धूर्त्ते । द्यूतकृति ॥ धावनम् । धावु० । सं० क्विप् । बाहुलका त् वलोपः । धा धावने आर्त्तिः । धार्त्तिरस्यास्ति । ज्यो० श्रण् ॥ यद्वा । धा धावनेन आर्त्तः ॥

धार्त्तराष्ट्रः । पुं । असिताश्चञ्च्वसितच्छदे हंसविशेषे । कृष्णौ श्चञ्चुचरणौ स्वपक्षौ वितेहंसे । गेंडिहाँस इतिगौडभाषा ॥ सर्पविशेषे । श्रहौ ॥ कौरवे । धृतराष्ट्रापत्येषु दुर्योधनादिषु ॥ धृतराष्ट्रसम्बन्धिभीष्मद्रोणादौ ॥ धृतराष्ट्रे भवः । तत्रभव इत्यण् । तस्येदमितिवा ॥

धार्त्तराष्ट्रपदी । स्त्री । हंसपद्याम् ॥

धार्त्ता । पुं । धारके । धारणकर्त्तरि ॥ आगमजस्यानित्यत्वात् आर्द्धधातुक स्येड्वलादेरितिनेडागमः ॥

धार्म्मिकः । त्रि । देवयौ । धर्मशीले ॥ धर्मयुक्ते ॥ धर्ममधीते वेदवा । धर्मचरतिवा । उ०ठक् । चरति रित्यामेशाग्राम् नत्त्वमनुष्ठानमात्रे । तेन दैवनशाद्धर्मेप्रवृत्तोऽपिदुर्वृत्तोधार्मिक इतिनोच्यते ॥

धार्य्यः । त्रि । धारणीये ॥

धार्ष्ट्यम् । न । सामर्थ्ये ॥ प्रागल्भ्ये ॥ धृष्टस्यकर्म भावोवा । ष्यञ् ॥

धावकः । पुं । रजके ॥ स्मृतौतु भिन्नावेतौ ॥ त्रि । धावनकर्त्तरि । शीघ्रगामिनि । धाउडिया इतिभाषा ॥ धावति । धावु० । ण्वुल् ॥

धावन् । त्रि । द्रुतंगच्छति ॥ धावु० । शतृ ॥

धावनम् । न । गमने ॥ शुद्धौ ॥ धावुगतिशुद्ध्योः । ल्युट् ॥

धावनिः । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥ धावति । धावुगतिशुद्ध्योः । बाहुलकादनिः ॥ कण्टकार्याम् ॥

धावनिका । स्त्री । कण्टकारिकायाम् ॥

धावनी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥ कण्टकार्य्याम् ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥ धातक्याम् ॥

धावितः । त्रि । गते ॥ मार्जिते ॥ धोया इतिभाषा ॥

धिक् । अ । अपकारशब्दैर्भयोत्पादने । निर्भर्त्सने ॥ निन्दायाम् ॥ यथा । धिक् भस्मरहितंभालं धिक्ग्राममशिवालयम् । धिगनीशार्चनंजन्म धिग्विद्यामशिवाश्रयामिति ॥ धक्कयति । धक्क नाशने । बाहुलकाट् डिकप्रत्ययः । दधातेर्वा ॥

धिक्कारः । पुं । निकारे । तिरस्कारे ॥ धिक्करणम् । कृञ् । घञ् ॥

धिक्कृतः । त्रि । अपध्वस्ते ॥ निन्दिते ॥ धिगितिकृतः । धिगकारि वा । क्तः ॥

धिक्क्रिया । स्त्री । निन्दायाम् ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

धिग्वणः । पुं । शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्ना आयोगवी तस्यां ब्राह्मणादुत्पन्नेसङ्कीर्णजातिविशेषे ॥ तस्य चर्मकार्यम् ॥

धिशाम्पतिः । पुं । मञ्जुघोषे । पूर्वजिनविशेषे ॥ इतित्रि० । आत्मनि ॥

धिषणः । पुं । त्रिदशाचार्ये । बृहस्पतौ ॥ प्रशस्ता धिषणा अस्य ॥ धृष्णोति । ञिधृषा० । धृषेर्धिष् चसंज्ञायामिति क्युर्वा ॥

धिषणा स्त्री । बुद्धौ । मनीषायाम् ॥ धृष्णुवन्त्यनया । ञिधृषा० । क्युः । टाप् ॥

धिष्ण्यः । पुं । अग्निविशेषे ॥ शुक्रे ॥ न । स्थाने ॥ अग्निसामान्ये ॥ सद्मनि ॥ शक्तौ ॥ ऋक्षे । उडुनि ॥ धिष्यते धृष्णोति वा । धिषशब्दे ञिधृषा०वा । सानसिवर्णसिपर्णसीति साधु । धृषेर्ऋकारस्येकारो रपरत्वाभावो ण्यप्रत्ययश्चतेनैव निपातनात् ॥

धीः । स्त्री । प्रज्ञायाम् । मतौ ॥ शास्त्रादितत्त्वज्ञाने ॥ ज्ञानभेदे ॥ ध्यायत्यनया । ध्यै० । ध्यायतेःसम्प्रसारणञ्चेति क्विप् । हलश्चेति दीर्घः ॥

धीगुणाः । पुं । शुश्रूषाद्यष्टसु ॥ ते यथा । शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति ॥ धियोगुणाः ॥

धीतः । त्रि । पीते । पीया इतिभाषा ॥

धीतिः । स्त्री । पिपासायाम् ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

धीदा । स्त्री । कन्यायाम् ॥ बुद्धौ । मनीषायाम् ॥ धियं ददाति । डुदाञ् । कः । टाप् ॥

धीन्द्रियम् । न । ज्ञानेन्द्रियेषु । मनआदिषु समस्तेषु व्यस्तेषु च ॥ मनः कर्णौ तथा नेत्रे रसना च त्वचा सह । नासिके चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते ॥ धीसाधकमिन्द्रियम् ॥

धीमान् । पुं । बृहस्पतौ ॥ त्रि । पण्डि

ते ॥ धीर्विद्यते यस्य । मतुप् ॥ ऊहापोहकुशले ॥

धीमती । स्त्री । बुद्धिमत्याम् । प्रशस्तबुद्धियुक्तायाम् ॥ धीरस्त्यस्याः । मतुप् । उगित्त्वान्ङीप् ॥

धीरः । पुं । ऋषभौषधे ॥ बलिराजे ॥ धियमीरयतीतिव्युत्पत्त्या चिदाभासद्वारा धीतादात्म्याध्यासेन धीप्रेरके । धीसाक्षिणि ॥ न । कुङ्कुमे ॥ त्रि । धैर्यान्विते ॥ स्वैरे ॥ पण्डिते ॥ मन्दे ॥ विनीते ॥ बलयुते ॥ विवेकिनि ॥ धियंराति । रा० । आतोनुपेतिकः ॥ धियमीरयति । ईर० । अण् ॥ दधाति धीयते वा । डुधाञ० । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । घुमास्थेतीत्वम् ॥ दधात्यापत्सु चित्तमितिवा ॥ स्त्रीसन्निकर्षात् धीरोपि विक्रियां भजते खलु ॥ * ॥ विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ * ॥ गतस्वार्थमिमं लोकं विमुक्तो मुक्तबन्धनः । अविज्ञातगतिर्जह्यात् स वै धीर उदाहृतः ॥ धीरो ह्यर्थं वह्नचो ब्रूते ॥

धीरत्वम् । न । धीरतायाम् ॥ यथा । प्रागल्भ्यौदार्यमाधुर्यशोभाधीरत्वकान्तयः । दीप्तिश्चायत्नजाभावहावहेलाः स्त्रियोङ्गजाः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

धीरपत्री । स्त्री । धरणीकन्दे ॥

धीरस्कन्धः । पुं । महिषे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

धीराः । पुं । ज्ञानदेगुरौ ॥ धियंराति ददाति । रा० । क्विप्चेतिक्विप् ॥

धीरा । स्त्री । नायिकाप्रभेदे ॥ पण्डितायाम् ॥ काकोल्याम् ॥ महाज्योतिष्मत्याम् ॥ स्थिरायांचित्तोन्नतौ ॥ श्रवणतुल्यायाम् ॥

धीराधीरा । स्त्री । नायिकाप्रभेदे ॥

धीलटिः । स्त्री । दुहितायाम् ॥ इति हारावली ॥

धावा । पुं । कर्मकरे । धीवरे ॥ ध्यायति । ध्यैचिन्तायाम् । ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्चेतिक्वनिप् ॥

धीवरः । पुं । दासजातौ । कैवर्ते ॥ दधातिमत्स्यान् । डुधाञ० । छित्वरच्छत्वरधीवरेत्यादिनाष्वरजन्तोनिनिपातितः ॥

धीवरी । स्त्री । धीवरभार्यायाम् ॥ धीवरशब्दात्स्त्रियांषित्त्वान्ङीष् । दधातेःक्वनिपि वनोरचेति ङीब्रौवा ॥

धीव्याप्यता । स्त्री । वृत्तिव्याप्यत्वे ॥

धीशक्तिः । स्त्री । निष्क्रमे । बुद्धिसामर्थ्ये । शुश्रूषाद्यष्टविधधीगुणेषु ॥ धियःशक्तिः ॥

धीसखः । पुं । अमात्ये । मन्त्रिणि ॥ इ

तिहेमचन्द्रः ॥ धियःसखा । टच् ॥

धीसचिवः । पुं । धीसखे ॥ इत्यमरः ॥ धिया धियां वा सचिवः सहायः । धी प्रधानःसचिवोवा ॥

धुः । स्त्री । कम्पने ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥

धुतः । त्रि । त्यक्ते ॥ कम्पिते । विधूते ॥ धुयतेस्म । धुञ्कम्पने । क्तः ॥

धुनानः । त्रि । कम्पयति ॥ धुनोतेः कर्त्तरि शानच् ॥

धुनिः । स्त्री । नदीमात्रे ॥

धुनी । स्त्री । नदीमात्रे ॥ धुनोति वेतसादीन् । धुञ्० । क्विप् । पृषोदरादित्वात् नक् । नान्तत्वात् ङीप् ॥

धुनीनाथः । पुं । समुद्रे ॥ धुनीनां सरितांनाथः ॥

धुन्धुमारः । पुं । शक्रगोपे ॥ गृहधूमे ॥ पद्मालिके ॥ कुवलयाश्वे । राज्ञो वृहदश्वसुपुत्रे ॥

धुन्धुरी । स्त्री । वाद्यप्रभेदे ॥

धूः । स्त्री । भारे ॥ चिन्तायाम् ॥ रथाद्यग्रभागे । यानमुखे ॥ धूर्वति । धुर्वीहिंसायाम् । भ्राजभासेति क्विप् । र्वोरितिदीर्घः ॥

धुरन्धरः । पुं । धवद्रुमे ॥ त्रि । धुर्वहे । धुर्ये । भारवोढरिवृषादौ ॥ धुरंधारयति । संज्ञायां भृतृवृजिधारीति खच् । इति स्वामी ॥ वाचंयमपुरन्द

रौचेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सः इति नव्याः । खचि ह्रस्वः । अरुर्द्विषदितिमुम् ॥

धुरा । स्त्री । भारे ॥

धुरीणः । त्रि । श्रेष्ठे ॥ धुर्ये । धौरेये ॥ धुरंवहति । खः सर्वधुरादित्यत्र ख इतियोगविभागात्खः ॥

धुरीयः । पुं । अनडुहि ॥ इतिराजनि० ॥

धुर्य्यः । त्रि । श्रेष्ठे ॥ भारवोढरि । धौरेये ॥ कार्यनिर्वाहके ॥ धुरंवहति । धुरोयड्ढकाविति यत् ॥ पुं । अनडुहि ॥ ऋषभौषधौ ॥

धुर्वहः । त्रि । भारवोढरिवृषे । धुर्ये ॥ वहतीति वहः । अच् । धुरोवहः ॥

धुवका । स्त्री । ध्रुवकायाम् । धुया इति गौड भाषा ॥ धूञ्० । कः । ततोऽज्ञातादौकः । क्षिपकादित्वान्नेत्वम् ॥

धुवमः । पुं । वह्नौ ॥ धुनोति धुनाति वा । धुञ्० धूञ्० वा । भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसीतिक्सुन् ॥

धुवित्रम् । न । वह्नेः सन्धुक्षणाय मृगत्वचारचिते यात्त्रिकानां व्यजने ॥ धुवित्रंतालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनश्चतत् ॥ धूयते ऽनेन । धूविधूनने । अर्त्तिलूधूसू इति इत्रः । कुटादित्वेन ङित्वाद्गुणाभावादुवङ् ॥

धुस्तुरः । पुं । धुस्तूरे ॥

धुस्तूरः । पुं । धतूरा इतिप्रसिद्धे क्षुपे। उन्मत्ते । काहलापुष्पे । धूस्तूरे ॥

धूः । स्त्री । धूनने ॥ इति मेदिनी ॥

धूकः । पुं । पवने । वायौ ॥ धुनोति धुनातिवा । धुञ्० धूञ् वा । अजियुधूनीभ्योदीर्घश्चेतिकन् ॥

धूतः । त्रि । त्यक्ते ॥ कम्पिते ॥ भर्त्सिते ॥ तर्किते ॥ धूयतेस्म । धूविधूनने । धूञ्० वा । क्तः ॥

धूनकः । पुं । यक्षधूपे । राले । वह्निवल्लभे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धूननम् । न । कम्पने । कांपना इति-भाषा ॥ धूञोणयन्ताल्ल्युट् । धूञ् प्रीञोर्नुग्वक्तव्य इतिनुक् ॥

धूपः । पुं । गुग्गुल्वादि गन्धद्रव्यविशेषोत्थधूमे तद्वर्त्तिकायाञ्च । गन्धपिशाचिकायाम् ॥ सचषडङ्गदशाङ्गादिभेदभिन्नो ऽनेकप्रकारः ॥ विषघ्नधूपो यथा । सक्तुः सर्ज्जरसोपेतः सर्षपा एलवालुकैः। सुवर्णातस्करतरोः कुसुमैर्जुनस्यतु ॥ धूपोवासगृहे हन्तिविषंस्थावरजङ्गमम् । नतत्रकीटा नविषं न दर्दुरसरीसृपाः ॥ नकृत्या कर्मणाञ्चात्र धूपोयं यत्रदह्यते ॥ * ॥ सर्पनिर्मोचनधूपोयथा । कार्पासास्थिभुजङ्गस्य तथा निर्मोचनं भवेत् । सर्पनिर्मोचनोधूपः प्रशस्तः स

र्वतः गृहे ॥ इति मत्० पु० ॥ अष्टाङ्ग धूपोयथा । गुग्गुल्वगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् । कर्पूरं वालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमंतथा ॥ अष्टाङ्गः कथितोधूपो गोविन्दप्रीतिदोमत इति ॥ * ॥ पञ्चाङ्गोयथा । चन्दनं-कुङ्कुमं नूत्नंकर्पूरोगुग्गुलोऽगुरु। धूपोयं घृतसंयुक्तः पञ्चाङ्गः समुदाहृत इति ॥ * ॥ अदत्त्वागन्धमाल्यानि योमेधूपं प्रयच्छति । कुणपोजायते भूमे यातुधानो न संशयइति भूमिं प्रतिवराहवाक्यम् ॥ * ॥ रोगनाशकोधूपोयथा । कूर्ममत्स्याखुमहिषगोसृगालाश्ववानराः । विडालवर्हि-काकाश्च वराहोलूककुक्कुटाः ॥ छंस एषाञ्च विशमथं मांसंवारोमशोणितम् । धूपं दद्याज्ज्वरार्त्ताय उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये ॥ एतान्यौषधजातानि धूपितानि महेश्वर । निघ्नन्तिरोगजातानि वृक्षमिन्द्राशनिर्यथेतिगारुडे १९९ अध्यायः ॥

धूपनः । पुं । शालवृक्षस्य निर्यासे । शालवेष्टे । सर्जरसे । राल इतिभा ॥ न । धूपे ॥

धूपवृक्षः । पुं । सरलद्रुमे ॥

धूपागुरु । न । दाह्यागुरुणि ॥

धूपाङ्गः । पुं । श्रीवेष्टे । सरलरसे ॥

धूपायितः । त्रि । अध्वादिनाश्रान्ते । सन्तप्ते ॥ दत्तधूपगृहादौ ॥ धूप्यतेस्म । धूपसन्तापे । आयादय इतिवाआयः । क्तः । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि-वा क्तः ॥

धूपार्हम् । न । कृष्णागुरुणि ॥ त्रि । धूपयोग्ये ॥

धूपितः । त्रि । दत्तधूपे ॥ सन्तापिते । अध्वादिनाश्रान्ते ॥ धूप्यतेस्म । धूप० । क्तः । इट् । अकर्मकत्वात् कर्त्तरिवा क्तः ॥

धूमः । पुं । आर्द्रेन्धनप्रभवे । मेघाञ्जनयोर्जनके । अग्निध्वजे । भस्मे । धूंवाँ इतिभाषा ॥ सहजमलिनवक्रभावभाजां भवति भवः प्रभवात्मनाशहेतुः । जलधरपदवीमवाप्य धूमोज्वलनविनाशमनु प्रयाति नाशमिति श्रीकृष्णमिश्रः ॥ धुनोति । धूञ० । इषियुधीतिमक् ॥

धूमकेतनः । पुं । केतुग्रहे ॥ हुताशे ॥

धूमकेतुः । पुं । उत्पातविशेषे ॥ वह्नौ ॥ ग्रहप्रभेदे ॥ धूमः केतुश्चिह्नमस्य ॥

धूमगन्धिकम् । न । रोहिषतृणे ॥

धूमजाङ्गजम् । न । वज्रक्षारे ॥

धूमध्वजः । पुं । अग्नौ ॥

धूमप्रभा । स्त्री । धूमान्धकारनरके ॥

धूममहिषी । स्त्री । कुज्झटिकायाम् ॥

धूमयोनिः । पुं । मेघे ॥ धूमो योनिरस्य । उक्तञ्चाभ्राणां धूमकार्यत्वं पौराणिकैः । यत्तधूमोद्भवंत्वभ्रं द्विजानाञ्चहितंसदा । दावाग्निधूमसम्भूतमभ्रंवनहितं स्मृतम् ॥ मृतधूमोद्भवंत्वभ्रमशुभायभविष्यति । अभिचाराग्नि धूमोत्थंभूतनाशायवैद्विजाः ॥ इति ॥ मुस्तके ॥

धूमलः । पुं । कृष्णलोहितवर्णे ॥ त्रि । तद्विशिष्टे ॥ धूमंलाति । ला० । कः ॥

धूमसी । स्त्री । धुवाँस इतिप्रसिद्धे माषाणांचूर्णे ॥ यथा । माषाणां दालय स्तोये स्थापिता स्त्यक्तकञ्चुकाः । आतपेशोषितायन्त्रे पिष्टा सा धूमसीस्मृता ॥ इतिभावप्रकाशः ॥

धूमाग्निः । पुं । अर्कनिष्कासनोपयोगिन्यग्निविशेषे ॥ विज्वालो यो धूमशिखो धूमाग्निः स उदाहृतः ॥

धूमाभः । त्रि । धूम्रवर्णे ॥

धूमावती । स्त्री । दशमहाविद्यान्तर्गतविद्याविशेषे ॥ तीर्थविशेषे ॥

धूमिका । स्त्री । कुज्झटिकायाम् ॥

धूमितः । त्रि । सञ्जातधूमे ॥

धूमोत्थम् । न । वज्रक्षारे ॥

धूमोर्णा । स्त्री । यमपत्न्याम् ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धूमोर्णापतिः । पुं । यमे ॥ इतिहारा

वती ॥

धूम्या । स्त्री । धूमसमूहे ॥ धूमानां समूहः । पाशादिभ्यो यः ॥

धूम्याटः । पुं । पक्षिविशेषे । कलिङ्गे । भृङ्गे । फिङ्गा इतिगौडभाषा ॥ धूम्या इवअटति । अट० । अच् ॥

धूम्रः । पुं । कृष्णरक्तमिश्रितवर्णे । धूमले । खरलोमनिभेवर्णे ॥ तुरुष्के । सिल्हके ॥ त्रि । तद्वति ॥ धूमं राति । रा० । कः । पृषोदरादिः ॥

धूम्रकः । पुं । उष्ट्रे ॥

धूम्रकेशः । पुं । असुरविशेषे

धूम्रधीः । त्रि । मलिनबुद्धौ ॥ धूम्राधीर्यस्य ॥

धूम्रपत्रा । स्त्री । क्षुपविशेषे । धूम्राह्वायाम् । स्वर्णक्षुवायाम् ॥

धूम्रमूलिका । स्त्री । शूलीतृणे ॥

धूम्रलोचनः । पुं । शुम्भासुरस्यसेनापतौ ॥ कपोते ॥

धूम्रवर्णः । पुं । तुरुष्के । सिल्हके ॥ श्यामरक्तमिश्रितवर्णे । धूमले ॥ त्रि । तद्वर्णविशिष्टे ॥

धूम्रवर्णा । स्त्री । वह्निजिह्वाविशेषे ॥ धूम्रोवर्णोऽस्याः ॥

धूम्रा । स्त्री । शशाण्डुल्याम् ॥

धूम्रिका । स्त्री । शिंशपावृक्षे ॥

धूर्ज्जटिः । पुं । शिवे । गङ्गाधरे ॥ धूर्भारभूता जटिर्यस्य ॥ यद्वा । जटति । जट० । सर्वधातुभ्यइतीन् । धूर्गङ्गा जटिष्वस्येति ॥ धुरस्त्रैलोक्यचिन्तायाः जटिः सङ्घातोऽस्यवा ॥

धूर्त्तः । पुं । धूस्तूरे । उन्मत्ते ॥ चोरके ॥ न । खण्डलवणे ॥ लौहकिट्टे ॥ त्रि । विटे ॥ वञ्चके । मायिनि ॥ यथा । स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्चव्रजेश्वर । नरेषुमध्येते धूर्त्ताः कृपाहीना महीतले ॥ हृदयंक्षुरधाराभं तेषांच नास्तिसादरम् । शतेषुसज्जनःकोपिकायस्थो नेतरौचतौ ॥ सुबुद्धिः शिवयुक्तिश्च शास्त्रज्ञोधर्ममानसः । नविश्वसेत् तेषु तात स्वात्मकल्याणहेतवे ॥ इतिब्रह्मवैवर्त्तेश्रीकृष्णजन्म ८५ ऽध्यायः ॥ धूतकृति ॥ धूर्वति । धुर्वी० । हसिमृग्रिणिति तन् । राल्लोपः । हलिचेतिदीर्घः ॥ धूर्व्यते स्म । कर्मणिक्तो वा ॥ धूर्वति । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिचकारात्कर्त्तरि वाक्तः ॥ यद्वा । धूर्वनम् । भावेक्तः ॥ तदस्यास्तीत्यर्शआद्यच्॥

धूर्त्तकः । पुं । धूर्त्ते ॥ शृगाले ॥

धूर्त्तकृत् । पुं । धूस्तूरे ॥

धूर्त्तजन्तुः । पुं । मानुषे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

धूर्त्तमानुषा । स्त्री । रास्नायाम् ॥ इ० शब्द ॥

धूर्व्वहः । त्रि । धुरन्धरे । भारवोढरि ॥

धूर्षी । स्त्री । रथाग्रभागे । यानमुखे ॥

धूलकम् । न । विषे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

धूलिः । स्त्री । रजसि । रेणौ । पांशौ । धूल इतिभाषा ॥ धुवति धूयते वा । धूञ्विधूनने । वाहुलकात् लिः ॥ धवनम् । धूञ् । सं० क्विप् । धुवा लीयते । इकक्रुष्यादिभ्यः ॥ संख्याविशेषे ॥

धूलिका । स्त्री । कुज्झटिकायाम् ॥

धूलिकेदारः । पुं । चेचे । वप्रे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

धूलिगुच्छः । पुं । } फल्गुचूर्णे ।
धूलिगुच्छकः । पुं । } पटवासके ॥
इतित्रिकाण्डशेषः ॥

धूलिध्वजः । पुं । पवने ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

धूलिपुष्पिका । स्त्री । केतक्याम् ॥

धूली । स्त्री । धूलौ । पांशौ ॥ ङीप् ॥

धूलीकदम्बः । पुं । तिनिशे ॥ नीपे ॥ वरुणपादपे ॥

धूलीपटलः । पुं । उड्डीयमानधूलीसमूहे ॥

धूसरः । पुं । गर्दभे । खरे ॥ उष्ट्रे ॥ कपोते ॥ तैलकारे ॥ ईषत्पाण्डुरवर्णे । शुक्लपीतमिश्रितवर्णे ॥ कृष्णश्वेतवर्णे ॥ त्रि । तद्वर्णविशिष्टे ॥ धुनाति । धूञ् ० । कृधूमदिभ्यः क्विदितिसरः ॥

धूसरच्छदा । स्त्री । श्वेतवुह्नायाम् ॥

धूसरपत्रिका । स्त्री । हस्तिशुण्डीक्षुपे ॥

धूसरा । स्त्री । पाण्डुफलीवृक्षे ॥

धूसरी । स्त्री । किन्नरीभेदे ॥

धूस्तुरः । पुं । धूस्तूरे । कितवे । धतूरा इतिभाषा ॥ धूसयति । धूसकान्तिकरणे । क्विप् । ततोस्ति तुरत्वरणे । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । धूश्चासौतुरश्च ॥

धूस्तूरः । पुं । उन्मत्तवृक्षे । धस्तूरे । काञ्चनाह्वये ॥ धूसयति । धूस० । क्विप् । तूर्यति । तुरीगतित्वरणहिंसयोः । इगुपधत्वात्कः । धूश्चासौतूरश्च ॥ धूस्तूर धूर्त्त तवशेन्दुमिवासयोग्यस्थाने पिशाचपतिना विनिवेशितोसि । किंकैरवाणि विकसन्ति तमः प्रयाति किं वार्द्धि वर्द्धते किं दृषदः स्रवन्ति ॥

धृतः । त्रि । गृहीते । कृतधारणे । धरा इति भाषा ॥ अवलम्बिते । धृञ् ० । क्तः ॥

धृतकः । त्रि । भरण्यायसञ्जीवने ॥

धृतराष्ट्रः । पुं । सुराज्ञि ॥ नागभेदे ॥ दुर्योधनस्य पितरि ॥ पक्षिविशेषे ॥ धृतःराष्ट्रोयेन ॥

धृतराष्ट्री । स्त्री । हंसपत्न्याम् ॥

धृतात्मा । पुं । नारायणे ॥ एकरूपेण जन्मादिषड्भावविकाररहिततया धृतः आत्मा येन । यद्वा । धृङ् अवस्थाने । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्त्तरि क्तः । धृतः एकरूपेणावस्थितः आत्मा स्वरूपमस्येति ॥ त्रि । परमात्मनिनिहितचित्ते ॥ यथा । किं दुःसहन्तु साधूनां विदुषांकिमपेक्षितम् । किमकार्यं कदर्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मनामिति ॥

धृतिः । पुं । अध्वरे । इष्टौ ॥ स्त्री । तुष्टौ । सन्तोषे ॥ योगविशेषे ॥ तद्योगजातफलंयथा । धृतियोगसमुत्पन्नः प्राज्ञःसन्तुष्टमानसः । वावदूकः सभायाञ्च सुशीलो विनयान्वित इति ॥ सुखे ॥ धारणायाम् ॥ धैर्ये । अखिन्नतायाम् । अवसादेपिशरीरेन्द्रियसङ्घाते स्तम्भनशक्तौ ॥ अवसन्नानां देहेन्द्रियाणा मवष्टम्भहेतुभूतप्रयत्ने । देहेन्द्रियेषु अवसाद प्राप्तेषु तदुत्तम्भके प्रयत्नविशेषे । येनोत्तम्भितानि करणानि शरीरञ्च नावसीदन्ति ॥ साचकपिलपत्नी । यथा । धृतिः कपिलपत्नीच सर्वैः सर्वत्र पूजिता । सर्वलोकाश्चधैर्याश्चजगत्सुचयया विनेतिदेवी भागवतम् ॥ चानन्दभार्यामपि ॥ चानन्दतिस्त्रोभार्याश्चबुद्धिर्मेधाधृतिस्तथेतिदेवी भागवतम् ॥ उच्छृङ्खलप्रवृत्तिकारणेन चापल्यप्राप्तौ तन्निवर्त्तनशक्तौ ॥ * ॥ सत्त्वादिगुणभेदाद्धृतिस्त्रिविधा । यथा । धृत्यायया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ययातुधर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेर्जुन । प्रसङ्गेनफलाकाङ्क्षी धृतिः सापार्थराजसी ॥ ययास्वप्नं भयंशोकं विषादं मदमेवच । नविमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सापार्थतामसीति ॥ महच्चामपिविपदिदेहेन्द्रियसङ्घातस्यानवसादे ॥ अष्टादशाक्षरायां वृत्तौ ॥ अष्टादशाङ्के ॥ धरणम् । धृञ् । क्तिन् ॥ पाञ्चभौतिके मनसिधृत्यंशोभूमेर्गुणः ॥

धृतिमत् । न । सुपार्श्वाख्यविष्कम्भशैलमूले उद्याने ॥ त्रि । सुखदुःखयोरेकरूपे ॥ धृति रस्यास्ति । मतुप् ॥

धृत्वा । पुं । धर्मे ॥ विष्णौ ॥ ध्रियन्तेस्मिन् भूतानि । धृङ् अवस्थाने । धरतिवा । धृञ् । शीङ्क्रुशीत्यादिनाक्निप् । तुक् ॥ अन्तरीक्षे ॥ विप्रे ॥ समुद्रे ॥ मेधाविनि ॥

धृत्वरी । स्त्री । भुवि ॥

धृषुः । त्रि । दक्षे ॥ प्रगल्भे ॥ पुं । सङ्घाते ॥ धृष्णोति । ञिधृषा० । पृभिदि

अधिगृधिधृषिभ्य इतिक्नुः ॥

धृष्टः । चि । वियाते । निर्लज्जे ॥ प्रगल्भे ॥ निर्दये ॥ नायकप्रभेदे ॥ अथ ज्ञातोनिर्भयोधृष्ट इत्यस्य लक्षणम् । भूयोनिःशङ्कः कृतदोषोपि भूयोनिवारितोपि भूयःप्रश्रयपरायणो धृष्ट इतिच ॥ धृष्णोतिस्म । ञिधृषा० । गत्यर्थेतिक्तः । धृषिशसीतीड भावः ॥

धृष्टद्युम्नः । पुं । द्रुपदपुत्रे । पाण्डवानां सेनापतौ ॥ धृष्टंद्युम्नंबलमस्य ॥

धृष्टा । स्त्री । असत्याम् । बन्धक्याम् ॥

धृष्णक् । त्रि । धृष्टे । वियाते ॥ धृष्णोति । धृषेश्चेतिनजिङ् ॥

धृष्णिः । पुं । किरणे ॥ धृष्णोति । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । बाहुलकात् निप्रत्ययोगुणा भावश्च ॥

धृष्णुः । पुं । कश्चिकायाम् ॥ चि । धृष्टे ॥ धृष्णोति । ञिधृषा० । त्रसिगृधि धृषि चिपेःक्नुः ॥

धेनः । पुं । समुद्रे ॥ नदे ॥ धयन्तियम् । धेट् पाने । धेटइच्चेतिनन् धातोरिदादेशः ॥

धेना । स्त्री । नद्याम् ॥ भारतीप्रभेदे ॥

धेनिका । स्त्री । }
धेनी । स्त्री । } धन्याके ॥

धेनुः । स्त्री । गोमात्रे ॥ गवां जातौस्तु वक्ष्यामिशृणुष्वैकमना द्विज । प्रथमा गौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला । तृतीया रक्तकपिला चतुर्थीनीलपिङ्गला ॥ पञ्चमी शुक्लपिङ्गाक्षी षष्ठीतु शुक्लपिङ्गला । सप्तमी चित्रपिङ्गाक्षी अष्टमी बभ्रुरोहिणी ॥ नवमीश्वेतपिङ्गाक्षी दशमीश्वेतपिङ्गला । तादृशास्त्वप्यनड्वाहः कपिलास्तु प्रकीर्त्तिता इति वृहद्धर्मपुराणे उत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥ नवप्रसूतायां माहेय्याम् । नवसूतिकायाम् ॥ धयतिसुताम् । धीयतेवा । धेट्० । धेटइच्चेतिनुः ॥ दानीया दशधेनवो यथा । यास्तु पापविनाशिन्यः पठ्यन्ते दशधेनवः । तासां स्वरूपं वक्ष्यामिनामानिच धनाधिप ॥ प्रथमा गुडधेनुः स्यात् घृतधेनुरथापिवा । तिलधेनुस्तृतीयाच चतुर्थीजलसंज्ञिका ॥ क्षीरधेनुश्चविख्यातामधुधेनुरथापिवा । सप्तमीशर्कराधेनुर्दधिधेनुरथाष्टमी ॥ रसधेनुश्चनवमी दशमी स्यात्स्वरूपतः ॥ कुम्भाःस्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः ॥ सुवर्णधेनुमप्यत्रकेचिदिच्छन्तिमानवाः ॥

धेनुकः । पुं । असुरविशेषे ॥ धेनुरिव । इवेप्रतिकृता वितिकन् ॥ रतिबन्धविशेषे । तल्लक्षणंयथा । न्यस्त

स्वयुगला निजे पदे योपिदेतिकटि स्टढवल्लभा। अग्रतो यदि शनै रधोमुखी धेनुकं वृषवदुन्नतेप्रिये ॥ अपरञ्च। सुप्तांस्त्रियं समालिङ्ग्य स्वयं सुप्तोरमेत् पुनः। लघुलिङ्गं चा लयेद्योवन्योयं धेनुकः स्मृतः॥ इति रतिमञ्जरी ॥

धेनुकसूदनः। पुं। श्रीकृष्णे ॥धेनुकं सूदयति। सूद०। ल्युः॥

धेनुका। स्त्री। करिण्याम्। हस्तिन्याम्॥ धेनौ। गवि॥ धेनुरिव। इवेतिकन्। धेनुरेव। स्वार्थे कन्वा॥

धेनुकारिः। पुं। श्रीकृष्णे॥ धेनुकस्य अरिः॥

धेनुकासुरसूदनः। पुं। श्रीकृष्णे॥

धेनुदुग्धम्। न। गोक्षीरे॥ चिर्भिटे॥

धेनुदुग्धकरः। पुं। गर्जरे॥

धेनुष्या। स्त्री। बन्धकेस्थितायां सौरभेय्याम्॥ संज्ञायां धेनुष्येति धेनुशब्दस्य षुगागमोयत् प्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम्। ऋणप्रत्यर्पणाय याधेनुर्दोहनार्थं स्तमर्णाय दीयते तस्याःसंज्ञेयम्॥

धेयः। त्रि। विधेये। प्रयोज्ये॥

धैनुकम्। न। स्त्रीणां करणे॥ धेनूनां संहतौ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति-धेनुशब्दात् समूहार्थेठक्। इसुसुक्तान्तात्कः॥

धैर्य्यम्। न। धृतौ। धीरतायाम्॥ स्थिरा चित्तोन्नति र्यातु तद्धैर्यमिति संज्ञितमितिभूपालकोषः॥ अप्रमादे। अव्याकुलत्वे॥ विघ्नाद्युपस्थितावपि प्रारब्धापरित्यागहेतावन्तःकरणवृत्तिविशेषे॥ निर्विकारचित्तत्वे॥ मनसोनिर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु। इतिरसिकाः॥ धीरस्य कर्मभावोवा। ष्यञ्॥

धैवतः। पुं। तन्त्रीकण्ठोत्थितस्वरविशेषे॥ सप्तस्वरान्तर्गतषष्ठस्वरे॥ अश्वस्तुधैवतं रौति॥ गत्वा नाभेरधोभागं वस्तिं प्राप्योर्द्धगःपुनः।धावन्निव च यो याति कण्ठदेशं सधैवतः॥ धीमतामयंधैवतः। पृ०॥

धैवत्यम्। न। धीवतोभावे॥ ष्यञ्। दाण्डिनायनेतिनिपातनात्तकारादेशः॥

धोडः। पुं। डुण्डुभे। राजिले। धोडासाँप इतिगौडभाषा॥

धोरणम्। न। हस्त्यश्वाद्यदोलादौ वाहनमात्रे॥ धोरति अनेन वा। धोरयति वा। धोर्ऋगतिचातुर्ये। ल्युः। ल्युट्वा॥ अश्वगतिप्रथमगतौ। धोरिते॥

धोरणिः। स्त्री। परम्परायाम्॥

धोरितम् । न । अश्वप्रथमगतौ । धोरणे । धौरितके ॥ धोरितं गतिमात्रं यद्योजितं वल्गितं पुरः । अग्रकायः समुल्लासाकुञ्चिताख्यं नतत्रिकम् ॥ धोरणम् । धोर्ऋ० । भावे क्तः ॥

धोरितकम् । न । अश्वगतिभेदे । धौरितके ॥ स्वार्थे कन् ॥

धौतः । त्रि । मार्जिते । मृष्टे । निर्णिक्ते । प्रक्षालिते । धोया इतिभाषा ॥ धाव्यतेस्म । धावु० । क्तः ॥ उत्तेजिते ॥ शुभ्रे ॥ ईषद्धौतं स्त्रियाधौतं यद्धौतं रजकेनच । अधौतं तद्विजानीयादितिकर्मलोचनः ॥ न । रूप्ये ॥

धौतकटः । पुं । स्योने । प्रसेवके । सूत्रनिर्मितभाण्डे । धोकडा इतिगौडभाषा ॥

धौतकोषजम् । न । पत्रोर्णे ॥

धौतकौशेयम् । न । पत्रोर्णे । मुकुटा इतिभाषाप्रसिद्धे वस्त्रे ॥ धौतञ्चतत् कौशेयञ्च ॥

धौतशिलम् । न । स्फाटिके । शालिपिष्टे ॥

धौम्यः । पुं । देवलस्यर्षेः कनिष्ठभ्रातरि । पाण्डवानांपुरोहिते ॥

धौम्रः । पुं । धूम्रवर्णे ॥ न । धूम्रत्वे ॥ वास्तुस्थानभेदे ॥

धौरः । पुं । धवहक्षे ॥ इ०भा०प्र० ॥

धौरितम् । न । धौरितके ॥ धोरणम् । धोर्ऋ० । भावेक्तः । इट् । प्रज्ञादित्वादण् ॥

धौरितकम् । न । तुरङ्गगतिचातुर्ये ॥ धौरितमेव । स्वार्थे कन् ॥

धौरेयः । त्रि । भारवाहे । धुर्येवृषे ॥ धुरंवहति । धुरोयड्डकाविति ढक् ॥ पुं । अनडुहि ॥

धौर्य्यम् । न । धोरिते । अश्वस्यप्रथमगतौ ॥

ध्माकारः । पुं । लोहकारके ॥ इतिहलायुधः ॥

ध्मातः । त्रि । सन्धुक्षिते । धमाया इति भाषा ॥ श्वासभूयिष्ठतयादीर्घंद्रवत्त्युच्यते योवर्णः सध्मातउच्यते ॥

ध्मापनम् । न । इंहणे ॥

ध्मापितः । त्रि । इंहिते ॥

ध्यातः । त्रि । ध्यानविषयीकृते । चिन्तिते ॥ ध्यैचिन्तायाम् । क्तः । नध्याख्येति न तस्य नत्वम् ॥

ध्यानम् । न । चिन्तने ॥ अद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्यविच्छिद्यान्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहे ॥ शास्त्रोक्तदेवताद्यालम्बनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनन्तरितःप्रत्ययसन्तान एकाग्रतेतियमाहुरितिभाष्यम् ॥ ध्येयप्रत्ययैकतानतायाम् ॥ एकत्रधृतस्यचित्तस्य भगव

दाकारवृत्तिप्रवाहोत्तरोत्तराऽन्याकारप्रत्ययाव्यवहिते निदिध्यासनसंज्ञे ॥ चित्तस्यात्माकारप्रत्ययावृत्तौ ॥ ब्रह्मैवास्मीतिसद्वृत्त्यानिरालम्बतयास्थितिः । ध्यानशब्देनविख्यातापरमानन्ददायिनी ॥ परमात्मचिन्तने ॥ धारणानिबद्धस्य चित्तस्य त्रिनेत्रपञ्चवक्त्राद्याकारविषयायां चिन्तायाम् ॥ चिन्तातद्विषयाध्यानमित्युक्तेः॥ तत्रप्रत्ययैकतानताध्यानम् ॥ तत्रतस्मिन् देशे यत्र चित्तंधृतं तत्रप्रत्ययस्यज्ञानस्यैकतानता विसदृशपरिणामपरिहारेण यदेवधारणायामवलम्बनीकृतं तदालम्बनतयैवनिरन्तरमुत्पत्तिः सा ध्यानमुच्यते ॥ ध्यानपदार्थमुक्तंतन्त्रे। यथा । ध्यैचिन्तायांस्मृतोधातुश्चिन्तातत्त्वेन निश्चला । एतद्ध्यानमिहप्रोक्तंसगुणं निर्गुणंद्विधा॥ सगुणंमन्त्रभेदेननिर्गुणंकेवलंमतमिति ॥ अपिच । ध्यानंतुद्विविधंप्रोक्तंसरूपारूपभेदतः। अरूपंतवयद्ध्यानमवाङ्मनसगोचरम्॥ अव्यक्तंसर्वतोव्याप्तमिदमित्थंविवर्जितम् । अगम्यंयोगिभिर्गम्यंकृच्छ्रैर्बहुसमाधिभिः॥ मनसोधारणार्थाय शीघ्रंस्वाभीष्टसिद्धये। सूक्ष्मध्यानप्रबोधायस्थूलध्यानंवदामिते॥ अरूपायाः

कालिकायाःकालमातुर्महाद्युतेः । गुणक्रियानुसारेण क्रियतेरूपकल्पनेतिश्रीमहानिर्वाणतन्त्रेपञ्चमोल्लासः ॥ ध्यायते यत् । ध्यै० । वाहुलकात्कर्मणिल्युट् ॥

ध्याननिष्ठः । त्रि । ध्यायिनि ॥

ध्यानयोगः । पुं । ध्यानरूपयोगे ॥ यथा । विविक्तसेवीलघ्वाशी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरोनित्यं वैराग्यंसमुपाश्रितः इतिश्रीभगवद्गीता ॥ ध्यानयोगश्चपरशक्तिसाक्षात्कारहेतुःश्वेताश्वतरशाखायामुक्तः । ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामिति ॥

ध्यामम् । न । दमनकतृणे ॥ गन्धतृणे ॥ त्रि । श्यामले । दग्धसमानवर्णे ॥ ध्यायते पशुभिः । ध्यै० । वाहुलकान्मक् ॥

ध्यामकम् । न । रोहिषतृणे ॥

ध्यामा । पुं । परिणामे ॥ न । चिन्तायाम् ॥ तेजसि ॥ ध्यायति । ध्यै० । नामन्सीमन्निति साधुः ॥

ध्यायी । पुं । योगिनि ॥

ध्येयः । त्रि । उपास्ये । चिन्तनीये । ध्यातव्ये ॥ ध्येयं सदापरिभवघ्न मभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरञ्चिनुतं शरण्यम् । भृत्यार्तिहं प्रणतपाल

भवाब्धिपोतं वन्देमहापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥

ध्राजिः । स्त्री । वातसंहतौ ॥

ध्राडिः । पुं । पुष्पचये ॥

ध्रुवः । पुं । शङ्कौ ॥ हरे ॥ विष्णौ ॥ वटे ॥ उत्तानपादजे । प्रसिद्धेनक्षत्रविशेषे ॥ वसुभेदे ॥ योगविशेषे ॥ तत्रजातस्य फलम् । नरोनर्त्ति वाणी सदा वक्त्रपद्मे चरीकर्त्ति काव्यं वरीभर्त्ति वन्धून् । ध्रुवाख्ये प्रसूतिं ध्रुवा तस्य कीर्त्तिं दिगन्ते नितान्तं भवे चारुमूर्त्तिरिति ॥ * ॥ नासाग्रे ॥ स्थाणौ ॥ ध्रुवके ॥ शरारिपक्षिणि ॥ न । निश्चिते ॥ तर्के ॥ खे । आकाशे ॥ षण्मासव्यैकादशभेदे (ISIII) ॥ त्रि । सन्तते ॥ शाश्वते ॥ अपरिणामिनित्ये । स्थिरे ॥ निश्चिते ॥ योध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणिचसेवते । ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेवच ॥ पुं । ऊर्द्धमुखगृहे ॥ न । उत्तरात्रयरोहिणीनक्षत्रेषु ॥ ध्रुवति स्थिरो भवति । ध्रुगतिस्थैर्ययोः । अच् । कु० ङित्त्वम् । उवङ् ॥ ध्रुवति । ध्रुवस्थैर्ये । इगुपधेतिकोवा ॥ गाने ॥ यदाह । ध्रुवाख्यनाम्यस्यप्रथमेप्रांशाइति ॥ पुं । आवर्त्ते । आवर्त्तसाम्या द्रोमसंस्थाने ॥ तदुक्तम् । आवर्त्तसाम्या द्रावर्त्तो रोमसंस्थानं मङ्गनामिति ॥ तेचद्शयथा । द्वा वुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः । एकोभाले ह्यपानेच दशावर्त्ताध्रुवाः स्मृताइति ॥

ध्रुवकः । पुं । स्थाणौ ॥ गीताङ्गविशेषे ॥ सचोक्तः सङ्गीतदामोदरे । उत्तमः षट्पदः प्रोक्तोमध्यमः पञ्चमः स्मृतः । कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद्ध्रुवकोयं मयोदितः ॥ उक्तंद्विखण्डमुद्ग्राहे द्विखण्डं ध्रुवके मतम् । ततोद्विखण्डमाभोगेतालमानरसैःसह ॥ आभोगेकविनामस्यात्तथानायकनामच । उद्ग्राहं प्रथमं गीत्वाध्रुवंगायेत्ततः परम् ॥ ततोऽन्तराध्रुवस्तस्मादाभोगध्रुवकौततः । उद्ग्राहः प्रथमः पादः कथितः पूर्वसूरिभिः ॥ गीत्वापूर्वपदंन्यासोयत्र स ध्रुवको मतः । यत्रैव कविनामस्यात्सआभोगइतीरितः ॥ ध्रुवकादिषुसर्वेषुभवेदेवं विधः क्रमः । सतुषोडशविधोयथा । जयन्तः शेखरोत्साहौमधुरोनिर्मलस्तथा । कुन्तलः कमलश्चैव सानन्दश्चन्द्रशेखरः ॥ सुखदः कुमुदोजायीकन्दर्पो जयमङ्गलः । तिलकोललितश्चेतिध्रुवकाः षोडशस्मृताः ॥ एकादशाक्षरपदादेकैकाक्षरवर्द्धितैः । खण्डैर्ध्रुवाः षोडश-

स्यु:षड्विंशच्चचरावधि: ॥ द्विगुणैर
क्षरैरेव पदमेकमिहेष्यते । उद्ग्रा
हध्रुवकाभोगैरित्थंषट्पदनिर्णय: ॥
पञ्चपादे तु ध्रुवकेपदेनैकेनतद्ध्रुव:
। चतुष्पादे तु ध्रुवकेपृथङ्नास्त्येवतद्
ध्रुवइति ॥

ध्रुवका । स्त्री । आम्नायाम् ॥ ध्रुवकाया
म् ॥ ध्रुवति । ध्रुव० । इगुपधज्ञेति
क: । ततोऽज्ञातार्थेक: । क्षिपकादि
त्वान्नेत्त्वम् ॥

ध्रुवा । स्त्री । मूर्वायाम् ॥ आढ्याम् । श
ालपर्णिस्थि ॥ शालपर्ण्याम् ॥ ध्रु
वा इतिगौडभाषाप्रसिद्धे स्रुग्भेदे
। वटपत्राकृतियज्ञपात्रे । जुह्वाम् ॥
वैकङ्कतीध्रुवेत्त्यापस्तम्ब: ॥ ध्रुवति
। ध्रुव० । इगुपधेतिक: । ध्रु० । अचि
कुटादित्वान्ङित्त्वम् । उवङ् ॥
साध्वज्ञाम् ॥ गीतभेदे ॥

ध्रौव्यम् । न । स्थैर्ये ॥

ध्वंस: । पुं । विनाशे । जन्याभावत्त्वे ॥
जगतोनाशुपसंहारे ॥

ध्वंसनम् । न । अध:पतने ॥ गमने ॥
ध्वंसे ॥

ध्वंसित: । त्रि । खण्डिते ॥

ध्वंसी । पुं । गिरिजपीलौ ॥ त्रि । ध्वंस
विशिष्टे ॥

ध्वंसी । स्त्री । त्रसरेणुपरिमाणे ॥ यथा
। जालान्तरगते सूर्यकरे ध्वंसीविलो
क्यते । त्रसरेणुस्तुविज्ञेयस्त्रिंशतांप
रमाणुभिरितिवैद्यकपरिभाषा ॥

ध्वज: । पुं । शौण्डिके ॥ गर्वे । दर्पे ॥
पुं । न । पताकायाम् ॥ खट्वाङ्गे ॥ मे
ढ्रे ॥ चिह्ने ॥ पूर्वदिशोगृहे ॥ ध्वज
ति । ध्वजगतौ । अन्तर्भावितण्यर्थो
वा । पचाद्यच् ॥ वहुपटविरचिता
पताका ध्वज: ॥ तत्रविशेष:श्रीमच्छा
निर्वाणतन्त्रेयथा । पताकाध्वजदाने
न देवप्रीति:शतं समा: । ध्वजदण्ड
स्तुकर्त्तव्योद्वात्रिंशद्धस्तसम्मित: ॥ सु
दृढश्छिद्ररहित: सरल:शुभदर्शन: ।
वेष्टितोरक्तवस्त्रेणकोटौचक्रसमन्वि
त: ॥ पताकातत्रसंयोज्यातत्तद्वाहन
चिह्निता । प्रशस्तमुखाहस्त्यग्रादि
व्यवस्त्रविनिर्मिता । शोभमानाध्वजा
ग्रेयापताकासाप्रकीर्त्तितेति ॥ * ॥ से
नाचिह्नंचितीमानां दण्डोध्वजइति
स्मृत: । सपताकोनिष्पताक: सद्वयो
र्द्विविधोवुधै रित्यादिविशेषोयुक्तिक
ल्पतरौमत्स्यादिपुराणेषुचद्रष्टव्य: ॥

ध्वजद्रुम: । पुं । तालवृक्षे ॥ माडवृक्षे ॥

ध्वजप्रहरण: । पुं । वायौ ॥

ध्वजभङ्ग: । पुं । क्लीवत्त्वजनकेरोगवि
शेषे ॥

ध्वजवान् । त्रि । केतनयुक्ते । सपताके ॥

ध्वजाहृतः । पुं । सङ्ग्रामे स्वामिसकाशाज्जिते दासविशेषे ॥ न । अविभाज्यधनविशेषे ॥ सङ्ग्रामादाहृतं यस्तु विजित्य द्विषताङ्कुलम् । स्वाम्यर्थं जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहृतमुच्यते ॥

ध्वजी । पुं । पृथिवीधरे ॥ रथे ॥ ब्राह्मणे ॥ भुजङ्गमे ॥ तुरङ्गे ॥ मद्यविक्रयजीविनि । शौण्डिके ॥ मयूरे ॥

ध्वजिनी । स्त्री । सेनायाम् ॥ ध्वजाः सन्त्यस्याम् । अतइनिठनाविति इनिः ॥

ध्वजिनीपतिः । पुं । सेनापतौ ॥

ध्वजोत्थानम् । न । इन्द्रमहोत्सवे । भाद्रशुक्लद्वादश्यां विधीयमाने शक्रोत्सवे ॥

ध्वनः । पुं । शब्दे ॥ इतिद्विरूपकोषः ॥

ध्वनमोदी । पुं । षट्पदे । भ्रमरे ॥

ध्वनिः । पुं । शब्दमात्रे ॥ ध्वननम् । ध्वनशब्दे । खनिकष्यज्यसीति इः ॥ कोयं ध्वनिर्नाम योदूराद्दाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति प्रत्यासीदतश्च पटुमृदुत्वादिभेदं वर्णेष्वासञ्जयतीति शारीरकभाष्यम् ॥ स्त्री । शङ्कुकर्णस्थानस्थायां देव्याम् ॥

ध्वनिग्रहः । पुं । कर्णे । श्रोत्रे ॥ ध्वनिं गृह्णाति । ग्रह० । विभाषा ग्रहइति पचे ऽप् ॥

ध्वनितः । त्रि । शब्दिते । कृतस्वनमृदङ्गादौ । स्वनिते ॥ स्तनिते ॥ ध्वन्यतेस्म । ध्वन० । क्तः ॥

ध्वनिनाला । स्त्री । वीणायाम् ॥ वेणौ ॥ काहलायाम् । काहलीति हिमवत्प्रान्तप्रसिद्धे धत्तूरपुष्पसदृशे वाद्यविशेषे ॥

ध्वनिविकारः । पुं । काक्वाम् । शोकभयादिना शब्दविकृतौ ॥

ध्वस्तः । त्रि । स्रस्त । गलिते । च्युते ॥ ध्वस्यतेस्म । ध्वंसु अवस्रंसने । क्तः । गत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तरि क्तोवा ॥

ध्वाङ्क्षः । पुं । काके ॥ मत्स्यात्खगे । वके ॥ तक्षाटे ॥ भिक्षुके । अर्थिनि ॥ गृहे ॥ ध्वाङ्क्षति । ध्वाक्षिघोरवासितेच । चात् काङ्क्षायाम् । पचाद्यच् ॥

ध्वाङ्क्षजङ्घा । स्त्री । काकजङ्घायाम् ॥

ध्वाङ्क्षजम्बूः । स्त्री । काकजम्ब्वाम् ॥

ध्वाङ्क्षतुण्डी । स्त्री । काकनासायाम् ॥

ध्वाङ्क्षदन्ती । स्त्री । } काकतुण्ड्याम् ॥
ध्वाङ्क्षनखी । स्त्री । }

ध्वाङ्क्षनाम्नी । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् ॥

ध्वाङ्क्षनाशिनी । स्त्री । हवुषायाम् ॥

ध्वाङ्क्षनासा । स्त्री । } काकनासा-
ध्वाङ्क्षनासिका । स्त्री । }

याम् ॥

ध्वाङ्क्षपुष्टः । पुं । कोकिले ॥

ध्वाङ्क्षमाची । स्त्री । काकमाच्याम् ॥

ध्वाङ्क्षवल्ली । स्त्री । काकनासायाम् ॥

ध्वाङ्क्षाद्नी । स्त्री । काकतुण्ड्याम् ॥

ध्वाङ्क्षारातिः । पुं । पेचके । उलूके ॥

ध्वाङ्क्षी । स्त्री । कक्कोलिकायाम् ॥ रवेःसङ्क्रान्तिविशेषे ॥ लघाविन्दुवारेभवेद्ध्वाङ्क्षनाम्नी तदास्यत्तसौख्यं लभेद्वैश्यः ॥

ध्वाङ्क्षोली । स्त्री । काकोल्याम् ॥

ध्वान । पुं । शब्दे ॥ ध्वननम् । ध्वन० । भावेघञ् ॥

ध्वान्तम् । न । अन्धकारे ॥ ध्वन्यते । ध्वन० । क्तः । क्षुब्धस्वान्तेतिनिपातितम् ॥ नरकविशेषे ॥

ध्वान्तवित्तः । पुं । खद्योते ॥

ध्वान्तशत्रुः । पुं । ध्वान्तशात्रवे ॥

ध्वान्तशात्रवः । पुं । अर्के ॥ चन्द्रे ॥ वह्नौ ॥ श्योनाकवृक्षे ॥ ध्वान्तस्यशात्रवः ॥

ध्वान्ताराति: । पुं । सूर्य ॥ चन्द्रे ॥ वह्नौ ॥

ध्वान्तोन्मेष । पुं । खद्योते ॥ ध्वान्तेउन्मेषोऽस्य ॥

न:

न । अ । निषेधे ॥ यथा । न मिथ्याभाषणं कुर्यान्न परानिष्टचिन्तनम् । परस्त्रीगमनञ्चैव ब्रह्मचारी विवर्जयेदिति ॥ उपमायाम् ॥ नह्यति । णहबन्धने । डप्रत्ययः ॥

नः । पुं । सुगते ॥ बन्धे ॥ द्विरण्डे ॥ प्रस्तुते ॥ रत्ने ॥ नकारे ॥

नंशुकः । त्रि । नाशके ॥ नश्यत्यल्पेन वायुना । णश अदर्शने । पचिनशोर्णुकन् कनुमौचेतिसाधुः ॥

नंष्टा । त्रि । नाशाश्रये ॥

नःक्षुद्रः । पुं । क्षुद्रनासिके ॥

नकिम् । अ । }
नकिर् । अ । } वर्ज्जने ॥
नकीम् । अ । }

नकुटम् । न । नासिकायाम् ॥

नकुलः । पुं । चतुर्थे पाण्डुसुते ॥ बभ्रौ । सर्पहणि । सूचिवदने ॥ शिवे ॥ त्रि । निष्कुले ॥ नास्तिकुलमस्य । नभ्राणनपादिति नञ् प्रकृत्या ॥

नकुलाढ्या । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् ॥

नकुली । स्त्री । कुक्कुट्याम् ॥ मांस्याम् ॥ शङ्खिन्याम् ॥ कुङ्कुमे ॥ नकुलभार्यायाम् ॥

नकुलीशः । पुं । कालीपीठस्थभैरवे ॥

नकुलेश्वरी । स्त्री । देवीविशेषे ॥

नकुलेष्टा । स्त्री । रास्नायाम् ॥ नकुलाना मिष्टा ॥ नाँई इति प्रसिद्धे रास्ना

भेदे ॥

नक्तम् । न । निशि । रात्रौ ॥ लक्षणयानक्तव्रतेपि । यथा । उपवासात्प्रं भैक्षं भिक्षापरमयाचितम् । अयाचितात्परंनक्तं तस्मान्नक्तेनवर्त्तयेत् ॥ देवैस्तुभुक्तं पूर्वाह्णे मध्याह्ने ऋषिभिस्तथा । पराह्णेपितृभिर्भुक्तं सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः ॥ सर्ववेलामतिक्रम्य नक्तभुक्तमभोजनम् । वामाचारोमहादेवो नक्तेनैवाद्रुरे त्वरम् ॥ इतिदेवी पु० ॥ अस्यलक्षणायुक्तं मात्स्ये । दिवसस्याष्टमे भागेमन्दीभूतेदिवाकरे । नक्तं तत्त्व विजानीयान्ननक्तं निशि भोजनम् ॥ नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थेतु विधीयते । यतेर्दिनाष्टमे भागे रात्रौ तस्यनिषेधनमिति ॥

नक्तकः । पुं । लक्तके । कर्पटे । लत्ता इतिभाषा ॥ नजते । ओनजी व्रीडे । बाहुलकात्तन् । स्वार्थे कन् । नक्तं कं सुखमस्माद्वा । पृ० मलोपः ॥

नक्तचारी । पुं । उलूके । पेचके ॥ विडाले ॥ त्रि । रात्रिचरमात्रे ॥

नक्तञ्चरः । पुं । राक्षसे ॥ चौरे ॥ पेचके ॥ वृषदंशादौ ॥ नक्तं चरति । चर० । चरेष्टः ॥ गुग्गुलौ ॥

नक्तन्दिवम् । अ । अहोरात्रे ॥ नक्तञ्च दिवाच । अचतुरेत्यादिना सप्तम्यर्थद्वन्द्वो रव्ययेयो र्द्वन्द्वेनिपातनादच् समासान्तः ॥

नक्तम् । अ । निशि । रजन्याम् ॥ नजते । ओनजीव्रीडे । तम् प्रत्ययः ॥

नक्तमालः । पुं । करञ्जवृक्षे ॥ नक्तमालो धारणमस्य । नक्तमा अलति वा । अल० । पचाद्यच् ॥

नक्तमुखा । स्त्री । रात्रौ ॥ इतिशब्दायुधः ॥

नक्तव्रतम् । न । दिवाभोजनाभावविशिष्टे रात्रिभोजने ॥ हविष्यभोजनंस्नानं सत्य माहारलाघवम् । अग्निकार्यं मधः शय्यां नक्तभोजीषडाचरेत् ॥ इति भविष्यपुराणम् ॥ नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थोविधिसंयुतः । यतिश्चविधवाचैव कुर्यात्तत् सदिवाकरम् ॥ सदिवाकरन्तु तत् प्रोक्तमन्तिमेघटिकाद्वये । निशानक्तन्तुविज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा ॥ मार्कण्डेयः । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेनच । उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेदिति ॥

नक्ता । स्त्री । कलिकार्याम् ॥

नक्तान्धः । त्रि । राव्यन्धे ॥

नक्तान्ध्यम् । न । रात्र्यन्धतायाम् ॥

नक्रः । पुं । कुम्भीरे । नाँका इति तंदुआ इतिच भाषाप्रसिद्धेजलजन्तौ ॥ न ।

अग्रदारुणि। ज़ाणकाठ इतिगौड भाषा ॥ नासायाम् ॥ नक्रामतिदूरस्थ्रम् । क्रम् । अन्यत्रापीतिडः । नभ्राडितिनलोपोन ॥

नक्रराट् । पुं । } ग्राहे । जलाटके ।
नक्रराजः । पुं । } गाह इतिभाषा प्रसिद्धे यादोविशेषे ॥

नक्रा । स्त्री । नासिकायाम् ॥

नक्षत्रम् । न । कृत्तिकादितारकासु । भे ॥ अवलिङ्गस्थानंयथा । हस्तास्वाती श्रवणा अक्लीबे मृगशिरा न पुंसिस्यात् । पुंसिपुनर्वसु पुष्यौ मूलन्त्वस्त्री स्त्रियांशेषाः ॥ शेषाः ताराइतिसम्बन्धः ॥ मुक्तायाम् ॥ नक्षदतेहिनस्ति । नक्षदेतिसैाचोधातुर्हिंसार्थ आत्मनेपदी । ष्ट्रन् । नभ्राणनपादितिनलोपोन ॥ यद्वा । णक्षगतौ । नक्षति । क्रमिनक्षियजीभ्य ऽत्रन् ॥ नक्षणोति वा । क्षणुहिंसायाम् । ष्ट्रन् । बाहुलकान्नलोपः ॥ क्षीयतेः क्षरतेर्वाक्षमिति निपात्यते । नक्षत्रमिति वा । नलोपाभावः पूर्ववत् ॥

नक्षत्रकान्तिविस्तारः । पुं । धवलयावनाले ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

नक्षत्रचक्रम् । न । मन्त्रग्रहणोक्तषट्चक्रान्तर्गतचक्रे ॥

नक्षत्रनेमिः । पुं । ध्रुवे ॥ चन्द्रे ॥ विष्णौ ॥ स्त्री । रेवत्याम् ॥ इति मेदिनी ॥

नक्षत्रपः । पुं । उडुपे । चन्द्रे ॥

नक्षत्रपदयोगः । पुं । यात्रायोगान्तरे ॥ यथा । मेषगे भास्करे षष्ठे लाभगे स्वोच्चगे यमे । नक्षत्रपदयोगोयं शत्रुमेधानिलो रणे ॥

नक्षत्रपुरुषः । पुं । चैत्रेमास्यसिताष्टम्यां यदा मूलगतः शशी । भगवन्तं सह लक्ष्म्या पूजयेच्च विधानत इत्यादिना वामनपुराणोक्ते व्रतविशेषे ॥

नक्षत्रमाला । स्त्री । सप्तविंशतिमौक्तिकैर्निर्मिते एकावलीहारे ॥ नक्षत्राणांमालेव ॥ नक्षत्रश्रेण्याम् ॥

नक्षत्रविद्या । स्त्री । ज्योतषे ॥

नक्षत्रशूलः । पुं । ज्येष्ठापूर्वाभाद्रपदारोहिण्युत्तरफाल्गुनी । पूर्वादिषु क्रमाच्छूला यात्रायां मरणप्रदाः ॥

नक्षत्रसूचकः । पुं । निन्दिते ज्योतिर्विदि ॥ यथा । अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते । सपङ्क्तिदूषकः पापोज्ञेयो नक्षत्रसूचकः ॥ अपिच । तिथ्युत्पत्तिं नजानन्ति ग्रहाणां नैवसाधनम् । परवाक्येन वर्त्तन्ते तेवै नक्षत्र सूचकाः ॥

नक्षत्रसूची । पुं । नक्षत्रसूचके ॥ ग्रहेष्वन्यैः कृता घृष्टैव नक्षत्राणयुक्तिम्यां

दीनि शुभाशुभसूचकानि सूचयतीति तथा ॥

नखचेशः । पुं । चन्द्रे ॥ नखघाणामीशः ॥ कर्पूरे ॥

नखः । पुं । न । पुनर्भवे । कररुहे ॥ पुं । खण्डे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥ न । व्याघ्रनखाख्येगन्धद्रव्ये । शुक्तौ । कोलदले ॥ द्विधा शङ्खनखाख्याऽन्याशुक्त्याख्यावदरीछदा इतिरत्नमाला ॥ नखद्वयंग्रहश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठहृत् ।लघूष्णंशुक्लवर्ण्यंस्वादुव्रणविषापहम् ॥ अलक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यहृत्पाकरसयोःकटुः ॥ नखनति खन्यते वा । खनुअवदारणे । अन्ये०डः ॥ नखमस्येति वा । नभ्राडितिसाधुः ॥ यद्वा । नह्यति । णह बन्धने । नहेर्हलोपश्चेति खः ॥ स्वल्पपत्रस्त्वसौ शुक्ति नखरी वदरच्छदा । महांस्त्वसौ शङ्खनखः शङ्खाख्यो गन्धसारणः ॥

नखकुट्टः । पुं । नापिते ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

नखनिकृन्तनम् । न । नखच्छेदनार्थंनापितशस्त्रविशेषे । नहेर्ना इतिभाषा ॥

नखनिष्पावः । पुं । निष्पावीभेदे । अशुक्तिफलायाम् । ग्राम्यायाम् ॥

नखपर्णी । स्त्री । वृश्चिकाक्षुपे ॥

नखपुष्पी । स्त्री । पृक्कायाम् ॥

नखमुचम् । न । धनुषि ॥

नखम्पचा । स्त्री । यवाग्वाम् ॥ नखम्पचतीतिविग्रहे मितनखेचेति नखकर्मोपपदात्पचेःकर्त्तरि खश् । अरुद्विषदितिमुम् । पचिश्चात्रतापवाची ॥

नखरः । पुं । नखे । करकण्टके । कररुहे ॥ नखंराति । रा० । कः ॥

नखरञ्जनी । स्त्री । ओषधिविशेषे ॥ तस्याःफले ॥ हरीतक्यादिभ्यश्चेतिफलप्रत्ययस्यलुप् ॥ नखच्छेदनास्त्रविशेषे । नहेर्ना इतिभाषा ॥ यथा । अनन्तचरणोपान्तधारिणी मलहारिणी ।पुनर्भवच्छेदकरीगङ्गेव नखरञ्जनीति ॥

नखरायुधः । पुं । कुक्कुटे ॥ व्याघ्रे ॥ सिंहे ॥

नखराह्वः । पुं । करवीरवृक्षे ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

नखरी । स्त्री । नख्याम् ॥ क्षुद्रनख्याम् ॥

नखविष्किरः । पुं । पक्षिविशेषेषु ॥ नखै र्विकीर्य्य ये भक्षयन्ति । ते च श्येनादयः ॥

नखवृक्षः । पुं । नीलवृक्षे ॥

नखशङ्खः । पुं । शम्बूके । क्षुद्रशङ्खे ॥

नखाघातः । पुं । रतिक्रीडायांस्त्रीणांनखै

शेषेषु नखपाते ॥ स्थानानियथा । नखाघातः प्रदातव्यो यथास्थानानि कर्मसु । पार्श्वयोः स्तनयोश्चैव ऊरौ चैव नितम्बके ॥ कक्षस्थलेषक र्णान्तिकपालेबाहुमूलके । ग्रीवायां कण्ठदेशेच नखाघातंसमाचरेत् ॥ तथा सर्वशरीरेषु नखं दद्याच्छनैः शनैरितिकामशास्त्रम् ॥

नखाङ्कः । पुं । न । व्याघ्रनखाम् ॥

नखायुधः । पुं । व्याघ्रे ॥ सिंहे ॥ कुक्कुरे ॥

नखालिः । पुं । क्षुद्रशङ्खे ॥ नखपङ्क्तौ ॥

नखालुः । पुं । नीलवृक्षे ॥

नखाशी । पुं । पेचके ॥ त्रि । नखभक्षके ॥

नखी । पुं । सिंहे ॥ विदारणक्षमनखयुक्तपशुमात्रे ॥

नखी । स्त्री । नखनामगन्धद्रव्ये । शुक्तौ ॥ बह्वादित्वात् ङीष् ॥

नगः । पुं । पर्वते ॥ वृक्षे ॥ नगच्छति । गम्लृ० । अन्येभ्योपीति अन्येष्वपीति वा डः । नगोप्राणिष्विति नञ्वा प्रकृत्या ॥

तीर्थविशेष ॥ भास्करे ॥ पवनाशने ॥

नगजः । त्रि । पर्वतजातवस्तुमात्रे ॥

नगजा । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदायाम् ॥

नगणः । पुं । त्रिलघौ (।।।) ॥

नगणा । स्त्री । पारावतपद्याम् । नयाफट्की इतिगौडभाषाप्रसिद्धलतायाम् । मालकाँगणीतिभाषा ॥

नगतीर्थम् । न । पुण्यक्षेत्रविशेषे ॥ नगस्य नगानां वा तीर्थम् ॥

नगनन्दिनी । स्त्री । पार्वत्याम् ॥

नगपतिः । पुं । हिमालये । गिरीन्द्रे ॥ नगानाम् पतिः ॥

नगभित् । पुं । पाषाणभेदने ॥ इन्द्रे ॥

नगभूः । पुं । क्षुद्रपाषाणभेदायाम् ॥ त्रि । पर्वतजाते ॥

नगरम् । न । राजस्थितिस्थाने । पुरि । पत्तने ॥ यत्राष्टशतग्रामीयव्यवहारस्थानं मध्यवर्त्तितन्नगरम् । पण्यक्रियादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यजनैर्युतम् । अनेकजातिसम्बन्धं नैकशिल्पिसमाकुलम् । सर्वदैवतसम्बन्धंनगरन्त्वभिधीयते ॥ नगाःवृक्षाःपर्वता वा सन्त्यस्मिन् । नगपांशुपाण्डुभ्यश्चेति रः । पक्षेक्लीवत्वम् ॥ नगाइवप्रासादादयःसन्तियत्रवा ॥

नगरघातः । पुं । हस्तिविशेषे ॥ नगरं हन्ति । हन० । कृत्यल्युटोबहुलमिति अण् ॥

नगरन्ध्रकरः । पुं । क्रौञ्चदारणे ॥ रन्ध्रं करोतीतिरन्ध्रकरोरन्ध्रहेतुः । कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्विति कृञश्च

प्रत्ययः। नगस्य रन्ध्रकरः॥

नगरसम्भवम्। न। सिद्धपीठान्तरे॥

नगरी। स्त्री। पुर्य्याम्। नगरे॥ जाति लक्षणोङीष्॥

नगरीबकः। पुं। काके॥ इतिचिका ण्डशेषः॥

नगरोत्था। स्त्री। नागरमुस्तायाम्। नागरमोथा इतिभाषा॥

नगरौषधिः। स्त्री। कदल्याम्॥

नगस्वरूपिणी। स्त्री। प्रमाणिकाहत्ते॥

नगाटनः। पुं। वानरे॥ नगेष्वटनंयस्य॥

नगाधिपः। पुं। हिमालये॥ नगाना मधिपः॥ सुमेरौ॥

नगाधिराजः। पुं। हिमालये॥

नगानिका। स्त्री। चतुरक्षरावृत्तिप्रभे दे॥ यथा। द्वितूर्य्यके गुरु र्यदा। न गानिका भवेत्तदा॥ यथा। विलो कये कदा चणम्। हरिं सरोरुहे क्षणमिति॥

नगाश्रयः। पुं। हस्तिकन्दे। हस्तिपचे॥ त्रि। नगवासिनि॥

नगौकाः। पुं। शरभे॥ पक्षिणि॥ प ञ्चास्ये॥ काके॥ नगे वृक्षेऽगे वा ओक आश्रयो यस्य॥

नग्नः। पुं। वन्दिनि॥ चपणे। निर्ग्रन्थे। अहन्ते॥ त्रि। विवाससि। दिगम्ब रे॥ नग्नः काषायवस्त्रः स्यान्नग्नः कौपीनकावृतः। इतिकाशीखण्डीविनिः ॥ नजतेस्म। ओलजीव्रीडे। अ कर्मकत्वात्कर्त्तरिक्तः। ओदित्व श्चेतिनत्वम्॥ द्विकच्छः कच्छशे षश्चमुक्तकच्छस्तथैवच। एकवा साअवासाश्चनग्नःपञ्चविधः स्मृतः॥ पारिभाषिकनग्नो यथा। येषां कुले नवेदोऽस्ति न शास्त्रं नैवच व्रत म्। ते नग्नाः कीर्त्तिताः सद्भि स्तेषा मन्नं विगर्हितम्॥ इतिमार्कण्डे यपुराणम्॥ ऋग्यजुः सामसंज्ञेयं त्र यी वर्णावृतिर्द्विज। एतामुज्झति यो मोहात् सनग्नः पातकीस्मृतः॥ त्रयी समस्तवर्णानां द्विज संवरणं य तः। नग्नो भवत्युज्झितायां यतस्त स्यामसंशयम्॥ यस्तु सन्त्यज्य गार्ह स्थ्यं वानप्रस्थो न जायते। परिव्रा डपि नैवेच सनग्नः पापकृन्नरः॥ इ तिविष्णुपुराणम्॥

नग्नकः। पुं। नग्ने॥ नग्नएव। स्वार्थेकन्॥

नग्नजित्। पुं। नाग्नजित्याः पितरि न्द्र पतिविशेषे॥

नग्नहूः। पुं। नानाद्रव्यकृते सुराबीजे। किण्वे॥ स्नानमहूयतेवा। ह्वेञ्॥ सं० क्विप्। नग्नहूः॥

नग्ना। स्त्री। नग्नयोषिति। विवस्त्रायां नार्य्याम्। कोटव्याम्॥ नग्नयां स्त्रिय

नीक्षेत पुरुषं वा कदाचन । नचमूत्रं पुरीषं वा नवै संस्पृष्टमैथुनमिति कूर्मपुराणम् ॥

नग्नाटः । पुं । दिगम्बरे ॥

नग्नाटकः । पुं । दिगम्बरयोगिनि ॥

नग्निका । स्त्री । अनागतार्त्तवायाम् । अप्राप्तरजस्कायाम् ॥ विवस्त्रायाम् ॥ नजतेस्म । ओनजी० । गत्यर्थेति क्तः । ओदितश्चेतिनः । स्वार्थेकन् ॥

नचेत् । अ । निषेधे ॥

नञ् । अ । नञभावे निषेधेच स्वरूपार्थे व्यतिक्रमे । ईषदर्थेच सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः ॥ इतिमेदिनी ॥ अपिच । तत् सादृश्य मभावस्र तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥ सादृश्ये यथा । अब्राह्मणः ॥ अभावे । यथा । अपापम् ॥ अन्यत्वे यथा । अघटःपटः ॥ अल्पत्वे यथा । अनुदरा कन्या ॥ अप्राशस्त्ये यथा । अकेशी ॥ विरोधेयथा । असुरः ॥ अकारो न लोपोनञिति विशेषणार्थः ॥ द्वौनञौ प्रकृतमर्थं गमयतः । यथा । नाविष्णुः कीर्त्तयेद्विष्णुं नाविष्णुर्विष्णुमर्चयेत् । नाविष्णुः संस्मरे द्विष्णुं नाविष्णुर्विष्णु माप्नुयादिति महाभारतम् ॥

नटः । पुं । शैलूषे । कृशाश्विनि । नव रसाभिनयचतुरे नर्त्तकविशेषे । आयाजीविनि ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषे यथा । शौण्डिक्यां शौण्डिका ज्जातो नटो बरुड एवचेति पराशरपद्धतिः ॥ ब्राह्मण्यांक्षत्रियाज्जात इति मनुः ॥ अशोकवृक्षे ॥ श्योनाकवृक्षे ॥ नले । किष्कुपर्वणि ॥ गोदन्तहरिताले ॥ ब्राह्मण्यात् क्षत्रियात् सवर्णाया मुत्पन्न आम्बष्ठमरे । जले ॥ नटति । नटनृत्तौ । पचाद्यच् ॥ यद्वा । नमति । णम० । अनिदेश्चाद्दिंनानमेरटः । । डित्त्वाट्टिलोपः ॥

नटनम् । न । नर्त्तने । नाट्ये । अभिनये ॥ नट अवस्कन्दने । ल्युट् ॥ भावरत्ने ॥

नटनारायणः । पुं । रागविशेषे ॥

नटभूषणम् । न । }
नटमण्डनम् । न । } हरिताले ॥

नटवरः । पुं । नटश्रेष्ठे ॥

नटसञ्ज्ञकः । पुं । गोदन्तहरिताले ॥ नटे ॥

नटान्तिका । स्त्री । लज्जायाम् ॥ इति हारावली ॥

नटी । स्त्री । नल्यौषधौ ॥ वेश्यायाम् ॥ नटयोषायाम् ॥ गौरादित्वात् ङीष् ॥

नटेश्वरः । पुं । शिवे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

नड्या । स्त्री । नडसमूहे ॥ पाशा० यः ॥

नडः । पुं । नलतृणे । पोटगले ॥ नडति । नडगहने । अच् ॥

नडकीयः । त्रि । नड्वले ॥ नडाः सन्त्यस्मिन् । नडादीनां कुक् चेतिछः ॥

नडप्रायः । त्रि । नडबहुलदेशे । नड्वति ॥

नडसंहतिः । स्त्री । नड्यायाम् ॥ नडानां संहतिः ॥

नडहः । चि । कान्ते । खचिते ॥ इति भूरिप्रयोगः ॥

नडहा । स्त्री । विलासिन्याम् ॥

नड्या । स्त्री । नडसंहतौ ॥ नडानां समूहः । पाशादिभ्यो यः ॥

नड्वान् । चि । नडप्रायदेशे ॥ नडाः प्रायाश्च । कुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुप् । झय इति मादुपधाया इति वा वत्वम् ॥

नड्वलः । त्रि । नडप्रायदेशे ॥ नडाः सन्त्यस्मिन् । नडशादाड्ड्वलच् ॥

नड्वाभूः । स्त्री । गृहविशेषे । कुट्टिमे ॥ इति भूरिप्रयोगः ॥

नतः । पुं । जन्मनाडिकाविशेषे ॥ न । तगरपादाम् । तगरमूले ॥ त्रि । कुटिले ॥ नम्रे ॥ नमति स्म । क्तः ॥

नतद्रुमः । पुं । लताशाले ॥ इतिरत्न० ॥

नतनासिकः । त्रि । चिपिटनासे । अवटीटे ॥ नता नम्रा नासिका ऽस्य ॥

नताङ्गी । स्त्री । नार्याम् ॥ इतिशब्दर० ॥

नतिः । स्त्री । नमस्कारे ॥ नमने ॥ त्रिन् ॥ अथ सप्त प्रकारा यानतेर्लक्षणानि । त्रिकोण मथ षट्कोण मर्द्धचन्द्रं प्रदक्षिणम् । दण्डमष्टाङ्गमुग्रञ्च सप्तधा नति लक्षणम् ॥ ऐशानीवाथ कौवेरीदिक् कामाख्या प्रपूजने । प्रशस्ता स्थण्डिलादौच सर्वमूर्त्तिसु सर्वतः ॥ त्रिकोणादिव्यवस्थाञ्च यदि पूर्वमुखोयजेत् । पश्चिमाच्चाम्भवी गत्वा व्यवस्थां निर्दिशेत् तदा ॥ यदोत्तरामुखः कुर्यात् साधकोदेवपूजनम् । तदायाम्यान्तु वायव्यां गत्वा कुर्यान्तु संस्थितिम् ॥ दक्षिणाद्वायवीं गत्वादिशं तस्मान्तु शाम्भवीम् । ततोऽपि दक्षिणं गत्वा नमस्कार स्त्रिकोणवत् ॥ त्रिकोणो यो नमस्कार स्त्रिपुरा प्रीतिदायकः ॥ १ ॥ दक्षिणाद्वायवीं गत्वा वायव्याच्छाम्भवीं ततः । ततोऽपि दक्षिणां गत्वा तान्त्यक्ताग्नौ प्रविश्य च ॥ अग्नितो राक्षसीं गत्वा ततश्चाप्युत्तरां दिशम् । उत्तराच्च तथाग्नेयीं भ्रमणं हि त्रिकोणवत् ॥ षट्कोणो यो नमस्कारः प्रीतिदः शिवदुर्गयोः ॥ २ ॥ दक्षिणाद् वायवीं गत्वा तस्माच्च दक्षिणाम् । गत्वा यो ऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रः प्रकीर्त्तितः ॥ ३ ॥ सकृत् प्रदक्षिणां कृत्वा

वर्त्तुलाकृतिसाधकः । नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः ॥ ४ ॥ त्यक्त्वा स्वमाननस्थानं पश्चाद्गत्वा नमस्कृतिः । प्रदक्षिणां विनायातु निपत्य भुवि दण्डवत् ॥ दण्ड इत्युच्यते देवैः सर्वदेवौघमोददः ॥ ५ ॥ पूर्व्ववद् दण्डवद् भूमौ निपत्य हृदयेन तु । चिबुकेन मुखेनाथ नासया हनुकेन च ॥ ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्भूमिस्पर्शनं क्रमात् । तदष्टाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो मनीषिभिः ॥ ६ ॥ प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा साधको वर्त्तुलाकृतिः । ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शः क्षितेर्यः स्यान्नमस्कृतौ ॥ स उग्र इति देवौघैरुच्यते विष्णुतुष्टिदः ॥ ७ ॥ नदानां सागरो यादृग् द्विपदां ब्राह्मणो यथा । नदीनां जाह्नवी यादृग् देवानामिव चक्रधृक् ॥ नमस्कारेषु सर्व्वेषु तथैवोग्रः प्रशस्यते । त्रिकोणाद्यैर्नमस्कारैः कृतैरेव तु भक्तितः । चतुर्व्वर्गं स भेदभक्तानचिरादेव साधकः ॥ नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्व्वदा सदा । सर्व्वेषामपि देवानामन्येषामपि भैरव ॥ येऽसावुग्रो नमस्कारः प्रीतिदः सततं हरेः । महामायाप्रीतिकरः स नमस्कारयोत्तमः ॥ इति कालीपुराणम् ॥

नदः । पुं । पुनर्व्वहे । भिन्न । शोणसिन्धुभैरवदामोदरब्रह्मपुत्रादौ ॥ अब्धौ ॥ निनदे ॥ नदति । णद० । पचाद्यच् ॥

नदनुः । पुं । मेघे ॥ सिंहे ॥ नदति । णद अव्यक्ते शब्दे । अनुङ् नदेश्चेति अनुङ् ॥

नदी । स्त्री । सरिति । तरङ्गिण्याम् । तटिन्याम् ॥ अस्या लक्षणम् । धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः इति ॥ सर्व्वा गुर्व्वी प्राङ्मुखी वाहिनी स्यात् लघ्वी पश्चाद्वाहिनी निश्चयेन । देशे देशे तद्गुणा सा विशेषा नैवाधत्ते गौरवं लाघवञ्च ॥ प्रायो मृदुवहा गुर्व्वी लघ्व्यः शीघ्रवहाः स्मृताः । नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥ हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् । विन्ध्यात् प्राचीप्राच्यवाची प्रतीची याचोदीची स्यान्नदी सा क्रमेण । वातारोपं श्लेष्मपित्तार्त्तिलोपं पित्तोद्रेकं पथ्यपाकञ्च धत्ते ॥ पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्याद्रिप्रभवाश्च याः । शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य चेति राजनिर्घण्टः ॥ पचादिषु नदट् इति टित्त्वनिपातनात्

टिड्डेतिङीप् ॥ नदीनाञ्चविशेषोयः सवराहे निरूपितः । तथामत्स्यपुराणादौ द्रष्टव्योवेत्तुमिच्छुभिः ॥

नदीकदम्बः । पुं । महाश्रावणिकायाम् । मुण्ड्याम् ॥ न । नदीसमूहे ॥

नदीकान्तः । पुं । समुद्रे ॥ नद्यःकान्ता यस्य ॥ इज्जले । निचुलद्रुमे ॥ सिन्धुवारके ॥

नदीकान्ता । स्त्री । जंबाम् ॥ काकजङ्घौषधौ ॥ लतायाम् ॥

नदीकूलम् । न । सरित्तटे ॥ नद्याःकूलम् ॥

नदीकूलप्रियः । पुं । अम्बुवेतसे ॥ नदीकूलं प्रियं यस्य ॥

नदीजः । पुं । अर्जुनवृक्षे ॥ यावनालशरे ॥ हिज्जलवृक्षे ॥ न । स्रोतोञ्जने ॥ त्रि । नद्यां जाते ॥

नदीजा । स्त्री । अग्निमन्थवृक्षे ॥

नदीतरस्थलम् । न । } घट्टे ॥ नदी
नदीतरस्थानम् । न । } भिन्नस्थाने ॥

नदीनः । पुं । वरुणे ॥ समुद्रे ॥ नदीना मिनःस्वामी ॥

नदीनिष्पावः । पुं । धान्यप्रभेदे । कटुनिष्पावे । कर्बुरे ॥

नदीमातृकः । त्रि । नद्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितेदेशे ॥ नदी माता ऽस्य । नद्यृतश्चेतिकप् ॥

नदीवङ्कुः । पुं । वङ्कुरे । बाँकइतिभाषा ॥ इतिशब्दमाला ॥

नदीवटः । पुं । वटीवृक्षे ॥

नदीष्णः । त्रि । नदीस्नानकुशले ॥ नद्यांस्नाति । ष्णाशौचे । सुपीतिकः निनदीभ्यामितिषत्वम् ॥ नदीष्णे ॥ इतिपुरुषोत्तमः ॥

नदीसरः । न । इन्द्रक्रीडासरोवरे ॥

नदीसर्ज्जः । पुं । वीरतरौ । अर्जुनवृक्षे ॥

नदेयी । स्त्री । नादेय्याम् । भूमिजंबाम् ॥

नद्धः । त्रि । बद्धे ॥ उद्वृत्ते ॥ नह्यते । णहबन्धने । कर्मणि क्तः । नहोधइतिधत्वम् ॥

नद्ध्री । स्त्री । चर्ममयरज्जौ । वरत्रायाम् ॥ नह्यतेऽनया । णह० । दाम्नीतिष्ट्रन् ॥

नद्याम्रः । पुं । समष्ठिलावृक्षे ॥

नद्यावर्त्तकः । पुं । यात्रायोगान्तरे । नन्द्यावर्त्तके ॥ यथा । स्वराशिगेबुधे लग्ने सिते वा सुरवन्दिते । नद्यावर्त्तकयोगोयं यातुरिष्टार्थसिद्धिदः ॥ अन्योपि । भूसुते स्वोच्चगे लाभे मृगकुम्भगते यमे । नद्यावर्त्तकयोगोयं रणेशत्रुगुणानलः ॥

ननन्दा । स्त्री । ननान्द्याम् । स्वभर्त्तृभगिन्याम् । ननंद इतिभाषा ॥ नन

न्दति कृतायामपिसेवायां न तुष्यति । न नन्दयति भ्रातृजायामिति वा । नञिचनन्देरिति ऋन् ॥

ननान्दा । स्त्री । ननन्दायाम् ॥ न नन्दति नतुष्यति । ननन्दयति भ्रातृजायामिति वा । टुनदि० । नञिचनन्देरिति ऋम् हृद्धिश्चेतिकेचित् ॥

ननु । अ । विनिग्रहे ॥ अनुप्रश्ने ॥ परकृतौ ॥ अधिकारे ॥ संभ्रमे ॥ आमन्त्रणे ॥ अनुनये ॥ प्रश्ने ॥ अनुज्ञायाम् ॥ अवधारणे ॥ दुष्टोक्तौ ॥ सम्यग्वादे ॥ स्तुतौ ॥ वाक्यारम्भे ॥ आक्षेपे ॥ प्रत्युक्तौ ॥ उत्प्रेक्षाऽलङ्कारव्यञ्जके ॥ यथा । मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं किंवा प्रायो नु वेत्मिच । ननु ना नहि जानामि उत्प्रेक्षाव्यञ्जकानिचेतिकाव्यचन्द्रिका ॥ न नुदति । नुद० । मित०डुः ॥

ननुच । अ । विरोधोक्तौ ॥ ननुच चेतिनिपातद्वयस्य समाहारद्वन्द्वः ॥ प्रश्ने ॥

नन्दः । पुं । गोपविशेषे । श्रीकृष्णस्य पितरि ॥ नृपविशेषे । महानन्दिसुते । क्षत्रियवंशान्ते ॥ आनन्दे ॥ निधिप्रभेदे ॥ प्रान्दक्षिणद्वारगृहे ॥ वेणुविशेषे ॥ यथा । महानन्दस्तथानन्दोविजयोयजयस्तथा । चत्वारउत्तमावंशामातङ्गमुनिसम्मताः ॥ दृशाङ्गुलोमहानन्दोनन्दएकादशाङ्गुलः । इतिसङ्गीतदामोदरः ॥ त्रि । सर्वभिक्षपदपङ्क्तिभिःसमृद्धे ॥ नन्दति हृष्यति नन्दः । टुनदि० । पचाद्यच् ॥

नन्दकः । पुं । हरेःखड्गे ॥ भेके ॥ त्रि । हर्षके ॥ कुलपालके ॥ नन्दयति देवान् । टुनदि० । ण्वुल् ॥ नन्दतात् । आशिषिचेति वुन्वा ॥

नन्दकिः । स्त्री । पिप्पल्याम् ॥

नन्दकी । पुं । विष्णौ ॥ विद्यामयो नन्दकाख्यो ऽसिरस्य । अतइनिठना- वितीनिः ॥

नन्दगोपिता । स्त्री । रास्नायाम् ॥

नन्दथुः । पुं । आनन्दे । सुखे ॥ टुनदि० । द्वितोऽथुच् ॥

नन्दनः । पुं । सुते ॥ भेके ॥ कामाख्यायां पर्वतविशेषे ॥ षड्विंशतितमेवत्सरे । सुभिक्षं क्षेम मारोग्यं शस्यं भवति शोभनम् । बहुक्षीरा स्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये ॥ न । इन्द्रस्योद्याने । गन्धमादनमूले गन्धर्वसुरसिद्धाप्सरोरतोद्याने ॥ धृतिसंज्ञकच्छन्दःप्रभेदे ॥ यथा । नजभजरैस्सुरेफसहितैः शिवै र्हयै र्नन्दनम् । यथा । तरणिसुतातरङ्गपवनैः सलक्ष्मीकृतम् मधुरिपुपादपङ्कजरजः

अः सुपूतपृथ्वीतलम् । मुरहरांघ्रचेष्टितकलाकलापसंस्मारकङ्ग चिन्तितजननन्दनं व्रज सखे सुखायहन्दावनम् ॥ त्रि । हर्षके ॥ आनन्दकारके ॥ नन्दयति । टुनदि० । नं०ल्यु: ॥

नन्दनजम् । न । हरिचन्दने ॥

नन्दनन्दनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ नन्दस्य नन्दनः ॥

नन्दनन्दिनी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

नन्दनमाला । स्त्री । श्रीकृष्णप्रीतिकृन्मालिकाविशेषे ॥

नन्दना । स्त्री । दुहितरि ॥ इतिजटाधरः ॥

नन्दन्तः । पुं । पुत्रे ॥ नन्द्यात् । टुनदि० । दृषिनन्दिजीविप्राणिभ्यःषिदाशिषीति झच् ॥

नन्दपालः । पुं । वरुणे ॥

नन्दपुत्री । स्त्री । पार्वत्याम् ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

नन्दयन्तः । त्रि । अर्भके ॥ नन्दयति । टुनदि० । हृभूवहिवसिभासीत्यादिनाझच् षित् ॥

नन्दा । स्त्री । गौर्याम् ॥ नन्दते सुरलोकेषु नन्दने वसते ऽथवा । हिमाचले महापुण्ये नन्दादेवी ततःस्मृता ॥ संस्थाप्य नन्दिता यस्मात् तस्मान्नन्दा तु साऽभवत् । इतिवनामकारणम् । संस्थाप्य ब्रह्मादिभिर्हिमगिराविति शेषः ॥ अलिञ्जरे । नांदइतिभाषा ॥ सम्पदि ॥ तिथिविशेषे ॥ यथा । प्रतिपदेकादशी षष्ठी नन्दा ज्ञेया मनीषिभिः ॥ अर्कसङ्क्रमविशेषे । स्थिरे जीववारे तु नन्देति संज्ञा तदा विप्रवर्गः सुखी मासमेकम् ॥ न । नन्दरि ॥ तीर्थविशेषे ॥

नन्दात्मजः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ नन्दस्य आत्मजः ॥

नन्दात्मजा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

नन्दिः । पुं । नन्दिकेश्वरे । पिनाकिनः प्रतीहारे ॥ पुं । न । द्यूताङ्गे ॥ आनन्दे ॥ नन्दति । टुनदि० । इन् ॥

नन्दिकः । पुं । नन्दिवृक्षे ॥

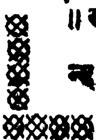
नन्दिका । स्त्री । इन्द्रक्रीडास्थाने ॥ अलिञ्जरे ॥

नन्दिकेश्वरः । पुं । शालङ्कायने । ताण्डवतालिके । शिवद्वारपाले ॥ पुराणविशेषे ॥

नन्दिघोषः । पुं । अर्जुनस्य रथे ॥ वन्दिजनस्य घोषे ॥

नन्दितरुः । पुं । धवद्रुमे ॥

नन्दी । पुं । हरप्रतीहारे । गिरिशवेश्मनि ॥ सन्निविधउक्तो वह्निपुराणे ॥ यथा । आद्यः कनकनन्दी च गिरिकाख्यो द्वितीयकः । सोमनन्दी तृती

यस्य विमेयात्नन्दिनस्त्वयइति ॥ गर्ह्नभाण्डे ॥ वटद्रुमे ॥

नन्दिनी । स्त्री । उमायाम् ॥ गङ्गायाम् ॥ ननान्दरि ॥ वशिष्ठधेनौ ॥ वशिष्ठाश्वयदेव्याम् ॥ व्याडिमातरि ॥ रेणुकाख्यौषधौ ॥ तीर्थविशेषे ॥ नन्दयति । टुनदि० । णिनिः । ङीप् ॥

नन्दिनीतनयः । पुं । अभिधानविशेषस्य कर्त्तरि । व्याडिमुनौ ॥

नन्दिनीसुतः । पुं । व्याडिमुनौ ॥ नन्दिन्याः सुतः ॥

नन्दिपुराणम् । न । उपपुराणप्रभेदे ॥

नन्दिवर्द्धनः । पुं । भर्गे । शिवे ॥ पक्षान्ते ॥ तनये ॥ मित्रे ॥ त्रि । आनन्दवर्द्धके ॥

नन्दिवृक्षः । पुं । नन्दीद्रुमे ॥ नन्दनम् । टुनदि० । इन् । नन्द्याःवृक्षः ॥

नन्दी । स्त्रा । दुर्गायाम् ॥

नन्दीमुखी । स्त्री । पक्षिविशेषे ॥ यथा । स्थूलाकठोरादृश्लाघ यस्या श्चञ्चूपरिस्थिता । गुटिका चञ्चुसदृशी चेया नन्दीमुखीतिसा ॥ तन्द्रायाम् ॥ 'इतिहेमचन्द्रः ॥

नन्दीवर्त्तः । पुं । सामुद्रमत्स्यविशेषे ॥

नन्दीवृक्षः । पुं । नन्दिवृक्षे । स्थाणीवृक्षे । वेलिआपीपर इति प्रसिद्धे ऽश्वत्थभेदे । कान्तलकादन्योयम् ॥ नन्दीवृक्षो लघुः स्वादु स्तिक्त स्तुवर उष्णकः । कटुपाकरसोग्राही विषपित्तकफास्रनुत् ॥ अश्वत्थाकारः क्षीरवान् स्वनामप्रसिद्धोवृक्षः इति भरतः ॥ कोङ्कणदेशप्रसिद्धे सुगन्धिवृक्षविशेषे । तूणीके । पीतके । कुठेरके ॥ तूत इतिभाषाप्रसिद्धे वृक्षविशेषे । तुन्ने । कुबेरके । कान्तलके । नन्दिवृक्षे ॥ गान्धीराख्यवृक्षे- ॥ इतिशब्दाम्बुधिः ॥ नन्दनम् । टुनदि० । इन् । कृदिकारादितिङीष् ॥ नन्द्याः वृक्षः ॥

नन्दीशः । पुं । नन्दिनि । शिवद्वारपाले ॥ भरतोक्ततालप्रभेदे ॥

नन्दीश्वरः । पुं । महादेवे । शिवे ॥ सदाशिवद्वारपाले ॥ नन्दीशाख्येताले ॥ यथा । गोलघुर्गौ लघुः प्लुतस्ताले नन्दीश्वरेमताः इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नन्दीसरः । न । इन्द्रसरोवरे ॥

नन्द्यावर्त्तः । पुं । पश्चिमद्वाररहितो नन्द्यावर्त्ताख्ययस्तयोक्तलक्षणो राजवेश्मप्रभेदे ॥ लक्षणान्तरञ्च । दक्षिणानुगतालिन्दचयं यत् पश्चिमामुखम् । पूजनीयोत्तरच्छायं नन्द्यावर्त्तं वदन्तितदिति भरतधृतःसारः ॥ तगरद्रुमे ॥ मत्स्यविशेषे ॥ यथा

वर्त्तास्वे याचायोगे ॥ नन्दयतीति नन्दी । नन्दी आवर्त्ता ऽच ॥

नपात् । चि । अरचके ॥ नपाति । न पात् अपत्त्यः ॥

नपुंसकः । पुं । न । क्लीवे ॥ नस्त्री नपुमानित्यस्य पुंसकभावो नभ्राडित्यत्रनिपातनात् ॥ नपुंसकोभवेद्दितिभाष्यात् पुंस्प्ययम् ॥ अस्य लक्षणं यथा । स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः । उभयो रन्तरं यञ्च तदभावेन पुंसकमिति ॥ * ॥ नपुंसकविशेषानाह भावप्रकाशः- । यथा । आसेक्यश्च सुगन्धश्च कुम्भीक श्चेर्ष्यक स्तथा । अमीसमुक्ता बोद्धव्या अशुक्रो भूशसंज्ञकः ॥ तेषांलक्षणानि यथा । पित्रोरत्यल्पवीर्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् । समुक्रं प्राश्यलभते ध्वजोन्नति मसंशयम् ॥ यः पूतियोनौ जायेत सहि सौगन्धिको भवेत् । स्वेगुदे ऽब्रह्मचर्या यः स्त्रीषुपुंवत् प्रवर्त्तते । स कुम्भीकइतिज्ञेयो गुदयोनिस्तुसस्मृतः ॥ दृष्ट्वा व्यवाय मन्येषां व्यवायेयः प्रवर्त्तते । ईर्ष्यकः सतु विज्ञेयो दृष्टियोनिश्च सस्मृतः ॥ योभार्य्यायामृतौ मोहा दङ्गनेव प्रवर्त्तते । तत्र स्त्रीचेष्टिताकारो जायते शण्ढ संज्ञकः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

नप्ता । पुं । पौत्रे ॥ दौहित्रे ॥ नपतन्त्यिपितरो ऽनेन । पतल्टृ० । नप्तृनेष्टृत्वष्टृतिसाधुः । नञः प्रकृतिभावः पतेरच्छब्दलोपश्चनिपातनात् ॥

नप्त्री । स्त्री । पौत्र्याम् ॥ दौहित्र्याम् ॥ न पतन्त्यिपितरो ऽनया नप्तृवत् साधुः । ऋन्नेभ्योङीप् ॥

नभः । पुं । श्रावणमासे ॥ व्योम्नि ॥ नभते । णभहिंसायाम् । पचाद्यच् ॥

नभःक्रान्ती । पुं । सिंहे ॥ इतिशब्दमाला ॥

नभः प्राणः । पुं । पवने ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

नभःसत् । पुं । निर्जरसि । देवे ॥

नभःसरित् । स्त्री । मन्दाकिन्याम् ॥

नभःस्थितः । पुं । नरकविशेषे ॥ त्रि । आकाशस्थिते ॥

नभःस्पृक् । त्रि । अन्तरीक्षव्यापिनि ॥ नभः स्पृशति । स्पृश० । क्विप् ॥

नभश्चक्षुः । पुं । सूर्य्ये ॥ इतिशब्दमाला ॥

नभश्चमसः । पुं । चन्द्रे ॥ त्रिषापूपे ॥ इन्द्रजाले ॥ इतिमेदिनी ॥

नभश्चरः । पुं । विहङ्गमे ॥ विद्याधरे ॥ मेघे ॥ वाते ॥ ग्रहे ॥ देवे ॥ राक्षसे ॥ त्रि । व्योमचारिणि ॥

नभाः । पुं । घने । मेघे ॥ घ्राणे ॥ आ

वर्षामासे ॥ विरहिणो नश्यति नभा ति नभते वा । णभ० । असुन् ॥ वर्षायाम् ॥ बिसतन्तौ ॥ पतद्ग्रहे ॥ त्रि । पक्षितशीर्षे ॥ नह्यते मेघैः । णहबन्धने । नहेर्दिविभश्चेत्यसुन् भश्चान्तादेशः ॥

नभः । न । व्योम्न । आकाशे ॥ नह्यते मेघाः । णह० । नहेर्दिविभश्चेत्यसुन् भश्चान्तादेशः ॥ नभस्विवा । भसदीसौ । क्विप् ॥ नभनम् नभ्यते ऽनेनावा ॥

नभसः । पुं । न । व्योम्नि ॥ नभते नभा सिवा । अत्यविचमितमीत्यादिना असच् प्रत्ययः ॥

नभसङ्गमः । पुं । खगे ॥ पक्षिणि ॥ नभसं गच्छति । गम्लृ० । गमेःसुपी तिखच् ॥

नभस्यः । पुं । भाद्रमासे ॥ नभाःअभ्रम् । तत्रसाधुः । यत् ॥

नभस्वान् । पुं । वायौ ॥ नभोऽस्याश्रयत्वेन अस्ति । मतुप् । तसौमत्वर्थ इतिभत्वाद्रुत्वाभावः । वत्वम् ॥

नभसत् द् । पुं । देवे । सुरे ॥ नभस्याकाशे सीदति गच्छति । सद्लृ० । सत्सूद्विषद्रुहेत्यादिना क्विप् ॥

नभाकम् । न । तमे ॥ नभ्राति । णभ० । पिनाकादित्वादाकः ॥

नभोगजः । पुं । वारिदे । मेघे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभोगतिः । स्त्री । आकाशगमने । खगतौ ॥ यथा । प्रडीनोड्डीनसण्डीनडयनानिनभोगतौ ॥ त्रि । खचरे ॥ नभसिगति र्यस्या ॥

नभोदुहः । पुं ।
नभोद्वीपः । पुं । } वारिदे । मेघे ॥ इ
नभोधूमः । पुं । } तिशब्दमाला ॥

नभोनदी । स्त्री । स्वर्गङ्गायाम् ॥

नभोमणिः । पुं । रवौ । सूर्ये ॥

नभोमण्डलदीपः । पुं । चन्द्रे ॥

नभोम्बुपः । पुं । चातकखगे ॥

नभोरजः । न । अन्धकारे ॥

नभोरेणुः । स्त्री । कुज्झटिकायाम् ॥

नभोलयः । पुं । धूमे ॥

नभ्यः । पुं । चक्रे ॥ नाभयेहितः । रथाङ्गस्यच्छिद्रंनाभिः । तदनुप्रविष्टःकाष्ठविशेषोपि । सच तदनुगुणत्वात् तस्मैहितः । अत्रनैत्वाभावः तदपिस्वेहनत्वान्नाभयेहितम् । उगवादिभ्योयत् । नाभनभञ्च ॥ त्रि । नभसम्बन्धिनि ॥

नभ्राट् । पुं । मेघे ॥ नभ्राजते इतिवा । भ्राजृ० । क्विप् । नभ्राण्नपादितिसाधुः ॥

नमत् । त्रि । प्रणते ॥

नमतः । पुं । प्रह्वे ॥ धूमे ॥ नटे ॥ नमति । णम० । भृमृदृशीत्यादिना ऽतच् ॥

नमनम् । न । वाङ्मनःकायप्रणिधाने नम्रीभवने ॥ त्रि । नमयितरि ॥ कर्त्तरि ल्युट् ॥

नमयिता । षि । नमनकर्त्तरि ॥

नमस् । अ । नतौ ॥ नमनम् । णमप्रह्वत्वे शब्दे च । असुन् ॥

नमसः । पुं । अनुकूले ॥ नमति । णम० । अत्यविचमीत्यादिना ऽसच् ॥

नमसितः । त्रि । अर्च्चिते । पूजिते । कृतनमस्कारे ॥ नमःकृतम् । नमोवरिवइति नमसः क्यच् । क्तः । क्यस्य विभाषेति यलोपः ॥

नमस्कारः । पुं । नमस्कृतौ । करयोः शिरस्संयोगेन नतिकरणे । स्वापकर्षबोधकव्यापारविशेषे ॥ सर्व्वत्रापि नमस्कुर्य्युः सर्वावस्थासु सर्वदेति व्यवहारः । नाप्रयताय प्रयतोऽभिवादयेदिति शङ्खः । देवं विप्रं गुरुं दृष्ट्वा न नमेद्यस्तु संभ्रमात् । स कालसूत्रं व्रजति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ब्राह्मणं गुरुं दृष्ट्वा न नमेद्योनराधमः । यावज्जीवनपर्य्यन्तमशुचिर्यवनो भवेदिति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ देवतायतनं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दण्डिनं तथा । नमस्कारं न कुर्य्याद्यः प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥ सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च । प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ उपविश्य नमेच्छूद्रो दीर्घायुर्ब्राह्मणो वदेत् । स शूद्रो नरकं याति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥ * ॥ अन्धात् कन्यजानन्तं धावन्तं धनगर्व्वितम् । अपथ्यं जपमध्यस्थं षड्विप्रान्नाभिवादयेत् ॥ * ॥ पुष्पहस्तो वारिहस्तस्तैलाभ्यक्तो जलाश्रितः । आशीःकर्त्ता नमस्कर्त्ता उभयोर्नरकं भवेदिति कर्म्मलोचनः ॥ * ॥ मातुःपितुः कनीयांसं न नमेद्वयसाधिकः । नमस्कुर्य्याद्गुरोःपत्नीं भ्रातृजायां विमातरम् ॥ नमः । अभिवादयतःपूर्व्वमाशिषं न प्रयच्छति । यद्दुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रयच्छते ॥ स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्मानिति राजनि । वर्द्धतामिति वैश्ये च शूद्रे त्वारोग्यमेव चेति शब्दकल्पद्रुमे मलमासतत्त्वम् ॥ विषप्रभेदे ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ नमःकरणम् । कृञ० । घञ् ॥

नमस्कारी । स्त्री । खदिर्य्याम् । हायाजोडीतिख्यातौषधौ ॥ नमस्कारगणीला । सुपीतणानः ॥

नमस्कृतिः । स्त्री । नमस्कारे ॥ नमः

करणम् । नमः क्रियते ऽनयावा । डुकृञ्० । स्त्रियां क्तिन् ॥

नमस्यः । त्रि । नमस्कारार्हे ॥

नमस्यन् । त्रि । कायवाङ्मनोभि र्नम स्कुर्वति ॥

नमस्या । स्त्री । पूजायाम् ॥ नमस्करण म् । नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् । अ-प्रत्ययादित्यकारः । टाप् ॥

नमस्थितः । त्रि । पूजिते । अर्चिते । न मसिते ॥ नमः कृतम् । नमोवरिव इति नमसःक्यच् । क्तः ॥

नमितः । त्रि । जातनमस्कारे ॥ ना-मिते ॥

नमुचिः । पुं । शुम्भनिशुम्भाभ्यां कनि ष्ठे दैत्यविशेषे ॥ अनङ्गे । कामे ॥ नमुञ्चति । मुचलृ० । इगुपधात् कि दितीन् । नभ्राण्नपादितिनञ् प्र कृत्या ॥

नमुचिद्विट् । पुं । इन्द्रे । मघोनि ॥ नमु चिं द्वेष्टि । द्विष० । सत्सूद्विषेत्यादि नाक्विप् ॥

नमुचिसूदनः । पुं । इन्द्रे । पाकशास ने ॥ नमुञ्चति । मुचलृ० । इन् । नभ्राडितिनञ् प्रकृत्या । सूदयति । षूदक्षरणे । नं० ल्युः ॥ नमुचेर्दैत्य स्य सूदनः ॥

नमेरुः । पुं । सुरपुन्नागे ॥ रुद्राक्षे ॥

नमोगुरुः । पुं । ब्राह्मणे । भूसुरे ॥ न मस्करणीयोगुरुः ॥

नम्रा । स्त्री । काष्ठादिनिर्मितकूपादि सङ्क्रमे ॥

नम्यः । त्रि । नमस्ये ॥

नम्रः । त्रि । नते । नमनशीले ॥ नम ति । तच्छीलः । णम० । नमिकम्पी तिरः ॥

नम्रकः । पुं । वेतसे ॥ त्रि । नते ॥

नयः । पुं । नीतौ । नाये ॥ द्यूतविशे षे ॥ नैगमादिषु ॥ युक्तौ ॥ शास्त्रे ॥ त्रि । न्याय्ये ॥ नेतरि ॥ नयनम् ॥ णीञ्० । वाहुलकात्कर्त्तर्यच् ॥ नयतेः कर्त्तरि पचाद्यच्वा ॥

नयकः । पुं । नयेकुशले ॥ णी०ञ्न् ॥

नयज्ञः । त्रि । नीतिज्ञे ॥ नयंजानाति ज्ञा० । कः ॥

नयद्रुट् । त्रि । नीतिविरुद्धकारिणि ॥

नयनम् । न । चक्षुषि । लोचने ॥ प्रा-पणे ॥ नीयतेऽनेन । णीञ्० । ल्युट् ॥

नयनाभिरामः । पुं । चन्द्रे ॥ नयनयोर भिरामः ॥ त्रि । प्रिये ॥

नयनी । स्त्री । कनीनिकायाम् ॥ नी यते स्वविषयोऽनया । णीञ्० । ल्यु ट् । ङीप् ॥

नयनोत्सवः । पुं । दीपे ॥ दृगुत्सवे ॥

नयनयोः उत्सवो यस्मिन् ॥

नयनोपान्तः । पुं । अपाङ्गे ॥

नयनौषधम् । न पुष्पकासीसे ॥

नयपीठी । स्त्री । द्यूताङ्गे । अष्टकाङ्गे । छक् इति गौडभाषा ॥

नयवर्त्म । न । षाड्गुण्यप्रयोगे ॥ सन्धि विग्रहयानानि संस्थाप्यासनमेवच । द्वैधीभावश्चविज्ञेयाः षड्गुणानीति वेदिनाम् ॥ नयस्य वर्त्म ॥

नयविशारदः । पुं । नीतिशास्त्रज्ञे ॥

नयशाली । पुं । नीतिसम्पन्ने ॥

नयानुगः । त्रि । नीत्यनुसारिणि ॥

नरम् । न । रामकर्पूरतृणे ॥

नरः । पुं । अजे । अच्युते । विष्णौ ॥ मनुजे ॥ अर्जुने ॥ नरति । नयतिवा । नृनये । अच् ॥ परमात्मनि ॥ नरनीतमरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन इतिव्यासः ॥ शङ्कौ ॥

नरकः । पुं । भूमेर्गर्भेवराहाज्जाते दैत्य विशेषे । भौमे ॥ पापिनां कष्टजनक स्थानविशेषे । निरये । नारके ॥ अयञ्चाविंशद्भेदभिन्नः । यथा । रौरवध्वान्तशीतोष्णसन्तापाक्रमहाम्बुजाः । कालसूत्राष्टमाख्येते नरकाइतिविश्रुताः ॥ सूच्यास्यकाकखड्गाख्य क्षुरधाराम्बरीषकाः । तप्ता ऽङ्गार महादाहसन्तापाश्चेतियेमुने ॥ भवन्त्यष्टौसुवीभत्सा महापद्मपदानुगाः ॥ अथनरकराजाष्टकम् । लाला प्रलेपमांसादनिरुच्छासनसोच्छ्वासाः । युग्माद्रिशाल्मलीलोहप्रदीप्तक्षुत्पिपासकाः ॥ कृमीणांनिचयश्चेति राजानः परिकीर्त्तिताः ॥ लोहस्तम्भोथविण्मूत्रस्तथा वैतरणीनदी । तामिस्रश्चान्धतामिस्रः कुम्भीपाकः सरौरवः ॥ महापदानुगोवीचीरा जराजेश्वरेश्वरादति ॥ नरति नयति वा । नृनये । कृञ्वुन् ॥ पापकृत्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥ उदयनाचार्यास्तु नचनरकाण्येवनसन्तीति क्लीवत्वं प्रयुञ्जते तचमूलं मृग्यम् ॥

नरककुण्डम् । न । ब्रह्मवैवर्त्तादिषु प्रसिद्धे षडशीतिभेदभिन्ने यातनास्थानविशेषे ॥

नरकजित् । पुं । श्रीहरौ ॥

नरकदेवता । स्त्री । निरयदेव्याम् । अलक्ष्म्याम् ॥

नरकस्थः । त्रि । निरयस्थिते ॥ नरकस्थोपि देहंवै न पुनस्त्यक्तुमिच्छति ॥

नरकस्था । स्त्री । वैतरण्याम् ॥ नरके तिष्ठति । ष्ठा० । सुपिस्थ इतिकः ॥

नरकान्तकः । पुं । विष्णौ ॥

नरकामयः । पुं । प्रेते ॥ नरक आमयो ऽस्य ॥

नरकीलक: । पुं । गुरुघ्ने । गुरुहणि ॥
नरगण: । पुं । नवसु नक्षत्रविशेषु ॥ यथा । हस्तास्वातिमृगाश्विनीहरिगुरु: पौष्णानुराधादितिश्चार्द्रारोहिणिचोत्तराणि भरणी पूर्वाणि भामिषयम् । ज्येष्ठाश्लेषविशाखमूलवरुणावस्वग्निचित्रामघा: कथ्यन्ते मुनिभिर्यथा क्रमवशाद्देवानराराक्षसा: ॥ तज्जातजने ॥ तस्यफलम् । मानुष्ये मृदुकर्मसक्तमनाः श्रीमान्वितो धीयुत इति ॥ नरसमूहे ॥
नरङ्ग: । पुं । वरण्डके । नाराङ्गा इति गौड भाषा ॥ न । मेहने । शेफसि ॥
नरदेव: । पुं । श्रीरामचन्द्रे ॥ राज्ञि ॥ नराणां देव: ॥
नरनारायण: । पुं । ऋषिऋषभे भगवतो ऽवतारविशेषे ॥
नरनारायणौ । पुं । २ । कृष्णार्जुनयो: ॥ नरश्चनारायणश्चतौ ॥
नरपति: । पुं । राजनि ॥ नराणाम्पति: ॥
नरपुङ्गव: । पुं । नरश्रेष्ठे ॥ नरेषु पुङ्गव: ॥
नरप्रिय: । पुं । नीलवृक्षे ॥ त्रि । नरस्य प्रियवस्तुनि ॥
नरवाहि: । पुं । मायातौ ॥
नरभू: । स्त्री । भारतवर्षे ॥ नराणांभू: ॥
नरभूमि: । स्त्री । भारतवर्षे ॥ नराणां भूमि: ॥
नरमानिका । स्त्री ।
नरमानिनी । स्त्री । } श्मश्रुयुक्तनार्याम् ॥
नरमाला । स्त्री । मनुष्यमुण्डमालायाम् ॥
नरमालिनी । स्त्री । श्मश्रुयुक्तनार्याम् ॥ इतिहेमचन्द्र: ॥
नरमेध: । पुं । नरवधप्रधाने यज्ञविशेषे ॥ सकलौवर्जनीय: । यथोक्तंबृहन्नारदीये । समुद्रयात्रास्वीकार: कमण्डलुविधारणम् । द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयम स्तथा ॥ देवरेण सुतोत्पत्ति र्मधुपर्केपशोर्वध: । मांसादनं तथाश्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥ दत्तायाश्चैवकन्याया: पुनर्दानं वरस्य च । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥ महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथामख: । इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिण: ॥ इति ॥
नरवाहन: । पुं । पौलस्त्ये । कुबेरे ॥ नरोवाहनमस्य । सु० नराणां ॥ त्रि । पुरुषयानविशिष्टे ॥
नरविष्वण: । पुं । राक्षसे ॥ इतित्रिकाण्डशेष: ॥
नरव्याघ्र: । पुं । पुरुषोत्तमे ॥
नरसिंह: । पुं । हरौ । विष्णौ ॥ नरस्य

सिंहस्य च अवयवा यस्मिंस्तस्यन्ते स नरसिंहः॥ सत्यं विधातुं निजभृत्य भाषितं व्याप्तिञ्च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः। अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन् स्तम्भे सभायां नमृगं नमानुषम्॥ नरश्रेष्ठे॥

नरस्कन्धः। पुं। नराणां समूहे॥ नरकरितुरगाणां स्कन्धश्च॥

नरहरिः। पुं। नरसिंहावतारे॥

नराङ्गः। पुं। वरण्डे॥ न। मेढ्रे॥

नराचः। पुं। नराजाख्येछन्दे॥ यथा। ध्वजेन नायकेन कुण्डलेन यद्विभूषितं पयोधरेण पञ्चिणा शरेणवीण याङ्कितम्। नराचवृत्त मष्टषोडशाक्षरं समीरितं मनीषिमण्डलीमहितं फणीन्द्रपिङ्गलोदितम्॥ यथा। निशुम्भशुम्भचण्डमुण्डरक्तवीजघातिनी तुलापरूपदैत्यभूपघातपातिनी। नवीनपीनवद्दुजालका समेघसन्निभा चिरं चरीकरोतु मे प्रियं पिनाकिवल्लभेति॥

नराजः। पुं। षोडशाक्षरच्छन्दोविशेषे॥ यथा। भुजङ्गराजभाषितं प्रकीर्णशास्त्रसागरे लघोगुरौ निरन्तरे सतीहषोडशाक्षरे। प्रतापतापनिर्जितप्रभाकरप्रकाशहे प्रशस्तशस्तशास्त्रकं नराजमेव मन्महे।

नराधमः। पुं। परमार्थज्ञानहीने ऽसञ्जातवैराग्ये। अकृतकृत्ये पुरुषे॥ यथा। अज्ञानोपहतोबाल्ये यौवने वनिताहृतः। शेषेकलत्रचिन्तार्त्तः किङ्करोतिनराधमइति॥

नराधिपः। पुं। राजनि। नृपे॥ सहि नराणां मध्ये भगवतोविभूतिः॥ नराणा मधिपः। नरान् अधिपातिदा। पा०। आतश्चोपसर्गे इतिकः॥

नरान्तकः। पुं। राक्षसविशेषे। रावणात्मजे॥

नरायणः। पुं। माधवे। विष्णौ॥ नरा अयनमस्येतिविग्रहः॥ नराणा मयनं यस्मात्तेननरायणः स्मृत इति-ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ नरश्चासावयनञ्च। नडा०फक्। संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः॥

नरी। स्त्री। नार्याम्॥ इतिजटाधरः॥

नरेतिका। स्त्री। तीर्थविशेषे॥

नरेन्द्रः। पुं। महीपाले॥ विषवैद्ये॥ वार्त्तिके॥ एकविंशत्यक्षरावृत्ते॥ यथा। चामररत्नरज्जुरपरिगतविप्रगणाश्रितशोभः पाणिविराजितपुष्पयुगविरचितकङ्कणसङ्गतगन्धः। चारुसुवर्णकुण्डलयुगलकृतरोचिरलङ्कृतवर्णः पिङ्गलपन्नगेशइतिनिगदितराजतिवृत्तनरेन्द्रः॥ यथा। पङ्क

अकोषपानपरमधुकरगीतमनोज्ञ-
तडागः प्रधानमादवादपरपरभृतका-
ननसत्परभागः । वल्लभविप्रयुक्तकु-
लधरतनुजीवितदानदुरन्तः किङ्कर-
वाणि वच्मि मम सखचरि सन्निधि-
मेति वसन्तः ॥

नरोत्तमः । पुं । कृतकृत्यपुरुषे ॥ य-
था । यःस्वकात् परतोवेह जातनि-
र्वेदआत्मवान् । हृदिकृत्वा हरिं गे-
हात् प्रव्रजेत् स नरोत्तमः ॥ स्वका-
त्स्वतएव परतःपरोपदेशाद्वाजात-
वैराग्यः ॥

नर्कुटकम् । न । नासिकायाम् ॥ इति
हेमचन्द्रः ॥

नर्त्तकः । पुं । केलके ॥ पोटगले ॥ चा-
रणे ॥ द्विपे ॥ नटे । सर्ववेश्मिनि ॥
त्रि । तालाद्यनुसारेणनर्त्तनकृति ॥
अस्यलक्षणंयथा । यादृशं नृत्यपा-
त्रं स्याद्गीतयोज्यश्च तादृशम् । नृ-
त्यस्य धारणात् पात्रं नर्त्तकः परि-
कीर्त्तितः ॥ अपिच । असम्बद्धप्रला-
पीच सदाभ्रुकुटितत्परः । हासप्र-
हासचतुरो वाचालो नृत्यकोविद
इतिसङ्गीतदामोदरः ॥ नृत्यति ।
नृतीगात्रविक्षेपे । शिल्पिनिष्वुन्
तिकर्त्तरि ष्वुन् ॥

नर्त्तकी । स्त्री । नासिकायाम् । गन्ध-

विन् इति राजनी इतिचभाषा ॥
करेणवाम् ॥ नलिकानामसुगन्धिद्रव्ये
॥ नृत्यति । नृती० । ष्वुन् । षि-
त्त्वात् ङीष् ॥

नर्त्तनम् । न । नृत्ये ॥ नृती० ।
ल्युट् ॥

नर्त्तितम् । त्रि । ताण्डविते ॥

नर्द्दटकम् । न । अत्यष्टिप्रभेदे ॥ त-
ल्लक्षणंयथा । यदिभवतो नजौ भज-
जला गुरु नर्द्दटकम् । इति ॥ यथा
। व्रजवनिताऽसन्तलतिकाविलसन्म-
धुपं मधुमथनं प्रणामजनवाञ्छितक-
ल्पतरुम् । विभु मभिनौति कोपि-
सुकृती मुदितेन हृदा रुचिरपदाव-
लीघटितनर्द्दटकेनकविरिति ॥

नर्द्दनम् । न । शब्दे ॥

नर्म्मकील । पुं । भर्त्तरि । पत्यौ ॥ इ-
तित्रिकाण्डशेषः ॥

नर्म्मठः । पुं । चिबुके ॥ षिड्गे ॥ चूचु-
के ॥ परिहासके ॥ इतिश०व० ॥

नर्म्मदः । पुं । केलिसचिवे ॥ त्रि । हर्ष-
दे ॥ नर्मददाति । डुदाञ्० । याति
वा । दो० । आतोनुपेतिकः ॥

नर्म्मदा । स्त्री । रेवायाम् । सोमोद्भवा-
याम् । मेकलकन्यकायाम् ॥ अस्याः
स्मरणेन सर्पविषनाशोभवति । न-
र्मदायैनमःप्रातर्नर्मदायैनमोनिशि

। नमोस्तु नर्म्मदे तुभ्यं त्राहिमां विष सर्पत इतिविष्णुपुराणम् ॥ पृक्कायाम् ॥ टाप् ॥

नर्म्मदाप्रभव: । पुं । तीर्थविशेषे ॥

नर्म्म । न । परिहासवाक्ये ॥ नरणम् । नृनये । मनिन् ॥

नर्म्मरा । स्त्री । दर्याम् ॥ भस्त्रायाम् ॥ सरलायाम् ॥ निष्फलाम् ॥ वृक्षस्त्रि तोमेदिनिकर: ॥

नल: । पुं । नडे । पोटगले ॥ नलस्तु मधुर स्तिक्त: कषाय: कफरक्तजित् । उष्णो. हृद्वस्तियोन्यर्त्तिदाहपित्त विसर्पजित् ॥ नृपतिविशेषे । सूर्य वंशीयनिषधराजपुत्रे ॥ यथा । अति थिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्यचात्म ज: । नलस्तु नैषधस्तस्मान्नभस्तस्मा दजायत ॥ * ॥ वीरसेन नृपते: पु त्रे ॥ यथा । नलौद्वावेवविख्यातौ वं शे कश्यपसम्भवे । वीरसेनसुतस्तद्व न्नैषधश्चनराधिप: इतिमात्स्ये १२ अध्याय: ॥ * ॥ चन्द्रवंशीयनिषधरा जपुत्रे । दमयन्तीपतौ ॥ यथा । क र्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतु पर्णस्यराजर्षे: कीर्त्तनं क लिनाशनमिति महाभारतम् ॥ पि तृदेवे ॥ विश्वकर्म्मण: पुत्रे कपीश्वरे ॥ दैत्यविशेषे ॥ न । पद्मे ॥

नलकम् । न । शाखास्थि । नाडीवत् सरन्ध्रे ऽस्थिपर्वणि ॥ इतिहेम- चन्द्र: ॥

नलकिनी । स्त्री । जङ्घायाम् ॥

नलकील: । पुं ॥ जानुनि ॥

नलकूबर: । पुं । कुवेर पुत्रे ॥ नल: कू वरो युगन्धरो ऽस्य ॥

नलदम् । न । पुष्परसे ॥ उशीरे ॥ ज टामांस्याम् ॥ इतिमेदिनी ॥

नलदम्बु: । पुं । निम्बवृक्षे ॥ इतिभू- रिप्रयोग: ॥

नलदा । स्त्री । मांस्याम् ॥ इतिहेम- चन्द्र: ॥

नलपट्टिका । स्त्री । तलाख्याम् । दरमा इति गौडभाषाप्रसिद्धे कटविशेषे ॥

नलमीन: । पुं । चिलिचिममत्स्ये । न लवनचारिणि मत्स्ये ॥ नलवनस्थो मीन: नलभोमीन इति वा ॥

नलसेतु: । पुं । रामायणप्रसिद्धे सामु द्रे सेतौ ॥ नलेन वानरविशेषेण नि र्मित: सेतु: ॥

नलिका । स्त्री । काण्ठनाले ॥ नाड्याम् ॥ गौड भाषया नली इतिप्रसिद्धे सु गन्धिद्रव्यभेदे । विद्रुमलतिकायाम् । कपोतचरणायाम् । इयञ्चोत्तरापथे प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवालाकृति: पथा री इति पंठारी इतिक्वचित् प्रसिद्धा

॥ नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तकृत् । कृच्छ्राश्मवाततृष्णास्रकुष्ठकण्डूज्वरापहा ॥

नलितः । पुं । नालिता इति गौडभाषाप्रसिद्धे शाकविशेषे ॥

नलिनः । पुं । प्राचीनामलके । पानी आमला इति गौडभाषा ॥ सारसपक्षिणि ॥ न । अम्बुजे । पद्मे ॥ तोये ॥ नीलिकायाम् ॥ नलति । णल गन्धे । इनन् ॥

नलिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । विसिन्याम् ॥ व्योमनिम्नगायाम् ॥ कमलाकरे ॥ नारिकेलमद्ये ॥ नलिकायाम् ॥ पद्मयुक्तदेशे ॥ नडाःसन्त्यत्र । पुष्करादिभ्य इति इनिः । डलयोरैक्यम् ॥ यद्वा नलानांसमूहः । खलादिभ्य इति इनिः ॥

नलिनीखण्डम् । न । नलिनीनांसमूहे ॥ कमलादिभ्यःखण्डः ॥

नलिनीरुहम् । न । मृणाले ॥

नलिनेशयः । पुं । विष्णौ ॥ इति चि० ॥

नली । स्त्री । मनःशिलायाम् । कुनल्याम् ॥ नलिकायाम् । विद्रुमलतायाम् । शुषिरायाम् ॥ नलति । णल० । अच् । गौ० ङीष् ॥

नलोत्तमः । पुं । देवनले ॥

नल्वः । पुं । किष्कुचतुश्शते । चतुःशतहस्तपरिमितेदेशे ॥ किष्कूणांहस्तानां चतुःशतम् । चतुर्गुणंशतम् । शा० ॥ नल्यते । णलबन्धने । उल्वादित्वात् वः ॥ कात्यस्तुनल्वं हस्तशतमित्याह ॥

नल्ववर्त्मगा । स्त्री । काकाङ्ग्याम् ॥ त्रि । नल्वपरिमितपथगामिनि ॥

नवः । पुं । स्तुतौ ॥ रक्तपुनर्नवायाम् ॥ त्रि । नव्ये । नूतने ॥ नूयते । णुस्तुतौ । ऋदोरप् ॥ अपूर्वे ॥

नवकारिका । स्त्री । नवोढायाम् ॥ इति शब्दमाला ॥ नवीनकर्त्र्याम् ॥ नवीने विवरणश्लोके ॥

नवकालिका । स्त्री । नवीने ॥ इति हारावली ॥

नवखम् । न । देहे ॥ नव खानि यस्य यस्मिन्वा ॥

नवग्रहाः । पुं । सूर्यादिनवसु ॥ ते यथा । सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नवग्रहाः ॥ नवग्रहमखं कृत्वाततः कर्मसमारभेत् । अन्यथा फलदंपुंसां न काम्यं जायतेक्वचित् ॥

नवच्छात्रः । पुं । क्रियाकारे । प्रथममध्ययने प्रवृत्ते नवीने विद्यार्थिनि ॥

नवतः । पुं । करिकम्बले । कुथे । नमदा इतिभाषा ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

नवतरः । त्रि । नव्ये ॥

नवतिः । स्त्री । सङ्ख्याविशेषे । ९० नब्बे इति भाषा ॥ सङ्ख्येये । नवदशतः परिमाणमस्य । पङ्क्तिविंशति त्रिंशच्चत्वारिंश दित्यादिनानिपातनात् प्रकृतेर्नवभावस्तिप्रत्ययश्च ॥

नवतिका । स्त्री । तूलिकायाम् ॥

नवदण्डम् । न । नृपाणां छत्रविशेषे ॥

नवदलम् । न । संवर्त्तिकायाम् । पद्मस्यकिञ्जल्कसमीपस्थदले ॥ नवञ्चतद्दलञ्च ॥ सामान्यतो नूतने पत्रे ॥

नवदीधितिः । पुं । मही सुते । भौमग्रहे ॥ नवादीधितिर्यस्य ॥

नवदुर्गा । स्त्री । नवपत्रिकायाम् ॥ शैलपुत्र्यादिषु ॥ यथा । प्रथमं शैलपुत्री च द्वितीयं ब्रह्मचारिणी । तृतीयं चन्द्रघण्टेति कुष्माण्डेति चतुर्थकम् ॥ पञ्चमं स्कन्दमातेति षष्ठं कात्यायनीति च । सप्तमं कालरात्रिश्च महागौरीतिचाष्टमम् ॥ नवमं सिद्धिदाप्रोक्ता नवदुर्गाः प्रकीर्त्तिताः । उक्तान्येतानिनामानि ब्रह्मणैवमहात्मना ॥ अग्निनादह्यमानस्तु शत्रुमध्येगतो रणे । विषमे दुर्गमेचैवभयार्त्ताःशरं यांगताः ॥ न तेषांजायते किञ्चिदशुभं रणसङ्कटे । नापदं तस्यपश्यामिशोकदुःखभयं नहि ॥ यैस्तु भक्त्यास्मृतानूनं तेषांसिद्धिःप्रजायते ॥ इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

नवदोला । स्त्री । नवीनप्रेङ्खायाम् ॥

नवद्वारपुरम् । न । शरीरे । मनुष्यदेहे ॥ श्रवदेश्रोत्रे द्वेचक्षुषी द्वेनासिके वागेकेतिशिरसिसप्त द्वेपायूपस्थाख्येअधः इति नवद्वाराणिसन्ति ॥ नवद्वाराणि यस्मिन् तत् नवद्वारम् । तच्चतत् पुरञ्चेतिविग्रहः ॥

नवधा । अ । नवप्रकारे ॥ यथा । आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् । निष्ठा वृत्ति स्तपो दानं नवधा कुललक्षणम् ॥

नवधातवः । पुं । हेमादिनवसु ॥ यथा । हेमतारारनागाश्च ताम्ररङ्गे च तीक्ष्णकम् । कांस्यकं कान्तलोहश्च धातवो नवकीर्त्तिताः ॥

नव । त्रि । सङ्ख्याविशेषे । ९ नौ इति भाषा ॥

नवनन्त्वम् । न । नवप्रकारत्वे ॥ प्रकारेद्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात् सुपोलुक ॥

नवनी । स्त्री । नवनीते । नैनी इति भाषा ॥ इति पुराणम् ॥

नवनीतम् । न । नवोद्धृते । अकृताग्निसंयोगेमन्थजे । नैणी इति माखन इतिच भाषा ॥ नोतं यदि नवमीतं

नीतं नीतं किमेतेन । आतपतापि तभूमौ माधव मा धाव मा धाव ॥ नवञ्चतत् नीतञ्च । विशेषणमिति समासः ॥ नवनीतं हितं गव्यं वृष्यं वर्णबलाग्निकृत् । सङ्ग्राहि वातपित्तासृक्चयाशोर्दितकासहृत् ॥ तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः ॥ * ॥ नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु । दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम् ॥ * ॥ दुग्धोत्थं नवनीतन्तु चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् । वृष्यं बल्य मतिस्निग्धं मधुरं ग्राहि शीतलम् ॥ * ॥ नवनीतन्तु सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु । मेध्यं किञ्चित् कषायाम्ल मीषत्तक्रांशसङ्क्रमात् ॥ * ॥ सक्षारकटुकाम्लत्वा च्छर्द्यर्शः कुष्ठकारकम् । श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥ * ॥ शीतं वर्ण्यबलावहं सुमधुरं वृष्यञ्च वातापहं कासघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं सङ्ग्राहि शूलापहम् । वल्यं पुष्टिकरं तृषार्त्तिशमनं सन्तापविच्छेदनं चक्षुष्यं श्रमहारि तर्पणकरं दुग्धोद्भवं पित्तजित् ॥ * ॥ एकाहाध्युषित प्रोक्तमत्युत्तरगन्धदम् । अवद्यं सर्वरोगाढ्यं दधिजं तद्धितं नहि ॥ इति राजनिघण्टुः ॥

नवनीतकम् । न । घृते ॥

नवनीतधेनुः । स्त्री । दानार्थंकृत नवनीतमयधेनुविशेषे ॥

नवपत्रिका । स्त्री । कदल्यादिषु ॥ कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रामानकं कचुः । बिल्वो ऽशोकोजयन्तीच विज्ञेया नवपत्रिकेति दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥

नवपदम् । न । मात्रावृत्तान्तरे ॥ यथा । प्रथममुपनयराम कलचितयमहिगणेन सह दण्डमिति पदानि विषमाणिसच्चिनु । समपदेचषट्पञ्च सप्तषष्टिकलमेतदानतु । एवं पञ्च पदानि कुरु देहा मग्नेदेहि । भुजराजपिङ्गलभणितनवपदमेतदवेहि ॥ यथा । विहर मानिनि मान मपहाय रमय रमण मतिशयितकपटकलहरति किमुविमृश्यसि यौवन मिद मतिचपल मचल नदीजलगति न पश्यसि । अनुभव हरिपरिरम्भसुख मिति वक्ता वद कोपि । मुग्धे माधव मधिसपदि कुरु कारणय मितोपीति ॥ नवपदानि यस्मिन् तत् ॥

नवपाठकः । पुं । नवीनाध्यापके ॥ नवो नूतनः पाठकः । पूर्वकालैकेति समासः ॥

नवफालिका । स्त्री । नवे । नव्ये ॥ नव

ज्ञातरजोऽङ्गनायाम् । नवरजः स्त्रियाम् ॥

नववधूः । स्त्री । नूतनपरिणीतायाम् । नवोढायाम् । नयी बहू इतिभाषा ॥

नववध्वागमनम् । न । नूतनपरिणीतायाः प्रथमतः क्रियमाणे भर्तृगृहागमने । गौनाइतिभाषा ॥

नवमः । त्रि । नवानाम् पूरणे ॥ तस्य पूरणेडट् ॥ ङीपि नवमी ॥

नवमल्लिका । स्त्री । नवमालिकायाम् । नेयालि इति नेओयार इतिच गौड भाषा प्रसिद्धे पुष्पे ॥

नवमल्ली । स्त्री । नवमालिकायाम् ॥ नवा स्तुत्या मल्ली ॥

नवमालिका । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । ग्रीष्मोद्भवायाम् । सप्तलायाम् । नेवारा इति नेवारी इतिच भाषा ॥ नवा स्तुत्या मालिका ॥

नवमी । स्त्री । शुक्लकृष्णपक्षयोस्तिथिविशेषे । इयं चन्द्रस्य नवमकलाक्रियारूपा दुर्गाया स्तिथिः ॥ अस्यांजातस्यफलम् । विरोधकर्त्ता सुजने रगम्यः परापकारार्थमतिः कुशीलः । आचारहीनः कृपणः कठोरः प्रसूतिकाले नवमी यदि स्यादिति ॥

नवयौवना । स्त्री । युवतौ । तरुण्याम् । द्विकुर्याम् । अतिक्रान्तमुग्धभावायाम् ॥ नवं यौवनं तारुण्यं यस्याः सा ॥

नवरत्नम् । न । नवप्रकारमणिषु ॥ यथा । मुक्तामाणिक्यवैदूर्यगोमेदान् वज्रविद्रुमौ । पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथा क्रमादिति तन्त्रसारः ॥ नवानांरत्नानां समाहारः ॥ * ॥ नवग्रहदोषशान्त्यै धार्याणि नवरत्नानि यथा । वैदूर्यं धारयेत्सूर्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने । आवनेयेपिमाणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे ॥ गुरौमुक्तां भृगौवज्रं शनौनीलं विदुर्बुधाः । राहौ गोमेदकं धार्यं केतौ मरकतं तथेतिदीपिका ॥

नवरात्रम् । न । आश्विनाद्युक्तमासेषु शुक्लप्रतिपदादिनवमीपर्यन्तनवदिनकर्त्तव्ये दुर्गाव्रतविशेषे ॥ नवरात्रचतुष्टयमुक्तं देवीभागवते । चैत्रेऽश्विनेतथाषाढे माघेकार्यौमहोत्सवः । नवरात्रे महाराजपूजाकार्याविशेषत इति ॥ नवानांरात्रीणां समाहारः ॥

नवरात्रिकम् । न । नवरात्रे ॥

नववरिका । स्त्री । नवोढायाम् ॥

नववल्लभम् । न । दाहागुरुणि ॥ त्रि । नवीनप्रिये ॥

नववस्त्रम् । न । नवाम्बरे । अनाहते ॥

नवशायकः । पुं । नवशाक इति गौड

भाषाप्रसिद्धे नवविधे गोपादिजातिविशेषे ॥ यथा । गोपो मालीतथातैली तन्त्री मोदकवारजी । कुलालः कर्मकारश्च नापितो नवशायकाः ॥ इतिपराशरसंहिता ॥

नवश्राद्धम् । न । एकादशाहादिश्राद्धे ॥

नवसारः । पुं । न । नवसादरे ॥ तच्छुद्धिर्यथा । नवसारो भवेच्छुद्धश्चूर्णितो वेविपाचितः । दोलायंन्त्रेण यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये इतिसारचन्द्रिका ॥

नवसादरम् । न । नौसादर इतिभाषाप्रसिद्धे द्रव्ये ॥ प्रतिश्यायेषु शिरसः पीडासु नवसादरम् ॥

नवसूतिका । स्त्री । अचिरप्रसूतायां धेनौ ॥ नवंसूतं प्रसवो ऽस्याः । शेषादितिकप् । प्रत्ययस्थादितीत्वम् ॥

नवा । स्त्री । नवीनायाम् ॥

नवांशः । पुं । नवमांशे । मेषादिद्वादशलग्नानां नवमे भागे ॥ यथा । मेषाद्या मकराद्याश्च तुलाद्याः कर्कटादयः । क्रमान्नवांशा राशीनां स्वांशावर्गास्समाः स्मृताः ॥ यथा । मेषे प्रथमनवांशेकांशोमेषस्य । द्वितीयांशोवृषस्य । तृतीयांशोमिथुनस्य । चतुर्थांशः कर्कटस्य । पञ्चमांशः सिंहस्य । षष्ठांशः कन्यायाः । सप्तमांशस्तुलायाः । अष्टमांशो वृश्चिकस्य । नवमांशोधनुषः ॥ * ॥ एवं वृषे प्रथमांशो मकरस्य । २ कुम्भस्य । ३ मीनस्य । ४ मेषस्य । ५ वृषस्य । ६ मिथुनस्य । ७ कर्कस्य । ८ सिंहस्य । ९ कन्यायाः ॥ * ॥ तथा मिथुने १ तुलायाः । २ वृश्चिकस्य । ३ धनुषः । ४ मकरस्य । ५ कुम्भस्य । ६ मीनस्य । ७ मेषस्य । ८ वृषस्य । ९ मिथुनस्य ॥ * ॥ एवं कर्के १ कर्कस्य । २ सिंहस्य । ३ कन्यायाः । ४ तुलायाः । ५ वृश्चिकस्य । ६ धनुषः । ७ मकरस्य । ८ कुम्भस्य । ९ मीनस्य ॥ एवं सिंहे मेषाद्याः ॥ कन्यायां मकराद्याः ॥ तुलायां तुलाद्याः ॥ वृश्चिके कर्कटाद्याः ॥ एवमेव धनुषिमेषाद्याः ॥ मकरे मकराद्याः ॥ कुम्भेतुलाद्याः ॥ मीने कर्काद्याः क्रमान्नवांशास्तेयाः ॥ उक्तञ्च । मेषे नवांशा मेषाद्याः वृषेच मकरादिकाः । मिथुनेच तुलाद्याः स्युः कर्कटे कर्कटादिका इति ॥

नवांशकः । पुं । नवांशे ॥

नवाङ्गम् । न । पाचनविशेषे ॥ यथा । विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूली समन्वितैः । कृतः कषायोहन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥

नवाङ्गा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् ॥

नवान्नम् । न । नवीनान्ने ॥ तन्निमि

सम्बाहे ॥

नवापयस्था । स्त्री । नूतनायां क्षीरविदार्थ्याम् ॥

नवाभोगः । त्रि । अभिनवप्रयत्ने । महोत्साहे ॥ नवआभोगोयस्य ॥

नवाम्बरम् । न । अनाहते । नवीनवस्त्रे ॥ नवञ्चतदम्बरञ्च ॥

नवार्चिः । पुं । मङ्गलग्रहे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नवार्ली । स्त्री । नवमालिकायाम् ॥

नवाहः । पुं । न । नवतिथैा । नवदिने ॥ प्रतिपत्तिथैा ॥

नवीनः । त्रि । नव्ये । नूतने ॥ नव एव । नवस्यनप्तनप्खाश्चप्रत्ययाः नूरादेशश्च ॥

नवीयः । त्रि । नवतरे ॥

नवेदाः । पुं । अज्ञे ॥ नवेत्ति । विद० । असुन् ॥

नवोढा । स्त्री । नववध्वाम् । जन्याम् । नववरिकायाम् ॥ मुग्धानायिकाभेदे ॥ यथा । वलान्नीतापार्श्वं मुखमनुमुखं नैवकुरुते धुनानामूर्द्धानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधैा। हृदिन्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना नवोढा वोढारं रमयतिच सन्तापयतिचेतिरसमञ्जरी ॥ नवानूतनाचासैा ऊढाविवाहिताचेतिविग्रहः ॥

नवोद्धृतम् । न । नवनीते ॥ नवञ्चतत् उद्धृतञ्च । विशेषणमितिसमासः ॥

नव्यः । त्रि । नवीने । नूतने ॥ नूयते । णुस्तुतैा । अचोयत् ॥ पुं । रक्तपुनर्नवायाम् ॥

नक् । न । नशने ॥ णश० । भावेक्विप् । नश्यति कर्त्तरिवाक्विप् । षडङ्गकाः यथा विधिकर्त्तव्याः ॥

नशाकः । पुं । काकविशेषे ॥

नशिता । त्रि । नाशाश्रये ॥ नशेस्तृन् ॥

नश्यत्प्रसूतिका । स्त्री । मृतवत्सायाम् । मृतपुत्रिकायाम् ॥

नश्वरः । त्रि । अशाश्वते । नाशप्रतियोगिनि ॥ नश्यति तच्छीलः । णश० । इणनशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ॥ टिड्ढेति ङीपि । नश्वरी ॥

नष्टः । त्रि । तिरोहिते । अदर्शनविशिष्टे ॥ नाशाश्रये ॥ नश्यतिस्म । णश अदर्शने । गत्यर्थेति कर्त्तरि क्तः ॥ भावक्तान्तादर्शआद्यच्चा ॥

नष्टचन्द्रः । पुं । सैारभाद्रस्योभयपक्षे चतुर्थ्यामुदितेचन्द्रे ॥ यथा । नष्टश्चन्द्रो न द्रष्टव्यो भाद्रेमासि सितासिते । चतुर्थ्यामुदितो ऽमुष्य प्रतिषिद्धोमनीषिभिः ॥ चन्द्र स्तारापद्रवां कलङ्क मतिदुष्करम् । तस्मै द

दाति हेनन्द कामतो यदि पश्यति ॥ अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूतं जलं पिबेत् । तदा शुद्धो भवेत् सद्यो निष्कलङ्की महीतले ॥ सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवताहतः । सुकुमारक मारोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥ इति मन्त्रेणपूतञ्च जलंसाधुःपिबेद्ध्रुवम् ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

नष्टचेष्टता । स्त्री । प्रलये । शोकादिभिर्निष्पन्दनाशे । हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानाशे मूर्च्छापरपर्याये सात्विकभावे ॥ नष्टाचेष्टायस्य । तस्य भावः । तल् ॥

नष्टाग्निः । पुं । प्रमादादिना कारणान्तरशेनवा त्यक्तवैतानिके । चीरहणि ॥ नष्टोऽग्निर्यस्य ॥

नष्टाजीव्यः । त्रि । गतजीविकासाधने ॥

नष्टासिह्णचम् । न । लोप्त्रे । किञ्चित्मात्र चौरनीतद्रव्ये ॥ इति हारावली ॥

नष्टेन्दुकला । स्त्री । कुहूनाम ॥ नष्टा इन्दुकलायस्याम् ॥

नसा । स्त्री । नासिकायाम् ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

नस्तः । पुं । नासिकायाम् ॥ इतिशब्दमाला ॥ न । नस्ये ॥ इति रत्नमाला ॥ पञ्चविधं नस्तकर्म यथा । प्रतिमर्षोऽवपीडश्च नस्यं प्रधमनं तथा । शिरोविरेचनञ्चैव नस्तकर्मतु पञ्चधेति ॥

नस्ता । स्त्री । नासाकृतच्छिद्रे ॥

नस्तितः । पुं । नस्योतो । रज्जुनाष्यूतनासे गवादौ । नाथावैल इति भाषा ॥ नसनम् । णसकौटिल्ये । क्तः । नस्तं कृतमस्य । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इतिणिच् । ततः कर्मणिक्तः ॥

नस्तोतः । पुं । नस्योते ॥ नस्यतेस्म । णस । कर्मणि क्तः । नस्तयाउतः ॥

नस्यम् । न । नस्ये । नावणे । नासिकादेयचूर्णादौ ॥ यथा । सिद्धार्थकवचाहिङ्गुकरञ्जं देवदारुच । मञ्जिष्ठात्रिफला श्वेताशिरीषो रजनीद्वयम् ॥ प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोमूत्रेणावघर्षितम् । नस्यमालेपनञ्चैवस्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥ अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् । भूतेभ्यश्च भयं हन्तिराजद्वारेचशासनमितिगारुडे १९९ अध्यायः ॥

नस्या । स्त्री । नासिकायाम् ॥ नासारज्ज्वाम् । नकेलइति नाथइतिच भाषा ॥ त्रि । नासिकायां भवे ॥ नासिकायां भवा । नासिकायै हिता वा । शरीरावयवाद्यत् । नसुनासिकायायत्तसखुद्रेष्विति नसादेशः ॥

नसोतः । चि । नस्तिते । नासारज्जु युक्तेवृषादौ ॥ नसया नासारज्ज्वा ऊतः ॥

नह । अ । प्रश्नारम्भे ॥ नच इच ॥

नहि । अ । निषेधे ॥ नह्यति । णहव न्धने । इन् ॥

नहिकिम् । अ । निषेधे ॥

नहुषः । पुं । नागविशेषे ॥ सोमवंशभ वेन्द्रपतिविशेषे ॥ सचपुरूरवसोज्ये ष्ठात्मजस्यायुषस्तनय इति पुराणम् ॥ न । तगरे ॥ नह्यति । णह० । पृन हिकुकिभ्यउषच् ॥

नहुषाख्यम् । न । तगरपुष्पे ॥

नहुषात्मजः । पुं । ययातिनृपे ॥

ना । अ । निषेधे ॥ नह्यति । णहव न्धने । डा ॥

नाकः । पुं । स्वर्गे ॥ अकंदुःखम् ना स्त्यसुखमकमिति नाकः । नभ्राण्न पादितिनलोपाभावः ॥ को ब्रह्मा त दभावोमास्येतिवा ॥ न । ब्रह्मलोके ॥

नाकनाथः । पुं । इन्द्रे ॥

नाकनायकः । पुं । इन्द्रे ॥

नाकनायकपुरोहितः । पुं । बृहस्पतौ ॥

नाकपृष्ठः । पुं । स्वर्गे ॥

नाकी । पुं । सुरे । देवतायाम् ॥ नाः कः स्वर्गोस्त्यस्य । इनिः ॥

नाकुः । पुं । मुनिविशेषे ॥ पृथ्वीधरे ॥ वल्मीके ॥ न अकति । अक० । वाहु लकादुः ॥ यद्वा । नम्यते भूरनेन । णम० । फलिपाटिनमिमनिजनाङ्गुक्पटिनाकिधतश्चेत्युणनाकिरादे - शश्च । इकारउच्चारणार्थः ॥

नाकुलः । पुं । नकुलपुत्रे ॥ चि । नकुल सम्बन्धिनि ॥ न । नकुलेश्वरीदेव्याः स्थाने ॥ स्वायम्भुव्यपिनाकुले ॥

नाकुली । स्त्री । कुक्कुटीकन्दे ॥ चवि के ॥ रास्नायाम् ॥ नाई इति भा- षाप्रसिद्धे कन्दविशेषे ॥ नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशये त् । भोगिलूतावृश्चिकाखुविषज्व रकृमिव्रणान् ॥ यवतिक्तायाम् ॥ श्वे तकण्टकार्याम् ॥ नकुलानामियम् प्रियत्वात् । तस्येदमित्यण् ॥ न आकु लत्वं यया वा ॥

नाक्षत्रः । पुं । मासविशेषे ॥ सचद्विवि धः । सप्तविंशतिनक्षत्रात्मक एकः । यथा । सर्वर्क्षपरिवर्त्तैश्चनाक्षत्रइह चोच्यते इति ॥ सर्वनक्षत्रभुक्त्यातु नाक्षत्रोमास इष्यते इतिच ॥ अस्य प्रयोजनम् । नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दोर्मासेन कुर्याद्भगणात्मकेन । स प्तविंशतिनक्षत्रात्मकेन ॥ अन्यनक्ष चे शनिभौमधारयोगी मनोदुःखदा नम् । यथोक्तं दीपिकायाम् । अन्म

न्यर्के यदिग्वासौ वारौभौमशनैश्चरौ । स मासः कल्मषोनाम मनोदुःखप्रदायकः ॥ इति ॥ * ॥ द्वितीयः षष्टिदण्डात्मक नक्षत्र भोगकालरूपदिनचिंशद्दात्मकः । यथोक्तं सूर्यसिद्धान्ते । नाडीषष्ट्यातु नाक्षत्र मद्दोरात्रं प्रचक्षते । तत्‌चिंशता भवेन्मासः सावनोर्कोदयैस्तथेति ॥ अस्य प्रयोजनमायुर्दशायाम् । यथा । आयुर्दायेम्बृतं प्रोक्तं नाक्षत्रं षष्टिनाडिकमिति ॥ चि । नक्षत्रसम्बन्धिनि ॥ तस्येदमित्यण् ॥

नाक्षत्रिकः । पुं । नाक्षत्रमासे ॥ नक्षत्रगणनेनैवनाक्षत्रिक उदाहृतः ॥ चि । नक्षत्रसम्बन्धिनि ॥

नाक्षत्रिकी । स्त्री । नक्षत्रदशायाम् ॥ कलौनाक्षत्रिकी दशेति ज्योतिषम् ॥

नागः । पुं । वासुक्यादिपन्नगे । काद्रवेये । बहुफणे सर्पे । मनुष्याकारे फणालाङ्गूलयुक्ते सर्पे ॥ मातङ्गे । हस्तिनि ॥ क्रराचारिणि ॥ तोयदे । मेघे ॥ नागकेसरे ॥ पुन्नागे ॥ नागदन्तके ॥ मुस्तके ॥ देहानिलप्रभेदे ॥ उद्गारेनाग इत्युक्तोनीलजीमूतसन्निभः ॥ उत्तरस्थितः श्रेष्ठे ॥ नगे भवः । तत्रभव इत्यण् ॥ यद्दा । नगच्छति इति अगः । नअगः । सुप्सुपेति स० । नभ्राडित्यादिना न लोपः ॥ न । रङ्गे ॥ सीसके ॥ करणविशेषे ॥ अस्य जातस्य फलम् । नागोद्भवो मागधनामिलाषी वक्रोक्तिजालोनितरांकुशीलः । क्रोधाग्निसन्तापितबन्धुवर्गो भर्गोपमः स्यात् किलरङ्गभूमौ ॥ रङ्गे सीसकेचपुंलिङ्गोपीति वैद्याः ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा । दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु मुमोच यत् । धीर्यं आस स्ततो नागः सर्वरोगापहो नृणाम् ॥ सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषान्मेहनाशनम् ॥ नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति व्याधिं विनाशयति जीवन मातनोति । वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति मृत्युञ्च नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥ * ॥ तयोः पारदयोर्दोषो यथा । पाकेन हीनौ किलवङ्गनागौ कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टान् । पाण्डुप्रमेहानलमान्द्यशोथभगन्दराद्दीन् कुरुतः प्रभुक्तौ ॥ * ॥ तयोर्मारणं यथा । अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत् । तत्पाके विद्रुतो नागो लौहदर्व्याच चालितः ॥ यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्या स्यान्मनःशिला । काञ्जिकेन स्वयंपिष्टा पचेद्दृढ पुटेन च ॥ स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया

काञ्जिकेनच । पुनःपुटेत्कुठाराभ्या मेवंषड्भिःपुटैर्मृतिः ॥ * ॥ नागः सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्वकार्यकृत् । सतिक्तमधुरो नागो मृतो भवति भस्मसात् ॥ आयुः कीर्त्तिं वीर्यवृद्धिं करोति सेवनात्सदा । रोगान्हन्ति मृतो नागो वङ्गवद्गुणकारकः ॥

नागकन्दः । पुं । हस्तिकन्दे ॥

नागकर्णः । पुं । रक्तैरण्डे ॥

नागकिञ्जल्कः । पुं । नागकेशरपुष्पे ॥

नागकुमारिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥

नागकेशरः । पुं । नागकेसरवृक्षे ॥

नागकेसरः । पुं । काञ्चनाह्वये । चाम्पेये । नागपुष्पे ॥ नागाख्यः केसरः ॥

नागगन्धा । स्त्री । नाकुलीकन्दे ॥

नागगर्भम् । न । सिन्दूरे ॥

नागच्छत्रा । स्त्री । नागदन्त्याम् ॥

नागजम् । न । सिन्दूरे ॥ रङ्गे ॥ त्रि । नागजाते ॥ नागाज्जातम् । जनी० डः ॥

नागजिह्वा । स्त्री । अनन्तमूलायाम् ॥ मनःशिलायाम् ॥ नागानांजिह्वेव ॥

नागजिह्विका । स्त्री । नागजिह्वार्थे ॥ स्वार्थेकः ॥

नागजीवनम् । न । वङ्गे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नागदन्तः । पुं । हस्तिदन्ते ॥ गृहान्निर्गतदारुणि । खूंटीइति दांतियाइति च भाषा ॥

नागदन्तकः । पुं । भित्तिस्थदारुणि । निर्यूहे ॥ नागदन्तएव । स्वा० कः ॥

नागदन्तिका । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । बिछिटी इति गौड भाषा ॥ राम दूत्याम् ॥

नागदन्ती । स्त्री । श्रीहस्तिन्याम् । हस्तिकर्णपलाशाम् । भूतघ्न्याम् ॥ कुम्भाख्यभेषजे । नागकुलीति प्रसिद्धौषधौ ॥

नागदमनी । स्त्री । क्षुद्रक्षुपविशेषे । अम्लाम् । दुःसहायाम् । मलघ्न्याम् ॥

नागदलोपमम् । न । परूषफले । फालसा इति भाषा ॥

नागद्रुः । पुं । स्नुह्याम् । समन्तदुग्धायाम् ॥

नागद्वीपः । पुं । भारतवर्षस्थो पद्वीपविशेषे ॥

नागनामा । पुं । सीसके ॥

नागनिर्यूहः । पुं । नागदन्तके ॥

नागपत्रा । स्त्री । नागदमन्याम् ॥

नागपत्री । स्त्री । लक्ष्मणायामोषधौ ॥

नागपदः । पुं । रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । पादौ स्कन्धे तथा हस्ते क्षिपेल्लिङ्गं भगे लघु । कामदं तु कामुको नारीं

बन्धो नागपदो मतः ॥ इति रति० ॥

नागपाशः । पुं । स्त्रीणां करणे ॥ वरुणस्यायुधे ॥ ग्रन्थिविशेषे । साङ्केतया वर्त्तनात्तु नागपाश इति स्मृतः ॥ ब्रह्मग्रन्थिमयोदग्रान्नागपाश मथापि वेत्यागमः ॥

नागपाशकः । पुं । रतिबन्धविशेषे । यथा । स्वजङ्घाद्वयमध्यस्थौ हस्ताभ्यां धारयेत् कुचौ । रमे द्विःशङ्कितः कामी बन्धोयं नागपाशकः ॥ इति रतिमञ्जरी ॥

नागपुरम् । न । पाण्ड्यदेशे ऽनेन नाम्ना प्रसिद्धे नगरे । उरगपुरे ॥ हस्तिनापुरे ॥ वह्निपुराणोक्ते गङ्गावतरणप्रस्तावप्रसिद्धे देशविशेषे ॥

नागपुष्पः । पुं । पुन्नागवृक्षे ॥ नागकेसरे ॥ नागपुष्पः कषायोष्णो रूक्षो लघ्वामपाचनः । ज्वरकण्डूतृषास्वासच्छर्दिहृल्लासनाशनः । दौर्गन्ध्य कुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहः ॥ चम्पके ॥

नागपुष्पफला । स्त्री । कुष्माण्ड्याम् ॥

नागपुष्पिका । स्त्री । स्वर्णयूथ्याम् ॥

नागपुष्पी । स्त्री । गजपुष्प्यां लतायाम् ॥ नागिन्याम् ॥ नागदमन्याम् ॥

नागफलः । पुं । पटोले ॥

नागबन्धुः । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥ नागानाम् बान्धवे ॥

नागबलः । पुं । भीमसेने ॥ त्रि । हस्तितुल्यपराक्रमे ॥

नागबला । स्त्री । गाङ्गेरुक्याम् । गोरखचाकुलिया इति गौडभाषा ॥ नागानां हस्तिनां बला ॥

नागभृत् । पुं । डुण्डुसर्पे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागमल्लः । पुं । ऐरावते । शक्रगजे ॥

नागमाता । स्त्री । कद्र्वाम् ॥ मनसादेव्याम् ॥ मनशिलायाम् ॥

नागमारः । पुं । केशराजे । भृङ्गराजे ॥ त्रि । हस्तिमारके ॥

नागयष्टिः । स्त्री । पुष्करिण्यादिखात काष्ठविशेषे । नागाख्यायाम् । रह काठ इति गौड भाषा । जाखन इति भाषा ॥

नागयष्टिका । स्त्री । खातस्य काष्ठविशेषे । नागाख्यायाम् । जाखन इति भाषा ॥

नागरः । पुं । देवरे ॥ नागरङ्गे ॥ न । मुस्तके ॥ शुण्ठ्याम् ॥ रतबन्धे ॥ त्रि । विदग्धे ॥ नगरोद्भवे ॥ नगरेभवः । तत्रभवइत्यण् ॥ यद्वा । अगं राति । रा० । कः । न अगरः । नकारेण सुसुपेतिसमासः ॥

नागरकः । पुं । चोरे ॥ चित्रलेखका

द्विम्बिनि ॥ नगरे भवः । नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोरिति वुञ् ॥ रतिबन्धविशेषे । यथा । ऊरुमूलोपरिक्षिप्त्वा योषिदूरुद्वयं यदि । ग्रीवां धृत्वा कराभ्याञ्च बन्धो नागरको मत इतिरतिमञ्जरी ॥

नागरक्तम् । न । सिन्दूरे ॥ नागरक्तशोणिते ॥

नागरघनः । पुं । नागरमुस्तायाम् ॥

नागरङ्गः । पुं । जम्बीरविशेषे । ऐरावते । नारङ्गे । नरङ्गी इति भाषाप्रसिद्धे फलवृक्षे ॥ नागा रङ्गन्त्यत्र । रङ्ग० । घञर्थेतिघञ् ॥ नागरसिन्दूरस्येवरङ्गोऽस्येति वा ॥

नागरमुस्तकम् । न । भद्रमुस्तके ॥

नागरमुस्ता । स्त्री । मुस्ताप्रभेदे । चक्राङ्कायाम् । नादेय्याम् । चूडालाकाम् । नागरमोथा इतिभाषा ॥

नागराजः । पुं । अनन्ते । शेषे ॥ नागानां राजा । राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ पिङ्गलनागे ॥ ऐरावते ॥

नागराह्वम् । न । शुण्ठ्याम् ॥

नागरी । स्त्री । स्नुहीवृक्षे ॥ विदग्धनार्याम् ॥ नागरभार्यायाम् ॥

नागरीटः । पुं । नागरीगणैःकृतेमङ्गलशब्दे ॥ षिङ्गे ॥

नागरुकः । पुं । नागरङ्गे ॥

नागरेणुः । पुं । सिन्दूरे ॥

नागरेयकः । त्रि । नगर्यां भवादौ ॥ कत्र्यादित्वाट्ढकञ् ॥

नागलता । स्त्री । मेहने । शेफसि ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्बूल्याम् ॥

नागलोकः । पुं । पाताले ॥ नागानां-लोकः ॥

नागवल्लरी । स्त्री । नागवल्ल्याम् ॥

नागवल्लिका । स्त्री । नागवल्ल्याम् ॥

नागवल्ली । स्त्री । ताम्बूल्याम् । पानकी बेल इतिभाषा ॥ नागलोकस्यवल्ली । श० ॥ इयञ्चश्रीवाटाम्लवाटादिनानाग्रामस्थस्थानभेदादेवभिन्ना । एकाप्येषा देशस्तत्तद्विशेषान्नानाकारं याति काये गुणैश्च । यथा । श्रीवाटीमधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा । रसाढ्याचरसाढ्या वि पाके शिशिरास्मृता ॥ स्वादम्लवाटी कटुकाम्लतिक्ता तीक्ष्णा तथोष्णामुखपाककर्त्री । विदाहपित्तास्रविकोपनीच विष्टम्भदा वातनिवर्हणीच ॥ सप्तशीमधुरा तीक्ष्णा कटु रुच्याच पाचनी । गुल्मोदराध्मानहराऽरुचिकृद्दीपनीपरा ॥ * ॥ अन्यच्च । गुहागरेसप्तशिराप्रसिद्धा तत्पर्णचूर्णाति रसातिरुच्या । सुगन्धितीक्ष्णा मधुरातिहृद्या सन्दीपनीपुंस्त्वकराबल-

ल्या ॥ विरेचनीवक्त्रसुगन्धिकारि-
णीति ॥ * ॥ नागवायाम्लसरासुती
क्ष्णामधुराहृद्याहिमादाहनुत्पित्तो
द्रेकहरासुदीपनकरीवल्यामुखामो
दिनी । स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनीमद
करीश्रेयासदावल्लभागुल्माध्मानवि-
बन्धजिच्चकथितासामान्यवेतुस्थिता ॥
अन्धिपुष्कलिकानामकषायोष्णाक-
टुस्तथा । मलापकर्षकोकण्ठ्यपित्तहृ
द्वातनाशिनी ॥ दैर्घिणीयाकटुस्ती
क्ष्णाहृद्यादीर्घदलाचला । कफवात
हराहृद्याकटुदीपनपाचनीतिराज-
निर्घण्टः ॥

नागधारिकः । पुं । राजकुञ्जरहस्तिपे ॥
गणस्थराजे ॥ गरुडे ॥ चित्रमेखले
। मयूरे ॥

नागपीटः । पुं । व्याकरा इतिगौडभा
षाप्रसिद्धे । टाङ्करे ॥ इतित्रिकाण्ड
शेषः ॥

नागवीथी । स्त्री । अश्विन्यादिनक्षत्र-
त्रयघटितग्रहस्थानत्रयान्तर्गतोत्तर-
स्थानस्थपथविशेषे ॥ यथा । सर्व
ग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजस-
त्तमाः । स्थानंजारद्गवंमध्यं तथैरा
वतमुत्तरम् ॥ वैश्वानरंदक्षिणतोनि
र्दिष्टमिहतत्त्वतः । तदेवमध्यमोत्त
रदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथीत्र-
येणत्रिधाभिद्यते । तथाहि । त्रिभि-
स्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रै र्नागवीथी
गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे
वीथीत्रयम् । तथा चोक्तम् । अश्वि
नी कृत्तिकायाम्या नागवीथीतिश-
ब्दिता । इति विष्णुपुराणम् ॥ कश्य
पापत्यविशेषे ॥

नागवृक्षः । पुं । नागकेसरे ॥

नागशुण्डी । स्त्री । डङ्गरीफले ॥

नागसम्भवम् । न । सिन्दूरे ॥ नागंसी
संसम्भवो ऽस्य ॥

नागसुगन्धा । स्त्री । भुजङ्गाक्ष्याम् ॥

नागस्तोकम् । न । वत्सनाभे ॥

नागस्फोता । स्त्री । दन्त्याम् ॥ नागद
न्त्याम् ॥

नागहनुः । पुं । नखनामगन्धद्रव्ये ॥

नागहन्त्री । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्याम् ॥

नागाख्यः । पुं । नागकेसरे ॥ न । हस्ति
नापुरे ॥

नागाङ्गना । स्त्री । नागपत्न्याम् ॥ ना
गयष्ट्यां ॥ इति मेदिनी ॥ द्विरदस्य
मुद्गरे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

नागाञ्चला । स्त्री । नागयष्ट्याम् ॥

नागाधिपः । पुं । अनन्ते ॥ हस्तिराजे ॥

नागाननः । पुं । श्रीगणेशे ॥ नागआन
नमस्य । समुदायशब्दा अवयवेपिव
र्त्तन्त इति नागमुखपरो नागशब्दः ॥

नागान्तकः । पुं । गरुडे ॥ नागानामन्तकः ॥

नागारातिः । पुं । वन्ध्याकर्कोटक्याम् ॥

नागाखुः । स्त्री । कुम्भतुम्ब्याम् ॥

नागाशनः । पुं । गरुडे ॥ नागान् अश्नाति । अश० । ल्युः ॥ नागा अशनं यस्येति वा ॥

नागाह्वम् । न । हस्तिनापुरे ॥

नागाह्वा । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे ॥

नागिनी । स्त्री । नागपुष्प्याम् ॥ नागदन्त्याम् ॥ नागिनी रोचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफपित्तजित् । विनिहन्ति विषं शूलं योनिदोषवमिक्रमीन् ॥

नागी । स्त्री । इभयोषायाम् । स्थूलायांगजयोषिति ॥ नागशब्दाज्जानपदेति स्थौल्येर्थे ङीष् ॥

नागोदम् । न । उदरत्राणे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नागोदरम् । न । उरस्त्राणे ॥ इतिहारावली

नाचिकेतः । पुं । अनले ॥ नचिकेतसाप्राप्ते वैदिकोपाख्यानविशेषे ॥

नाचिकेतुः । पुं । अग्नौ ॥ इतिचिकाण्डशेषः ॥

नाटः । पुं । नृत्ये ॥ कर्नाट इति प्रसिद्धदेशे ॥

नाटकः । पुं । कामाख्यायां पर्वतविशेषे ॥ यथा । ऐशान्यां नाटके शैलेशङ्करस्य महाश्रमम् । नित्यं वसति तत्रेशस्तदधीनात्पार्वतीति कालिका पुराणम् ॥

नाटकम् । न । महारूपके । गद्यपद्यप्राकृतभाषामये ग्रन्थविशेषे ॥ देवतादर्शनात्तत्र कर्त्तव्यं नाटकं बुधैः । राजर्षिदर्शनात्तं वातेपिदेवैः समाताः ॥ त्रि । नर्त्तके ॥ नाटयति । नाटेर्ण्वुल् ॥

नाटकशैलः । पुं । अद्रिविशेषे ॥ यथा । अस्तिनाटकशैले तु सरोमानससंन्निभम् । यत्र सार्द्धं शैलपुत्र्या जलक्रीडां सदाहरः ॥ कुरुते नरशार्दूल स्वर्णपङ्कजशोभिते । तस्य पश्चात् मध्यपूर्वभागे भस्मसरित्त्वयम् ॥ अवतीर्णा प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति । इति कालिका पुराणे ८२ अध्यायः ॥

नाटकसन्धिः । पुं । मुखप्रतिमुखगर्भावमर्शनिर्वहणाख्यपञ्चभेदभिन्ने ॥ यथा । मुखं प्रतिमुखं चैव गर्भो विमर्श एव च । तथा निर्वहणञ्चेति नाटके पञ्चसन्धय इति ॥

नाटकीयम् । न । नाटकवर्ण्ये ॥ नाटके भवम् । वृद्धाच्छः ॥

नाटाम्रः । पुं । तरम्बुजे । खतापनसे ॥

नाटारः । पुं । नटतनये ॥ नटस्या पत्यम् । आरगुदीचामित्यारक् ॥

नाटिका । स्त्री । नाटकविशेषे ॥

नाटेयः । पुं । नट्याअपत्ये ॥

नाटेरः । पुं । नटीसुते ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

नाट्यम् । न । तौर्य्यत्रिके । नृत्यगीतवाद्यात्मके॥ लास्ये । नर्त्तने ॥ वाक्याद्यभिनये ॥ नटस्येदम् । छन्दोगौक्थिकेति ञ्यः ॥ यो यस्यद्यितोभावः स तं नाट्येनिरीचते । अतःसर्वमनोहारि नाट्यं कस्य नरञ्जकम् ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा । इत्थानु श्रूयते ब्रह्माशङ्केणा र्थ्यर्थितः पुरा । चकारा कृष्य वेदेभ्योनाट्यवेदन्तु पञ्चमम् ॥ उपवेदोथ वेदास्य चत्वारः कथिताः स्मृतौ । तत्रोपवेदो गान्धर्वःशिवेनोक्तः स्वयम्भुवे ॥ तेनापि भरताये।क्तस्तेन मर्त्त्ये प्रचारितः। शिवाज्ञयोनिभरता स्तस्मादस्य प्रयोजका इतिसङ्गीतदामोदरः ॥ नटानाङ्कर्म । ष्यञ् ॥

नाट्यधर्मिका । स्त्री । दर्शनार्थं शास्त्रोक्तनाट्ये ॥ यथा । गीतवाद्यनृत्यत्रयं नाट्यं तौर्य्यत्रिकञ्चतत् । सङ्गीतं प्रेक्षणार्थे स्मिन् शास्त्रोक्तेनाट्यधर्मिकेतिहेमचन्द्रः ॥

नाट्यप्रियः । पुं । शिवे ॥

नाट्यशाला । स्त्री । प्रासादद्वारसमीपगृहे । नाट्यमण्डप इतिभाषा ॥ यथा । नाट्यशालाञ्च कर्त्तव्याद्वारदेशसमाश्रयेति गरुडपुराणम् ॥

नाट्यालङ्कारः । पुं । सङ्गीतप्रसिद्धे अष्टषष्टिप्रकारे नाट्यभूषणहेतौ ॥ सचप्रकारःसङ्गीतदामोदरादिभ्योज्ञातव्यः ॥

नाट्योक्तिः । स्त्री । नाटकविषयकवचसि ॥ नाट्येउक्तिः ॥ सायथा । आर्येतिब्राह्मणे । महाराजेतिचनृपे । हलेतिसख्यौ । हण्डेइतिनीचे। हञ्जे इतिचेट्याम् । आर्यपुत्रेतिस्वामिनि ॥ राष्ट्रियेतिराजश्याले । हंहो इति समाने । देवेतिराजनि। भट्टेतिसार्वभौमे। आवुत्तेतिभगिनीपतौ । अज्जुका इतिगणिकायाम् । भाव इतिविदुषि । आवुक इतिजनके । युवराजोभर्त्तृदारक इतिच कुमारे । देवोभट्टारकइतिच राजनि । भर्त्तृदारिकेतिराजसुतायाम् । देवी इति कृताभिषेकायांनृपस्त्रियाम् । भट्टिनी इति इतरासुराज्ञीषु । अत्र ब्रह्मण्यमित्यपिचबध्योक्तौ । अम्बेतिमातरि । वाह्रःइतिवालायाम् । मारिष इति आर्ये । अत्तिकेतिज्येष्ठायांभ

गिन्याम् । निर्व्वणमितिनिष्ठायाम् ॥ इत्यमरः ॥

नाडिः । स्त्री । नाड्याम् ॥

नाडिकम् । न । कालशाके ॥ इतिभावप्रकाशः ॥

नाडिका । स्त्री । घटिकायाम् । घडी इतिभाषा ॥

नाडिकेलः । पुं । नारिकेले ॥

नाडिचीरम् । न । निर्वेष्टने । नलीइतिगौडभाषा ॥ इतिशारावली ॥

नाडिन्धमः । पुं । स्वर्णकारे ॥ नाडीं-वंशनलीं धमति । ध्माशब्दाग्निसं-योगयोः । नाडीमुष्ट्योश्चेतिकर्म्मरिखश् । पाघेतिधमादेशः । खित्यनव्ययस्येतिह्रस्वः ॥

नाडिन्धयः । पुं । नाडीपानकर्त्तरि ॥ नाडींधयति । धेट्०। नाडीमुष्ट्योश्चेतिखश् । ह्रस्वः ॥

नाडिपत्रम् । न । नाडीचशाके ॥

नाडी । स्त्री । शिरायाम् ॥ तत्रकायनाडीत्रिविधा । तत्रैकावायुवहा । अन्या मूत्रविडस्थिरसवाहिनी । अपरा आहारवाहिनीतिकश्चिद्भरतः ॥ * ॥ अथनाडीक्रमः । सार्द्धत्रिकोट्योनाड्यो हिस्थूलाःसूक्ष्माश्चदेहिनाम् । नाभिकन्दनिबद्धास्तास्तिर्य्यगूर्द्ध्वमधः स्थिताः ॥ द्विसप्ततिःसहस्राणि तासांस्थूलाःप्रकीर्त्तिताः । देहेधमन्योधन्यास्ताःपञ्चेन्द्रियगुणावहाः ॥ तासाञ्च सूक्ष्मशुषिराणि शतानिसप्तस्युस्तानियैरसकृदन्नरसंवहद्भिः । आप्यायते वपुरिदं हिनृणां समीषा मम्भःस्रवद्भिरिवसिन्धुशतैःसमुद्रः ॥ आपादतःप्रततगात्र मशेषमेषा मामस्तकादपिच नाभिपुरःस्थितेन । एतन्मृदङ्गइवचर्मचयेननद्धंकायंनृणामिह शिराशतसप्तकेन ॥ * ॥ सप्तशतानां मध्येचतुरधिकाविंशतिः स्फुटास्तासाम् । एकापरीक्षणीया दक्षिणकरचरणविन्यस्ता ॥ चतुरधिकेतितदुक्तम् । तिर्य्यक्कूर्म्मोदेहिनां नाभिदेशे वामे वक्त्रं तस्यपुच्छञ्चयाम्ये । ऊर्द्ध्वभागेहस्तपादौच वामौ तस्याधस्तात् संस्थितौ दक्षिणौतौ ॥ वक्त्रे नाडीद्वयंतस्यपुच्छे नाडीद्वयंतथा । पञ्चपञ्चकरे पादे-वामदक्षिणभागयोः ॥ तासां मध्ये एकेति । एकस्या एव पादादूर्द्ध्वगमनात् दक्षिणेति प्राधान्यं पुरुषाश्रया । दुक्तम् । वामे भागे स्त्रियायोज्या नाडी पुंसस्तु दक्षिणे । इतिप्रोक्ता मयादेविसर्वदेहेषुदेहिनाम् ॥ * ॥ नपुंसकस्यतुस्त्रीपुंसयो रन्यतराकारप्रकटता मपेक्ष्य परीक्षा । साम्य-

नुनस्यादेव ।कृत्रिमस्यतुप्रकृतिस्थता । चरणेति वामस्यतु दक्षिणग्रन्थिपश्चात्पार्श्वस्था । दक्षिणस्यतु वामग्रन्थिपश्चात्पार्श्वस्थैव सदुपदेशात् । करस्थात्वक्ष्यते ॥ * ॥ परीक्षाप्रकारमाह । सव्येन रोगधृतिकूर्परभागभाजा पीड्याथ दक्षिणकराङ्गुलिकाचयेण । अङ्गुष्ठमूलमधि पश्चिमभागमध्ये नाडीं प्रभञ्जनगतिं सततं परीक्षेत् ॥ सव्येन करेण । रोगधृतिर्गदधारणं मित्त्वा पीडने हेतुः । रोगाणां वातादि पिशुनवायूनां धारणं यथा स्यात् तथा पीड्येति कश्चित् । भागइति समुदितकफोणिपरम् भाजेति परीक्षाकालेपि तत्र हस्तस्थितये । आपीड्येत्यर्थात् नाडीम् एतच्चापीडनं वातादि पौर्वापर्य्यावबोधनाय । अथेत्या पीडनानन्तरम् नतु परीक्षाकालेप्यापीडनस्थितिः । दक्षिणेति प्रायिकम् स्वपरीक्षाया मन्यथात्वात् । एषेति योग्यतया तर्जनीमध्यमानामिकाग्रहणम् । पश्चिमेत्यङ्गुष्ठस्याधोभागः । मूलेति तदुक्तम् । अङ्गुष्ठस्यतु मूलेया धमनी जीवसाक्षिणी । तस्यागतिवशाद्विद्यात् सुखं दुःखञ्च देहिनाम् ॥ प्रभञ्जनग

तिर्य्येति नाद्यन्तरनिरासः । सततमिति सुस्थतादशायामपि । तदुक्तम् । भाविरोगाभिबोधाय सुस्थनाडी परीक्षणमिति ॥ * ॥ परीक्षणीयमाह । वातं पित्तं कफं द्वन्द्वं सन्निपातं तथैवच । साध्यासाध्यविवेकञ्च सर्वं नाडी प्रकाशयेत् ॥ सन्निपातमिति सामान्यतः । साध्यासाध्यमिति विशेषतश्चेत्यर्थः । सर्वमित्येतदन्यच्चरोगादिक मित्युपसंहारः ॥ इति नाडीप्रकाशे प्रथमोद्योतः ॥ * ॥ अथ नाडीज्ञानसमय माह । प्रातः कृतसमाचारः कृताचारपरिग्रहम् । सुखासीनः सुखासीनं परीक्षार्थमुपाचरेत् ॥प्रातरिति प्रायिकम् मध्याह्ने उष्णता इत्युक्तेः ॥ * ॥ निषिद्धकालमाह । सद्यः स्नातस्य भुक्तस्य क्षुत्तृष्णातपसेविनः । व्यायामाक्रान्तदेहस्य सम्यङ् नाडीन बुध्यते ॥ तैलाभ्यङ्गेच सुप्तेचतथाचभोजनान्तरे । तथा न ज्ञायते नाडी यथा दुर्गतरा नदी॥ सुप्ते निद्राकाले । भोजनान्तरे भोजनमध्ये भोजनावसानमात्रेच । वातमूर्च्छादिष्वपि करोगे नायंविधिः ॥ * ॥ अथ वातादिस्वभावक्रममाह । आदौच वहते वातो मध्येपित्तं तथैवच । अन्तेच

वहते श्लेष्मा नाडिकाचयलक्षणम् ॥ आद्याविति। कफोग्निपीडितदिती यच्च णे। नतु तर्जनीनिवेशस्थले स्था नभेदस्य कथाप्यवच्यमाणत्वात्. ॥ * ॥ सुस्थतावानार्थ माह। भलताग मनप्राया स्वच्छा स्वास्थ्यमयी शिरा। ।प्रायेति वाहुल्येन। स्वच्छा परितो जाड्यरहिता। स्वास्थ्यमयी सुस्थता व्यञ्जिका च। तथा। प्रातःस्निग्धमयी नाडी मध्याह्ने चोष्णतान्विता। सा याह्ने धावमाना च चिराद्रोगविवर्जिता ॥ चिरादिति। अतीतानागतयो र्द्वयोरप्युक्तिः पथ्याशितानामेव ॥ * ॥ वातादीनां क्रमेण गति माह। वाताद्वक्रगता नाडी चपला पित्त वाहिनी। स्थिरा श्लेष्मवती ज्ञेयामिश्रिते मिश्रिता भवेत् ॥ वक्रेति। वायोस्तिर्यग्गमनात् तिर्यग्वहन्तीति। एवं तत्प्रकोपादिना वार्त्तादि गतिरपि ज्ञातव्या। चपलेति। वह्ने रूर्द्ध्वज्वलनादूर्द्ध्वचञ्चला। स्थिरेति जलस्यनीचगमनादनुल्वणा। मिश्रिते मिश्रितचिह्ना भवति। तेन द्विदोषजे उभयचिह्ना। सर्वजे सर्वचिह्नेति। चपलतास्थिरतयोः समयभेदेनाविरोधः ॥ * ॥ उक्तवक्रादिसामान्यस्य विशेषमाह। सर्पजलौकादि गतिं वदन्ति विबुधाः प्रभञ्जनेन नाडीम्। पित्तेन काकलावकभेकादि गतिं विदुः सुधियः ॥ राजहंसमयूराणां पारावतकपोतयोः। कुक्कुटादिगतिं धत्ते धमनी कफसंवृता ॥ आदिना वाते वृश्चिकगति र्दीलायिता। आदिशब्देन पित्ते कलिङ्गकलविङ्कादिगतिः। कफे गजवराङ्गनादिगतिः ॥ * ॥ द्वन्द्वजस्यापि क्रमेणैव भेदानाह। मुहुः सर्पगतिं नाडीं मुहुर्भेकगतिं तथा। वातपित्तद्वयोद्भूतां प्रवदन्ति विचक्षणाः ॥ भुजगादिगतिञ्चैव राजहंसगतिं धराम्। वातश्लेष्मसमुद्भूतां भाषन्ते तद्विदो जनाः ॥ मण्डूकादिगतिं नाडीं मयूरादिगतिं तथा। पित्तश्लेष्मसमुद्भूतां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ * ॥ त्रिदोषजा माह। उरगादिलावकादिहंसादीनाञ्च बिभ्रती गमनम्। वातादीनाञ्च समं धमनीसन्धन्य माधत्ते ॥ सममिति न्यूनाधिकता निरासः। क्रमगत्यात् नासाध्यत्वम्। तथा। लावतित्तिरि वार्त्तीकगमनं सन्निपाततः। कदाचि न्मन्दगा नाडी कदाचिच्छीघ्रगा भवेत् ॥ त्रिदोषप्रभवे रोगे विज्ञेया हि भिषग्वरैः। पित्तक्रमतया कृच्छ्रसाध्यत्व मसाध्यत्वञ्च ॥ * ॥ सा

मान्यतः सुखसाध्यत्व माह। यदा यं धातु माप्नोति तदा नाडी तथा गतिः। तथाहि सुखसाध्यत्वं नाडी ज्ञानेन बुध्यते॥ अयमर्थः। अपराह्णादौ नाडी वातोल्वणा प्रथमं वा तगत्येव वहति ततो यथायथंपित्तादिगत्या नतु पित्तोल्वणात्वे वातादिगत्या तदासुखसाध्यत्वं व्यतिरेकेण व्यतिरेकः। तदुक्तं मन्यैः। नाडी यथाकालगति स्त्रयाणां प्रकोपशान्त्यादिभिरेव भूयः॥*॥ अथासाध्यरूपमाह। मन्दं मन्दंशिथिलंशिथिलं व्याकुलं व्याकुलंवाहित्वा हित्वा वहति धमनीयाति नाशञ्च सूक्ष्मा। नित्यं स्थानात् स्खलति पुनरप्यङ्गुलिं संस्पृशेद्वाभावैरेवंबहुविधविधैः सन्निपातादसाध्या॥ मन्दं मन्दं मुहुरनुद्धटमप्रखरमिति यावत्। शिथिले गति स्खलदितिरूपम्। व्याकुलेतिच स्तब्धेतितरतः। वाशब्दः समुच्चये। स्थित्वास्थित्वे त्यावृत्याचतद्रूपेवगतिः। नाशमदर्शनम्। गच्छतिकदाचिन्नाडीस्पन्दोपिनसम्भाव्यत इत्यर्थः। सूक्ष्मेति यदि लभ्यतेतदातयैवानित्यं प्रायःस्थानमङ्गुष्ठमूलंतस्मात् स्खलति कदापितच न स्पन्दत इत्यर्थः। तदुक्तम्। इतिचस्थानवि

च्युतेति किञ्चित्स्फुरतीति कुत्रापि। पुनरपीति कियद्विलम्बेन अङ्गुली मङ्गुलीमूलमेवमित्येवंरूपैर्बहुभिर्भावैर्धर्मैः। उक्तञ्चान्यच। महातापेपिशीतत्वं शीतत्वे तापिताशिरा। नानाविधगतिर्यस्यतस्यमृत्युर्नसंशयः॥ महेत्याशयाकृष्टपित्तादिकृततापनिरासः। शीतत्वइत्यत्रापि महेति सम्बध्यते। तथा। त्रिदोषे स्पन्दते नाडीमृत्युकालेपि निश्चला। निश्चला स्पन्दसामान्याभाववती। अतीसारादौ हस्तपादादि स्वेदादिना स्पन्दोपलम्भात्॥ तथा। पूर्वं पित्तगतिं प्रभञ्जनगतिं श्लेष्माणमाविभ्रतीं स्थानभ्रमणं मुहुर्विदधतीं चक्राधिरूढामिव। तीव्रत्वं दधतीं कलापिगतिकां सूक्ष्मत्वमातन्वतीं नो साध्यां धमनीं वदन्ति सुधियो नाडीगतिज्ञानिनः॥ अयमर्थः। पूर्वमितिक्रमविपर्यये पित्तादिगतिमतीं वारंवारमेवंक्रमेण चक्रोपरिभ्राम्यमाणामिव। तथातीव्रत्व मतिशयवेगम् एवञ्चकदाचिन्मयूरवद्गमनाम्। तयोस्तरोत्तरं कृशतरमापादयन्तीति विशिष्टो हेतुः। तथाचान्यच। याच्युत्वाच स्थिरा स्यन्ताया चेयं मांसवाहिनी। याच

सूक्ष्माच वक्राच तामसार्था विदुर्बुधाः ॥ अप्युच्चा सहजतोप्युच्चतरा पृथगिबोन्नतावा। कदाचिदितिस्थिरा प्रणिधानेनैव गम्यमानस्पन्दा च। मांसवाहिनी मांसाहारद्रव गतिमती लगुडप्रायेति। तदुक्तम्। मांसेन लगुडाकृतिः। मांसेनसमं वहतीति नयुक्तं तद्रूपपरिज्ञापकप्रकारस्यानुक्तत्वात्। इयमपिविशिष्टबोधनाय। याचसूक्ष्माचवक्राचेति पृथगिववाक्यान्तरमिति ॥ * ॥ असाध्यत्वापवादमाह। भारप्रवाहमूर्च्छाभयशोकप्रमुखकारणान्नाडी। सम्मूर्च्छितापिगाढं पुनरपिसाजीवितं धत्ते ॥ चिरतरवहुलभारोद्वहनेनवा विषवेगधारावाहिरुधिरदर्शनादिजनितमूर्च्छयावा राक्षसादिसन्दर्शनादिभयेनवा पुत्रादिविरहजनितशोकातिरेकेणवा सम्मूर्च्छितापि अतिनिस्पन्दापि। गाढमिति सुतरां काश्यादियोगेपीत्यर्थः। पुनरितिसाध्यतां यातीत्यर्थः। भाराणां रथ्यादीनां प्रवाहइति न युक्तम् भयशोकयोः पृथग्विधानात्। प्रमुखेत्यनेन हेत्वन्तराभिधानम्। तदुक्तम्। पतितः सन्धितो भेदी नष्टशुक्रश्च योनरः। शाम्यते विस्मयस्तस्य न कि

ञ्चिन्मृत्युकारणम्॥ पतित उच्चादितः सन्धितोऽस्थ्यादिसन्धानेन संहितः। भेदी अतीसारवान्। नष्टशुक्रो यक्ष्मादिनातिरमणेनवा शुक्रक्षयवान्। विस्मयोऽसाध्यत्वानुमानं शाम्यति नावतरति। कारणं प्रागुक्तं तत्तदेव। अन्यत्रापि। तथाभूताभिषङ्गेपित्रिदोषवदुपस्थिता। समाङ्गा वहते नाडी तथाच न क्रमंगता ॥ अपमृत्युर्नरोगाङ्गा नाडी ततसन्निपातवत्। भूताभिषङ्गे तथा भूतसामान्याभिषङ्गेच देवजुष्टादौ नाडीसन्निपातधर्मशालिनीउपस्थिता। आपाततएव भवतिनतु तत् फलप्रदा। भेदमाह। समेति। वातपित्तकफस्वभावक्रमवती तथाक्रमं व्यतिक्रमं नगता। तस्मादेव अपमृत्युः अपगतो मृत्यु र्यस्याः सा तथा। परमार्थतःसन्निपातवदपि सन्निपातजन्या न स्यादिति। तदुक्तम्। स्वस्थानहीने शोकेच हिमाक्रान्तेच निर्गदाः। भवन्ति निश्चला नाड्यो न किञ्चित् तत्र दूषणमिति॥ स्वस्थानहीन उच्चादितः पतने। अङ्गुष्ठमूलत स्थूरण इति तत्यार्थः। निर्गदा इत्य सङ्गतिः निर्गदा अपिनिश्चला भवन्ति। दूषणमसाध्यत्वभ्रमः। अन्ये

स्याहुः। स्तोकं वातकफं दुष्टं पित्तं वहति दारुणम्। पित्तस्थानं विजानीयात् भेषजं तस्य कारयेदिति ॥ अयमर्थः। वातकफाभ्यां नाडी किञ्चिद्वहति दुष्टं क्षीणत्वाधिकत्वाभ्यामपि विशेषा दुल्वणं पित्तं विषमवेगेन वहति तदातत् प्रतीकारार्थं भेषजं कुर्यात्। असाध्यतान स्यादिति यावत्। अनकश्चित्। स्वस्थानच्यवनं यावद्धमन्या नोपजायते। तावच्चिकित्सासत्त्वेपि नासाध्यत्वमिति स्थितिरिति ॥ तच्चप्रायिकं बहुधाव्यभिचारदर्शनात्। स्वन्ति स्वस्थानविच्युतेत्यत्र चकारस्यायोगव्यवच्छेदकत्व मित्यर्थः ॥ * ॥ प्रसङ्गात् कालनिर्णयमाह। भूलता भुजगाकारा नाडीदेहस्य सङ्क्रमात्। विशीर्णा क्षीणतां याति मासान्ते मरणं भवेत् ॥ कदाचित् महीलतावत् कृशा तद्गतिवदतिमन्दा वक्रगमनाच। कदाचित् सर्पवत् परिपुष्टा तद्गतिवद्बलवत्तरवक्रगमनाचेति वैशिष्ट्येन मुख्यदशातो भेदः। इत्थञ्च कदाचिदलक्ष्यता मतिकृशताञ्च यदागच्छति। देहेति देहक्रम मपेक्ष्य तेन देहोपि यदा स्थूलः शोथादिना कदाचिच्च कृशः स्या

त् तदाद्वितीयेमासिम्रियत इति। तथा। क्षणाद् गच्छति वेगेन शान्ततांलभते क्षणात्। सप्ताहात् मरणं तस्य यद्यङ्गं शोथवर्जितः ॥ क्षणादिति द्रुतं नतु कदाचिदिति। शान्तता मनुपलभ्यमानत्वम्। शोथेति तन्मात्रसम्बन्धे तु ना चिरं मरणाय चिरमेवेत्यर्थः। तथा। हिमवद् विशदा नाडी ज्वरदाहेनतापिनाम्। त्रिदोषस्पर्शभजतां तदा मृत्युर्दिनचयात् ॥ यदानिरन्तरं ज्वरदाहतापो शैत्यञ्च नाड्याः। त्रिदोषेति सन्निपातलक्षणसत्त्व एव भवति। तदा। निरीक्ष्यादक्षिणे पादे तदाचैषाविशेषतः। मुखे नाडी वहेन्नित्यं ततस्तु दिनतुर्यकम् ॥ गतिन्तुभ्रमरस्येव वहेदेकदिनेनतु। कन्देनस्पन्दते नित्यं पुनर्लगति चाङ्गुली ॥ मध्ये द्वादशयामानां मृत्युर्भवति निश्चितम् ॥ दक्षिण इतिपुंसः। स्त्रियास्तु वाम एव। तथेति कस्येव विशेषतो विशेषज्ञानार्थम्। यदिचोभयनाड्यपि मुखेपुरोभागे नित्यं सदा वहति तदा दिनचतुष्टयं प्राप्य भ्रमरस्य परिभ्रमणरूपं गमन मिव मन्द एव यदिवहति तदैकदिनेन। कन्दे मूलेस्पन्दनस्थाने कदाचिन

न स्पन्दते स्वल्पं स्पन्दत इति सम्भाव्यते । नित्यं प्रायः पुनश्चाङ्गुष्ठो तन्मूले कदापि लगति तदा तस्मादारभ्य द्वादशप्रहरमध्यएव मृत्युरिति । तथा । स्थित्वा नाडी मुखे यस्य विद्युद्द्योति दिवेच्यते । दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये म्रियते ध्रुवम् ॥ स्थित्वेत्या वृत्त्या स्थित्वा स्थित्वा विद्युत् स्फुरणमिवलक्ष्यते द्वितीय इत्यष्टप्रहरादूर्द्ध्वं मित्यर्थः । तथा । स्वस्थानविच्युता नाडी यदा वहति वा नवा । ज्वालाच हृदये तीव्रा तदा ज्वालावधिस्थितिः ॥ न वेति स्थित्वा स्थित्वे त्यर्थः । इत्यष्ट यद साध्यलक्षणमुक्त मवस्थाना दपवा दविरहेसति तस्यार्थप्रवेशो यथा यथ मार्यमतिभिरवगन्तव्य इतिनेह प्रतन्यते ग्रन्थगौरवभयात् । मन्दं मन्दमिति अनेनच भूलतागमनाकारेति विरुध्यते तस्य तावत्कालिकमरणविषयत्वात् । सर्वमिदं सर्वरोग एव वेदितव्यं ज्वरमात्रेतु भ्रम एवेति ॥ * ॥ इतिनाडीप्रकाशे द्वितीयोद्योतः ॥ * ॥ अथरोगेषु निरूपणीयेषु प्रधानतया प्रथमं ज्वरनिरूपणमाह । तत्र ज्वरपूर्वरूपे । अङ्गग्रहेण नाडीनां भवन्ति मन्थराः

प्रवाः । प्रत्र: प्रकृतत्वात्तेन ज्वरादावेभिभूतये ॥ सान्निपातिकरूपेण भवन्ति सर्ववेदनाः ॥ * ॥ ज्वररूपमाह । ज्वरकोपेच धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् । उष्णापि न्नाद्दते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्णता विना ॥ उष्णावेगधरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते ॥ अन्यत्रच । ज्वरेच वक्राधावन्तीत याच मरुतः भवे । रमणान्ते निशि प्रातस्तथा दीपशिखा यथा ॥ * ॥ तत्रापि विशेषमाह । सौम्यासूक्ष्मास्थिरामन्दा नाडी सहजवातजा । स्थूलाच कठिनाशीघ्रा स्पन्दते तीव्रमारुते ॥ द्रुताच तरला शीघ्रा दीर्घा पित्तज्वरे भवेत् । शीघ्र माहननं नाड्याः काठिन्याच्च चल तथा ॥ मन्दा जीर्णे नातितरां स्पन्दनञ्च प्रकीर्त्तितम् । नाडीतन्तुसमामन्दा शीतला श्लेष्मदोषजा ॥ * ॥ द्वन्द्वजमाह । चञ्चला तरला स्थूला कठिना वातपित्तजा । ईषच्च दृश्यते तृष्णामन्दा स्याच्छ्लेष्मवातजा ॥ निरन्तरं खरं रूक्षं मन्दश्लेष्मातिवातलम् । रूक्षवातभवे तस्य नाडी स्यात् पित्तसन्निभा ॥ सूक्ष्मा शीता स्थिरा नाडी पित्तश्लेष्मसमुद्भवा ॥ प्रसङ्गादाह । मध्येकरेवहेन्नाडी यदि सन्तापिता

भुवम् । तदानूनं मनुष्यस्य रुधिरापूरिता मता: ॥ * ॥ आगन्तुकरूपभेदमाह । भूतज्वरे सेकद्रवातिवेगाधावन्ति नाड्योऽपि यथाब्धिगामाः । तथा । एकाहिकेन क्वचन प्रदूरेच शान्तगामा विषमज्वरेण । द्वितीयके चापितृतीयतुर्ये गच्छन्तिसन्ता भ्रमिवत् क्रमेण ॥ * ॥ अन्यत्रापि । उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते । उद्वेगक्रोधकामेषु भयचिन्ताश्रमेषु च ॥ भवेत् क्षीणगति र्नाडी ज्ञातव्या वैद्यसत्तमैः ॥ प्रसङ्गादाह । व्यायामे भ्रमणे चैवचिन्तायां श्रमशोकतः । नानाप्रभावगमना शिरा गच्छति विज्वरे ॥ * ॥ अजीर्णरूपमाह । अजीर्णेतु भवेन् नाडीकठिना परितोजडा । प्रसन्नाचद्रुताशुद्धात्वरिताचप्रवर्त्तते ॥ * ॥ तत्रविशेषमाह । पक्काजीर्णे पष्टिहीना मन्दं मन्दं वहेज्जडा । असृक्पूर्णाभवेत् कोष्णागुर्वीसामा गरीयसी ॥ * ॥ प्रसङ्गाद् भक्ष्यलक्षणमाह । पुष्टिस्तैलगुडाहारे मांसे चलगुडाकृतिः । क्षीरेचस्तिमिताविगा मधुरे भेकवद्गतिः ॥ रम्भागुडवटाहारे रूक्षशुष्कादिभोजने । वातपित्तार्त्तिरूपेण नाडीवहति निष्क्रमम् ॥ * ॥ अथरसज्ञानम् । मधुरे वर्हिगमना तिक्तेस्याद्वृभूलता गतिः । अम्ले कोष्णा प्लवगतिः कटुके भृङ्गसन्निभा ॥ कषाये कठिनाम्लानालवणे सरला द्रुता । एवं द्वित्रिचतुर्योगे नाना धर्म्मवतीधरा ॥ तथा । द्रवेऽतिकठिना नाडी कोमला कठिनाशने । द्रवद्रव्यस्यकाठिन्येकोमला कठिनापिच ॥ चोष्टे पृथग् ग्रन्थिलेवपिष्टे पुष्टेव जायते ॥ * ॥ अग्निमान्द्यधातुक्षयलक्षण माह । मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् । तदुक्तम् । क्षीणधातौच मन्दाग्नौ नाडी क्षीणतमा भुवम् । तथा । मन्देऽग्नौ क्षीणतां याति नाडी हंसाकृतिस्तथेति । अन्येतु । आमाश्रमे पुष्टिविवर्द्धनेनभवन्ति नाड्योऽग्रभुजाभिवृत्ताः । आहारमान्द्या दुपवासतो वा तथैव नाड्यो भुजगाग्रमानाः ॥ * ॥ प्रसङ्गाद्दीप्ताग्निज्ञानमाह । लघ्वी भवति दीप्ताग्ने स्तथा वेगवती मता ॥ * ॥ प्रसङ्गाद् ग्रहणी मप्याह । पादेच हंसगमना करे मण्डूकसंप्लवा । तस्याग्ने र्मन्दता देहे त्वथवा ग्रहणी गदे ॥ तथा । भेदेन शान्ता ग्रहणी गदेन निर्वीर्यरूपा त्वतिसारभेदे । विलम्बिकायां प्लवगा कदाचि द्दामा

तिसारेपृथुता मङ्गाच ॥ * ॥ अथ विसूचिकाज्ञानम् । निरोधे मूत्र-कृतेर्विड्ग्रहे स्तिमिराश्रिता: । विसूचिकाभिभूतेच भवन्ति भेकवत् क्रमा: ॥ * ॥ प्रसङ्गा दानाहमूत्रकृच्छ्रज्ञान माह । आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥ * ॥ शूलज्ञान माह । वातेन शूलेन मरुत् प्रवेन सदैववक्रा हि शिरावहन्ती । ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन साध्या न शूलेनच पृष्ठरूपा ॥ * ॥ अथप्रमेहज्ञानम् ॥ प्रमेहे ग्रन्थिरूपासा सुतप्ता त्वामदूषणे ॥ * ॥ विषविष्टम्भगुल्मज्ञानमाह । उत्पित्सुरूपा विषरिष्टिकायांविष्टम्भगुल्मेन च वक्ररूपा । मन्मथवातेन अध:-स्फुरन्ती उत्तानभेदिन्यसमासकाले ॥ * ॥ गुल्मे विशेष माह कश्चित् । गुल्मेन कम्पाऽथ पराक्रमेण पारावतस्येव गतिञ्च करोति ॥ * ॥ अथ भगन्दरज्ञानम् । व्रणार्थं कठिने देहे प्रयाति पैत्तिकं क्रमम् । भगन्दरानुरूपेण नाडीव्रणनिवेदने ॥ प्रयाति वातिकं रूपं नाडी पावकरूपिणी ॥ * ॥ अथ वान्त्यादिज्ञानम् । वान्तस्य शल्याभिहतस्य जन्तोर्वेगावरोधाकुलितस्य भूय: । गतिं

विधत्ते धमनी गजेन्द्रमरालमानेव कपोतत्वखेन ॥ * ॥ स्त्रीरोगादिकमपि रक्तादिज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम् ॥ क्वचित् प्रकरणोल्लेखात् क्वचिद्दोषिद्व्यमाश्रत: । क्वचिद् देशात् क्वचित् कालात् सङ्कीर्णगदनिर्णय: ॥ नाडीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते । तेन धाष्ट्र्यात् मयोक्तं यत् तत् समाधेय मुत्तमै: ॥ * ॥ इतिशङ्करसेनकविराजकृतौ नाडीप्रकाशे तृतीयोद्योत: ॥ * ॥ * ॥ * ॥ अथ भावमिश्रोक्ता नाडी परीक्षा । पुंसो दक्षिणहस्तस्य स्त्रियो वामकरस्य तु । अङ्गुष्ठमूलगां नाडीं परीक्षेत भिषग्वर: ॥ अङ्गुलीभिस्तिसृभिर्नाडी मवहित: स्पृशेत् । तच्चेष्टया सुखं दु:खं जानीयात् कुशलोऽखिलम् ॥ सद्य: स्नातस्य सुप्तस्य क्षुत्तृष्णातपशीलिन: । व्यायामश्रान्तदेहस्य सम्यङ् नाडी न बुध्यते ॥ वातेऽधिके भवेन् नाडी प्रव्यक्ता तर्जनी तले । पित्ते व्यक्ता मध्यमायां तृतीयाङ्गुलिगा कफे ॥ तर्ज्जनी मध्यमामध्ये वातपित्तेऽधिके स्फुटा । अनामिकायां तर्ज्जन्यां व्यक्ता वातकफे भवेत् ॥ मध्यमानामिका मध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके । अङ्गुलि

पितयेपि स्यात् प्रव्यक्ता सन्निपातिनः ॥ वातादू वक्रगति नाडी पित्ता दुत्प्लुत्यगामिनी । कफात् मन्दगतिर्ज्ञेया सन्निपाताद्दतिद्रुता ॥ वक्रमुत्प्लुत्य चलति धमनी वातपित्ततः । वहेद् वक्रञ्च मन्दञ्च वातश्लेष्माधिकेत्वतः ॥ उत्प्लुत्य मन्दं चलति नाडी पित्तकफेऽधिके । कामात् क्रोधाद् वेगवहा चीणा चिन्ताभयप्लुता ॥ स्थित्वास्थित्वाचलेद् या सा घ्नन्ति स्थानच्युता तथा । अतिचीणा चशीताच प्राणान् हन्ति न संशयः ॥ ज्वरकोपेन धमनी सोष्णा बेगवती भवेत् । मन्दाग्नेः चीणधातो श्चसैव मन्दतरा मता ॥ चपला चुधितस्य स्यात् तृप्तस्य भवति स्थिरा । सुखिनोऽपिस्थिरा ज्ञेया तथा बलवती मता ॥ इति ॥ * ॥ * ॥ * ॥ प्रसङ्गाद् योगिना मुपकाराय इडादिनाडीनां निरूपणम् । दच्चिणांशः स्मृतः सूर्यो वामभागो निशाकरः । नाडी दश विदु स्तासु मुख्या स्तिस्त्रः प्रकीर्त्तिताः ॥ इडा वामेतनेर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गला परे । मध्या तास्वपि नाडी स्यादग्नीषोमस्वरूपिणी ॥ अथेडा वाममुष्काधः स्याधनुर्वक्रा वा मनासापर्य्यन्तंगता । एवं पिङ्गला द

च्चिणाण्डाधः स्या धनुर्वक्रा दच्चिणनासान्तंगता । पृष्ठवंशान्तर्गता सुषुम्णे त्यर्थः । इतिसारदातिलकम् ॥ * ॥ नाडीनां संवहोदेवि कन्दयोनिः खगाण्डवत् । तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्त्राणां द्विसप्ततिः ॥ कन्दस्य पद्मस्य योनि रुत्पत्ति स्थानं शालूकमितियावत् ॥ प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तत्र दश स्मृताः । इडा चपिङ्गला चैव सुषुम्णा च तृतीयिका ॥ गान्धारी हस्तिजिह्वाच पूषा चैवयशस्विनी । अलम्बुषाकुहूश्चैव शङ्खिनीच दशस्मृताः ॥ एवं नाडीमयं चक्रं विज्ञेयं शक्तिचक्रके । इडायाः पिङ्गलायाश्च मध्ये यासा सुषुम्णिका ॥ इयञ्च त्रिगुणा ज्ञेया ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका । रजोगुणाच वज्राख्या चित्रिणी सत्त्वसंयुता ॥ तमोगुणा ब्रह्मनाडी कार्य्यभेदक्रमेणचेति निरुत्तरतन्त्रे प्रथमः पटलः ॥ * ॥ इडापिङ्गलयोः स्वरूपंयथा । इडाच शङ्खचन्द्राभा तस्या वामे व्यवस्थिता । पिङ्गला सितरक्ताभा दच्चिणं पार्श्वमाश्रितेति योगार्णवः ॥ इडायां संश्रितश्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकर इति तन्त्रान्तरम् ॥ गुच्छस्यकाण्डे । नाले ॥ ब्रणान्तरे ॥ गण्डदूर्वायाम् ।

॥ कुइनचर्यायाम् ॥ षट्चणकाले। घटिकायाम् । षष्टिपलात्मककाले ॥ तृणान्तरे ॥ वेष्टितसूत्रस्याधारभेदे ॥ नालयति नलत्यनेनवा । नलगन्धे । पचाद्यच् । घञ्चेति घञ् वा । डलयोरेकत्वम् । गौरादित्वात् ङीप् ॥ यद्वा । नाडयति नाड्यते वा । नडभ्रंशे । चुरादिः । अच्‌ः । ङीष् ॥

नाडीकः । पुं । पट्टशाके । पटुआ इतिभाषा ॥ नाडीकोरक्तपित्तघ्नो विष्टम्भी वातकोपन इतिभावप्रकाशः ॥

नाडीकलापकः । पुं । सर्पाच्याम् ॥

नाडीकेलः । पुं । नारिकेले ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

नाडीचः । पुं । शाकविशेषे । केचुके । विश्वरोचने ॥ नाडीचशाकं द्विविधं तिक्तं मधुरमेवच । रक्तपित्तहरंतिक्तं कृमिकुष्ठविनाशनम् ॥ मधुरंपिच्छिलंशीतंविष्टम्भिकफवातकृत् ॥ इतिराजवल्लभः ॥

नाडीचक्रम् । न । नाभिमण्डलस्थेचक्रविशेषे ॥ नाभिमण्डलमासाद्यकुक्कुटाण्डमिवस्थितम् । नाडीचक्रमितिप्राहु स्तस्मान्नाड्यः समुद्गताः ॥

नाडीचरणः । पुं । खगे । पक्षिणि ॥

नाडीजङ्घः । पुं । काके ॥ ब्रह्मणोद-

यितेवकविशेषे ॥ मुनिविशेषे ॥

नाडीतरङ्गः । पुं । काकोले ॥ हिण्डके ॥ रतहिण्डके ॥ इतिमेदिनी ॥

नाडीतिक्तः । पुं । नेपालनिम्बे ॥

नाडीदेहः । पुं । भृङ्गिनाम्नि शिवस्य द्वारपाले ॥

नाडीनक्षत्रम् । न । जन्मनक्षत्रे ॥

नाडीविग्रहः । पुं । भृङ्गिणि । शिवद्वारपालविशेषे ॥

नाडीव्रणः । पुं । सदागलद्व्रणे । नाडीस्त्रवइति नासूर इतिचभाषा ॥ नाड्यांव्रणः ॥ विडङ्गत्रिफलाकृष्णाचूर्णंलीढंसमाक्षिकम् । हन्तिकुष्ठंकृमीन्मेहनाडीव्रणभगन्दरान् ॥ इतिगरुडपुराणम् ॥

नाडीशाकः । पुं । नाडीके ॥

नाडीस्वेदः । पुं । भृङ्गिणि । शिवद्वास्थे ॥

नाडीहिङ्गु । न । हिङ्गुप्रभेदे । पत्राशाके । रामव्याम् ॥

नाणकः । त्रि । प्रशस्ते ॥ अणकः कुत्सितः ॥ नद्विरुद्धः ॥ न । मुद्राचिह्नितनिष्कादौ ॥ यथा । तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्यच । एभिश्चव्यवहर्त्तायः सदाप्योदण्डमुत्तममिति याज्ञवल्क्यः ॥

नातिमानिता । स्त्री । अतिमानित्वाभावे । पूज्येषु नम्रतायाम् ॥

नाथः । पुं । । कुलगुरौ ॥ कुलपरम्प रागतस्वामिनि ॥ नासारज्जौ ॥ ऐ श्वर्य्ययुक्ते । अधिपे । भार्य्ये । स्वामिनि ॥ त्रि । प्रार्थनीये ॥

नाथमानः । त्रि । उपतप्यमाने ॥ याच माने ॥

नाथवान् । त्रि । पराधीने । परतन्त्रे ॥ नाथोऽस्यास्ति । तदस्यास्तीति मतुप् ॥

नाथहरिः । पुं । पशौ ॥ नाथं हरती तिविग्रहे हरतेर्दृतिनाथयोः पशाविति नाथकर्म्मोपपदाद्धरते रिन् प्रत्ययः ॥

नादः । पुं । ध्वनौ । शब्दे ॥ वर्णे ॥ अ र्द्धेन्दौ । अर्द्धमात्रायाम् ॥ णद० । घञ् ॥ ब्रह्मस्वरूपे घोषविशेषे ॥ यथा । सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्बिन्दुसमुद्भवः ॥ नादो बिन्दुश्च वीजञ्च सएव विविधो मतः । भिद्यमानात् पराद्बिन्दोरुभयात्मा रवो भवत् ॥ सरवः श्रुति सम्पन्नः शब्दो ब्रह्माभवत्परमिति ॥ सकलात् मूर्त्तात् । नादो घोषः । बिन्दुः प्रणवः सएवशब्दः सर्व्वशब्दप्रभवत्वात् ॥ * ॥ नाभेरूर्द्ध्वं हृदिस्थानान्मारुतः प्राणसंज्ञकः । नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्त्तितः ॥ अपिच । आकाशाग्निमरुज्जातो नाभेरूर्द्ध्वं समुच्चरन् । मुखेऽभिव्यक्त मायाति यः स नादइतीरितः ॥ सचप्राणिभवोऽप्राणिभवश्चोभयसम्भवः । आद्यः कायभवो वीणादिभवस्तु द्वितीयकः ॥ तृतीयोपिच वंशादिभव इत्थं त्रिधा मतः । यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्चयो मतः ॥ तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्वह्निसमुद्भवः । वह्निमारुत संयोगान्नादः समुपजायते ॥ न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वरः । न नादेन विना रागस्तस्मान्नादात्मकं जगत् ॥ न नादेन विना ज्ञानं न नादेन विना शिवः ॥ नादरूपं परंज्योति र्नादरूपी परं हरिः ॥ इतिसङ्गीतदामोदरः ॥

नादेयम् । न । सैन्धवलवणे ॥ सौवीराञ्जने ॥ नदीनदसम्बन्धिजले ॥ ग्रे ष्मिकेप्यर्द्धेषु नद्यादिभ्योढक् ॥ नद्या नदस्यवा नीरं नादेयमितिकीर्त्तितम् । नादेय मुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ॥ अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ॥ नद्यःशीघ्रवहा लघ्व्यः सर्व्वायाश्चामलोदकाः । गुर्व्व्यः शैवलसञ्छन्ना मन्दगाः कलुषाश्चयाः ॥ नदीसरस्तडागस्थेकूपप्रस्र

वर्णादिजैं। उदके देशभेदेन गुणा न्दोषांश्चलक्षयेत्॥ पुं। काशतृणे॥ वानीरवृक्षे॥ त्रि। नदीनदसम्बन्धिजलादौ॥ नदीभवे॥ अग्राह्ये॥ अवश्यदेये॥ यथा। नादेयंनादेयं शरदि वसन्तेच नाऽऽदेयमिति। अस्यार्थः। नदीभवं नादेयं जलं शरदि नअदेयम्। अपितुदेयं दातव्यमिति। वसन्तेच पुनस्तदेव नादेयं नग्राह्यमिति॥

नादेयिका। स्त्री। नादेय्याम्॥ नादेय्येव। स्वार्थेकः। ह्रस्वः॥

नादेयी। स्त्री। नागरङ्गे॥ जयायाम्। पताकाविशेषे। वैजयन्तिकायाम्॥ अम्बुवेतसे॥ भूमिजंबाम्॥ जवायाम्॥ व्यङ्गुष्ठे॥ अग्निमन्थे॥ काकजंबाम्॥ नद्यांभवा। नद्यादिभ्यो ढक्। टिड्ढेतिङीप्॥

नाना। अ। विनार्थे॥ नाना नारीं निष्फला लोकयात्रेतियथा॥ अनेकार्थे॥ यथा। नानाविधं देहभृतां समाजम्॥ उभयार्थे॥ नेति नाना। विनञ्भ्यांनानाञौनसहेति नञो-नाञ्प्रत्ययः॥

नानाकन्दः। पुं। पिण्डालौ॥ बहुविधमूले॥

नानात्वम्। न। अनेकभावे। द्वैतद र्शने॥ यथा। जीवात्मनोरनन्यत्त्वम भेदेनप्रशस्यते। नानात्वं निन्द्यते यच्चतदेवंहि समञ्जसमिति गौडपादाः॥ द्वैतंहि सर्वं प्राणिसाधारणं स्वाभाविकं शास्त्रवहिष्कृतैःकुतार्किकैर्विरचितं नानात्वंदर्शनं नतुतद्वितीय मर्त्यादिश्रुत्यानिन्द्यते यावेद वाह्याःस्मृतय इत्यादिस्मृत्याच॥

नानाध्वनिः। पुं। वीणावेणुकाहलादिशब्देषु॥ इति हारावली॥

नानाननः। त्रि। अनेकविधास्ये॥ नानाप्रकाराणि आननानि यस्य॥

नानारूपः। त्रि। बहुविधे। विविधे। अनेकप्रकारे॥ नाना रूपं यस्य॥

नानार्थः। त्रि। अनेकार्थे॥ भिन्नप्रयोजने॥

नानावर्णः। पुं। बहुविधशुक्लादिवर्णे। चित्रे। कर्बुरे॥ त्रि। तद्वति॥

नानावादानुरोधः। त्रि। भगवति परमेश्वरे॥ अस्ति नास्ति सर्वज्ञः अल्पज्ञः बद्धः मुक्तः एकः अनेक इत्यादीन् नानावादान् अनुरुणद्धि माययानुवर्त्ततेय इतिव्याख्यानात्॥

नानाविधः। त्रि। अनेकप्रकारे॥ नानाविधा यस्यसः॥

नानुष्ठेयः। त्रि। अकर्त्तव्ये। अननुष्ठेये॥

नान्तरीयकम्। त्रि। अवश्यम्भाविनि॥

यथा। प्रतिबन्धकाभावे नान्तरीयकी कार्य्योत्पत्तिः । अवश्यम्भाविनीत्यर्थः ॥

नान्त्वम् । न । क्लीबे ॥ नमति अनेनवा । णम० । असुजिगमिनमीतिष्ट्रन् इट्टिश्च ॥

नान्दी । स्त्री । समृद्धौ ॥ नाटकादौम ङ्गलश्लोके । मङ्गलपाठे ॥ यथोक्तंभ रतादिभिः। आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्त्तते। देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति साक्स्मृता ॥ * ॥ नाटकेविघ्नविघातायादौनान्दीकार्य्या । यदाहभरतः। यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके। तथाप्यवश्यं कर्त्तव्यानान्दीविघ्नप्रशान्तये॥ देवद्विजनृपादीनामाशीर्वादपरायणा। नन्दन्तिदेवतायस्मात्तस्मान्नान्दीप्रकीर्त्तिता ॥ अन्यच्च। देवद्विजनृपादीना माशीर्वन्दनपूर्बिका। नान्दी कार्य्या बुधै र्यत्नान्नमस्कारेणसंयुता॥ गङ्गानागपतिः सोमः सुधानन्दाजयाशिषः । एभिर्नामपदैः कार्य्या नान्दी धाराभिरङ्किता ॥ प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसङ्कीर्त्तनान्विता। आशीर्वादपरानान्दीयोज्येयं मङ्गलात्मिका॥ काचिद्दशपदानान्दी काचिदष्टपदा तथा । सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यम स्वरमाश्रितः ॥ इतिमालतीमाधवटीका ॥

नान्दीकः । पुं । तोरणस्तम्भे ॥

नान्दीकरः । त्रि । नान्दीवादिनि । नान्दीपाठकारिणि ॥ नान्दी माशीर्मम स्क्रियादिरूपं मङ्गलं करोति वदति । दिवाविभेतिटः ॥ भेरी प्राया नान्दीतद्वादनशीले इति केचित् ॥ अपरदिक्कुर्मौवादनार्थां विच्याहुः ॥

नान्दीपटः । पुं । वीनाहे । कूपादीनां मुखबन्धने ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

नान्दीमुखः । पुं । कूपादिमुखबन्धने। नान्दीपटे ॥ वृद्धिश्राद्धभुजि पितृगणे ॥ यथा। नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृहीति विष्णु पुराणम् । सप्तगणाः पित्रादिचिकम् मातामहादिचिकञ्चेति ॥ न । वृद्धिश्राद्धे ॥

नान्दीमुखी । स्त्री । सामगेतरवृद्धिश्राद्धभुक्मातृगणे ॥ शर्करीछन्दोभेदे ॥ स्वरभिद्रियदिनौतौ चनान्दीमुखी गौ। यथा । सरसखगकुलालापनान्दीमुखीयं लहरिभुजलताचारुफेनस्मितश्रीः । मुरहरकलयासन्निमासाद्यकिन्त प्रमुदितहृदया भानुजानृत्यतीव ॥

नान्दीवादी । त्रि। नान्दीश्लोकपाठकारिणि। नान्दीकरे ॥ नान्दीवदनशी

षः । सुपीतिवदेर्णिनिः ॥ नाटकादै। मङ्गलार्थं भेर्यादिवादके ॥

नापितः । पुं । नाई इतिख्याते वर्णसङ्करजातिविशेषे । अन्तावसायिनि । क्षुरिणि । पट्टिकार्यांकुवेरिणो जाते । इति प० प० ॥ शूद्रायां क्षत्रिया ज्जातोयमिति विवादार्णवसे तुः ॥

नापितशालिका । स्त्री । नापितशालायाम् । खरकुट्याम् ॥

नाभकः । पुं । वनतिक्ते ॥

नाभागः । पुं । नभगात्मजे ॥ नभगस्यापत्यम् । अण् ॥

नाभिः । पुं । मुख्यन्टपे । अग्नीधापत्ये ॥ चक्रमध्ये । रथचक्रस्यपिण्ड्याम् ॥ क्षत्रिये ॥ स्त्री । मृगमदे ॥ पुं । स्त्री । प्राण्यङ्गविशेषे । उदरावर्त्ते । तुन्दकूप्याम् ॥ संडीइति भाषा ॥ त्रि । प्रधाने । मुख्ये ॥ नह्यन्ते अराअत्र । णह० । नह्योभश्चेति इञ् ॥ नभ्यते अत्येण नभ्यते ऽनया ऽस्यां वा । णभ० । इञजादिभ्यः ॥ यद्वानाभयति । स्वार्थण्यन्तादच्इः ॥

नाभिकण्टकः । पुं । गर्भण्डे ॥ आवर्त्ते ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

नाभिका । स्त्री । कटभीवृक्षे ॥

नाभिगुडकः । पुं । गर्भण्डे । गोण्डे । फूलीसंडी इतिटूंडी इतिचभाषा ॥

नाभिगोलकः । पुं । स्फीतनाभौ । नाभिकण्टके । गर्भण्डे ॥ नाभेर्गोलकः ॥

नाभिजः । पुं । ब्रह्मणि । कमलासने ॥

नाभिजन्मा । पुं । ब्रह्मणि । स्रष्टरि । विधातरि ॥ नाभौजन्मास्य ॥

नाभिनाला । स्त्री । अमलायाम् । नाभिसम्बन्धिन्यां नाड्याम् ॥

नाभिभूः । पुं । अब्जयोनौ । ब्रह्मणि ॥

नाभिवर्षः । पुं । भारतवर्षे ॥

नाभी । स्त्री । नाभौ ॥ मृगमदे ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

नाभीलम् । न । नार्या वङ्क्षणे ॥ नाभिगाम्भीर्ये ॥ कृच्छ्रे ॥ गर्भण्डे । नाभिगोलके ॥

नाभ्यम् । त्रि । नाभिहिते ॥ नाभये हितम् । शरीरावयवाद्यत् । नाभिनभञ्चेतिनाभेर्नभादेशस्तु न भवति । तस्यगवादिषु तासन्नियोगशिष्टत्वेन रथनाभावेवप्रवृत्तेः ॥ नाभिसम्बन्धिनि ॥

नाम । अ । कोपे ॥ अभ्युपगमे ॥ विस्मये ॥ स्मरणे ॥ सम्भाव्ये । सम्भावनायाम् ॥ कुत्सायाम् ॥ प्राकाश्ये ॥ विकल्पे ॥ अलीके ॥ इत्येतदर्थे ॥ नामयति नाम्यते वा । णमप्रह्वत्वे । अन्येभ्योपीतिडः ॥

नामकरणम् । न । संस्कारविशेषे ॥

नाम्नःकरणम्। तच्चनाम शर्मवर्मा द्युपपदान्तत्वेनकर्त्तव्यम्। यथा। त तस्तुनामकुर्वीतपितैवदशमेऽहनि। देवपूर्वं नराख्यंहिशर्मवर्मादिसंयुतम्॥ शर्म्मेतिब्राह्मणस्योक्तं वर्म्मेति क्षत्रसंश्रयम्। गुप्तदासात्मकंनामप्रशस्तंवैश्यशूद्रयोः॥ नार्थहीनंनचाशस्तंनापशब्दयुतंतथा। नामाङ्गल्यं जुगुप्स्यंवानामकुर्यात्समाक्षरम्॥ नातिदीर्घंनातिह्रस्वं नातिगुर्वक्षरान्वितम्। सुखोच्चार्याक्षरंनामकुर्यात्प्रवणाक्षरम्॥ प्रवणाक्षरंलघूत्तराक्षरम्। इतिविष्णुपुराणम्॥ *॥ अयुग्मकदान्तंतथास्त्रीणा मितिगोभिलः। अयुग्मक मयुगक्षरम्। दान्तं दकारान्तम्। यथा। यशोदाधनदेत्यादि॥ *॥ अत्रमन्त्रभाष्यंयथा। दशम्यां पुत्रस्य। याज्ञिकाःपठन्ति-दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमद्वं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितम् तद्धिप्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरंवा नाम कृतं कुर्य्यान्न तद्धितमिति। नचान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वाशक्याविज्ञातु मिति॥ दशम्याउत्तरइतिपञ्चमीतियोगविभागात् समासः। ततःकालशब्देनबहुव्रीहिः। क्रियाविशेषणंचैतत्। दशदिनान्याशौचं भवतीतिदशम्युत्तरकालमित्युक्तम्। यदपिगृह्यकाराः पठन्ति दशम्यां पुत्रस्येति तैरपि दशम्यामितिसामीपिकमधिकरणं व्याख्येयम्। घोषवन्तो ये वर्णाःशिक्षायांप्रदर्शितास्तदादि। अन्तरन्तस्थमिति। मध्ये यरलवा यस्यतदित्यर्थः। त्रिपुरुषानूकमिति। नामकरणे येऽधिकारीपितातस्य ये त्रयःपुरुषास्ताननुकायत्यभिधत्तइतित्रिपुरुषानूकम् अन्येपामपिदृश्यतइतिदीर्घइतिकैयटः॥ तच्च श्रीपूर्वकत्त्वंयथा। देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम्। सिद्धंसिद्धाधिकारांश्चश्रीपूर्वंसमुदीरयेत्॥ स्वर्गकामित्त्वादिनासिद्धोऽधिकारोयेषां नराणामित्यनेनजीवतांश्रीशब्दादित्वंनाम्नो न मृतानांतयेतिशिष्टाचारः॥

नामद्वादशी। स्त्री। व्रतविशेषे॥

नामधेयम्। न। नामनि॥ नामैव। भागरूपनामभ्योधेयः इतिस्वार्थेधेयः॥ नामधेयानाञ्च विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वम्। तथाहि। उद्भिदायजेतपशुकामइत्यत्रोद्भिच्छब्दोयागनामधेयम्। तेनचविधेयार्थपरिच्छेदःक्रियते॥

नाम। न। आकाशादिदेशान्ते संज्ञाविशेषे। सत्त्वप्रधाने नामधेये। वाचकशब्दे। अख्यायाम्। आह्वायाम्। पर्य्याये॥ नम्यते ऽभिधीयते ऽर्थोनेन। णम०। नामन्सीमन्निति निपातितः॥ यद्वा। म्नायते। अभ्यस्यते। म्ना०। नामन्नित्यादिना निपातनान्म लोपः॥ न नामग्रहणं कुर्य्यात्कृपणस्य गुरोस्तथा। भार्य्यायाश्चभिशस्तस्यजनकस्यविशेषतः॥ आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च। श्रेयस्कामो नगृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः॥ नमत्याख्यातार्थं प्रति विशेषणीभवतीति व्युत्पत्त्यास्यादिविभक्त्यर्थे शब्दे॥ यथा। उणाद्यन्तं कृदन्तञ्च तद्धितान्तं समासजम्। शब्दानुकरणञ्चैवनाम पञ्चविधंस्मृतम्॥ सर्वाण्येतानि नामानि परस्यब्रह्मणोनघ। सर्वान् कामानवाप्नोतिसमाराध्यजगद्गुरुम्॥ तन्मयत्वेनगोविन्दमित्येतद्दात्मभनाम्यथा। तन्मयोवाञ्छितान्कामान्यद्वाप्नोतिमानवः॥ इति विष्णुधर्मवचनम्॥ चक्रायुधस्य नामानि सदासर्वत्रकीर्त्तयेत्। नाशौचंकीर्त्तनेतस्यसपवित्रकरोयतइति पुराणम्॥ भगवन् सर्वधर्मज्ञसर्वशास्त्रविशारद। कृत्वाऽधर्मवहुलेनराणां कागति

र्भवेत्। यद्यस्तितदुपायोहि दयया तं वदस्वमे। इतिजन्मेजयप्रश्नेव्यास उवाच। एक एव महाराज तत्रोपायोस्तिनापरः। सर्वदोषनिरासार्थं ध्यायेद्देवीपदाम्बुजम्॥ न सन्त्यघानितावन्ति यावती शक्तिरस्तिहि। नाम्निदेव्याः पापदाहेतस्मा द्भीतिःकुतोन्नप॥ अवसेनापियन्नाम लीलयोच्चारितं यदि। किंकिं ददातितज्ज्ञातुं समर्थानहरादयः॥ प्रायश्चित्तन्तुपापानां श्रीदेवीनामसंस्मृतिः। तस्मात्कलिभयाद्राजन्पुण्यक्षेत्रेवसन्नरः॥ निरन्तरं परामायानामसंस्मरणं चरेत्। छित्त्वाभित्त्वाचभूतानि हत्त्वासर्वमिदंजगत्॥ देवीं नमतिभक्त्यायेन स पापैर्विलिप्यते। रहस्यंसर्वशास्त्राणांमयाराजन्नुदीरितम्॥ विमृश्यैतदशेषेण भजदेवीपदाम्बुजम्। अजपां नामगायत्रीं जपन्ति निखिलाजनाः॥ महिमानंनजानन्तिमायायावैभवंमहत्। गायत्रींब्राह्मणाःसर्वेजपन्तिहृदयान्तरे॥ महिमानं न जानन्ति मायाया वैभवं महत्॥ एततसर्वं समाख्यातं यत् पृष्टन्त्वयान्नप। युगधर्मव्यवस्थायां किंभूयःश्रोतुमिच्छसि॥ इतिश्रीदेवीभागवतेमहापुराणे ६ स्क०

न्ये ११ ध्यायः ॥

नामयज्ञः । पुं । दीक्षितःसोमयाजी-त्यादिनाममात्रसम्पादकेऽध्वरे ॥ नाम्ने यज्ञः ॥

नामशेषः । त्रि । मृते ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

नामापराधः । पुं । पापमोचरखण्डप्रसिद्धे साधुनिन्दादिरूपदुरदृष्टजनकव्यापारविशेषे ॥

नामापराधी । त्रि । नामापराधकर्तरि ॥

नायः । पुं । नये । नीतौ ॥ नयनम् । णीञ्० । श्रिणीभुवोऽनुपसर्ग इति घञ्० ॥ नयति । दुन्योरनुपसर्ग इति णो वा ॥

नायकः । त्रि । नेतरि ॥ श्रेष्ठे । प्रधाने ॥ पुं । हारमध्यमणौ ॥ भर्त्तरि ॥ सेनापतौ ॥ शृङ्गारसाधके ॥ नयति । णीञ्० । ण्वुल् ॥

नायकाधिपः । पुं । नरेन्द्रे । राजनि ॥

नायिका । स्त्री । दुर्गायाउग्रचण्डाद्यष्टशक्तिषु ॥ शृङ्गाररसालम्बनविभावरूपायांनार्य्याम् ॥ कस्तूरीविशेषे ॥ यथा । चूर्णाकृतिस्तुखरिका तिलका तिलाभा कौलत्थबीजसदृशी च कुलत्थिकाख्या । स्थूलाततःकियदियं-किलपिण्डिकास्यात् तद्वाशकिञ्चिदधिकापिच नायिकैषा ॥ इतिराजनि-

र्घण्टः ॥

नारः । पुं । तर्णके ॥ नीरे । जले ॥ न । नराणां समूहे ॥ त्रि । परमात्मसम्बन्धिनि ॥ नरसम्बन्धिनि ॥ न राःसमूहेऽण् ॥ नरस्यायम् । तस्येदमित्यण् ॥ मलमूत्रपुरीषास्थिनिर्गतंक्षुपुरुषस्मृतम् । नारंस्पृष्ट्वातुसचेलस्तुचैलोजलमाविशेदितिस्मृतिः॥

नारकः । पुं । नरके ॥ नरान्‌ कायति वा । कै० । कुलादित्वात्‌ वुन्‌ । ततःप्रज्ञाद्यण् ॥ त्रि । नरकस्थे ॥ नरकेभवः । तत्रभवइत्यण् ॥

नारकी । त्रि । नरकस्थे ॥ यथा । परेणविहितंकर्म स्वकर्मेतिवदेत्स्वयं । सउच्यतेब्रह्मघाती महानारकिनारकी ॥ इतिधृष्टधर्मपुराणम् ॥

नारकीटः । पुं । अश्मकीटे । कुक्कुरकीटे । इत्यादिभाषा ॥ त्रि । स्वदत्ताशाविहन्तरि ॥ इतिमेदिनी ॥

नारङ्गः । पुं । पिप्पलीरसे । रसके ॥ यमजप्राणिनि ॥ विटे ॥ नारङ्गीति ख्याते । नागरङ्गे ॥ नारङ्गं मधुराम्लंस्याद्रोचनंवातनाशनम् । अपरन्त्वम्लमत्युष्णंदुर्जरंवातकृत्सरम् ॥ * ॥ मधुरोधकर(?) ॥ यथा । नारङ्गके सरमयाकृतबीजपूरं योश्नाति खण्डमरिचोद्भवचूर्णमिश्रम् । अन्नं गले

विश्वतितस्थनरस्य तुर्यं सकृद्यमाय

हराहुग्रहेण चन्द्रः ॥ नारङ्गस्तु प

रंवर्ण्यं सुगन्धमतिवाचणम् । वात

श्लेष्मघ्नं किञ्चित् पित्तघ्नं विशदं स्मृ

तमिति ॥ न । गर्ज्जरे ॥

नारङ्गचीरिणी । स्त्री । चीरिकाप्रभे

दे ॥ छिन्नानारङ्गमज्जांवै पचेत् स

र्पिषि तापिते । तच खण्डं विनि:चि

प्य पक्वं मस्तावतारयेत् ॥ शीतभू

तेविनिःक्षिप्य मात्रयार्द्धस्थितं पयः ।

नारङ्गचीरिणीचैषा सुगन्धिसुरभी

कृता ॥ विष्टम्भिनी हरेद्वातं पित्तघ्न

गुरुपाचिका ॥

नारङ्गवर्णकम् । न । गाजरे । गृञ्जने ॥

नारदः । पुं । देवर्षिप्रवरे । देवर्षीणां

मध्येभगवतोविभूतौ ॥ नरस्यधर्म्यम्

। नराच्चेतिवक्तव्यमित्यण् । नारं

ददाति । आतोनुपेतिकः ॥ नारं पा

नीयमित्युक्तं तत् पितृभ्यः सदाभवा

न् । ददाति तेन ते नाम नारदेतिभ

विष्यती त्यागमः ॥ नारं नरसमूहं द्य

ति कलहेनेतिवा । नुरिदं नारम

ज्ञानम् । तत् द्यति ज्ञानोपदेशेने

तिवा । दोअवखण्डने । कः ॥ नरा

णां परमात्मसम्बन्धिनं परमात्मवि

षयकं ज्ञानं ददाति उपदिशतीति

वा ॥ न । पञ्चविंशति सहस्रश्लोका

त्मके महापुराणविशेषे ॥

नारदीयम् । न । उपपुराणविशेषे ॥

त्रि । नारदसम्बन्धिनि ॥

नारसिंहम् । न । उपपुराणविशेषे ॥

त्रि । नृसिंहसम्बन्धिनि ॥

नारसिंहवपुः । पुं । विष्णौ ॥ नरस्य सिं

हस्यचावयवा यस्मिन् वपुषि तद्यस्त्र

तद्वपुर्यस्यसः । नरश्चसिंहश्च नरसिंहौ

तयोरवयवाः अवयवेच प्राण्योष

धिवृक्षेभ्यइत्यण् । नारसिंहा नरसिं

हयोरवयवा अस्मिन् सन्तीत्यणन्ता

न्नारसिंहशब्दान्मत्वर्थीयोऽर्श आद्य

च् । तथाच नारसिंहः नरसिंहाव

यववत् वपुर्यस्य सतथा ॥

नारा । स्त्री । जले । नीरे ॥ इतिशब्द० ॥

नाराचः । पुं । सर्वलोहमयेवाणे । प्र

क्षेडने ॥ नरान् आचामति । च

मु० । अन्ये ड: । ततः प्रज्ञाद्यण् ॥

यद्वा । नराणां समूहोनारम् । नार

माचामति । डः ॥ अम्बुहस्तिनि ॥

दुर्द्दिने ॥ *॥ ध[illegible] [illegible] प्रभेदे । इष्ट

नरनतन्[illegible] [illegible] नाराचम चक्ष

ते । यथा । दिनकरतनयातटोकान

ने चारुसञ्चारिणी अवणनिकटकृ

ष्टमेघेक्षणा कृष्णराधात्त्वयि । मन-

सिकिरतिलेनवनाराचमेष तिष्ठन्ति

इनं सदिह मदनविभ्रमेोद्भ्रान्तचित्ता

मवत्त्वंहृतम् ॥

नाराचिका। स्त्री। नाराच्याम् ॥

नाराची। स्त्री। एषणिकायाम्। स्वर्णकारादीनां लोहतुलाविशेषे। कांटा इति नारजा इतिचभाषा॥ गौरादित्वात् ङीष्॥ स्वल्पोनाराचोवाणभेदो नाराचीतिकश्चित् ॥

नारायणः। पुं। अच्युते। भगवति। वासुदेवे॥ निरुक्तिर्यथा। आपोनारा इतिप्रोक्ता आपोवैनरसूनवः। ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥ इतिमनुः॥ यच्चकिञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपिवा। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्यनारायणः स्थितः ॥ इतिमन्त्रवर्णः। नारायणायनम इत्यमुमेवसत्त्वं संसारघोरविषसंहरणाय-मन्त्रम्। शृण्वन्तुभव्यमतयोयतयोस्तरागा उच्चैस्तरामुपदिशाम्यहमूर्द्ध्वबाहुरिति नृसिंहपुराणम् ॥ शाब्दिकनिरुक्तिस्तु नाराज्जातानितत्त्वानि नाराणीतिविदुर्बुधाः। तान्येवचायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥ नराणां समूहोनारम्। तस्यसमूह इत्यण्। तदयनमस्य। पूर्वपदादितिणत्वम्॥ यद्वा। नराज्जाताः नाराः आपः। ताश्रयनंयस्य॥ क्वचिन्मन्वन्तरे नरस्यर्षेरपत्यत्वमुपगत-इति। नरस्यापत्यम्। नडादिभ्यःफगिनारायणः॥ श्रीकृष्णे॥ नारायणस्त्वंनहिसर्वदेहिना मात्मास्यधीशोखिललोकसाक्षी। नारायणोङ्गं नरभूजलायनात् तच्चापिसत्यं नतवैवमायया॥ श्रीकृष्णस्य सेनाविशेषे॥ धर्मपुत्रर्षिविशेषे॥ सन्न्यासिनि। परिव्राजके॥ दण्डग्रहणमात्रेण नरोनारायणो भवेदिति स्मृतेः॥

नारायणक्षेत्रम्। न। गङ्गाप्रवाहावधिहस्तचतुष्टयमिते नारायणस्वामिकेस्थाने॥ यथा। प्रवाहमवधिंकृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम्। अत्रनारायणः स्वामीनान्यः स्वामीकदाचनेति॥

नारायणतैलम्। न। औषधपक्वतैलविशेषे॥ तत् द्विविधम्। स्वल्पंवृहन्मच्चेतिभेदात्॥ यथा। बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकाः। प्रसारण्यश्वगन्धाच वृहतीकण्टकारिका॥ बलाचातिबलाचैवश्वदंष्ट्रास पुनर्नवा। एषांदशपलान् भागान् चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत्॥ पादशेषं परिस्राव्यतैलपात्रं प्रदापयेत्। शतपुष्पादेवदारुमांसीशैलेयकं वचा॥ चन्दनंतगरं कुष्ठ मेलापर्णीचतुष्टयम्। रास्नातुरगगन्धाच सैन्धवं सपुनर्नवम्॥ एषांद्विपलिकान् भागान्

पेषयित्वाविनिः क्षिपेत् । शतावरी रसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥ आजंवायद्विभागञ्चक्षीरंदत्त्वा चतुर्गुणम् । * । पाने वस्तौतथाभ्यङ्गेभोज्ये चैषप्रशस्यते ॥ अश्वोवावातसम्भग्नोगजोवायदिवानरः । पङ्गुः पीठसर्पीचतैलेनानेनसिध्यति ॥ अधोभागेचयेवाताः शिरोमध्यगताश्चये । दन्तशूलेहनुस्तम्भेमन्यास्तम्भेगलग्रहे ॥ यस्तुशुष्यति चैकाङ्गंगतिर्यस्यच विह्वला । क्षीणेन्द्रियानष्टशुक्राज्वरक्षीणाश्चयेनराः ॥ बधिरालल्लजिह्वाश्च मन्दमेधसएवच । अल्पप्रजाचया नारीयाच गर्भंनविन्दति ॥ वातार्त्ता वृषणौयेषामन्त्रवृद्धिश्चदारुणा । एतत् तैलवरंतेषांनाम्नानारायणंस्मृतमितिस्वल्पनारायणतैलम् ॥ * ॥ शतावरीचांशुमतीपृश्निपर्णीशटीबला । एरण्डस्यचमूलानि वृहत्योः पूतिकस्यच ॥ गवेधुकस्य मूलानितथासहचरस्यच । एषांदशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ पादशेषं रसे पूते गर्भं चैनं समावपेत् । पुनर्नवावचादारुशताह्वाचन्दनागुरू ॥ शैलेयंतगरं कुष्ठमेलामांसी स्थिरांबला । अश्वाह्वाशैन्धवंरास्नापलार्द्धानि चपेषयेत् ॥ गव्याजपयसः प्रस्थौद्वौ

द्वावच प्रदापयेत् । शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थंविपाचयेत् ॥ * ॥ अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणुवीर्यमतःपरम् । अश्वानांवातभग्नानां कुञ्जराणांतथान्नृणाम् ॥ तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातनिवारणम् । आयुष्मांश्चनरः पीत्वानिश्चयेन दृढोभवेत् ॥ गर्भमश्वतरीविन्द्यात् किम्पुनर्मानुषीतथा । हृच्छूलंपार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धावभेदकम् ॥ अपचींगण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम् । कामलां पाण्डुरोगञ्चअश्मरीञ्चापिनाशयेत् ॥ तैलमेतद्भगवता विष्णुनापरिकीर्त्तितम् । नारायणमितिख्यातंवातान्तकरणं शुभमितिवृहन्नारायणतैलम् ॥ * ॥ विल्वाश्वगन्धावृहतीश्वदंष्ट्राश्योनाकवाट्यालकपारिभद्रम् । क्षुद्राकण्ठिल्लातिवलाग्निमन्थं मूलानिचैषां सरलायुतानाम् ॥ मूर्व्वविदद्धादयपाटलीनां प्रत्येकमेषां प्रवदन्तितज्ज्ञाः ॥ सपादप्रस्थं विधिनोद्धृतान्वनो णे रपामष्टभिरेवपक्त्वा ॥ पादावशेषेणरसेनतेन तैलाढकाभ्यां सममेवदुग्धम् । छागस्य मांसद्रवमेव तुल्यमेकत्रसम्यक्विपचेत्सुबुद्धिः ॥ दद्याद्रसञ्चैवशतावरीणां तैलेन तुल्यं पुनरेवतत्र । रास्नाश्वगन्धाद्रुमदारुका

छं पर्णीचतुष्कागुरुकेशराणि ॥ सिन्धू
त्थमांसीरजनीद्वयञ्च शैलेयकं चन्द
नपुष्कराणि । एलासयष्टीतगराब्द
पत्रम् भृङ्गाह्ववर्गाक्तुवचापलाशम् ॥
स्थौणेयवृश्चीरकचोरकाख्यमेभिः-
समस्तैर्द्विपलप्रमाणैः । कर्पूरकाश्मी
रमृगाण्डजानां दद्यात् सुगन्धाय व
दन्तिकेषित् ॥ प्रस्वेददौर्गन्ध्यनिवा
रणार्थं चूर्णीकृतानांद्विपलप्रमाणम्
। आलोड्यसम्यग्विधिवद्विपक्वंनाराय
णंनाम महच्चतैलम् ॥ * ॥ सर्वैःप्र
कारैर्विधिवत् प्रयोज्यमस्य पुंसां प
वनार्द्दितानाम् । ये पङ्गवः पीठविसर्प
णाश्च एकाङ्गशीर्षार्द्दितवेपमानाः ।
वाधिर्ययुक्ताक्षयपीडिताश्च मन्याहनु
स्तम्भशिरोगदार्त्ताः । मुक्तामरास्ते
बलवीर्ययुक्ताः संसेव्यतैलं सहसाभ
वन्ति ॥ वन्ध्याचनारीलभतेच पु
त्रंवीरोपमं सर्वगुणोपपन्नम् । शा
खाश्रितेकोष्ठगतेचवाते वृद्धौविधेयं
पवनार्द्दितानाम् ॥ जिह्वानिलेदन्तग
तेचशूले औन्मादकौब्जज्वरकर्षिता
नाम् । प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रमदाप्रिय
त्वंजीवेच्चिरंचापिभवेद्युवेव ॥ देवा
सुरेयुद्धवरे समीक्ष्य स्वाव्यस्थिभग्ना
नसुरैःसुरांश्च । नारायणेनापिस्वदूं
क्षणार्थं स्वनामतैलं विहितन्तु तेषाम्
॥ इति सुखबोधे महानारायणतैल
लम् ॥

नारायणप्रियः । पुं । शिवे ॥

नारायणवलिः । पुं । मृतपतितादीनां
प्रायश्चित्तात्मके कर्मविशेषे ॥

नारायणस्थानम् । न । तीर्थविशेषे ॥

नारायणाश्रमः । पुं । वदर्य्याश्रमे ॥

नारायणास्त्रम् । न । विष्णोरस्त्रभेदे ॥

नारायणी । स्त्री । लक्ष्म्याम् । श्रियि
॥ उमायाम् । पार्वत्याम् । दुर्गाया
म् ॥ नारायणाज्जाता । नारायणस्य
विष्णोःशक्तिः ॥ यद्वा । नारस्य जीव
राशेरयनी स्थानभूता तत्स्वरूपे-
त्यर्थः ॥ जलायना नराधारा समुद्रश
यनाऽपिवा । नारायणीसमाख्याता
नरनारीप्रवर्त्तिका ॥ वसत्यद्दष्टास
र्वेषुभूतेष्वन्तर्हितायतः । देव्या व्या
प्तमिदंसर्वंजगत्स्थावरजङ्गममिति
देवीपुराणम् ॥ गङ्गायाम् ॥ मुद्गल
मुनेःपत्न्याम् ॥ शतावर्य्याम् । अ
भीरौ ॥

नारिकेरः । पुं । नालिकेरे ॥ रलयो-
रभेदः ॥

नारिकेलः । पुं । नालिकेरे ॥ नलति
नल्यते वा । गलगन्धे । वाहुलका-
दिण् । केनवायुना इलति चलति ।
इलगतौ । अच् । नालिश्चासौकेलश्च

। रलयोरभेदः ॥

नारिकेलचीरी । स्त्री । चीरिकाप्रभेदे ॥ यथा । नारिकेलं तनूकृत्य-च्छिन्नं पयसि गोः चिपेत् । सिताग व्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुनाग्निना ॥ नारिकेलोद्भवा चीरी स्निग्धा शीताऽतिपुष्टिदा । गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहेतिभावप्रकाशः ॥

नारिकेलिः । पुं । स्त्री । } शिरःफले । नारिकेली । स्त्री । } सदापुष्पे । सदाफले ॥

नारी । स्त्री । स्त्रियाम् । योषिति । प्रतीपदर्शिन्याम् ॥ नृनरयोर्वृद्धिश्चेति शार्ङ्गरवादिगणेपाठात् ङीन् जातिलक्षणङीषोऽपवादो ङीन् तत्सन्नियोगेनवृद्धिश्च ॥ यद्वा । नुर्नरस्यवा धर्म्या । ऋतोऽञिति नराश्चेतिशार्ङ्गिकाञ्चात् । ङीन् ॥ अस्याश्चतस्रोजातयो भवन्ति । तथाहि । पद्मिनी चित्रिणी चैवशङ्खिनीहस्तिनीतथा । चतस्रोजातयोनार्योरतौज्ञेयाविशेषतइतिरतिमञ्जरी ॥ मध्याख्यच्छन्दोभेदे । मोनरी ॥ यथा । गोपानां नारीभिः । श्लिष्टोव्यात् कृष्णोवः ॥ त्रिलघुनि [॥।] ॥

नारीकवचः । पुं । सूर्यवंशीयमूलकराजे । अश्मकपुत्रे ॥ योऽसौनिःचत्रेक्ष्मातलेऽस्मिन्क्रियमाणे विवस्त्राभिःस्त्रीभिःपरिवार्यरक्षितः । ततस्तं नारीकवचमुदाहरन्तीतिविष्णुपुराणे ४ अंशे ४ अध्यायः ॥

नारीकेलः । पुं । नालिकेरे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

नारीकेली । स्त्री । नारिकेले ॥ नारिकेलजमद्ये ॥

नारीचम् । न । नालिता इतिगौडभाषाप्रसिद्धशाकविशेषे ॥ तप्ते शुभाज्ये बहुजीरकान्विते सुस्वेदितं नारिचसंज्ञशाकम् । ससैन्धवं तक्रविलोड्य पाचितं समर्पितं प्राकृतभाग्यकेन ॥ रुच्यं वातहरं बल्यं कफकृद्रोगनाशनम् । हृद्यं पित्तहरं किञ्चिच्छाकंनारीचसंज्ञकम् ॥

नारीतरङ्गः । पुं । } षिङ्गे । कामुके ॥ नारीतरङ्गकः । पुं । }

नारीदुग्धम् । न । स्त्रियाःचीरे ॥ नार्या लघु पयः शीतं दीपनं वातपित्तजित् । चक्षुःशूलाभिघातघ्नं नस्याश्चोतनयोर्वरम् ॥

नारीदूषणम् । न । स्त्रीणांदोषोत्पादके ॥ यथा । पानंदुर्जनसंसर्गःपत्या चविरहोऽटनम् । स्वप्नोन्यगेहवासश्चनारीणांदूषणानिषट् ॥

नारीष्टा । स्त्री । मल्लिकायाम् ॥

नार्य्यङ्गः । पुं । नागरङ्गे ॥ न । नार्या अङ्गे ॥

नालम् । न । काण्डे । नालायाम् । उत्पलादिदण्डे ॥ मृणाले ॥ नलति । गालबन्धे । ज्वलितीतिणः ॥

नालः । पुं । नले । जलनिर्गमे ॥ यतः । प्रणालः ॥ कण्ठे ॥ पद्मादिवृन्दे ॥ नलत्यनेन नालयति वा । नलगन्धे । ज्वलस्वेतिघञन्ता ॥

नालवंशः । पुं । नले ॥

नाला । स्त्री । नाले । अब्जादिदण्डे ॥ नलति । णल० । ज्वलितिकसन्तेभ्योणः ॥

नालिः । स्त्री । नाड्याम् । शिरायाम् ॥ पद्मादिदण्डे । शाकविशेषे ॥

नालिकः । पुं । महिषे ॥ न । पद्मे ॥

नालिका । स्त्री । नालिताभेदे । श्वेतकलंब्याम् ॥ पद्मादिनाले ॥ चर्मकषायाम् । हस्तिनः कर्णवेधन्याम् ॥ नाले ॥ काले ॥ चुक्रिरन्ध्रे ॥ विवरे ॥ वेणुभाजने ॥ नाड्याम् ॥

नालिकेरः । पुं । नारिकेले । नालियर इतिभाषा प्रसिद्धे ॥ नालिकेरफलं शीतं दुर्जरं वस्तिशोधनम् । विष्टम्भि बृंहणं बल्यं वातपित्तास्रदाहनुत् ॥ विशेषतः कोमलनालिकेरं निहन्ति पित्तज्वरपित्तदोषान् । तद्देवजीर्णं गुरुपित्तकारिविदाहि विष्टम्भिमतं भिषग्भिः ॥ तस्याम्भः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु । पिपासापित्तजित् स्वादुवस्तिशुद्धिकरं परम् ॥ * ॥ नालिकेरस्य तालस्य खर्जूरस्य शिरांसि तु । कषायस्निग्धमधुरबृंहणानि गुरूणि च ॥ * ॥ प्रथमवयसि दत्तं तोयमल्पं पिबन्तः शिरसि निहितभारा नालिकेरा नराणाम् । सलिलममृतकल्पं दद्यु राजीवनान्तं नहि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥ अस्यपाको यथा । कुडवं नालिकेरस्य सूक्ष्मं दृषदि पेषितम् । शुद्धखण्डस्य कुडवं गव्यक्षीरे चतुर्गुणे ॥ आलोड्य नालिकेरस्य जलेमृदग्निनापचेत् । धान्यकं पिप्पलीं शुण्ठीं चातुर्जातं सुचूर्णितम् ॥ शाणप्रमाणं प्रत्येकं शीतीभूते चिपेद्बुधः । नालिकेरस्य खण्डोऽयं पुंस्त्वनिद्राबलप्रदः ॥ अम्लपित्तं चयं कासं शूलं च परिणामजम् । नाशयेद्रक्तपित्तं च शुष्कं दावानलो यथा ॥ अत्र घृतपलेन कुष्माण्डवन्नालिकेरस्य भर्जनं विधेयमिति ॥ बालस्य नालिकेरस्य जलं प्रायो विरेचनमिति वल्लभः ॥ नलति नल्यते वा । णल० । बाहुलकात् एण् । केन वायुना ईर्य्यते । ईर० । घञ् । नालिश्चासौ

केरश्च ॥

नालिकेरकः । पुं । नालिकेरे ॥

नालिकेरक्षीरिका । स्त्री । नारिकेलक्षीर्याम् ॥

नालिता । स्त्री । पट्टशाके । नारीचे ॥

नाली । स्त्री । शाककडम्बे । नाड़ल इ तिभाषा ॥ स्वतःप्रसिद्धशाकविशेषे ॥ नालेन रहिता नाली सुस्विन्ना मुष्टिपीडिता । घृते तप्ते परिक्षिप्ता चिञ्चिणीपत्रसंयुता ॥ नाली सरा-लघुः शीता पित्तनुत् कफवातला । ब्रह्मलोककरी ज्ञेया लिप्ता शोथ-भिन्ना मता ॥ हस्तिकर्णवेधन्याम् ॥ घट्याम् ॥ पद्मे ॥ पद्मदण्डे ॥ प्रणाल्याम् ॥ वाद्यविशेषे ॥ नलति अनया वा । णल० । हलश्चेतिघञ् ॥ नालयति वा । पचाद्यच् । गौरादित्वान् ङीष् ॥

नालीकः । पुं । अङ्गे ॥ शरे ॥ शल्ये ॥ मुखमात्रायःसंयुक्तोशरे ॥ न । अब्जषण्डे ॥

नालीकिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । पद्मिन्याम् ॥ नालीकानि सन्त्यस्याम् । पुष्करादित्वादिनिः ॥

नालीघटी । स्त्री । दण्डबोधिवाद्यप्रभेदे ॥

नालीव्रणः । पुं । नाडीव्रणे ॥

नावनम् । न । नस्ये । नासाग्राह्यौषधे ॥

नावयज्ञिकः । पुं । कालविशेषे ॥ नवयज्ञोऽस्मिन् वर्त्तते । तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायामित्यत्र वर्त्तत इत्यस्योपसङ्ख्यानाट्ठञ् ॥

नाविकः । पुं । कर्णधारे । नौपृष्ठदण्डधारके ॥ नावा तरति । नौद्व्यचष्ठ-न्निति ठन् ॥ नौरस्यास्तीति वा । व्रीह्यादित्वाट्ठन् ॥

नावी । त्रि । नौमति ॥ नौरस्त्यस्य । व्रीह्यादित्वादिनिः ॥

नाव्यम् । त्रि । नौतार्यदेशे ॥ न । नौतरणयोग्यजले ॥ नावा तार्यम् । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् । वान्तोयी-त्यवादेशः ॥

नाशः । पुं । पलायने ॥ निधने ॥ अनुपलम्भे । अदर्शने ॥ परिध्वस्तौ ॥ नशनम् । णश० । घञ् ॥ कुलनाशकारणं यथा । अनृतात् पारदार्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात् । अश्रौतधर्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वैकुलम् ॥ अश्रोत्रियेवेददानात् वृषलेषु तथैव च । विहिताचारहीनेषु क्षिप्रंनश्यति वैकुलम् ॥ इति कूर्मपुराणम् ॥ यावच्चवेदधर्माः स्युर्यावत् स्याच्छङ्कराचेनम् । यावत्स्याच्छुचिकृत्यञ्च तावन्नाशोभवेन्नहि ॥

नाशनः । त्रि । नाशकर्त्तरि ॥ नाशय

ति । शाश०। ल्युः ॥

नाशी । त्रि । नाशविशिष्टे ॥

नासत्यौ । पुं । अश्विनीकुमारयोः ॥ न सत्यं ययोस्तौ वसत्यौ । न असत्यौ । नञ्आएनपादित्यादिति नञः प्रकृतिभावः ॥ * ॥ संज्ञाच सूर्यस्त्री उत्तरकुरौ धृताश्वरूपा तपश्चन्यासीत् सूर्योपितत्सङ्गमेच्छुरश्वरूपीस मीपमगात् । सचतयान्यपुरुषधिया निरस्तःसन् तन्नासापुटेरेतोऽभ्यषिञ्चत् । सचतौजातावित्युपाऽऽख्यायते । नासात्यक्तावन्तौनासत्यौ । अन्येष्योपीतिडः । ङ्यापोरितिह्रस्वत्वमिति वा ॥

नासा । स्त्री । नासिकायाम् ॥ नाशते । णासृशब्दे । गुरोश्चेत्यः ॥ नासतेऽनयावा । अच् । हलश्चेतिघञ्वा ॥ अस्याःशुभाशुभलक्षणंयथा । शुकनासःसुखीस्याच्च शुष्कनासेतिजीवनम् । छिन्नाग्ररूपनासः स्यादगम्यागमनेरतः ॥ दीर्घनासेचसौभाग्यं चौरश्चाकुञ्चितेंद्रियः । स्त्रीमृत्युश्चिपिटनास ऋजुर्भाग्यवतांभवेत् ॥ अल्पच्छिद्रा सुपुटाच अवक्राच नृपेश्वरे । कुर्वेद्दक्षिणवक्रास्या हनिनांचचुतंसकृत्इतिगरुडपुराणम् ॥ द्वारोर्द्धस्थितदारुणि । स्तम्भद्वारस्थकाष्ठे । उपरिभित्तिधारककाष्ठे ॥ वासकवृक्षे ॥

नासाछिद्री । स्त्री । पूर्णिकापक्षिणि ॥

नासादारु । न । द्वारोर्द्धस्थितकाष्ठे । 'जानूकाठ इति कपालि इतिचगौडभाषा ॥

नासायोनिः । पुं । सौगन्धिकाख्यक्लीबे ॥

नासालुः । पुं । कट्फलवृक्षे ॥

नासासंवेदनः । पुं । काण्डीरलतायाम् ॥

नासास्राव: । पुं । पीनसे ॥

नासिकन्धमः । त्रि । नासिकां शब्दायमानांयः करोति तत्र ॥ नासिकयाशब्दकर्त्तरि ॥ नासिकां धमति । नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोरितिखश् । मुम् । खित्यनव्ययस्येतिह्रस्वः ॥

नासिकन्धयः । त्रि । नासिकया पानकर्त्तरि ॥ नासिकांधयति । धेट्पाने । नासिकास्तनयोरितिखश् । मुम् । ह्रस्वः ॥

नासिका । स्त्री । नासायाम् । गन्धवहायाम् । घ्राणेन्द्रिये । नाक इति भाषा ॥ नासते । णासृ० । ण्वुल् ॥

नासिकामलम् । न । नासास्थितमले । शिङ्घाणे । सिणक इति रेंट इतिचभाषा ॥

नासिकाशब्दः । पुं । घोत्कारे । घराडू इति भाषा ॥ यथा । शयानं रावणं दृष्ट्वा तल्पे सहति वानरः । नासा

पूर्वैस्तु घोतकारैर्विंशद्भिर्वायुसेवकैरितिनारसिंहपुराणे ४५ अध्यायः॥

नासिक्यम्। न। नासिकायाम्॥ त्रि। नासायांभवे॥ शरीरावयवत्वात्॥

नासिक्यौ। पुं। अश्विनीकुमारयोः॥

नासिक्यकम्। न। नासिकायाम्॥

नासीरम्। न। नायकाग्र्यके। नायकस्याग्रेसारिकायां सेनायाम्॥ सेनामुखे॥ पुं। अग्रेसरे॥

नास्ति। अ। अस्तित्वाभाववति। अविद्यमानतायाम्। नहिं इति भाषा॥ यथा। अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्यातथैवच। अस्तिनास्तिनजानन्ति देहिदेहि पुनः पुनः॥ इतिचाणक्यम्॥

नास्तिकः। पुं। ईश्वरनास्तित्ववादिनि पाषण्डे। वेदाप्रामाण्यवादिनि। नास्तिपरलोक इतिमतिविशिष्टे। लौकायतिके। बार्हस्पत्ये॥ सचषड्विधः। माध्यमिकः योगाचारः सौत्रान्तिकः वैभाषिकः चार्वाकः दिगम्बरश्चेति भेदात्॥ नास्ति परलोकः इतिमतिरस्य। अस्तिनास्तिदिष्टं मतिरिति नास्तीतिनिपातात् वचनसामर्थ्यान्नास्तीतिनिपाताख्यातसमुदायाद्वा ठक्॥ यद्वा। नास्ति यज्ञफलम् नास्तिच परलोकः इत्येवंकायति। कैशब्दे। डः॥

नास्तिकता। स्त्री। मिथ्यादृष्ट्याम्। परलोकमृषाबुद्धौ। कर्मफलापवादकज्ञाने॥ नास्तिकस्य भावः। तल्॥

नास्तिकवृत्तिः। त्रि। नास्तिपरलोक इति प्रवर्त्तके॥

नास्तिक्यम्। न। शास्त्रीय फलवत्कर्मसु फलाभावबुद्धौ॥ नास्तिकस्य कर्म भावोवा। पुरोहितादित्वात् यक्॥

नास्तिदः। पुं। आम्रवृक्षे॥ इतिशब्दचन्द्रिका॥

नास्यम्। त्रि। बलीवर्द्दादिनासासम्बन्धिन्यां रज्जौ। नाँथइति भाषा॥ नासायां भवम्। शरीरावयवात्॥

नाहः। पुं। बन्धने॥ कूटे॥

नाहलः। पुं। म्लेच्छजात्यन्तरे॥ इति हेमचन्द्रः॥

नाहुषिः। पुं। ययातिभूपतौ॥ नहुषस्य अपत्यम्। अतइञ्॥

नि। अ। निवेशे॥ भृशार्थे॥ निश्चयार्थे॥ संशये॥ क्षेपे॥ कौशले॥ उपरमे॥ सामीप्ये॥ आश्रये॥ दाने॥ ॥ मोक्षे॥ अन्तर्भावे॥ बन्धने॥ राशौ॥ अधोभावे॥ विन्यासे॥ निश्चये॥ निषेधेपीति दुर्गादासः॥

निःचन्द्रः। त्रि। चन्द्रियशून्यदेशादै॥

निःशङ्कः। त्रि। निर्भीके॥

निःशब्दः । त्रि । शब्दरहिते । चुपू इ तिभाषा ॥

निःशलाकः । त्रि । निर्जने । रहसि ॥ निर्गता शलाका यस्मात् ॥ शलाका या निर्गतोवा ॥

निःशल्या । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

निःशूकः । पुं । मुण्डशालौ ॥

निःशेषः । त्रि । निखिले । समस्ते ॥ निःक्रान्तं शेषात् । निरादयइतिसमासः ॥

निःशोकः । त्रि । शोकवर्जिते ॥

निःशोध्यः । त्रि । निर्मले । शुद्धे । शोधिते ॥ अनवस्करे ॥ निष्क्रान्तं शोध्यमस्मात् ॥ शोध्यान्निष्क्रान्तमितिवा ॥

निःश्रयणी । स्त्री । } अधिरोहिण्याम् ॥
निःश्रयिणी । स्त्री । } ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

निःश्रेणिः । स्त्री । वंशकाष्ठादिनिर्मिते सोपाने । अधिरोहिण्याम् । नसेनी इतिसीढी इतिचभाषा ॥ निश्चिता श्रेणिः पङ्क्तिरत्र ॥ खर्जूरीपादपे ॥

निःश्रेणिका । स्त्री । निश्रेणी इतिकोङ्कणप्रसिद्धे तृणवि० । निरसायाम् । वनवल्लर्याम् ॥ निःश्रेण्याम् । अधिरोहिण्याम् ॥ यथा । मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य सेविता न महेश्वरी । निःश्रेणिकाग्रात् पतित अधश्चत्येव विप्र

हे ॥ अपिच । आसाद्यजन्म मनुजेषु चिराद्दुरापं तत्रापिपाटवमवाप्यनिजेन्द्रियाणाम् । नाभ्यर्चयन्तिजगतां जनयित्रि ये त्वां निश्रेणिकाग्रमधिरुह्यपुनः पतन्तीति देवीभागवतम् ॥

निःश्रेणी । स्त्री । अधिरोहिण्याम् ॥

निःश्रेयसम् । न । कल्याणे ॥ मोक्षे ॥ विद्यायाम् ॥ अनुभावे ॥ भक्तौ ॥ पुं । शङ्करे । शिवे ॥ निश्चितं नितरां वाश्रेयः निःश्रेयसम् । अचतुरविचतुरेत्यादिनानिपातितम् ॥

निःश्रेयसकरः । पुं । ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन मोक्षोपयोगिनि कर्मयोगे । संन्यासे ॥ निःश्रेयसं करोति । डुकृञ्० । कृञोहेतुताच्छील्यानुलोम्येष्विति हेत्वर्थेटः ॥

निःश्रेयसकरी । स्त्री । विद्यायाम् ॥ टित्त्वान्ङीप् ॥

निःश्वासः । पुं । मुखाद्बहिर्निर्गमनशालिनि वायौ ॥ निर्गतः श्वासः ॥ निःश्वसनं वा । श्वस० । घञ् ॥

निःषन्धिः । त्रि । दृढे ॥ सुषा०षत्वम् ॥

निःषमम् । अ । गर्ह्ये । निन्द्यमाने ॥ निर्गतं समम् । तिष्ठद्गुप्रभृतीनिचेत्यव्ययीभावत्वम् । सुविनिर्दुर्भ्यइतिषत्वम् ॥

निःसङ्गः । पुं । देहादिसङ्गरहिते पर

मात्मनि ॥ निःसङ्गस्य ससङ्गेन कूटस्थस्य विकारिणा । आत्मनोऽनात्मनायोगो वास्तवो नोपपद्यते ॥ स्वतोवृद्धं स्वतःशुद्धं स्वतोमुक्तं निरात्मिका । अविचारितसंसिद्धि रविद्या लिङ्गते कथम् ॥ त्रि । सविकल्पकानन्दाभासक्ते । निरपेक्षे ॥ फलानभिनिवेशवति ॥ मेलनरहिते ॥ यथा । मत्यस्य सङ्गा दभवद्य यो मे सुतादिरागो मुषितोऽद्य तेन । निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनां सङ्गा दशेषाः प्रभवन्ति दोषाः इति ॥ निःसङ्गएव मुक्तःस्या द्दोषाः सर्वेपि सङ्गजाः । सङ्गात्पतत्यथ ज्ञानी चावर्ण्यं किमुताल्पविदिति कुलार्णवः ॥

निःसत्त्वः । त्रि । धैर्यशून्ये ॥

निःसन्धिः । त्रि । सन्धिरहिते । दृढे ॥

निःसम्पातः । पुं । अर्द्धरात्रे । निशीथे ॥

निःसरणम् । न । मृत्यौ ॥ उपाये ॥ मोक्षे ॥ निर्गमे ॥ गेहादिमुखे । निर्गमन प्रवेशमार्गे ॥ निस्सरन्त्यनेन । सृगतौ । करणे ल्युट् ॥

निःसहतरः । त्रि । असहतरे ॥ सहेर्निपूर्वात् पचाद्यजन्तात् तरप् ॥

निःसहत्वम् । न । अक्षमत्वे ॥ सहते । षह० । पचाद्यच् । उपसर्गेण समासेत्त्वप्रत्ययः ॥

निःसारः । पुं । श्योनाकप्रभेदे ॥ शाखोटवृक्षे ॥ त्रि । साररहिते ॥ यथा । मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् । यः करोति स सम्मूढो जलवुद्बुदसन्निभे ॥ जगत् सर्वन्तु निःसार मनित्यं दुःखभाजनम् । उत्पद्यते यथादेतत् यथादेतद्विपद्यते ॥

निःसारकः । पुं । अतीसारभेदे ॥ दध्ना ससारेण समाक्षिकेण भुञ्जीत निःसारकपीडित स्तु । सुतप्तकुप्यक्वथितेन चापि क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन ॥ भुञ्जीतपथ्यमितिशेषः ॥

निःसारणम् । न । गृहादीनां निर्गमाद्युपाये । निःसरणे ॥ निष्कासने ॥

निःसारा । स्त्री । कदलीवृक्षे ॥

निःसारितः । त्रि । निष्कासिते । बहिष्कृते ॥

निःसीमः । त्रि । अपर्यन्ते ॥

निःसृतः । त्रि । निर्गते ॥

निःस्नेहः । त्रि । स्नेहवर्जिते ॥ निर्गतः स्नेहोयस्मात् ॥

निःस्नेहा । स्त्री । अतस्याम् ॥ निश्चये नस्नेहोऽस्याम् ॥

निःस्रावः । पुं । आचामे । मासरे । मांड इति प्रसिद्धे भक्तरसे ॥

निःस्वः । त्रि । दरिद्रे ॥ अलक्षणं यथा । सूर्पाकारौ विरूक्षौ च वक्रौ पा

दौ गिरावकौ। संशुष्कौ पाण्डुरन
खौ निःस्वस्य विरवाङ्कुखौ॥ इतिगा
रुडे सामुद्रकम्॥ निर्गतं स्वमस्य।
स्वाविष्काम्नोवा॥

निकटः। त्रि। समीपे। आसन्ने॥ नि
वद्दम्। निवद्दार्थाभ्यःसम्पोदश्चेति
चात् कटच्॥ निकटति वा। कटे०।
पचाद्यच्॥

निकरः। पुं। निवहे। सङ्घे॥ सारे॥
न्यायदातव्यवित्ते॥ निधौ॥ निकी
र्यते। कृविक्षेपे॥ ऋदोरप्॥

निकर्षणम्। न। सन्निवेशे। पुरादौ
गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशे॥पुरा
देर्वहिर्विहरणभूमौ॥ कर्षणान्निर्ग
तम्। निरादय इति समासः॥

निकषः। पुं। शाणपाषाणे। कषे॥नि
कषति। कष०। अच्॥ निकषत्य
नेनवा। गोचरसञ्चरेत्यः। चकारा
त् घोवा॥

निकषणम्। न। उल्लेखने॥

निकषा। अ। मध्ये॥समीपे। निकटे॥

निकषा। स्त्री। विश्रवसोभार्यायाम्।
राक्षसमातरि॥ निकषणम्। कष
हिंसायाम्। आ.समिणनिकषि-
भ्याम्॥

निकषात्मजः। पुं। राक्षसे॥ निकषा
या आत्मजः॥

निकषोपलः। पुं। शाणे। निकषे॥

निकामम्। न। यथेप्सिते। इष्टानति
क्रमे॥ निकमनम्। कम०। घञ्॥

निकायः। पुं। लक्ष्ये॥ सधर्मिप्राणिसं
हतौ॥ संहतानां समुच्चये॥ निल
ये। सद्मनि॥ परमात्मनि॥ निची
यते। चिञ्०। सङ्घेचानौत्तरा
धर्ये इतिघञ् आदेशकः॥ चि। का
यरहिते॥

निकाय्यः। पुं। निलये। गृहे॥ नि-
चीयते ऽस्मिन् धान्यादिकमितिवि
ग्रहे चिनोतेरधिकरणे ण्यत् आया
देशो धात्वादेः कुत्वञ्च पाय्यसा
नाय्यनिकाय्यधाय्या इत्यादिनानिपा
त्यते॥

निकारः। पुं। परिभवे॥ उत्कारे। धा
न्यस्योत्क्षेपणे॥ अपकारे। विप्र
कारे॥ निकृष्टीकरणम्। कृञो
घञ्॥ निकरणम्। कृविक्षेपे। कृ
धान्य इति घञ्॥

निकारणम्। न। वधे। मारणे॥
॥ कृञ्। स्वार्थण्यन्ताद्भावे ल्युट्॥

निकारी। त्रि। अपकारिणि॥

निकाशः। पुं। प्रकाशे॥निकाशनम्।
निकाशते वा।काशृ०। घञ् अच्वा
॥ समीपे॥

निकासः। पुं। नीकाशे॥

निकुब्ज: । पुं । कुब्जपादे । प्रसृत इति ख्याते ॥ निकुब्जति । कुब्ज० । अच् ॥

निकुब्जक: । पुं । निकुब्जे ॥ स्वार्थे क: ॥ जलवेतसे । वानीरवृक्षे ॥

निकुब्जितम् । न । सङ्गीतप्रसिद्धे चतुर्हारान्तर्गत शिरोविशेषे ॥

निकुञ्ज: । पुं । न । कुञ्जे । लतादिपिहितस्थले ॥ कौजायते । कावजनिवा । जनी० । सप्तम्यांजनेर्ड: । पृ० । निरर्थोपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थः ॥

निकुञ्जिकाम्ला । स्त्री । कुञ्जवल्लर्याम् ॥ इयङ्कुञ्ज:स्त्रीवल्लीसदृशी ॥

निकुम्भ: । पुं । कुम्भकर्णसुतनये ॥ दन्तिकौषधौ ॥

निकुम्भाख्यबीजम् । न । जयपाले ॥

निकुम्भितम् । न । नृत्यविषयकाऽष्टोत्तरशतकरणान्तर्गतकरणविशेषे ॥

निकुम्भिला । स्त्री । लङ्कायाः पश्चिमभागवर्त्तिन्यां शक्तिविशेषे ॥

निकुम्भी । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

निकुरम्बम् । न । कदम्बके । समूहे ॥ निकुरति । निकुर्यतेवा । कुरच्छेदने । कुरशब्देवा । बाहुलकात्अम्बच् ॥

निकृत: । त्रि । विप्रलब्धे ॥ नीचे ॥ विप्रकृते ॥ अन्यजौ ॥ वञ्चिते ॥ दुःखीकृते ॥ न्यकारि । क्तः ॥

निकृति: । स्त्री । भर्त्सने ॥ क्षेपे ॥ शठे ॥ शाठ्ये ॥ अभिभवे ॥ दैन्ये ॥ निकृष्टाकृति: क्रिया परप्रतारणरूपा । यद्वा । पराभीष्टस्यनिकर्त्तनम् । कृती० । इकृकृष्यादिभ्यइतीक् ॥

निकृष्ट: । त्रि । अधमे ॥ निकृष्यतेस्म । कृष० । क्तः ॥ आचाराचारादिभिर्निन्दिते ॥

निकेत: । पुं । निकेतने । आश्रये । वेश्मनि ॥ निकेतनम् । कितनिवासे । घञ् ॥

निकेतनम् । न । गृहे । गेहे ॥ निकेत्यतेऽस्मिन् । कित० । अधिकरणेल्युट् ॥

निकोचक: । पुं । अङ्कोठवृक्षे । टेरा इतिभाषा ॥नि कुच्यते । कुचशब्देतारे । कुआदित्वात्वुन् ॥

निक्वण: । पुं । वीणाया अन्यस्यच किङ्कराद्दे:शब्दे । प्रक्वाणे । क्वणे । क्वणने ॥ क्वणशब्दे । नाविति अनुपसर्गइतिचानुवर्त्तमाने क्वणोवीणायाञ्चेत्यप् ॥

निक्वाण: । पुं । निक्वणे । क्वणे ॥ क्वण० । क्वणोवीणायाञ्चेति पक्षेघञ् ॥

निचवणम् । न । चुम्बने ॥ क्षिपचुम्बने । ल्युट् ॥

निक्षिप्तः । त्रि । परिक्षिप्ते । न्यस्ते ॥ स्थापितधनादौ ॥ निक्षिप्यतेस्म । क्षिपप्रेरणे । क्तः ॥

निक्षेपः । पुं । उपनिधौ । न्यासे । स्वधनस्यान्यस्मिन्नर्पणरूपे व्यवहारविशेषे । धरोहर इतिभाषा ॥ यथा । स्वद्रव्यं यत्र विस्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः । निक्षेपो नाम तत् प्रोक्तं व्यवहारपदंबुधैः ॥ असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥ निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रय मेवच । याच्यमानो नचेद्दद्याद्वर्द्धतेपञ्चकंशतमिति नारदः ॥ निक्षिप्यते । क्षिप० । घञ् ॥ शिल्पिहस्ते संस्कारार्थमर्पिते भाण्डे ॥

निक्षेपितः । त्रि । प्रयोज्येनान्येन निवेशिते ॥ क्षिपेर्ण्यन्तात्कर्मणिक्तः ॥

निक्षेप्ता । त्रि । निक्षेपस्यकर्त्तरि ॥ निक्षिपति । क्षिप० । तृच् ॥

निखर्व्वः । पुं । न । दशखर्वसङ्ख्यायाम् । १०००००००००००० ॥ निखर्वति । खर्वगतौ । पचाद्यच् ॥ त्रि । वामने । बौना इतिभाषा ॥

निखातः । त्रि । खनित्वारोपिते ॥

निखिलः । त्रि । अखिले । निःशेषे । समस्ते ॥ निर्गतं खिलं यस्मात् ॥

निगडः । पुं । न । बन्धने । शृङ्खलायाम् । बेडी इतिभाषा ॥ निगतो गडः सेचनमस्मात् कठिनत्वात् ॥ निगलति वा । गलअदने । अच् । डलयोरेकत्वम् ॥ हस्तिनो लोहमये पादबन्धोपकरणे । अन्दुके ॥

निगडितः । त्रि । बद्धे ॥ निगडःसञ्जातोऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

निगणः । पुं । होमधूमे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

निगदः । पुं । भाषणे । कथने । निगादे ॥ निगदनम् । गद० । नौगदेत्यप् वा ॥ निगदस्तु जनैर्वेदव्याख्यागमातउच्चैर्जपे ॥

निगदितः । त्रि । उक्ते ॥

निगमः । पुं । वाणिज्ये । वणिजि ॥ निगमे पुर्य्याम् भवः । तत्रभवइत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ पुर्य्याम् ॥ कटे ॥ वेदे ॥ वणिक्पथे ॥ निश्चये ॥ अध्वनि ॥ प्रतिज्ञायाम् ॥ पर्य्यायकथनेनवेदार्थबोधकेग्रन्थविशेषे ॥ निगम्यतेऽनेनवा । गम्लृ० । गोचरसञ्चरेतिसाधुः ॥

निगमनम् । न । प्रतिकूलप्रमाणाभावसूचकप्रतिज्ञोपसंहारवचने । तस्मात्तथेतिवचने ॥ यथा । असकृदनुचिन्तिताना मव्याहततरनिगमप

देशानाम् । ग्रामाद्युपरमसीम्नांनि गमन मिदमेव निखिलनिगमानाम् ॥ १०३ ॥ इदमेव आत्मिकत्वमेव ॥ हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाःपुनर्वचनंनिगमनम् । इतिगोतमः ॥ ३८ ॥ हेतोर्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य अपदेशःकथनं प्रतिज्ञायाःप्रतिज्ञार्थस्य साध्यविशिष्टपक्षस्य वचनंनिगमनम् । तथाच व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म हेतुकथनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षप्रदर्शकः- व्याप्तपक्षधर्म हेतुत्वाप्यसाध्यविशिष्टबोधकत्वाद्दृश्यसाध्यबोधकोवान्यायावयवोनिगमनमिति । अस्यत्वन्यविश्वतिरेकिभेदान्नभेद इत्याशयः । व्यतिरेकिविन्तु तस्मान्नतथेत्येवाकारइत्यपरे ॥

निगमाचार्यवाक्यम् । न । वेदगुरुवचने । उपनिषद्व्याख्यानुपदेशे ॥ निगमस्य आचार्यः तस्यवाक्यम् ॥ निगमाचार्ययोर्वा वाक्यम् ॥

निगमान्तः । पुं । उपनिषद् ॥

निगरः । पुं । भोजने ॥

निगरणः । पुं । गले ॥ होमधूमे इति शब्दरत्नावली ॥ न । भोजने । निगरणा इतिभाषा ॥

निगादः । पुं । निगदे । कथने ॥ निगदनम् । गद० । नौगदेत्यपभावे घञ् ॥

निगारः । पुं । भक्षणे । गरणे ॥ निगरणम् । गनिगरणे । उन्योर्ग्रइति- घञ् ॥

निगालः । पुं । अश्वगलदेशे ॥ निगलत्यनेन । गलअदने । हलश्चेतिघञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्नवृद्धिः ॥ निगिरत्यनेनवा । गृ० । उन्योर्ग्रइतिवञ् । अचिविभाषेतिलत्वः ॥ घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः कीर्त्तितो बुधैः । तस्मिन्नेवमावर्तोनामरोमजः शुभकृन्मतः । इत्यश्वशास्त्रम् ॥

निगालवान् । पुं । अश्वे ॥ अस्त्यर्थेमतुप् ॥

निगीर्णः । त्रि । गिलिते । निगला इति भाषा ॥ निगीर्यतेस्म । गृ० । क्तः ॥

निगूढः । पुं । वनशूकरे ॥ त्रि । संवृते । गुप्ते ॥ यथा । आस्ते विधुः परमनिष्ठ एवमौलौ यस्यो ि ति त्रिजगतीजनचित्तवृत्तिः । अन्तर्निगूढनयनानलपुञ्जदाहं जानाति कः स्वयमते वत गीतरस्मः ॥ आच्छिद्रते ॥ नितरांगूह्यते स्म । गुहू० । क्तः । यस्यविभाषेतीडभावः ॥

निगूढतत्त्वः । पि । संवृतयाथार्थ्ये ॥ निगूढं तत्त्वंयस्यसः ॥

निगृहीता । पि । ताडिते ॥ पीडिते ॥

निगृहीतचेताः । त्रि । वशीकृतचित्ते ॥

निग्रहः । पुं । भर्त्सने ॥ मर्यादायाम् । सीमायाम् ॥ बन्धने ॥ अनुग्रहाभावे ॥ निराकरणे ॥ चिकित्सायाम् ॥ पराहङ्कृतिखण्डनरूपे निरोधे ॥ निषिद्ध प्रवृत्तितिरस्कारे ॥ मनसोनिरोधे ॥ स चषष्ठनिग्रहरूपः क्रमनिग्रहरूपश्चेति द्विविधः ॥ मारणे ॥ प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्निरोधे ॥ निवृत्तिकतयावस्थितौ ॥ नियमेनग्रहणम् । ग्रह० । ग्रहवृद्धिश्चप् ॥ निगृह्णातिवा । कर्त्तरि पचाद्यच्वा ॥

निग्रहस्थानम् । न । गौतमोक्तषोडशपदार्थव्यक्तिमे पदार्थे ॥ यथा । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ ५९ ॥ निग्रहस्य खलीकारस्य स्थानंज्ञापकं निग्रहस्थानम् । तच्च विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च । विप्रतिपत्तिर्विरुद्धा प्रतिपत्तिः अप्रतिपत्तिः प्रकृताज्ञानम् । यद्यप्येतदन्यतरत् परनिष्ठं नोद्भावयितुं शक्यम् प्रतिज्ञाहान्यादेर्निग्रहस्थानत्वानुपपत्तिस्तथापि विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्यन्यतरोन्नायकधर्मवत्त्वंतदर्थः । उद्देश्यानुगुणसम्यक्ज्ञानाभावलिङ्गत्वं प्रतिज्ञाहान्यादीनामत्वंवा लक्षणमित्यपिवदन्ति ॥ प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्न्यासो हेत्वन्तर मर्थान्तरं निरर्थक मविज्ञातार्थ मपार्थकं न्यून मधिकं पुनरुक्त मननुभाषण मज्ञान मप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि । अत्रचस्त्वर्थे । तेनैतानि तु निग्रहस्थानानि न पुनरपस्मारादिना ऽननुभाषणादिकम् । नवा-झटितिसंवरणेनतिरोहितावचवाणीस्यर्थीक्रियत इतिप्राञ्चः । नव्यास्तु चकारोनुक्तसमुच्चये तेनदृष्टान्तसाधनवैकल्यादीनां परिग्रहः ॥

निग्राहः । पुं । शापे ॥ निग्रहणम् । आक्रोशेवन्योर्ग्रहइति घञ् । निग्राहस्ते इषत्भूयात् वधस्त्वर्थः ॥ निग्रहे ॥

निघः । पुं । समविस्तारदैर्घ्ये । तुल्यारोहपरिणाहेवृक्षादौ ॥ नियतं निर्विशेषेणवा हन्यते ज्ञायते । निघोनिमितमितिसाधुः ॥

निघण्टिका । स्त्री । गुलञ्चकन्दे ॥

निघण्टुः । पुं । नामसङ्ग्रहे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

निघर्षः । पुं । घर्षणे ॥

निघसः । पुं । भोजने ॥ न्यदनम् । अद० । नौणश्चेत्यप् । घसमेश्चेति

घलादेशः ॥

निघातः । पुं । अनुदात्ते ॥

निघातिः । स्त्री । लोहघातिन्याम् । लोहमयदण्डे ॥ निश्चयेन हन्ति । हन० । वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनीत्यादिना इञ् । कृत्वम् ॥

निघुष्टम् । न । घोषणे ॥ निघुष्यते स्म । घुषिरविशब्दे । क्तः ॥

निघृष्टः । त्रि । घर्षिते । घसा इति भाषा ॥ यथा । सुरासुरशिरोरत्ननिघृष्टचरणोन्मिके ॥

निघृष्वः । पुं । खुरे ॥ निघृष्यते ऽनेन । घृषु सङ्घर्षे । सर्वनिघृष्वरिष्वेति साधुः ॥

निघ्नः । त्रि । आयत्ते । अधीने ॥ निहन्यते निगृह्यते । हन्तेर्घञर्थे कः ॥ गुणिते ॥

निचयः । पुं । समुच्चये । वस्तुसमूहे ॥ यथा । सर्वेक्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तञ्च जीवितमिति ॥ निचीयते । चिञ्० । कर्मण्येरच् ॥

निचयकः । त्रि । निचये कुशले ॥ आकर्षादिभ्यः कन् ॥

निचयी । त्रि । उपचयवति ॥

निचायः । पुं । राशीकृते धान्यादौ । ढेर इति भाषा ॥ निचीयते राशीक्रियते । चीञ्० । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् ॥ यथा । एकस्तण्डुलनिचायः । अत्र राश्येकत्वेन समुदायिनां परिच्छित्तिर्गम्यते ॥

निचिः । पुं । गोःकर्णशिरोदेशे ॥ इति रभसः ॥

निचिकी । स्त्री । उत्तमायां धेनौ । नैचिकाम् ॥

निचितः । त्रि । सङ्कीर्णे ॥ आचित ॥ पूरिते । व्याप्ते ॥ निर्मिते ॥

निचुलः । पुं । हिज्जले ॥ निचोले ॥ निचोलति । चुलसमुच्छ्राये । चुरादीनां णिज्वा । इगुपधेति कः ॥ वेतसवृक्षे ॥

निचुलकम् । न । निचोलके ॥ पुं । कुञ्चिकामत्स्ये ॥

निचूलः । पुं । इज्जलद्रुमे ॥ निचोले ॥

निचोलः । पुं । प्रच्छदपटे । पिछौडा इति भाषा ॥ येन तल्पशय्यादि प्रच्छाद्यते तस्मिन्निति स्वामी ॥ दोलिकाद्यावरणपटइत्येके ॥ स्त्रीपिधानपटे बुरका इति प्रसिद्धे इत्यपरे ॥ निचोल्यते । चुल० चु० । घञ् ॥ यद्वा । चोड्यते । चुडकृतौ । चु० । घञ् । डलयोरेकता ॥

निचोलकः । पुं । भटादेश्चोलाकृतसन्नाहे । कूर्पासे । वारबाणे ॥ न । कुञ्चिकामत्स्ये ॥

निचोली । स्त्री । प्रच्छदांशुके ॥

निच्छविः । स्त्री । तीरभुक्तिदेशे । तिरहुत इतिभाषा ॥ इ०चि० ॥

निच्छिविः । पुं । वर्णसङ्करप्रभेदे । व्रात्यात् क्षत्रियात् सवर्णायामुत्पन्नेजातिविशेषे । झल्ले ॥ यथा । झल्लोमल्लश्च राजन्याद्व्रात्यान्निच्छिविरेव च । नटश्च करणश्चैव खसोद्रविड एव चेतिमनुः ॥

निजः । त्रि । आत्मीये । स्वीये ॥ नित्ये ॥ निजायते । जनी० । उपसर्गेचसंज्ञायामिति डः ॥

निजविभवः । पुं । स्वविभूतौ ॥

निजात्मा । पुं । परात्मनि ॥

निडीनम् । न । खगगतिप्रभेदे । पक्षिणःशनैर्यांने ॥ निडीनंनीचैःपतनमितिमहाभारतम् ॥ भक्ष्य माश्रयं वा पश्यतः पतने ॥

निण्डिका । स्त्री । सतीलायाम् । तिपद्याम् । कलायभेदे । तेउडा इति गौडभाषा ॥

नितम्बः । पुं । स्त्रियःपश्चात्कटितटे ॥ स्कन्धे ॥ रोधसि ॥ कटेरधोभागे ॥ कटके ॥ कटिमात्रे ॥ नितम्बति नितंबयतेवा । तम्बगतौ । पचाद्यच् ॥ यद्वा । निभृतं तम्यते कामुकैः । तमुकाङ्क्षायाम् ॥ ताम्यते सुरतसम्मर्दाद्वा । तमुग्लानौ । उत्साहश्चेतिसाधुः ॥

नितम्बिनी । स्त्री । स्त्रीविशेषे ॥ अतिशयितोनितम्बोयस्याः । अतइनिठनाविती निः । ङीप् ॥ स्त्रीमात्रेपि ॥

नितराम् । अ । सुतरामर्थे ॥ अतिशयेनेत्यर्थे ॥ किमेत्तिङव्ययेत्यादिना अमुप्रत्ययः ॥

नितलम् । न । पातालविशेषे ॥

नितान्तम् । न । एकान्ते । अत्यन्ते । अतिशये ॥ त्रि । तद्वति ॥ नितान्त्यतिस्म । तमुकाङ्क्षायाम् । अकर्मकत्वात् कर्तरिक्तः । अनुनासिकस्येतिदीर्घः ॥

नितान्तनिर्मलस्वान्तः । त्रि । अत्यन्तशुद्धान्तः करणे ॥ नितान्तंनिर्मलं स्वान्तं यस्य सः ॥

नित्यम् । न । सतते । अनारते । अजस्रे ॥ नियमेन भवम् । त्यब्नेर्ध्रुवे ॥ नियतम्भवइतिवा ॥ प्रत्यक्षायजन्यीभूताभावप्रतियोगिनि । यथा । एकादश्यामुपोषणंनित्यम् ॥ ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगिनि । यथा । गगनंनित्यम् ॥ अहरहर्जायमाने । यथा । नित्यंक्रीडन्तिकुमाराः ॥ अहरहःक्रियमाणत्वेन विधिबोधिते । यथा ॥ स्नानतर्पणादिकंनित्यम् ॥

अनवच्छिन्नपरम्पराके । यथा । वर्णा नित्याः ॥ पुं । समुद्रे ॥ त्रि । शाश्वते । अजन्ये वस्तुनि । कालत्रयव्यापिनि । ध्रुवे । अविनाशिनि । अवाध्यसत्त्वे । आत्मस्वरूपे । ध्वंसाप्रतियोगिनि । उत्पत्तिविनाशरहिते । सर्वदाविद्यमाने । सर्वव्यापके ॥ नित्यवेदबोधितत्वेनाऽनादिपरम्परागते । पूर्वापरकोटिरहिते । सद्कारणवति ॥ सहजे ॥ विनाशयोग्यतारूपदोषाभाववत्त्वं नित्यत्वम् ॥

नित्यकर्म्म । न । अकरणे प्रत्यवायसाधनेषु सन्ध्यावन्दनादिषु ॥ प्रत्यवायशब्देनागामिदुःखमुच्यते । येषामकरणे विचायमाने तत्साध्यते प्राप्यते तानि नित्यानीत्यर्थः । अकरणेप्रत्यवायलक्षणानि नित्यानीति यावत् ॥ निर्निमित्तमुपात्तदुरितक्षयार्थानि नित्यानीति नित्यकर्मलक्षणम् । नत्वकरणेप्रत्यवायोत्पादकानि नित्यानीति ॥ सन्ध्यावन्दनादीत्यादिपदात् पञ्चमहायज्ञादिग्रहः ॥ प्रत्यवायजनकाभावप्रतियोगिकार्यं नित्यकर्मेतिस्मृतिः ॥ तद्यथा । नित्यं नैमित्तिकञ्चैव नित्यनैमित्तिकन्तथा । गृहस्थस्य त्रिधा कर्म तन्निबोधमय पुत्रक ॥ पञ्चयज्ञाश्रितं नित्यं यदेतत्कथितं तव । नैमित्तिकं तथाचान्यत् पुत्रजन्मक्रियादिकम् ॥ नित्यनैमित्तिकञ्चेयं पर्वश्राद्धादि पण्डितैरिति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

नित्यकर्म्मफलम् । न । मनःशुद्धौ ॥

नित्यक्षौरम् । न । वैधेतरक्षौरे । रागप्राप्तकेशच्छेदने ॥ यथा । चूडोदिते तिथौ वृक्षे बुधेन्द्वोर्दिवसे नरः । नित्यक्षौरं प्रकुर्वीत जन्ममासे न तु क्वचित् ॥

नित्यगतिः । पुं । वायौ ॥ नित्यं गतिरस्य ॥

नित्यतृप्तः । त्रि । परमानन्दस्वरूपलाभेन सर्वत्र निराकाङ्क्षे ॥ नित्येन निजानन्देन तृप्तः ॥

नित्यत्वम् । न । कालाद्यनवच्छिन्नत्वे । नस्यास्यतीति लोकागमयोर्व्यवहारायोग्यत्वे ॥

नित्यदा । अ । शश्वदर्थे । सातत्ये ॥

नित्यदानम् । न । प्रतिदिनं दीयमानेदाने ॥ यथा । अहन्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे । अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्यकमिति गरुडपुराणम् ॥

नित्यनैमित्तिकफलम् । न । मनःशुद्धौ ॥ पितृलोकप्राप्तिर्हि नित्यादीनामवान्तरफलम् । तथा चापेफ

थार्थे निर्मिते छायागन्धावनुत्पद्येते इति छायागन्धवत्पिष्टलोकादिफलस्यावान्तरत्वमानुषङ्गिकम् । तदुद्देशेन निष्यादेरविधानात् । किंचिदिषासंयोगस्य च विधानाच्छुद्धैरेव महाफलत्वम् ॥

निष्यप्रलयः । पु । चतुर्विधप्रलयान्तर्गतप्रलयविशेषे ॥ यथा । निष्यः सदैवजातानां यो विनाशो दिवानिशम् ति । सदैव दीपज्वालावत् सातत्येन जातानां दिवानिशं यो विनाशः स निष्यप्रलय इत्यर्थः ॥

निष्यम् । अ । सातत्ये ॥

निष्यमुक्तः । त्रि । कालत्रयेपिवन्धशून्ये परमात्मनि ॥

निष्ययज्ञः । पुं । फलसंयोगं विना जीवनादिनिमित्तसंयोगेन चोदिते । सर्वाङ्गोपसंहारासम्भवे प्रतिनिध्याद्युपादानेनामुख्यकल्पेनानुष्ठेये ॥ निष्यश्चासौ यज्ञश्च ॥

निष्ययौवना । स्त्री । द्रौपद्याम् ॥ त्रि । स्थिरयौवने ॥

निष्यवैकुण्ठः । पुं । विष्णोः स्थानविशेषे ॥ यथा । ऊर्द्ध्वं नभसि संविष्टो निष्यवैकुण्ठएवच । आत्माकाशसमोनिष्योविस्तृतश्चन्द्रविम्ववत् ॥ ई श्वरेच्छासमुद्भूतो निर्लक्ष्यश्चनिराश्रयः । आकाशवत् सुविस्तारश्चामूल्यरत्ननिर्मितः ॥ तत्र नारायणः श्रीमान् वनमाली चतुर्भुजः । लक्ष्मी सरस्वती गङ्गातुलसीपतिरीश्वरः ॥ सुनन्दनन्दकुमुदपार्षदादिभिरन्वितः । सर्वेशः सर्वसिद्धेशो भक्तानुग्रहकारक इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायः ॥

निष्यसत्त्वस्थः । त्रि । सदासत्त्वगुणाऽऽश्रिते । रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमात्रालम्बने ॥ निष्यमचलं यत् सत्त्वं धैर्यापरपर्यायं तस्मिंस्तिष्ठति । ष्ठागतिनिवृत्तौ । कः ॥

निष्यसमासः । पुं । अविग्रहोनिष्यसमास इत्युक्ते समासविशेषे ॥ समस्यमानयावत्पदरहितविग्रहश्चनिष्यसमासः ॥

निष्या । स्त्री । उमायाम् । पार्वत्याम् । शिवायाम् ॥ प्रकृतौ ॥ शक्तिविशेषे ॥ मनसादेव्याम् ॥ नियमेन भवा । त्यब्नेर्ध्रुवे । टाप् ॥

निष्यानध्यायः । पुं । सर्वथावर्जनीयवेदपाठकालादौ । मन्वादिप्रोक्ते स्वाध्यायाभावनिमित्ते ॥ यथा द्वावेव वर्जयेन्निष्यमनध्यायौ प्रयत्नतः । स्वाध्यायभूमिञ्चाशुद्धामात्मानञ्चाशुचिंद्विजइति ॥ विशेषस्तुइमाभि

स्य मनध्याया नधीयानो विवर्जये दित्यादि मनुवचनेषु द्रष्टव्यः ॥

निस्यानित्यवस्तुविवेकः । पुं । ब्रह्मैव नित्यं वस्तु ततोऽन्यदखिलमनित्यमितिविवेचने ॥ ब्रह्मसत्यंजगन्मिथ्येत्येवंरूपोविनिश्चयः । सोयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः ॥ नित्यञ्च अनित्यञ्च नित्याऽनित्ये तेचते वस्तुनीच नित्यानित्य वस्तुनी । नित्यानित्यवस्तुनोर्विवेकः पृथगात्मता ॥

नित्यानित्यस्वरूपिणी । स्त्री । मायाशबलब्रह्मरूपिण्याम् भुवनेश्वर्याम् ॥ नित्यंब्रह्म अनित्यंमाया तदुभयरूपिणी । तथाच भगवत्याउभयात्मकत्वात् कदाचिद्ब्रह्मरूपेणैव वर्णनं कदाचिच्छक्तिरूपेणैववर्णनमिति इच्छाशक्तिरूपत्वेन श्रुत्यागमपुराणादौ वर्णनेपिदोषाभावोबोध्यः ॥

नित्याभियुक्तः । त्रि । अनवरत मादरेण ध्याने व्यापृते । देहयात्रामात्रार्थमप्य प्रयतमाने ॥ नित्यम् अभियुक्तः ॥ सततंतत्परे ॥

नित्योदकः । त्रि । कृतावश्योदककर्मणि ॥

निदम् । न । विषे ॥ इ० श० चं० ॥

निदद्रुः । पुं । मनुष्ये ॥ त्रि । दद्रुरहिते ॥

निदर्शनम् । न । उदाहरणे । दृष्टान्ते ॥ ज्ञापके ॥ दृशिर् ० । ल्युट् ॥ यथा । आत्माह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः । घटादिवच्चसङ्घातैर्जातावेतन्निदर्शनमिति ॥ यदाम न्दबुद्धिप्रतिपिपादयिषया श्रुत्यात्मनोजातिरुच्यते जीवादीनां तदाजातावुपगम्यमानायामेतन्निदर्शनं दृष्टान्तो यथोदित आकाशवदित्यादीति भाष्यम् ॥

निदर्शना । स्त्री । काव्यालङ्कारविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत् सदृशंफलम् । सदसद्वा निदर्श्येत यदिसा स्यान्निदर्शना ॥ उदाहरणम् । उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयतिश्रियम् । विभावयितुमृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहमितिदर्शी ॥ प्राप्ते ॥ यथा । शुभाशुभनिदर्शनेतिपुराणम् ॥

निदाघः । पुं । ग्रीष्मकाले । ज्येष्ठाषाढयोः । उष्णोपगमे ॥ उष्णे ॥ स्वेदाम्बुनि । घर्मे ॥ नितरां दह्यतेऽनेनवा । दह० । हलश्चेतिघञ् । न्यङ्कु० कुत्वम् ॥ पुलस्त्यतनये ऋभोः शिष्ये वेदान्तविष्णुपुराणयोः प्रसिद्धे

माहात्म्ये परमहंसावधूते ॥

निदाघकरः । पुं । सूर्ये । भानौ ॥ निदाघा उष्णाः करा अस्य ॥

निदाघकालः । पुं । ग्रीष्मर्त्तौ । ज्येष्ठाषाढमासयोः ॥ यथा । प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः सदावगाहक्षमवारिसञ्चयः । दिनान्तरम्यो ऽभ्युपशान्तमन्मथो निदाघकालः समुपागतः प्रिये ॥

निदानम् । न । कारणे । हेतौ ॥ आदिकारणे ॥ शुद्धौ ॥ तपसः फलयाचने ॥ वत्सदाम्नि ॥ अवसाने ॥ नितरां दीयते ऽसाधारणतया अभ्यते ऽनेन । डुदाञ्० । करणेति ल्युट् ॥ रोगविनिर्णये । रोगहेतौ ॥ निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशय स्तथा । सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधास्मृतम् ॥ निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः निदानमाहुः पर्यायैः प्राग्रूपंयेनलक्ष्यते ॥ इतिमाधवः ॥

निदिग्धः । त्रि । उपचिते । लेपादिना वर्द्धिते । पुष्टिम्प्रापिते ॥ निदिह्यते स्म । दिह उपचये । क्तः ॥

निदिग्धा । स्त्री । एलायाम् ॥

निदिग्धिका । स्त्री । कण्टकारिकायाम् । कटुक्षौद्रीतिरींगणी इतिभाषा

॥ निदिह्यतेस्म । दिह० । क्तः । टाप् ॥ स्वार्थेकन् ॥ एलायाम् ॥

निदिद्रासन् । त्रि । निद्रातुमिच्छति ॥ निद्रातेः सन्नन्ताच्छटः शत्रादेशः ॥

निदिध्यासनम् । न । श्रुतस्य मतस्य तत्त्वैवध्याने ॥ निरन्तरंविचारोयः श्रुतार्थस्य गुरोर्मुखात् । तन्निदिध्यासनं प्रोक्तं तच्चैकाग्र्येण लभ्यते ॥ अनात्मन्यरुचि श्चित्ते रुचि श्चात्मनि चेद्भवेत् । पुण्यपुञ्जेन शुद्धं तच्चित्तमैकाग्र्यमर्हति ॥ विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताद्वितीयवस्तुसजातीयप्रत्ययप्रवाहे ॥ विजातीयप्रत्ययानन्तरितेनसजातीयप्रत्ययप्रवाहेण श्रवणमननफलभूतेनात्मचिन्तने ॥ निदिध्यासनं विचारविशेषात्मकम् । सचविचारविशेषोध्यानात्मातद्ध्यानरूपं निदिध्यासनम् ॥ ताभ्यांनिर्विचिकित्सेर्थेचेतसःस्थापितस्ययत् । एकतानत्वमेतद्धिनिदिध्यासनमुच्यते ॥ ताभ्यां श्रवणमननाभ्याम् ॥ अपरायत्तबोधे ॥ अपरायत्तबोधोहिनिदिध्यासनमुच्यते इतिवार्त्तिकोक्तेः ॥

निदेशः । पुं । शासने । आज्ञायाम् ॥ कथने । परिभाषणे ॥ उपकण्ठे । उपान्ते ॥ भाजने ॥ निपूर्वाद्दिशेर्घञ् ॥

निदेशिनी । स्त्री । दिशि ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

निदेष्टा । त्रि । निदेशकर्त्तरि ॥ निदिशति । दिश० । तृन् ॥

निद्रा । स्त्री । शयने । स्वापे । स्वप्ने । संवेशे ॥ निद्राच कालाग्निरुद्रपत्नी । यथा । कालाग्निरुद्रपत्नीच निद्रा सा सिद्धयोगिनी । सर्वेलोकाः समाच्छन्नायया योगेन रात्रिषु इति । रात्रिषु योगेनसम्बन्धेन ॥ तत्त्वाप्रतिबोधे ॥ अभावप्रत्ययालम्बनायांवृत्तौ ॥ चतसृणां वृत्तीना मभावस्य प्रत्ययः कारणं तमोगुण स्तदालम्बनावृत्तिरेवनिद्रा नतुज्ञानाद्यभावमात्रम् ॥ सत्त्वरजउभयविरोधिन्यां तमोगुणालम्बनायां वृत्तौ ॥ * ॥ निद्राभिमानिनीकालीतामसीशक्तिरिष्यते ॥ * ॥ यदातु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः । विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ कर्मात्मानः उभयविधानीन्द्रियाणि ॥ निद्राणम् । द्राकुत्सायांगतौ । भ्रातश्चेत्यङ् ॥ निन्दनम् निन्द्यते ऽनयेतिवा । निन्देर्नलोपश्चेतिरगितिवा ॥ * ॥ सुखंस्वपित्यनृणवान्व्याधिमुक्तश्च यो नरः । सावकाशस्तु यो भुङ्क्ते यस्तु दारै र्नशङ्कितः ॥ कुतोनिद्रादरिद्रस्य परप्रेष्यकरस्यच । परनारीप्रसक्तस्य परद्रव्यहरस्यच ॥ इतिगारुडेनीतिसारः ॥

निद्राणः । त्रि । शयिते । निद्राङ्गते । सुप्ता इतिभाषा ॥ निद्रातिस्म । द्रा० । अकर्मकत्वात्कर्त्तरिक्तः । संयोगादेरितिनः ॥

निद्रालुः । त्रि । शयालौ ॥ निद्राशीलः । द्रा० । स्पृहिगृहीत्यालुच् ॥ स्त्री । वनवर्वरिकायाम् ॥ वार्त्ताकाम् ॥ नलीनामगन्धवस्तुनि ॥

निद्रावृच । पुं । अन्धकारे ॥ इतिशब्दमाला ॥

निद्रासञ्जनम् । न । श्लेष्मणि ॥

निधनः । पुं । न । कुले ॥ नाशे । मरणे ॥ अथाष्टमस्थानमिश्रः । कृगन्तासिप्रातः कृतस्ततो यत्र धनिनः । किमर्थं प्राणानां स्थितिमनविधातुं कथमपि । धनैर्याश्वालभ्यैर्ननुपरिभवोऽप्यर्थनफलं निकारोऽग्रेपश्चाद्धनमहहभोस्तद्धिनिधनमिति ॥ स्वर्चाक्तप्रमर्च्च ॥ अष्टमभवने ॥ निधानम् निधीयतेऽत्रा । कृपृवृजीतिक्युः ॥ साम्नोभक्त्यन्तरे ॥ पाञ्चभक्तिकस्य साम्नः पञ्चमभक्तौ ॥ त्रि । धनहीने ॥

निधानम् । न । शङ्खपद्मादिनिधौ ॥

आधारे । आश्रये ॥ निधीयतेनिचिप्यते तत्कालभोगायोग्यतया कालान्तरोपभोग्यंवस्तुयस्मिन्निति निधानम् । निडुधाञ् । ल्युट् ॥ कार्यावसानेप्रवेशस्थाने ॥ यथा । एतन्नानाव्रतारायांनिधानंबीजमव्ययम् ॥

निधापनम् । न । स्थापने ॥

निधिः । पुं । शङ्खपद्मादिसामान्यनिधौ । शेवधौ ॥ महापद्मादिनवविशेषनिधिषु ॥ यथा । महापद्मश्चपद्मश्चशङ्खोमकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्चखर्वश्चनिधयोनवेतिशब्दार्णवः ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्ताष्टनिधिषु ॥ यथा । क्रोष्टुकिरुवाच ॥ भगवन्कथितंसर्वं विस्तरेणत्वयामम ॥ स्वरोचिषोद्भुतं जन्मतथास्वारोचिषस्य तु ॥ यातुसापद्मिनीनामविद्याभोगोपपादिका ॥ तत्संश्रितायेनिधयस्तान्मेविस्तरतोवद ॥ अष्टौयेनिधयस्तेषांस्वरूपंद्रव्यसंस्थितिम् ॥ भवताभिहितंसम्यक्श्रोतुमिच्छाम्यहंगुरो ॥ मार्कण्डेयउवाच ॥ पद्मिनीनामया विद्यालक्ष्मीस्तस्याश्चदेवता ॥ तदाधाराश्चनिधयस्तान्मेनिगदतःशृणु ॥ तत्रपद्ममहापद्मौतथामकरकच्छपौ ॥ मुकुन्दकुन्दौनीलश्चशङ्खश्चैवाष्टमोनिधिः ॥ सत्यांवृद्धौभवन्त्येतेसद्धिः

निधिः

सहभवन्त्यमी ॥ एतेह्यष्टौसमाख्याता निधयस्तवक्रोष्टुके ॥ एभिरालोकितंचित्तंमानुषस्यमहामुने ॥ यादृक्स्वरूपंभवतितन्मेनिगदतःशृणु ॥ पद्मोनामनिधिःपूर्वःसयस्यभवतिद्विज ॥ सतस्यतत्सुतानांचतत्पुत्राणांचनान्यगः ॥ दाक्षिण्यसारः पुरुषस्तेनवाधिष्ठितोभवेत् ॥ सत्त्वाधारोमहाभागोयतोसौसात्त्विकोनिधिः ॥ सुवर्णरूप्यताम्रादिधातूनांच परिग्रहम् ॥ करोत्यतितरांसोपितेषांचक्रयविक्रयम् ॥ करोतिच तथायज्ञान् दक्षिणाश्चप्रयच्छति ॥ सम्पादयतिकामांश्च सर्वानेवयथाक्रमम् । सभादेवनिकेतांश्चसकारयतितन्मनाः ॥ १ ॥ * ॥ सत्त्वाधारोनिधिश्चान्यो महापद्मइतिस्मृतः ॥ सत्त्वप्रधानो भवतितेनचाधिष्ठितोनरः ॥ करोतिपद्मरागादिरत्नानांच परिग्रहम् ॥ समौक्तिकप्रवालानांतेषांचक्रयविक्रयं ॥ ददातियोगशीलेभ्यस्तेषामावसथांस्तथा ॥ सकारयतितच्छीलः स्वयमेवचजायते ॥ तत्प्रसूतास्तथाशीलाः पुत्रपौत्रक्रमेण ॥ पूर्वर्द्धिमान्‌ः सप्तासौपुरुषांस्त्वनमुंचति ॥ महापद्मस्तुविप्रर्षाय सार्थमुपजायते ॥ २ ॥ * ॥ तामसो

निधिः

मकरोनामनिधिस्तेनावलोकितः॥ पुरुषोयसमः प्रायः सुशीलोपिहिजायते ॥ बाणधनुष्टिधनुषां चर्मणांच परिग्रहम् ॥ दंशनानांच कुरुतेयाति मैत्रींचराजभिः॥ ददातिशौर्यवृत्तीनांभूभुजांयेचतत्प्रियाः ॥ क्रयविक्रयशस्त्राणां नान्यत्रप्रीतिमेतिच ॥ एकस्यैवभवत्येषनरस्यनसुतानुगः ॥ द्रव्यार्थंदस्युतोनाशं संग्रामेवापिसव्रजेत् ॥ ३ ॥ * ॥ कच्छपाख्योनिधिर्यौन्योनरस्तेनाभिवीक्षितः॥ समः प्रधानोभवतियतोसौतामसोनिधिः ॥ व्यवहारान्नशिष्टैस्सपण्यजातंकरोतिच ॥ क्रियाः स्वानिखिलाश्चैवनविश्वसितिकस्यचित्॥ समस्तानियथांगानिनिगृह्यास्तेहिकच्छपः॥ तथावष्टभ्यवित्तानितिष्ठत्याकुलमानसः॥ नददातिनवाभुंक्तेतद्विनाशभयाकुलः ॥ निधानमुर्व्यांकुरुतेनिधिः सोसोप्येकपूरुषः॥ ४ ॥ * ॥ रजोगुणमयश्चान्योमुकुन्दोनामयोनिधिः॥ नरोवलोकितस्तेनतद्गुणोभवतिद्विज ॥ वीणावेणुमृदंगादिगीतवाद्यपरिग्रहम्॥ करोतिगायतांवित्तंनृत्यतांचप्रयच्छति॥ वंदिमागधसूतानांविटानांलास्यपाठिनाम्॥ ददात्यहर्निशंभोगान्भुंक्ते तैस्तु समंद्विज ॥ कु

निधिः

लटासुरतिस्तस्य भवत्यन्यैश्चतद्विधैः ॥ प्रयातिसंगमेकंचसनिधिर्भजतेनरम् ॥ ५ ॥ * ॥ रजःसत्त्वमयश्चान्यः कुन्दोनाममहानिधिः॥ उपैतिस्तंभमधिकंनरस्तेनावलोकितः ॥ समस्तधातुरत्नानां पण्यधान्यादिकस्यच ॥ परिग्रहंकरोत्येषतथैवक्रयविक्रयम् ॥ आधारःस्वजनानांचाप्यागताभ्यगतस्यच ॥ सहतेनापमानोक्तिं स्वल्पामपिमहामुने ॥ स्तूयमानस्समहतीं प्रीतिंवध्नातियच्छति॥ यंयमिच्छतिवैकामंमृदुत्वमुपयातिच ॥ वह्व्योभार्याभवन्त्यस्यसुतिमत्योतिशोभनाः॥ तदन्वयेसप्तनरान्निधिः कुन्दोनुवर्त्तते॥ प्रवर्द्धमानोनुनरमष्टभागेनसत्तम ॥ दीर्घायुश्चैवसर्वेषांपुरुषाणां प्रयच्छति॥ बन्धूनामेवभरणं येचदूरादुपागताः। तेषांकरोतिवैकुन्दः परलोकेनचादृतः॥ भवत्यस्यनरस्येष्टः सहवासिषुजायते ॥ पूर्वमित्रैस्तथैशिथिल्यंप्रीतिमन्यैः करोतिच॥ ६ ॥ * ॥ तथैवसत्त्वतमसीयोविभर्त्तिमहानिधिः॥ निधिः सनीलसंज्ञस्तत्संगीनरस्तच्छीलभाग्भवेत्॥ वस्त्रकर्पासधान्यादिफलपुष्पपरिग्रहम् ॥ मुक्ताविद्रुमशंखानां शुक्त्यादीनांतथामुने ॥ काष्ठादीनांकरोत्येष

यच्चान्यज्जलसंभवम् ॥ क्रयविक्रयम प्येषांनान्यत्तरम तेमनः ॥ तडागान् पुष्करिण्यश्चतथारामान्करोतिच ॥ बंधंचसरितां वृक्षांस्तथारोपयतेनरः ॥ अनुलेपनपुष्पादिभोगभोक्ताप्रिजायते ॥ त्रिपूरुषश्चापिनिधिर्नीलोनामेवजायते ॥ ७ ॥ * ॥ रजस्तमोमयश्चान्यः शंखसंज्ञोद्वियोनिधिः ॥ तेनापिनीयते विप्रतद्गुणित्वंनिधीश्वरः । एकस्यैवभवत्येषनरं नान्य मुपैतिच ॥ यस्यशंखोनिधिस्तस्यस्वरूपंक्रोष्टुके शृणु ॥ एकएवात्मनामिष्टमन्नंभुंक्तेतथांवरम् ॥ कदन्नभुक्परिजनोनचशोभनवस्त्रधृक् ॥ नददातिसुहृद्भार्यासुतपुत्रस्नुषादिषु ॥ स्वपोषणपरः शंखोनरोभवतिसर्वदा ॥ ८ ॥ * ॥ इत्येतेनिधयः ख्यातानराणामर्थदेवताः ॥ मिश्रावलोकितःमिश्रस्वभावफलदायिनः ॥ यथाख्यातस्वभावस्तुभवत्येकविलोकनात् ॥ सर्वेषामाधिपत्येच-श्रीरेषादिजपद्मिनी ॥ ४५ * ॥ इति श्रीमार्कण्डेयपुराणेनिधिलक्षणं नामषष्टितमोध्यायः ॥ ६० ॥ नितरांधीयते । धाञः किः ॥ नितरां दधाति पोषयत्यनेनपुनर्ग्रहणाय-निधातृभिः निधीयतेवा । धिधारणे । सम्पदादित्वात् क्विप् । आगमशा सनस्यानित्यत्वात् नतुक् ॥ आधारे ॥ यथा । गुणनिधिः ॥ नलिकानामगन्धद्रव्ये ॥ समुद्रे ॥ चिरमप्रष्टस्वामिकभूयातधनविशेषे ॥ महाकालादिनिधिशास्त्रे ॥

निधित्सन् । त्रि । निधातमिच्छति ॥ दधातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः ॥

निधिनाथः । पुं ।
निधीशः । पुं । } कुबेरे । धनदे ॥
निधीश्वरः पुं ।

निधुवनम् । न । कम्पे ॥ सुरते ॥ केलौ । लीलायाम् ॥ नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र ॥

निध्यानम् । न । निर्वर्णने । दर्शने ॥ ध्याने ॥

निध्वानः । पुं । शब्दमात्रे ॥

निनङ्क्षुः । त्रि । नाशयितुमिच्छति ॥

निनदः । पुं । ध्वनौ । शब्दे ॥ निनदनम् । णद० । नौगदनदपठस्वनश्चेति पचेअप् ॥ रयस्येवघोषे ॥

निनयनम् । न । निष्पादने ॥ निनीयते । णीञ्० । ल्युट् ॥

निनादः । पुं । शब्दे ॥ निनदनम् । णद० । नौगदनदेत्यादिनापक्षे घञ् ॥

निनादितः । त्रि । शब्दिते ॥

निनीषुः । त्रि । नेतुमिच्छौ ॥ यथा । उत्तमैकत्तयैर्निन्यं सम्बन्धांनाचरे

बुधः । निनीषुःकुलमुत्कर्षमधमान धर्मांस्त्यजेदितिमनुः ॥

निन्दकः । त्रि । निन्दाकारके । निन्दाशीले ॥ निन्दति तच्छीलः । णिदि० । निन्दहिंसेतिवुञ् ॥ नभाराः पर्वताभारा नभाराः सप्तसागराः । निन्दकाहि महाभारा भाराविश्वासघातकाः ॥

निन्दतलः । त्रि । निन्दितहस्ते ॥

निन्दनम् । न । कुत्सने । निन्दायाम् ॥ णिदिकुत्सायाम् । ल्युट् ॥

निन्दा । स्त्री । अपवादे ॥ कुत्सायाम् । गर्हणे ॥ अविद्यमानदोषाभिधानं निंदेतिपरीवादादिशेषः । धीराःस्वनिन्दामेवसहन्ते न गुरुदेवादिनिन्दाम् ॥ आत्मानं यदि निन्दन्ति स्वात्मानं स्वयमेवहि । शरीरं यदि निन्दन्ति सहायास्तेजनाममः ॥ निन्दावमानावत्यन्तं भूषणं यस्ययोगिनः । धीविक्षेपःकथंतस्यवाचाटैः क्रियतामिह ॥ मन्निन्दयायदिजनःपरितोषमेतिनन्वप्रयत्नसुलभोयमनुग्रहोमे । श्रेयोर्थिनोहिपुरुषाःपरतुष्टिहेतोर्दुःखार्जितान्यपिधनानिपरित्यजन्तीतिशिल्हणमिश्राः ॥ निन्दनम् । णिदि० । गुरोस्तुक्खलुतिभाषेस्त्रियामः ॥ दोषकथने ॥ अ-

निष्टबोधनद्वाराविध्यर्थप्रवर्त्तकवचने ॥ नहिनिन्दानिन्द्यंनिन्दितुंप्रवर्त्तते ऽपितुविधेयं स्तोतुमितिन्यायः ॥

निन्दास्तुतिः । स्त्री । व्याजस्तुतौ ॥

निन्दितः । त्रि । गर्हिते । धिक्कृते । निन्दायुक्ते ॥ सर्वथैव निन्दितस्तेऽस्त्युपदेशः ॥

निन्दुः । स्त्री । मृतवत्सायाम् ॥ निन्द्यतेऽप्रजात्वेनासौ । णिदेरौणादिकउः ॥

निन्द्यः । त्रि । गर्ह्ये ॥

निपः । पुं । कदम्बवृक्षे ॥ पुं । न । कलशे ॥ नियतं पिबन्त्यनेन । पा० । घञर्थेकः ॥

निपठः । पुं । पाठे ॥ निपठनम् । पठ० । नौगदनदेत्यप्वा ॥

निपक्या । स्त्री । पिच्छिलायाम्भूमौ । फिसलन् इतिभाषा ॥ निपतन्त्यस्याम् । पतॢ० । संज्ञायांसमजेतिक्यप् ॥ युद्धभूमौ ॥

निपाकः । पुं । पाके ॥

निपाठः । पुं । पठने । पाठे ॥ निपठनम् । पठ० । नौगदनदेत्यप्वभावे घञ् ॥

निपातः । पुं । पतने ॥ मृतौ ॥ मिकृष्टःपातः ॥ चादिषु ॥ प्रादिषु ॥ निपातानांद्योतकत्वमेव नतुवाचकत्वमित्यभ्युपगमः ॥ निपतनम् ।

पतल्ट० । घञ् ॥ उपसर्गातिरिक्तनिपातानां द्योतकत्त्वं वाचकत्त्वोभयस्वीकारो ऽव्ययविभक्तीतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टस्तेनतेषांवाचकत्त्वमपि ॥ उपसर्गाणांतु द्योतकत्त्वमेवेति गतिर्गताविष्यसूत्रभाष्ये स्पष्टम् ॥

निपातनम् । न । अधोनयने । अवनाये ॥ पतेः स्वार्थण्यन्ताल्ल्युट् ॥ सूत्रगणानुत्पन्नपदसाधने ॥ यल्लक्षणेना ऽनुत्पन्नंतत् सर्वंनिपातनात् सिद्धम् । निपातनादिष्टसिद्धिरित्युक्तेश्च ॥

निपातितः । त्रि । निर्घिसे ॥

निपानम् । न । आहावे । उपकूपजलाशये । कूपोद्धृतजलस्थले । कूपादिसमीपे पशूनां जलपानार्थमुदकाधारे । खेल इतिभाषा ॥ नियतं पिबन्त्यस्मिन् । करणेतिपातेर्ल्युट् ॥ गोदोहनपात्रे । दोहन्याम् ॥

निपीडितः । त्रि । कृतपीडने । निचोडा इति निपीला इतिच भाषा ॥ नितरांपीडितः ॥

निपुणः । त्रि । प्रवीणे । विज्ञे । निष्णाते । कार्यक्षमे । तर्कादिकुशले । शिक्षिते ॥ यथा । निपुणोपि न कर्त्तव्यो वाग्वादश्चक्रमध्यत इत्यागमः ॥ निपुणाति । पुणकर्मणिशुभे । इगुपधेतिकः ॥ कार्येष्वुत्कृष्टौ ॥

निफला । स्त्री । ज्योतिष्मत्याम् ॥

निफेनम् । न । अफेने ॥ इतिराजनिघण्टुः ॥

निबद्धः । त्रि । वशीकृते ॥ निबध्यतेस्म । बधबन्धने । क्तः ॥ अनुबद्धे ॥ रचिते ॥

निबन्धः । पुं । आनाहरोगे । मूत्रादिरोधे ॥ ग्रन्थस्यवृत्तौ । सङ्ग्रहविशेषे ॥ प्रतिवर्षम् प्रतिमासादिवादातव्यत्वेन प्रतिश्रुतवस्तुरूपे ॥ निम्बवृक्षे ॥ बन्धे ॥ यथा दैवीसम्पद् विमोक्षाय निबन्धायासुरी मतेति ॥ निबध्नतम् । बन्धबन्धने । घञ् ॥ न । गीते ॥ इति शब्द० ॥

निबन्धनम् । न । बन्धने ॥ हेतौ ॥ वीणातन्त्रीनिबन्धनोर्द्धभागे । उपनाहे ॥ निबध्यते ऽनेनास्मिन्वा । बन्ध० । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् ॥

निबन्धितः । त्रि । बद्धे ॥ निबन्धः सञ्जातोस्य । तारकादित्वादितच् ॥

निबोधितः । त्रि । उपदिष्टे ॥

निभः । पुं । व्याजे ॥ त्रि । उत्तरपदस्थः सदृशे ॥ यथा । पितृनिभः पुत्रो मातृनिभाकन्येष्टनिभमपत्यमिति ॥ नियतं भाति । भा० । आतश्चोपसर्गइतिकः ॥ प्रकाशे ॥

निभालनम् । न । दर्शने ॥

निभृतम् । त्रि । भूतकाले । अतीते ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

निभृतः । त्रि । विनीते ॥ धृते ॥ नितरामभारि । भृञ्० । क्तः ॥ निश्चले ॥ एकाग्रे ॥ नितराम् पोषिते ॥ नितराङ्गुप्ते ॥ निर्ज्जने ॥ यथा । निभृतनिकुञ्जगृहङ्गतया निशि रहसि निलीयवसन्तमिति जयदेवः ॥ वातातयवच्छिन्ने ॥ अस्तायोपस्थिते ॥ यथा । नभसानिभृतेन्दुना तुलामितिरघुः ॥

निमग्नः । त्रि । जलादौनितराम् प्रविष्टे ॥

निमज्जथुः । पुं । शयने ॥ यथा । तल्पे कान्तान्तरैः सार्द्धंमन्यक्षंधिङ्निमज्जथुमिति भट्टिः ॥

निमज्जनम् । न । अवगाहने । स्नाने ॥

निमन्त्रणम् । न । नियोजनविशेषे ॥ यस्याकरणे प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम् । यथा । इहभुञ्जीतभवान् ॥ यस्याकरणे प्रत्यवायोन स्यात् तदामन्त्रणम् । यथा । इहशयीत भवान् । इतिमुग्धबोधटीका ॥

निमन्त्रितः । त्रि । भोजनार्थं नियोजिते ॥

निमयः । पुं । परिवर्त्तने । परिदाने । विनिमये ॥ निमीयते । मीञ् हिंसायाम् । एरच् ॥

निमातव्यः । त्रि । परिवर्त्तनीये ॥ मेङोरूपम् ॥

निमानम् । न । मूल्ये ॥ निमीयते क्रीयते ऽनेन । माङ्० । ल्युट् ॥

निमिः । पुं । इक्ष्वाकुराजः पुत्रे ॥

निमितः । त्रि । समन्तान्मिते ॥

निमित्तम् । न । उत्पत्तिमात्रकारणे । हेतौ ॥ निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ निरस्ताखिलोपाधि राकाशकल्पः । रवि र्लोकचेष्टानिमित्तं यथा यः सनित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ लक्ष्मणि ॥ शरव्ये ॥ शकुने ॥ निमित्तानिचपश्यानि विपरीतानिकेशव ॥ निमित्तान्येव शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम् । तस्मा देतानि शास्त्रज्ञोराजा समुपलक्षयेत् ॥ फले ॥ निमेद्यति । ञिमिदा० । क्तः । ञीतः- क्तः । संज्ञापूर्वकत्वान्ननत्वम् । अनात्मने पदनिमित्तइति निर्द्देशाद्वा ॥

निमित्तकम् । न । चुम्बने ॥ निमित्ते ॥

निमित्तकारणम् । न । समवाय्यसमवाय्युभयभिन्ने कारणे ॥ यथा । तुरीवेमादिकम् पटस्य । यथा वा द्व्यणुकस्येश्वरः । घटम् प्रतिच कुलालदण्डचक्रसलिलसूत्रादिकमिति ॥

निमित्तकृत् । पुं । काके ॥ इतिराजनि० ॥

निमित्तवित् । पुं । दैवज्ञे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥ शकुनज्ञे ॥

निमिषः । पुं । कालप्रभेदे ॥ अक्षिनिमीलने । अक्षिपक्ष्मणोःस्वाभाविकस्योन्मेषस्यसहकारिणि ॥ निमिषति । मिष० । पचाद्यच् । कुटादित्वान्नगुणः ॥ इगुपधत्त्वात्कोवा ॥

निमिषितम् । न । अक्षिव्यापारे ॥

निमीलम् । न । दीर्घनिद्रायाम् ॥

निमीलनम् । न । मरणे ॥ सङ्कोचने ॥ निमेषे ॥ मीलनिमेषणे । ल्युट् ॥

निमीलिका । स्त्री । व्याजे ॥ निमीलने ॥

निमीलितः । त्रि । मोहिते ॥ कृतनिमीलने ॥

निमेयः । पुं । परिवर्त्ते । नैमेये ॥ निमीयते । माङ्माने । अचोयत् । ईद्यति ॥

निमेषः । पुं । अक्षिनिमीलने । नेत्रपक्ष्मणोःस्वाभाविकस्योन्मेषस्यसहकारिणि । पलकमीचना इतिभाषा ॥ यथा । निमेषोन्मेषाभ्याम् प्रलयमुदयंयातिजगतीति ॥ दृष्टिनिमीलनात्मके । कालप्रभेदे । पक्ष्मस्पन्दनकाले ॥ पुंसोयावत्कालमकृत्रिमनेत्रविकाशानन्तरं पक्ष्माकुञ्चनं जायते सनिमेषः । इत्यमरटीकायाम्भरतः ॥ अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपोनिमेषः परिकीर्त्तितः । द्वौनिमेषौत्रुटिर्नामद्वेत्रुटीतुलवः स्मृतः । इत्यग्निपुराणम् ॥ लघ्वक्षरोच्चारणमात्रेकाले ॥ लवद्वये ॥ निमिषति । मिषस्पेषणे । इगुपधेतिकः ॥

निमेषकः । पुं । निमेषे ॥

निमेषकृत् । स्त्री । तडिति ॥ निमेषं करोति । डुकृञ्० । क्विप् ॥

निमेषरुक् । पुं । खद्योते ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

निम्नम् । त्रि । गभीरे । नीचा इतिगहरा इतिचभाषा ॥ निम्नमति । म्ना अभ्यासे । आतश्चेतिकः ॥ वृक्षादिषुवल्ल्यादिवेष्टनाज्जाते वाढा इतिप्रसिद्धे चिह्ने ॥

निम्नगा । स्त्री । नदीमात्रे ॥ त्रि । नीचगामिनि ॥ निम्नङ्गच्छति । गम्लृ० । अन्येष्वपीतिडः ॥

निम्नोन्नतम् । त्रि । उन्नतानते । बन्धुरे ॥

निम्बः । पुं । अरिष्टे । सर्वतोभद्रे । पिचुमर्दे । नीम् इतिभाषा ॥ निम्बः शीतो लघु ग्राही कटुपाको ग्निवातहृत् । अहृद्यःश्रमतृट्कासज्वरारुचिकृमिप्रणुत् ॥ व्रणपित्तकफच्छर्दिकुष्ठहृल्लासमेहनुत् ॥ * ॥ निम्बप

संस्मृतं नेत्र्यं कृमिपित्तविषप्रणुत् । वातलं कटुपाकञ्च सर्वारोचककुष्ठनुत् ॥ * ॥ नैम्बं फलं रसे तिक्तं पाके तु कटु भेदनम् । स्निग्धं लघूष्णं कुष्ठघ्नं गुल्मार्शःकृमिमेहनुत् ॥ * ॥ निम्बशाकस्तु । निम्बस्य कोमलदलानि सुयत्नभृष्टान्याज्ये विपेषत्तदनु सैन्धवतक्रयुक्तान् । शालीयतण्डुलकणान् सघरामठेन चाधारितादद्दति रोचनमेव लेह्याः ॥ * ॥ निम्बति स्वास्थ्यम् । णिविसेचने । पचाद्यच् । ववयोरैक्यम् ॥ करञ्जनिम्बजफलं कृमिकुष्ठप्रमेहजित् ॥ * ॥ निम्बतैलन्तु कुष्ठघ्नं तिक्तं कृमिहरम् परमिति राजवल्लभः ॥ क्वापि त्वग्ग्राह्या ॥

निम्बकः । पुं । अरिष्टद्रुमे ॥ स्वार्थे कः ॥

निम्बतरुः । पुं । मन्दारवृक्षे । वकायन इतिभाषाप्रसिद्धे पारिभद्रे ॥ नियमयति । यमउपरमे । पृ० । निंवति वा । णिविसेचने । पचाद्यच् । ववयोरैक्यम् । कर्मणि घञ् वा । निम्बसंज्ञकस्तरुः । शाकपार्थिवादिः ॥

निम्बवीजः । पुं । राजादनीवृक्षे ॥

निम्बुकम् । न । } निम्बूके । कागदी

निम्बूः । स्त्री । } नींबू इतिभाषा ॥

निम्बूकम् । न । अम्लजम्बीरे । शोधने । निंब्राम् । दीप्ते ॥ निम्बूकमम्लं वातघ्नं दीपनं पाचनं लघु ॥ * ॥ निम्बूकं कृमिसमूहनाशनं तीक्ष्णमम्लमुदरग्रहापहम् । वातपित्तकफशूलिने हितं कष्टनष्टरुचिरोचनम् परम् ॥ त्रिदोषवह्निक्षयवातरोगनिपीडितानां विषविह्वलानाम् । मलग्रहे बद्धगुदे प्रदेयं विसूचिकायां मुनयो वदन्ति ॥ * ॥ भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् । लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥ निम्बूफलभवं पानमत्यम्लं वातनाशनम् । वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥ इतिराजनि० ॥

निम्लोचन् । त्रि । अस्तङ्गच्छति ॥

निम्लोचनम् । न । अस्तङ्गमने ॥

नियतः । त्रि । निश्चिते ॥ नित्ये ॥ आचारनिष्ठे ॥ वशीकृतेन्द्रिये ॥ न । नित्यकर्मणि ॥ नियच्छति । यम० । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । मलोपः ॥ नियततेवा । यती० । पचाद्यच् ॥

नियतात्मा । त्रि । समाहितचित्ते ॥ सुश्चितमनसि ॥ नियतः आत्मा यस्य ॥

नियतिः । स्त्री । नियमे ॥ दैवे । दिष्टे । भागधेये । प्राक्तनशुभाशुभकर्मणि ॥ नियम्यतेऽनया । यमउपरमे । क्तिन् ॥

नियती । स्त्री । दुर्गायाम् ॥
नियतेन्द्रियः । त्रि । इन्द्रियदमनशीले । संयतेन्द्रिये ॥
नियन्ता । पुं । सारथौ ॥ त्रि । शासितरि ॥ पशुप्रेरके ॥ नियच्छति विशिष्टे विषये स्थापयति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । यम० । तृच् ॥
नियन्त्रितः । त्रि । अनर्गले । अबाधे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ नितरां यन्त्रितः ॥ नियमिते ॥
नियमः । पुं । यन्त्रणे ॥ प्रतिज्ञायाम् । अङ्गीकारे ॥ निश्चये ॥ यथा भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते पञ्च पञ्चनखाभक्ष्या इत्युक्ते गम्यते एतदतोऽन्येऽभक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । तद्यथा । अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युक्ते गम्यते एतद् आरण्योभक्ष्य इति महाभाष्यम् ॥ भक्ष्यनियम इति भक्ष्यानुमतिरूप उपदेश इत्यर्थ इति विवरणम् ॥ * ॥ प्रतिज्ञानिश्चये ॥ इति मेदिनी ॥ व्रते ॥ आगन्तुसाधने ॥ यथा । नियमस्तु स यत्कर्माऽनित्यमागन्तुसाधनम् । यत् कर्म च नित्यम् न तु यावज्जीवं कर्त्तव्यम् आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया- समयविशेषादिभिः साधनैः साध्यमु-पवासस्नानजपादि तन्नियम इत्यर्थः ॥ * ॥ नित्यकर्मणि । तत्तदाश्रमविहिताचरणे ॥ * ॥ शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानेषु पञ्चसु ॥ जपोपवासप्रदक्षिणा नमस्कारादिरूपाः पुराणेयेऽधिकाउक्तास्ते एष्वेव पञ्चस्वन्तर्भाव्याः ॥ स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः । नियमो गुरुशुश्रूषाशौचाक्रोधाप्रमादता: ॥ * ॥ अक्रोधादिषु ॥ अक्रोधोगुरुशुश्रूषाशौ माहारलाघवम् । अप्रमादश्चसततंपञ्चैते नियमाःस्मृताः ॥ * ॥ तपआदिदशसु । यथा । तपःसन्तोषआस्तिक्यं दानंदेवस्यपूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैवह्रीर्मतिश्चजपोहुतम् ॥ दशैतेनियमाःप्रोक्तामयापर्वतनायकेतिदेवीगीता ॥ नियच्छति अनेनवा नियमनंवा । यमउपरमे- । पचाद्यच् । यमःसमुपनिविषुचेत्यप्वा ॥ सजातीयप्रवाहश्चविजातीयतिरस्कृतिः । नियमोहिपरानन्दो नियमात्क्रियतेबुधैः ॥ वेदशब्दानियमपूर्वमधीताःफलवन्तोभवन्तीति महाभाष्यम् ॥
नियमनम् । पुं । नियमे ॥ निग्रहे । बन्धे ॥ बलेर्नियमनमितियथा ॥
नियमविधिः । पुं । नानासाधनसाध्य-

क्रियाया मेकसाधनप्राप्ता वप्राप्तस्य परसाधनस्य प्रापके विधौ ॥ नियम: पाक्षिकेसतीत्युक्ते: । पक्षेऽप्राप्तस्य प्रापकोविधिर्नियमविधिर्भवति । यथा व्रीहीनवहन्तीत्यादि: । कथम स्यपक्षेऽप्राप्तप्रापकत्वमितिचेत् इत्थम् । अनेनाऽवघातस्य वैतुष्यार्थ त्वं न प्रतिपाद्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् किन्तुनियम: । सचाप्राप्तांशपूरणम् । वैतुष्यंहिनानोपायसाध्यत्वात् यदावघातंपरित्यज्योपायान्तरंगृहीतुमारभ्यतेतदाऽवघातस्या प्राप्तत्वेन तद्विधाननामकमप्राप्तांशपूरणमेवानेनविधिनाक्रियते । अतश्चनियमविधावप्राप्तांशपूरणात्मकोनियमएववाक्यार्थ: । पक्षेऽप्राप्तावघातविधानमितियावत् ॥

नियमित: । त्रि । कृतनियमे ॥ यद्वा ॥ नियम: सञ्जातोऽस्य । ता० इतच् ॥

नियाम: । पुं । नियमे ॥ नियमनम् । यम० । यम: समुपनिविषुचेतिघञ् ॥

नियामक: । पुं । नजिरा इतिप्रसिद्धे गुणवृक्षोपरिस्थिते पोतवाहे ॥ कर्णधारे ॥ नियच्छतिपोतम् । यमनियमने । ण्वुल् ॥ त्रि । नियन्तरि ॥

नियामिका । स्त्री । नियमनकर्त्र्याम् ॥

नियुक्त: । त्रि । अधिकृते ॥ नियोजिते ॥ आज्ञप्ते । प्रेरिते ॥ यथानियुक्तोऽस्मितथा करोमि ॥ नियुज्यतेस्म । युजि० । क्त: ॥ अवधारिते इतिराधाकान्त: ॥

नियुतम् । न । लक्षे । १००००० ॥ इति लीलावती ॥ शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् । त्वीकोटिरर्बुदमितिक्रमाद्दशगुणोत्तरमिति रत्नकोश: ॥ धेनूनां नियुत प्रादाद्विप्रेभ्य: समलङ्कृते । इत्यत्र नियुते दृशलक्षे इति श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ दशलक्षे १०००००० । प्रयुते ॥ यथा । एकं दश शतञ्चैव सहस्रं मयुतं तथा । लक्षञ्च नियुतञ्चैवकोटि रर्बुद एवच ॥ वृन्द: खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौच सागर: । अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दश वृद्ध्या यथोत्तरम् ॥ इतिपुराणम् ॥

नियुद्धम् । न । बाहुयुद्धे ॥ नियतं नितरांवा युद्धम् ॥

नियोग: । पुं । अवधारणे ॥ आज्ञायाम् ॥ कार्य्ये ॥ नियुज्यतेऽस्मिन् । युजि र० । घञ् ॥

नियोगी । त्रि । नियुक्ते । कर्मसचिवे । नियोगविशिष्ट ॥ नियोगोऽस्यास्ति । इनि: ॥

नियोग्य: । त्रि । नियोगार्हे । प्रभौ ॥

नियोजनम् । न । स्थापने ॥ युजिर्० । ल्युट् ॥ नियोगे । प्रेरणे ॥ त्वयैतत् क्रियतामिति क्रियासु नियोजनं प्रेरणमित्यर्थात् ॥

नियोजितः । त्रि । नियुक्ते ॥

नियोज्यः । त्रि । प्रेष्ये । भृत्ये ॥ नियुज्यते । युजिर्० । नियोक्तुं शक्यइत्यर्थे प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थइतिण्यति कवर्गाभावो निपातनात् ॥

नियोद्धा । पुं । कुक्कुटे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥ बाहुयुद्धकारिणि ॥

निर् । अ । निर्णये ॥ निषेधे ॥ वहिर्भावे ॥ क्रान्ताद्यर्थे ॥ न्युणाति । नृनये । क्विप् । ऋत इत् ॥ निःशेषे ॥

निरंशः । पुं । राशेः प्रथमभागे ॥ त्रि । अंशरहिते ॥ निर्गतोंशात् ॥

निरंशकः । त्रि । निरंशे ॥ स्वार्थे तद्धितः ॥ यथा । पतितस्तत्सुतः क्लीवः पङ्गुरुन्मत्तको जडः । अन्धो ऽचिकित्सरोगार्त्तो भर्त्तव्यास्ते निरंशकाः ॥ तेषांपतितवर्जेभ्योभक्तवस्त्रं प्रदीयते ॥

निरंशसूर्यः । पुं । राशेः प्रथमभागस्थे भानौ ॥ राशेः प्रथमभागस्थो निरंशःसूर्यउच्यते ॥

निरक्षदेशः । पुं । अक्षदेशे । पलभाशून्यस्थाने ॥ सतुपूर्वेभद्राश्ववर्षेयमकोटिः । दक्षिणे भारतवर्षे लङ्का । पश्चिमे केतुमालवर्षे रोमकः । उत्तरे कुरुवर्षे सिद्धपुरी । एताः भूवृत्तपादविवराः अन्योन्यम् प्रतिष्ठिताः । तासामुपरिगो विषुवस्थोदिवाकरोयाति । तासुविषुवच्छाया ध्रुवस्योन्नतिश्चनदृश्यते । तत्रदिवामानंरात्रिमानञ्च त्रिंशन्नाडिकाः । इतिसूर्यसिद्धान्तमतमिति राजाराधाकान्तः ॥

निरग्निः । पुं । अग्निसाध्यश्रौतकर्म्मत्यागिनि ॥ निरग्निब्राह्मणाः कलौ ॥

निरङ्कुशः । त्रि । अनिवार्ये । अबाधे । बाधाशून्ये ॥ इति जटाधरः ॥

निरञ्जनः । त्रि । अञ्जनशून्ये । धौतकज्जले । निर्मले ॥ अविद्यया अप्रत्यक्षे मनश्चक्षुराद्यविषये परमात्मनि ॥ उपाधि निवर्त्तके ॥ अञ्जनवदञ्जनमज्ञानं मलिनस्वभावत्वात् तन्निर्गतं यस्मात् सः ॥

निरञ्जना । स्त्री । पूर्णिमायाम् ॥ अञ्जनहीनायाम् ॥

निरतः । त्रि । नियुक्ते ॥ यथाषट्कर्म निरत इति ॥

निरतिशयः । त्रि । अतिशयाभावे ॥ निर्गतः अतिशयो ऽस्मात् ॥

निरत्ययः । त्रि । निर्बाधे ॥ अमायिके ॥ निर्गतो ऽत्ययोयस्य । निष्क्रान्तो ऽ

न्ययादा। निराद्य इतिसमासः॥

निरनुयोज्यानुयोगः। पुं। निग्रहस्थानाभियोगोनिरनुयोज्यानुयोग इति-गोतमलक्षिते अनिग्रहस्थाने॥ अवसरे यथार्थ निग्रहस्थानोद्भावनातिरिक्तं यन्निग्रहस्थानोद्भावनं तदित्यर्थः। एतेनानवसरे निग्रहस्थानोद्भावने एकनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानान्तरोद्भावनेच नातिव्याप्तिः। सोयं चतुर्द्धा। छलं जातिराभासो ऽनवसरग्रहणञ्च। आभासो व्यभिचारादावसिद्धाद्युद्भावनम्। अनवसरग्रहणञ्च अकाले एवोद्भावनम्। यथा त्यवसिचेत् प्रतिज्ञाहानिः विशेषवसिचेत् हेत्वन्तरम्। एवमवसरमतीत्यकथनमपि। यथा। उच्यमानग्राह्यस्यापशब्दादेः परिसमाप्तौ। एवमनुक्तग्राह्यानामननुभाषणावसरे ऽनुद्भाव्य बोधाविष्करणानुभाषणप्रवृत्ते वादिनि तदुद्भावनमित्यादिकमूह्यम्॥ इति ५ ध्याये ६५ सूत्रम्॥

निरन्तरः। त्रि। घने। निविडे। सान्द्रे॥ निरवधौ॥ नीरंध्रे॥ निर्गतमन्तरात्। निर्गतमन्तरमस्मिन्वा॥

निरन्तराभ्यासः। पुं। स्वाध्याये॥ सततावर्त्तने॥ निरन्तरश्चासावभ्या-

सश्च॥

निरपत्रपः। त्रि। धृष्टे। निर्लज्जे॥ निर्गतो ऽपत्रपाया लज्जायाः॥

निरपेक्षः। त्रि। अपेक्षारहिते। अनपेक्षे॥ विगतस्पृहे॥ यथा। निरपेक्षोग्रहादियाद्विति॥ निर्गताऽपेक्षा यस्य॥ निःसङ्गे॥

निरयः। पुं। नरके॥ निर्गतो ऽयात्॥

निरयपतिः। पुं। यमपुरुषे॥

निरर्गलः। त्रि। अबाधे। अर्गलारहिते। अनर्गले॥ निष्क्रान्तमर्गलायाः। निराद्यइतिसमासः॥

निरर्थः। त्रि। मोघे॥

निरर्थकः। त्रि। निष्फले। मोघे॥ न। निग्रहस्थानविशेषे। निरर्थकंलक्षयतिगोतमः। वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम्॥५१॥ वर्णानां क्रमेण निर्देशो जवगतेत्यादिप्रयोगस्तत्तुल्यो निर्देशो निरर्थकं निग्रहस्थानम्। अवाचकपदप्रयोगइतिफलितार्थः। वाचकत्वं शक्त्या निरूढलक्षणया वा स्वपरिभाषया वा बोध्यम्। समयबन्धव्यतिरेकेणेति विशेषणीयम्। तेन यत्रापभ्रंशेन विचारः कर्त्तव्यइतिसमयबन्धस्तत्रापभ्रंशे नदोषः। त्रुटितिसंवरणेतु नदोषइत्युक्तप्रायम्। अस्यसम्भवःप्रमादादित्यवधेयम्॥

५१ ॥ निर्गतोऽर्थोऽस्मात् ॥

निरवग्रहः । त्रि । स्वच्छन्द ॥ निष्क्रान्तोऽवग्रहात् नियमनात् । निरादय इतिसमासः ॥ वृष्टिप्रतिबन्धाभावे ॥

निरवद्यः । त्रि । उत्कृष्टे ॥ वातपित्तादिजन्याध्यात्मिकादितापत्रयरहिते-आत्मनि ॥ रागादिशून्ये ॥

निरवयवः । पुं । परमाणौ ॥ त्रि । अवयवहीने ॥

निरवशेषः । त्रि । सर्वस्मिन् ॥

निरवसितः । त्रि । बहिष्कृते । येनभुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुद्ध्यति तत्र । चाण्डालादौ ॥

निरवहालिका । स्त्री । प्राचीरे ॥ इति शब्दमाला ॥

निरशनम् । न । भोजनाभावे । अनशने ॥ त्रि । तद्वति ॥

निरसनम् । न । प्रतिक्षेपे । प्रत्याख्याने ॥ असुक्षेपणे । ल्युट् ॥ वधे । निसूदने ॥ निष्ठीवने ॥

निरसा । स्त्री । निःश्रेणिकातृणे ॥

निरस्तः । त्रि । निष्ठ्यूते ॥ प्रेषितशरे ॥ द्रुतोदिते । त्वरितोदिते ॥ सन्त्यक्ते ॥ प्रतिहते ॥ प्रत्याख्याते ॥ भर्त्सिते ॥ निरस्यतेस्म । असु० । क्तः ॥

निरस्तहृदयः । त्रि । निष्कृपे ॥

निरहङ्कारः । त्रि । शरीरेन्द्रियादौ वयमहमस्मीत्यभिमानशून्ये ॥ विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसम्भावनाविरहिते ॥

निराकः । पुं । पचने ॥ स्वेदे ॥ असत्कर्मफले ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

निराकरणम् । न । निराकृतौ । निवारणे ॥ निराक्रियतेऽनेन । डुकृञ्० । ल्युट् ॥

निराकरिष्णुः । त्रि । क्षिप्णौ । निराकरणशीले ॥ निराकरोति तच्छीलः । अलङ्कृञितीष्णुच् ॥

निराकर्त्ता । त्रि । निराकरिष्णौ ॥

निराकारः । त्रि । आकारहीने । देहाद्याकारवर्जिते परमात्मनि ॥ मृदादिवत्कार्यातिरिक्तं द्रव्यस्वरूपाभावात्निर्गतःआकारोऽस्मात् । निरादय इतिसमासः ॥

निराकुलः । त्रि । आकुलताशून्ये ॥

निराकृतः । त्रि । प्रत्याख्याते । निरस्ते ॥ यथा । कैःपुष्पैरचतान्दत्त्वा भृङ्गाभुवि निर्मल्लिताः । केनवाद्भ्यकेनाद्दचन्द्रं दत्त्वानिराकृताऽसि॥ निराकारि । कृञःक्तः ॥ निवारिते ॥

निराकृतिः । पुं । पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहिते ॥ यस्तुपञ्चमहायज्ञविहीनः सनिराकृतिरितिजटाधरः ॥ तथाच

छन्दोगपरिशिष्टे । निराकर्त्तामरा-दीमांसविशेषे निराकृतिरिति ॥ स्त्री । निरसने । निराकरणे ॥ निराकरणम् । उकृञ्० । स्त्रियांक्तिन् ॥ त्रि । अनाकारे ॥ अस्वाध्याये ॥ आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गत: । आकृतेर्जातेर्वा निर्गत: । अनधीत्यद्विजोवेदमन्यत्रकुरुते श्रमम् । सजीवन्नेव शूद्रत्वमाशुगच्छति सान्वय: ॥ वारणे । निषेधे ॥

निरागम: । पुं । आगममूलविकले तर्के ॥ तर्कमात्रोपजीविषु बौद्धकाणादसाङ्ख्यादिषु ॥

निराचार: । त्रि । अनाचारे । आचारशून्ये ॥ निर्नविद्यते आचारो यस्यस: ॥

निरातङ्क: । पुं । शिवे ॥ निर्गते आतङ्कतापशङ्के यस्मात् ॥ त्रि । आतङ्कहीने ॥

निरातपा । स्त्री । रजन्याम् ॥ त्रि । आतपशून्ये ॥

निरादेश: । त्रि । वार्त्तासञ्चाररहिते॥

निराधार: । त्रि । आश्रयशून्ये ॥

निराबाध: । त्रि । पक्षाभावविशेषे ॥ यथा । अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्निर्थं सप्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेदिति ॥ निराबाधम् अस्माकं दृष्टप्रदीपप्रकाशेनायं स्वगृहेऽप्यवहरतीति मिताक्षरा ॥

निराभास: । पुं । वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि फलव्याप्यत्वशून्ये परमात्मनि ॥ नितरामाभिमुख्येन भासते । भासृ० । पचाद्यच् ॥ त्रि । निष्प्रतिबिम्बे ॥

निरामय: । पुं । इडिक्के । वनच्छगले ॥ शूकरे ॥ त्रि । नीरुजि । वार्त्ते । रोगरहिते ॥ निष्क्रान्त आमयात् । निरादयइतिसमास: ॥ निर्गतआमयो व्याधिर्यस्माद्वा ॥

निरामालु: । पुं । कपित्थे ॥

निरामिष: । त्रि । विषयाभिलाषरहिते ॥ आमिषशून्ये ॥

निरामिषाशी । त्रि । अमांसाशिनि ॥

निरालम्ब: । त्रि । आश्रयशून्ये । निराश्रये । निर्विषये ॥

निरालम्बनत्वम् । न । देशानुसन्धानराहित्यतायाम् ॥

निरालम्बा । स्त्री । आकाशमांस्याम् ॥

निराश: । त्रि । आशाशून्ये ॥

निराशी । त्रि । वैराग्यदार्ढ्येन विगततृष्णे । निष्कामे ॥ निर्गता:आशिष:कामना यस्मात् ॥

निराश्रय: । त्रि । देहेन्द्रियाद्यभिमानशून्ये ॥ आश्रयोदेहेन्द्रियादि: अद्वैतदर्शनेन निर्गतो यस्मात् ॥ आ-

अवविहीने ॥ निर्गतः आश्रयो यस्मात् यस्य वा ॥

निरासनम् । न । निरसने ॥ निराङ्पूर्वासधातोर्ल्युट् ॥ आसनाभावे ॥ त्रि । तद्वति ॥

निराहारः । त्रि । आहाररहिते ॥

निरिङ्गिणी । स्त्री । तिरस्करिण्याम् । पट्याम् । यवनिकायाम् ॥

निरिन्द्रियः । त्रि । प्रजननासमर्थे । जीर्णे । इन्द्रियशून्ये ॥

निरीक्षणम् । न । दर्शने ॥

निरीक्षितः । त्रि । अवलोकिते ॥

निरीशम् । न । फाले । फले । यत्र काष्ठे फालो निबध्यते तत्र । फालाधारे ॥ इत्यमरः ॥ ईशाया निर्गतः । निरादय इति समासः ॥ त्रि । ईशशून्ये ॥ नास्तिके ॥

निरीषम् । न । फले । फालाधारे । निरीशे ॥ इति भरतोमरटीकाकृत् ॥ निष्क्रान्तमीषायाः ऽस्मात् । निरादय इति समासः ॥

निरीहः । त्रि । निराकाङ्क्षे । प्राप्तसमस्तैश्वर्ये ॥ निरीहस्य तृणं नृपः ॥ ईहारहिते ॥ पुं । विष्णौ ॥

निरुक्तम् । न । वेदाङ्गविशेषे ॥ यथा । ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते इति स्मृतिः ॥ पदभञ्जने ॥ देवविद्यायाम् ॥ त्रि । निर्वचने ॥ स्पष्टे ॥ कथिते ॥ निश्चयेनोक्तोऽर्थो नेन । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योग स्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

निरुक्तिः । स्त्री । निर्वचने ॥ निश्चितोक्तिः ॥

निरुद्धम् । न । ध्येयाकारवृत्तेर्निरोधे ॥ निरुद्धं चित्तं पञ्चमी चित्तस्य असम्प्रज्ञातसमाधिभूमिः । तदुक्तम् । तस्यापि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधान्निर्बीजः समाधिरिति ॥ त्रि । संरुद्धे । रोधविशिष्टे ॥ निश्चयेन रुद्धम् ॥

निरुद्धप्रकाशः । पुं । मेढ्रजातक्षुद्ररोगविशेषे ॥ इति भावप्रकाशः ॥

निरुद्योगः । त्रि । उद्योगाभावविशिष्टे । निरुद्यमे ॥

निरुपद्रवः । त्रि । उत्पातरहिते ॥

निरुपप्लवः । त्रि । निर्बाधे ॥ निर्गत उपप्लवो यस्मात् ॥

निरुपमः । त्रि । अनुपमे । उपमाशून्ये ॥ निर्गता उपमा सादृश्यं यस्य सः ॥

निरुपाख्यः । त्रि । असति ॥ वाचो मनसश्चागोचरे विषयतयोल्लेखायोग्ये ॥ निर्गतः उपाख्यायाः प्रत्यक्षत उपलब्धेः ॥ अस्फुटस्वरूपे ॥

निरपेक्षः । त्रि । अनपेक्षे । उपेक्षारहिते ॥ निर्गता उपेक्षा औदासीन्यं यस्मात् ॥

निरस्तः । त्रि । यस्मादौ भागशः पृथक्कृते ॥

निरूढः । पुं । निरूढलक्षणाके शब्दे ॥ यथा । पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्युपरमे यद्द्रव्ये स्वत्वं तच निरूढो दायशब्द इतिदायभागः ॥

निरूढलक्षणा । स्त्री । शक्तितुल्यलक्षणायाम् ॥ यथा । निरूढलक्षणाः काश्चित् काश्चिदैवच्छक्तित इतिकाव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

निरूढा । स्त्री । लक्षणाविशेषे ॥

निरूढिः । स्त्री । प्रसिद्धौ ॥

निरूपणम् । न । आलोके ॥ विचारे ॥ निदर्शने ॥ इतिमेदिनी ॥ ज्ञानानुकूलशब्दे ॥

निरूपितः । त्रि । नियुक्ते ॥ कृतनिरूपणे ॥ उपकल्पिते ॥

निरूहः । पुं । वस्तिभेदे ॥ यथा । वस्तिर्द्विधाऽनुवासाख्यो निरूहश्चेति संज्ञितः । यःस्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः । कषायक्षीरतैलैर्यो निरूहःसनिगद्यते इति ॥ निग्रहे ॥ तर्के ॥ त्रि । ऊहशून्ये ॥ निश्चिते ॥

निरेना: । त्रि । निष्पापे ॥

निरेभः । त्रि । निःशब्दे ॥

निरोधः । पुं । नाशे ॥ रोधे ॥ निरोधनम् । रुधिर्० । घञ् ॥ प्रलये ॥ निग्रहे ॥

निरोधनम् । न । निरोधे । प्रत्युपवेशने ॥ कारागारप्रवेशने ॥ रुधिर् आवरणे । ल्युट् ॥

निरोद्धव्यः । त्रि । रक्षणीये ॥

निर्ऋतिः । पुं । दिक्पालविशेषे । नैर्ऋतकोणाधिपतौ ॥ स्त्री । अलक्ष्म्याम् ॥ निश्चताकृतिर्दैर्णायत्र । निर्गता ऋतेः शुभादितिवा ॥ त्रि । निरुपद्रवे ॥

निर्ऋथः । पुं । सामवेदे ॥ निरन्तरम् ऋच्छति । ऋगतिप्रापणयोः । अर्त्तेर्निरीतिथक् ॥ निर्ऋथोहिंसेति वेदभाष्यम् ॥

निर्गः । पुं । देशे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

निर्गतः । त्रि । निःसृते । बहिष्प्राप्ते ॥ निर्मुक्ते ॥ नितराङ्गतः ॥

निर्गन्धः । त्रि । गन्धशून्ये ॥

निर्गन्धनम् । न । मारणे ॥ गन्धअर्द्दने । भावे ल्युट् ॥

निर्गन्धपुष्पी । स्त्री । शाल्मलिद्रुमे ॥

निर्गमः । पुं । निःसरणे ॥ निर्गमनम् । गम्लृ० । ग्रहवृद्रिश्चयप् ॥

निर्गमनम् । न । प्रतीहारे । द्वारि ॥

निर्गमनद्वारम् । न । नैर्वाह्रिके ॥

निर्गुण: । पुं । परमात्मनि । परमानन्दे ॥ त्रि । परमार्थत: सत्त्वरजस्तमोगुणरहिते ॥ रूपादिगुणहीने ॥ निर्धर्मके ॥ निर्गता: गुणा: सत्त्वादयो रूपादयोवा यस्मात् ॥ विद्यादिशून्ये ॥

निर्गुणा । स्त्री । गुणत्रयोपचयापचयरहितसाम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिण्यां शक्तौ ॥

निर्गुण्डी । स्त्री । नीलशेफाल्याम् ॥ सिन्दुवारे । संभालू इति भाषा । निसिन्दा इति गौडभाषा ॥ श्वेतनीलपुष्पभेदा निर्गुण्डी द्विविधामता ॥ अब्जकन्दे । करहाटे ॥ निर्गुडति । गुडरक्षायाम् । इगुपधेतिक: । पृषोदरादि: ॥ गुडाद्वेष्टनान्निर्गतेति स्वामी । गौरादि: ॥

निर्गूढ: । पुं । वृक्षकोटरे ॥ त्रि । संवृते ॥

निर्ग्रन्थ: । पुं । नग्ने । क्षपणके ॥ नि:स्वे । निर्द्धने ॥ बालिशे । मूर्खे ॥ द्यूतकारे ॥ ग्रन्थेभ्योनिर्गत: ॥ मुनौ ॥ त्रि । निर्वेद्दङ्गते ॥ नि:सहाये । निवृत्तहृदयग्रन्थाविति श्रीधरस्वामी ॥

निर्ग्रन्थक: । पुं । क्षपणे ॥ निष्फले ॥ त्रि । अपरिच्छदे ॥

निर्ग्रन्थनम् । न । मारणे ॥ ग्रथिकौटिल्ये । भावे ल्युट् ॥

निर्ग्रन्थिक: । पुं । क्षपणे ॥ त्रि । निपुणे ॥ हीने ॥

निर्ग्राह्य: । त्रि । निश्चेतुंशक्ये ॥

निर्घटम् । न । बहुमनुजसङ्कीर्णहट्टे ॥ इतिहारावली ॥ करशून्यहट्टे ॥ घटशून्ये ॥

निर्घण्ट: । पुं । निघण्टौ । निर्घण्टने । गणसङ्ग्रहे । ग्रन्थानां सूचीति-ख्याते ॥

निर्घात: । पुं । वाय्वभिहतवायुप्रपतनजन्यशब्दविशेषे ॥ यथाहवराह: । पवन: पवनाभिहतो गगना दवनौ यदा समापतति । भवति तदा निर्घात:सच पापो दीप्तविहगरुत: ॥ १ ॥ अथवेलादर्शनफलम् । अर्कोदये ऽधिकरणिकनृपधनियोधाङ्गनावणिग्वेश्या: । आप्रहरांशे ऽजाविकमुपहन्याच्छूद्रपौरांश्च ॥ २ ॥ आमध्याह्ना द्राजोपसेविनो ब्राह्मणांश्च पीडयति । वैश्यजलदां स्तृतीये चौरान्प्रहरेचतुर्थेतु ॥ ३ ॥ अस्तंयाते नीचान् प्रथमेयामे निहन्ति सस्यानि । रात्रेर्द्वितीययामे पिशाचसङ्घान्निपीडयति ॥ ४ ॥ तुरगकरिणा स्तृतीये विनिहन्या द्यायिन श्च

तुर्थेच । भैरवजर्जरशब्दो याति य त स्तां दिशं हन्ति ॥ ५ ॥ अभ्यन्तरी आगतउत्पातध्वनिरेवायम् ॥ निरव भ्रवज्रपाते ॥ यदान्तरीक्षेबलवान् मारुतोमरुताहत: । पतत्यध:सनिर्घातोजायतेवायुसम्भवइति ज्योतिषम् ॥

निर्घृण: । त्रि । निर्दये ॥

निर्घोष: । पुं । शब्दमात्रे ॥ निर्घोषणम् । घुषघुष्टौ । निष्पूर्वात् घञ् ॥

निर्ज्जन: । त्रि । विविक्ते । अनैरनाकीर्णे ॥

निर्ज्जर: । पुं । देवे । सुरे ॥ जरायानिष्क्रान्ता: । निरादय:क्रान्ताद्यर्थेपञ्चम्याइतिसमास: ॥ अनेकान्तवादिनां सप्तपदार्थेषुपदार्थविशेषे ॥ तपश्शिखाशयनकेशोल्लुञ्चनादितप:सञ्चयनिर्जीर्णवीर्यकर्मनिर्जरशब्देन तैरुच्यते ॥ त्रि । जरारहिते ॥ न । सुधायाम् ॥

निर्ज्जरसर्षप: । पुं । देवसर्षपवृक्षे ॥

निर्ज्जरा । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ तालपर्ण्याम् ॥

निर्ज्जल: । त्रि । जलहीनदेशादौ ॥ यथा । सम्प्राप्तादशमध्यजातुगतिना सम्मूर्च्छितानिर्जले तुर्यद्वादशवह्निसौम्यमतिमन्त्रेकादशाभक्तनी । सा षष्ठी न्तृपपक्षमस्तनक्षमक्षू:सप्तमी वर्जिता प्राप्तोपाध्यष्टमवेदनांप्रथमहे तस्य स्तृतीयोभवेतिवल्लालसेन: ॥

निर्ज्जला । स्त्री । ज्येष्ठशुक्लैकादश्याम् ॥ यथाहव्यासोभीमसेनं प्रति । वृषस्थेमिथुनस्थेऽर्केशुक्लाह्येकादशी हिया । ज्येष्ठेमासिप्रयत्नेन सोपोष्या जलवर्जिता ॥ स्नानेचाचमनेचैव वर्जयित्वोदकंबुध: । उपयुञ्जीत नैवान्यद्व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥ उदयादुदयं यावद् वर्जयित्वाजलंबुध: । अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलमिति ॥

निर्ज्जित: । त्रि । वशीकृते ॥ विजिते । प्राप्तपराजये । पराभूते ॥ नितरांजित: ॥

निर्ज्जितेन्द्रियग्राम: । त्रि । यतौ ॥ इन्द्रियाणाञ् ग्राम: । निर्जितइन्द्रियग्रामो येन ॥

निर्ज्जीव: । त्रि । जीवात्मरहिते ॥ प्राणिशून्ये ॥

निर्झर: । पुं । झरे । पर्वतान्निस्सृतजलप्रवाहे । झर्ना इतिभाषा ॥ निर्झरणम् । झृष्वयोहानौ । ऋदोरप् ॥ सहस्रांशुतुरङ्गे ॥ तुषाग्नौ ॥

निर्झरिणी । स्त्री । नद्याम् ।

निर्झरी । पुं । शैले । पर्वते ॥ निर्झ

रा:सन्न्यस्ताम् । मत्वर्थीय इनिः ॥

निर्झरी । स्त्री । नद्याम् ॥ निर्झरे ॥

निर्णतोदरी । स्त्री । लम्बोदर्याम् ॥ तनुमध्यायाम् ॥ नितरां नतं नम्र मुदरं यस्याः ॥

निर्णयः । पुं । विचारे । तर्के । चर्चायाम् ॥ अवधारणे । निश्चये ॥ विरोधपरिहारे ॥ परस्परविरुद्धार्थानां स्मृत्यादिवाक्यानां विरोधपरिहारेणार्थावधारणं निर्णयः । उक्तञ्च । तच्चे विप्रतिपन्नानां वाक्याना मितरेतरम् । विरोधपरिहारो ऽयं निर्णय स्तत्त्वदर्शनमिति ॥ निर्णय एवतत्त्वदर्शनमित्यर्थः ॥ निर्णयनम् । णी ञ्० । भावे एरच् । उपसर्गादसमासे पीतिणत्वम् ॥ अधिकरणविशेषे ॥ न्यायमते तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकज्ञानं निर्णयः । यथा । वह्निमान् पर्वत इत्यादिबोधः ॥ इतिभाषा प० ॥ तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानमिति जगदीशः ॥ अस्य लक्षणमाह गोतमः ॥ यथा । विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥ ४० ॥ विमृश्य सन्दिह्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यां साधनोपालम्भाभ्याम् उपालम्भः परपक्षदूषणम् अर्थस्यावधारणम् तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानम् । यद्यप्येतावदेव निर्णयसामान्यलक्षणं तथापि विमृश्येत्यादिकं जल्पवितण्डास्थलीयनिर्णय मधिकृत्य । तदुक्तम्भाष्ये । शास्त्रेवादेच विमर्शवर्जमिति । एवं प्रत्यक्षतः शब्दाच्चनिर्णये न विमर्शपक्षप्रतिपक्षापेक्षेति ॥ ४० ॥ चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गते शेषपादे । फैसला इति डिगरी इतिचेतरभाषा ॥

निर्णयनम् । न । निर्णये ॥

निर्णयपादः । पुं । चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गतव्यवहारविशेषे ॥ तत्स्वरूपं यथा । मिलितानां सभासदां पराजितोयमित्यवधारणमिति व्यवहारतत्त्वम् ॥

निर्णायनम् । न । गजापाङ्गदेशे । निर्याणे ॥

निर्णिक्तः । त्रि । शोधिते । अपनीतमले ॥ निर्णिज्यतेस्म । णिजिर् शौचपोषणयोः । क्तः ॥ अत्रदेवगृहञ्चैव श्मशानं गोद्विजालयम् । निर्णिक्तपादः प्रविशेन्नानिर्णिक्तः कदाचनेति स्मृतिः ॥

निर्णीतः । त्रि । कृतनिर्णये । निश्चयीकृते ॥ यथा । निर्णीतेव्यवहारेतुप्र

मायामफलंभवेत् । लिखितंसाक्षिणोवापि पूर्व्वमावेदितंनचेत् ॥ यथा पक्वेषुधान्येषु निष्फलाःप्राक्षेगुणाः । निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेतिव्यवहारतत्त्वम् ॥

निर्णेजकः । पुं । रजके ॥ निर्णेनेक्ति । णिजर्०। ण्वुल् । उपसर्गादसमासेऽपीतिणत्वम् ॥

निर्णेजनम् । न । क्षालने ॥ निर्णिजे ल्युट् ॥

निर्णेता । त्रि । प्रतिभुवि ॥

निर्द्दटः । त्रि । दयाहीने । निर्द्दये ॥ निष्प्रयोजने ॥ परापवादरक्ते । अन्यदोषरते ॥ मत्तेतीवेपीतिशब्० ॥

निर्द्दयः । त्रि । दयाहीने ॥ निर्गता दया यस्मात् ॥

निर्द्दरम् । न । निर्भये ॥ सारे ॥ त्रि । कठिने ॥ अत्रपे ॥ इतिमेदिनिकरः ॥ निर्गतः दरोयस्मात् ॥

निर्द्दहनः । पुं । भल्लातके ॥ अग्निशून्ये ॥

निर्द्दहनी । स्त्री । मूर्व्वालतायाम् ॥

निर्द्दाता । त्रि । लवनकर्त्तरि ॥ यथा दुरतिनिर्द्दाता कक्षं धान्यम्ब रक्षतीतिमनुः ॥

निर्द्दिग्धः । त्रि । बलिनि । मांसले ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

निर्द्दिश्यमानः । त्रि । उच्चार्य्यमाणे ॥

निर्द्दिष्टः । त्रि । प्रदिष्टे । प्रदर्शिते ॥ कथिते ॥ निश्चिते ॥

निर्द्देशः । पुं । निदेशे । शासने । आज्ञायाम् ॥ निर्द्देशनम् । दिश० । घञ् ॥ निर्द्दिश्यते ऽभिधीयते ऽनेनेतिव्युत्पत्त्या प्रतिपादकशब्दे । नाम्नि ॥ भृतौ ॥ नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षेत निर्द्देशं भृतकोयथा ॥ व्यवहारे ॥ कथने ॥ उपान्ते ॥ देशान् निष्क्रान्ते ॥ निरप वहिर्भावे ॥

निर्द्देश्यः । त्रि । निर्द्देष्टुंशक्ये ॥

निर्द्देष्टा । त्रि । निर्द्देशकर्त्तरि ॥

निर्द्दोषः । त्रि । दोषरहिते ॥ यथा । निर्द्दोषं दर्शयित्वातु सदोषंयः प्रयच्छति । समूल्यादृद्विगुणंदाप्यो विनयंतावदेवत्त्विति मिताक्षरा ॥

निर्द्धनः । पुं । जरद्गवे ॥ त्रि । धनहीने ॥

निर्द्धर्म्मः । त्रि । धर्म्मरहिते ॥

निर्द्धारः । पुं । निश्चये ॥

निर्द्धारणम् । न । जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक् करणं ॥ तद्यतश्चनिर्द्धारणइतिषष्ठी सप्तमीच विभक्तिर्भवति । यथा । मनुष्याणां मनुष्येषुवा क्षत्रियःशूरतमः । गवांगोषुवा कृष्णासम्पन्नक्षीरा ।

। अध्वगानामध्वगेषु वा धावन्तः शी घ्रतमा इति ॥ निश्चये ॥

निर्द्धारणीयः । त्रि । निर्द्धार्य्ये । निर्द्धारितव्ये ॥

निर्द्धारितः । त्रि । कृतनिश्चये ॥

निर्द्धार्य्यः । त्रि । निर्द्धारणीये ॥ निःशङ्कं कर्मकर्त्तरि ॥ निर्द्धार्यः कार्यकर्त्ता यः संयतन् सत्त्वसम्पदा । व्यसने ऽभ्युदयेवापि ह्यविकारं सदामनः । तत्सुसत्त्वमिति प्रोक्तम् ॥ तत् सम्पदा संयतन् उद्यमं कुर्वन्निरचयार्थः । संयुत इतिवा पाठः ॥ निश्चयेनध्रियते । धृञ्० । ऋहलोर्ण्यत् ॥

निर्द्धूतः । त्रि । खण्डिते । परित्यक्ते ॥ नितराङ्कम्पिते ॥ समन्मूलिते ॥

निर्द्धौतः । त्रि । प्रक्षालिते ॥ धावेः कर्मणि क्तः । च्छ्वोरितिवकारस्योठादेशः । एत्येधत्यूठ् स्विति वृद्धिः ॥

निर्ध्यानम् । न । निध्याने ॥ दर्शने ॥ ध्यैचिन्तायाम् । ल्युट् ॥

निर्द्वन्द्वः । त्रि । शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णौ ॥ रागद्वेषादिद्वन्द्वरहिते ॥ निर्गतोद्वन्द्वात् द्वन्द्वेभ्योवा ॥

निर्बन्धः । पुं । आग्रहे । अभिनिवेशे ॥ वपुर्वाग्धीषु निर्बन्धः कर्मिणो नतु साक्षिणि । साक्षिनः साध्यलेपत्वेनिर्बन्धो नेतरत्रहि ॥ निश्चयेनबन्धः ॥

निर्बाधः । त्रि । निरुपद्रवे ॥ विविक्ते ॥

निर्भटः । त्रि । दृढे ॥

निर्भयः । पुं । अजानेये ॥ हयोत्तमे ॥ त्रि । भीतिरहिते ॥ निर्गतं भयं यस्मात् यस्यवा ॥

निर्भरम् । न । अतिमात्रे ॥ निःशेषेण भरोभारोऽत्र । उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं निर्भरमित्युक्तम् ॥ त्रि । तद्वति ॥

निर्भर्त्सनम् । न । खलीकारे ॥ अलक्तके ॥ इतिमेदिनी ॥

निर्भर्त्सितः । त्रि । धिक्कृते । निन्दिते । कृतनिर्भर्त्सने ॥

निर्भाग्यः । त्रि । भाग्यहीने । मन्दे । मूढे ॥

निर्भाज्यः । त्रि । पृथक्कार्ये ॥

निर्भिन्नः । त्रि । नितरांदारिते ॥

निर्भिन्नचिर्भिटः । पुं । निर्भिन्नकर्कटीसस्ये । फूट इतिभाषा ॥

निर्भीकः । त्रि । निर्भये ॥

निर्मक्षिकम् । अ । मक्षिकाणामभावे ॥

निर्मटः । पुं । हट्टे ॥

निर्मथनम् । न । नितरांविलोडने ॥ अतिनिर्मथना दग्निश्चन्दनादपि जायते । विषायते ऽमृतमपि यथापथ्यं समर्षतः ॥

निर्मदः । पुं । मदहीनगजे । उद्दान्ते

॥ मदान्निर्गतः । निर्गतामदो ऽस्मादा ॥

निर्म्मथ्या । स्त्री । नलिकायाम् ॥

निर्म्मन्थ्यदारु । न । अरणौ । वह्निमन्थे ॥

निर्म्ममः । चि । भिक्षौ ॥ देहेष्विममेति प्रत्ययरहिते ॥ शरीरयात्रामात्रार्थेपि प्रारब्धकर्माक्षिप्तकौपीनाच्छादनादौ ममेदमित्यभिमानहीने ॥ देहपुत्रभ्रात्रादिषु स्वीयेषु ममताशून्ये ॥

निर्म्मर्य्यादः । चि । अविनीते ॥ निर्गता मार्यादायाः ॥

निर्म्मलम् । न । निर्माल्ये ॥ अभ्रके ॥ त्रि । मलहीने । शुद्धे ॥ रजस्तमोमलामिश्रिते ॥ रागादिमलरहिते ॥ अविद्यातत्कार्यलक्षणमलरहिते ॥ मलान्निर्गतम् । निर्गतं मलमस्मादा ॥

निर्म्मलोपलः । पुं । स्फटिके ॥

निर्म्माणम् । न । निर्मितौ ॥ सारे ॥ समञ्जसे ॥ कामभेदे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

निर्म्माता । त्रि । निर्माणकर्त्तरि ॥ निर्माति । माङ्माने । तृच् ॥

निर्म्मानः । चि । मानरहिते ॥ निर्गतो मानात् ॥

निर्म्मानमोहः । चि । मानमोहाभ्यां निष्क्रान्ते । अहङ्काराविवेकाभ्यां रहिते ॥

निर्म्माल्यम् । न । देवार्पितोज्झिते । देवोच्छिष्टद्रव्ये ॥ यथा । अर्वाग्विसर्जनाद्द्रव्यं नैवेद्यं सर्वमुच्यते । विसर्जिते जगन्नाथे निर्माल्यं भवतिच्चणादिति ॥ चि । माल्यशून्ये ॥

निर्म्माल्या । स्त्री । पृक्कायाम् ॥

निर्म्मितः । त्रि । कृतनिर्माणे । निष्पादिते । रचिते ॥

निर्म्मितकः । चि । मन्त्रौषधादिभिर्निष्पादिते ॥

निर्म्मितिः । स्त्री । निर्माणे । रचनायाम् ॥ असाधारणचमत्कारकारिणीरचनाहिनिर्मितिरितिव्याख्यातारः ॥

निर्म्मुक्तः । पुं । मुक्तकञ्चुके भोगिनि ॥ त्रि । त्यक्तसङ्गे । निष्परिग्रहे ॥

निर्म्मुक्तिः । स्त्री । निवृत्तौ ॥

निर्म्मुटः । पुं । वनस्पतौ । अरुष्करवृक्षे ॥ खर्परे ॥ सूर्य्ये ॥ न । कारशून्येहट्टे । पण्याजिरे ॥

निर्म्मोकः । पुं । मोचने ॥ व्योम्नि ॥ सन्नाहे ॥ सर्पकञ्चुके । अहिकोषे ॥ निश्चयेनमुञ्चते । मुचॢ० । कर्म्मणिघञ् ॥

निर्म्मोक्षः । पुं । त्यागे ॥ मोक्षाभावे ॥

निर्य्यत् । चि । निर्गच्छति ॥

निर्य्यन्त्रणः । त्रि । विशृङ्खले । अबाधे । निरर्गले । स्वच्छन्दे ॥

निर्य्याणम् । न । वारणापाङ्गदेशे ॥ मोक्षे ॥ अध्वनिर्गमे ॥ पशूनांपादबन्धनदामनि ॥ निर्याण्यनेन । याप्रापणे । ल्युट् ॥

निर्य्यातनम् । न । वैरशुद्धौ ॥ दाने । त्यागे ॥ न्याससमर्पणे ॥ यतनिकारादौ । स्वार्थणयन्तः । भावकर्मकरणादौल्युट् ॥ मारणे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

निर्य्यामः । पुं । पोतवाहे ॥ इ० हे० ॥

निर्य्यासः । पुं । कषाये । क्वाथे । क्वथितद्रव्यरसे ॥ वृक्षद्रवे । वृक्षान्निर्गत्यकठिनतांयातेरसविशेषे । वेष्टके । गंद इतिभाषा ॥

निर्य्युक्तिकः । चि । युक्तिरहिते ॥ यथा । नहिक्रियारहितं वाक्यमस्तीतिप्राचां प्रवादोनिर्युक्तिकत्वा दश्रद्धेयइति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ निर्युक्तिकं ब्रुवाणास्तुनास्माभिर्विनिवार्यन्त इतिन्यायः ॥

निर्य्यूषः । पुं । निर्यासे ॥ इतिश० मा० ॥

निर्य्यूहः । पुं । आपीडे । शेखरे ॥ द्वारे ॥ निर्यासे ॥ नागदन्तके ॥ निर्यूहति । यूहलौकिकोधातुः । इगुपधेतिकः ॥ निहूयतिवा । पृषोदरादि त्वात् धातोर्यङागमः ॥ मत्तवारणे ॥

निर्य्योगः । पुं । गोःपादबन्धनरज्जौ ॥ निर्युज्यतेगौरनेन । युजिर् ० । घञ् ॥

निर्ल्लक्षणः । चि । लक्षणहीने । पाण्डुरपृष्ठे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

निर्ल्लिप्तः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ चि । लेपरहिते ॥

निर्ल्लेखनम् । न । कर्षणे ॥

निर्ल्लेपः । चि । लेपवर्जिते ॥ शुद्धे ॥ आसङ्गरहिते ॥ पापशून्ये ॥

निर्ल्लोडितः । चि । आलोकिते ॥

निर्ल्ल्वयनी । स्त्री । सर्पत्वचि । कञ्चुके ॥ यस्यांत्वचिसर्पोनितरां लीयते सा निर्ल्वयनी सर्पत्वगितिव्याख्यातारः ॥

निर्व्वचनम् । न । निरुक्तौ । शब्देनाभिधाने ॥ निश्चितं वचनम् ॥

निर्व्वपणम् । न । दाने । अन्नादीनां संविभागे ॥ टुवप् ० । भावेल्युट् ॥

निर्व्वरः । त्रि । निर्दरार्थेषु । इतिहेमोनेकार्थः ॥

निर्व्वर्णनम् । न । दर्शने ॥ वर्णशब्दात् सत्यापेतिणिच् । ल्युट् ॥

निर्व्वर्त्तयन् । त्रि । कुर्वति ॥

निर्व्वर्त्तितः । त्रि । निष्पादिते ॥

निर्व्वहणम् । न । नाट्योक्त्या प्रस्तुतकथासमाप्तौ । प्रकृताभिनयस्य निर्वाहे । निठायाम् ॥ निर्वाहोनिर्वहणम् ।

वहेर्ल्युट् ॥ नाटकसन्ध्यन्तरे ॥ यथा । मुखं प्रतिमुखञ्चैव गर्भो विमर्ष एवच । तथा निर्वहणञ्चेतिनाटके पञ्चसन्धयइतिभरतः ॥

निर्व्वहणा । स्त्री । निष्ठायाम् । प्रकृताभिनयनिर्व्वाहे । निर्वहणे ॥ टाप् ॥

निर्व्वाहिता । चि । निर्वोढरि ॥

निर्व्वाणम् । न । अस्तङ्गमने । विनाशे ॥ निर्वृतौ ॥ गजमज्जने ॥ सङ्गमे ॥ मोक्षे । अपवर्गे ॥ यथा । यतितव्यं समत्वेन निर्वाणमपिचेच्छतेति ॥ समत्वबुद्धेर्निर्वाणं फलमुक्तं श्रुतौ स्मृतौ ॥ सर्वदुःखोपशमलक्षणं परमानन्दरूपं निर्वाणमितिभाष्यकाराः । सर्वदुःखोपशमात्मकत्वान्निरतिशयानन्दरूपत्वाच्च परमपुरुषार्थकैवल्यरूपंब्रह्मनिर्वाणमित्युच्यतइति व्याख्याकारः ॥ अपुण्यपुण्योपरमेयंपुनर्भवनिर्भयाः । शान्ताःसन्न्यासिनोयान्तितस्मैमोक्षात्मने नमइतिविष्णोर्निर्वाणरूपत्वेभारतवचनम् ॥ निश्चले ॥ शून्ये ॥ विश्रान्ते ॥ अपवर्गसाधनग्रन्थविशेषे ॥ विद्योपदेशने ॥ आदिगुरुविकले (ऽ) ॥ त्रि । मुक्ते ॥ शान्ते मुनिवह्न्यादौ । चरमावस्थमुनौ ॥ चरमावस्थवह्नौ ॥ वन्ध्याविनिर्गमनं निर्वाणम् । गत्यर्थक वाधातोर्भावेल्युट् ॥ निर्वातिस्म । वा गतिगन्धनयोः । गत्यर्थेतिक्तः । निर्वाणोऽवातइतिसाधु ॥ आदिना निर्वाणोऽग्निर्निर्वाणः प्रदीपइत्यर्थः । आदिना निर्वाणं मुक्तिर्निर्वृतिश्चेत्यपि वदन्ति ॥ यथा । प्रियदर्शनमेवास्तु किमन्यैर्दर्शनान्तरैः । निर्वाणमाप्यते येन सरागेणापिचेतसेति ॥

निर्व्वाणमस्तकः । पुं । मुक्तौ ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

निर्व्वातः । त्रि । वायुरहिते ॥ निर्वातिस्म । वा० । गत्यर्थेतिक्तः ॥ निर्गतोवातोगतो वा ॥

निर्व्वादः । पुं । लोकवादे ॥ परिनिष्ठितवादे ॥ अपवादे ॥ निर्वेदनम् । वदव्यक्तायांवाचि वदअभिवादनस्तुत्योर्वा । निष्पूर्वाद्वदेर्भावेघञ् ॥

निर्व्वापः । पुं । निवापे ॥

निर्व्वापणम् । न । वधे ॥ दाने ॥ टुवप० । स्वार्थण्यन्तः । ओवैशोषणे वा । ल्युट् ॥

निर्व्वाप्यः । त्रि । कर्त्तव्ये ॥

निर्व्वार्यः । त्रि । निःशङ्कङ्कर्मकृति । सत्त्वसम्पद्वासम्पतन्कार्यकर्त्तरि ॥ भयविक्रमयसनाभ्युदयादौनिर्विकारं मनःसत्वम् तत्सम्पदासम्पतन् उद्यमंकुर्वन् यो निश्शङ्कोभूत्वाकर्मकृ

इते सनिर्वार्यउच्यते ॥ निश्चयेनब्रियते ॥ वृञ्० । कर्म्मणोयत् ॥

निर्व्वासनम् । न । मारणे । हिंसने ॥ नगरादेर्वहिष्कृतौ ॥ वासच्छेदे । चुरादिः । भावेल्युट् ॥

निर्व्वासितः । त्रि । निष्कासिते ॥

निर्व्वास्यः । त्रि । निर्वासनीये ॥

निर्व्वाहः । पुं । कार्यसाधने ॥ निर्वहणम् । वह० । घञ् ॥ निष्पत्तौ । समाप्तौ ॥ यावता स्यात् स्वनिर्वाहः स्वीकुर्यात् ताव दर्थवित् । आधिक्ये न्यूनतायाञ्च च्यवते परमार्थत इत्युपदेशः ॥

निर्व्वाहकः । पुं । कार्यसाधके । सम्पादके ॥ नहिस्वपरनिर्वाहकस्य परापेक्षाभवति ॥

निर्व्वाहैकक्यम् । न । सङ्गत्यन्तरे ॥ साक्षात्परम्परयावा एककार्यानुकूलत्त्वे ॥

निर्व्वाहणम् । न । निर्वहणे ॥

निर्व्वाहिका । स्त्री । प्रणाडिकायाम् ॥

निर्व्विकल्पः । पुं । सर्व्वविकल्पशून्ये परमात्मनि ॥ त्रि । कल्पनाहीने ॥ निरक्तभेदे ॥ निर्गतोविकल्पोविविधाकल्पनायस्मात् ॥ भोगैकवासनांत्यक्त्वा त्यजत्त्वं भेदवासनाम् । भावाभावौ तत स्त्यक्त्वानिर्विकल्पोस्थितोभव ॥

निर्व्विकल्पकः । पुं । असम्प्रज्ञातसमाधौ । ज्ञातृज्ञानादिविकल्पभेदलयापेक्षया ऽद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्ते रतितरामेकीभावेनावस्थाने ॥ तत्रदृष्टान्तः । जलाकाराकारितलवणानवभासेन जलमात्रावभासवत् अद्वितीयवस्त्वाकाराकारितचित्तवृत्त्यनवभासेनाद्वितीयवस्तुमात्रमेवभासतइति । ततश्चास्यनिर्विकल्पकसमाधेः सुषुप्तेश्चाभेदशङ्का न भवति। उभयत्र वृत्त्यभाने समानेऽपि तत्सद्भावासद्भावमात्रेण तयोर्भेदोपपत्तेरिति । सुषुप्तौ वुद्धिर्हि नास्ति वुद्धेःकारणात्मनावस्थानस्य तल्लक्षणत्त्वात् । इत्यत् वुद्धिवृत्तेरद्वितीयवस्त्वाकाराकारिताया अवस्थानाङ्गीकारात् सुषुप्तेर्भेदोपपत्तेरितिभावः । नापिमुक्तावतिव्याप्तिः । तत्रापि अविद्यातत्कार्यसंस्काराणा मत्यन्तमुच्छेदात् । इत्यपुनर्व्युत्थानादिव्यवहारदर्शनेन तेषामनुवृत्तेरिष्टत्त्वात् । नापिजीवन्मुक्तौ प्रसङ्गः । तस्यव्युत्थानदशायामपिवाधितानुवृत्तिमात्रप्रपञ्चावभासेपि स्वस्वरूप एवावस्थानात् । साधकस्यवाधितानुवृत्तिमात्रप्रपञ्चावभासाभावादिति ॥

षि । निरस्तभेदे ॥ स्वा° कः ॥ * ॥ न । प्रकारता विशेष्यतानापन्नसम्बन्धानवगाह्यतीन्द्रियज्ञाने ॥ यथा । तत्प्रमानाप्रमानापिज्ञानं यन्निर्विकल्पकम् । प्रकारतादिशून्यंहिसम्बन्धानवगाह्ययदिति ॥ ज्ञानंयन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते । इतिच भाषापरिच्छेदः ॥

निर्व्विकल्पकसमाधिः । पुं । निर्विकल्पके ॥ लयविक्षेपकषायरसास्वादलक्षणविघ्नचतुष्टयेन विरहितं चित्तं निवातदीपवदचलंसदखण्डचैतन्यमात्रमवतिष्ठते यदा तदानिर्विकल्पकसमाधिरुच्यते ॥

निर्व्विकारः । पुं । जन्मादिषड्भावविकारहीने आत्मनि ॥ षि । विकारशून्ये ॥ प्रकृतेरन्यथाभावोविकारः । निर्गतोविकारोऽस्मात् । निरादय इति समासः ॥

निर्ब्विकारता । स्त्री । विषयानुसन्धानराहित्ये ॥ प्रकृतेरन्यथाभावाभावत्वे ॥

निर्व्विस्तः । त्रि । प्राप्तवैराग्ये । विरक्ते ॥ यथा । निर्विस्तोहमनेनवासेन । यथावानिर्विस्तोहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतक्लेशेनेतीशभाष्यम् ॥ निरुपपदादिदेः कर्म्मणिक्तः । निर्विसत्त्वोपसङ्ख्यानात् परस्यणत्वम् पूर्वस्यष्टुत्वम् ॥ विषण्णे । दुःखिते ॥

निर्ब्विद् । त्रि । खिन्ने ॥ निर्विद्यते खिद्यते । विदेर्ज्ञानार्थान्निष्पूर्वात् सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् ॥

निर्ब्विन्ध्या । स्त्री । कच्छाख्यकुलाद्रिनद्याम् ॥ विन्ध्याद्रिनिर्गतनदीविशेषे ॥

निर्ब्विशेषः । त्रि । समे । स्वगतभेदरहिते परमात्मनि । नानाविधभेदरहिते ॥ यथा । निर्विशेषं परम्ब्रह्म साक्षात्कर्त्तुमनीश्वराः । येमन्दास्तेनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैरिति ॥ निर्गता विशेषा यस्मात् ॥

निर्ब्विषयः । षि । निरालम्बे ॥

निर्ब्विषा । स्त्री । तृणविशेषे । अविषायाम् । विषहायाम् । निर्विषी इति गौड भाषा ॥ यथा । निर्विषा कटुका शीताकफवातास्रदोषनुत् । अनेकविषहन्त्रीच व्रणनिर्म्मूलकारिणीत्यस्या गुणाः ॥

निर्ब्विषी । स्त्री । श्यामकन्दायाम् । उपविषायाम् ॥ इयं चतुर्विधाभवति । रक्ता श्वेता भृशंकृष्णा पीतवर्णातथैवच । यथापूर्वंचविज्ञेया मल्याश्रेष्ठागुणोत्तमां ॥ सर्वदोषहरीलेपाद्भुक्ताश्चयमुनाशिनी । क्षेमजान् विंशतीरोगान् सद्योहन्याच्चिषेवणा-

दितिभावप्रकाशः ॥

निर्व्विष्टः । त्रि । भुक्त ॥ कृतनिर्वेशे ॥ प्राप्ते ॥ स्थिते ॥ विवाहिते ॥ कृताग्निहोत्रे ॥

निर्व्वीजा । स्त्री । काकलीद्राक्षायाम् । कसमिस् इतिभाषा इतिराजनिर्घण्टः ॥

निर्व्वीरः । त्रि । वीरशून्ये ॥

निर्व्वीरा । स्त्री । अवीरायाम् । पतिपुत्रविहीनायाम् ॥

निर्व्वीर्य्यः । त्रि । निष्प्रभावे ॥

निर्व्वृतः । त्रि । उपरतस्वभावे ॥

निर्व्वृतिः । स्त्री । सुस्थितौ ॥ अस्तगमने । मृत्यौ ॥ सुखे ॥ मोक्षे ॥ सिद्धौ ॥

निर्व्वृत्तः । त्रि । निष्पन्ने ॥ निर्वर्त्ततेस्म । इतुवर्त्तने । क्तः ॥ आप्ते ॥

निर्व्वृत्तिः । स्त्री । निष्पादे ॥ समाप्तौ ॥ यथा ऽध्ययननिर्वृत्तिरिति ॥ त्रि । वृत्तिरहिते ॥

निर्व्वेदः । पुं । स्वावमानने ॥ एतावता कालेनाप्ययं न सिद्धः किमतः परं कष्टमित्यनुतापे । खेदे ॥ वैराग्ये ॥ यथा । यदाते मोहकलिलं वुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदागन्तासिनिर्वेदं श्रोतव्यस्यश्रुतस्यचेति ॥ शान्तरसस्य स्थायिभावे । निर्वेदःस्थायिभावोस्ति शान्तोपिनवमोरसः ॥ परवैराग्ये ॥ यथा । ततः कदाचिन्निर्वेदान्निराकाराश्रितेनच । लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्त्तेन भृशं मयेतिमोक्षधर्म्मः ॥

निर्व्वेशः । पुं । भोगे ॥ वेतने ॥ मूर्च्छने ॥ निर्वेशनम् निर्विश्यते ऽनेनवा । विश० । अकर्त्तरिचेति इलश्चेति वा घञ् ॥

निर्व्वेशनम् । न । उपभुक्तौ ॥

निर्व्वेष्टनम् । न । नाडिचीरे । सूत्रवेष्टनशल्याम् ॥ त्रि । वेष्टनरहिते ॥

निर्व्वैरः । त्रि । सर्वभूतेष्वपकारिष्वपिद्वेषरहिते ॥ निष्क्रान्तो वैरात् ॥

निर्व्वोढा । त्रि । निर्वहितरि ॥

निर्व्यग्रः । त्रि । स्वस्थे ॥

निर्व्यथनम् । न । छिद्रे । रन्ध्रे ॥ व्यथ० । भावेल्युट् । निश्चयेनव्यथनं भयं चलनंवा यत्र ॥

निर्व्यपेक्षः । त्रि । निस्पृहे ॥

निर्व्यूढः । त्रि । त्यक्ते ॥ समाप्ते ॥

निर्व्यूहः । पुं । शेखरे ॥ द्वारि ॥ निर्यासे ॥ नागदन्तके ॥ निर्व्यूहति । इगुपधेतिकः ॥

निर्व्यूह्यमानः । त्रि । इतस्ततश्चाल्यमाने ॥

निर्व्हरणम् । न । दाहार्थं मृतादिनय

ने ॥ निष्काशने ॥ निःशेषेण हरणे ॥

निर्हारः । पुं । शल्याद्युत्पाटने । अभ्यवकर्षणे ॥ मलमूत्रादित्यागे ॥ निर्हरणम् । हृञ्० । घञ् ॥ यथेष्टविनियोगे ॥ न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् । स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥

निर्हारगृहम् । न । } विण्मूत्रादित्यागार्थगेहे । पोखरा इतिभाषा ॥
निर्हारस्थानम् । न । }

निर्हारी । पुं । दूरगामिगन्धे । समाकर्षिणि ॥ त्रि । तद्वति ॥

निर्हुतः । त्रि । दग्धे ॥

निर्ह्रादः । पुं । स्वाने । शब्दे ॥

निलयः । पुं । गृहे । वेश्मनि ॥ निलीयतेऽत्र । लीश्लेषणे । पुंसीतिघः ॥

निलयनम् । न । आधारे ॥ स्थाने ॥ निलीयतेस्मिन् । ली० । ल्युट् ॥

निलायी । त्रि । निवासिनि ॥

निलिम्पः । पुं । देवे । सुरे ॥ निलिम्पति । लिपउपदेहे । नौलिम्पेरितिशः । मुचादित्वान्नुम् ॥

निलिम्पा । स्त्री । स्त्रीगवि ॥

निलिम्पिका । स्त्री । निलिम्पायाम् । सौरभेय्याम् ॥ स्वार्थेकन् ॥

निलीनः । त्रि । निःशेषेणलीने । संवृते ॥

निवचनेकृत्य । अ । } वा वंनियम्येत्य
निवचनेकृत्वा । अ । } र्थे ॥ वचनाभावेनिवचने । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । इत्यध्येपदेनिवचनेचेतिगतिसंज्ञा । कुगतीतिसमासः ॥

निवपनम् । न । पितृद्देश्यकदाने ॥

निवरा । स्त्री । कन्यायाम् । कुमार्याम् ॥ वृङ्० वृञ्० । आर्था ग्रहवृद्‌दृनिश्चादिनाकर्मण्यप् ॥

निवर्त्तनम् । न । व्यावर्त्तने । निवृत्तौ ॥ यतोयतो निवर्त्तते ततस्ततो विमुच्यते । निवर्त्तनाद्धि सर्वतो नवेद दुःखमण्वपि ॥ त्रिंशतिवंशपरिमाणे ॥

निवर्त्तितः । त्रि । आकृष्टे ॥

निवर्हणम् । न । मारणे ॥ वर्हहिंसायाम् । भावेल्युट् ॥

निवर्हणीयः । त्रि । वध्ये ॥

निवर्हितः । त्रि । अपहृते ॥

निवसतिः । स्त्री । गृहे ॥

निवसथः । पुं । ग्रामे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

निवसनम् । न । वस्त्रे ॥ गृहे ॥ निवसेल्युट् ॥

निवहः । पुं । समूहे ॥ नितरामूह्यते । ऊह० । पुंसीतिघः ॥ सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषे ॥ नितरां वहति । वह० । पचाद्यच् ॥

निवातः । पुं । दृढसन्नाहे । अस्त्राभेद्यवर्मणि ॥ आश्रये ॥ त्रि । वातशून्ये ॥ निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मात् ॥

निवातकवचः । पुं । अच्छिद्रकञ्चुके ॥ हिरण्यकशिपोः पौत्रे दैत्ये । संह्रादपुत्रे ॥

निवापः । पुं । पितृदाने । सपिण्डनादूर्ध्वं पितुद्देशेनदाने ॥ न्युप्यते निवपनंवा । टुवप० । कर्मणि भावे वा घञ् ॥ दानमात्रे ॥

निवारः । पुं । निवारणे ॥

निवारणम् । न । निश्चयेनवारणे ॥

निवारितः । त्रि । निराकृते । कृतनिवारणे ॥

निवासः । पुं । गृहे ॥ निवसन्त्यस्मिन् । वस० । घञ् ॥ निवासदेशे ॥ निवासो नाम यत्र सम्प्रत्युष्यतइति भाष्यम् ॥

निवासी । त्रि । निवसनशीले ॥ निवसति तच्छीलः । वस० । णिनिः ॥

निविडः । त्रि । सान्द्रे । घने । नीरन्ध्रे । दृढे ॥ निविडाःकेशाः ॥ अवटीटे ॥ नासिकायाःनतम् । नेर्बिडज्बिरीसचौ । तद्योगान्नासिकानिविडा ॥

निविरीसः । त्रि । अवनाटे । निबिडे ॥ नासिकायानतम् । नेर्बिडज्बिरीसचौ । तद्योगान्नासिका निविरीसा पुरुषोनिविरीसः ॥ सान्द्रे ॥

निविष्टः । त्रि । स्थिते ॥ निविश० । क्तः ॥ प्रविष्टे ॥ यथा । उडुगणपरिवारो नायकोप्योषधीना ममृतमयशरीरः कान्तियुक्तोपिचन्द्रः । भवति विकलमूर्त्ति र्मण्डलं प्राप्य भानोः परसदननिविष्टःकोलघुत्वंनयातीति ॥

निवीतम् । न । कण्ठलम्बिते यज्ञसूत्रे ॥ त्रि । प्रावृते । परिहित वस्त्रे ॥ निवीयतेस्म । व्येञ्संवरणे । क्तः । सम्प्रसारणादिः ॥ यद्वा । निषीयतेस्म । अज० । अजेर्विः । वीगत्यादिषु वा । क्तः ॥ न्यजतिस्म निवेतिस्मवा । गत्यर्थेतिक्तः ॥ निम्नधोभागे वीतं गमन मस्य वा ॥

निवीती । पुं । कण्ठलम्बियज्ञसूत्रवति द्विजे ॥ शिरोवधाय दक्षिणपाणौ दावप्यनुद्धृतेकण्ठादेवसज्जने ऋजुप्रालम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रेवा निवीती द्विजो भवति ॥ निवीतमस्यास्ति । अतइनिठनाविति नि: ॥ कृतोपवीती देवेभ्यो निवीतीच भवेत्ततः । मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रा नृषींस्तथा ॥

निवृतम् । त्रि । निवीते ॥ परिक्षिप्ते । परिखादिना वेष्टिते ॥ निव्रियते-

स । वृञ्० । क्तः ॥

निवृत्तः । त्रि । व्यावृत्ते ॥ गते ॥ परि समाप्ते ॥ निवृत्तिविशिष्टे । विरते ॥

निवृत्तचक्षुः । त्रि । आवृतनेत्रे ॥ निवृत्तानि विमुखीकृतानि विषयेभ्यश्चक्षुंषि वाह्यानि करणानि येन ॥

निवृत्तात्मा । पुं । निषेधे ॥ निषेधस्तु निवृत्तात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥

निवृत्तिः । स्त्री । उपरतौ । उपरमे । विरतौ ॥ यद्विषयं यदाश्रय मज्ञानं तद्विषयतदाश्रयप्रमाणज्ञानात् तन्निवृत्ति र्भवति ॥ प्रवृत्तिप्रागभावे ॥ निवर्त्तते निवर्त्तनं वा । वृतु० । क्तिन् ॥

निवेदकः । त्रि । विज्ञापकस्य कर्त्तरि ॥

निवेदनम् । न । आवेदने । सम्मानपूर्वकविज्ञापने ॥ नि विद्० । ल्युट् ॥ समर्पणे ॥

निवेदितः । त्रि । कृतनिवेदने ॥

निवेशः । पुं । विन्यासे ॥ सैन्यविन्यासे ॥ शिविरे । आगन्तुकसैन्यवासे ॥ उद्वाहे ॥ स्थाने ॥ निवेशनम् । निविश० । घञ् ॥ निविशन्तेऽस्मिन् । हलश्चेतिघञ् ॥ कटके ॥ इतिशब्दाम्बुधौ प्रायणकृपणः ॥

निवेशनम् । न । गेहे ॥ स्थितौ ॥ प्रवेशे ॥ निविश० । ल्युट् ॥

निवेशनीयः । त्रि । निवेष्टुं योग्ये । निवेशनार्हे ॥

निवेशितः । त्रि । विहिते ॥ विशतेर्ण्यन्तात् कर्म्मणि क्तः ॥

निवेश्यः । त्रि । निवेशनीये ॥

निट् । स्त्री । निशायाम् । रात्रौ ॥ नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारान् । शोतनूकरणे । आतश्चोपसर्गेइतिकः । पृषोदरादिः ॥

निशठः । पुं । वसुदेवात्मजे ॥

निशमनम् । न । दृष्टौ ॥ श्रुतौ ॥

निशा । स्त्री । रजोजनन्याम् । रात्रौ ॥ नितरां श्यति तनूकरोतिव्यापारान् । शो० । आतश्चोपसर्गेइतिकः ॥ टाप् ॥ दारुहरिद्रायाम् ॥ हरिद्रायाम् ॥ लग्नविशेषे ॥ यथा । अजगोपतियुग्मञ्च कर्किधन्विमृगास्तथा । निशासंज्ञाःस्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाइति ॥

निशाकरः । पुं । चन्द्रे ॥ निशां करोति । डुकृञ्० । दिवाविभानिशेति टः ॥ कुक्कुटे ॥

निशाख्या । स्त्री । हरिद्रायाम् ।

निशागणः । पुं । गणराव । रात्रिसमूहे ॥

निशाचरः । पुं । राक्षसे ॥ फेरौ । शृगाले ॥ पेचके । घूके ॥ सर्पे ॥ भूते ॥

॥ चक्रवाके ॥ चोरकभेषजे ॥ निशायां चरति । चर० । चरेष्टः ॥ त्रि । रात्रिचरमात्रे ॥

निशाचरी । स्त्री । पांशुलायाम् । कुलटायाम् ॥ राक्षस्याम् ॥ अनिर्वृति निशाचरी ममगृहान्तराले स्थिता निहन्ति निगमागमस्मृतिपुराणशास्त्रोदिताम् । क्रियां तदनुगा सखी हृदय एव चिन्ताविशत् तयोर्दमनकारणं त्वमसिकेवलं भूपते ॥ केशिनीनामगन्धद्रव्ये ॥ टित्वात् ङीप् ॥

निशाचर्म्म । न । तमसि । अन्धकारे ॥

निशाजलम् । न । हिमे । तुहिने ॥

निशाटः । पुं । पेचके ॥ निशाया मटति । अट० । अच् ॥ निशाचरे ॥

निशाटकः । पुं । गुग्गुलौ ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

निशाटनः । पुं । उलूके । पेचके ॥ निशाचरे ॥

निशातः । त्रि । तेजिते । निशिते । शाणिते ॥ निशायते स्म । शो० । क्तः । शाच्छोरिति पक्षेइत्त्वाभावः ॥

निशादः । त्रि । निशाभुजि ॥

निशादिः । स्त्री । सन्ध्यायाम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

निशानम् । न । तीक्ष्णीकरणे ॥

निशान्तम् । न । सद्मनि । गृहे । भवने ॥ उषसि । प्रभाते ॥ यथा । निशान्ते निशान्ताङ्गनागानयुक्ते स्फुरत्तारकाभानुमद्भानुपूते । प्रसन्नाम्बरान्ते रटद्ब्रह्मगीते जगद्रक्षितुं मुञ्च निद्रां हरन्ते ॥ इत्यच्युतकलदयारामभट्टाचार्य्यः ॥ त्रि । शान्ते ॥

निशान्धः । त्रि । रात्र्यन्धे ॥

निशान्धा । स्त्री । जतुकालतायाम् ॥

निशापतिः । पुं । चन्द्रे ॥ निशायाः पतिः ॥ कर्पूरे ॥

निशापुष्पम् । न । उत्पले ॥

निशाबलः । पुं । मेषवृषमिथुनकर्कटधनुर्मकरराशिषु ॥

निशाभङ्गा । स्त्री । दुग्धपुष्प्याम् । दुग्धपेया इतिगौडभाषा ॥

निशामणिः । पुं । चन्द्रे ॥ निशाया मणिरिव ॥

निशामनम् । न । दर्शने । चाक्षुषज्ञाने ॥ आलोचने ॥ श्रवणे ॥ ज्ञापनमात्रे ॥

निशामृगः । पुं । शृगाले ॥

निशारणम् । न । मारणे ॥ शृहिंसायाम् । स्वार्थण्यन्तः । भावे ल्युट् ॥ पुं । रात्रियुद्धे ॥

निशारत्नः । पुं । चन्द्रे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

निशारुकः । पुं । सप्तरूपकान्तर्गतरूपकभेदे ॥ तल्लक्षणंयथा । लघुद्वन्द्वं

गुरुद्वन्द्वं तल्घासतालक: स्मृत:। चतुर्विंशति वर्णैस्तु रसेऽवाख्ये निशारुक: ॥ तालविशेषे ॥ यथा । प्रविश्यनर्त्तकोरङ्गं विकीर्य कुसुमादिकम् । निशारुकेण तालेन कोमलं न्टत्यमाचरेत् ॥ इति सङ्गीतदामोदर: ॥

निशावन: । पुं । शणे ॥ इतिराजनिर्घण्ट: ॥

निशावेदी । पुं । कुक्कुटे इतिहेमचन्द्र: ॥

निशाहस: । पुं । कुमुदे । कैरवे ॥ इति त्रिकाण्डशेष: ॥ निशायां हस: हसनं विकाशो ऽस्य ॥

निशाह्वा । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥ निशा आह्वायस्या: । निशापदेन सर्वेरात्रिपर्याया हरिद्रानामानि भवन्ति ॥

निशित: । त्रि । शाणिते । तीक्ष्णीकृते ॥ निशायते स्म । शो० । क्त: । शाच्छोरिति वेत्त्वम् ॥ न । लोहे ॥

निशिपाल: । पुं । वृत्तविशेषे ॥ यथा । तालशररत्नधररत्नवरसुन्दरम् भावयुततालगणमन्त्यकृतचामरम् । शुद्धमतिनागपतिचित्तकृतसङ्गमम् वृत्तनिशिपालमसिताचिह्रदयङ्गमम् ॥ यथा । चन्द्रमुखि लोकमुषि वाति मलयानिले याति मम चित्तमिव गाढमदनानले । तापकरकामशरशल्यभरशीलितं मा मिचहिप

श्य जहि रोष मतिसञ्चितमिति ॥

निशिपुष्पा । स्त्री । } शेफालिका-
निशिपुष्पिका । स्त्री । } याम् । पारजात इति हारसिङ्गार इतिच भाषा ॥

निशिपुष्पी । स्त्री । निशिपुष्पिकायाम् ॥ निशि रात्रौ विकसितानि पुष्पाण्यस्या: । मध्यमपदलोप: । सप्तम्या अलुक् । पाककर्णेति ङीष् ॥

निशीथ: । पुं । अर्द्धरात्रे ॥ निशेरते ऽस्मिन् । शीङ्० । निशीथगोपीथावगथा: इतिथक् ॥ रात्रिमात्रे ॥

निशीथिनी । स्त्री । त्रियामायाम् । रात्रौ ॥ निशीथो ऽस्त्यस्याम् । इनि: । ङीप् ॥

निशीथिनीनाथ: । पुं । चन्द्रमसि ॥

निशीथ्या । स्त्री । रात्रौ इति भूरि० ॥

निशुम्भ: । पुं । शुम्भावरजे दानवविशेषे ॥ वधे ॥

निशुम्भनम् । न । मारणे ॥ इतिहलायुध: ॥

निशुम्भमथनी । स्त्री । } दुर्गायाम् ॥
निशुम्भमर्द्दिनी । स्त्री । }
निशुम्भशुम्भमथनी । स्त्री । }

निशुम्भी । पुं । बुद्धविशेषे । वज्रकपालिनि । वज्रटीके ॥

निशैत: । पुं । वकपक्षिणि ॥ इति त्रि-

काण्डशेषः ॥

निशोथा । स्त्री । त्रिवृतायाम् । रेचन्याम् ॥

निश्चयः । पुं । संशयान्यज्ञाने । निर्णये । सिद्धान्ते । अध्यवसाये । इदमित्थ मेवेति संशयविपर्ययरहिते विषयपरिच्छेदे ॥ निश्चयनम् ॥ चिञ्० । शङ्खवृद्धनिश्चिशम स्त्रेभ्यप् ॥ चिन्मात्र ममल मद्वयमद्वय मानन्द मनुभवारूढम् । ब्रह्मैवास्ति तदन्य न्न किञ्चिदपि निश्चयो विदुषामिति पूज्यपादाः ॥ प्रमाणनिबन्धने । शास्त्राचार्यवचनतात्पर्यविषयेऽर्थे ॥

निश्चलः । त्रि । अचले । स्थिरे ॥ असम्भावनाविपरीतभावनारहिते ॥ जाग्रत्स्वप्नदर्शनलक्षणविक्षेपरहिते ॥ अवहितकरणकलापे ॥

निश्चला । स्त्री । भूमौ । अचलायाम् ॥ शालपर्ण्याम् ॥

निश्चलाङ्गः । पुं । बके ॥ त्रि । पर्वतादौ ॥ स्पन्दरहिते ॥

निश्चायकः । त्रि । निर्णायके । निश्चयकर्त्तरि ॥

निश्चारकः । पुं । पुरीषस्यक्षये ॥ स्वैरे ॥ समीरणे ॥ इतिमेदिनी ॥

निश्चितः । त्रि । विशेषतयाज्ञाते । प्रमाणते । निर्णीते ॥ यथा । जगतश्चयन्मूलं तत्परिज्ञानात् परं श्रेय इति सर्वोपनिषदां निश्चितोऽर्थ इति भाष्यम् ॥ निश्चितवति ॥ ब्रह्मविदि ॥ निसचिञ्० । कर्त्तरि क्तः ॥

निश्चिन्तः । त्रि । चिन्ताशून्ये । चिन्तामुक्ते ॥ निर्गताचिन्तायस्मात् ॥ द्वावेव चिन्तया मुक्तौ परमानन्दआप्लुतौ । यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणेभ्यःपरङ्गतः ॥

निश्चीयमानः । त्रि । निश्चयविषये ॥

निश्चीरानदी । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥

निश्चुक्कणम् । न । दन्तशाणे । मिसि इतिभाषा ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

निश्चेष्टः । त्रि । ईहारहिते । निरुद्योगे ॥ निर्गता चेष्टा यस्मात् ॥

निश्चेष्टता । स्त्री । कायिकव्यापाराकरणे ॥

निश्चेष्टाकरणः । पुं । कामबाणविशेषे ॥ मनःशिलाघटितौषधविशेषे ॥

निश्रेणी । स्त्री । अधिरोहिण्याम् । काष्ठादिकृतारोहणमार्गे । निसैनी इति भाषा ॥ नियता श्रेणिःपङ्क्तिरत्र ॥

निश्वासः । पुं । श्वसने । वहिर्मुखश्वासे ॥ निश्वसनम् । श्वसप्राणने । घञ् ॥

निश्वाससंहिता । स्त्री । वराहपुराणप्रसिद्धे शिवप्रणीतशास्त्रविशेषे ॥

निषङ्गः । पुं । तूणीरे ॥ नितरां सज्यन्ते शरा अत्र । षञ्ज० । हलश्चेति घञ् ॥ सङ्गमे ॥

निषङ्गथिः । पुं । समालिङ्गे ॥ निषजति । षञ्जसङ्गे । नौषञ्जेर्गथिन् । च जोरितिकुत्वम् ॥

निषङ्गी । त्रि । धनुर्द्धरे ॥ तूणीरे ॥ निषङ्गोस्यास्मिन् वास्ति । इनिः ॥

निषण्णः । त्रि । आसीने ॥ यथास्थान स्थिते ॥ यथा । ज्वरे प्रमोहो भवति स्वल्पै रपि विचेष्टितैः । निषण्णं भोजयेत् तस्मान्मूत्रोच्चारौ चकारयेदिति ॥ निषीदतिस्म । षद्लृ० । गत्यर्थेतिक्तः । रदाभ्यामितिनः ॥

निषण्णकम् । न । सुनिषण्णे ॥ त्रि । आसीने ॥

निषदनम् । न । स्थाने ॥ निश्चयेन सीदन्त्यत्र । षद्लृ० । अधिकरणे ल्युट् ॥

निषद्या । स्त्री । आपणे । हट्टे ॥ निषीदन्त्यस्यां जनाः । षद्लृ० । संज्ञायांसमजेतिक्यप् । सदिरप्रतेरिति षः ॥ क्षुद्रखट्वायाम् ॥

निषद्वरः । पुं । जम्बाले । कर्द्दमे ॥ निसीदन्त्यत्र । षद्लृ० । नौसदेरिति ष्वरच् । सदिरप्रतेरितिषत्वम् ॥ यद्वा । निषदनम् । सं० । क्विप् । निषद् आसनस्य वरः आवरकः । वृञ् आवरणे आधृषीयः । पचाद्यच् ॥ स्मरे ॥

निषद्वरी । स्त्री । निशायाम् ॥ षित्त्वान्ङीष् ॥

निषधः । त्रि । कठिने ॥ पुं । देशविशेषे बहुवचनान्तः ॥ तद्देशराजे ॥ निषादस्वरे ॥ पर्वतविशेषे । इलावृतस्य दक्षिणे द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णे पूर्वतोदीर्घे हरिवर्षस्यमर्यादाशैले ॥ निषीदति । षद्लृ० । अच् । पृषोदरादिः ॥

निषादः पुं । तन्त्रीसमुत्थिते कण्ठोत्थितेच स्वरविशेषे ॥ निषादं रौति कुञ्जरः ॥ पारशवे । ब्राह्मणाच्छूद्रकन्यायामूढायामुत्पन्ने धीवरविशेषे ॥ चण्डाले ॥ निषीदति मनोयस्मिन् पाप मस्मिन्वा । षद्लृ० । हलश्चेतिघञ् । सदिरप्रतेरितिषत्वम् ॥ वेणोर्मन्थनादुत्पन्ने ॥ दग्धस्थाणुप्रतीकाशो विकटाक्षो तिह्रस्वकः । किङ्करोमीति तान् सर्वानविप्रानाह सचातुरः ॥ निषीदेति तमूचुस्ते निषादस्तेन सोभवत् । तत स्तत्सम्भवाज्जाता विन्ध्यशैलनिवासनः ॥ निषादा मुनिशार्दूल पापकर्मोपलक्षणाः । तेन द्वारेण निष्क्रान्तं

तत् पापं तस्य भूपतेः ॥ निषादास्ते ततो जाता वेनकल्मषनाशनाः ॥ इतिविष्णुपुराणम् ॥

निषादकर्षूः । पुं । देशविशेषे ॥

निषादाधिपः । पुं । रामायणप्रसिद्धे गुहाख्ये ॥ निषादानामधिपे ॥

निषादी । पुं । हस्तिपके । हस्त्यारोहे ॥ निषीदत्यवश्यम् । षद्लृ० । आवश्यकेणिनिः ॥ यद्वा । निषादयत्युपवेशयति हस्तिनम् । ग्रह्यादित्वात् आवश्यके वा णिनिः ॥ उपविष्टे ॥

निषिद्धः । त्रि । अभावगतेष्टसाधनता निषेधकनञ्पदयोगिवाक्यगम्ये । खिलाद्यनुषक्तनञ्योगिवाक्यगम्ये ॥ वाधिते ॥ निषेधविषये ॥ निषिद्ध्यति निषिध्यते स्म वा । सिधु० । कर्त्तरि कर्मणि वा क्तः ॥

निषिद्धकर्म्म । न । नरकाद्यनिष्टसाधने ब्राह्मणहननादौ ॥ नरकादीत्यादिपदादैहिकदुःखग्रहः । ब्राह्मणहननादीत्यादिपदात्सुरापानादिग्रहः ॥

निषेकः । पुं । गर्भाधाने ॥ न । रेतसि ॥ निषिच्यते । षिच० । घञ् ॥

निषेदिवान् । त्रि । निषणे ॥ भाषायांसदवसश्रुवर्त्ततिक्वसुप्रत्ययः ॥

निषेदुषी । स्त्री । निषण्णायाम् ॥

ङीप् ॥

निषेधः । पुं । प्रतिषेधे । निवर्त्तने ॥ यन्निन्द्यतेतन्निषिध्यते इतिविधिस्पृष्टे निषेधानवकाशश्चेतिन्यायः ॥ निषेधनम् । निपूर्वात् सेधतेर्घञ् । सुषामादित्वात् षत्वम् ॥

निषेवणम् । न । सेवने ॥

निषेवितः । त्रि । नितरामनुष्ठिते ॥

निषेव्यः । त्रि । सेवनीये ॥ सेव्यमाने ॥ सेविते ॥ निसेवितुमर्हः । षेवृ० । अर्हेण्यत् । सतांनिषेव्योहिमवान् भोगिनांमलयाचलः ॥

निष्कः । पुं । न । साष्टहेमशते । साष्टसुवर्णशते । शास्त्रीयषोडशमाषकपरिमितं स्वर्णंसुवर्णः तेषामष्टाधिकशते ॥ दीनारे । व्यावहारिकरूपके ॥ कर्षे । स्वर्णकर्षे ॥ वक्षोलङ्कारे ॥ हेममाषे ॥ हेमपले ॥ निश्चयेन कायति । कै० । आतश्चेति कः । इदुदुपधस्येतिषः ॥ यद्वा । निषीदति । षद्लृ० । नौसदेर्डिच्चेतिकन् । सदिर प्रतेरितिषः ॥ चतुर्भिः सुवर्णैः परिमितेमानविशेषे ॥ चतुःसौवर्णिकोनिष्कोविज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥ षोडशद्रम्मैः । सोलहकाछनइतिगौडभाषा ॥ माषकचतुष्टये ॥ इतिवैद्यकपरिभाषा ॥

निष्कारटकः । त्रि । उपसर्गरहिते ॥

निष्कराठः । पुं । वरुणद्रुमे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

निष्कम्पः । त्रि । निस्तरङ्गे ॥ निर्वेपथौ ॥

निष्कर्षः । पुं । निश्चये ॥ निष्कर्षणम् । कृष० । घञ् ॥ इयत्तापरिच्छेदे ॥

निष्कलम् । न । ब्रह्मणि । निरवयवे ॥ निर्गताः कला यस्मात् ॥ त्रि । कलाशून्ये ॥ नष्टवीर्ये ॥ निरुपाधौ ॥ निर्गतः कलाभिः ॥ आधारे पुल्लिङ्ग इति शब्दचन्द्रिका ॥

निष्कला । स्त्री । विगतार्त्तवायाम् । रजोहीनायाम् ॥ वृद्धायाम् ॥ कलाया निष्क्रान्ता । निरादय इति समासः ॥ निर्गतं कलं शुक्रमस्या वा ॥

निष्कली । स्त्री । विगतार्त्तवनार्याम् ॥ गौरादित्वात् ङीष् ॥

निष्कामः । त्रि । मानसकामनाशून्ये । निस्त्रैगुण्ये विवेकिनि ॥ विभ्रमापादिताः कामाः प्रत्यक्तत्त्वाविवेकिनः । यस्माद्विनिर्गताः सोयं निष्काम इति भण्यते ॥ निर्गतः कामेभ्यः ॥

निष्कारणः । त्रि । फलापेक्षारहिते ॥ कारणशब्दः फलपरः । यथा ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदो ऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यागमः ॥ निष्कारण-इतिष्टं कारणमनपेक्ष्येत्यर्थः ॥

निष्कालकः । पुं । मुण्डितलोम्नि घृताभ्यक्ते प्रायश्चित्तार्थे ॥

निष्काशः । पुं । प्रासादाद्युपस्थाने । छज्जाइ० बारण्डाइ० बारजाइ० पगिया इतिचभाषा ॥ इतिमहाभारतम् ॥

निष्कासितः । त्रि । निर्गमिते । अवकृष्टे । निःसारिते ॥ आहिते ॥ धिक्कृते ॥ निष्कासृते स्म । कसगतौ । णिच् । क्तः ॥

निष्कुटः । पुं । गृहासन्नोपवने । गृहारामे ॥ कुटात् गृहात् निष्क्रान्तः । निरादय इति स० ॥ केदारे ॥ कपाटे ॥ पतन्पाटे । अन्तः पुरे । बेडा रावला रणवास इत्यादिभाषा ॥

निष्कुटिः । स्त्री । वृहदेलायाम् । बहुलायाम् ॥ निश्चिताकुटिः कौटिल्यमस्याः । निष्क्रान्ता कुटेर्वा ॥

निष्कुटी । स्त्री । पृथ्वीकायाम् । वृहदेलायाम् ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

निष्कुषितः । त्रि । निष्कासिते ॥

निष्कुषितः । त्रि । खण्डिते ॥ कुषातेः कर्मणिक्तः इणिनष्ठायामितीडागमः ॥

निष्कुहः । पुं । कोटरे । वृक्षादिरन्ध्रे ॥ निश्चयेन कुह्यते । कुहविस्मापने । पचाद्यच् ॥

निष्कृतः । त्रि । नाशिते ॥ प्रायश्चित्ते ॥

निष्कृतिः । स्त्री । निर्मुक्तौ । निस्तारे ॥

निष्करणम्। कृञ्०। क्तिन्॥ शुद्धौ। उत्पन्नपापध्वंसनाशे॥ ब्रह्मघ्ने चैव मित्रघ्ने सुरापे गुरुतल्पगे। सर्वं च विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः॥

निष्कृप:। त्रि। निर्दये॥

निष्कृष्ट:। त्रि। सारे। निचोड इति भाषा॥

निष्कृष्टार्थ:। त्रि। सारार्थे॥

निष्कोषणम्। न। अन्तरवयवानां बहिर्निस्सारणे॥

निष्क्रम:। पुं। बुद्धिसम्पत्तौ। धीशक्तौ॥ निर्गमे॥ दुष्कुले॥ निष्क्रमण संस्कारे॥ निष्क्रमणम्। क्रमु०। घञ्। नोदात्तेति वृद्धिर्न॥

निष्क्रमणम्। न। दशसंस्कारान्तर्गत संस्कार विशेषे। चतुर्थे मासि कर्त्तव्य शिशोर्निष्क्रमणं गृहादित्याद्युक्त विधिविहिते सूर्य दर्शने॥ गृहाद्बहिर्निर्गमने॥

निष्क्रय:। पुं। विक्रये॥ भृतौ। वेतने॥ निष्क्रयणम्। डुक्रीञ्०। एरच्॥ बुद्धियोगे॥ सामर्थ्ये॥ निर्गतौ॥ प्रत्युपकारे॥ विनिमये॥ निष्क्रियते प्रत्याह्रियतेऽनेन परगृहीतम्। डुक्रीञ्०। एरच्॥

निष्क्रान्त:। त्रि। निर्गते॥

निष्क्रिय:। त्रि। क्रियारहिते॥ न। ब्रह्मणि॥

निष्क्वाथ:। पुं। रसके। मांसादिक्वाथे। जोल इति रसा इति च भाषा॥

निष्क्य:। त्रि। वर्णाश्रमादिभ्यो निर्गते चाण्डालादौ॥ निर्गत:। निसोगते इत्य प्रत्यय:। ह्रस्वात्तादाविति षत्वम्॥

निष्ठा। स्त्री। निर्वहणे। नाट्यसन्धिसमापने। नाट्योक्त्या प्रस्तुतकथासमाप्तौ॥ निष्पत्तौ॥ नाशे॥ अन्ते॥ याञ्चायाम्॥ उत्कर्षे॥ व्यवस्थायाम्॥ क्लेशे॥ व्रते॥ गुरुशुश्रूषादौ तत्परतायाम्॥ नियतं स्थानम्। स्थात०। श्चोपसर्गे इत्यङ्॥ उपसर्गादितिषत्वम्। टाप्॥ निश्चयेन स्थितौ॥ धर्मादौ श्रद्धायाम्॥ यथा। निष्ठयाहि प्रतिष्ठास्या दनिष्ठस्य कुत: कुलम्। शक्नोति नैष्ठिक: स्वीयं धर्मं पातुं न चेतर इति॥

निष्ठानम्। न। तेमने। व्यञ्जने। भक्तान्नोपसेचने दध्यादौ॥ निष्ठीयतेऽत्र। ष्ठा०। ल्युट्॥

निष्ठित:। त्रि। निष्पन्ने॥ नितरां स्थिते॥ निष्ठाविशिष्टे॥ निष्ठासञ्जाताऽस्य। ता० इतच्॥ निश्चयेन स्थिते॥

निष्ठीव:। पुं। निष्ठीवने॥

निष्ठीवनम्। न। मुखेन श्लेष्मनिरसने

। निष्ठेवने ॥ ष्ठिवु निरसने । ल्युट् । ष्ठिवुसिव्योर्ल्युटि दीर्घो वेति स्वामी । । पृषोदरादित्वादिति मुकुटः ॥

निष्ठुरः । त्रि । कर्कशवाग्युक्ते । परुषे ॥ कठोरे ॥ नितिष्ठति । ष्ठा० । मद्गु० उरच् । उपसर्गात् सुनोतीति षत्वम् ॥ न । वचनविशेषे ॥ यथा । गुह्याङ्गमेध्यसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदुः । यदन्यद्वा वचोनीचं स्त्रीपुंसो मिथुनाश्रयमिति ॥

निष्ठेवः । पुं । निष्ठीवे । निष्ठीवने ॥ ष्ठिवु० । घञ् ॥

निष्ठेवनम् । न । निष्ठीवने ॥ ष्ठिवु० । ल्युट् ॥

निष्ठ्यूतः । त्रि । आविद्धे । नुन्ने । क्षिप्ते ॥ निष्ठीव्यते स्म । ष्ठिवु० । क्तः । यस्येतिनेट् । च्छ्वोःशूडित्यूठ् ॥

निष्ठ्यूतिः । स्त्री । निष्ठीवने ॥ ष्ठिवु० । क्तिन् । च्छ्वोरित्यूठ् ॥

निष्णातः । त्रि । कुशले । निपुणे । विज्ञे ॥ न्यस्नासीत् । ष्णा शौचे । गत्यर्थेति क्तः । निनदीभ्यामिति षत्वम् ॥ पारङ्गते ॥

निष्पक्वः । त्रि । क्वथिते ॥ निश्चयेन पक्वः ॥

निष्पचनम् । न । निष्पाके ॥

निष्पत्तिः । स्त्री । सिद्धौ ॥ निष्पदनम् । पद० । स्त्रियाङ्क्तिन् ॥ समाप्तौ ॥

निष्पताकृतिः । स्त्री । सपताकृतौ । अत्यन्तपीडायाम् ॥

निष्पत्रिका । स्त्री । करीरवृक्षे ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

निष्पदयानम् । न । नावि । तरण्याम् ॥ अथ निष्पदयानोद्देशो यथा । नौकाख्यं निष्पदं यानं तस्य लक्षणमुच्यते । अश्वादिकन्तु यद् यानं स्थले सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ जलेनौकैव यानं स्यादतस्तां यत्नतो वदेत् ॥ * ॥ अथ समयो यथा । सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे चरे विलग्ने मकरादिषट्के । स्तुवन्त्यसत्त्वतिरेकतोन्ये वदन्ति नौकाघटनादिकर्म ॥ * ॥ अश्विकरांशुसुधानिधिपूर्वामित्रधनाच्युतभे शुभलग्ने । तारकयोगतिथीन्दुविशुद्धौ नौगमनं शुभदं शुभवारे ॥ * ॥ वृक्षायुर्वेदगदिता वृक्षजातिश्चतुर्विधा । समासेनैव गदितं तेषां काष्ठं चतुर्विधम् ॥ तद्यथा । लघु यत् कोमलं काष्ठं सुघटं ब्रह्मजाति तत् । दृढाङ्गं लघु यत् काष्ठमघटं क्षत्रजाति तत् ॥ कोमलं गुरु यत्काष्ठं वैश्यजाति तदुच्यते । दृढाङ्गं गुरु यत् काष्ठं शूद्रजाति तदुच्यते ॥ लक्षणद्वययोगेन द्वि-

जातिः काष्ठसङ्ग्रहः ॥ क्षत्रियकाष्ठैर्घटिता भोजमते सुखसम्पदं नौका । अन्ये लघुभिः सुदृढैर्विदधति जलदुष्पदे नौकाम् ॥ विभिन्नजातिद्वयकाष्ठजाता नश्रेयसेनापि सुखाय नौका । नैषा चिरं तिष्ठति पच्यते च विभिद्यते वारिणि मज्जते च ॥ न सिन्धुगाहार्हति लौहबन्धं तल्लौहकान्तैर्ह्रियते हि लौहम् । विपद्यते तेन जलेषु नौका गुणेन बन्धं निजगाद भोजः ॥ * ॥ अथ लक्षणानि । सामान्यञ्च विशेषश्च नौकाया लक्षणद्वयम् । तत्र सामान्यम् । राजहस्तमितायामा तत्पादपरिणाहिनी । तावदेवोन्नता नौका क्षुद्रेति गदिता बुधैः ॥ अतः सार्द्धमितायामा तदर्द्धपरिणाहिनी । त्रिभागेनोच्छ्रिता नौका मध्यमेति प्रचक्षते ॥ क्षुद्राथ मध्यमा भीमा चपलापटलाभया । दीर्घापत्रपुटा चैव गर्भरा मन्थरा तथा ॥ नौका दशक मित्युक्तं राजहस्तैरनुक्रमम् । एकैकवृद्धैः सार्द्धैश्च विजानीयाद्द्वयं द्वयम् ॥ उक्तिश्च प्रवीणा च हस्तादर्द्धांशसम्मिता । अथ भीमा भयाचैव गर्भराचाशुभप्रदा ॥ मन्थरापरतो यास्तु तासामेवाम्बुधौ गतिः । तासां गुणास्तु स-

क्षेपाद्दृढता च प्रकीर्त्तिता ॥ * ॥ अथ विशेषः ॥ दीर्घा चैवोन्नता चेति विशेषे द्विविधा भिदा । तत्र दीर्घाया । राजहस्तद्वयायामा अष्टांशपरिणाहिनी । नौकेयं दीर्घिकानाम दशाङ्के नोन्नतापि च ॥ दीर्घिका तरणिर्लोला गत्वरा गामिनी तरिः । जङ्घाला प्लाविनी चैव धारिणी वेगिनी तथा ॥ राजहस्तैकैकवृद्धा नौका नामानि वेदश । उन्नतिः परिणाहश्च दशाष्टांशमितौ क्रमात् ॥ अत्र लोला गामिनी च प्लाविनी दुःखदा भवेत् । लोलायामान मारभ्य यावद्भवति गत्वरा ॥ लोलायाः फलमाधत्ते एवं सर्वासु निर्णयः । वेगिन्याः परतो यातु सा भिनायोत्तरायथा ॥ भोजोपि । नौकादीर्घं यथेच्छं स्यात् तत्रैतानि विवर्जयेत् । हस्तसंख्या परित्याज्या वसुवेदग्रहोत्तरे ॥ षट्त्र्युत्तरमिता नौका कुलं हन्ति बलं धनम् । नवते ह्युत्तरे यापि या चत्वारिंशतः परा ॥ एतेन चत्वारिंशतिषष्टिनवतिसंख्या तत्परतोपि । यावदपरदशकं तावदेव तत्फलमिति । इति दीर्घा ॥ अथोन्नता । राजहस्तत्रयमिता तावत्प्रसरणोन्नता । इयमूर्द्ध्वाभिधा नौका क्षेमा

य पृथिवीभुजाम् ॥ ऊर्द्धामूर्द्धास्वर्ण मुखी गर्भिणी मन्थरातथा । राज हस्तैकैकवृद्ध्या नाम पञ्चचयं भवत् ॥ अथानूर्द्धा गर्भिणीच निन्दितं ना मयुग्मकम् । मन्थरायाः परा यास्तु ताः शुभायशोद्भवम् ॥ भोजोऽपि । वाणाग्न्युत्तरतो मानं नौकानाम शुभंवहेत् । पञ्चाशदूर्द्धादुल्लासं धन नाशं चयोर्ह्दतः ॥ इत्युक्तता ॥ * ॥ धात्वादीनामतो वक्ष्ये निर्णयं तरि संश्रयम् । कनकं रजतं ताम्रं चितयं वा यथाक्रमम् ॥ ब्रह्मादिभिः परि- न्यस्य नौकाचित्रण कर्मणि । चतुःशृङ्गा त्रिशृङ्गा भाद्विशृङ्गाचैकशृङ्गिणी ॥ सितरक्तपीतनीलवर्णान् स्यात् यथाक्रमम् । केशरी महिषोनागो द्विरदो व्याघ्र एवच । पक्षीभेको मनुष्यश्च एतेषां वदनाष्टकम् ॥ नावां मुखे परिन्यस्य आदित्यादिदशाभुवाम् । कलशो दर्पणश्चन्द्र स्वेदशानां महीभुजाम् ॥ हंसः केकीशुकः सिंहो गजो ऽहिर्व्याघषट्पदौ । आदित्यादिदशाजात नौकोपरि परिन्यसेत् ॥ * ॥ नौकासु मणिविन्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् । मुक्तास्तवकै र्युक्ता नौका स्यात् सर्वतोभद्रा ॥ तत् संख्या वेदशरसवेदद्वय-

सम्मिता क्रमशः । कनकादीनां माला जयमालेति गद्यते सद्भिः ॥ ब्रह्मक्ष चे द्वितये एकैके वैश्यशूद्रयोर्नौ ॥ * ॥ निर्गृहं सगृहं चाथ तत् सर्वं द्विविधं भवेत् । निर्गृहं पूर्व मुद्दिष्टं सगृहाणि यथा शृणु ॥ सगृहा त्रिविधा प्रोक्ता सर्वमध्याग्रमन्दिरा । सर्वतोमन्दिरं यत्र साज्ञेया सर्वमन्दिरा ॥ राज्ञां कोशाश्वनारीणां यान मत्रप्रशस्यते । मध्यतो मन्दिरं यत्र साज्ञेया मध्यमन्दिरा ॥ राज्ञां विलासयात्रा द्विवर्षासुच प्रशस्यते । अग्रतो मन्दिरं यत्र साज्ञेया त्वग्रमन्दिरा ॥ चिरप्रवासयात्रायां रणे काले घनात्यये । मन्दिरमानं नौका प्रसरत एवार्द्ध भागतो न्यूनम् ॥ भोजस्तु । दीर्घहस्तवसुषट्दिवाकरानेकदिङ्नव मिता यथाक्रमम् । राजपञ्चभुजसम्मितोन्नतिमन्दिरे तरिगते महीभुजाम् ॥ भास्करादिकदशाभुवां पुनर्धातुनिर्णयनमत्र पूर्ववत् । पताका कलसादीनां निर्णयो नवदण्डवत् ॥ काष्ठजं धातुजं चेति मन्दिरं द्विविधं भवेत् । काष्ठजं सुखसम्पत्त्यै त्विलासेधातुजं मतम् ॥ अथशय्यासनादीनां मन्यरोल्लोचयोरपि । अन्येषाञ्चैव मुनिभिर्निर्णयः पूर्ववन्मतः

॥ दिङ्मात्रमिदमुद्दिष्टं नौकायानस्य मज्जनम्। प्रधानेष्वेव नियमो न प्रधाने न निर्णयः॥ लघुता दृढता चैव गामिताच्छिद्रता तथा। समतेति गुणोद्देशो नौकानां सम्यकाश्रितः ॥ एवं विचिन्त्य यो राजा नौकायानं करोति च। सचिरं सुखमाप्नोति विजयं समरे श्रियम्॥ यो ऽज्ञानादन्यथायानं नौकानां कुरुते नृपः। तस्यैतानि विनश्यन्ति यशो वीर्यं बलं धनम्॥ इति निष्पदयानोद्देशे नौकायानम्॥ * ॥ जघन्यजलयानानि यथा। नौकान्यतो जलेयानं जघन्यमिति गद्यते। तद्देशावच्छ्स्ते तु पाश्चात्यानां प्रकीर्त्तिताः ॥ द्रोणीरूपन्तु यद्यानं द्रोणीयानं तदुच्यते। घटीभिर्घटितं यानं घटीनौकेति गद्यते॥ तुम्ब्याद्यैस्तु फलैर्यानं फलयानं प्रचक्ष्यते। चर्मभिस्तत्पूर्णैर्यच्चर्मयानं तदुच्यते॥ यानं यल्लघुभिर्वृक्षैर्वृक्षयानं तदुच्यते। जन्तुभिः सलिले यानं जन्तुयानं प्रचक्ष्यते॥ बाहुभ्यां सन्तरेद् वारि जघन्येषु न निर्णयः॥ * ॥ इति युक्तिकल्पतरौ निष्पदयानोद्देशः॥

निष्पन्नः। त्रि। निर्वृत्ते। सिद्धे। सम्पन्ने॥ निष्पद्यते स्म। पद०। गत्यर्थेतिक्तः॥

निष्परत्वम्। न। विद्यमानकायस-म्बन्धत्वे॥

निष्परिग्रहः। त्रि। परमहंसे॥ निर्गतः कन्याकौपीनाद्यात्मपुस्तकादिव्यतिरिक्तः परिग्रहो यस्मात् सः॥ त्रि। त्यक्तसङ्गे॥

निष्पाकः। पुं। निष्पचने॥

निष्पातः। पुं। प्रहारे॥

निष्पादः। पुं। निष्पादने॥

निष्पादनम्। न। सम्पादने। निष्पत्तौ॥ निस् पूर्वात् पदेर्णयन्ता ल्युट्॥

निष्पादना। स्त्री। निष्पत्तिप्रेरणे॥

निष्पादितः। त्रि। कृतनिष्पादने॥

निष्पाद्यः। त्रि। साध्ये। निष्पादनीये॥

निष्पापः। त्रि। पापरहिते॥ निर्गतः पापेभ्यः॥ निरादयइति समासः॥

निष्पावः। पुं। शूर्पपवने॥ धान्यादिनिस्तुषीकृतौ। पवने॥ निष्पूयते शोध्यते तुषाद्यपनयनेन। पूञ्०। परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ्॥ यथा। द्वौ शूर्पनिष्पावौ। शूर्पेणेति करणतृतीयान्तस्य कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः। अत्र शूर्पसङ्ख्यया तण्डुलादेरपि परिच्छित्तिर्गम्यते। शूर्पे हित्वन्यार्थिकं मतमाब्दम्। यद्यप्यत्र निरभ्योः पूल्वोरिति

घञ् लभ्यते तथापि सर्वग्रहणयवका इनेनापि भवितु मर्हति ॥ राजमाषे । श्वेतशिम्बिधान्ये । राजशिम्बीबीज भटवांसु बोडा चौरा इतिच ख्यभाषा ॥ निष्पावो मधुरोरूक्षो विपाकेऽम्लो गुरु: सर: । कषाय: स्तन्यपित्तास्रमूत्रवातविबन्धकृत् । विदाह्युष्णो विषश्लेष्मशोथहृच्छुकनाशन: ॥ कडङ्गरे ॥ पवने ॥ शिम्बिकायाम् ॥ चि । निर्विकल्पे ॥ निष्पवनम् । पूञ्० । घञ् ॥

निष्पावक: । पुं श्वेतशिम्ब्याम् ॥

निष्पावी । स्त्री । शिम्बीविशेषे । चौरा चौला बोडा इति भाषा प्रसिद्धे ॥ साद्विधा । हरिद्वर्णा शुभ्राच ॥

निष्पृह: । त्रि । इच्छारहिते ॥ नि:सङ्गे । वैषयिकसुखेऽनुरागरहिते ॥ निर्गता स्पृहा यस्य स: ॥

निष्पृहा । स्त्री । अग्निशिखायाम् ॥

निष्पेष: । पुं । सङ्घर्षे ॥

निष्प्रतिभ: । चि । जडे । अज्ञे ॥ निर्गत: प्रतिभाया: ॥

निष्प्रत्यूह: । चि । निर्विघ्ने ॥

निष्प्रभ: । चि । विगते । अरोके । दीप्तिवर्जिते ॥ निष्क्रान्ता प्रभाऽस्मात् ॥ अप्रकाशस्वरूपे ॥

निष्प्रवाणम् । न । नवीनवस्त्रे । तन्त्रविमुक्तवाससि ॥

निष्प्रवाणि: । चि । अनाहते । तन्त्रके । नवाम्बरे ॥ प्रोयन्तेऽनया अस्यांवा । वेञ्० । करणेति ल्युट् । ङीप् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाका अस्मात् । निष्प्रवाणिश्चेतिकबभावोनिपात्यते ॥ निष्प्रवाणि:पट: नवीनइत्यर्थ: ॥

निष्फल: । त्रि । फलशून्ये ॥

निष्फला । स्त्री । निष्कलायां नार्याम् । विगतार्त्तवायाम् ॥

निष्फली । स्त्री । निष्फलायाम् ॥

नि: । अ । निषेधे ॥ निश्चये ॥ साकल्ये ॥ अतीते ॥

निसम्पात: । पुं । अर्द्धरात्रे । निशीथे ॥ इतिशब्द० ॥

निसर्ग: । पुं । रूपे । स्वभावे ॥ सगं ॥ निसर्जनम् । सृज० । घञ् ॥

निसिन्धु: । पुं । सिन्धुवारे ॥

निसुम्भ: । पुं । असुरान्तरे ॥

निसूदनम् । न । वधे । मारणे ॥ षूद क्षरणे । भावे ल्युट् ॥

निसृता । स्त्री । त्रिवृतायाम् ॥

निसृष्ट: । चि । न्यस्ते ॥ निसृज्यते स्म । सृज० । क्त: ॥ मध्यस्थे इति चिकाण्डशेष: ॥

निसृष्टार्थ: । पुं । दूतविशेषे ॥ यथा ।

निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथासन्देशहारकः । कार्यप्रेष्य स्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधा ॥ तल्लक्षणं यथा । उभयो र्भाव मुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् । सुश्लिष्टं कुरुते कर्म निसृष्टार्थस्तु सस्मृतः ॥ इतिसाहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥ पुरुषविशेषे ॥ यथा । धीरःस्थिरमतिः शूरःस्वामिकार्यविधायकः । स्वपौरुषप्रकाशीच निसृष्टार्थः स उच्यतइतिसङ्गीतदामोदरः ॥ धनायव्ययपालनादौनियुक्त ॥ यथा । यःस्वामिनानियुक्तोपिधनायव्ययपालने । कुसीदकृषिवाणिज्येनिसृष्टार्थस्तुसस्मृतइतिवृहस्पतिः ॥ निसृष्टाअर्थायस्मिन् सः ॥

निस्तत्त्वः । त्रि । असति ॥ निर्गतं तत्त्वं वास्तवं रूपं यस्मात् ॥

निस्तनी । स्त्री । वटिकायाम् । वडी इतिभाषा ॥ स्तनहीनायाम् ॥

निस्तन्द्रिः । त्रि । अनलसे ॥ निर्गतात न्द्रिरालस्यं यस्मात् ॥

निस्तरणम् । न । उपाये ॥ निस्तारे ॥ तरणे ॥ निर्गमेइतिविश्वः ॥

निस्तर्हणम् । न । मारणे ॥ तृहूहिंसायाम् । निरपूर्वः । स्तृहूवा । भावेल्युट् ॥

निस्तलः । त्रि ।वर्त्तुले ॥ चले ॥ निरस्तं निर्गतं तलं यस्य ॥

निस्तली । स्त्री । वटिकायाम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

निस्तारः । पुं । उद्धारे । निस्तरणे ॥ यथा । जीर्णातरिः सरिदतीवगभीरनीरा बाला वयं सकलमित्यमनर्थहेतुः । निस्तारबीज मिदमेव कृशोदरीणां यन्माधव त्वमसि सम्प्रतिकर्णधारः ॥ इत्युद्भटः ॥

निस्तारबीजम् । न । संसारार्णवतरणहेतौ ब्रह्मोपासने ॥ यथा । कलौ-पापयुगे घोरे तपोहीनेतिदुस्तरे । निस्तारबीजमेतावद्ब्रह्ममन्त्रस्यसाधनम् ॥ साधनानिबहूनिसन्तिनानातन्त्रागमादिषु । कलौदुर्बलजीवानामसाध्यानिमहेश्वरीतिमहानिर्वाणतन्त्रम् ॥ अपिच । स्मरणंकीर्त्तनं-विष्णोरर्चनंपादसेवनम् । वन्दनंस्तवनंनित्यंभक्त्या नैवेद्यभक्षणम् ॥ चरणोदकपानञ्चतन्मन्त्रजपनं तथा । इदंनिस्तारबीजञ्च सर्वेषामीप्सितं-भवेदितिब्रह्मवैवर्त्तेप्रकृतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥

निस्तितीर्षत् । त्रि । निस्तरितुमिच्छति ॥

निस्तुषक्षीरः । पुं । गोधूमे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

निस्तुषरत्नम् । न । स्फटिके ॥

निस्तुषित: । त्रि । त्यक्ते ॥ त्वग्विहीने ॥ लघूकृते ॥ इतिमेदिनी ॥

निस्तेजा: । त्रि । तेजोरहिते ॥

निस्तोद: । पुं । पीडाविशेषे ॥

निस्त्रिंश: । पुं । खड्गे ॥ निर्गतस्त्रिंशद्भ्यो ऽङ्गुलिभ्य: । निरादयइति स० । सङ्ख्यायास्ततपुरुषस्यडज्वाच्य: ॥ त्रि । निर्दये । निर्घृणे ॥

निस्त्रिंशपत्रिका । स्त्री । स्नुहीदृक्षे ॥

निस्त्रैगुण्य: । त्रि । निष्कामे ॥ निष्क्रान्त स्त्रैगुण्यात् ॥ पुं । त्रिगुणातीते परमेशे ॥ त्रैगुण्य: संसारस्तद्रहित त्वात् ॥

निस्त्रैणपुष्पिक: । पुं । राजधत्तूरके ॥

निस्नेह: । त्रि । प्रेमशून्ये ॥

निस्नेहफला । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् ॥

निस्पन्द: । पुं । स्पन्दने ॥ इतित्रिकाण्ड शेष: ॥ त्रि । स्पन्दरहिते । ईषत्क म्पहीने ॥

निस्पन्दतर: । त्रि । एकान्तस्पन्दरहिते ॥

निस्पृह: । त्रि । अतिविरक्ते ॥ निर्गता दोषदर्शनेन सर्वेभ्योदृष्टादृष्ट विषये भ्य: स्पृहातृष्णा यस्य स: ॥ व्यासादि षु ॥ व्यासादीनां निस्पृहाणां पारा र्थ्यमिहदृश्यते ॥

निस्पृहा । स्त्री । अग्निशिखावृक्षे ॥

निस्यन्द: । पुं । स्यन्दने । क्षरणे ॥ नि-स्यन्दते ऽनेन । स्यन्दू० । स्पदोजले इ तिघञन्तोनिपातित: ॥

निस्यन्दनम् । न । स्यन्दे । स्यन्दू० ल्युट् ॥

निस्राव: । पुं । मासरे । भक्तसमुद्भवे मण्डे । माँड इति भाषा ॥ निस्रा व्यते । स्रु० । ण्यन्त: । एरच् घञ्वा ॥

निस्व: । त्रि । निर्धने ॥ (?)

निस्वन: । पुं । शब्दे ॥ निस्वननम् । स्व नशब्दे । नैागदनद पठस्वन इत्यप् ॥

निस्वान: । पुं । निनादे । शब्दे ॥ नि स्वननम् । स्वन० । नैागदनदपठस्व न इति पाक्षिकोघञ् ॥

निस्सारित: । त्रि । निष्कासिते ॥ निरा कृते ॥

निस्सीम: । त्रि । अपर्यन्ते ॥

निहत: । त्रि । नाशिते ॥

निहननम् । न । वधे । मारणे ॥ हन्ते र्भावेल्युट् ॥

निहन्ता । त्रि । हननकर्त्तरि ॥

निहव: । पुं । आह्वाने ॥ ह्वेञ्० नि पूर्व: । ह्व: सम्प्रसारणञ्चन्यभ्युपवि-ष्विस्यप् सम्प्रसारणञ्च ॥

निहाका । स्त्री । गोधिकायाम् ॥ निय तं जहातिभुवम् । नैाहश्वेतिहाक: कन् । बाहुलकान्नह्रस्व: ॥

निहार: । पुं । नीहारे । हिमे ॥ नि-

ह्रियते । ह्रञ्० । घञ् ॥

निर्हिंसनम् । न । मारणे ॥ हिंसिर्हिं सायाम् । भावे ल्युट् ॥

निहितः । त्रि । आहिते । स्थापिते ॥ निक्षिप्ते ॥ स्थिते ॥ निधीयते स्म । डुधाञ्० । क्तः । दधातेर्हिः ॥ आत्म भूते ॥ निश्चयेनहितः ॥

निहीनः । त्रि । नीचे । पामरे ॥ निश्चयेन हीनः । कुगतीति समासः ॥

निह्नवः । पुं । निकृतौ । शाठ्ये ॥ अविश्वासे ॥ अपलापे । गोपने । धारयन्नेव न धारयामीत्याद्युक्तौ ॥ निह्नवनम् । ह्नुङ् अपनयने । ऋदोरप् ॥

निह्नुतः । त्रि । अपह्नुते ॥

निह्नुतिः । स्त्री । निह्नवे ॥

निह्रादः । पुं । निर्घोषे । शब्दे ॥ ह्राद अव्यक्ते शब्दे । घञ् । निह्राद एकरेफः ॥

नीः । त्रि । प्रापणकर्त्तरि ॥ नयति । णीञ्प्रापणे । क्विप् ॥

नीकः । पुं । वृक्षविशेषे ॥ नयति । णीञ्० । अजियुधूनीभ्योदीर्घश्चेति कन् ॥

नीकारः । पुं । अवहेलायाम् । न्यक्कारे ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

नीकाशः । पुं । निश्चये ॥ त्रि । परप दस्थित्वेतुल्ये ॥ नितरांकाशते । काशृ० । पचाद्यच् । इकः काशइत्युपसर्गदीर्घः ॥

नीचः । त्रि । पामरे । पृथग्जने । अपसदे ॥ नीचसङ्गदोषोयथा । नमामोतिसुखं किञ्चिन्नीचसङ्गात्महानपि । प्रेतसङ्गान्महादेवोनग्नोभस्मविभूषितः ॥ प्रविश्यनिलयं नीचः स्त्रीधनादिक मिष्यते स्वयंनेतुं नशक्नोति तदा नाशयतिध्रुवम् ॥ स्थितेगुणेपिनीचस्तु यत्नाद्दोषं प्रपश्यते । किञ्चित्तुसङ्गमासाद्यतदुक्तंस्यात्सनातनम् ॥ सतांश्रुत्वागुणं नीचःश्रोतुमायातिबन्धुवत् । ततःसमयमासाद्य प्रकाशयतितद्धसन् ॥ मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् । मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यद्दुरात्मनाम् ॥ इतिपाद्मे क्रियायोसारे ५ ऽध्यायः ॥ धर्मेप्रमादोनीचानां स्वभावेनैवदृश्यते । अतोधर्मविचारस्तैर्न कुत्रापिनिरूपितः ॥ न नीचो यवमात्वरः ॥ नीचंसमहमपिसेवतिनीच एव ॥ पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये ॥ खर्वे । वामने ॥ नीचैर्नीचैस्त्वमस्त्यच । अशआद्यच अव्ययानां भमात्र इतिटिलोपः ॥ निकृष्टामीं लक्ष्मींचिनोति वा । चिञ्० । अन्येभ्योपिदृश्यतइति डः ॥ निम्ने ॥ पापे ॥

नीचकः। त्रि। खर्वे॥ स्वा० तद्धितः॥

नीचकी। पुं। उच्चे। उपरिभागे॥

नीचकैः। अ। नीचैरित्यर्थे॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः॥

नीचगम्। न। जले॥ नीचं निम्नं गच्छति। गम्लृ०। डः॥ त्रि। पामरे॥

नीचगा। स्त्री। निम्नगायाम्। नद्याम्॥ टाप्॥

नीचभोज्यः। पुं। पलाण्डौ॥ नीचैर्भोज्यः॥ त्रि। पामरभक्ष्ये॥

नीचवज्रम्। न। वैक्रान्तमणौ॥

नीचवृत्तिः। स्त्री। कर्षणवञ्चनादिनिकृष्टकर्मणि॥

नीचीनः। त्रि। अधोमुखे॥

नीचैः। अ। स्वैरे॥ अल्पे॥ नीचे॥ निचीयते। चिञ्०। नेर्दीर्घश्चेति डैसिः॥

नीचैर्गतिः। स्त्री। मन्दगमने॥ असद्व्यवहारे॥

नीडः। पुं। खगगृहे। कुलाये॥ नितरामीड्यते। ईड०। घञ्॥ यद्वा। निश्चितादृतत्यत्र। इत्स्वप्ने। इण्श्चेति घञ्। संज्ञापूर्वकत्वान्नगुणः। डलयोरेकत्वम्॥ स्थाने॥ रथावयवविशेषे॥

नीडकः। पुं। पक्षिणि॥

नीडजः। पुं। विहगे॥ नीडेजातः। जनी०। डः॥

नीडजेन्द्रः। पुं। गरुडे॥

नीडोद्भवः। पुं। खगे। गरुत्मति॥ नीडे उद्भवोयस्य॥

नीतः। त्रि। प्राप्ते। गृहीते॥ यथा। नीतं यदि नवनीतं नीतं नीतं किमेतेन। आतपतापितभूमौ माधव माधाव माधाव॥ णीञ्०। क्तः॥

नीतिः। स्त्री। नये। नाये॥ जेतुमिच्छतां नीतिर्न्यायो जयोपायस्य प्रवर्त्तको भगवद्विभूतिः॥ उचितव्यवहारे। सामदानाद्युपाये॥ प्रापणे॥

नीतिघोषः। पुं। वृहस्पतिरथे॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥

नीतिज्ञः। त्रि। नीतिविदि॥ आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्त्तां दण्डनीतिञ्च पार्थिवः। तद्विद्यैस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद्विनयान्वितः॥ आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ। अर्थानर्थौ तु वार्त्तायां दण्डनीत्यां नयाऽनयौ॥ विद्याश्चतस्र एवैता योगक्षेमाय देहिनाम्। विद्याविनीतो नृपति र्नकृच्छ्रेष्ववसीदति॥

नीतिमान्। प्रशस्तनीतिमति॥

नीतिशास्त्रम्। न। औशनसवृहस्पतिचाणक्य-कामन्दकपञ्चतन्त्रनीतिमयूखहितोपदेशचाणक्यभारतीयराजधर्मादौ॥

नीतिसारः । पुं । इन्द्रमतिवृहस्पत्युक्तनीतिशास्त्रविशेषे ॥ सचगरुडपुराणे ऽष्टास्वध्यायेष्वस्ति ॥

नीथः । पुं । नेतरि । प्रापयितरि ॥ स्तोत्रे इति वेदभाष्यम् ॥ नयति । णीञ्० । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यःक्थन् ॥ न । जले ॥

नीध्रम् । न । नीव्रे । वल्मीके । पटलप्रान्ते । चालान्ते । ओलातीइतिभाषा ॥ नितरांध्रियते । धृङ्अवस्थाने । निश्चयेन धरति जलमितिवा । धृञ्धारणे । मू०कः । अन्येषां० दीर्घः ॥ वने ॥ नेमौ ॥ चन्द्रे ॥ रेवतीनक्षत्रे ॥

नीपः । पुं । कदम्बे । हलिप्रिये ॥ बन्धूके ॥ नीलाशोकद्रुमे ॥ धाराकदम्बे ॥ नीपोमहाकदम्बःस्याद्धाराकम्बदूक्ष्यपीतिसारकः ॥ नयति नीयते वा । णीञ्० । पानीविषिभ्यःपः । बाहुलकात् गुणाभावः ॥ धन्विनीतिप्राणकृष्णः ॥

नीयमानः । त्रि । प्राप्यमाणे ॥

नीरम् । न । क्षीरे । अम्बुनि । जले ॥ शरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणिप्रकृतिं ययुः । अज्ञानामिवचेतांसि पुनर्योगनिषेवया ॥ रसे ॥ नीयते । णीञ्० । स्फायितञ्चीतिरक् ॥ निर्गतं रादग्नेर्वा । निरादय इतिसमासः । अग्नेराप इतिश्रुतेः ॥ निर्गतो रो ऽग्निरस्मात् । प्रादिभ्योधातुजस्येतिबहुव्रीहिः । अग्नेर्निर्गत्वात्जलमितिश्रुतेः ॥ निश्चयेनराति सुखम् । रा० । आतश्चोपसर्गेकः । दुलोपइतिदीर्घः ॥ निष्ठीवात्स्त्रप्रभृत्यमू षविषावृक्षमुनसङ्क्षिपेत् ॥

नीरजम् । न । कुष्ठौषधौ ॥ पद्मे ॥ मुक्तायाम् ॥ त्रि । जलजाते ॥ नीरे जातम् । जनी० । डः ॥ पुं । उद्विडिवि ॥ उद्रे ॥

नीरजाः । त्रि । निर्धूलिदेशपथ्यादौ ॥ स्त्री । अरजस्कायाम् ॥

नीरजस्कः । त्रि । निर्धूलिके ॥

नीरतरङ्गः । त्रि । स्थिते सुरतरागे । रमणाभाववति ॥ यथा । आशासाः सखि वर्षा वर्षादपि यासु वासरा-दीर्घाः । दिशिदिशि नीरतरङ्गो नीरतरङ्गो ममापिहृदयेशः इति ॥

नीरदः । पुं । मेघे ॥ मुस्तके ॥ त्रि । दन्तशून्ये ॥ यथा । आस्वाद्य निरवशेषं विरहिवधूनां मृदूनि मांसानि । करकामिषेण मन्ये निष्ठीवति नीरदो ऽस्थीनीति ॥

नीरदिनी । स्त्री । मेघवत्याम् ॥

नीरधिः । पुं । अब्धौ । समुद्रे ॥ नीराणिधीयन्ते ऽस्मिन् । डुधाञ् । कर्म

शब्दधिकरणेचेतिकिः ॥

नीरनिधिः । पुं । अकूपारे । समुद्रे ॥ नीराणिनितरां धीयन्तेऽत्र । डुधाञ० । किः ॥

नीरन्ध्रः । त्रि । सान्द्रे । घने ॥ छिद्ररहिते ॥ यथा । श्रीमन्नाथतवार्जितेर्ज्जितयशःसंशुद्धमुक्तावली माद्यैर्वविधिर्विधितसुरमखंडारं त्वदीयैर्गुणैः । नीरन्ध्रामवलोक्यतामपि ततो नान्तं गुणानामहोउत्पित्सु गगमान्तरे समकिरत्ताम्रास्ततस्तारकाः ॥ इतिकालिदासः ॥

नीरसः । पुं । दाडिमे ॥ त्रि । रसहीने ॥ यथा । शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् । सएव चेद् शृङ्गारी नीरसं सर्वमेव तत् ॥

नीराखुः । पुं । उद्रे । जलविडाले ॥

नीराजनम् । न । आरात्रिके । दीपादिना सत्कृतौ ॥ पञ्चनीराजनं कुर्यात् प्रथमं दीपमालया । द्वितीयं सोदकाब्जेन तृतीयं धौतवाससा ॥ चूताश्वत्थादिपत्रैश्च चतुर्थमपरिकीर्त्तितम् । पञ्चमंप्रणिपातेनसाष्टाङ्गेनयथाविधि ॥ आश्विनशुक्लदशम्याम्अश्वादेःपूजने ॥ यथा शरत्कालेमहाष्टम्यांदुर्गायाःपरिपूजनम् । नीराजनंदशम्यान्तुकुर्याद्बलवृद्धये ॥ निःशेषेणराजनमत्र । नीरस्यशान्त्युदककस्यअजनं क्षेपोयत्रवा । नीरेजलेअजनंस्पर्शनं वा ॥

नीराजना । स्त्री । आरात्रिके । दीपादिनासत्कृतौ ॥ निःशेषेण नितरां-वा राजनम् । राजृदीप्तौ ल्युट् । युचन्तः । ण्यासश्रन्थेतिभावेयुच् ॥

नीरिन्दुः । पुं । शाखोटके । आश्वेओडा इतिगौडेषुख्याते वृक्षे ॥

नीरुक् । पुं । स्त्री । रोगाभावे । स्वास्थ्ये । अनामये ॥ त्रि । रोगरहिते । उल्लाघे । पटौ ॥ निरोगते । रुजु० । क्विप् । नहिवृतिवृषीतिदीर्घः ॥

नीरुजम् । न । कुष्ठौषधौ ॥ त्रि । रोगाऽभाववति ॥ रुजायानिर्गतम् ॥

नीरूपः । त्रि । रूपाभावविशिष्टे ॥ नीरूपस्यापिकालस्येन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेनेतिवेदान्तपरिभाषा ॥

नीलः । पुं । निधिप्रभेदे ॥ अद्रिविशेषे । इलावृतस्योत्तरस्मिन् द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णो प्रागायते रम्यकवर्षस्य मर्यादापर्वते ॥ भारतवर्षस्थे शैलविशेषे ॥ वानरविशेषे । वर्णविशेषे ॥ नीलौषधौ ॥ लाञ्छने ॥ मञ्जुघोषे ॥ वटवृक्षे ॥ कृष्णवर्णे ॥ वृषोत्सर्गवृषे ॥ चरणानि मुखं पुच्छं यस्यश्वेतानि गोपतेः । ला

णारससवर्णश्च तं नीलमितिनिर्दि शेत् ॥ अपिच । लोहितो यस्तुवर्णो न पुच्छाग्रेणतुपाण्डुरः । श्वेतः खुर विषाणाभ्यां स नीलोवृष उच्यते ॥ नीलति । नीलवर्णे । इगुपधेतिकः ॥ न । नालीरक्ते ॥ नील्यारक्तम् । नील्याञ्जन् ॥ इन्द्रनीलमणौ । नीलम् इति भाषा प्रसिद्धे सौरिरत्ने ॥ काचलवणे ॥ तालीशपत्रे ॥ विषे ॥ सौवीराञ्जने ॥ तुत्थे ॥ नृत्याङ्गाष्टोत्तरशतकरणान्तर्गतकरणविशेषे ॥ वर्णवृत्तप्रभेदे ॥ तालपयोधरनाय कतामरवस्त्रधरम् पाणियुतञ्च विभावय भामिनि वृत्तवरम् । नीलमिदम् फणिनायकपिङ्गलसंलपितम् पण्डितमण्डलिकासुखदं सखि कर्णगतम् ॥ यथा । सुन्दरि सुन्दरि पीनतिशालिनि किङ्कुरुषे मानिनि मानिनिकाममिदं हृदयं परुषे । हारिणि हारिणि ते हृदये निहितोदयितो भामिनि भाविनि वासिम नोऽस्थिराय यतः इति ॥ नीलंकल्म छिद्ररूप उत्पातः । तथाच्चिवराहः । अपर्वणि यदा राहुग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । चन्द्रार्कमण्डलं छिद्रं दृष्ट्वा जनपद क्षयः इति ॥ यदानीलं लक्ष्म च ऋद्रवकलङ्कोदृश्यते एतदेवोत्पाति

कं नैल्यमधिकृत्योक्तम् । यद्वादि-त्ये नैल्यंतदानश्येदिति ॥ त्रि । नीलवर्णयुक्ते ॥

नीलकम् । न । कालालूण इतिभाषा प्रसिद्धेकाचलवणे ॥ वर्त्तलोहे ॥ पुं । असनवृक्षे ॥

नीलकण्ठः । पुं । शिवे । हरे ॥ क्षीराब्धेर्मथ्यमानाच्च विषं हालाहलोद्भूत् । हरेण धारितं कण्ठे नीलकण्ठस्ततोहरः ॥ दात्यूहे ॥ ग्रामचटके ॥ मयूरे ॥ खञ्जने ॥ नीलः कण्ठोयस्य सः ॥ पीतसारे ॥ न । मूलके ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

नीलकण्ठशिखा । स्त्री । मयूरशिखायाम् ॥ नीलकण्ठशिखा लघ्वी पित्तश्लेष्मातिसारजित् ॥

नीलकण्ठाक्षम् । न । रुद्राक्षे ॥ त्रि । खञ्जनाक्षे ॥

नीलकन्दः । पुं । महिषकन्दप्रभेदे । विषकन्दे । महिषीकन्दे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

नीलकमलम् । न । नीलवर्णपद्मे । उत्पले । हिमाब्जे ॥

नीलकुन्तला । स्त्री । गौर्याःसखीविशेषे ॥ त्रि । नीलकुन्तलविशिष्टे ॥

नीलकुरण्टकः । पुं । नीलझिण्ट्याम् ॥

नीलक्रान्ता । स्त्री । विष्णुक्रान्तायाम् ॥

नीलक्रौञ्चः । पुं । नीलवके । दीर्घ-ग्रीवे ॥

नीलग्रीवः । पुं । शिवे ॥ नीलाग्रीवा यस्यसः ॥

नीलङ्गुः । पुं । प्रसूने ॥ सृगाले ॥ भृगे ॥ क्रिमिविशेषे ॥ नितरां लङ्गति । लगि० । नीलति वा । नीलवर्णे । खलशङ्कितिनिपातनात् साधुः ॥ स्त्री । भम्भराल्याम् ॥

नीलचर्म । न । परूषके ॥ नीलवर्णाजिने ॥

नीलजम् । न । वर्त्तलोहे ॥ त्रि । नीलाज्जाते ॥

नीलझिण्टी । स्त्री । नीलकुरण्टके ॥

नीलतरुः । पुं । नारिकेले ॥

नीलतालः । पुं । तमाले ॥ हिन्ताले ॥

नीलदूर्वा । स्त्री । श्यामायाम् । भार्गव्याम् । रुहायाम् ॥ नीलदूर्वाहिमा तिक्तामधुरा तुवरा हरेत् । कफपित्तास्रवीसर्पतृष्णादाहत्वगामयान् ॥ नीलाचासौदूर्वाच ॥

नीलध्वजः । पुं । तमालवृक्षे ॥ माहिष्मत्याः पुर्याराजविशेषे ॥ त्रि । नीलध्वजाविशिष्टे ॥

नीलनिर्गुण्डी । स्त्री । नीलसिन्धुवारे ॥

नीलनिर्य्यासकः । पुं । नीलासनवृक्षे ॥

नीलपङ्कम् । न । अन्धकारे ॥

नीलपत्रम् । न । इन्दीवरे ॥ नीलानि पत्राण्यस्य ॥ पुं । गुण्डतृणे ॥ अश्मन्तकवृक्षे ॥ नीलासनवृक्षे ॥ दाडिमे ॥

नीलपद्मम् । न । इन्दीवरे ॥ नीलञ्च तत् पद्मञ्च ॥

नीलपिच्छः । पुं । श्येनखगे ॥

नीलपुनर्नवा । स्त्री । कृष्णवर्णपुनर्नवाशाके । नीलायाम् । नीलगदहपडोआ इति भाषा ॥

नीलपुष्पः । पुं । नीलभृङ्गराजे ॥ नीलाम्लाने ॥ शीतसहे । निर्गुण्डीद्रुमे ॥ न । ग्रन्थिपर्णे ॥ नीलवर्णपुष्पे ॥

नीलपुष्पा । स्त्री । विष्णुक्रान्तायाम् ॥

नीलपुष्पिका । स्त्री । नील्याम् ॥ अतस्याम् ॥

नीलपुष्पी । स्त्री । नील्याम् ॥ निर्गुण्ड्याम् । सिन्दुके ॥ अतस्याम् ॥ नीलबुह्मायाम् ॥

नीलफला । स्त्री । जम्ब्वाम् ॥

नीलभृङ्गराजः । पुं । नीलवर्णभृङ्गराजे । महाभृङ्गे । श्यामले । नीलाभंगरा इतिभाषा ॥

नीलमणिः । पुं । इन्द्रनीलमणौ । मसारे । नीले ॥ क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरञ्चेन्नीलतां व्रजेत् । इन्द्रनीलमितिख्यात महार्घ्ये रत्ननिर्णये ॥

॥ नीलोरसनिभाः केचि च्छुभ्रुकाष्ठ निभाःपरे इत्यादिनागखण्डेन रत्ना श खे एषामेकादश विधाछायोक्ता ॥
नीलमाधवः । पुं । विष्णौ ॥
नीलमाषः । पुं । राजमाषे ॥
नीलमीलिकः । पुं । खद्योते ॥
नीलमल्लिका । स्त्री । पुष्पकासीसे ॥ कृष्णवर्णायांमृदि ॥
नीललोहम् । न । वर्त्तलोहे ॥
नीललोहितः । पुं । शिवे । धूर्जटौ ॥ नीलश्चासौ लोहितश्च । कण्ठेजटा सुच । नीलः कण्ठो लोहिताश्चकेशा अस्येति स्वामी ॥ नीलरक्तमिश्रितवर्णे ॥ व्रतविशेषे ॥
नीललोहिता । स्त्री । भूमिजम्बाम् ॥
नीलवर्षाभूः । स्त्री । नीलपुनर्नवाया-म् ॥ पुं । कृष्णभेके ॥
नीलवल्ली । स्त्री । वन्दायाम् ॥
नीलवसनः । पुं । शनौ ॥ हलायुधे । नीलाम्बरे ॥ त्रि । नीलवस्त्रयुक्ते ॥
नीलवस्त्रः । पुं । बलदेवे ॥ न । नीलवर्णवसने ॥ यथा । स्त्रीक्रीडाशयनीयादौ नीलवस्त्रं नदुष्यति । नीलीवस्त्रं नस्पृशेच्चनोविमानरकंव्रजेदिति गारुडेप्रायश्चित्ताध्यायः ॥ तद्धारणप्रायश्चित्तमुक्तंप्रायश्चित्तविवेके । तत्र भविष्यपुराणे । शृणुष्वेतिमहाबाहो मीलीरक्तस्यधारणात् । वासस्तो गणशार्दूलगदतो ममकृत्स्नशः ॥ पालनाद्विक्रयाच्चैव तद्वृत्तेरुपजीवनात् । पतितस्तुभवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ नीलीरक्तेनवस्त्रेण यत्कर्मकुरुतेद्विजः । स्नानंदानंतपो होमःस्वाध्यायःपितृतर्पणम् ॥ वृथा तस्यमहायज्ञोनीलीवस्त्रस्य धारणात् । नीलीरक्तं यदावस्त्रं कश्चिद्वि प्रस्तुधारयेत् ॥ अहोरात्रोषितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यतीति । इदम स्नाने । स्नानेतुदेगुण्यम् । अत्रापवादमाहापस्तम्बः । नीलीत्यनुवृत्तौ । स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यतीति ॥
नीलशाराः । पुं । शनैश्चरे ॥ बलभद्रे ॥ नीलेवाससीयस्य सः ॥
नीलशृङ्गा । स्त्री । अजान्याम् । अतिलोमशायाम् । नीलशर्वेना इति गौडभाषा ॥
नीलवृक्षः । पुं । वृक्षविशेषे । वातारौ । शोफनाशने ॥
नीलवृन्तकम् । न । तूले ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥
नीलवृषः । पुं । कृष्णवर्णवृषे ॥ वृषविशेषे ॥ पश्यास्वकवर्णवृषे ॥
नीलवृषा । स्त्री । वार्त्ताक्याम् ॥

नीलव्रतम् । न । व्रतविशेषे ॥ नीलो त्सितव्रते ॥

नीलशिखण्डः । पुं । नीलजटाभारे । रुद्रे ॥ नीलःशिखण्डोऽस्य ॥

नीलशिग्रुः । पुं । शोभाञ्जने ॥

नीलसरस्वती । स्त्री । तारायाम् । चीनाधिवासिन्यां वुद्धशक्तिविशेषे ॥

नीलसारः । पुं । तिन्दुकवृक्षे ॥

नीलसिन्दुकः । पुं । } निर्गुण्ड्याम् । नीलसिन्दुवारः । पुं । } शीतसहायायाम् ॥

नीला । स्त्री । मक्षिकाप्रभेदे । वर्वणायाम् ॥ नीलति । नीलवर्णे । अच् ॥ देवीविशेषे ॥ नीलपुनर्नवायाम् ॥ नील्याम् ॥ मल्लाररागस्त्रनार्यामितिवृहद्धर्मपुराणम् ॥

नीलाङ्गः । पुं । सारसखगे ॥ चासे ॥

नीलाङ्गुः । पुं । कृमौ ॥ निवरांसङ्कृति । खगिगतौ । खवशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिग इति निपूर्वाल्लगेःकुः प्रत्ययोनेर्दीर्घे नीलङ्गुः । नीलाङ्गु इतिपाठान्तरेतु धातोरपिदीर्घोनिपात्यते ॥ स्त्री । भम्भराल्याम् ॥ शुषिरे ॥ प्रसूने ॥

नीलाञ्जनम् । न । सौवीराञ्जने ॥ तुत्थे ॥

नीलाञ्जना ॥ स्त्री । विद्युति ॥ इतिजटाधरः ॥

नीलाञ्जनी । स्त्री । कालाञ्जनीक्षुपे ॥

नीलाञ्जसा । स्त्री । अप्सरोभेदे ॥ नदीभेदे ॥ विद्युति ॥

नीलाण्डकः । पुं । ऋष्ये । गवये ॥

नीलापराजिता । स्त्री । नीलवर्णापराजितालतायाम् । महानील्याम् ॥

नीलाब्जम् । न । नीलोत्पले ॥

नीलाम्बरः । पुं । बलदेवे । अच्युताग्रजे ॥ कौशपे । राक्षसे ॥ शनैश्चरे ॥ नीलमम्बरंयस्य ॥ न । तालीशपत्रे । शुकोदरे ॥ नीलवस्त्रे ॥ त्रि । नीलवस्त्रविशिष्टे ॥

नीलाम्बा । स्त्री । देवीविशेषे ॥ नीलाद्रिपर्वतोपरिस्थेतत्स्थाने ॥

नीलाम्बुजन्म । न । नीलोत्पले ॥ नीलञ्चतदम्बुजन्मच ॥

नीलाम्लानः । पुं । पुष्पवृक्षविशेषे । दास्याम् । आर्त्तगलायाम् ॥

नीलाम्ली । स्त्री । क्षुपविशेषे । श्यामाम्लायाम् ॥

नीलालुः । पुं । कन्दविशेषे । श्यामलालुके ॥

नीलाश्मा । पुं । नीलमणौ ॥

नीलासनः । पुं । नीलपत्रे । नीलद्रुमे ॥ रतिवन्धविशेषे ॥ यथा । लिङ्गोपरिस्थिता नारी शय्यां कृत्वा पदद्वय

म। हृदये दत्तहस्ताच वन्धो नीला सनोमतः ॥ इतिसु० ॥

नीलिका। स्त्री। नीलिन्याम् ॥ चुद्र रोगभेदे॥ नेत्ररोगविशेषे ॥ शेफालिकायाम्॥ जलस्यज्वरे ॥ यथा। भूमेरूपरो वृक्षस्यकोटरो जलस्य नीलिकेत्यादिज्वरप्रकरणे विजयरचितः ॥ नीलवर्णा नीलादोषधौ प्राणिनिचेतिङीष् । स्वार्थेकन् ॥

नीलिनी। स्त्री। नीलीवृक्षे ॥ कृष्णचिवृति ॥ अजमीढस्यपत्न्याम् ॥ नीलोवर्णोस्त्यस्याः। इनिः। ङीप्॥

नीली। स्त्री। नीलिकारोगे ॥ नीलिन्याम्। कालायाम्। रञ्जन्याम्। नीलकावृक्ष इतिभाषा॥नीलाज्जानपदेत्यनाच्छादनेर्थेङीष् । नीलादोषधौ प्राणिनिचनित्यंङीप् । संज्ञायान्तु वा॥ नीलिनी रेचनी तिक्ता केश्या मोहभ्रमापहा। उष्णा हन्त्युदरप्लीहवातरक्तकफानिलान् ॥ आमवातमुदावर्त्तंमदञ्चविषमुद्धतम् ॥

नीलीरागः। पुं। स्थिरसौहृदे पुरुषे॥

नीलीवृक्षाकृतिः। पुं। शरपुङ्खे ॥

नीलोत्पलम् । न। इन्दीवरे। नीलशाँपलाइति गौडभाषा ॥

नीलोत्पली। पुं। मञ्जुघोषे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥

नीलोपलः। पुं। इन्द्रनीलमणौ॥

नीवरः। पुं। वास्तव्ये ॥ वणिजके॥ परिव्राजि। भिक्षुके ॥ नयति नीयते वा। णीञ्० । छित्वरच्छत्वरधीवरपीवरेत्यादिनासाधुः॥

नीवाकः। पुं। प्रयामे । मूल्योत्कर्षार्थंधान्यादिसञ्चये॥ महार्घहेतोर्धान्यादिषुजनानामादरातिशये॥ तुलाधरणाधिक्ये॥ तुलाकृतंन्यूनाधिक्यंक्रयादरोवेतिस्वामी॥ नियतं वचनम्। वच०। घञ् । उपसर्गस्येतिदीर्घः॥ मूल्याधिक्यंहेतोर्निश्चये नपरिच्छेदनेइतिभरतः॥ वचनाभावे॥

नीवारः। पुं। श्यामाकादितृणधान्ये। मुनिधान्ये। अरण्यधान्ये ॥ निव्रीयते। वृञ्वरणे। नौवृधान्ये इतिघञ् । दीर्घः ॥ नीवारःशीतलोग्राही पित्तघ्नःकफवातकृत् ॥

नीविः। स्त्री। परिपणे । वणिङ्मूलधने ॥ उच्चये। स्त्रीणांकटीवसनबन्धने॥ स्त्रीणामित्युपलक्षणम् पुंस्कटीवस्त्रवन्धेपि॥ निव्ययति निवीयते वा। व्येञ्०। नेर्व्येयलोपःपूर्वस्यचदीर्घइतीणडित् ॥ नितरामिव्यति। इविप्रीणने आगमशास्त्रस्या

निश्चयत्वान्ननुम् । इगुपधात्[illegible]दि-
तीन् ॥

नीवी । स्त्री । नीविशब्दार्थे ॥ राजपु
त्रादेर्वन्धके । परिपणे ॥ कृदिकारा
दितिङीष् ॥

नीवृत् । पुं । स्त्री । जनपदे । देशे ।
अङ्गादिजननिवासस्थाने ॥ नियतो
वर्त्तते । अधिकरणस्य कर्त्तृत्वविव
क्षात । वृत° । क्विप् । नहिवृतीति
दीर्घः ॥ नीवृद्द्वयोर्भेतादेशे इति
शब्दाम्बुधिः ॥

नीशारः । पुं । हिमानिलनिवारण
प्रावरणे । सौड इति भाषा ॥ गौरि
वाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः
॥ नितरां शीर्यते हिमानिलावयाने
नया । शहिंसायाम् । शॄवायुवर्णनि
वृतेष्विति घञ् ॥ उपसर्गस्य घञी
तिदीर्घः ॥

नीहारः । पुं । अवश्याये । तुषारे ।
हिमे । धुवारा इति भाषा ॥ निह्नि
यते । हृञ्° । घञ् । उपसर्गस्य घ
ञीतिदीर्घः ॥ कफवायुवर्द्धकोयम् ॥

नु । अ । वितर्के ॥ अपमाने ॥ विकल्पे
॥ अनुनये ॥ अतीते ॥ प्रश्ने ॥ हे
तौ ॥ अपदेशे ॥ अनुशये ॥ नुदति
नौमिवा । णुद° । णु° वा । मि
तद्र्वादित्वात् डुः ॥

नुतः । त्रि । स्तुते ॥

नुतिः । स्त्री । स्तुतौ । स्तोत्रे ॥ नूयते
ऽनेन । णु° । स्त्रियाङ् क्तिन् ॥ पू
जायामिति शब्दरत्नावली ॥

नुत्तः । त्रि । प्रेरिते ॥ नुद्यतेस्म । णु
द° । क्तः । नुदविदेति पाक्षिकोन
त्वाभावः ॥

नुन्नः । त्रि । नुत्ते । अस्ते । प्रेरिते ॥
नुद्यतेस्म । णुद° । क्तः । नुदविदे
ति वानत्वम् ॥ निरस्ते ॥

नुन्ननुन्नत् । त्रि । अतिपीडितपीड
के ॥ अतिशयेन नुन्नोनुन्ननुन्नः तं
नुदतीतिविग्रहः ॥

नुन्नसारः । त्रि । परिच्छिन्नधैर्ये ॥

नूतः । त्रि । स्तुते ॥

नूतनः । त्रि । प्रत्यग्रे । अभिनवे । न
वीने ॥ नवएव । नवस्यनप्तनप्खा
श्चप्रत्ययाः नूरादेशश्च ॥

नूत्नः । त्रि । नवे । नव्ये । नूतने ॥ नव
एव । नवस्यत्नप्प्रत्ययेनूरादेशः ॥

नूदः । पुं । ब्रह्मदारुवृक्षे । अश्वत्थाकारे
पार्श्वपिप्पल इतिख्याते ॥ तूत इति
प्रसिद्धेपि ॥ नुदति पापम् । नुद° ।
इगुपधेतिकः । पृ° ॥ यद्वा । नुवदति
। वद° । मू° कः । कर्मणः कर्त्तृत्व
म् ॥ यद्वा । नूयते । णु° । वा° दः ।
कुटादिः ॥

नूनः । त्रि । समग्रे ॥ नञूनः । प्र० ॥

नूनम् । अ । निश्चिते ॥ तर्के ॥ स्मरणे ॥ वाक्यपूरणे ॥ नुवा सुत्या नमति । विच् ॥ यद्वा । नुञूनयति । ऊनप रिहाणे । अम् ॥

नूपुरः । पुं । न । पादाङ्गदे । मञ्जीरे । नेउर इति बिछुवा इतिच भाषा ॥ ॥ नुवनम् नूयतेवा । णू० । सं० क्वि प् । नुविपुरति । पुर अग्रगमने । इ गुपधेति कः ॥

ना । पुं । मनुष्ये । पुरुषे ॥ नयति न यतेवा । णीञ्० । नयतेर्डिच्चेत्यृन् । नरौ । नरः ॥

नृकरोटिका । स्त्री । नरकपाले ॥ नुः करोटिका ॥

नृकेशरी । स्त्री । नरसिंहावतारे ॥

नृगः । पुं । पुराणप्रसिद्धे नृपविशेषे ॥

नृगधूमः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

नृचक्षाः । पुं । राक्षसे ॥ नृन्चष्टे । च क्षिङ्० । सर्वधातुभ्यइत्युसुन् । अस नयोश्चेति न ख्याञादेशः ॥ यद्वा । चष्टे बहुलंशिच्चेत्यसिः । सार्वधातु कसंज्ञत्वात् ख्याञ्न ॥ नृणां द्रष्टरि ॥

नृता । स्त्री । पुंस्त्वे ॥ नुर्भावः । तल् ॥

नृतिः । स्त्री । नर्त्तने ॥ इतिशब्द० ॥

नृतुरङ्गः । पुं । हयग्रीवावतारे ॥

नृनूः । पुं । नर्त्तके ॥ नृत्यति । नृती० । नृतिगृध्योःकूः ॥

नृत्तम् । न । नर्त्तने । ताण्डवे । लास्ये ॥ नृतीगात्रविक्षेपे । भावेक्तः ॥ भावाश्रयन्तु नृत्तंस्यान्नृत्यं तालल्याश्रयम् । आद्यंपदार्थाभिनयो मार्गो देशीतथा परः ॥ मधुरोद्धतभेदेन तद्द्वयं द्विविधंपुनः । लास्यताण्डवरूपेण नाटकाद्युपचारकम् ॥ गात्रविक्षेपमात्रे ॥

नृत्यम् । न । तालमानरसाश्रयसविलासाङ्गविक्षेपे । ताण्डवे । नटने । । नाच इतिभाषा ॥ देवस्याग्रतो तीय तालमानरसाश्रयः । सविलासोऽङ्गविक्षेपो नृत्यमित्युच्यते बुधैः ॥ * ॥ ताण्डवञ्च तथालास्यं द्विविधं नृत्यमुच्यते । पेवलिर्वहुरूपञ्च ताण्डवं द्विविधंमतम् ॥ अङ्गविक्षेपबाहुल्यं तथाभिनयशून्यता । यत्रसा मेवलिः ख्याताःसंगादेशीति लोकतः ॥ छेदनं भेदनं यत्रबहुरूपामुखावली । ताण्डवं बहुरूपं तद्दारुणागमसमुद्भवम् ॥ * ॥ इतिसङ्गी० ॥ नृत्येनालमलंकृपेण सिद्धिर्नास्त्यस्य रूपतः । चार्वधिष्ठानवम् नृत्यं नृत्यमन्यद्विडम्बनेति ॥ गेयादुत्तिष्ठतेवा र्थं वाद्यादुत्तिष्ठतेलयः । लयताल समारब्धं ततो नृत्यं प्रवर्त्तते ॥ नृती०

। कद्दुपधाच्चाक्लृपिचृतेरिति क्यप् ॥

नृदुर्गम् । न । चतुर्दिगवस्थायिष्वश्वरथयुक्तबहुपदातिरचिते राज्ञोवसतिस्थले ॥

नृदेव: । पुं । राजनि ॥

नृधर्मा । पुं । धनदे । कुबेरे ॥ नुरिव धर्म आचार: प्रभुत्वादिर्वा ऽस्य । धर्मादनिच् केवलात् ॥

नृप: । पुं । भूपे । राजनि ॥ नॄन् पाति । पा रक्षणे । आतोनुपेतिक: ॥ चतुर्योजनपर्यन्त मधिकारो नृपस्य च ॥ अस्य प्रशंसा यथा । अपुत्त्रस्य नृप: पुत्त्रो निर्धनस्य धनं नृप: । अमातुर्जननी राजा अतातस्य पिता नृप: ॥ अनाथस्य नृपोनाथो ह्यभर्त्तु: पार्थिव: पति: । अभृत्यस्य नृपोभृत्यो नृपएवन्नृणांसखा ॥ सर्व्वदेवमयो राजा तस्मात् त्वामर्थये नृपेति कालिकापुराणम् ॥ षोडशसङ्ख्यायाम् ॥

नृपकन्द: । पुं । राजपलाण्डौ ॥

नृपति: । पुं । धनदे । कुबेरे ॥ भूपतौ । राजनि ॥ नॄन्पाति । पा० । पाते र्डति: ॥ नृणांपतिर्वा ॥

नृपतिप्रिय: । त्रि । राजवल्लभे ॥ नृपस्य प्रिय: ॥

नृपतिवल्लभ: । पुं । नृपवल्लभ इतिख्याते औषधविशेषे ॥ यथा । आतीफलं लवङ्गञ्च त्वक्त्वगेलाटङ्कणरामठम् । जीरकञ्च यमानीच विश्वसैन्धवपञ्चकम् ॥ लौह मभ्रं रसं गन्धं ताम्रं प्रत्येकश: पलम् । मरिचं त्रिपलं दत्त्वा छागीदुग्धेन पेषयेत् ॥ धात्रीरसेन वा पिष्ट्वा वटिकां कुरुयत्नत: । श्रीमन्नन्दननाथेन विचिन्त्य परिनिर्मित: ॥ सूर्य्यवत्तेजसा चाऽयं रसो नृपतिवल्लभ: । अष्टादशवटीं खादेत् पवित्र: सूर्य्यदर्शक: ॥ * ॥ हन्ति मन्दानलं सर्व्वमामदोषं विसूचिकाम् । प्लीहगुल्मोदराष्ठीलाक्षयकृत् पाण्डुहलीमकम् ॥ हृच्छूलं कण्ठशूलञ्च चक्षु:शूलञ्च कामलाम् । शिर:शूलं कटीशूल मानाहमोष्ठशूलकम् ॥ कासश्वासामवातञ्च श्लीपदं शोथमर्व्वुदम् । गलगण्डं गण्डमाला मम्लपित्तञ्च गर्द्दभीम् ॥ क्रिमिकुष्ठानि दद्रूणि वातरक्तं भगन्दरम् । उपदंश मतीसारं ग्रहण्यर्श: प्रमेहकम् ॥ अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्राघात मसृग्दरम् । ज्वरं जीर्णज्वरं कण्डुं तन्द्रालस्यं वमिं भ्रमिम् ॥ दाहविद्रधिहिक्काश्च जडगद्गदमूकता: । बाधिर्य्यं स्वरभेदञ्च ब्रध्नवृद्धिविसर्पकान् ॥ ऊरुस्तम्भं रक्तपित्तं गुदभ्रं-

साहचिं त्वषाम्। कर्णनासानुशोर्थां श्वदन्तरोगञ्च पीनसम्॥ स्थौल्यञ्च शीतपित्तञ्च स्थावराणि विषाणि च। वातपित्तकफोत्थांश्च द्वन्द्वजान् सान्निपातिकान्॥ सर्वरोगचयान् हन्ति चण्डांशुरिवपापहा। बलवर्णकरो ह्येष आयुष्यो वीर्यवर्द्धनः॥ परं वाजीकरः श्रेष्ठः पटुतामन्त्रसिद्धिदः। अरोगी दीर्घजीवी स्या द्रोगी रोगं विमुञ्चति॥ रसस्यास्य प्रसादेन सुबुद्धिर्जायते जनः। इति रत्नावली॥

नृपद्रुमः। पुं। आरग्वधे॥ राजादनीवृक्षे॥

नृपप्रियः। पुं। बेडुवांस इति गौडभाषाप्रसिद्धे वेणुवंशे॥ राजपलाण्डौ॥ राजशुके॥ रामशरे॥ शालिधान्ये॥ आम्रे॥ त्रि। राजवल्लभे॥ नृपस्य प्रियः॥

नृपप्रियफला। स्त्री। वार्त्ताक्याम्॥ इति राजनिर्घण्टः॥

नृपप्रिया। स्त्री। केतक्याम्॥ राजखर्ज्जूर्याम्॥ राजभार्यायाम्॥

नृपबदरः। पुं। राजबदरवृक्षे॥ न। तत्फले॥

नृपमन्दिरम्। न। सौधे। राजसदने॥

नृपमाङ्गल्यकम्। न। आहुल्यवृक्षे॥

नृपमानम्। न। भभुजांभुक्तिकाला वेदकवाद्यविशेषे॥ इति शब्दाम्बुधिः॥

नृपलक्ष्म। न। राजच्छत्रे॥ राजचिह्ने॥ नृपस्य लक्ष्म॥

नृपलिङ्गधरः। पुं। राजवेशधारिणि॥ यथा। निजशाहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित्। नृपलिङ्गधरं शूद्रं घ्नन्तं गोमिथुनं पदेति श्रीभागवतम्॥ प्रवृत्ते कलिकाले तु तद्विधा एव भूभुजः। प्रजाधनादानपराः क्षत्रतेदुःखभागिनः॥

नृपवल्लभः। पुं। राजाम्रे॥ त्रि। राजप्रिये॥

नृपवल्लभा। स्त्री। राजमहिष्याम्॥ केविकापुष्पे॥

नृपशुः। पुं। कार्याकार्यविवेकशून्ये॥ ना पशुरिव। उपमितसमासः॥

नृपसभम्। न। राज्ञां सभायाम्॥ नृपाणां सभा। सभाराजामनुष्यपूर्वेति क्लीवत्वम्॥

नृपात्मजा। स्त्री। राजपुत्र्याम्॥ नृपस्य आत्मजा॥ कटुतुम्ब्याम्॥

नृपाध्वरः। पुं। राजसूययज्ञे॥

नृपान्नम्। न। राजान्ननामधान्ये॥ राजान्ने॥

नृपाभीरम्। न। भक्ततूर्य्ये। राजभोजनकालीनवाद्यविशेषे॥

नृपामयः। पुं। राजयक्ष्मणि। क्षयरो

गे ॥ राजरोगे ॥

नृपाध्वरम् । न । राजावरले ॥

नृपासनम् । न । भद्रासने । सिंहासने । मगधादिकृतराजासने ॥ नृपस्य आसनम् ॥

नृपाह्वयः । पुं । राजपलाण्डौ ॥ नृपनामनि ॥

नृपेशः । पुं । सार्वभौमे ॥ नृपाणामीशः ॥

नृपोचितः । पुं । राजमाषे ॥ चि । राजार्हे ॥

नृम्णा । स्त्री । प्लक्षद्वीपस्थप्रधाननद्याम् ॥

नृयज्ञः । पुं । अतिथिपूजने । ब्राह्मणश्रेष्ठस्यार्चायाम् ॥

नृवराहः । पुं । वराहरूपधगभगवदवतारे ॥ अयंवलेर्द्वारीति पुराणम् ॥ नृवराहस्य वसति मंहर्लोके प्रतिष्ठितेति पद्मपुराणम् ॥

नृशंसः । त्रि । घातुके । क्रूरे ॥ नॄन् शंसति । शंसुहिंसायाम् । कर्मण्यण् ॥ परुषे । रूक्षे ॥

नृषद् । पुं । मनुष्येषु विद्यमाने ॥ वुद्धौ ॥ नृषुसीदति । पद्ऌ० । सं० क्विप् ॥

नृसिंहः । पुं । विष्णौ । हरेरवतारविशेषे ॥ यथा । यत्पादपद्ममकरन्दरसाऽनभिज्ञाविश्रामसाविधिपदाद नृहरिः । पुं । नृसिंहे ॥

पिसञ्चरन्तः । नग्नामुवन्निपशुकर्मरताधनेहाश्रमे नृसिंहवपुसे हरये न मस्ते इतिविष्णुभागवतम् ॥ अपिच । पुण्यारण्येन सिंहैकनामसिंहोविराजते । यस्मादितःपलायन्तेमहाकिल्विषकुञ्जराइति ॥ अस्यवसतिर्जनलोके । यथा । नृवराहस्यवसतिर्महर्लोकेप्रतिष्ठिता । नृसिंहस्यतथाप्रोक्ताजनलोके महात्मनइतिपाद्मेसृष्टिखण्डे २८ अध्यायः ॥ मनुजोत्तमे ॥ नासिंह इव । उपमितंव्याघ्रादिभिरितिसमासः ॥ नाचासौसिंहश्चेति वा ॥ रतिवन्धविशेषे । यथा । पार्ष्णी सम्पीड्ययोनौचहठाल्लिङ्गप्रवेशनम् । हस्तयोर्वेष्टयेत्काचंवन्धोनृसिंहसंज्ञकइति ॥

नृसिंहचतुर्दशी । स्त्री । वैशाखशुक्लचतुर्दश्याम् ॥ यथा । वैशाखस्यचतुर्दश्यांशुक्लायां श्रीनृकेशरी । जातस्तदस्यां तत्पूजोत्सवं कुर्वीतसव्रतमिति ॥

नृसिंहपुराणम् । न । नारसिंहे ॥

नृसेनम् । न । नरसेनायाम् ॥ नृणां सेना । विभाषासेनेतिपाक्षिकंक्लीवत्वम् ॥

नृसेना । स्त्री । नृसेने ॥ नृणांसेना ॥

नृहरिदासः । पुं । प्रह्लादे ॥

नेजकः । निर्णेजके । रजके ॥ नेनेक्ति । णिजिर् । ण्वुल् ॥

नेत् । अ । शङ्कायाम् ॥ प्रतिषेधे ॥ विचारे ॥ समुच्चये ॥

नेता । त्रि । प्रभौ । नायके ॥ प्रवर्त्तके ॥ नयति । णीञ् । तृच् ॥ निम्बवृक्षे ॥ प्रापयितरि ॥ निर्वाहके ॥ यथा । जगद्यन्त्रनिर्वाहको नेतेति विष्णुसहस्रनामभाष्यम् ॥

नेत्रम् । न । मन्थगुणे ॥ वस्त्रभेदे ॥ द्रुमस्य मूले ॥ रथे ॥ जटायाम् ॥ नाड्यामिति विश्वः ॥ वस्तिशलाकायाम् ॥ चक्षुषि ॥ अथ नेत्रपरीक्षा । नेत्रं स्यात् पवनाद्रूक्षं धूम्रवर्णं तथारुणम् । कोटरान्तःप्रविष्टञ्च तथास्तब्धविलोकनम् ॥ हरिद्राखण्डवर्णञ्च रक्तं वा हरितं तथा । दीपद्वेषि सदाहञ्च नेत्रं स्यात् पित्तकोपतः ॥ चक्षुर्बलासबाहुल्यात् स्निग्धं स्यात् सलिलप्लुतम् । तथा धवलवर्णञ्च ज्योतिर्हीनं बलान्वितम् ॥ नेत्रं द्विदोषबाहुल्यात् स्याद्दोषद्वयलक्षणम् । त्रिदोषलिङ्गसम्बन्धेन तन्मारयति रोगिणम् । त्रिदोषदूषितं नेत्रमन्तर्मग्नं भृशं भवेत् । त्रिलिङ्गं तल्लिलस्राविप्रान्ते नोन्मीलयत्यपीत ॥ नयति नीयतेऽनेन वा । णीञ्० । सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् । दाम्नीत्यादिना वा ष्ट्रन् ॥ त्रि । नेतरि । नयनसाधने । प्रापयितरि ॥ प्रवर्त्तकेपि ॥

नेत्रच्छदः । पुं । अक्षिपुटे । नेत्रपिधायके चर्मपुटे । आंखकाढक्कन इति भाषा ॥

नेत्रपर्य्यन्तः । पुं । अपाङ्गे ॥ त्रि । नयनावधिके ॥

नेत्रपिण्डः । पुं । विडाले ॥ इति हारावली ॥ चक्षुर्गोलके ॥

नेत्रपुष्करा । स्त्री । रुद्रजटायाम् ॥

नेत्रबन्धः । पुं । बालानां क्रीडाविशेषे । आंखमिचौनी इति भाषा ॥

नेत्रमलम् । न । दूषिकायाम् ॥ नेत्रयोर्मलम् ॥

नेत्रमीना । स्त्री । यवतिक्तालतायाम् ॥

नेत्रयोनिः । पुं । इन्द्रे । वासवे ॥

नेत्ररञ्जनम् । न । कज्जले ॥ नमस्त्वाचेयोजयेत्तु साधको नेत्ररञ्जनमिति-कालिकापुराणम् ॥

नेत्ररोगः । पुं । चक्षूरोगे ॥ तन्निदानमाह माधवः । द्रवात्तथावाग्निविसेवितात्त्वविशुम्रघातागमनिग्रहाच्च । उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशात् दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च । स्वेदाद्रजो धूमनिषेवणाच्छर्द्दिर्विघाताद्वमना

तियोगात्। प्रसक्तसंरोदनशोकता· पाच्छिरोभिघातादतिमद्यपानात्॥ तथाऋतूनाञ्च विपर्ययेण क्लेशाभि घातादतिमैथुनाच्च। वातात् पित्तात् कफाद् रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः ।·प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः इतिच॥ वाष्पग्रहात् सूर्यनिरीक्षणाच्च नेत्रविकारान् जनयन्ति दोषाः॥

नेत्ररोगहा। स्त्री। वृश्चिकालीवृक्षे॥ ·त्रि। चक्षूरोगनाशके॥

नेत्रामयः। पुं। नेत्ररोगे॥

नेत्राम्बु। न। अश्रुणि॥ नेत्रयोरम्बु॥

नेत्रारिः। पुं। सेहुण्डवृक्षे॥

नेत्री। स्त्री। नद्याम्॥ नाड्याम्॥ श्रियि। लक्ष्म्याम्॥ नेतृशब्दात् षित्त्वान् ङीष्॥ प्रापणकर्त्र्याम्॥

नेत्रोपमफलः। पुं। वातादे। वदाम इति भाषा॥

नेत्रौषधम्। न। पुष्पकासीसे॥ चक्षुरोगौषधमात्रे॥

नेत्रौषधी। स्त्री। अजशृङ्ग्याम्॥

नेदिष्ठः। त्रि। अत्यासन्ने॥ अयमेषामतिशयेनान्तिकः। इष्ठन्। अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ॥ निपुणे॥ अङ्कोठवृक्षे॥

नेदीयमान्। त्रि। अत्यन्तसमीपे। अयमनयोरतिशयेनान्तिकः। ईयसुन्। अन्तिकस्य नेदादेशः॥

नेपः। पुं। पुरोहिते॥ नयति नीयते वा। णीञ्०। पानीविषिभ्यः पः॥

नेपथ्यम्। न। रङ्गच्छायाम्। रङ्गभूमौ॥ पुं। अलङ्कारे। प्रसाधने। वेशे॥ वेशस्थाने॥ नयति। णीञ्०। विच्। गुणः। नयो नेतस्य नेतुर्वा पथ्यः॥

नेपालः। पुं। स्वनामप्रसिद्धे हिमालयैकदेशविशेषे॥ यथा। जटेश्वरं समारभ्य योगेश्यन्तं महेश्वरि। नेपालदेशो देवेशि साधकः श्रीशक्तिसङ्गमे॥

नेपालकम्बलः। पुं। कुतपाख्ये॥

नेपालनिम्बः। पुं। नैपाले। तृणनिम्बे। ज्वरान्तके। नाडीतिक्ते॥

नेपालमूलकम्। न। हस्तिदन्तसदृशे मूलकविशेषे॥ नैपालमूलकं चान्यत्तद्वेद्गजदन्तवत्॥

नेपालिका। स्त्री। मनःशिलायाम्॥

नेमः। पुं। काले॥ अवधौ॥ अर्द्धे। खण्डे॥ प्रकारे॥ कैतवे॥ गर्त्ते॥ नीयते। णीञ्०। अर्त्तिस्तुस्विति मन्॥ नाद्यादौ॥ अन्यस्मिन्। इतिशब्द०॥

नेमिः। पुं। जिनविशेषे॥ तिनिशद्रौ

चे । तिनाश इतिभाषा ॥ स्त्री । चि
कायाम् । कूपसमीपे रज्जुधारणा
र्थे विदारयन्ते ॥ चक्रान्ते । प्रधौ ।
रथचक्रस्य भूमिस्पर्शिभागे ॥ कूपा
न्तिके समानस्य भागे ॥ इति शब्द
रत्नावली ॥ नयतिरथम् नयन्त्यने-
नवा । णीञ् । नियोमिः ॥

नेमिचक्रः । पुं । परीचित्वंशजे असीम
कृष्णस्य पुत्रे ॥

नेमिशम् । न । नैमिशारण्याख्ये क्षेत्रे
॥ ब्रह्मणाविसृष्टस्य चक्रस्य नेमिः शी
र्यते कुण्ठीभवति यत्र तत् ॥

नेमी । स्त्री । कूपस्त्रिकायाम् ॥ च-
क्रान्तभागे । प्रधौ ॥

नेष्टः । त्रि । निषिद्धे ॥

नेष्टुः । पुं । लोष्टे ॥ इतिशब्दाम्बुधिः ॥

नेष्टा । पुं । ऋत्विग्विशेषे ॥ नयति ।
णीञ् । नयतेः षुक्चेति तृन् ॥ नप्तृ
नेष्ट्रिति साधुः ॥

नैःस्वम् । न । निःस्वतायाम् । दुर्गतौ ॥

नैकटिकः । पुं । भिक्षौ ॥ भिक्षुणा ग्रा
मात् क्रोशे वस्तव्यमिति शास्त्रम् । प्र
योजनान्निकटे वसति । ठक् ॥ त्रि ।
निकटवर्त्तिनि ॥

नैकट्यम् । न । निकटत्वे ॥

नैकभेदः । त्रि । बहुविधे । उच्चावचे ॥
अनेकप्रकारे ॥ एकोभेदोऽस्य । न
एकभेदः । सुप्सुपेति समासः ॥ न
एकोभेदोऽस्येतिवा । उत्तरपदशब्द
स्य समास चरमावयवेक्तत्वान्मध्य
पदे न लोपाभावः ॥

नैकषेयः । पुं । राक्षसे ॥ निकषाया
अपत्यमित्यर्थे ढक् ॥

नैकृतिकः । त्रि । स्वस्मिन्नुपकारित्व
भ्रममुत्पाद्य परवृत्तिच्छेदनेन स्वाऽ
र्थपरे ॥ निकृत्यापरापकारेणजी-
वति । निकृत्यानिष्ठुरतया चरतिवा
। ठक् ॥

नैगमः । पुं । न । उपनिषदि ॥ वणि
जि । वाणिजे ॥ नागरे । पौरे ॥ न
ये ॥ स्त्र्याम् ॥ निगमे भवः । त
त्रभवः इत्यण् ॥ निगमएववा । प्र०
अण् ॥ त्रि । निगम सम्बन्धिनि ॥

नैचिकम् । न । गोः शिरोदेशे ॥ इति
हेमचन्द्रः ॥

नैचिकी । स्त्री । उत्तमायांगवि ॥ नी
चैश्चरति । चरतीति ठक् । अव्य-
यानामितिटिलोपः । यद्वा । निचिः
कर्णशिरोदेशे इतिरभसः । ततः
स्वार्थेकन् । प्रशस्तंनिचिकमस्याः ।
ज्योत्स्नादिभ्य इत्यण् ॥

नैजः । त्रि । निजसम्बन्धिनि । स्वीये ॥

नैत्यम् । न । नित्यत्वे ॥ इ०राधाकान्तः ॥

नैत्यकम् । न । नित्यानुष्ठेये । जप

यज्ञे । ब्रह्मयज्ञादिरूपे ॥ यथा । वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके । नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममंत्रेषु चैव हीति ॥ नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत् स्मृतम् । ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतमिति मनुः ॥

नैत्यशब्दिकः । पुं । नित्यशब्दत्ववादिनि ॥ नित्यः शब्द इति आह । तदाहेतिमाशब्दादिभ्य ष्ठक् ॥

नैदानिकः । त्रि । निदानविदि ॥ निदानाध्येतरि ॥

नैद्रः । त्रि । निद्रासम्बन्धिनि ॥

नैपालः । पुं । नेपालनिम्बे ॥ त्रि । नेपालदेशसम्बन्धिनि ॥

नैपालिकम् । न । ताम्रे ॥ इतिरानि० ॥

नैपाली । स्त्री । नवमाल्याम् ॥ कुनट्याम् । मनःशिलायाम् ॥ सुवहायाम् । शेफालिकायाम् ॥ नेपाले भवा । तत्रभवइत्यण् ॥ नील्यामिति शब्दरत्नावली ॥

नैपुणम् । न । नैपुण्ये ॥ निपुणस्यभावः ॥

नैपुण्यम् । न । निपुणत्वे ॥ निपुणस्यकर्मभावोवा । ब्रा० ष्यञ् ॥

नैमित्तिकम् । न । पुत्रजन्माद्यनुबन्धिषु जातेष्ट्यादिकर्मसु । निमित्तसमासाद्यावश्यकर्त्तव्यतयाविहितेषु ॥ त्रि । हेतुमति । निमित्तादागते ॥ ठक् ॥

नैमित्तिकक्रिया । स्त्री । निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्त्तव्ये कर्मणि ॥

नैमित्तिकदानम् । न । निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्त्तव्ये दाने ॥ यथा । यत्तु पापोपशान्त्यै वदीयते विदुषां करे । नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितमिति गरुडपुराणम् ॥

नैमित्तिकधर्म्मः । पुं । निमित्ताश्रितधर्मे ॥ निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते । नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥

नैमित्तिकलयः । पुं । प्रलयविशेषे ॥ चतुर्युगसहस्रान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ॥

नैमित्तिकस्नानम् । न । निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्त्तव्ये स्नाने ॥ यथा । चाण्डालशवपूयादिस्पृष्टाऽस्नातां रजस्वलाम् । स्नानार्हस्तु यदास्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तदिति ॥

नैमिशम् । न । नैमिशारण्ये ॥ नेमिशमेव । स्वार्थेऽण् ॥ तीर्थविशेषे ॥

नैमिशारण्यम् । न । प्रसिद्धेऽरण्यविशेषे ॥ नैमिशञ्च तदरण्यञ्च ॥

नैमिषम् । न । नैमिषारण्ये ॥ तीर्थ

विशेषे ॥

नैमिषकुञ्जम् । न । तीर्थविशेषे ॥

नैमिषारण्यम् । न । स्वनामप्रसिद्धेऽरण्यविशेषे ॥ अत्रारण्ये निमिषेण दानवबलं विष्णुना निहतम् । तथा हि । तेन चक्रेण तत्सैन्य मासुरं दौर्जयं क्षणात् । निमिषान्तरमात्रेण भस्मसाद्बहुधाकृतम् ॥ एवंकृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा । उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं बलम् ॥ अरण्येऽस्मिंस्ततस्तेन नैमिषारण्यसंज्ञितम् । भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषतः ॥ इति वराहपुराणे गौरमुखं प्रति भगवद्वाक्यम् ॥ सुकथादेव्यधिष्ठितेसिद्धसिद्धस्थानम् ॥ सुकथातत्र देवता । देवदेवाधिपः शम्भुर्नैमिषे च महेश्वर इत्यागमोक्तेः ॥ नैमिषे तु महास्थाने देवीसा लिङ्गधारिणीति देवीगीता ॥

नैमेयः । पुं । परीवर्त्ते । परिदाने । विनिमये ॥ निमानम् । मेङ्प्रणिदाने । अचो यत् । ईद्यति । गुणः । प्रज्ञाद्यण् ॥

नैयग्रोधम् । न । न्यग्रोधफले ॥ न्यग्रोधस्य विकारः । प्लक्षादिभ्योऽण् । तस्य विधानसामर्थ्यात् फलेनलुक् । न्यग्रोधस्य च केवलस्येत्यैजागमः ॥ न्यग्रोध जातेचर्मसादौ ॥

नैयङ्कवम् । त्रि । न्यङ्कुमृगजातवस्त्रचर्मादौ ॥

नैयमिकम् । न । नित्यनैमित्तिकविधिप्राप्तेसन्ध्याध्ययनजातेष्ट्यादौ ॥

नैयायिकः । त्रि । सांवादिके । स्वाक्षपादे । तर्कशास्त्राध्येतरि । तद्वेत्तरि च ॥ न्यायमधीते वेत्ति वा । क्रतूक्थादिति ठक् ॥

नैयासिकः । त्रि । न्यासाभिज्ञे ॥ न्यासमधीते वेद वा । उक्थादित्वाट्ठक् ॥

नैरन्तर्यम् । न । निरन्तरत्वे ॥

नैराश्यम् । न । आशाया अभावे ॥

नैरुक्तः । त्रि । निरुक्तसम्बन्धिनि ॥

नैरुक्तिकः । त्रि । निरुक्ताध्येतृवेदिनोः ॥ निरुक्तमधीते वेद वा । उ० ठक् ॥

नैर्ऋतः । पुं । राक्षसे ॥ पश्चिमदक्षिणकोणाधिपतौ ॥ सैंहिकेये ॥ निर्ऋतेरपत्यम् । तस्यापत्यमित्यण् ॥

नैर्ऋती । स्त्री । असुरशक्ता ॥ अवाचीप्रतीच्योर्मध्यायांदिशि । नैर्ऋतकोणे ॥

नैर्गुण्यम् । न । निर्गुणत्वे ॥

नैर्झरम् । न । भौमस्यैवपानीयस्यप्रभेदे । निर्झरसम्बन्धिजले ॥ शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ सतुप्रस्रवणस्यापि तत्रत्यं नैर्झरं ज

लम् ॥ नैर्झरं रुचिकृन्नीरं कफघ्नं दीपनं लघु । मधुरं कटुपाकञ्च वातलं स्यादपित्तलम् ॥

नैर्म्मल्यम् । न । निर्मलत्वे ॥ विषयवैराग्ये ॥ यथा । विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते । तेष्वेव हि विरागस्तु नैर्मल्यं समुदाहृतमिति ॥

नैर्वाहिकम् । न । वाप्याः निर्गमनद्वारे ॥

नैबिड्यम् । न । वंशफुत्कारगुणविशेषे ॥ यथा । नैबिड्यं प्रौढता चापि सुस्वरत्वञ्च शीघ्रता । माधुर्य्यमिति पञ्चामी फुत्कृतेषु गुणाः स्मृताः ॥ निबिडत्वे । सघनतायाम् ॥

नैवेद्यम् । न । निवेदनीयद्रव्ये ॥ अर्वाग्विसर्जनाद् द्रव्यं नैवेद्यं सर्वमुच्यते विसर्जिते जगन्नाथे निर्माल्यं भवति क्षणात् ॥

नैशम् । त्रि । नैशिके ॥ निशायांभवम् । निशाप्रदोषाभ्याञ्चेति शैषिके घे घुपाचिकोण् ॥

नैशिकम् । त्रि । नैशे ॥ निशायांभवम् । निशाप्रदोषाभ्याञ्चेति पक्षे ठञ् ॥

नैषधः । पुं । नलभूपतौ ॥ निषधदेशाधीश्वरे ॥ निषधानामयम् । तस्येदमित्यण् ॥ त्रि । निषधसम्बन्धिनि ॥

नैषादकिः । पुं । निषादतनये ॥

नैष्कर्म्यम् । न । ब्रह्मविषयविचारनिष्पन्नज्ञाने ॥ सर्वकर्मशून्यत्वे । कर्मत्यागरूपे सन्न्यासे ॥ निष्कर्मणोभावः । ष्यञ् ॥ वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्यसिद्धिं लभते रोचनार्था फलश्रुतिः महाभागवते एकादशस्कन्धः ॥

नैष्किकः । पुं । रूप्याध्यक्षे । टङ्कादिशालायां नियुक्ते ॥ निष्के हेम्नि नियुक्तः । तत्र नियुक्त इति ठक् ॥ त्रि । निष्केण क्रीते ॥ निष्कस्य विकारे ॥ क्रीतवत् परिमाणादित्यति देशात् असमासे निष्कादिभ्य इति ठक् ॥

नैष्ठिकः । पुं । ब्रह्मचर्येण यावज्जीवं गुरुकुलेवासिनि । निष्ठा संसारसमाप्तिस्तत्प्रयोजने ब्रह्मचारिविशेषे ॥ यथा । नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्य्यसन्निधौ । तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ अनेन विधिना देहं साधयेद्विजितेन्द्रियः । ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहाऽऽजायते पुनः ॥ आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्ध्येत् स आत्महा ॥ आरूढपतितं विप्रं मण्डलाद्विनिःसृतम् । उद्बद्धं कृमिदष्टञ्च स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

निष्ठाविद्यतेऽस्य । मत्वर्थीयठक् ॥ निष्ठायां भवः भवार्थेठग्वा ॥ चि । निश्चले॥

नैष्ठिकी । स्त्री । निश्चलायाम् ॥ टिड्ढेतिङीप् ॥

नैसर्गिकः । चि । स्वाभाविके ॥

नैस्त्रिंशिकः । चि । असियोधे । असिहेतौ ॥ निस्त्रिंशः प्रहरणमस्य । प्रहरणमिति ठक् ॥

नो । अ । अभावे ॥ नह्यति । नह० । डोप्रत्ययः ॥

नोचेत् । अ । निषेधे ॥

नोदना । स्त्री । चोदनायाम् ॥

नोदितः । चि । प्रवर्त्तिते ॥ प्रेरिते ॥

नोधाः । पुं । ऋषिविशेषे ॥ नूयते । ण० । नुवोधुट्चेत्यसिः । नवंदधातिवा ॥

नोपस्याता । त्रि । दूरस्थे ॥ हीनार्थिविशेषे । अनुपस्थिते । पास नहीं इति भाषा ॥ यथा । अन्यवादीक्रियाद्वेषी नोपस्थातानिरुत्तरः । आहूतप्रपलायीचहीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥ न उपसमीपे तिष्ठति । ष्ठा० । तृच् ॥

नोः । स्त्री । नोकायाम् ॥ नैाकाविशेषे । कलकी नाव इतियस्यादेशभाषा इष्टिम्बोट इतीङ्ग्रेजभाषाच ॥

यथा । ततः प्रवासितो विद्वान् विदुरेणनरस्तदा । पार्थानादर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् ॥ सर्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तांपताकिनीम् । शिवेभागीरथीतीरे नरै र्विस्रम्भिभिः कृताम् ॥ इतिमहाभारते आदिपर्वणि जतुकागृहे १४९ अध्यायः नुद्यते । णुद० । ग्लानुदिभ्यांडैाः ॥ यद्वा । नयति । णीञ्० । अन्येभ्यो० डः । नम् अवति । क्विप्० । ज्वरत्वरस्त्रिवृ० । वृद्धिः ॥

नैाका । स्त्री । नावि । तरण्याम् । निम्नदृशाने । तर्याम् ॥ नोशब्दात्स्वार्थेकः ॥

नैाकादण्डः । पुं । क्षेपण्याम् । नैाकापार्श्वद्वयवद्वचालनकाष्ठे । दाँड इति भाषा ॥ नैाकायाः दण्डः ॥

नैातार्य्यः । चि । नाव्ये ॥ नावातार्य्यः ॥

न्यक्ता । स्त्री । विट्कीटे ॥ न्यकाविट्कीटकेस्त्रियामिति शब्दाम्बुधिः ॥

न्यकारुका । स्त्री । विट्कीटे । शकृत्कृमैा ॥ इतिहारावली ॥

न्यक्करणम् । न । तिरस्कारे ॥

न्यक्कारः । पुं । अनादरे । अवहेलने ॥

न्यक्कृतिः । स्त्री । रोढायाम् । न्यक्कारे ॥

न्यचः । पुं । यामदग्न्य । परशुरामे ॥

महिषे ॥ न । कात्स्न्यें ॥ तृणे ॥ त्रि । निकृष्टे ॥ नियतानि निकृष्टानि वा अक्षाणियस्य यस्मिन् वा ॥

न्यग्रोधः । पुं । व्यामे । व्यामपरिमाणे ॥ वटवृक्षे ॥ शमीद्रुमे ॥ न्यक्‌रुणा द्धि । रुधिर० । कर्मण्यण् ॥ हरौ ॥ न्यगर्वाक् रोहति सर्वेषामुपरिवर्त्त पृ० इस्थधः ॥ सर्वाणिभूतानिन्यक्-कृत्य निजमायया ऽऽ वृणोतिरुणद्धीतिवा ॥ विषपर्ण्याम् ॥ मोहनाख्यौषधौ ॥

न्यग्रोधपरिमण्डलः । पुं । व्यामपरिमितोच्छ्रायपरीणाहेपुरुषे ॥ एतादृशाः पुरुषास्त्रेतायुगे चक्रवर्त्तिन आसन् । यथा । महाधनुर्द्धराश्चैव त्रेतायां चक्रवर्त्तिनः । सर्वलक्षण सम्पन्ना 'न्यग्रोघपरिमण्डलाः ॥ न्यग्रोधौतु स्मृतौ वाहू व्यामोन्यग्रोधउच्यते । व्यामेनउच्छ्रयोयस्य अधऊर्द्ध्वञ्च देहिनः ॥ समोच्छ्रयपरीणाहोन्यग्रोधपरिमण्डलः ॥ इतिमात्स्ये ११८ अध्यायः ॥

न्यग्रोधपरिमण्डला । स्त्री । अङ्गनाविशेषे ॥ यथा । स्तनौसुकठिनौयस्या नितम्बेचविशालता । मध्ये क्षीणा भवेद्या सा न्यग्रोधपरिमण्डलेति शब्दमाला ॥

न्यग्रोधा । स्त्री । न्यग्रोध्याम् ॥

न्यग्रोधी । स्त्री । उपचित्रायाम् । मूषिकपर्ण्याम् ॥ न्यकरुणाद्धि वंहुमूलत्वात् । रुधिर० । पचाद्यच् । गौरादिरितिप्राञ्चः ॥

न्यञ्चंरुणाद्धि इतिवा । कर्मण्यण् ॥

न्यङ्कुः । पुं । मुनिविशेषे ॥ वहुविषाणमृगविशेषे । वारहसिंगा इति भाषा ॥ न्यङ्कुःस्यादुर्लघुर्वल्यो वृष्यो दोषत्रयापहः ॥ नितरामञ्चति । नावञ्चेरिच्युः । न्यङ्क्वादित्वत् कुत्वम् ॥

न्यङ्कुभूरुहः । पुं । शोणकवृक्षे । श्योनाके ॥

न्यङ्गम् । न । अवंद्येइतिवाक्पारुष्येमिताक्षरा ॥

न्यच्छम् । न । क्षुद्ररोगविशेषे ॥ इति भावप्रकाशः ॥

न्यक् । त्रि । निम्ने ॥ नीचे ॥ कात्स्न्यें ॥ न्यञ्चति । अञ्चु० । ऋत्विगिति क्विन् ॥

न्यञ्चितम् । त्रि । अधः क्षिप्ते ॥

न्यन्तः । पुं । चरमप्रदेशे । पश्चिमभागे ॥ नितरामन्तः ॥

न्ययः । पुं । नाशे ॥ निपूर्वादिणएरच । न्ययंगतः पापः । नाशमित्यर्थः ॥

न्यस्तः । त्रि । निसृष्टे । त्यक्ते । निहिते । स्थापिते ॥ यथा । शरणं मम न

च्चिर्जननी न पिता न सुता न सोद रानान्ये । परमं शरणमिदमेव चरणं ममम्बुद्धिदेशिकन्यस्यमिति ॥ न्यस्यतेस्म । अमु० । क्तः ॥

न्यस्तदण्डः । पुं । सन्न्यासिनि ॥

न्यस्तशस्त्रः । पुं । दिव्यपितृषु ॥ त्रि । अस्त्रशस्त्रवर्जिते ॥ न्यस्तानि शस्त्राणि यैर्येनवा ॥

न्याकम्य् । न । मंडी मुडकी फरुही इत्यादिभाषाप्रसिद्धे भृष्टान्ने ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

न्यादः । पुं । आहारे ॥ न्यदनम् । अद० । नेणचेत्यदेर्णः ॥

न्यायः । पुं । अभ्रेषे । कल्पे । देशरूपे उचिते ॥ नियमेन ईयते । इण्० । परिन्योर्नीणोर्घूताभ्रेषयोरिति घञ् एषोचन्यायः उचितमित्यर्थः ॥ गौतमप्रणीते षोडशपदार्थनिरूपणपरे शास्त्रविशेषे । तर्कविद्यायाम् । आन्वीक्षिक्याम् ॥ एतद्दर्शनमते नित्येच्छाकृतिमतिसञ्चितः परमात्मा ईश्वरः । सतु ब्रह्मपदार्थोजीवातिरिक्तः । एतच्छास्त्रप्रयोजनं चार्वाकादि मतनिराकरण पूर्वकं जगत्कारणतयेश्वर संस्थापनं शंशयादि निरूपणेन वेदार्थनिर्णयश्च । एतद्दर्शनकारोगौतमः । ततस्च प्रमाणादिषोडशपदार्थनिरूपणम् । तेषां तत्त्वज्ञानान्निश्श्रेयसम् । तस्यभाष्यकारोवात्स्यायनः । तद्वार्त्तिककारः कात्यायनः । तट्टीकाकारोवाचस्पति मिश्रः तच्छाचउदयनाचार्यः । कुसुमाञ्जलिप्रभृति ग्रन्थकर्त्ता । कच्छिष्यप्रष्याश्चरिदासेरामभद्रगङ्गेशोपाध्यायचिन्तामणिकारादयोवहवः ॥ * ॥ प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनात्मकपञ्चावयववाक्ये ॥ यथा । पर्वतोवह्निमान् धूमात् योयोधूमवान् ससवह्निमान् यथामहानसम् वह्निव्याप्यधूमवांश्चायम् तस्माद्वह्निमान् ॥ नीयते प्राप्यतेविवक्षितोर्थोयेनस न्यायः । अध्यायन्यायेति घञन्तोनिपातितः ॥ नीतौ ॥ उपाये ॥ भोगे ॥ युक्तौ ॥ युक्तिमूलकदृष्टान्तविशेषे ॥

न्यायपथः । पुं । मीमांसादिशास्त्रे ॥

न्यायवृत्तः । त्रि । शास्त्रविहिताचारे । यथाशास्त्रव्यवहारिणि ॥

न्यायसारिणी । स्त्री । लुप्ताम् । युक्तिपूर्वककर्मकारिण्याम् ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥ न्यायस्थले ॥

न्यायी । त्रि । न्यायवति ॥

न्याय्यः । त्रि । न्यायलब्धे । युक्ते औपयिके ॥ न्यायादनपेतम् । धर्म्मपथ्य

र्थन्यायादनपेतइतियत् ॥ उचिते । शास्त्रीयधर्म ॥ न्याये भवः न्यायादागतो वा । दिगादित्वाद्यत् ॥

न्यासः । पुं । त्यागे ॥ उपनिधौ । स्थाप्यद्रव्ये । प्रकाश्यस्थापितेद्रव्ये ॥ न्यस्यते । असु० । कर्मणि घञ् ॥ अर्पणे ...से ॥ सन्न्यासे ॥ यथा । वविद्विषान्यासं विदन्न्यासस्वभेहेतू विदेहमुक्तेश्च जीवन्मु...तौक्रमात् ॥ काशिकाख्यपाणि...वृत्त्यव्याख्यानग्रन्थविशेषे ॥ अङ्गपु...चिन्तने ॥ ...सार्पणम् । न । निक्षेपप्रतिदा...॥

न्युङ्खः । पुं । सामः षट्प्रणवेषु । सामविशेषस्थषडोङ्कारयोः ॥ सुन्दरमनोज्ञे । अतिप्रिये ॥

न्युप्तः । त्रि । दत्ते ॥

न्युजः । पुं । दर्भमयस्रुचि । कुशस्रुचि ॥ न । कर्मरङ्गफले । कमरख इति भाषा ॥ श्राद्धादिपात्रभेदे ॥ त्रि । कुब्जे । कुबड़ा इति भाषा ॥ रोगेणवक्रपुरुषे ॥ अधोमुखे ॥ न्युजन्त्यस्मिन् । उब्ज आर्जवे । अधिकरणेघञि कवर्गाभावो भुजन्युब्जौपाण्युपतापयोरितिनिपात्यते ॥ न्युब्जनम् । भावे वा घञ् ॥ न्युब्जः पृष्ठवक्रत्वकारी यस्यास्ति । अर्श आद्यच् ॥

न्युब्जखड्गः । पुं । कटीतले । कुब्जखड्गे ॥

न्यूङ्खः । ओमोमित्यादिषोडशोङ्कारेषु ॥

न्यूनः । त्रि । गर्ह्ये ॥ ऊने ॥ न्यूनयति । ऊनपरिहाणे । पचाद्यच् । घञ्वा ॥

न्यूनपञ्चाशद्भावः । पुं । ऊनपञ्चाशद्भावे । पागले ॥

न्वस्थिमालिन् । पुं । शिवे ॥ त्रि । नरास्थिमालावति ॥

न्वे । अ । वितर्के ॥ * ॥ * ॥ * ॥

इत्यादिगौडकुलोत्पन्नाऽऽडीचवालप्रधानोपनामतुलाराम मिश्रात्मज-श्रीधनपतिमिश्रापरनाम्ना तथाश्रीसद्गुरुकुलावधूतश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्हरिहरानन्दनाथभारतिशिष्येण ब्राह्मावधूतश्रीसुखानन्दनाथपरनामधेयेनविरचिते शब्दार्थचिन्तामणौ तवर्गः समाप्तिङ्गतः मुद्राङ्कितकारायाकायस्थकुलश्रेष्ठ मुंशी श्रीरामप्रसादर्जने ॥ * ॥